БАГРАТ ШЬЫНҚӘБА

ИАЛКААУ

Ԛ-томкны

Аҩбатәи атом

АЦЫНҬӘАРАХ

Аҭоурыхтә роман

Аҟәа
Аԥҳәыҥшәҟәтыжьырҭа
2017

УДК 821.35
ББК 84(5Абх) 6-44
Шь 81

Еиқәиршәеит
апоет-академик Мушьни Лашәриа

Шьынқәба, Б. У.
Шь 81 Иалкааy. Ҩ-томкны. Аҧбатәи атом : аҭоурыхтә роман / Баграт Шьынқәба. – Аҟәа : Апҳәынҭшәҟәтыжьырҭа, 2017. – 496 д.
Г/р 978-5-122-66-09017

Аҧбатәи атом ианылеит Апсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба (1917–2004) еицырдыруа иҭоурыхтә роман «Ацынҵәарах».

УДК 821.35
ББК 84(5Абх) 6-44

© Шьынқәба, Б. У., аҭынхацәа, 2017
© Апҳәынҭшәҟәтыжьырҭа, 2017

Аԥсадгьыл зцәыӡыз – зегь ицәыӡит.
Аԥсуа жәаԥҟа

АԤХЬАЖӘА

Иаҳҳысыз аӡынра ҳанааҕытцалоз, сабшак хәылбыҷеха, аҭаацәа ааилатәоны, Уарда ақытантәи ҳаѽны даакылсит, анкьа Артцаѽратә институт аҟны атцара сыцызтцоз, иахьа аҭыпантәи абжьаратә школ аҷы директорс аус зуа Қарбеи Барчан. Усҟа ҳаѽны дааихьазу, дсымбеижьтегьы кыртцуан, имѽахытцра сеигәырҕьан, атәаха иамраӡакәа, ушпаҟоу-ушпану ҳәа еихьымӡа-еипымӡо азтцаарақәа рҷынасырхеит.

Аха Қарбеи дыццакуан, саатбжак ала ҳаѽны иаадгылараны иҟан Уардаҟа дызлахынҳәуаз раикомаа рмашьына, убри аҟнытә, ҳаицәажәара иҷеаламгалакәа, ипортфель ѽаза дынтаԥшын, напѽырак ааҭиган, изгәылаз апапка цәыш аартны даахан, саԥхьа иаақәитцеит.

– Абри анапѽыра ԥстынхоуп, – даасацәажәеит иара, – даара ухшыѽ азышьтны, насгьы уҷеадмырхалакәа уаԥхьар стахын. Абар ѽажәи жәеиза шықәса раахыс, х-тӡык рнаѽс ҳгәылара инхоз, саб иаҳәшьа гәакьа Татал лшәындыҟәра итатцәахын. Дызустӡаалак аӡәгьы имбацызт атакәажә ари ашәындыҟәра ашә аалыртуа. Ѽымчыбжьа рышьтахь дыпсит лара. Анышә датан ҳанаахынҳә адырѽаҷены ауп иангәаҳта. Изтаз абри иубо апортфель ѽаза ҳѽахан, иахьытцәахыз ианаатаага, сан акәукәуҳәа дыҳәҳәеит, илгәалашәеит, иахьа зыпсы там Татал лыҷкәын-

затцә Шәарах аибашьра аламҭалазы иан лҷы псшьара даан даныҡаз, ари анапҩыра уажә изҭысхыз инҭатцаны, инапала ашәындыҡәра ишҭаиргылаз. Шәарах иантцамҭа ишубо, еиԥш, акрахытцуеит, аха иахьагьы уи ажәит ҳәа узҳәо иҟам. Уи ауаҩ цәала-жьыла дысзааигәан мацара ҳәа акәым сара сыззааиуа, аҩымҭа кыр иапсаны иҟазар, ус акы иалаҡоушәа збоит сыхәҭаахь ала, ас итҽаахны ианбанзаҳамазаауеи, акьыԥхьра даара иаҳҭахуп, ацхыраарагьы ҳагужьып ҳәа сыҡам.

Абриакәхеит, Қарбеи Барчан дҩагыланы дцеит, ҩажәи жәеиза шықәса раахыс ан лшәындыҡәра иҭатцәахыз абри апапка, наҡ-наҡ иара иазыԥшыз алахьынтца сыламыс ианажьны. Анапҩыра хыстуеит ҳәа снапы ахьсыркьысаанза, адырдырҳәа цәалашәарак сааимнадеит. Уи, иаалырҟьаны иаасыԥгылаз аҭакпхықәра акәын, азә иакәында, ҩыцьа анышә иамоу рҽаԥхьа.

Нас, саахан иаасымтцастцан, зназы ахы инаркны аҭыхәаҡынза иаразнак снахҟьеит, ишырҳәо еиԥш, зныкҟьара инылбааздеит. Уи азхозма, ашьҭахь знык, ҩынтә сеиҭазыхынҳәит, уажәы саатгыла-аатгыло саԥхьон, ус иаарласшәа инықәырсны иҳәаз аҭыпқәеи, мамзаргьы иҟам-иным иазааигәаз ахҭысқәеи цқьа срызхәыцуа.

Ари анапҩыра, иара аԥызтцаз илахьынтца еиԥш, иааџьоушьаша акы акәны избеит аҭыхәтәан.

Шәарах Кәазба хаҭала сара дсымбацызт, аха иаҳхысыз аибашьра ҟалаанза акырынтә избахә саҳахьан. Уи Қарбеии сареи ҳатцкыс хәбаҡа шықәса деиҳабын. Диит 1909 шықәса рзы Уарда ақытан, анхаҩы Луман иҭаацәараҷы. Аҭыпантәи ашкол ашьҭахь диасуеит Аҟәаҡа, зны дҭалеит аԥсуа школ, нас Артцаҩратә техникум.

Уи даналга, дцоит Ленинградҟа, дҭалоит Мрагыларатәи аинститут, иагьалихуеит кавказтәи абы-

зшәақәа рфакультет, дырзыҙырҩуеит академик И. Марр илекциақәа. Аинститут даналга, иара уа дҭалоит аспирантура, иҽазҟазеитәырц иҭахуп Кавказ аҩада-мраҭашәарахьтәи абызшәақәа, даҽакала иуҳәозар, аԥсуа-аедыгьатә гәып иатәу, ҷыдалагьы аублаа бызшәа. Уи агәып иатҵанакуа абызшәақәа наукала инартҵауланы рыҭҵаара мацара адагьы, Кавказ ашьагәыҭ бызшәақәа зегьы реигәыцхәра, реизааигәара аилкааразы аублаа бызшәа адырра, ҳәара аҭахума, шьардаҙа иаԥсан.

Ленинградтәи артҵаҩцәа еиҷакны Шәарах Кәаҙба излаихцәажәаз ала, абызшәақәа рҵараҷы иааирԥшуазаарын агәыртҟәыл ҟаимаҭ. Убри иабзоураны Шәарах иоузар акәхап, усҟантәи аамҭазы уарлашәарлада иҟамыз, наука мҩала аҳәааныркәа ацара азин.

Анаука усзуҩы аибашьра аламҭалазы ҩымз инареиҳаны деимдо дрылан Ҭырқәтәылан, нас Ааигәатә Азиа иатҵанакуаз тәылақәак. Уи гәҭакыс иман аублаа бызшәа аԥсы ахьҭоу аԥшаара. Аублаақәа аҩыра злырымамыз ала, урҭ дрынианы данықала, иармарион рыбызшәа атҵара.

Аибашьраан даара иуадаҩын аҙәи-аҙәи реигәныҩра, уи дзацәымцеит Шәарах Кәаҙбагьы. Аҙә иҟнытә исаҳаит, иҟалап уи сазҳәаз Қарбеи Барчан иакәзаргьы, анаука усзуҩы Ленинград дшыҟаз аибашьра иалагеит, адырҩаҽнытҷәкьа арра дцеит, иаарласынгьы ғәғәала дырхәит. Агоспиталь ашьҭахь афронт ахь деиҭахынҳәуеит, аха 1942 шықәса инаркны уаҳа ихабар ҟамлеит, дыбжьаҙит. Иниасит жәаф шықәса, 1958 шықәса рзы Аҟәа иаафит Шәарах Кәаҙба ихабар: хараҙа Италиа, Черменате ҳәа изышьҭоу аҭып иналганы, Комо аҙиа азааигәара, апрель мза 1945 шықәса рзы, аибашьра алгамҭа атцыхәтәантәи амшқәа раан иҭахаз италиатәи апартизанцәа дрылажызаап аԥсуа ҷкәын-

гьы. Урҭ рыхьӡи рыжәлеи анпыҟҟала изну, азеиԥш ҳаҭгәын иахагылоу ахаҳә еизыхәхәаҷы, латын алфавитла иануп Шә. Кәаӡба ижәлагьы, анбан «ӡ» заҭәык еилаганы. Дназгазеи Шәарах Кәаӡба хара Италиа? Иара иеиԥш алахьынтӡа змаз реиҳарашьык зыниаз иԥеиԥшхазар акәхап. Италиа аҳәаа иахьазааигәаз, Австриа атәылаҷы иҟан итҟәаз аибашьцәа рзы афашистцәа рлагер, убрантәи дыбналеит иара. Ижәла ахьаныз нбан заҭәык еилагазаргьы, гәышбарада, аҳаҭгәын хаҳә аҷы зыӡбахә аҳәоз Уарда ақыҭа иалиааз Шә. Кәаӡба иакәын. Данҭахаз арыцхә – шажәи ԥшьба апрель 1945 шықәса – шаҳаҭра ауеит аибашьра антҷәамҭахь инеиаанӡа афашистцәа дырҷагылан дышрабашьуаз, шымчыбжьа заҭәык рыла дшахьымӡаз Аиааира мшы!

Абри аҟынӡа ауп макьана еилкааны исымоу Шәарах Кәаӡба илахьынтцахаз.

Анапшыра аҭоурых ҳалацәажәозар, хәба-фба мзы рышнутҟа, акьыԥхь азырхиара сахьынӡаҷыз, акырынтә дсықәшәеит Қарбеи Барчан, исеиҳәазгьы рацәоуп.

Шәарах Кәаӡба аҳәааныркәынтәи даныхынҳә, мызки бжаки аԥсшьара ирҭан, Аԥсныҟа дааит. Уи ҟалеит зқьи жәшәи шыншажәа шықәса, аԥхынра антҷәамҭазы.

Урҭ амшқәа раан Шәарах Кәаӡба ԥсшьарас иҟаитцаз акгьы ыҟам, иан лҷы, уахи-ҽени ихы адрыԥсыланы, ишит хәышә инарықәгәыҕуа бҕьыц.

Дцо даналага, абҕьыцқәа ааиқәыршәаны апапка инагәылеитцеит, апапка апортфель инҭеитцеит. Иан длыҳәан, ацаԥха аалымихын, ашәындыҟәра аҭа апортфель нҭаргыланы, инапала аҷараҳәа ашә наиркит, нас ацаԥха иан иналыҭауа, усгьы ҷааиҭит:

– Сан, сара схынҳәаанӡа бшәындыҟәра итатцәахызааит, сгәыблыра ҭҕәала зду абарҭ анапшыра қьаадқәа! Ашәындыҟәра аартра сара сыдагьы азәгьы

азин имамзааит. Ишытцәахугьы, шәара аҳәсақәа аҽыцьа шәыда, аҙәгьы изымдыруазааит!

Ҽыцьа ззиҳәаз, абри аус иахҭыгәлаз Қарбеи иан лакәын, лыԥсы ҭоуп иахьагьы.

Уиакәхеит, иаргьы дцеит. Аха уи атцыхәтәантәи мҽазаарын дызқәылаз, уаҳа еибамбарц иҟазаарын иани иареи, наҙаҙа даԥыртцуазаарын дахьааҙаз иҽоны, игәара, изхара изымбаҙоз итәыла бырлаш – Аԥсны.

Аҳәсақәа аҽыцьагьы ираҳаз ажәа рыԥсы иахыдмырҙаait, ргәы иҭатцәахны ирыман. Арԥыс ицьабаа ҭәҭәала издыз ақьаадқәа ҭәахуа иан данлацәажәауаз аҽены, ибжьы иагәылшәшәозар акәхарын убри еиԥш гәрахатцарак, уи заҳауаз ҽыцьа аҳәсақәа ирылнаршеит анапҽыра шытцәахыз уаҽы иарымҳәартә еиԥш, убри аҽены инаркны, дара-дара анеицәажәалозгьы, уи аҙбахә ргәаладмыршәартә еиԥш. Лыҷкәын ихабар ыҟамкәа даныбжьаҙгьы, уи ашьҭахь, хараҙа, хараҙа цьара, азеиԥш ԥсыжырҭаҷы, Шәарах ихьӡ шырбаз ала адырра аныҟалагьы, Таtал апортфель аҙбахә ала ажәакгьы лҷалмыршәеит. Амала, лыҷкәын дзыкәшәатцәкьаз анлаҳаз аҽены, даағьатцәыҕьатцәны ус даацәажәеит:

– Нан, Шәарах иуацәа-иҭахцәа ҳәа аҙәыр шәыҟазар, ишәымоу зегьы шәҭиуазаргьы, иан жәымҭа ҟыргә даашьҭыхны дыжәга, илшәырба уи дызмадоу адгьыл! Знык, сара еиҭамҳәа, сыҷкәын иҳатгәын снапы ныкәысшьыр, дҽагылан арахь дсыцааларашәа збоит!

Уи заҳауаз, цьара лыгәшәымшәк ачыдахаз, лара ирыдылтцаз рылымшошәа анылба, убри инаҷаршәны, уи атәы уаҳа даламцәажәеит. Уаҳа дкьыпшәыпуа, лыбжьы ҭганы дцәыуо, ма мыткәмак лҳәогьы уаҽы имаҳацызт, лылабжыш мацарақәа ракәын лҙамҽа иахьыжжуаз. Иҟалап, лыҷкәын дахьжыз лыблақәа рыла ианылымба, иҭахара агәра

лзымгозҭгьы. Анс акә, арс акә, уи лыԥсы ахьынҙаҭаз, ашәындыҟәрахьтә апортфель цәырылго уаҩы имбацызт; мшәан, иара дхынҳәаанҙа аҙәгьы дшаламкьысра ҳәа ажәа нимыжьхьази лыҷкәын! Зеиԥш ҟамло иҟоузеи ҳәа, издыруада, гәыграла лыԥсы ҭазҭгьы аҭакәажә Татал? Уи гәаҭан Қарбеи иангьы аԥсҭынха алацәажәара лҭахымзар акәхарын, ус-ус, аамҭа иамфо иҟоузеи, зынҙагьы илхашҭит, лара илҳәан еиԥш, «лхы инҭыкәкәеит». Татал ақәра змаз ԥҳәысын, аҭарагьы лымамызт. Аха Қарбеии сареи иагьарааны уи апортфель аҙбахә ҳалацәажәаргьы, аҭакәажә лыгәхашҭра мацарахь иаҳзырхомызт уи аҭаҭәахра.

Хыхь ишазгәасҭаз еиԥш, Шәарах Кәаҙба инапҩыра хәышә инарықәгәыгуа, иаҳа итырҳәыцааны иуҳәозар, ԥшьышәи ԥшьынҩажәи ҩба бгьыц ыҟан. Инеиԥынкыланы уахәаԥшуазар, анҭыра ԥырхагак амамкәа еиқәханы иҟан, еивтцаԥсаны нбан ссала, анҭәамҭахь унаскьацыԥхьаҙа иаҳа ирццакны, аха ирԥшҙаны, аԥхьарагьы маншәаланы иҩын…

Анапҩыра агәҭахьшәа иагәылан ҩ-даҟьак, машьынкала икьыԥхьны, Шә. Кәаҙба аибашьрахь дцаанҙатәи иавтобиографиа. Арыцхәгьы аҭаҩын: нанҳәа, 1940 шықәса. Убри иацын напыла иҩыз, абызшәадырҩы қәыԥш аҳәааныркәтәи даныхынҳә аинститут аҽы иҟаитцаз анаукатә ҳасабрба атезисқәеи, аублаа ҭаҳмада иҳамҭақәа: абҩатә быкьи, аҩәакьиа ҟамеи наҙаҙа тәахтәыс Шә. Кәаҙба имҭаны Аԥснытәи аҳәынҭқарратә музеи ишаҭоу ала аршаҳаҭгеи.

Сара исыздыруам аҩәакьиа ҟама ахьагаз, аха ани аублаақәа ирҷаныз абҩатә быкь ҳмузеи афондқәа зегьы иаарылукаартә иҟан, иагараангьы садгылан сахәаԥшхьан, аха Шәарах Кәаҙба имҭаны абра ишаанагаз сыздырумызт.

Иаҳасабрба атезисқәа рҽы, ари анапҩыра иаҟалашьахаз дахцәажәо, Шә. Кәаʒба иҩуан: «Аублаа жәлар ртрагедиатә ҭоурых аҭцараҽы, макьана еилкаашьа рымамкәа амымиқәара зхарпоу абжьышшарақәа алашара рыцәзырпхаша акы акәны иҟоуп ари ахьхьаҳәа ицәажәо аматәар». Иара убри аамҭазгьы, автор иазгәеиҭоит анапҩыра акьыпхь ахь ацәыргара ишазхиам, иара азыҳәа иҟатцоу акомментариақәеи азгәаҭақәеи шазымхо, макьана еилкаамкәа ишыҟоу акыр адгьыл ҭыпхьыʒқәеи, аматәар антцараан зыʒбахә кырцьара ицәырцыз аҭоурыхтә хаҽқәеи. Аха урҭ инарҭбааны рыҭцаара даламгеит уи. Ма рапхьа иахәҭаны иҧхьаʒеит иҧыхьашәаз аматәар инеиҧынкыланы ашәҟәы антцара, уашьҭан наукала аус адуларазы армазеира.

Абас иҟаз акы акәны иааԥшит, атцакы уаназхәыцлак, зынтцәамҭа ааигәаʒаз, аха зынʒа иалгаанʒа иҽахтцәаз, акыршыцәса ашәындыҟәра иҭатцәахыз анапҩыра.

Шәарах Кәаʒба инапҩыра, уи ада ԥсыхәа амам ҳәа ԥхьаʒаны, ԥьара-ԥьара ҭыпцәак снапы нархысымгазар, ишаасыднагалаз иҟоуп. Уажәы апхьаѡ иахь ицәырызгаанʒа, ѡбаҟа ажәа ахысҳәаарц стахуп иаанарԥшуа.

Уи – ашьҭамҭа беиа, ашьҭамҭа наскьа змаз жәларык шәышықәса рыфнутҟала, адунеи ишаныʒааз атәы зҳәо, иҧхатцәыпхатцәоу ҭоурыхтә даҟьоуп. Ишаабо еиԥш, иактуалдоуп узҳәо иҟам атема…

Аублаақәа!..

Урҭ, Мраҭашәаратәи Кавказ аахытц, ашьхақәа ршьапаны, Хәасҭеи Шахеи аʒиасқәа рыбжьара агаҽа инаватцаны инхоз жәларан. Кавказтәи аибашьра антцәамҭазы, аублаақәа ишьтырхыз анымшәара рхаҽы иааганы, аҳәынтқар иеиҳабыра аублаақәа рпызацәа ирыдыртцеит залхра цәгьаʒаз ѡ-мѡакы ралхра: ма, иахьынхоз иахытцны, Кавказ нхытц, Ҟә-

бина архаҟа илбааны анхара, ма мҳацьырра Ҭыркәтәылаҟа ахтҽаара. Аублаақәа рҧызацәа иалырхит, ҭоурыхла хара анаҧшра згыз, нарха змамыз – атцыхәтәантәи. Аублаа жәлар 1864 шықәса рзы, рҩызцәа ирхьыҧшны, ишҳәыҧыз мҳацьырра ицеит Ҭырқәтәылаҟа. Зны уа иҟан, нас афыртын баапс еимнарбгьыжәааз, ахьҭа иарчалан иҟаз аҧсаатә реиҧш, рлахьынтцацәгьа иҟьаны ирыланаҧсеит Ааигәатәи Азиа атәылақәа жәпакы.

Убри аахыс ҳара ҳтәылаҽы дыҟам аублаа бызшәала ицәажәо аҙәызатцәыкгьы. Урҭ рбызшәеи рҭоурыхи, кавказдырраҟны шьарда шатцанакуазгьы, иахьынзахәтоу ҭтцаашьа амоукәа, цәышьхәа зымбац адәаҙа еиҧш ишьҭоуп иахьанзагьы.

Жәохәҟа шықәса уажә апхьа испыхьашәеит зыхьыз дыру Европатәи кавказдырҩык, профессорк иаацҳамҭа. Уи ишиҩуаз ала, Кавказ агаҽантәи амҳацьырра зҽазҭаз аублаақәа ирхылтцыз, Ааигәатәи Азиа тәылак аҽы, ҩ-қыҭа паҽқәак ирыланхо ауаапсыра рхыпхьаҙарахьтә, зхатәы бызшәа здыруа жәафҩы затцәык шракәу.

Абри жәохә шықәса зхытцуа аацҳамҭа иаҷыданы, зхатәы бызшәала ицәажәо аублаақәа рызбахә зҳәо даҽеа нтцамҭак уаҳа цьаргьы испыхьамшәеит.

Абарҭ зегьы анеидухәыцлалак, ари зда маҷу, кыр инеитцыхынгьы жәлар рлахьынтца зныҧшуа анапҩыра, апхьаҩ иахь ацәыргара уахымыццакыр залшом. Ари, Заурҟан захьзыз, Золак зыжәлаз аублаа ҭаҳмадак иҳәамҭаны, 1940 шықәса рзы абызшәадырҩы Шә. Кәаҙба иантцамҭақәа ракәзаап.

Уи анаука усзуҩы, ҩымз инарықәгәыҷуа Сириа, Ҭырқәтәыла уҳәа, атәылақәа еимдо, аублаақәа дрышьҭаланы дтцааua-дыҧшааua дшааиуаз, дшымгәыҷзоз диқәшәеит, абри, шәышықәса ирҭагылаз аҭаҳмада. Мызкы инеиҳангьы иҩны дыҟан.

Заурҟан Золак иҳәамҭақәа уанрыпхьаua, уапхьа даагылоит, адауапшь иеиҧш агәамчи ахачҳареи змаз,

зда маҵзоу гәалашәаралагьы еиқәшәаз аҭаҳмада ссир. Уи шьеи-лаҕырзи дрылагыланы инымҭәаzоз амҩа дахьықәыз, хаҭала ихигаз, иаҳаз-иибаз, Шә. Кәаzба дидтәаланы уасиатк аҳасабала, мзынаҟьак даақәымтҵакәа, уахи-ени иаҳәара даҷын. Аҭаҳмада игәалашәараҷы ахҭысқәа аницәеилаҩашьозгьы, ма ииҳәақәоз иҟам-иным ианазааигәазгьы, акгьы бжьаижьуамызт Шә. Кәаzба.

Абас иааиаҳауаз зегьы дрыхьzаны знык шәҟәыла изышьҭыхыр, уашьҭан ҭынч амцхәқәеи аҵабырги еилихырц игәы иҭазар акәхарын абызшәадырҩы.

Анцәа иџьшьаны, имыzкәа, маҷсаҷк рыда еибганы ҳара ҳҟынzа иааzеит уи анапҩыра.

Уи наукала аҭҵаара макьанагьы иахыпамзар ҟалап, рапхьаzагьы иахәҭоуп ҳәа иҧхьаzатәуп анапҩыра иаанарԥшуа аҭоурых фактқәеи, иара ицәырнаго абзазареи уҳәа ирыцклаԥшны блатцарыла реилыргара.

Аха уеизгьы, анаука аганахьала џьара-џьара, малырқәак амазаргьы, сара сгәанала, уи анапҩыра, зегь рапхьаzагьы иара зҷытҳәацәаз, алахьынҵа ҷыда змаз иуаҩра амҽехак аазырԥшуа документуп. Ианызҵоз иакәзар, уигьы данықшуеит аҩымҭа. Аҭаҳмада иахьтә иаҳауаз игәы еибадырфон, џьара-џьара хьатрақәак иҟаитҵоз иҽерымҭакәа, рапхьаzагьы хықәкыс иман иаҳауаз акы иаҩмыршәакәа шәҟәыла рышьҭыхра. Ус дымныҟәар, иахьа ҳнапаҷы иҟалозма жәларак адунеи ишаныzааз меижьарада агәра узырго аҭоурыхтә даҟьақәа.

Ужәшьҭа иаамҭоуп, ихаҳтып анапҩыра. Аха знызатцәык, аԥхьаѡ иудыруазар стахуп, еивҵаԥсаны иҩу, бгъыцла ԥшьышәи ԥшьынҩажәи ѡба даҟьа инаzо анапҩыра, уажә уаԥхьа ишықәу еиԥш, ажәабжьқәа хәҭа-хәҭала ишамызт, урҭ ахҟәагьы рымамызт, уимоу, џьарамзар џьаргьы абзацтцәҟьагьы ықәыргыламызт. Иҩашьом ианызҵоз хықәкыс имаз

– иаапымтҭаазакәа иаҳауаз ажәабжьқәа, аамҭа кьаҷк иалагҙаны, акы аабжьамыжькәа антҵара мацара.

«Ацынтҭаарах» ҳәа аҩымҭа ахьҙ узыԥхьазгьы, ажәабжьқәа ахқәа ирыҭоугьы, аҩымҭа х-шәҟәыкны ашарагьы, аԥхьара иаҳа иарманшәалап ҳәа, Шәарах Кәаҙба иакәзам, сара соуп изыбзоуроу, ицәгьазаргьы ибзиазаргьы, уи сара сыламыс иамаз.

АКТӘИ АШӘҠӘЫ

АҧСЦӘА РЧАРА

Аҽеыуардын сахьаакәтцыз сгылоуп снаҧшы-ааҧшуа, схы ахьсырхара сзымдыруа. Аҕьҕьа-агәгәа ахга, ҽеы заҵәык зҵаҳәаз алаҕьара инҵалаз аҽеыуардын, иаҳа-иаҳа анаскьара ишаҷызгьы, уи ашьҭыбжь акәзан макьана аҭынчра еилазгоз. Амш шьыбжьышьҭахьрахь инеихьан, аҽены ашоурацәгьа иҟаз маҷк аҟара ихҽехьан, зны-зынла аладантәи ацәҳәыра иқәсны иаауаз аҧша ҟәанда, аҧхзы азырбомызт, амҩақәа рҷы бла иамбо ҳәымсаг дуззак еиҧш асаба ныҧхьанаҳәҳәон. Саҧхьаҟа харацәамкәа қытак салаҧшуан, алашбыжьқәеи арбаҕьбыжьқәеи еилыкка исаҳауан. Сармарахь шәаҧыцьаҧ зыкәгылазамыз хәык саҷаҧшуан, цьара-цьара ҷыбгаран, цьара-цьарагьы атҳәаакәа иалдаз тыҷҷа-тыҷҷа еимамло ашәахсҭа еиҧш улаҧш итҵашәон. Егьырахьҟа иаасыкәыршан сылаҧш ахьынзазхоз, уарлашәарла ҵлакәак рыда, шәаҧыцьаҧ зыкәгылазамыз каршәран.

Сгылоуп ахаан сахьымнеиц, сахьазымдыруа тәым тәылак аҷы. Иџьасшьоит, сахәаҧшуеит, сеиҭахәаҧшуеит сзыкәгылоу адгьыл. Абри аума, нас, рыпсадгьыл ҧшза зыхтныртцаз аублаа мҳаџьырқәа? Абри анышә аума рыбаҩқәа згәытцаҳәҳәоу? Схәыцрақәа зыбларан рҷынархеит, рынкылара уадаҩны.

Ус, аку-куҳәа слымҳа иааҭасит аҧсангьари иаахоз жьаҳәа бжьык. Исывагылаз счамадан аашьтыхны, ҳаи,

рыцҳа, уи ажьирагьы сазааин сыԥазаап аасгәахәын, уахь сҽынасхеит. Нымҩахытҵ еиқәатцәҳаҳараҙа ажьтцаа еиԥш алҩақ злысхьаз ажьира сыҕенадысхалон, уи даадәылтцны даасԥылеит, рысса-рысса дныԥәо, рацәак даумкәа хатцак, еилаҳәарак иҩытцракны.

– Уа мшыбзиа! – сҳәеит ҭырқә бызшәала, счамадан наргылауа.

– Салам, салам! – ҽааиҭит иара. Ихәда аласыԥәны, хәымаажьымаак, ибла хәычқәа аимхәыц еиқәатцәақәа реиԥш иҭышәшәааҙа санырхыԥшыла, уаанҙа иҙбахә шсарҳәахьаз ала, «абри иакәзаргьы здыруада» – ҳәагьы саахәыцит.

Ииашатцәԥьаны, уиқәшәар уирманшәалоит ҳәа зыҙбахә сарҳәахьаз Бирам иакәзаап. Сара сзын шьапымшла ддәылтцуан уи ажьира, иареи сареи ҳаимҩалацәахеит, иаргьы дцозаарын, сара хыцәкыла сыззаауаз, аублаа ҭаҳмада Заурҟан Золак иахь. Амҩа ҳнеицыцәлеит, хыхь-хыхь акәзаргьы, ҳаибадырит.

Ҳшынеицәажәа-ааицәажәоз уи ахәы ҕьаш алҭапҵәарҭа ҳнатцагылеит. Зымҩарак, ҭыҳәҭа ҭбааны, ҩаршьҭраны илашьтын, егьирахьԥа – ҽаԥьаны иҩаган, қыцәмыцәқәак рыда, аҳаскьынтцәԥьагьы узықәбауамызт, амра цаҳәцаҳә иабылхьан, аҙын иргъеҩны иантцаауаз, аԥша ҵәытцәы иархәашахьан.

– Абар, Заурҟан Золак инхарҭа! – иҳәеит Бирам, аҽаԥьахьы инапы нарханы. Снаԥшит, аха хыбра ҳәа акгьы сылаԥш итцамшәеит. – Уахь акәым, анирахь унаԥшы! – ҩаԥхьа инапы наирхеит аҽаԥьа аҩхаԥаларахь.

Убасҟан ауп иангәасҭа ҳазҭааран иҟаз аԥшәма «иҩны». Ахәы ҕьаш алҭапҵәараҽы иамазар акәхарын рацәак иҟамыз ҳаԥык. Убри аҽышәҭа иадҟатцалан хыбрак, азбжак аҳаԥы итцахалан, егьи иаанхаз, алҩақ ахьыкәкәа, ҕәу, ҟауару закәу узымдыруа, акала ихыбын.

– Ара уаагыл, Заурҟан дыҟазар еилыскаап, аҭаҳмада, изуцәызӡозеи, дыхжәоуп, имаршәа ҳамкыр, дхьаԥшны дҳахәампшыргьы ҟалоит. Дыҟамзар ҳәа сшәоит, дыҟазар, уажәшьҭа ила ҳгәанаҭахьазаарын.

Иажәа алгаха имҭакәа, лак аахыҷәгылан, ашра иналагеит, аҳаԥшьа иҭыѽуашәа, абжьы гәаѽан, хараҙа ииасхьоу рыцҳарак алышәшәошәа, хнырҳәышьа змам ашыҷәсҷәа ирыхьҭәыуозшәа саҳауан…

Бирам днасԥыртцын, анышә мардуанҷәа днарҿалеит. Хыхь имариаша игылан ахы аѽада ирханы ашра иаҿыз ала еиҷәаҭәа, азааигәара даннеи, инацәаҷәа наҿаирхәмарын, иааиргәыбзыҷит, ажәаҷәакгьы наҷәҳәауа, абҕа инапы ныҷәишьит. Ала ашра иаакәытцын, инаскьаны аҭыхәа аҭарҿеыланы иаатәеит, сара сахь иааԥшуа. Ишызбоз, Бирам ашә ҭиҷәаҭәаара днаҭәахит.

Збахәыла сыззааз, уаѽ иламѽашьаҙо, дзеиԥшроузеишь Зоурҟан? Сидимкылар ишԥазуеи? Иаҭанакӡозеи абызшәаҭара анауказы аҭаҳмадеи сареи ҳаиҷәшәара? Издыруада, сааишьа иашамзар? Бирам иакәымзар уахь инашьҭтәыз, уи дышиацәажәогьы сеидру!

Сылаԥш ааихмырсыҕьакәа уи ашә ҭикәаҭәаара сазыԥшуп, аха макьана аҙәгьы дцәыртцуам. Дынзырхазеи, мшәан, Бирам?

Сыварҿы ишьҭаз ахаҳә ду снықәтәан, сыкәшамыкәша сылаԥш нахызгеит. Ара ҭаҳароуп, лаҟәыроуп, ақыҭа иалкуп, уи азы акәхап лашбжьи арбаҕьҿытбжьи уаҳаҙом. Акаршәра иахыкны, хараҙа ажәѽан атцаҿы аԥша икҿанаҳәаз ԥстҳәаҷәак, абамба ԥыжәжәахаҷәа реиԥш игәастоит.

«Иагьа ҷьа збазаргьы, сиҷәшәагәышьеит зда дыҟаҙам аҭаҳмада», – саахәыцит сахьтәаз. Абар Бирамгьы, дхыцьхыцьуа амардуан даатәалеит, уажәоуп иангәаста, иарма шьапы ҕәҕәала итцишьуазаап.

Исеиҳәарызеишь ианаҵьалбеит ҳәа саргьы сыццакны снеиԥылеит.

– Заурҟан аҩны дыҟоуп, уажәы дыԛәиоуп, иԥсы ишьоит, дҩагылар, уидикылоит, – иҳәеит Бирам, иаҳа длахҿыхны.

Анышә мардуан ала ҳаҩхалан, аҩны аԥхьа ҳаагылт. Ала ҩагылан, ҳара ҳахь аҿаарыххан, нас абарҵа иныҵалан, аҿырԛьақьаны иаатәеит. Ҳахьгылоу мзырхоуп, ус узахьзҵозар, итшәоуп, аганқәа рҿы наҟ-ааҟ, имахәажәшьахәажәза х-ҵлак гылоуп. Руак ашьапаҿы атәарҵа адҟаҵалоуп, убра ҳныкәтәеит ҳҩыцьагьы. Бирам аҭаҭын цәыргеит, ҿыц итҵозшәа кыраамҭа арҳәра даҿуп.

– Сгәы иаанагоит, аԥшәма уара ишуҭаху уидикылап ҳәа, дналагеит – иара, ҵаҟа дышьҭаԥшуа. Лассы-лассы ԥсыԥла ицигар аццышә ныкәиҭәҳәалоит. – Дыхжәазаргьы гәыбҕанс иуҭозеи, гәаҟрас иҟоу зегьы зхызгахьоу, адгьыл иақәлоу ауаҩы, – даҿуп Бирам ацәажәара, сара сахь хырқьиарак итахызшәа. – Саныҩнала иара дышьҭан. Исыдуҵаз узааазгеит ҳәа аилаҳәара неисырбеит, аха ҿимҭит. Убас ауп, бжеиҳан ҿиҵзом. Нас снаидтәалан, ухы-утыхәа, уахьынтәааура, саламлакәа, асас дахь дуҭоуп ҳәа иасҳәеит. Уи бзианы иҟастцеит ҳәа сгәы иаанагоит. Иареи уареи шәхала шәеизынсыжьыр иаҳа еиҕьхап. Шьҭа имзакәа иуасҳәап, сара саб дысгәалашәазом, абыс сара сзааҙаз Заурҟан иоуп. Цоуп, хазы-хазы алҩатҷә ҩаҳашьтуеит, аха аби-ԥеи реиԥш ауп ҳшыҟоу, сара сыдагьы уаҳа аҭынха ҳәа аҙәгьы дизнымхеит. Умацара уахьаансыжьуа гәыбҕан сумҭан, аха маҷк сыццакуеит. Ҭаацәак, Заурҟан дналаҵаны, жьи махәҿала иныкәызгоит. Сыццакуеит, сжьира ашә аасыртыроуп, есуажәааны ачаландарқәа мрагыларақа ииасуеит, иаадгылар ҟалоит, ҿык ашьапы чапатәхар ҟалоит. Ахәылбыеха хымпада саадгы-

лоит, упхьара ара иалшартә иҟоуп, уфатә-ужәтә сара исылсыршап…

– Даара иҭабуп, Бирам, Анцәа усзааигазшәа ауп сара ушсықәшәа, сусқәа урманшәалеит, уԥьабаапҳса сырҳрым, – сҳәеит сара.

– Ахәылпҳаз саауеит, урҭқәа рзгьы ҳаицәажәап, амала, Заурҟан ԥьара ак истоит ҳәа уаламган, дуцәгәаауеит. Уи, асас Анцәа дысзааишьҭит ҳәа ауп дышихәаԥшуа, уареи сареи хазы ҳнеицәажәап, абзиаразы! – иҳәан, дҩагыланы дцеит.

Саанхеит сымацара. Абарҭа итатәоуп ала, зны ицәоушәа алацәа неиқәнаҧсоит, алымҳацәқәа нхьашьшьуеит, зных, аламҭ иандыргәаҟлак, ицәырҳазшәа иаатрысуеит, амҭқәа иахьырзытрысуа, аҽақаҽақ ҳәа ацламҳәа аихакшабжьы гоит.

Сыбла ҭраа сылаԥшуеит иҟьаҟьаҳа иаарту аҩнашә Данбацәыртцуеи збара сахгәаҟуа аԥшәма? Иҟазма зныкыр ара аҭаацәара? Мамзаргьы ихала мацара дахызма? Бирами иареи ирыбжьоузеи? Уажәы хазы-хазы изыҟоузеи? Аҳаԥы итцыҳәҳәо ахыбра уамажә ахытцуазар ҟалап, изыргылада, ианбадыргылеи? Иԥсы шҭаз адамреиԥш иҟоу аҳаԥы нхарҭас изалихзеи?

Абарҭ реиԥш ахәыцрақәа сышрылаз, «ҟаҳы-ҟаҳы» ҳәа еимҳәаҩбжьык ааҩныҩит аҩны. Адырдырҳәа сцәа аасхыбзааит, ддәылтцуазар акәхап Заурҟан ҳәа сгәы иаанаган, сагылеит ахьшәтҳәа.

Ҵабыргытцәкьаны, рацәак мыртцыкәа ашә даалагылт иара. Уаҩ ныркара дук, жәҩахыр ԥцацак, ихы-иҽы аазыхәхәаны, иблақәа ҭбааны, игәышпы илықәсуаз ижакьа аҙшәах еиԥш ишкәакәан. Кабазаргьы акабарахь иузмырхо, ишьамхы илахысуа ишкәакәаҳа акы ишәын: амаҕрақәа ҭбаатыцәҳа, акалҭ еилаҧсауа. Иарҕьа напы иакын аиха ҵар зхарсыз лабашьак. Ашә дахьаадәылтцыз дгылан, сара дысзыԥшуа. Ала неин, инаидҳәазалеит, аха ибжьы ақәмыргакәа, изшьапык ала инаԥхьаҳәҳәаны, сара

сахь иҽааихеит. Ишьаҽақәа реихгашьеи, ииашаҙа ихажәԝабжь артәашьеи рыла макьана рацәак инып-шуамызт уи ишықәскәа рыхьанҭара.

– Бзиала уаабеит! – иҳәеит уи ҭырқә бызшәала, дшааиуаз даатгыланы, иарҧьа напы ааратцәаны игәышпы аҟынҙа ишьтыхуа.

– Бзиара убааит! – сҳәеит саргьы иара уи абызшәала. Акырҙа дԝасхыҳәҳәо дахьгылаз ажәԝан иатцәа иапшшәылаз ибла ҟәазқәа рыла схы инаркны сшьап аҟынҙа сааимидеит, нас дааскьан, асаҟәа днықәтәеит, сара сахьгьы утәа ҳәа инапы неиҟьеит. Уаҳа акы мҳәаҙакәа, снатәеит саргьы. Илабашьа атцла хаԥьацьа ашьапы аҽыԝхәа инадырсыланы иԥьыба иаатигеит итеспыхә.

– Иахьа цәгьаҙа ишоуран, Аллаҳ злыпха ҳаура, уԥшишь, ани аматцәҳа шыпнатцәаз! – иҳәан, снаирпшит махәык ахь, аха сара акгьы сызгәамтеит.

– Аа, иахьа даара ишоуран! – сҳәеит саргьы иааркьаҽшәа. Цытрак иаатынчрахеит, атеспыхә аимхәыцқәа ахьеиҽаԥсоз ада бжьык уаҳаҙом. «Сышпалагари ацәажәара, – схәыцуеит сара, – раԥхьаҙа сзыстцаарызеи? Хылатцәкьа сзышьтоу макьана ицәырзгарыма?» – сгәи-сгәи еилаԥшуеит. – Заҟа шықәса ухытцрызеишь, Заурҟан? – насҧытцкьеит, зынҙак сшазыпшымыз.

– Сықәразы акәхап, уаҳа уззаарыз ҳәа исымоузеи сара? Шәкы сырҭыст сынтәа! – ҽааитит атаҳмада, даапышәырччашәа.

– Аброума уара уахьиз? – стцаауеит сара, «аброуп» аниҳәагьы, сцьабаақәа зегьы мцурахоит.

– Сара сахьиз аракәзам, ихароуп! – иҳәеит уи, ихы леикәажьны.

Сара ишыздыруа цәырымгакәа, итцегьы еилырганы иҳәарц стахуп сызтцаара атак. Аха, уаҳа иҽаламгалакәа, иаалырҟьаны, итеспыхә арҟытцымытцрагьы даақәытцын:

– Дад, уара уабатәида, уабантәаауеи? – даасазтцааит.

Иҟалалакгьы, уажәшьта сыҩцәырсымгар ԥсыхәа амам.

– Сара шәара шәҳәынтқарра сеиуам, Асовет Еидгылантәи саауеит!

– Ишԥа? – дтцаахт уи, илымҳа инапы надкыланы.

– Асовет Еидгыла… Урыстәыла… Кавказ… Аԥсны… – тырқәшәала инеиқәысыԥхьаҙеит, акы изымдырыргьы, акы идырып ҳәа ҳасаб ҟатцаны.

– Кавказ уҳәама.. Аԥсны! – ашырҳәа дѡагылеит аԥшәма.

– Ааи, Кавказтәуп, Аԥснытәуп сара, – нацыстцеит, саргьы сѡагыланы.

– Узмилатда, нас, уара? – дааццакны ибжьы неитцихит атаҳмада, исымҳәар ҳәа дшәозшәа.

– Саԥсыуоуп сара, Аԥснынтәи саауеит! – сыбжьы ѡеитцысхит цқьа иаҳаратәы.

– Саԥсыуоуп уҳәама? О, Аллаҳ, Аллаҳтаала, шьарда зымчу, изакәызеи исаҳауа! – абарт ажәақәа иҳәеит ицқьакәакәараҙа аԥсышәала. Ажәѡан датцаԥшуа, инапқәагьы уахь иѡарханы дгылан.

– Ааи, саԥсыуоуп, Аԥснынтәи саауеит! – еитасҳәеит сара, аха ожәы аԥсышәала.

– О, изакә гәыргьароузеи иаалырҟьаны иахьатәи амш исзаанагаз! Заҟа тцуазеи аԥсшәа смаҳаижьтеи, заҟа тцуазеи аԥсыуак ибла сынтамԥшижьтеи! Сысас дахь, сызкәыхшоу, уара уаԥхьа игылоу атаҳмадажә дшуцәтәымуаѡым удыруазааит! Сара, аԥсуаа ржьы салтцит, сан разҟыцәгьа даԥсыуа тыԥҳан, Тцабалтәын, Шатаа дыртыԥҳан. Ууаскьеишь, саншьа, сызкәыхшоу! – абас тынчхашьа имамкәа дцәажәауа сааигәыдиҳәҳәалан, сыблақәа ааимданы дрыгәзит. – Иԥсыз ауаа гылан адәы иқәлар аҳа ԥсыуак дызбоит, аԥсышәак саҳауеит ҳәа сыҟамызт. Ԥхызума, мшәан? Макьанагьы агәра сызгом! – даҽын атаҳмада. Ина-

пы сыжәԥа иахьыԥакыз итцыс-цысуан… Ибла ҭбаа-ԥаагьы шаҟьшаҟьон, кәицԥәакгьы нарыхшәалон, уажәраанӡа исаҳауаз акәмызт ибжьгьы…

Иҭеиспыхә неиҭәахит, сара сиҭанатцы, дацәыԥ-хашьозшәа, уаҳагьы ицәыримгеит, илабашьа аакыдихит.

– Агәаҟреи агәырԥацәгьеи идырԥаз агәгьы зны игәырґьарц иҟазаап. Сашҭа иҭалаз дызустоу уҳәарауазеи! Иухьӡузеи, иужәлоузеи, саншьа, дад?

Иасҳәеит сыжәла, сыхьӡ, саб ихьӡ.

– Утәа, дад Шәарах, утәа, уара ахаҭгылара унаалом, амчра уара иумоуп, уаншьоуп. Уахаҭәҟьа иаасыԥәшәан сыпсыргьы, акаԥхәа ашәа ҳәо нарцәы сҭалоит, сахьнеиуагьы жәларык сзыԥшуп, аԥсуаа еибганы адунеи ишыԥәу расҳәап! – иҵеизеиԥәкуамызт аҭаҳмада, ихы еилагазшәа адәы дныԥәлеит. Зны дышиашоу аԥны дныԥналарын, уа арымӡааԥ тәазшәа ак нареиҳәаларын, уантәи амӡырха дааԥәлон, аҭлаԥәа днарыдгылан драцәажәауа, инапы нарыкәиршон, уахьынтәи сара сахь дааиуан, абас ҳәауа, еиҭаҳәауа: – Асас ду дыстоуп, сахьиз, сахьаазаз адгьыл аҟынтәи дааит, сибарц дааит: ҳжьы иалтцыз адгьыл аҭыхәан ҷьара дкаршәуп ҳәа геишьхеи дырхысын, иԥстазаашьа збоит ҳәа дааит. Утәа, дад Шәарах, утәа, агылара уара иуаҭәам! Еҳ, сабиц, аублаақәа асас идкылашьагьы рдыргәышьон, аха иахьа уаԥ дуԥәымшәар ҳәа сшәоит. Ус сҳәеит ҳәа, ԥсыхәак уаԥы иҟаитԥап, ҷьушьҭ. Ҳҷи ҳнапи еиԥәыԥсаны ҳаншьа ҳихәаԥшуама?

Абас аҭаҳмада уаҳа ҭынчмԥа имамкәа дшыгьежьуаз, дшыхынҳәуаз, амра лҭашәан, ахәлара иалагеит. Алашьцара ҳхьымӡаргьы иҟаитԥашаз сеидрума!

Аԥны дыԥналан, ацәашьы аиркит, амцагьы ахы неихәлеитцеит, саргьы даасыԥхьан, уахь сныԥнеигалеит. Аха деиҭандәылтцит сара сааныжьны.

Аҽҳәа нырцә-аарцә аҟәардә лаҟәқәа гылоуп, зымԥарак ацәардаҕәы икҿоу, аԥшәма ишьҭаларҵа шакәу ԥашьом, аиарҵа ҟатԥоуп, ахыза ԥхьаршәтуп, аԥхьа аимаа ҭарԥалақәа каԥсоуп. Анаԥсҟа ашә ҿоуп, даҽеа уадак амазар акәхап. Аԥны ицқьакәакәараҙа еилыргоуп. Цхырааԥыс имада Заурҟан? Бирам иакәзаргьы, аџьшьара иҭатәуп. Ус аԥшәма дааԥналоит гәыдкылак афархь иманы, амца ианнақәиԥса, аԥырқьхәа амцабз ԥатқьеит, аԥны иаҳагьы иааԥнылашааит.

– Ус ауп, дад Шәарах, ус ауп! – дналагеит аҭаҳмада, изхиҳәаауа узымдырҙо, – иубома ужьы иалтцыз аублаақәа рцынтцәарах имца ахьеиқәу, аԥсшәа схамыштцызаап, рыцҳа, џьара маҷк исцәыхәанчаргьы гәыбҕан суҭарым. Сан Наси лакәын уи сзыртцоз. Уи лыбжьы аккаҳәа сгәы иаақәԥызшәа сҟалеит уажәы…

Уаҳа ҭынчхашьа имам Заурҟан, араҟагьы днатәоит, дԥагылоит, адәахьы дындәылтцуеит, дааԥналоит, џьара иҿеиқәкны даатәар, сиацәажәарц стахуп, аха иабаҟоу, дзышьақәгылом. Зны ихы дазтцаауеит, зны џьоук рахь иажәа ирхоит, дҟәындҟәындуеит. Амца бзианы ианеиқәитца, ашьтахьтәи ауада ашә аартны дныԥналеит, кыраамҭа ддәылымтцит, ишьҭыбжьгьы саҳауам. Счамадан сынтаԥшны сԥыгеи сқьаади еиқәсыршәар цәгьа избом, аха аԥшәмеи сареи макьана сыззааз азы аицәажәаха ҳмоуц, ус акы аҩра сналагар, игәы иаанаго сеидру.

«Ԥымз цуеит абар, Ҭырқәтәыла, Сириа уҳәа еимдо сауеижьҭеи, аха Заурҟан затцәык ида аублаак дсықәымшәац, издыруада аҭаҳмада диашазар, жәларык дырцынтцәарахзар?» – схәыцуан сара.

Ус даацәыртцуеит Заурҟан, уажәы еиқәатцәа маҭәала деилаҳәоуп, ихылпарч ихоугьы ақә ҳаракуп, уи акәу, иаҳа доухазшәа ауп дшызбо, абзқәа разынпсараха Кавказ маҟак имҩоуп, аҭреи амҳасҭеи еиқәатцәҳаҳараҙа жәытә ҟамак иҟәнуп.

– Ари убома, дад! – иааган иаасирбеит аҭаҳмада,

ииазыхәхәаны, махәарк аҟара аура аманы, ажьакца цәыиатцәа ахьыкәкәа абԥатә быкь. – Ара ииаанханы иҟаз аублаақәа қәрала зегь, иреиҳабыз Соулаҳ итцәахны иман, апсра даналага, сара иситеит абри исымҭоу амаҟагьы аҟамагьы. Амаҟеи аҟамеи иара ихатәын, абыкь – жәларык ирҷануп. Иахьа, ишубо, сара исзынханы иҟоуп, сара сышьҭахь дегьызмаха иргозар акәхап. Абри еиԥш абыкь, аублаатәыла ҳанынхоз, саб Ҳамырзагьы иман. Исгәалашәоит, ҳаншьцәа Шаҭаа Тцабалнтәи ҳаԥны ианаасыжәтцуаз, уаԥы ишимбац гәырҭьарахон. Агәыла-азла, аҭахцәа адгаланы, саб ачара иуан, аха еизгагас ирымаз абри абыкь акәын. Уи абжьы ангалак, ҳазлатәаз зегьы ирдыруан Ҳамырза харантә ииаз асасцәа шиҭаз. Нас, иахьагьы игароуп, усҟан еиԥш, абри абыкь абжьы, аублаақәа ирдырроуп асас дахь, зжьы салтцыз саншьа бзиахә дшысҭоу! Еизароуп, усҟан еиԥш агәыла-азла, ииауроуп атцаул чара!

Абасгьы ҳәаны, абыкь иманы дындәылтцит аҭаҳмада, саргьы снаишьҭалеит, уамашәа ибо. Атцла хачахьқәа днараԥсны, дышиашаз амзырха ахықә дықәгыланы, абыкь еитцыхны инеиҷеикын, асра далагеит. Убри аҽены ада абыкь абжьы схаангьы исмаҳацызт, ахы зықәшәаз алым ахәаабжьы акыр иеиԥшын иара. Ицон уи аԥны ахыбра иахылтцуаз алԥатцә еиԥш, аҳауа иалахәхәа, ишатцәышатцәуа, игәаҟ-гәаҟуа. Итцегьы издуумзеи, итцегьы иргәаҟганы изымгозеи уи абжьы, изаҳауа зегьы аҽеыр-еырҳәа иартцәыуартә?

Иахәҭазамзи, нас, ауаԥытәыԥса зегьы, минуҵқәак ирыдамзаргьы, агәырқьҳәа рхылпақәа аархыхны ршьапы иқәгылан иџьабар? Избанда, шәышықәса рыԥнутцкала, изыхкьазаалакгьы, интцәеит, ииасит аҭоурых наскьа змаз, хатцара згымыз, ихәычы иду, жәларык. Игоит, адунеи иқәыԥуеит атцыхәтәантәи аублаақәа рбыкь абжьы. Дасуеит атцыхәтәантәи

асолдаҭ, аҵыхәтәантәи абду, аҵыхәтәантәи аԥшқа, аҵыхәтәантәи ашәаԥьҳәаѡ, ацынтҷәарах!

Абарҭ ахәыцрақәа сышрылаз, еиқәтәоит абыкьбжьы. Заурҟани сареи аѡны ҳааѡналан, нырцәаарцә амца ҳныҽеҳәатәахт. Ари – аҵыхәтәантәи аублаақәа рбыкь еиқәтәазаргьы, аҵыхәтәантәи рымца еиқәуп макьана. Сихәаԥшуеит нырцә сҽаԥхьа итәоу аублаақәа ртцыхәтәа, илахь ианпыҟҟалоу акыҷырақәа, ишьамхы иқәку инап дуқәа, ишьахәар ҩаскьагақәа, ижәѡахыр ԥцаԥақәа, ихахәда ҳарак – егьа ддауаԥшьын, анаԥьалбеит, данычкәыназ.

– Харатә иаауа уаѡуп уара, – аҭынчра ааилеигеит Заурҟан, – уск уашьҭамкәа уҟам, саргьы ԥьара аказы усзааизар акәхап, аха, суҳәоит, дад Шәарах, уахатәи ала угәы азкаршә, акы уаламцәажәан, уԥсы шьа, исылшаз хәашак иадамзаргьы унацҳап.

Ус ашә даахытцит, ишьҭыбжь мыргаҙакәа, Бирам. Сара сѡеихатцгылеит.

– Утәа, дад, утәа! Уи уртқәа здыруа иакәҙам! – иҳәеит Заурҟан, уаҳа дхьаԥшынгьы иааѡналаз дихәампшит. Бирам, дымтәакәа инапы ааҙәҙәаны, аилаҳәара иааигаз аҕәаѡрахьы инаганы, афатәқәа иҭаз аатыхны астол рыцәыргылара дналагеит. Уи есымша дыччошәа ихаҷы ажьы еибархханы иҟоуп, иқьышәқәа еихагылаҙом, аҭатын лѡа иашәыз ихаԥыцқәа аапшуеит иѡежь-ѡежьҙа. Зны-зынла Заурҟан днаидгыланы, ҭырқә бызшәала дхәыҵхәыҵуа ажәакәак наиеиҳәоит. Уаххьа архиара акәхап измааноу.

Аҭаҳмада дтәоуп уажәы иаҳа иҷеыртынчны. Иҙшәахха игәышԥы иқәчыз ижакьа инапы налишьуеит. Сыбла акы хшәалан ихихырц иҭахушәа, икылкааны сыблақәа дырхыԥшылоит. Иахьагьы, адунеи сыцәнаҭы исхашҭуам уи илаԥш: зны – ҭа змам амшын еиԥш иҭаулан, зны – иџьбаран, ачҳара уадаѡны, зныхгьы – иҳалалын, иразын…

– Абыкь абжьы баша имгеит саншьа, дад Шәарах, – дналагеит аԥшәма, илаԥш ҷьбара насыҟәганы, – сҽыҭбжьы заҳаз ҳгәылацәа-ҳазлацәа агәырқьхәа ашҭаҽы рҽеиндыриеит. Зегьы акака ирылагеит, ҷьоук аӡарақәа шьны, ирыцқьаны, араса ҭәы дуқәа ирхатцаны иаҳзырӡуеит, егьырҭ ацә мажәрахә кажьны иршьын, акәац еиҽыҟьҟьа ақәабқәа ирҭартцеит, егьырҭ иаанхаз – ачуанқәа ақәдыргылеит, абыста ҳзыруразы.

Абар, абар иааины, бзиала уаабеит, Аԥснынтәи иаҳзааз ҳасас дахь ҳәа аԥсшәа уарҳәараны иҟоуп Аублаатәылатәи ҳбыргцәа бзиахәқәа, иаҳҳәап: Сиҭ, Башныхә, Дауҭ, Ҭаҭластан, Соулаҳ... Урҭ, ркалҭ инҭаԥало, сара сеиԥш еилаҳәоу ҷьушьома? Ркәымжәқәа ирҭабаҟа, рҳазырҭрақәа хьашаԥаша икнаҳаны, раҳәа лакьқәа рыдҳалауа, рҕәакьиа ҟамақәа рыдҳәатцала... Кавказтәык абас ҳаѡны ашә дхытцны ианыҟала, ҳаиқәшәараны еибаҳҳәахьеит дареи сареи!

Аҭаҳмада сизыӡырѡуеит, исаҳауа ҷьасшьоит, иахысҳәаара сыздыруам. Абар дѡагылоит Заурҟан, акҽаѡра днықҽалан, иман дааиуеит ацәымза, кәастҕак аашьтыхны инаиркуеит, нас инаганы Бирам ирхиаз астол акьлымшь иныкәиргылоит. Нас иӡара кны аѡны агәта даагылан, усгьы ҽааитит:

– Аҳы, дадраа ахьырԥар, ҳнапы ҳзырҙәҙәаша ҳәсахәыцқәак шәаарыԥхьа! – дышиашаз адәахьы дындәылтцын, амӡырха дықәланы аханынӡа днаскьеит, иҟаитцарызеишь ҳәа сахьаадәылтцыз сгыланы сизыԥшуеит. Адәахьы ишылашьцара илашьцахьан, аетҙәақәа кәалыкәаџьо ажәѡан тцамтцам дырхиахьан, иҭынчран.

– Уа, Сиҭ, Дауҭ, Соулаҳ, Ҭаҭластан, Зосҳан, Аҳмет, шәарҭ ҳбыргцәа бзиахәқәа, ҳасас дахь дшәыман шәааскьа, шәыххь згеит, ҳнапқәа зык рыкәаҳҭәап!.. – даҽуп Заурҟан, ибжьы акыр иѡеитцыхны, аштә иазымкуа аџьар дрылагылазшәа, днаҳәы-ааҳәуа. Нас

дааскьан, атԥла хачахь хәыҷы даамтԥагылеит, инапы накәыршаны.

– Ибуазеи, сан Наси, цқьа былахь еитцыхымшәа збоит, бнеи, бикәша-бизҙатә Аԥснынтәи ииаз ҳаншьа. Атәымтәыла асакара ҳҟьалаԥалаха ҳаныкәыз, зны-зынла гәырыгәгәагас аԥсуа хатԥашәакәа ҳзыбҳәон. Ҳара ианаҳмаҳауаз, зхабар бымбаҙаз башьцәа Шаҭаа гәхьааганы ԥсышәала акәын амыткәма шыбҳәоз. Бара дбашьахаҭамзаргьы, аԥсыуак ҳаѳны дааит, бнаидгыланы биацәажәа, издыруада, бҭахцәа, згәырѳа багаз, рхабарк беиҳәаргьы быздыруам.

Саб Ҳамырза, итцегьы угәырґьоз ԥьысшьон, ҳасас цқьа пату ҳазиқәымтцар ҳәа ушәама? Уабхәындцәа гәакьақәа ракәым, иара ус ԥсыуак уѳны данымѳахытцлак, дқәыпшзаргьы, умтәакәа маҳәра изууан, акы ахәда изхымтцәакәа, агәыла-азла идмыртәалакәа душьҭуамызт, данцозгьы Мзымҭа дырымгакәа ухынҳәуамызт. Нас иахьа иаҳҭааз ҳасас, аԥсуа гәҭылса, Шәарах Кәаҙба цқьа дҳадҳамкылар ԥхашьарами! Уи, адунеи ҳшанытцыз ала шәаԥьҳәара иурц акәзаргьы ҟалап, ҳшьаркәаста дхыланы дзааз!

Даахынҳәын, аѳныҟа ихы рханы иҷәааихеит Заурҟан, ашҭа агәҭаны данааи, дырѳегь ибжьы ѳеитцыхны ҷәааиҭит:

– Аҳы, дадраа, шәнапқәа ҙык рықәышәҭәазар, шәеидымхалакәа, асас дшәыманы, ашьаԥа шәаатцал, шәыххь згеит.

Нас дықәтцәиааув, ажәлар икәшан игылазшәа, рацәажәара дналагеит аублаа бызшәала. Аҕьаца-ҕьацаҳәа ибжьы алыѳуеит алашьцара. Теориала атцара сыҷын акәымзар, уажәада исмаҳац уи абызшәа. Сшанхеит сахьгылаз, уи акәу, Зоурҟан иажәақәа сзеилкааувам. Акызатцәык, ицәажәашьала, цьоукы дышрықәымчуа ѳашьом.

Сылаԥш нархызгоит еилаарцыруа аетцәақәа, еиѳаҳаҳа саԥхьа игыланы аԥсцәа ирацәажәауаз аҭаҳма-

да снаивԥшны снықәыԥшуеит алашьцара хьанҭаҙа изнаҳалаз акаршәра. Мап, ажәѽангьы адгьылгьы ирызныҟәымгеит аублаа жәлар рзыҳәан самарҭалк.

Дад Шәарах, ҳлашьты аѽныҟа ҳәа, бжьык анаасаҳа, схәыцра саалтцит. Саԥхьа дгылан аԥшәма изнапык сара исывакны, егьи инапы аѽны ашәахь ирххо. Аѽны аԥхьа Бирам ҳнапқәа ааҳирҙәҙәан, ҳааѽналан, астол еицарса лаҟә ҳнахатәеит.

– Анцәа иҳатәеишьаз акы хнацҳап, дад, унапы аркы. Ԥсымиллаҳ! – иҳәан, аԥшәма акрыфара дналагеит. Ҳаԥхьа иқәу афатә, изакәызаалак кавказаа зышьцылоу чысым, еиқәыхьшәашәа ахрыҷмгьал алоумҭозар.

Бирам аџьам гәаѽақәа рыла ирҟасҟасо иааҳамҭаиргылаз, ҳатыр ақәтцауа, инацәа нақәикын:

– Ари цәгьаҙам, – иҳәеит иара ҭырқә бызшәала, – пакла чарбасы* ҳәа иашьҭоуп, цәгьа игәырхаагоуп! – Нас днагьежьын, анышәаԥшьтә саан ҟьаԥсҟәа рыла даҽеа хкык наҳамҭаргылауа, деиҭаацәажәеит:

– Ари буҷли-буҷлама** ҳәа иашьҭоуп, уаххьазы ифатәы цәгьам!

Заурҟан алаҷеимҭит, амала, иудырратәы ихы-иҷы тәамбашақә ччаԥшьк ныкәтәрит, дызлаҽхәо убоит усгьы ҳәа акәхарын иаанагоз. Акрыфара ҳаҷеуп.

«Сызҭоу аԥшәма Аллаҳ иоуп дызтцаныҳәо, аха Анцәагьы дихамыштызаап!» – аасгәахәит аҭаҳмада иажәақәа: «Анцәа иҳатәеишьаз», «Ԥсымиллаҳ» анаасаҳатцәкьа. Уара иарбан дину иумоу ҳәа дсазтцаар ҳәа сшәоит, аха Анцәа иҟынтә, Заурҟан уи далацәажәаҙом, сара акгьы шхасымҭо идыруазшәа.

Бирам днаскьаны акҷаѽра дыкҷатәеит, ҷитуамԥсишьуам, илацәа еиқәыԥсоуп, дыцәазаргьы ҟа-

*Пакла чарбасы – аҟәыд иалху чысуп. (Абринахысгьы иаҳԥылауа азгәаҭарақәа Шә. Кәаҙба иантцамҭақәоуп.)

**Буҷли-буҷлама – ҭырқә чысуп.

лап. Ԝыцьараны иаркуп ацәашьқәа, аха, цқьа ипхарц рҭахымшәа, рыблақәа ҭауп. Аҽыцәаара иаҽу ахәышҭаара амца макьана ихәажжаҙа иааԥшуеит. Аиаша сҳәарами, схы уамашәатцәкьа избоит, лакәны исаҳаргьы ихастцарымызт иахьа сзыкәшәаз. Аԥхыҙ изалымҭуа иеиԥш ауп схы шызбо.

Заурҟан акраамҭа ихы ақәырԥсны акрыфара даҽын, ибла гәыҭбаа ҷьбарақәа сара сахь иааирхомызт уажәы. Зны ҳазхатәаз астол иныкәирԥшуан, даҽазныхгьы – ахәышҭаарахьы аҽынаирхон. Ихаԥыцқәа реиҳарак шеибгоу ԝашьом, аҕәырԥ-ҕәырԥхәа ицламҳәа абжьы саҳауеит. Инапсыргәытцақәа надааада иуаҭәа шәпара иныкәырсны, дышԝатцкьара, иаԥхьаҟа ак гәеиҭазшәа, ихы ԝеитцыхны аԥшра дналагеит, нас ашырҳәагьы даагылеит.

– Нарчоу, ууаскьеишь, уххь згеит, Нарчоу! – ҷааиҭит иарҕьа напы еитцыхны иҟьауа. – Итәараны иҟаз зегьы шәыртәама? – «Изыкәнагоз зегьы ҳартәеит, Заурҟан, ашьаԥагьы ҭәит, абыста антцо ҳаауеит, акәацшацәагьы урҭ ирышьҭоуп, аԝынаҳацәа заа крырҷаҳцеит, уажәы реирыҙқәа кны, ашьаԥа ахашәара-аҵашәара рыҽшаны иаатцагылт. Аҵәцақәа шәаԥхьа иқәгылоуп, уажәшьта, Анцәа, улыԥха ҳаҭ, ҳәа аԝы акака аанышәкыларгьы қәнагоуп». – Убас, амарцьа, Нарчоу, сасгьы-аԥшәымагьы цқьа шәылаԥш рхыз, ианаамҭоу ажәԝашәаҟьа зымҭашәҵаша усгьы шәара дыжәдырып. Уажәы, дадраа, сасгьы-аԥшәымагьы маҷзак шәаасзыҙырԝырц стахуп. Аԥшәмацәа рганахьала, рацәак саԥсамзаргьы, қәрала сеиҳабуп, убри аҟнытә, аҽеагажә ала аҳаԥшьа хыртуеит ҳәа, ҳазхатәоу ачара хыстырц стахуп. Уа, Анцәа, улыԥха ҳаҭ, иаҳҭоу уныҳәаз, иаднагалазгьы абзиара шәыгымхааит! Ажәлар, шәыххь згеит, уаха иаҳҭоу ҳасас иаҟара амчра змоу даҽаҙәы ҳара ҳаԝны дымԝахытҵран дыҟам. Уи даншьоуп, иатәам акгьы ыҟам, аха имҵаҳҵаз

ҳчеиԥьыка хәыҷы ҳазыразны имҭаҳҭеит, ҳалалс иаууаит! Иаанышәкыл, дадраа, шәатәацақәа!

Заурҟан дгылоуп, ихы ѡышьҭыхны ашьапа еитҵых дытҵаԥшуашәа, астол иахатәоу ажәпаѡ, раҭәацақәа шышьҭырхыз, ишыржәыз гәеиҭарц иҭахызшәа. Бирам акҽаѡраҽы дтәоуп дыштәац, уаҳа ҽыртцысра имам. Сшанханы сихәапԥшуеит аҭаҳмада, иихәақәо, иҟаитцақәо убриаҟара ирҵабыргуеит, саргьы ихастцатцәкьама сҳәо аҟынӡа снеихьеит.

Уажәы Заурҟани сареи Ааигәатәи Азиа тәылак анаӡараҽы, цәхәырак аханы, ацәышлампырқәа реиԥш нышә ҭыжаак ҳшытцатәоу схашҭит. Нахьхьи, Амшын Еиқәа нырцә, шәышықәса рышьҭахь аублаақәа еибганы ианыҟаз рқыҭак аҽы чарак сахатәазшәа ауп схы шызбоз. Хѡык ахацәа ҳакәзам иҟоу ара, ҳазҭатәоугьы ҳапӡам. Уаа шәѡык зҵатәоу шьапоуп. Абар иааргеит алѡатцә рыхкьо акәаци абыстеи. Аѡы ԥхеиԥхеиуа аҭәцақәа иртарҭәоит. Аныҳәаҽақәа неимырда-ааимырдоит, сырҽапшуеит ахаан исымбацыз, аҭаҳмадцәа: Сиҭ, Соулаҳ, Дауҭ, Ҭаҭластан… Кәымжәыла, кабала еилаҳәоуп. Адунеи ианытцит, уаҳа иҟам шырҳәоз, абар аублаақәа аҽҽаҳәа ирҳәоит рыбызшәа, игоит аҕзааҳәа ачарашәа…

Аԥшәма Заурҟан игәаԥхарала, ачара толбашьс, иара бчараҳс ҳәоуп ишиҳәаз, далхуп Ԥарна, аԥшькы, аукы, икәымжәы аԥшьқәа ԥхьаршәтны имгытроуп, ус ауп гәаныла дшызбахуа. Раԥхьаӡа атәеца аақәхны сара синыҳәеит, агәырқьҳәа ҷкәынагьы ҭаҳмадагьы схатцгылеит. Даара сҿысшәеит, аха дызустазаалак аҳәгьы дсызмыртәеит. «Ҳказза ҳтәаны уныҳәаҽа шпашьҭаҳҳри, дад ҳасас! Сжьы иалтцыз дызбоит ҳәа Аԥснынтәи уахо уаҳзааит» ҳәа игыланы сныҳәаҽа шьҭырхуеит.

Сылацәа неихызѡеит, сылапш зыдхалаз убарҭ асахьақәа сымкәытцабар ҳәа сшәаны. Аха Заурҟан ибжьы анааихсыҕь, сҿыхазшәа сааҟалеит. Саԥхьа

дтәоуп избац аԥшәма, ибԥа атҙывара инкыдтцашәа. Исзеилкаауам Бирам ихымҩаԥгашьа, дтәоуп ак имбазшәа, акы имаҳазшәа, иҿеыԥхьакны. Издыруада сара уажәы сзыргачамкыз иара уахадагьы игәы кыдырххьазар? Заурҟан ҽитуам, дшааԥсаз ҩашьом. Аамта цоит, аха ажәак ихәылшәом. Бирам акаҳуа иршуеит. Убри ашыбжьы дазыҙырҩуеит Заурҟан. Акаҳуа ыжәны ҳаналга, ашьшьыҳәа дҩагылеит аԥшәма, илабашьа аакыдхны са сахь усгьы ҽааитит:

– Дад, уахала уаҳа усыргәаҟуам, амҩа уқәын, уааԥсамкәан уҟам, ушьтал уажәшьта. Цәамтхаа уоуааит, саншьа, дад! Сара ашьапа снытцалап, макьана имгылац рацәаҩуп, агәыла-азла, аџьабаа ҳадызбалазгьы снархылаԥшып! Аа, абна ушьтал! – инапы нақәикит санааҩналаз аахыс сылаԥш итцашәаз, абамба хыза зныршәлаз ашьталарта. Нас, илабашьа натцарсуа, ашә ахь днаскьеит, идәылтцымтаз, даҿеазныкгьы даасыхәаԥшит, ихы нхырнааны. Бирам атаҳмада дхынҳәаанҙа сиарта ахьыҟаз егьи ауадахь сныҩнеигалеит.

* * *

Ауха лацәааихьшь сзыҟамтцеит. Атаҳмада ишьтыбжь саҳауан, адәы днықәлоит, деитааҩналоит, ихы дацәажәоит, зны ибжьы ҩтицоит, зны хрыжьхрыжь дналагоит. Ианаацәылаша, даапсазар акәхап, ихы нықәитцеит, аха сара уажәшьта сзыцәозма, сыблокнот счамадан иаатыхны аҩра сналагеит, иац ҳанааиқәшәа инаркны ҳааиԥыртцаанҙа, исаҳаз атаҳмада иажәақәа, идызбалаз аҟазшьақәа ак сцәыбжьахар стахым. Ианыстцон, арахьгьы схәыцуан: аҿеазеиқәкрыма иахатәи атаҳмада игәеилашыҩкра, сиацәажәартә дтынчны синиарыма уатцәы?

Аха ибашазаарын сгәыҩрақәа.

Шьыжьхьа анаҳфа ашьтахь атаҳмада днеины атла хаџьаџьа днатцатәоит, саргьы сҟьаади сҩыгеи еидкы-

ланы, сааиасны иварахь асаҟәа ишьҭоу снықәтәоит. Рапхьаҙа урҭ сԥыгақәа анцәырызга, аԥшәма иара ихала, дад, сара сҟнытә иуаҳарц иуҭахузеи ҳәа дсазҭааит. Убри ашьҭахь сара иасҳәеит дызнысыз иԥсҭазаара аҭоурых саҳарц шыҫтаху, хықәкыла сзышьҭоу аублаа бызшәа аҭара шакәтцәҟьоугьы. Убри аус анагҙараҽы иара ида ԥсыхәа шсымам, избанзар, иара ида уи абызшәа здыруа уаҳа уаԥ дшыҟам…

Исеиҳәарызеи ҳәа сыбла ҭырхаха сихәаԥшуан…

Издырыртә ихы ааирҭцысит…

Уи иаҳәон: «Сақәшаҳаҭуп».

Бирам иҵьабаазы маҙала сиацәажәеит, кыргьы иаармариан ҳаилаҙеит. Мышкы знык, еиҳарак ԥынтә дааиуан, иҳазхаша афатә ҳазныжьны днаҳԥыртцуан.

Уи аҽены Заурҟан дшаапсаз ангәаҫта, рацәак дысмыргәаҟит. Аха адырԥаҽены инаркны, ҳаидшылан ҳус ҳаҽын, мызкы инеиҳаны, инҭырҳәцааны иуҳәозар, 34 мшы иԥны ҳаидтәалан. Ҳаидтәалан спаспорт аҽҳәара нҭәаанҙа, уи аҽҳәара ахсырԥоит ҳәа сашьҭаларгьы, хара сцар акәын, насгьы – иалтцуазгьы сеидру…

Ҳанааиқәшәа аҽены инаркны ҳаицрытцаанҙа, Заурҟан Золак Аԥсынтәылазы дыззымтцааз ҳәа иҟоузеи?

– Дад Шәарах, саншьцәа гәышьақәа Шаҭаа рхабарк аасоуҳәарауазеи? Рыжәла нҭәаҙама зынҙак? Урҭ ирыцкару лашәык, цыркьык идамзаргьы, ҵьаракыр ҙәыр дынханы дыҟоума? – деиҭасазҭаауан иара, ууанҙа иасҳәахьаз азмырхакәа, урҭ рыҙбахә есымшагьы иаҳаларц иҭахын.

Сара сналаган еиҭаиасҳәахуан, Шаҭаа рыжәла Ҵабал уаԥ дышнымхаз, аха егьырҭ ақытақәа рҽы, уарлашәарла акәзаргьы, дара шынхо, аҭара змақәоугьы шыҟоу. Урҭ рахьтә издыркәоз рыхьыҙқәа, иахьынхоз ақытақәа зегьы неиқәысыԥхьаҙар акәын, уаҳа дҭынчхомызт.

Нас сниасуан иара даныхәыҷыз дахьнеихьаз аҧсуа қытақәа иахьатәи рыҧстазаара, иара ихаан иҟамыз ақалақьқәа шрызхаз, аихамҩа шиаргаз, ашыҳ атцыхәа шыҧтцәаз, аҧсуа школқәа шыҟоу. Асовет Автономтә Республика захьӡу, уи зинқәас иамоу… Абарҭ зегьы лакәтцас ибаны дырзыӡырҩуан, иага иҭахызаргьы, ахатцара илшомызт. Иагьцьашьатәӡам уи, сара сызлацәажәози иара ичкәынреи еицәыхаран, аумажә зегь рыбжьан.

Мап, аҧстазаараҽы аманшәалара шыҟоу даҽазныкгьы агәра згеит. Археолог зны даара дахьақәгәыҷуа ҭыпк аҽы адгьыл аарҳәны икаижьуеит, аха изакәызаалак аҭоурых аҽы шаҳаҭра зуша ҟәырҷахак иҧыхьашәом, ихы имагәыхьха наҟ днапыртцуеит. Даҽазных, зынӡак игәиҽеанӡамкәа ҩ-жыга ҿык рыда анышә имжыцкәа, иааигәыдҳалоит анасып, иҧыхьашәоит убри еиҧш аҧшаахқәа, убри аҽенынӡа аҭоурых аҽы атцарауаа ишьақәдыргылахьаз аилкаара зынӡак иаазырҳәуа.

Убас еиҧш анасып сгәыдҳалеит саргьы. Аублаақәа рыҧсадгьыл аҽы еибганы ианықаз ҩажәи ҧшьба шықәса зхытцуаз, иара ихатәы бызшәа еиҧштцәкьа аҧсшәеи аедыгьа бызшәеи здыруаз ауаҩы сиднагалеит. Заурҟан урҭ абызшәақәа изымдыруазар акыр суадаҩхон сара, избанда, салацәажәартә аублаа бызшәа сзымтцацызт макьана. Инеиужьӡаз иҧстазаара амҩа хьанҭаҽы иара хатала ихигаз, иибаз, иаҳаз зегьы игәалашәара ҭатцәахуа иман дааиуан, сара сыкәшәара дазыҧшызшәа.

Саҽуп аублаа бызшәа атцара, зеиҧш ыҟаҳам артцаҩы саҧхьа дтәоуп. Иҟалап, ари абызшәа атцкыс аҧсшәа иазааигәоу даҽа бызшәак адунеи аҽы иҟамзар! Абызшәақәа реигәыцхәра ҳаналацәажәо, ишдыру еиҧш, аҧхьа игылазарауп аграмматикатә шьақәгылашьа, аха ажәар еилазаарагьы высшьа амам, еиҳараӡакгьы ажәытәӡатәи ажәақәа ршьа-

гәытқәа. Абар арҭ абызшәақәа еицырзеиԥшу шьагәытқәак: «а-мыцье» – «а-мца», «а-ме-зы» – «а-мза», «а-кк-у» – «а-қәа», «бзы» – «аҙы», «а-дла» – «а-бла», «а-ԥҳәеишь» – «а-ԥҳәыс», «цьи» – «а-цьыка».

Игәцаракны исымоуп аублаа фонетика, аԥсуа цыбжьыҟақәа иреиԥшым макьаназы игәасҭахьоу ѳ-шьҭыбжьык роуп. Иамазма иара аублаа бызшәа ахатәы диалектқәа? Уи еилкаашьа сзамҭар ҟалап, сара сзацәажәо, Шәача аҙиас амшын иахьалалоз хәкилометрак иҩацәхыкны инхоз уааупп. Уи Аублаатәыла агәҭа акәын. Наҟ Тҟәаԥс аганахь, ма харакы аҟәапаҷапа иҭанхоз ирцәажәашьаз сеидру?

Шьыжьы инаркны шьыбжьаанҙа иареи сареи атцла хачахь ҳаҵатәоуп, иара – асқам, сара ақдыхсаха сықәтәоуп, ҳаицәажәоит аублаа бызшәала. Аҵыхәтәаны иаҳа-иаҳа исзымариахо иалагеит, раԥхьаҵәҟьа снапы зсыркра сзымдыруа саақәхон. Аинститут аҷы сызхысыз абасыхәарҭаз, ара исаҳауан ицқьакәакәараҙа аублаа бызшәа… Насыԥс исзыҟалаз, сахьааҷахоз, ма аԥсшәа, ма аҭырқәшәа, ианаҭаххогьы араб бызшәа аацәырызгон. Бызшәак ахьынтә даҷеа бызшәак ахь ҳниас-ааиасуа ҳшаҷу, аиаша ҳазкылсуан.

Шьыбжьышьҭахьи уахынлеи ԥсышәала ҳаицәажәоит, иаҳа ииашаны иаххәозар, Заурҟан аԥсышәала дцәажәоит, ииҳәо сара ашәҟәы ианыстцоит. Уи, шәышықәса иаарҭысыз ауаѳы, ихәычра идура, дзықәшәаз-дзынԥаз, иибаз-иаҳаз дызхысыз-дызтцысыз, иара иҳәан еиԥш, иҭоурых ауп аккаҳәа инеиужьҙан зҳәара даҷәоу, саргьы ак сцәыбжьахар ҳәа сшәаны, сѳышьа сырццакуеит.

– Иантцала, дад Шәарах, умыццакыкәа иантцала! – иҳәалон Заурҟан зны-зынла, сара истахыз анеиликаа ашьҭахь, – мышкызны аҙәы даԥхьар, аҙәы иаҳар, агәра игап ауаѳытәыѳса ицәа иҭамзо акгьы шықам!

Антцара аҟынгьы шаҟа сирманшәалауазеи, хрыжьхрыжь, дынтгыла-аатгыло, ииҳәаша цқьа дазхәы-

цны, игәаламшәақәазгьы цқьа игәаларшәауа, зны-зынлагьы дышьтрақәланы, ииҳәац еитаҳәауа акәын уи иажәабжь анагӡара дшаҧеыз.

Инеидкыланы атаҳмада ицәажәашьа уахәапҵшуазар, ицқьаны иҳәон апсшәа, аха зны-зынла ажәақәак анизымхоз ыҟан. Ашьтахь иаҳа даҟәытцқәеит акәымзар, ҳанеидтәалатцәкьа, ҳәоуқәак, ма тыркәшәала, ма араб бызшәала еитаганы иансеиҳәалоз ыҟан. Зныхгьы сара исҳәоз изеилымкааyа даақәхалон. Ашьтахь игәастеит, иара изеилымкааyаз ажәақәа иҧеыцны апсшәа иаланагалаз, ма атцак ҧеыц шьтызхыз ракәзаарын.

Хәылпазыла, атаҳмада днаспыртцны шьталара данцалак, ҳаицәажәараан сызхьымӡаз рынтцара сналагон. Зны-зынлагьы иааркьаҧӡаны, уашьтан исхамыштырц азы згәатақәакгьы ныҟастцон. Аха хра зланы иҟаз, табара зқәымыз игәалашәарахьтә иааигоз инымтцәаӡоз Зауҧкан иажәабжьқәа ракәын.

ҲАҨНЫ ҲАНЫҞАЗ

– Дад Шәарах, ауаҩы даныхәыҷу иан лкыкахш иадкыланы иитцаз абызшәа, амала ирҳәоит акәымзар, уан узхылтцыз духаштраҳа, уи хаштшьа аман иҟам. Абызшәақәа рдырра, издыруада, абеиарақәа иреиҳазаргьы ҟалап ауаҩы изы. Ҳарт аублаақәа ҳапсадгьыл иааннакылоз атып иабзоураны, иаҳзымариан абызшәақәа ртцара. Цоуп, ѡнатала, таацәала акәын акәымзар, цьара тцарак ахьаҳтцашаз ҳәа акгьы еиҧкааны иҟамызт. Мраташәарахь аедыгькәа ҳгәылацәан, мрагыларахь – апсуаа. Аублаақәа неиҩымсрада ирдыруазар акәын, иагьырдыруан наҟ-ааҟ ргәылацәа рыбызшәа, сара ибзиатцәкьаны издыруан апсшәа, устцәкьа цымкрыда исымҳәозаргьы, сцәажәон аедыгьа бызшәалагьы.

Иухоумыршҭын, дад, абызшәа, иузыртцази, иануҭцази, иахьуҭцази, даара акраҭанакуа ауп ишыҟоу. Аублаа бызшәа уеизгьы схатәы бызшәа акәын, санԥытцшәа инаркны, иара саҳауан ҳаԥнаҭа анҭытцгьы, исымтцар ҟалозма.

Санду пҳәыс шәпакы, кьаҽк, лыбла агәыҭбаақәа, уажәы избо цьысшьоит, абҳәа еиқәатцәақәа реипш инҭытцәры-аатҭцәыруа, мыцхәы слыдкылан слыман, аедыгьа бызшәагьы слыртцон. Уи аедыгьа лакәқәа илҳәоз цыхәаҧҭцәа рымамызт. Лакәк ҳәо дышнеиуаз, ажәа пшаахк налашәар, изакәу цқьа еилыскаанза дыскҟәатцуамызт. Зны убз пнаҽеуеит ҳәа ажәаццакққәа слыртцаларын, лареи сареи ацу ҳфаларын, зныхгьы аҭаацәа анаилатәоз сықәыргыланы слырцәажәаларын.

Исгәалашәоит, санду лдарды хацыркны, ачарыц зҭаз аҳаҭа цәыш хәычы лхы иқәтцаны, слыварпало, ҳнаԥс лбаа илеиуаз арԥаш иҭаз азлагарахь санылгалоз. Амԥангьы уи ислыртцоз абызшәала дсацәажәон.

Зны, сандуи сареи ҳашнеиуаз, даатгыланы лнапы нарыцәкны ислырбеит, ашышкамсқәа еишьҭахәхәа амԥахәасҭа еихтцәаны ацара ишаҧыз.

– Арҭ ныҟәара амԥа иқәуп, аха уара иулшару, нан, урҭ ахьцо реипырҟьара? – дтцааит санду.

– Ишпасылымшои, аа, ибсырбап бҭахызар! – сҳәан, сшьапы ԥышьҭысхит, ашышкамсқәа снарыграгыларц, аха санду сааныл кылеит.

– Ашышкамсқәа ушыриаауа сурбарц аума иуҭаху? Мап, уи хатцарам! Абыржәы уареи сареи ҳашнеиуа, ҽцәак еиқәныхаа ахҳпылар, урҭ ҳԥыцьагьы иаҳиааиуеит, ҽышьапхыцла анышә ҳлылакәаҳаны инаҳҳысыр ишпоубарыз? Мап, мап, зынзак иҳакзам аҕәгәа харадабарада апсыҽ дахьыпсыҽеу азы мацара дишьуазар! Зны-зынлагьы иҟалалоит убас, дхәычны, дыпсыҽены, арахь ахшыԥ ду иманы.

Абри инахылҳәаан, санду исалҳәеит аедыгьа лакәк.

Сыхшыѡ храҙага икылмыкәкәазар, ууазыҙыр ѡишь, дад Шәарах!

«… Дыҟазаарын аҙәы, адунеи аҿы ԥсы зхоу зегьы рыбызшәақәа здыруаз. Зны дышнеиуаз, изгәамҭаҙакәа шышкамск днаґрагылт.

– Уабатәи уаѡагоу, ушьапы ахьургыло узымдыруа амѡа иану! – агәы нырханы ицәажәеит ашышкамс.

Ани абызшәақәа зегьы имаҳауази, ашышкамс аашьҭихын, днахәаԥшит.

– Мшәан, арахь ухәыцны, ухы заҟа иҟәазузеи? – иҳәеит иара.

– Иҟоуп, нас, уи зырҭәыша ахшыѡгьы!

– Уҙарагьы заҟа ипоузеи, мшәан, акрыфара уаҟәытцма зынҙас?

– Исфозаргьы, сызхара ауп исфо, зымгәацәажәқәа еитцызҳәо среиуам!

– Ус акәзааит, аха шықәсык заҟа узыфарызеи усгьы?

– Иага сҿысшәаргьы, чарыц заҭцәык ада сзыфом шықәсык!

– Иаабап, нас, ус акәзар! – иҳәан, ани ауаѡ ашышкамс чарыцк намҭаршәны, кәалаԥк инҭахиѡеит.

Шықәсык ниасит, аха ани ауаѡ ашышкамс ихашҭит. Ус зны иааигәалашәан, акәалаԥ аартны дылҭаԥшызар, ашышкамс чарыцбжак ауп иафаз, егьи ус иҟан.

– Уаҳа шԥоузымфеи? – дцааит ани ауаѡ.

– Сҿааиҿысымкаар ԥсыхәа ҟамлеит, – иаацәажәеит ашышкамс. – Избанда, шықәсынаҟьак харада барада абахҭа лашьцара сҭаршәын, сагьугәаламшәеит, иара убас даҿа шықәсыкгьы сугәаламшәар ҟалон, усҟан азы иаансыжьит егьи азбжа».

Оҳ, анацьалбеит, заҟа шықәса цахьоузеи ари сҿы иаатыхны аҙәы иасымҳәеижьҭеи. Инымтцәаҙоз амѡа

ҭаҟәа-ҭаҽа сахьаныз, анышә сныларкәаҳарц амч уамагақәа иаасԥыҳалоз рҽаԥхьа, ашышкамс сызлеиԥшыз рацәаҙамзи, уи акәхап санду ллакәгьы зысхамышҭыз, аха схачҳареи сымч ҕәгәеи ракәын есымша сыԥсы ҽызхуаз, сымч иацназгоз ахшыѡ сымазҭгьы, сыԥсҭазаара даҽеакхаргьы ҟаларын…

Сан, зыԥсаҭа бзиахаша, ишуасҳәаз еиԥш, даԥсыуа ҭыԥҳан, Ҭабалтәи Шаҭаа ирылҭыз лакәын. Уи лхатәы бызшәа акәын усгьы – аԥсшәа слырҵон. Агарашәа аԥсышәала исзылҳәон, лкыкахш иадкыланы уи агьама слыркит. О, уи лыбжьы хаа иалѡуаз лажәақәа блас исылҭеит адгьыл аҽы ԥштәыс иҟаз зегьы снарбартә еиԥш, лымҳас исылҭеит ашьҭыбжьқәа зегьы еилсыргартә еиԥш, ԥсыс исылҭеит адунеи сыԥәнаҵ уи абызшәа схамышҭыртә еиԥш.

Санхәычызгьы, саныѡеидасгьы саншьцәа рахь сыргалон аанҽәасра. Урҭ ҭаацәа ҭбаан, асас-ацәас рыгмызт: лассы-лассы уа еиԥәшәалон иеицырдыруаз ажәабжьҳәаѡцәа, ашәаҳәацәа. Аҙын ҵыхԥәа раан, инеимда-ааимдо ажәала ишеисоз мацара егьарааны иҟьаҟьаҙа идыршахьан. Саргьы, шә-ҵхык еихаргьы, сыбла цәа хыломызт, слымҳа кыдҭаны сырзыҙырѡуан Нарҭаа рлакәқәеи Абрыскьыл фырхатца иажәабжьи.

Ҷәажәаѡык ддырҽхәарц анырҭаххоз, ажәала ақәаб зыршыз анарҭ дидыркылон. Иуаҳахьоума, дад Шәарах, уи атәы? Зны, Нарҭаа дуқәа ахацламҳәаҽ иҳаиҧу даабап ҳәа еисеит. Қәаб дук ҙыла ирҭәны иныкәдыргылеит. Ацәажәаѡцәа аҙәаҙәала иааин, ақәаб инахагылан ицәажәон, аха аҙы ҟәызгаҙа итатәан. Ус Нарҭаа рматцѡы Бжеиқәа-Бжашла ҳәа изышьҭаз ақәаб даахагылан, ацәажәара далагеит, иажәа агәҭаны даннеи, ақәаб алѡатцә ахыззит, инагҙангьы даалгеит, ақәаб итаз аҙы шын, агәара-агәараҳәа иааилатәеит. Избанда, Нарҭ Бжеиқәа-Бжашла иажәа убриаҟара еиҽкаан, убриаҟара иҳақын, итцабыргын…

Абас, урҭ саншьцәа рыѡнаҭа ачеиҵьыка аҟара ахацламҳәагьы ҳаҭыр ақәын.

Ных, ных, иааҟанаҵозеи иахьа слаԥықәшәарҭа, иахеижьҭеи сабацәа гәашақәа рызбахә ахьысҷакыз акәхап.

Ахаҳә ҭыҷҷаны аѡыра анызар, қәеи си ирзаныхуам, зықьнашықәса царгьы, аҷҷаҳәа мшаҿны еиԥш ицәажәоит. Саныхәычыз ԥсыԥ хаала исыхәлырҭәҳәаз, сгәы рҟьаны итҭарҵаз, сыԥсы иалырызрыжәыз абызшәа хашҭшьас иамахзи! Ҷьашьатәысгьы избатәузеи, уи, дад Шәарах!

Абарҭ зызбахә ҳҳәаз ирҷыданы, аҭырқә бызшәеи араб бызшәеи срылацәажәартә еиԥш издыруеит. Урҭ аԥсҭазаара баапс сызҭашәаз исықәыҷәҷәаны мчылаҵәкьа иснарҵаз ауп. Аха урҭ сзымдыруазар, издыруада, арааназа сзымааиргьы ҟаларын.

Иацы зны, Кавказ аублаақәа шәыпсадгьыл аҟны, шәыбызшәа зҳәо уаѡ днымхеит, арахьгьы даара сеимдахьеит, аха уи здыруа уара уда уаѡ дсықәымшәац ҳәа уалацәажәеит; уажәа ахы ахьцо сзеилкаазар, иҟам, изит, инҵәеит ҳәа ауп иуҳәарц иуҭаху аублаа бызшәа. Мап, дад, уара иуҳәо ииашаҵәкьазаргьы, зегьакоуп, сара сзы итцабыргым. Уа нахьхьи, Кавказ, Аублаатәылан, ԥырхага амамкәа ишеибгоу, ҳабызшәа аанханы иҟоушәа ауп ишызбо сара…

Унеихьоума, зныкыр, уара, Аублаатәылан, закәызеи, шәгәыларами, Саза уналсны, Хәасҭа азы уныруеит. Унеихьазҭгьы, нас иуанаҳәазеи Шәача азиас уназхыцәгылаз? Уи ѡаскьа аѡхаақәа ҭырцәажәо, ахаҳәқәа ирыбжьаҿео, амшын ахь иѡуа, икәаратцо иахьнеиуа, иааҟәымҵзакәа ацәажәара иаҷуп, аха иаҳәо узеилкаама уара? Иара азыршьтра цәыкәбарк ҭаршәымкәа ианаатабо, усҟан абжьгьы ааиқәтәоит. Ууанза уи цәажәоит, жәлерак ҳҷахәы иара иаҳәоит.

Аублаатәылаҟа уалалан уаннеиуаз уара иумбарц залшомызт аублаа ҳацқьаныҳәартақәа. Егьырҭ зе-

гьы шыҟазаалак, иумбарц залшомызт шьарда зымчу, аублаа жәлар ҳныха ду – Быҭха.

Ишпаузгәамҭеи, пхынгьы-зынгьы шьац иатцәа уарҳалра зызнауа ашҭа иатцәа запхьа ишьҭаршәу ахәы ҳарак? Уи ахәаҽы аџьҭлаҟәа быжьба еихышәашәо, злыпха ҳаура Быҭха иахагылоуп. Унеины урымтцагылазар, ишпоумаҳаи урҭ еибырҳәоз? Зны-зынла рымахәҟәа неидыкшалоит, рыбгьыцкәа шәыршәыруеит. Ршьапҟәа унарыдгылан игәоумҭеит акәымзар, тцѡа змамыз ашәахстаҟәа рнубаалоит. Урҭ ахәрақәа ҽаҳан ҳәа аума исоуҳәаран угәы иҭоу? Абипарак ниасыр, даҽеа абипарак, зкьышыкәсала, есаапынра хәычи дуи еицырхәхәа уахь инеиуан. Аџьшьапкәа инарыддырчаблон рцәашьҟәа. Урҭ ныҳәон, иныҳәон аныха апхьа ишьамхнышланы. Уи ахәы пшза азганк аҽы улапш адымхалар залшомызт ажәытәзатәи баа хыҽеырак. Уи злыпха ҳаура Быҭха атәарҭа ауп. Ааигәара игәаҕьны узымнеизаргьы, усгьы игәоуҭарын акәшамыкәша икапсаз аихачамача. Иаҳҳәап, ажьтцәкәа, аихацкәа, архнышьнакәа, ахыци ахҽакәеи. Нас убарҭгьы уаҳа акымзаракы сарымҳәазеит уҳәашама? Уа ҳаибганы ҳаныҟаз, аҭаҳмадцәа рыбла иабазшәа иагарааны ирҳәо саҳахьан, злыпха ҳаура атра иштытцуаз... Уи, атцыкьҳәа ихысны, ацыпхь ацрыдды, ижжаза, зны ашьхаҟа идәыцәлон, ѡымзхымз рышьтахь, иара убастцәкьа атрахьы ихынҳәуан. Апхынраз акәын ус аныҟалалоз.

Зышыцәсан мҳацьырра ҳдәыцәлоз, азын гәтаны хәылбыҽехак, ажѡан каххаа еиѡжәаны атцаара ианаҽыз аамҭазы, иаалырҟьаны атцыкьҳәа адыдхысбжьы геит ашьхарахьтә. Хәычи-дуи ираҳаз рзымбатәбарахан, рыѡнҟәа иаардәылтцны инапшызар, ҳныха аҭыпахь иаауан атцыкь-тцыкьҳәа ихысуа, ацыпхь ацрыдды. Азын гәтаны аныха жжаза имѡасуа аублаакәа ртоурых иамбацызт. Рыцҳара дук ҳшакәшәоз зегь гәѡарас иҟартцеит.

Урҭ аџьдуқәа рытцаҟа иҭоуп ахаан ҭабара зқәым, ҳабацәа «Аԥшьаӡы» ҳәа изышьҭаз аӡыхь. Нас уара уи аӡыхь унхыҷәгылар, иҿаҳахама, уаҳа акгьы уанамҳәаӡо? Ахаҭа умбацзар, аӡбахә шԥоумаҳац Мцазҭоу аӡырԥха? Убри ҳаԥсадгьыл жәытәаахыс азалымдараҷәа изыҷәшәаҷәоз иарҳаз алабжышқәа роуп. Агәгәаҳәа, алѡатцә ахылзза адгьыл итцѡырны иахьаауа уаҳа акы аҳәаӡом уҳәар аӡәгьы ихеитцашам.

Ибзиоуп нас, урҭ зегьы умбазааит, Аублаатәыла унеихьазар, агаҿа уҷәымсыр ҟаломызт, нас уазыӡырѡыма уи иаважьу амшын иаҿытцҳәацәоз? Алым аԥа ианахәмаруа еиԥш, уи ацәҷәырпаҷәа зны агаҿа иаҿахәмаруеит, иргәыбзыґны идырбзоит, иҟәындҟәындуа. Зныхгьы ахы Аублаатәыла инкыдтаны, агәышпы ґьазґьаз амра иаҭаны ицәоит. Даҿазныхгьы ихагахаз адомбеиқәа реиԥш ацәҷәырпаҷәа шьҭызазан, агаҿа аԥаѡқәа ирысуеит, рыхқәа надпыххаало ицоит, нас уаҳа акгьы уарымҳәаӡеи урҭ рыхәаабжьқәа?

Аҳаҭгәынқәа, еех, анаџьалбеит, ҳабацәа гәышьақәа рҳаҭгәынқәа! Аублаатәыла инеихьоу урҭ гәамтакәа дзыҷәтцуам, ахаҳәҷәа ашыцламшә рхьыссы, ижу рхани ршьапани иарсуп, ма атцангәара рыкәыршоуп. Урҭгьы ҿаҳам, идагәам, аҿҿа ицәажәоит ҭоурых бызшәала.

Ма урзыӡырѡзар ара зхабар умбо уатәи аԥсаатәқәа? Иумаҳаӡеи, нас, рашәа хаақәа зларҳәо рыбызшәа?

Мап, дад саншьа Шәарах, сызкәыхшоу, уара угәы ишаанаго еиԥш ус иаармариан абызшәа бжьаӡуам. Уи ауаѡ ибз антцәамтаҿы адагьы, итатцәахуп иара игәатцаҿы, иара убас итцәахны ирымоуп адгьыл, аӡы, ахаҳәҷәа. Агәра ганы сыҟоуп сара, аублаақәа рышьха ӡышқәа, рӡиас еижәхыслақәа, рбаа хыҿерақәа, рныхәартақәа, рҳаҭгәынқәа, дара-дара еиқәҿыр-

ҭуеит, дара-дара иахьагьы ахьхьаҳәа ицәажәоит урҭ ԥсадгьылс измаз абызшәала!

* * *

Сызхылтцыз сабацәа нхацәан. Сабду сихьʒаанʒа дыԥсхьан, ирҳәоит аамсҭак иҧы чнырс дыӄан, убра иааихашәалоз ала иҭаацәа ныӄәигон ҳәа. Саб, Ҳамырза, адгьылқәаарыхра напаиркит. Уаѳы хандеиѳык иакәын, ашарԥаз иѳагылоз ахәлара иааимнахаанʒа тәамѳахә имамызт.

Ҳагьҭаацәа маӷмызт ҳара: саб Ҳамырза, сан Наси, саҳәшьа еиҳабы Ааишьа, уи лышьҭахь сара, сара исышьҭанеиуаз – сашьа Мата. Уи иатцкыс еитцбацәан уахык еициз саҳәшьцәа ѳыцьа – Цьунеи Қәынеи. Ааишьа затцәык хатца дцахьан, рацәак иахьҳцәыхарамыз Пшьада ақытаҧы Ҳарун захьʒыз аублаа арԥыск диман.

Сашьеи сареи аҽеага ҳкыртә ҳаныӄала, ҳаргьы ҳусуцәа шьахәқәан ҳаб ҳааивагылт. Аши ахәыʒи каҳаԥсон, аха еиҳарак аԥьықәреи лаҳтцон. Шьхагәара маӷкгьы ҳаман. Ашықәсан зны ҳамгәахә иахаршәаланы, цьықәреи ԥытки, ацхеи, ацәеи ҳзыҭигәышьар, цьыкаки, сапынки, иара убас ацәаматәеи, нас зегь реиҳа ҳзыргәаӄуаз ашәаақьхәшәи аҭнаҳҳгәышьон, уаҳа изакәызаалак даҽеак аагарҭа ҳамамызт.

Сани саҳәшьцәеи ракәзар, урҭгьы хҭацәыха рымамызт. Ауҭратых лартцон, абамба аадрыхуан, ихахон, исуан, ирышҳауан, ачаѳыр дыртцәуан, абацә ӄәшәаны ажьырʒы еитцартцон. Ахацәа аибашьрахь, ма дгьыл харак ахь ныӄәара, ма шәарыцара ҳанцалоз, ахацәа русгьы дара рнапы алакын.

Аарѳареи аʒысаамҭеи ҳаураӄәа анықәнахлоз ыӄан. Усӄан саби сареи, сашьаеитцбы Мата аѳны дааныжьны, Шәача аʒиас апсҭахьы шыцԥкара ҳѳаскьалон. Иԥаҳӄозгьы, ауардын мѳа абаӄаз, ӄиарла ҳахан агаҧахь икылаагон ҳхаԥсыратцәӄьа баны, арахь ка-

пеиқәак ракәын аҭырқә ҭуԥьарцәа иҳамтцарԥсоз, аха ҳабацарыз, уаҳа ԥсыхәа ҳамамызт, ҳҳеи ҳчышьеи неиԥшьуа ҳааиуан, ҭаацәак амла иаҳаргомызт. Уи ашыцԥсҭа зтәыз аамсҭа Алоу-иԥа Шьардын абаԥь ҳиршәон, ҭоуп, егьырҭ анхацәа раасҭа иаҳа ирмачны.

Уи зыхҟьозгьы башамызт.

Аԥсны еиԥш Аублаатәылагьы жәытәнатә аахыс иҟан, аиуарақәеи аҭахрақәеи зегь раҵкыс мчы змаз, ҳаҭыр зқәыз ҳәа иԥхьаҙаз – ааҙара: аамсҭцәа рыхшара ааҙара анхацәа иргон. Дара анхацәа ракәын уи еиҳаракгьы иаԥшьызгоз, ахшара диаанҙагьы аамсҭа ажәа инырҭон икалҭ акра азин сиҭозар, иуара сҭахуп ҳәа. Акыр зылшоз, акыр зымҽхакыз ауаҩы данрыуахалак, ишәшьыра ҏеиҭаркуан, қәнамгак иақәшәар ҳҽихып ҳәа иқәгәыҷуан, ажәакала, лыԥха рызҭашаз ауаҩы дырҭахын.

Аха аамсҭагьы длаԥшуан, иахьабалакгьы диҭиуамызт ихшара, уи ҳасаб азиуан иуацәахаран иҟаз рыжәла, рхы-рҭыхәа, рыуа-рҭахы. Атәи, ахашәалеи, ахьԥши – ари ақьабз аныҟәгара азин рымамызт. Аамсҭа жәаҩык ахшара имазаргьы, жәаԥьара иҭиуан, избан акәзар, убриаҟара ауацәа гәакьақәа, адгылаҩцәа ирҳауан.

Ҳара аҭаацәагьы дҳаман санду гәакьа лааҙамҭа ахәпҳа, аамсҭа Алоу-иԥа Шьардын. Уи ҳара аҭаацәа ҳадагьы, Золакаа зегьы хәыԥҳас дрыԥхьаҙон, рыуацәа гәакьақәа раԥхьа ддыргылон…

Аублаатәыла аамсҭцәа шамахамзар зегь реиԥш, Алоу-иԥа Шьардынгьы баатәы ѳнык изгыламызт, ахьатә ҕәы иалхын исасааирҭа-кәасҟьа. Иман адгьыл, абна, ашьхатәыла – арахә рҳәырҭа, уахьтә илихуан абаԥь. Ихьшьцәа аҧсаса гәарырхуан, ауахьад изанын. Иара инапатцаҟа иҟаз ақыҭа иаланхоз уааҳәуны имхқәа лаҳҭон, иаҳрашәон, егьҭаагалон, иара убас иқәатцақәа ҭааны аѳы изтаҳҭәон. Есмшаԥи хьачхәамеи иабраа

ҳажәлантә зегьы ихәы наагон, иаҳҳәап: аҙыс, ауасачах, аҵьмашьтәа, ацә, иара убас аҽамаҽа иҟалоз: акакан, ацха, аҩы уҳәа дасу илшара зеиԥшраз еиԥш. Уажәы саназхәыцлак излеилыскааула, Аублаатәи аамста зегь рапхьаҙагьы – деибашьҩын, иахьеи уахеи иҽеи икәадыри еиқәын, иабҵьар датцан, зны мшынгәыла дҳәынҷауан, зны шьханхытц дқәылауан, аиқәыларе-и-аиқәытцреи ҳара ҳтәыла иамтцәаҙомызт усгьы, дахьцалакгьы, аизарахь икылсрагьы налатцаны, иабраа Золакаа иреиҕьыз иарҕьажәҩаны иҵеыжәзар акәын. Цәгьарак дақәшәаргьы, рхы ихҭныртцон, ишьа утәызаргьы – ируан. Саб Ҳамырза итәы усгьы изҳәатәузеи, Алоу-ипа Шьардын ибзыцәашьа гәакьа иакәын, ныҟәара дгьыл харак ахь данцалоз имаҟахы дадҳәалан.

Алоу-ипа Шьардын иҩнытцәҟьа иаанкыланы иман хәҩык, фҩык раҟара аматцуцәа, урҭ, ма иихәҳақәаз, ма қәылара дахьцаз ихашәалаз, ма иара иеиԥш даҽеа аамстак ҳамҭас иитақәаз ауааԥсыра ракәын. Урҭ наунагҙа иара дрықәитын, ишьыр ауан, итир ауан, иааитаххалак рылаигҙон.

Аамстцәан Аублаатәыла амчра зкыз, тцоуп, урҭ рахьтә иҟан иаҳа аԥыжәара змаз, иаҳҳәап, Бырзықьаа реиԥш, аха шәара шәҽы, Аԥсны, ишаԥыз еиԥш, ҳара ҳҟны иҟамызт атәуадцәа, иара убасгьы ҭауад лаша шьҭрала дыҟамызт аҳгьы. Егьараан ҳабацәа ирҳәоны исаҳахьан, ажәытәза Аԥсҳа ихаан, уи ашьҭахьгьы, иаҳҳәап, Қьалышьбеи Чачба иеиԥш цьоукы-цьоукы Аԥсны аҳцәа рхаангьы, Аублаатәыла дара раҳра иатцанакуан, аха сара схаан Аублаатәыла ахала иҟан.

Саб Ҳамырза дызлаз ҳатыр иқәыртцон, хар змам аҙәы ҳәа дыпхьаҙан, дуаҩыразын, Анцәа иитаз ичеицьыка хәычы инапы иқәтцаны дгылан, иҽцәажәарагьы хаан. Иамузакәа, ацәгьарахь, аҳәатыхрахь анеира аниқәшәалак, саб дузымдыруа иҽееитеикуан. Ибжьы мацара ҳауп зҳәо аҙәы анышә дытцанацало

иҽацахон, илакҭа ҭахәлакуан, шьҭахьқа гьежьышьа змамыз уаҩын. Убас агәымшәара ҳадыԥхьало ҳиаазон сашьагьы саргьы. Ҳшыхәычқәаз аҳәа ҟьашьеи, аҽеыҷәтәашьеи, ахысшьеи ҳирҵахьан. Азын иаҳа асы еиқәыцә ианышьҭаз, ашәаҩақәа ҳашьаҵаны ашьха ҳаҽеигалон. Зны-зынла, азәазәала, ма ҳҩыцьагьы ҳаицны, азын ниасаанза, бназара ҳдәықәиҵалон. Ацәкьақәа ргыланы ахәыԥшқақәа ҳкуап, абна бызшәа заа иаҳирҵахьан, шәарыцара ҳанцалоз, бна бызшәала акәын ҳазлеицәажәозгьы.

Рацәак иаҳцәыхарамызт амшынгьы. Ҳаб уахь дҳаԥгылан ҳнеигалон, ҳшыхәычқәаз азсашьа ҳирҵеит, ҳаныҩеидасгьы, иара инапала иҟаиҵаз ашхәа ԥынҵаҵәырқәа ҳрыцәыртәаны амшын агәы ҳхиҵалон... Ажәҩа аҟьашьеи, аԥра ахаргылашьеи, аԥсҟы акышьеи, иара убас амшын аныцәгьахаша амазақәеи уҳәа, иҳаимыртцоз ҳәа иҟази, сабгәышьа.

Урҭқәа ззымдыруаз дхаҵоуп ҳәа дыԥхьазамызт, избанзар, шәарҭ аԥсуаа шәеиԥш ҳаргьы иҳаман аԥраҕбақәа, ашхәақәа, анышьқәа, аканԥьақәа. Урҭ аублаақәа ааигәахара ирыланыҟәон, аԥсызкраҽы рхы иадырхәон. Урҭ рылагьы Аԥсны агаҽаҟа, ма ҳҩадахьыҟа инхоз аедыгьа жәлақәа рахь ицаны ақәылара ҭартцон. Мшынгәыла амал зман иаауаз аҭырқә туԥьарцәа рыфлыкақәа дырҳәуан.

Сан Наси даныҙҕабыз дхаҵамԥҳәысын, дҽеыжәлаҩы аҽеы аапкқәа лырхәмаруан, лашьцәа ныҟәара, шәарыцара Ерцахәҟа ианцалоз, хаҵаматәала лҽеилаҳәаны дрыццалон. Дхысыр, лхы баша икашәомызт. Ашьҭахь, ҳара зегьы ҳанлыхша, ачымазара дыхҵакны дшамазгьы, ауаа рҕьычреи амҵарсракәеи шыҟазгьы, дыҩеыжәланы, хаҵа еибагак иеиԥш абԥьар лҟәынҵаны Ҵабалҟа дцалон, лҭаацәа лбаразы. Егьараангьы ҽехьынҵала сылгахьан.

Зны-зынла сылацәа анаахызҩалак саԥхьа дааины даагылоит, зыҙырҭеи зыԥсырҭеи сзымдыруа

сан жәымҭеиқәатцәа. Аукы, шкәакәак, лыбла ҕраҟәа есымша ичча-ччо, аразра рхыҳәҳәыла, лыхцәы хьапшшәыла, асаара ишьҭасуа, лыбжьы хаакәакәараҙа, уажәыгь ашьхакапкап абжьеипш сгәы иқәыѡуеит.

Абас, ҳахныҟәгашьа шуадаѡызгьы, ҟыҟ-ҿыҟ ҳаламкәаны, ҳаидгәыргьало, ҳҳатә цьабаала иааҳрыхуаз ҳҳәы ҳахатәаны ифауа ҳааиуан ҳара аҭаацәа. Аха ҳапхьа ишьҭазаарын, лакәны иҳаҳаргьы ихаҳамҭоз, алахьынҭа еиқәатцәа. Ҳаѡны уаҳа иѡнымѡырц иҟазаарын ашәаҳәабжьы, ҳашҭаҿы иҟамларц иҟазаарын ачара. Ҳаби ҳани ирымбарц иҟазаарын дара иахьеи уахеи иззыпшыз аҭацацәеи амаҳәцәеи.

Апсҭазаара шәҭы хаарас иамоу – ауқәынреи аҙгабреи иацу агәыргьара ҳлахьынҭа ианымызт. Иаҳа ҳзыргәыргьашаз амшқәа шьалеи лагырҙылеи ҳарпылеит. Сара сызхара сҿы марқапа сзақәымтәеит, сызхара ашәа сзымҳәеит, сзымкәашеит сѡызцәа рыгәҭаны.

Сашьеи сареи абцьар кны, ҳаб ҳивагыланы арра ҳцартә ҳаҟан. Ѡынтә-хынтә жәпаѡык аублаақәа ҳрылагыланы қәылара Апсныҟа, Ашәыҟа, Аедыгьтәылаҟа ҳцахьан… Убри аамҭа иақәшәоит аублаақәа ирхыргахьаз акы еипшмыз аамҭа хырзаман: аурыс ҳәынҵкар дҳабашьуа иҿааихеит. Уи шықәсык акәымхеит, ѡышықәса ракәымхеит, аҭаҳмадцәеи ачымазцәеи рыда, хацәа зхылаҳәаз зегьы иахьеи уахеи абцьар иаҭагылан.

Хаҭак, уахыкымзар-уахык оҳ, гәышьа ҳәа иҿеыртланы ииарҭа дылаиауа, ашьыжь дѡагылар, ажәжәаҳәа иус дналагауа ҳәа иҟамызт. Ус азә машәыршәа иѡны даанхаҙаргьы, арашәара дахьаҿыз иабцьарматәеи имѡаныфеи хианы, ҳаи рҳәар дышнатҵьара иааигәара ихшьызар акәын.

Ааи, ааи, дад Шәарах, аиашаҭәҟьазы, уи аамҭа цәгьан! Аҿыкәаша зырҙсашаз ашьарѡаш каҭәеит

башаҙа, цәгьарамзар бзиаракгьы рзаанамгеит аублаақәа. Гәнаҳас иҟоу акы еиԥшым – башаҙа икатәаз ашьа!

Ҳарҭ еилкааны иҳамамызт ҳзеибашьуаз имчхареи ихы-итцыхәеи. Иара убасгьы зынҙак иҳаздыруамызт аханатәгьы уи аибашьра ҳадызцалоз аҭырқә султан игәы иҭатцәҟьаз.

Шәарах, дад, ауаԥы данԥслак аккаҳәа ихатәаны амыткәма рҳәоит, ма рхы-ргәы иҭасуеит, рыҿцәырԥуеит. Уи аԥсы иабаихәарҭоу, рыцҳа, аҭахы игәы алаиҟычуеит, уаҳа акгьы. Ус акәзами, дад, сара сажәымҭагьы шыҟоу?!

Сабгьы, сашьагьы, саргьы абцьар шьҭаҳхит, атцыхәтәанынҙагьы цьара инышьҭаҳамтцеит.

Атцабырг ҳҳәозар, Аублаатәылан ахаангьы ҭынчрамызт: еиқәыларан-еиқәытцран, еимтцәаран. Ауааԥсыра ҙаны, аҽаԥа рҽаҭаны мшынгәыла Ҭыркәтәылаҟа рытира, ажәларқәа наҟ-ааҟ реиҭара, рыцәеибахра, аҳәсақәа рымтцарсра уҳәа жәлар змыргьацоз рацәаҙан. Абас аублаақәа рыԥнутцҟа аҕыҵеибагарақәа шрымазгьы, рыԥсадгьыл ашәарҭа иантагылоз абцьар шьҭырхуан.

Аублаатәыла Аԥснеиԥш иԥшҙан, тәыла беиан. Иагараан сабацәа ирҳәоны исаҳахьан, ари адгьыл еилаҳан иртәыртәырц, иршьаҟьарц, амазара иамаз қьаф аларурц жәпаԥык атәымсасцәа шықәнагалахьаз: аурымкәа, арабцәа, аҭырқәцәа. Урҭ Аублаатәыла аамтала ирымкәытцарклар рылшон, аха дара иртәытцәкьаны ахаангьы иҟамлацызт. Аублаақәа бзиа ирбон ахақәитра, жәытәнатә аахысгьы ирылшон уи ахьчара. Иаагылеижьҭеи аибашьра иалагылан, еибашьрала иааҙан, ус ада даҽеакала ҳазхәыцуамызт ҳарҭ аҽар иԥеитцагылазгьы.

Зшьамхы инанагоз, абцьар зкыртә иҟаз зегьы аибашьра руалын. Уи мап ацәызкуаз дҟаломызт, ус аҙәы даацәыртцыргьы, нхашьа-нтцышьа имамызт

жәлар рыгәҭа, ижәла ихырхуан, жәлар ргәырпса иҭаны атәыла далырцон.

Аибашьра ауал абшьҭрала иааиуан; аб дыҧсыр, ма дҭахар, иҭыҧ аҽы аҧа днагылон. Архәҭакәа реилазаара шан қытала, ҳаблала. Аҳабла ахацәа ааизаны далырхуан жәаѡырхы, урҭ жәаѡырхцәа еизаны далырхуан шәѡырхы. Урҭ хазы-хазы еизаны далырхуан зықьѡык рхы. Нас зықьѡыла архәҭакәа зегьы еизаны далырхуан, аҳәа цырцыр зныкымкәа-иѡынтәымкәа иаҽаҧшхьаз, ахачҳара змаз, хшыѡла икәадамыз, хьӡи-ҧшеи згымыз аҧыза. Ар рҧыза ииҳәоз даамсҭаз, дынхаѡыз – аибашьцәа зегьы рзы изакәанын, зықьѡык рхы ииҳәоз зықьѡык ацныҟәон, иара убас иҟан шәѡырыхгьы, жәаѡрыхгьы.

Ар рҧыза иҧитцәон аҽҳәара, иалихуан аизарҭа аҭыпгьы. Аҽҳәара иахымгакәаны уа еизон ма шьапыла, ма ҽыла, ма урҭгьы анҭгьы рҽеилархәны. Ар зегьы еицныҟәон, ѡыцьа-ѡыцьала еивагыланы. Дасу дызтцаз аидара иара игалар акәын. Аӡәы затцәык – аҧыза еидара имамызт.

Аублаақәа ныҟәара иандәықәлоз мѡаныфас ишьҭырхуан: ацхамажәа, ажьҭаа, ашәхаѡа, аҧьыкахыш, аҧьыкатцәатцәа. Дасу ишәыз ицәаматәа анаѡсан ишьҭихуан: ажәцәеимаақәа рҧәны ѡба-хҧа, акәмызцәа еимсы, ашьамхҭырпа, акәмызцәа қлападқәа, ахҭарпа, акәымжә кьаҽ, аупа.

Амѡан ацҳақәа хҭатәхар, ахра амѡа аҽгатәхар, ақьалақәа ргылатәхар, убарҭ зегьы рзы еилахарак ҟамларц хазы иалхыз архәҭа ишьҭырхуан: аихақәа, аигәышәқәа, ахәархьқәа, атцыркантқәа, ажыгақәа, ацәҳарршақәа, ашахақәа.

Аҧшыхәцәа ашәарҭа ааигәоуп ҳәа адырра аныҟартцалак, ар зегьы рҽыршон хыцьараны: ажәылацәа ҧхьаҟа инагылан рҽынархон, урҭ ирышьҭагыланы, ацхыраара рытауа инеиуан аѡбатәи ахәҭа.

Ахҧатәи – аҵыхәахьшьҵәа ҳәа ирышьҭан, шәарҭа дук ҟалаанӡа шьҭахьҟа иҟазар акәын.

Ҳдәықәламҭаз, ажәѡан кылнатҷәартә абжьы гар акәын абыкь. Ааи, абыкь, сыѡны уанааи аухатҷәкьа иусырбаз еиҧштҷәкьаз…

ҲАҴЬЫ БЫРЗЫҚЬ КЬАРАНТЫХӘ

Аублаақәа жәашықәсала хьыбираҟтцас ираҧгылаз, аибашьра-еидыслара шәарҭақәа хьыӡла-ҧшала акырынтә ирылтцхьаз Адагәа-ипа Ҳаҵьы Бырзықь ду аҳәынҭқар иеинралцәа мчыла ианимыхәа, гьангьашрыла дҳазҭархозар ҳәа ишьҭашәарыцо ишьҭан. Ихы хтцәаны ирзаазго изыҳәан зықь маат аразын ҧара азоурыжьхьан, аха чарҳәаѡык иара изыҳәан дҟамлеит. Ашьҭахь, уи изыхҟьаз-изынҧаз еилкаатҷәкьаны исыздыруам, ихатә гәаҧхарала уи ахатца ишьҭеитцеит аублаа жәлар рҧызара. Иҟалап, имч ахьишәахьаз акәзаргьы изыхҟьоз, мамзаргьы, уи аамҭацәгьа аан, ихатәы жәлар русқәа иара ишиҭахыз имцошәа баны иҽеаҧыригазар? Анс акә, арс акә, уи мыцхәы аҵьабаақәа здибалахьаз ажәлар рус даҧыртцны, иѡны иҽеаанкыланы дшыҟаз, ихы нықәтцаны дыпсит. Ари ҟалеит аҭыркәацәа идыртцысыз аибашьра ду* ианалга адырѡашықәсан.

Шьҭрала аҧызара зықәнагоз Адагәа-ипа Ҳаҵьы Бырзықь иашьа гәакьа ипа Ҳаҵьы Кьарантыхә иакәын. Аублаа жәлар еицҽакны ирзымыӡбазаргьы, аимакреи алакѡакреи раха змадаз, иара иҽы иаангылар акәхеит. Кьарантыхә ихатагьы уи дазҧшызар акәхарын, дацҧыҳәаны идикылеит. Иагаумҳәан, иаб

*Аибашьра ду ҳәа Заурҟан Золак зыӡбахә иҳәо – Ҟрымтәи аибашьра ауп.

иашьа ду ихьӡ-иԥша ҵьара акала итцымгәар, дамырԥеиԥеир ҟалозма!

Ҽыц иҟартцаз аублаақәа реиҳабыра хадас Ҳаҵьы Кьарантыхә данаахагыла аҽены инаркны, иааирԥшуа далагеит агәгьреи ахатцареи. Ҳтәыла ахы иақәитзароуп, ҳмеибашьыр ҟалом ҳәа, ууанӡа ажәлар дшырбахьаз акәымкәа, дԥаԥашькны даақәгылеит. Ууанӡа иаҳатырқәа акырӡа илаҟәын. Ишнытцшәара итцагылоу ахаԥыц еиԥш иахьабалак дкаткатоит ҳәа изырҳәон. Абар, нас, уи зхырҳәаауазгьы: аибашьра ду аԥхьа аҳәынтқар иеинралцәа дырнаалеит, иагьақәиргәыгит ацхыраара шрыгимыжьуа ала, уи азы ачынгьы ирҵеит, ауалафахәы нацтцаны. Иаб ианшьа ду ар драԥгыланы аибашьра мца даналагылаз, иара ичынқәа ғьазғьазуа, ауарҳал хәбаба итцаршәны ашәшьыраҽы анард дасуан.

Уи аибашьра ду мтцысыр, издыруада ҳара аублаақәа ҳлахьынтца устцәкьа имитәымхаргьы. Аҳәынтқар ир ауадаҩра иантагыла, аамҭала ҳара ҳагаҽа еиԥш, Аԥсны агаҽагьы ааныр мыжьыр ԥсыхәа рмоуит.

Аҭырқәцәа рыр рхада Омар-ԥашьа Аҟәа дызхытцит, ҳара ҳахьгьы иааишьҭит ирхәҭак. Дырфегь қытцыԥхьаӡа иҳалаԥсеит амулацәа, ахәаҵьацәа. «Аурысҁәа аибашьра иатцахеит, уажәшьта арахь уаҳа рхабар жәбарым, ҳара ҳашәзааит наӡаӡа, шәышьхақәа ирхаҳаргылоит Аллаҳҭаала изатцәу асулҭан ду имзаҽа зну абираҟ!» ҳәа наҳалаҳәо, урҵ иахьеи уахеи ажәлар дырҭынчуамызт, ҵьоук ржьаларын, ҵьоук хырхларын.

Аублаатәыла апхьагылацәа ҳрыхәаԥшуазар, ари еиԥш аҭагылазаашьа иарбжьажьаз ҟалақәеит, зегь раԥхьаӡагьы Ҳаҵьы Кьарантыхәгьы. Ижәфа иқәихит ууанӡа ирҭахьаз аҳәынтқар ичын, ауалафахәы мап ацәикит.

Аҳәынтқари асулҭани реибашьраан Аԥснытәи аҳ Ҳамытбеи Чачба иҽеимпсахит, аҳәынтқар дышидгы-

лаз даанхеит, Ҳаџьы Кьарантыхә дыблаҟьеит. Асултан дидгылеит, уаҳагьы уи дзааидымтџеит.

Ус, рацәак мыртцыкәа, аҽхәара иаҿыз атырқәцәа рырхәтақәа рымч шымхоз анырба, излацаз ҳамбаџакәа амшын инхыхәашала ицеит, аҳәынтқар иеинралцәа иааныркыларц иашьталт аамтала изпыртцыз ахрыгәгәартақәа. Аха ҳампынҟа шәыцәымлан ҳәа дыцәгылт Ҳаџьы Кьарантыхә. Еитатцысит аибашьра, ишысҳәаз еипш, уи ахатца иапшьгарала.

Лассы-лассы ҳагаҿа иаваныҟәо рҿаархоит аҳәынтқар иеибашьыга ғбақәа. Зны Тҟәапс илатцакны ар ҙхытцларын, даҽеазных – Шәача, нас иаалырҟьаны Рыдлар шыҟоу рҿаархаларын даҽеа архәтак.

Урт макьаназы хаха ҳтәыла иалаломызт, иахьаа҂хытцыз ахыргәгәартақәа рыҟатцара иаҿын, аха усгьы уаҩы игәеитартә иҟан, аамтақәак ниасыр, цқьа рҽеибытаны, инеипынкыланы ажәылара ргәы иштаз. Уи шьахәла еиликаауан ҳара ҳар рхада Ҳаџьы Кьарантыхәгьы. Аамта-аамтала урт рхыргәгәартақәа дрыцәлон, ар ҿыц рыҙхытцра дапырхагахон.

Аиаша ҳҳәар ами, дад Шәарах, ажәлар рыпсаҟны инеины иҟан, бзиарак, цәгьарак аҿы ргәы каршәаны изеиқәшәомызт, илартцаз арашәаха роуамызт, идрашәаз атагалаха раҙомызт.

Е-е-ҳ, анаџьалбеит, итҙозеи уиаахыс! Адунеиажә заҟаџьара аҽеитанакхьоузеи! Амшын еипш ауп ишыгазго апстазаарагьы, џьарах инеизытцаан иажәлалап иара ацәқәырпа гәымбылқәа, ғәгәартас иҟоу зегьы рыбгауа, иҟанатцаша анықанатцалак, нас иггарахоит, ишнеихуа апслымз шыра иалабаз аҙеипш, џьоук рыпстазаара нықәрзытны ицоит. Ус ауп аублаақәа иҳахьызгьы, акакала исызҳәозар, уазыҙырҩла, дад!

Ҳшымгәыгҙоз Аублаатәыла иаалаҩит ажәабжь шьахәк: иҳабашьуаз аурыскәа аинаалара рҽазыркит, ацҳаражәҳәацәа рацәак мыртцыкәа аублаақәа рпыза Ҳаџьы Бырзыкь Кьарантыхә иныртцаран иҟо-

уп, Апснытәи аҳ Ҳамыҭбеи Чачба, аублаақәа раазамҭа, наҟ-ааҟ дыбжьаҟазоит, мҽышак цаны егьи азы Мзымҭа апшаҳәа апаран ахьху аублаақәа рпыза диқәшәаран дыҟоуп аҳәынҭқар ихаҭа иахьтә ҷыдала адтца змоу еинрал дук…

Уи ажәабжь ҽык иҭытцыр шә-ҽык ирҭалон, аапын пшахаа еипш еимдауа аублаа қытақәа ирылан, шьардаѡ ирызнартцысуан тынч, ҟыҟҽыҟда, ашьаҟәада зыхьшым апстазааразы агәыгра…

Ҳаџьы Кьарантыхә уажәы, аибашьраҽы агәымшәара иааирпшуаз иабзоураны, дбарфынбираҟха ижәлар днарапгылеит. Аублаатәылаҽы, аҙәык-ѡыџьак аҳцәа иреиуаз неиваслон акәымзар, жәлар зегьы зны акы игхазаргьы, иахьа ида псыхәа ҳамам хәа дрыдыркылеит, игәра ргеит.

Қәрала иуаѡыбжара аҟынгьы дымнеицызт, шәагаала доуцәамкәа, аха дахьынҙаҟаз уаѡы еинаалак, амцабз апырпырҳәа иҽықәыҳәхә, е-е, уажә дызбо џьысшьоит, ибла џьбарақәа рычҳара цәгьаны, еиламгылак, бжьы ҽацак. Бзиа ибон уи мыцхәы абла ахыпшылара. Ма ублақәа хуѡар акәын, ма ухы лаурҟәыр акәын, мамзар изычҳауадаз уи илапш џьбара!

Аублаа хьырпар аҙәырѡы реипш, Ҳаџьы Кьарантыхә ихатцарақәеи, ишьтытцыз ихьҙ-ипшеи сырпеипеиуа схыхны срыман саргьы. Убасҟак бзиа дызбон убри ахатца, иара изын ахымѡас кәалаауа иааиуазар сара сыбла еихамырҟәысҙакәа инапыскылар сылшон сгәышпы.

Уи ааигәаны дыздыруан, хышыққәса наҟьак шькылкѡыс симан, дахьцалакгьы имаҟа садҳәалан. Ицәажәашьа, апҟацаҳәа иҟамчы аҟьашьа, ахьуҳәа иҽыжәлашьа, иҽы кәаруа аҽанынахалак, иҟамчы изнапык иахаршәны, армарахь мачк иҽхырнаа акәадырырта иантәалашьа уҳәа, џьара акала сиеипшзар стахын.

Аха уажәы, жәашықәсала аамҭа аниас ашьҭахь, уи ииуқәоз, ииҳәақәоз цқьа иҭыршәшәаны ианыс-шәалак, ианыззалак, хара анапҵшра згыз, зычҳара маҷыз, згәы запысуаз, иҵьбарацәаз, инамцхәынгьы зхы зымхабзиаз уаҩызар ҟаларын ҳәа сгәы иаанагоит Ҳаҵьы Кьарантыхә. Усҟан сҟатаза саныҩагылатҵәҟьа акәымзи, урҭқәа сызгәаҭомызт.

Еҳ, аҷкәынра ҟадыць! Сшьамхы аапсарак ақәмызт, сгәамч ҳазватәаз амшын гәеиужь ду ихзаломызт, иҳачхынгаз ашьха еихыкеиҵыккәа ирыкәзомызт. Исыбаргәыз, насып сыман сара усҟан, сыбзиахәха аҷкәынра амахә бзиахә сыкәгылан, сытцаҟа тца змамыз тышак ыҟоуп ҳәа сыҟамызт. Аҽыбга иалаз ҧысшәахьан, егьараан Ашәтәыла аназарантәи ауахьад пҵәаны иаасцахьан, аибашьраҟынгьы ашәақьмца ихатәалоз салсны, егьараан саҳәа ҭкәыцәаа ажәыларахь снеихьан, апсра мцахәыцәа абла цымцымра стапшуа.

* * *

Мҽышан. Ааҧынра иасакьаҳәымҭан, аха аҽены, абжьаапны еиҧшымкәа, иаҳа ихьшәашәаран. Шьарда зымчу Быҭха амтца ҳәа иахьашьҭаз ашта еиужь аҷы рҽы туганқәа ирыкәтәаны, еикәных, зқьи хәышәҩык Аублаатәыла жәҩахырла иалырхыз аибашьцәа ишнатҟьара рҽырхиа игылан. Урҭ азпшын, рпыза Ҳаҵьы Кьарантыхә барфын бираҟтцас ицәыртцра.

Наҭха, ашта агәҭаны, аць дуқәа рымтцаҷы еидтәалан Ҳаҵьы Кьарантыхә хадас дызмаз аублаа жәлар реиҳабыра. Шьыжьаахыс рхы еидшыланы аимакаиҷакра иаҷын. Сара ашькылкҩы сакәымзи, – ааигәа сгылан, зегь саҳауан.

– Абриаҟара аҽцәа ртцысны убрахь амҩа ақәлара аҭахны избом. Шәыххь згеит, аиҳабыра, азин сышәҭозар, закәызеи, ҳхы ҳацәшәома ҳара нас,

исҭаххаша жәаҩык раԥара аалхны амҩа сыԥәларц сҭахуп! – абас ҩынтә-хынтә дцәажәахьан Кьарантыхә.

– Мап, дад Кьарантыхә! – иниаҵаркит уи заҳаз еицҷакны. – Уара узԥәыло амҩа акырӡа ишәарҭоуп, аинаалара ҳшаԥәгәыӷуа, ацәгьарахь икылсыргьы ҟалоит. Аҳәынҭкар иеинралцәа рыгәрагара уадаҩуп. Иудыруазеи, ацәҟьа узҳаны ирымазар? Урҭ уажәы ирымбеит, ҳарҭ ашьхарыуаа ҳаԥхьагылацәа ҕьеҩԥәа аӡәаӡәала еибамырбаӡакәа итҟәаны Сибра ҭаршәырахь рахгара. Ицәгьарахаргьы, ҳара жәларак ҳԥыза дзыԥәгәыӷуа амч имазароуп!

Аҵыхәтәаны ҳар рԥыза дазааит. Абас аимак аҵыхәа ԥҵәаны ианыҩагыла, ахьуҳәа ҽеыжәлеит Ҳаҵьы Кьарантыхә. Агәырԥьҳәа инаҵысыз ар, ҽеырпа-еыркәашо драԥгыланы дцоит Мзымҭаҟа ихы рханы. Уа еиԥәшәараны, еицәажәараны иҟоуп аурыс еинрали, Аԥсны аҳ Ҳамыҭбеи Чачбеи, иареи.

Иҟаларызеишь, еибырҳәарызеишь, еинаалары-ма? О, анаҵьалбеит, ашьаӡагәаӡа ҳалҭны, ҳарҭ зымч зшәахьоу ҳаҷкәынцәа ҳрааӡартә еиԥш, ҳанԥслакгьы ҳаржьртә еиԥш, уаанӡа иҳавагыланы, ахәхәаҳәа ицәаҕәо, ахәыжәхәыжәҳәа ирашәо аамҭак аабары-машь ҳәа, хацәеи-ҳәсеи еилагәжәажәо абри амш ахә-лара иазыԥшын.

Ариаҟара аҽцәа жәпаҩ еиԥәных рыԥсадгьыл иалалан иахьнеиуаз, абжьааԥны акәзар аҕзааҳәа ар рашәа аацәырыргон, уи гәыҟатҵаган, шьамхыр-ҵарыган, аҽеҟәатҵәҟьагьы уи рдыруан, ашәа ахапа шаацәырыргалак аҟаҽыҳәа раҕәрақәа ирыцҳауа, аԥашашара иалагон. Аха иахьа амҩа иԥәыз еицырха-шьшьы инеиуан.

Ус иаалырҟьаны, иҽеы аҕәра наҽеирххеит, адых-ҳәагьы дылҽеыжәпан, ажәҩан ахь дыԥшуа даагыле-ит зегь ҳазхьыԥшыз ҳԥыза. Еицыз ҳазынтәыкгьы ҳалҽеыжәтцын, ҳахҟәа ҩышьтыхны тҭәҩантцәыҟа ҳҩа-

ԥшызар, тҩа змамыз алаҳәа цәаҳәак ажәҩан ырлашьцо мраҭашәарахь ишцоз аабеит. Аиашазы, зегьы ирцәымыцхеит, аха аҵәгьы ҽитуам, ҳпыза иахиҳәаарызеи ҳәа иԥшуп.

– Саҳатқьери шәааиԥхь! – иҳәеит Ҳаџьы Кьарантыхә, ажәҩан иблақәа шалаҟацаз, дымхьаҳәкәа. Аибашьцәа рыжәпара дҩалсны аԥыза иаԥхьа даагылт Аублаатәыла амсылман дин ахада, аиҳабыра иалахәыз Саҳатқьери. Бџьар иҟәнымызт уи аҵәк, аукы, абаакы, хәымаажьымаак, сарақь шкәакәала ихы ҭарҟацан.

– Измаанахарызеи ари? – ҽааитит ҳпыза, жәҩангәыла еицырхәхәа инеиуаз алаҳәақәа инапы нарыԥәкны.

– Сах, уххь згеит, ари бзиарак иатәым!

– Уи саргьы избоит! – дахьԥшыц дыԥшуа даацәажәеит зегь ҳазцыз.

– Ҳахьцогьы иаабагәышьози, ҳаҕацәа ҳамҩақәа ԥырҟеит, иахьатәи амш ҳара ҳзы илашом, иахьа еиԥшхоит уаҵәгьы. Исҳәахьеит, урҭ агьааурқәа ари адгьыл аҽы уаҳа нхамҩа ҳарҭом! Иахьа иахҳарпаргьы, уаҵәы ма уаҵәашьҭахь ахҵәара ҳақәымшәар ауам, ус Аллаҳҭаала ду иаҳзеиҕьишьазар акәхап! – аныҳәара даҽызшәа акәын абарҭ ажәақәа шиҳәоз Саҳатқьери.

Ҳаџьы Кьарантыхә ихы ларҟәны дхәыцуа дгылан. Ҭынчран, еиқәышьшьы иԥшын зқьи хәышәоык ауаа. Аҽқәа ракәын хырсырҳәа зыбжьы уаҳауаз.

Абҕьааҳәа, ишькыл акыхатәҟьагьы ҳахьымгзакәа, дыҩеыжәлеит ҳпыза. Агәырқь дырган, иааиҵеыжәлеит егьырҭгьы. Хәасҭа аҙы ҳарны такәы ҳанынаскьа, амсылман дин ахада иажәақәа ирыхҟьоу здырхуада, аԥыза ууанҙа игәы иштазамыз, иаҳа ишәарҭадахап ҳәа ҙбаны, хыцьараны ишеит аҽцәа-еибашьцәа. Цьоукы гаҽала Мзымта аҙы амшын иахьалало шыҟаз рымҩа ирхеит, егьырҭ аҙымҩас

ахахьы иԥаскьаны амԥақәа ркит, ҳара иаанхаз, ҳпыза дышҳаԥгылаз, Мзымҭа аԥшаҳәахьы ҳалбааит.

Мзымҭа ахықә аҿы, аҕш дуқәа рымҵан, ҳпыза иааҭгыларҭаҿы ақьала дыргылахьан. Иара данаа-ҿыжәҵ, ҳбираҟ наган, ақьала ҳарак иахарсны, ақьала аԥхьа ишәыршәыруа инадыргылеит. Ҳахьԥшуаз нырцә мшьамбала иҭалаҳаны ԥ-қьалак ҟаҵан, бираҟк-бираҟк раԥхьа ишәыршәыруан. Акы – Аԥсны аҳ Ҳамыҭбеи Чачба ибираҟ акәын, егьи– ацҳаражәҳәаԥ, аинрал ирхәҭа абираҟ акәын.

Урыс фицарк аҙиас даарит, иҭырԥьманцәа ицны, даныхынҳәуаз уахь иццеит аублаа аамсҵәа иреиуаз ԥыцьа. Аилацәажәара рацәак иадымхалакәа, ирыҙбеит асасцәа дуқәа аарцәҟа ирраны.

Ҳшыԥшыз, паранла аҙы иаарит дара; аԥхьа дгылан аҳ Ҳамыҭбеи, кәымжәыла деилаҳәаны. Уи, усҟан адагьы, ԥынтә-хынтә дызбахьан, аха уи аҽны, иабаззеи ду Адагәа-иԥа Ҳаҵьы Бырзықь данԥсы, игәы дҭасуа дихагыланы данитҵәыуаз аҵкысгьы еицәан иҿаԥшылара. Деихаԥсы-еитҵаԥсы, аныҟәара ицәыхьанҭазшәа дааиуан. Уи дивагылан, афицарцәа зцыз, ичынқәа ғьазғьазуа еинралк. Уахьихәаԥшуаз: шәпа-жәпак, рацәак даумкәа, шкәакәак, ижакьа хыҟаԥшьаан. Убри аҽны адагьы абас дааигәаны еинралк дсымбацызт, насгьы, урҭ гьааурқәоуп ҳәа рыҙбахә митәла ирҳәауан, дзакәу збандаз ҳәа дкылкааны снеизыԥшит, аха ичын ғьазғьазқәа рыда ауаа дызлареиԥшымыз ҳәа акгьы сымбеит, уимоу, иблақәа ҳалалызшәа снархыԥшылеит.

Саси ҵшәымеи зегьы адәхәыԥш иқәгылаз ақьала азааигәа ианеиԥыла, аҳ Ҳамыҭбеи егьырҭ аԥсшәа реиҳәаанҙа, ихы ларҟәны, иара ишихәҭаз еиԥш ибзыцәашьа Кьарантыхә игәы днагәзит.

Иааикәшаны иаатәан, иалагеит аицәажәара. Еибырҳәоз шьахәла исаҳартә еиԥш ааигәа сыҟан. Е-е-ҳ, анаҵьалбеит, зынҙа исгәаламшәаҙо заҟа мши-ҵхи

цахьоузеи уиаахыс, аха уи амш лацәеихьшьрак иадамзаргьы исхашҭуам, икказа избоит иахьагьы. Уи, сара хаҭала сызлахәыз, шаҳаҭсгьы сызмаз, Аублаатәыла алахьынтца зыҙбауаз амшқәа ируакын.

Исгәалашәоит, аҳаскьыни амхи рыц еилаханы ианыҟатцәкьаз акәын, амра цәырҟьацәырасуан, ианаашәшьлак, иҿыхьҭаза ԥшак аҿаанахон, иаақәашарпыҟҟон, ашьхарԥы алакытца ҭахәлак ишыҟоу, аҽыѡҳәа амацәыс нхәытцкьаларын, агәыргәырҳәа адыдгьы аԥсҭа интадыдлон.

Еиқәшәаз ауаа дуқәа иаҳа-иаҳа еидшылон акәымзар, реицәажәара еиқәтәашьак амамызт. Зны-зынла, афархь зқәыпсаз амцеиԥш, рыбжьы ааҕәҕәахон, нас иааихсыҕьхуан.

Ҳаԥьы Кьарантыхә ианакәзаалакгьы дуаѡы еилыххан, дуаѡы ццышәын, аха уи аҽены игәы зынҙак итцаҕан, аҽура иақәтәоу иеиԥш, ичҳара изынкыломызт. Иҿаԥшыларагьы акыр аҽееиҭакны иҟан, уажәы-уажәы деицрашәон, илаԥш амацәыс еиԥш инхәытцкьа-аахәытцкьон. Сахьынаԥшуаз избон илтцны ишыҟаз илахь ада, уи шьанас иаман цәгьарак анимпытцкьашаз. Иаҳәа ҭкәыцәаа дрылагьежьуама, ианаԥьалбеит ҳәа, еицыз зегьы ашәара ҳахҭакны ҳаман.

Сахьрыхәаԥшуаз – рхаҭақәа рҽырҟажаргьы, рҟамақәа рхала рытрақәа иныртцкьаны аиҿасра иалагоит уажәымзар-уажәы ҳәа ахәыцра сынҭанагалон, ирҳәо смаҳауа аҟынҙагьы снанагон.

Ҳаԥьы Кьарантыхә иарҕьарахь дизааигәаны дивагылан Бараҟаи-ипа Заԥшь Аҳмет. Уи усҟантәи аамҭазы Кавказ нхытц-аахытц инаԥшааԥшхьаз, ашьхарыуаа зҳәатәы иазыҙырѡуаз, ҳаҭыр зқәыз уаѡын. Адагәа-ипа Ҳаԥьы Бырзықь ихаан аахысгьы Аублаатәыла адәныҟатәи аусҟәа инапы ианын, шьахәла, еиламырсҙакәагьы иныҟәигон. Данычкәынҙаз Сҭампыл атцара дызҭаз изынамыгҙазар-

гьы, атәым бызшәақәа ахьхьаҳәа дрылацәажәартә еиԥш итцахьан.

Ҳәынтқар дук диацәажәозаргьы, ихы аҳатыр аҳаракышьа дақәшәон, ажәала дарбанзаалакгьы иргәыбзыԥра изымариан, амат бзы иҽоуп ҳәа шизырҳәозтцәкьа дыќан. Дыхԥаразаргьы – ќәыԥа-хԥаран, дыццакуазаргьы – ианаамтоу аҽеынкылашьа дақәшәон. Хырԥашьа змамыз Аублаатәыла аусқәа рзы акырынтә асултан дитаахьан, иара ишитахыз аусқәа ртып иқәцаны дхынҳәхьан. Аублаатәыла аусқәа рзы днеихьан Лондон, Петербург. Абасала, Бараќаи-иԥа Аҳмет машәыршақә даапхьамызт ара.

Сара, сах иҽы итшәарызеи ҳәа сҽеиқәыршәаны сгылан, еибырҳәозгьы сазҷелымҳан, ажәак камыршәзакәан исаҳаларц стахын, аха зегьытцәкьа сара сќынза иааѳуамызт, атырԥьманцәа ѳыцьа иќаз руазәк, изыхќьаз здырхуада, ибжьы ларќәзаны акәын дышцәажәоз.

Аҳәынтқар еинрал иоуп раԥхьа ацәажәара хызтыз. Сахьихәаԥшуаз, – «атырԥьман ирыҵьцәоит акәымзар, абас зхы-зҽы тынчу, зыбжьы ҽацам изҳәарымызт аҳәаццышә еиԥш ицҳафыруа ажәақәа», – сгәы иааснатеит зназы.

– Уара, Ҳацьы Кьарантыхә, зламыс дуу, жәытәаахыс еицырдыруа ашьтра еицамк Бырзықьаа ирылтцыз, иуқәнагомызт абас анаҳәааҳәра! Урыстәыла зегьы зымпытцаку аҳәынтқар лыԥхала дузныќәеит, иуитеит ачын, иузпитцәеит ауалафахәы. Аха урт зегь урыԥсамхеит уара! Ааигәатәи аибашьраан ҳаҵацәа рнаалара аԥшьугеит, ужәѳа иқәухит учынқәа, мап ацәукит ууалафахәгьы. Еилаумгозар, инаугзом ҳара ҳахьтә уара иудыз апќарақәа: абцьар иатцаургылаз шатцагылац иатцагылоуп, ҳхыргәгәартақәа ушрықәлац урықәлоит, маза ла атырқәцәа урацәажәан, абцьар азыхгара уаҽуп!..

– Аинрал, уххь згеит, маҷк уҽы уаԥшны уцәажәалар ухәҭоуп. Узацәажәо сара ушәарыцалақәа саарымцеит, макьана сыԥсадгьыл сшьапы ықәгылоуп, ашьамҭлаҳәқәа сышьам, сабԥьар сымхым! – ҽааиҭит Кьарантыхә, ашырҳәа дѡатҟьаны.

Аԥырқьҳәа ихы-иҽы ааибакит, аха аҭырԥьман еиҭеигаанҙа аинрал дыԥшны дгылан, нас деиҭаналагеит:

– Урҭқәа рҽгьы уаанымгылт уара! Ԥыхьаеиԥш уажәгьы уиқәгәыҷуеит асулҭан, ҳара мѡашьарада иаадыруеит маҙала ауаа унҭаны ишимоу, ианаҭаххо аамҭазгьы уи иахьтә ушазԥшу арратә цхыраара. Уи иаҟара мычхарак змоу адунеи аҽы даҽа ҳәынҭқарк дыҟам ҳәа агәра ганы ушыҟазгьы, уиаѡсит, дузымхеит. Шықәсқәак рышьтахь, уажәы ара иувагылоу Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ рапхьа днаргыланы, узықәгәыҷуаз ауаа дәықәуҵеит Англызтәылаҟа. Урҭ ыҟан Лондон, хатыр рықәтцаны ирыдыркылеит. Англыз еиҳабыра урыҳәеит абԥьарла ацхыраареи ахылаԥшреи угырмыжьырц. Европатәи агазеҭқәа уи ада ҳәатә рымаҙам иахьанҙагьы. Уажәааигәаҙа Аҟәа итәоу англыз консул ашәҟәы изуѡыз ҳара иаҳԥыхьашәеит, иатаххаргьы ара иҟоуп, ицәыраагап, нас убритҷәкьагьы мап ацәукырц угәы итоума, уххь згеит аублаақәа рԥыза Ҳаԥьы Кьарантыхә? Иагьа ирԥшқаны исҳәап уҳәаргьы, аԥсахра ада даҽеак узахьыҙцом уара ухымѡаԥгашьа!..

Ҳаԥьы Кьарантыхә, еихатә гәашьан дадырсызшәа, дахьынагылаз диашаҙа дгылан, изнапык ала иҙара ҭарбағьа икны, егьи изнапык иаҳәа амҳаста хәыш иақәкны, иблақәа иаԥхьа итәаз иаархыганы, наҟ аԥстҳәа зҽачыз ашьхарԥыҟа ирхан. Ихәаԥшлакгьы, иаԥхьа итәоу асасцәа дуқәа ирҳәогьы даргьы зынҙа усс имаҙамшәа ибон. Зны-зынла илаԥш ҷьбара, иҽагәаҽасуашәа ицәажәоз егьи аҭырԥьман инеигәыдиҭон, ирццакны изеиҭеиҳәарц итахын, аха

уи иаҳагьы даҽахо далагон. Нас даахьаҳәны аинрал бла цьбарала дааимидан, аҭырцьман алгаха имҭакәа урыс бызшәала днаиԥыюлеит, аха аԥхьан еиԥш дацҭԟьан акәымкәа, иаҳа иҽеырҭынчны.

– Ииашаҭәԟьаны сыԥсахыѡхон, тәылаҟәак раҳцәа цьоукы-цьоукы реиԥш, шәара шәҳәатәы хатцаны, ачыни амали рзы сыжәлари стәылеи сҭир. Аха, Аллаҳ ицьшьоуп, ишубо еиԥш, урҭқәа срызхымхит. Суазҭаарц стахуп, аинрал, ухҳь згеит, жәытәнатә аахыс аублаақәа зқәынхоз рыԥсадгьыл, ари шәара ишәтәым, наԟ шәахымҭыр ԟалом ҳәа тцѡа змам ар иманы дааин иҳадгылаз ауаѡы ихьӡузеи?

Аибашьра ду аан ишаҳзыжәуаз еиԥш, ианаацәгьарахалак, ҳалкажьны шәцоит, нас шәыԥсы аныжәгалак, шәаахынхәны, шәыԥсахцәоуп ҳәа ҳашәкуеит…

Актәи аҭырцьман арҭ ажәақәа аурыс бызшәа змаҳауаз рзы ианеиҭеига, Ҳацьы Кьарантыхә ихатәы бызшәала дналагеит:

– Исоуҳәар ԟамлари, нас, даҽеакгьы, адунеи аҽы егьырҭ аҳәынҭқарцәа дуқәа ааизаны, уара зыматц ууа шәҳәынҭқар днаԥхьаны, уара абри зықәхра уаҽу аублаақәа иԟартцахьоузеи цәгьарас, аарас ирыдукылозеи, адунеи иахьықәу мацара уцәымгымзар ҳәа иазҭаар, иреиҳәараны иԟоу аацәыргеишь, аинрал, ухҳь згеит! Цабыргуп, зназыҳәа ҳхы шәымаадеит ҳара, ҳақәгәыгуан ҳапсҭазаашьа еигьхап ҳәа. Мап, ҳаицәамхазар ҳаиҩьымхеит. Ҳара жәытәнатә аахыс мшынгәыла ахәаахәҭра хныԟәгагас иҳаман. Шәара шәаалаган, ҳагаҽахь ҭбак зымааиуа амѡақәа шәкит. Хьышьҭрала иааиуаз ҳаамсҭцәа рҳәцәоуп, қәылацәоуп ҳәа, анхацәа иреиԥштәны шәырхыччоит. Азин рымшәхит мшынгәыла ирҳәынҷаз атәцәа рыҭирагьы. Ҳарҭ аублаақәа ѡнутҟала ҳаиҿкаашьа даҽеакуп, анхацәеи ҳареи ҳаиларсуп ааӡареи ахәԥҳареи рыла. Урҭ зегьы ныԥхьаҳәҳәаны, шәара иааганы ауҩә еиԥш ҳахәда иқәышәтцарц шәаҽуп ҳара

зынʒаск иаҳзымдырʒо шәара шәзакәан. Ҳамсылман дин ҳхышәхырц шәашьҭоуп, шәнапаҷы ҳшаақалалак, ҳхәыцқәа лкагәаны рнатра шәалагашт. Абарҭқәа зегь рышьҭахь еинаалашьас иҳамоузеи, уххь згеит аинрал?

Аинрал иаҳаз ажәақәа рылаҷымтʒакәа, ичабра ааҭиган, наӄ-ааӄ еимданы илахь ԥсыла иныкәишьит, нас дѡагылан, ишьҭахь инапқәа ӄатԥаны шьаҷақәак днаскьеит, дназдгылаз аҕш ашьапы днахәапҵшаахәапҵшит, иара дуастаны маҭәахәыс иӄаитԥарц иҭахызшәа. Нас даақәтԥәиаан, дааин Бараӄаи-ипа днаидгылан, усгьы ҷааиҭит:

– Иӄалазеи, Бараӄаи-ипа Аҳмеҭ, уххь згеит, ҷуҭуам, упӄьапцак саҳаʒом, истахуп сара, ажәытә-аҷатә имѡапугахьоу аускәа уаарызхәыцны, иахьатәи ҳаицәажәараҷы хаҭала угәы иаанаго саҳарц.

Бараӄаи-ипа Аҳмеҭ диашахәтԥәаʒа дахьгылаз, дааҳәыцымыцит, игәастеит ҭырԥьманда еиликааз арҭ ажәақәа шааицәымыҕхаз, аха уи зынʒакгьы инирпшуамызт. Иқәшәазеи, мшәан, ари уаҳа ажәак ихәлымшәаʒо ҳәа ажәлар анааилашыѡкуаз:

– Аилибакаара ҳагуп, аинрал, уххь згеит, аилибакаара! – ҷааиҭит уи иааркьаҷʒаны.

Ҳаԥьы Кьарантыхә гәеибакрыла иблақәа аашаӄьшаӄьеит, игәы инамʒеит Бараӄаи-ипа иажәа. «Ҳара иаҳҳароузеи, нас, дара ракәзар ҳаззеилымкаауа?» ҳәа шигәахәыз ѡашьомызт. Аинрал иҭахʒамкәа дааԥышәырччан:

– Хшыѡла уцәажәоит, Бараӄаи-ипа, иуҭахуп, аты-ԥантәи ажәапҟа ишаҳәо еипш: «Атԥагьы мбылуа, акәацгьы зуа!» Аха аибашьра еилашыѡкны ианцо уи ӄәыԥа цәажәарам, уи – наӄгьы арахьгьы еибашьуа рыдымгылара ауп измааноу. Нас, иааҳаҳәишь изхәарҭоу? – иҳәан, ѡапхьа ишьҭахь инапқәа ӄатԥаны, ашьшьыхәа анеиааира дналагеит. Дшааиуаз Ҳаԥьы Кьарантыхә иааигәара даатгылан, ибжьы ѡеитԥихит. – Иара ихьʒ

дуззара, адунеи абжак зымпытцаку, Урыстәылазегьтәи аҳәынтқар ду Алықьсандр Николаи-иԥа убранза днажәгеит, зегь иреицәазоу шәтаимыргылар амуа. Егьырт ашьхарыуаа хҽыхшьак рыԥшааит: цьоукы мҳацьырра алырхит, егьырт аинаалара иашьталт. Шәара абцьар кашәԥсом, шәеибашьуеит, асултан иахьгьы ахьаԥшра шәзаҟәытцуам. Сара исуалуп иахьа даҽазнык, иагьтцыхәтәантәихоит ҳәагьы сгәы иаанагоит, иугәаласыршәарц, тцыпх аҳәынтқар Кавказ данықаз ишәыдитцаз хырпашьа змам азакәанпҟара: «Сара аублаақәа ирыстоит мызкы аҽҳәара, уи аҩнутҟала рхы зқәыркуа рызбароуп: иртахызар ара иахытцны ицаит Ҟәбина архахьы, уа наза ироуеит адгьыл, дара ишрымоугьы ирзаанхоит жәытәнатә аахыс ршьақәгылашьа, азбартагьы налатцан, уи ртахымзар, иқәтцаит Тырқәтәылаҟа!» – аинрал уаҳа акгьы ацымтцакәа днеин, итып аҽы днатәеит.

Цоуп, арт апеиԥш ажәақәа уа еилатәаз зегь рзыҳәангьы иҽыцмызт. Аҳәынтқар аупа зқәыршәыз ахцыц лаҟа дықәтәаны урт ажәақәа аниҳәоз, жәпаҩык икәшан игылаз инадыркны, Кавказ нхытциаахытци уи ада ҳәатә рымамызт уи аҽенынзагьы. Аха уажәы игахт урт ажәақәа, дыдрак еиԥш, иоумагаха. Еицәажәоз рымариаша, нахьхьи амшын ихгылаз аибашьыга ҕба итыҳәҳәоз абзарбзанқәа агәырқьҳәа еицытҟьаргьы, уи атқыс ицәыршәаганы изгарымызт.

– Ҟәбина арха наза ра, уара ҳанурхарц угәы иахьтоу, усҟак ибзиазар, уажәраанзагьы итацәны иаанхарымызт. Ҳара мшынгәыла ҳхәаахәтуеит, шьхагәыла арахә ҳаазоит, ҳшәарыцоит, ҳабназоит. Мап, аинрал, уххь згеит, уахь ҳхы ҳзырхом, уи еиԥш ацәҟьа ҳхы ҳзаркуам. Знык ҳара ҳхыхьчарта ҳашьха баагәарақәа ҳрыхцаны Ҟәбина арха ҟьантазра ҳашәзыкәцалар, аҳратәра еимыхуп, уажәшьта итәу дыҟазам, шәхы шәақәитуп ҳәа ҳара ҳабаззеицәеи

ҳабзыцәашьцәеи анхацәа инарылашәҳәашт, шәынхарҭа дгьылқәагьы аашәхәароуп ҳәа шәнарыдгылашт. Уи злымшаз анхацәа-мҳаԥьырцәа раамстцәеи дареи ишеибаазахьоу рхашҭны, реихатгыларақәа рцәыӡны еиҟарауааны, ҷан-ҷаны рыблақәа ҭибахуа инеилалашт. Нас ишәтахугьы ҳалашәыгӡашт иаразнак! – даацраланы деиҭаацәажәеит аублаақәа рхада. Аха аинрал алаҷеимҭит.

Уаанӡа егьырҭ раасҭа иаҳа зҽырҭынчны итәаз аҳ Ҳамыҭбеи уажәы дауалыуашеит, азә дибарц иҭахызшәа, анаԥшааԥшра хҭеикит.

– Акатцәара хытцырҭак ада уаҳа мҩа амамзар, арахь ухымҭцыр ада ԥсыхәак ыҟамзар, нас уи амҩа уанымлар ҟалома? Амца зкыз аҕба ишзахәо ирццакны агаҷахь идәықәымлар, уаҳа ахы абархари? О, сыбзыцәашьа, кыр исзаԥсоу, сарҕьажәҩа, угәы иалымсын, иаахтны иуасҳәоит, еиҕьу-еицәоу аамҭа аналырхыша иҭагылам уара узаԥызоу аублаақәа! – ибжьы мырдуцәакәа, ԥсышәала дцәажәон аҳ, икәымжәы ау аԥшьқәа ишьамхы иныкәыршә-ақәыршәуа.

– Иаҳзеибаулакгьы аинралцәеи ҳареи ҳаиужь, уара наҟ унҳабжьытц, аҳ, уххь згеит! – ҷааиҭит Кьарантыхә иаалырҟьаны, аха Ҳамыҭбеи уи имаҳазшәа, иажәа анагӡара даҷын:

– Згәыԥҳәыхш сааӡаз аублаақәа цәгьарак иакәшәар стахым, аҳас сызхадоу аԥсуаа ирзеиҕьасшьо дара рзынгьы истахуп, исылшо азыҳәангьы схы сеигӡом.

– Аҳ, уххь згеит, иуҳәо агәрахатцара цәгьоуп. Аублаа жәлар ирхашҭран иҟаӡам аҳәынтқар еинралцәа урылагыланы изныкымкәа ушҳабашьхьоу. Иуҭахы-иуҭахым еилоуҭәеит акыкахши ашьеи! Насгьы, аиаша ҳҳәап, аԥсуаа рахьалагьы узлаҷехәаша рацәак иумоузеи? Дали Цабали ашьаӡагәаӡа ҭыркьасо уҭысхьеит, уара утәқәатцәкьа урмеигӡазар, умала ужьы уфеит ауп иаанаго! Зыпсаҭа бзиа-

хаша уабду, аҳ Қьалышьбеи, зегь ҳаидкыланы ҳазмаз, иахьа даҳҳагылазар аԥсуаагьы ҳаргьы абри еиԥш арыцҳара ҳҭагыломызт. Уи ахшыѡ ҷыдеи, агәаҒьреи, агәамчи згымыз, имԥшаар иуамызт ахәшә, аха дабаҟоу! Иара данҭахоз аҽены гәҭакыс имазгьы наҟ иццеит! Иара ишьҭахь хьыӡла-ԥшала иус назыгӡарыз ҳәа уаѡ диҭнымхеит. Уара уаб, Сафарбеи, дѡагылан, ижәлар дырзымтцаа-дырзымԥшаа, аҳреи ачыни рзыҳәа, шәаҟь ҭмырҟьаӡакәа, Аԥсны аурыс ҳәынҭқар иитеит. Уажәы уара уааны, узааӡаз аублаақәа аҳәынҭқар иҟәараҒ рхоуршәырц уашьҭоуп. Ссиршәа иубаша, аӡы иаго ҳәҳәабжьы иаҳаӡом ҳәа, арахь ҷьоукы урабжьоит, уара узҭагылоу зумбозеи? Ҭоуп, макьана аҳ ҳәа иушьҭоуп, уеиқәшәоуп малла, чынла, аха угәы иалымсын, ҳааӡамҭа, уара уаҳӡам, уара укьанҷьоуп! Ани уажәы ҳаҭыр ду уқәтцауа иуцу аинрал иаарласны ара уахганы иматацәа урзиҭираны дыҟоуп хәмаргас, нас урҭ тәаны акьанҷьеиԥш, улархаѡархо иулахәмарлап! – дыццакы-ццакуа алеиѡеира дахьаҽыз, абас иажәақәа ахеиԥш идәықәитцон Ҳаҷьы Кьарантыхә. Аурысшәахь еиҭазгоз аҭырҷьман дахьӡомызт.

Аҳ Ҳамыҭбеи дахьынатәаз дтәан ихы ларҟәны, иара иахь ихҽа цҳафырха икшоз ажәақәагьы рыгәхьаа икӡамшәа, алытҟьа-ѡытҟьара иаҽыз Ҳаҷьы Кьарантыхә дызлаирҭынчшаз атәы азхәыцра маца ра даҽызшәа.

– Ҳара ҳадгьыл уааранy аӡәгьы иҳаимҭеит, – дцәажәон аублаақәа рԥыза, алеиѡеира дахьаҽыз, – ҳаԥсыр, нас анышә ҳалал ҳафап акәымзар, ҳаԥсы ҭанатцы аӡәгьы иҳазиҭом! Изаҳарц зҭаху ишәаҳа, аӡәгьы иҳазиҭом! Аинрал уххь згеит, анҭ убзарбзан хҭыккақәа амшын ахьтә иааԥшуа ҳрыцәшәо ҷьумшьан! Урҭ рыла ҳуршәарц акәхап иааган аҒбагьы ара изхыкәургылаз. Хаала ҳаилгар, ҳаилгеит,

мап анакәхагьы, ҳаибашьуеит! – абас иажәақәа лҧахитцәеит Ҳаџьы Кьарантыхә, изнапык ала иаҳәа амҳасҭа рҭәҭәаны икын, егьи – итҭәыцәааз аҳәа аҧеипш ииашаҙа ажәѡан ахь ирхан.

Аҭырџьманцәа еихьымҙаеипымҙо аиҭагара иаҧын, сыбла ааихмырсыҧъҙакәа аинрал сихәапшуан, сыпшын, уажәы-уашьҭан иааилахәар, саҳәа ҭҭәыцәаа зышькыл скыз снаивагылап ҳәа. Ус, аинрал Ҳаџьы Кьарантыхә днаихәапшын, зегьы ирбартә еипш дааԥышәырччеит.

– Ибзиоуп, нас, аибашьра анакәха – еибашьраз! Амала, даҽеакы суазҭаауан, саҳ, уххь згеит! – дналагеит аинрал, – иаҳҳәап, ишәымоу шәҭиуазаргьы абџьар шәыгшәырхарым, аҭырқә ҭуџьарцәа рзандалқәеи аконтрабанда иаҧу англыз ҧбақәеи уи азы шәеитцадырхараны иҟам. Рацәак ҭуам, Англиантәи уара иузаарҭиит агәыцәҭҳәаа змоу абзарбзанқәа фба, ѡыцьа урҭ рылахысшьа шәзыртцашаз ацҭаны. Аха абџьар ишәоуа иатцашәыргылаша ауааԥсыра, аибашьцәа абашәзыпшаауеи, шәшызынтәыку зегьы уаԥстцәык азна шәоуп иҟоу, шәхы зышәзымдыруазеи, баша ашьа зкашәҭәозеи, ҳарҭ ишәабашьуа ҳамчи ҳхыпхьаҙареи згәашәымҭозеи? Ҳара ҳиааира шшәылымшо еилкааны иумазар, нас баша ужәлар зҭаурхозеи?

Ҳамҭак еиқәыҙырѡуа иаанхаз зегьы, иихәарызеишь ҳәа Ҳаџьы Кьарантыхә иакәын иззыпшыз. Уи тәамбашақә аинрал днаихәапшын, ибжьы ѡыҭганы ҷааиҭит:

– Гәырѡас иҟоумҭан, аинрал, уххь згеит, ахатцареи агәымшәареи хыпхьаҙарала уаѡы имшәац макьана. Ҳара, уххь згеит, абџьаргьы ҳамоуп, уи иатцагылаша аибашьцәагьы ҳамоуп, аха издыруада, ауааԥсыра ҳзымхо ҳалагар, збаѡзтәым ҳаҳәсақәа ҟамала рымгәақәа аарҟьаны, ҳанҭасны аҧкәынцәа

аатыганы, абџьар инатҭаргыланы ишәгәыдаҳҭап!.. Аҽеҟәа шәаарых, уара, аҽеҟәа! – нацитҭан, харак сымазшәа даасыҟәымчит Ҳаџьы Кьарантыхә, сара сахь даахьаҳәны.

Зегь ҩеибаргылеит. Аинрал аҳ Ҳамыҭбеи днаихәапшит. Ҳдәыҟәҭа шьҭа, ҳаицәажәара ишубо усгьы акгьы алымҭцит ҳәа акәхарын уи илаҧш иаҳәоз. Аха аҳ инапкәа игәытҭаҧсаны дгылан, дырҩегь ажәақәак иҳәарц игәы ишҭаз мҩашьо, илаҧш хьанҭа ћьалон, изкәикрыз издыруамызт.

– Акыр исзаҧсоу сыбзыцәашьа Кьарантыхә, даҽеазныкгьы маҷзак аѣара уаасзызырҩырц сҭахуп, – дналагеит уи, ццакырак инмырҧшуа, иажәақәа цкьа дрызхәыцуа, – жәлары зегьы аҧсреи абзареи иан-рыбжьагылоу, иарбан гану ҳҽеыздаҳкылара ҳәа азҭаара анаакәгылалак, иѣамлароуп аццакра! Дырҩегь аҳәаҭыхра, дырҩегь ажәылара, дырҩегь ашьарҩаш акаҭәара – арҭ зегь ақәҙааароуп изызку. Ус хьамҭак аҙбараҽы амчкәа еиҽагылоу шәатәуп-изатәуп, иазхом хаҭала гәаанагарак мацара. Даҕьстан аибашьра атцыхәа ҧцәеит, нхытҵаа рабџьар карҧсеит. Кавказ аурыс ҳәынтқар инапаҽы иааигеит! Уи иатҵамгылаз ашьхарыуаа рахьтә шьардаҩгьы амшын ихылеит. Шәгәы иаанамган уа бзиак рпеиҧшуп ҳәа. Уажәшьҭа, Анцәа иҳәозар, ажәларкәа ҭынч аамҭак рзыѣалап ҳәа уаҩ дақәгәыгьртә иѣоуп. Издыруада, иахьа ашьаартҵәыра илагылоу аублаакәа ргәы ахьшу иахѣьаны аибашьра атцыхәа шыпҵәоу рзеилымкаацзар, абџьар анышьҭарымҵа рхала рхы шҭадырхо рзымдырзар? Ари еиҧш агәлымыҩра, издыруада, тәым напык ма тәым бзык иахѣьозар?

Кыр исзаҧсоу сыбзыцәашьа бзиахә, сааҙаз сабаҙҙеи, жәлары зегьы ҳхьы бираѣ ҳәа изышьҭаз Адагәа-иҧа Ҳаџьы Бырзыкь ду иҧсы сыманы суҳәоит аублаакәеи сареи ҳаиқәшәара уазыразхарц.

Аублаатәыла хыла-цыхәала аҳәҳәацәа алатца, еизга зеиҧыҟам ауаа ҟәыҧақәа, атцыс ашьапы ахьыцтцәоу здыруа, апсы ажәала дыбзазтәуа, ахә изы зажәа хәырбҧыцу, иахьа иапшны уатцәы иҟалаша здыруа. Аинралгьы дназгом, ԝыцьа-хԝык ԝызцәас иаашьтыхны, схалазатцәык снеиуеит. Уареи сареи ҳнарыдтәаланы ҳарзыҙырԝып, ҳаилибакаап, иҳарҳәо ҳазхәыцны, мԝакы ҳаицыҟәлап! Исоуҳәозеи, нас, сыбзыцәашьа, ҳаицрытцымтаз?

– Адагәа-ипа Ҳацьы Бырзыкь ду ипсы уманы усыхәеит, уи ала спахны сҿоуҳәеит, иуасҳәагәышьозеи? Унеи, нас, кыкахшыла узааҙаз иуарҳәо уаҳап, амала ари амчыбжьык иахумырпан! Шәымш аабзиахеит! – иҳәеит Ҳацьы Кьарантыхә, игәы инапы инадкыланы, аарла иудырратәы даахырхәаны, нас ашырҳәа иҿааихеит аҿкәа рахь.

Аҳгьы аинралгьы иахьгылац игылан, нас аҳ Ҳамытбеи иахь ихы рханы, аинрал даацәажәеит:

– Атауад лаша, абзиара згымхаша, баша ашьакатәара шыстахым усгьы иудыруеит, амала уцьабаакәа мцурахар ҳәа сшәоит!..

Абас инеицәажәо ашьшьыхәа апаран ахь албаара иналагеит.

Ишнеиуаз, ирыцызгьы даргьы апаран инакәтәан, Мзымта инхылеит. Уи гәартазар акәхап, нырцә агәыргәырҳәа адаул абжьы аагеит. Абжьы ҿаца назлаԝыз архәтагьы ааилатырын, рҿыриашара, рҿеиқәыршәара иналагеит.

Ҳацьы Кьарантыхә иԝызцәеи иареи ҿыжәлахьан. Ар рпыза иҟамчы данԝаха, абыкь абжьы ажәԝан кылнатцәартә иаагеит. Уи ладагьы-ԝадагьы аублаакәа иранаҳәон Мзымта апшаҳәаҿы аилацәажәара иҟаз шеипҟьаз. Ашәакь зку ихаршаланы ухысгамацәа атцакыз, аҳәа зыҟәну амҳаста тарбаҧаны икыз – абас аҿытцҳәацәон ахәаара иаҿыз абыкь.

АУБЛААҚӘА РЫХӘПҲА ИШИПЫЛАЗ

Хаҭала салахәымызт уажәы зыӡбахә цәырызгаран иҟоу ахҭыс, аха Ҳамыҭбеи Чачба ҳара ҳахь инеира аӡбахә усҟан ажәлар убриаҟара еимырҟьо ирыман, ашьҭахь ҳахтцәаны хараӡа ҳанцагьы кыраамҭа ирхадырштуамызт, иудыруазеи, издыруада, сгәалашәара атца ҭылашьцараҷ цьара цәыкәбарқәак ҭаханы иҟазар, акы ҭамыжькәа зегьы узхазгалап!

Ажәазатцәык иадамхаргьы сара иаасгәалашәалак уара, дад Шәарах, цьара иуаҩумыжьроуп, избан уҳәар, аублаақәа ҳахәпҳа, иҩызцәа нагақәа драпгыланы Аублаатәыла данҽеыжәтцыз амш, изыхҟьазаалакгьы, илаҳамҟәытцшша ицаз насыпкны ипҳьаӡатәуп. Ҳара ҳазнылаз ашьаҭарӡга амҩа акәымкәа, даҽеак алхҳыртә еипш аамҭа анҳамаз атцыхәтәантәи амшқәа ируакны ипхьаӡатәуп…

* * *

Аиашатцәкьа ххәозар, уи ахәылбыҽхазы Заурҟан Золак цәыкәбарк ҭамыжькәа иҭаирцәит игәалашәарақәа рытца лашәы. Атцыхәтәанӡа Ҳамыҭбеи Чачба Аублаатәылан инеиреи, Заурҟани сареи ҳанеицәажәоз аамҭеи ирыбжьысит хынҩажәи жәибжь шықәса, абасҟак инаскьаз, аҭаҳмада ҳәанҳәахла мацара иидыруаз ахҭыс, агәаларшәара имариоу усмызт.

Ҳаидтәала аахыс игәастахьан, иагьцьасшьахьан, Заурҟан иара дызлахәыз, иблала иибаз ртәы ансеиҳәауаз, игәалашәара ҭабарак ақәмызт. Аха ара дызлацәажәоз ахҭыс даҽеакала иҟан, иара ихаҭа ишазгәеиҭаз еипш, уи иара далахәымызт, иблала имбеит, ус ҳәанҳәахла иаҳауаз, уи ахҭыс иаххәааны игәараз ажәабжьқәа, ишнеи-шнеиуаз илакәхахьаз, ма иашәахахьаз рцыпҭәахақәа ракәын.

Убри аҟнытә, Заурҟан иаасеиҳәоз мацара антцауа аханатә сшааиуаз еипш акәымкәа, уажәы сара сажәақәа

рыла еитасҳәарц стахуп апсуааи аублаақәеи ртоурых аҽы адаҟьа замана аазырԥшуа уи ахтыс. Ахартәаарагьы сылшоит, избанда, аҳәааныркәа сдыкәлаанза, уи аамта иазку атоурых нтамтақәа акрышьтысххьан. Цоуп, урт зегьы ара сызрыхцәажәом, иалсхырц стахуп иаҳа ииашоуп ҳәа исыԥхьазо. Амала, абри ахы антцәамта хыркәшахоит Заурҟан ишиҳәатцәкьаз ианыстцаз ажәабжь ала, уи иага алакә цәа ахазаргьы, атоурых аҽы иҟалатцәкьаз акоуп.

Аҳ Ҳамытбеи Чачба Аублаатәылаҟа амҩа дыкәлеит. Иара ихы иадитцаз абжьаҟазара Мзымта апшаҳәаҽы акгьы аналымтц ашыкәсан, апхынра антцәамтазы. Аҳ шьахәлатцәкьа идыруан, уи еиԥш аамта еилаҩынт аан, иара ихала иаԥшьигаз аус хьанта, аус уадаҩ имҟәытцаманшәаламхар, Кавказ анаместник ҽыц Михаил Николаи-ипа иҽапхьа, иара ихата итагылазаашьа азыхәангьы акыр ишгәаҕьыуацәаз. Убри азоуп уи ицҽыжәлар зитахыз хатала дзыкәгәыҕуаз, уа Аублаатәыла иахьнеиуазгьы зыгәра хымпада иргашаз, Апсны еицырдыруаз ауаа нагакәа: Самырзаҟаннтәи – Алгыд Емхаа, абжьыуаа рахьтәи – Гьыргәал Чачба, Бзыпнтәи – пшьынҩажәижәаба шыкәса иртагылаз Маан Кац, уи уеизгьы Апсны адәныҟатәи аусҟәа инапы ианын, аҳ ҳәынтқарра уск даналацәажәоз дахьцалакгьы дааицрымшәо дицын.

Ганкала, акыр игәаҕьыуацәан Маан Кац убрахь идәыкәгалара. Избанда уи, иара аҳ ихата иеиԥш, аҳәынтқар иеинралцәа дрывагыланы аублаакәеи, асаҳкәеи, далааи, цабалааи драбашьхьан. Убартқәа рҽы илиршаз азын мацара акәзоуп аҳәынтқар аинрал чын зианеишьазгьы. Ужәы, уа иахьнеиуаз Маан Кац ицәыртцра аублаакәа иргәаланаршәар ҟалон уи ашьаус, аха иара даважьынгьы аҳ уи амҩа дзыкәломызт, избанда, Маан Кац, иара иатцкыс хынтә рыла иеитцбыз, абрыла изыҟаз иаҳәшьа

Ҳаџьы Кьарантыхә пҳәысс диман. Абхәында иҳәатәы амаҳә ихеимтџо далагаргьы, аиаҳәшьа кыр лылшаргьы ћалон.

Далааи Ҭабалааи рахьынтәи аҳ диџеыжәлар акәын Маршьан Алмахсиҭ, аха уи шәарыцара дахьцаз дзыхнымҳәызшәа ҽеытџгас ићатџаны ихы ахигеит, уи алагьы аҳ даҽеазнык иирдырит рацәак дшихымхәыцуаз.

Саʒтәылан ишнеиуаз, ирымѡатәны иныдгылан Гьач Рашьыҭ дышьтырхран ићан, аха убригь сгәы бзиам иҳәан, дрыцымцеит, уи аҽеытџга змааназгьы адырра уадаѡмызт, аҳ иахь атџкыс Ҳаџьы Кьарантыхә иахь иаҳа иадицәылон, иаацәгьарахаргьы уи дидгылон.

Аҳ Ҳамыҭбеи Чачба, арҭ аѡыцьа рхымѡапгашьа иара изы иҷеыцмызт, аха иахьа амѡа хьанҭа даныкәлоз ицҽеыжәлар, уа иахьнеиуазгьы игәы иҭаз ицырҳәар, аублаакәа иаҳа ишизыʒырѡуаз идыруан. Ус аныћамла, илахь еиқәнаџеит, ахәыцра хьанҭакәа издыртцысит.

Аԥсны аҳ драԥгыланы, аҭуганкәа ирыкәтәаны инеиуаз аҽецәа, Мзымта аʒиас инырны, мраҭашәарахь рхы рханы агаҷа инавалеит. Амшын ацәа хаа иҭаҳәахны иамазшәа, изакәызаалак шьтыбжьык ахылыѡуамызт, еиқәраҳатҳа иҭатәан, агәеиужьра ккаʒа, улаԥш ахьынʒанаʒааʒоз, ԥсыʒкѡык иканџьаџәћьагьы хубааломызт.

Агәды-гәдыҳәа аҽеқәа ршьапышьтыбжьы анаѡсан, амтц ԥыруазар уаҳарын, иҭынчран амш кауа. Ҭагалан аналагамҭазџәћьа акәын, иудырратә ашоура хҽехьан. Амхыртакәа рҷы, џьара-џьара, ацьыкәреи иҭнагаз аххәаџәқәа ахҭырпа ачыхәқәа реиԥш улаԥш итцашәон. Џьара-џьарагьы, ҭлакәак рҷы, ардәына еиқәаџәақәа рҽеидкыланы ишааиуаз инарыкәҳазшәа, ажь еиқәаџәҳаҳараʒа амахәқәа ирылубаауан.

Ус аҽцәа, акыр амшын иалахалаз ашытцәра хыкә ҳарак архәара ианаавшәа, рылаԥш наахеит ишзахәоз амшын агәахьы анаскьара иаҿыз флыкак. Аҳ иҽеы аԥәра даахеит, инеихьҙаз имҩалацәа усгьы днаразтцаait:

– Изтәхарыдашь ари афлыка?

– Ишәаԥырҳаԥуа излацо ала, иҩашьом аурысҟәа ишыртәым! – даацәажәеит Маан Кац, ишькыл днангыланы, илахь инапы надкыланы амшын дхыԥшылауа.

– Ҭырҟәа ҭуԥьарк итәхап, ма англыз контрабанда ныҡәцаҩык, – даацәажәеит Гьыргәал Чачба. – Нас, аиаша ҳҳәозар, гәыбԥан злаиуҭарызеи Ҳацьы Кьарантыхә, аублаақәа ак рымҭир, ак аарымхәар ԥсҭазаашьас ирымоузеи?

– Шәыԥшишь, шәыԥшишь, анҭ жәбома, еиҭаҙхыргеит, убама, англыз ԥьаԥҳаны! – ҿааиҭит аҳ Ҳамыҭбеи, наскьа анаара икыдгылаз амҩахәастахь инапы нарханы. Ԥьоукы, абԥьар иатцаз ҩажәижәаба ҽеы иреитцамкәа раҕәрақәа ирынкны, инакәаратцаакәаратцо, иццакы-ццакуа абнарахь ахалара иаҿын. Урҭ абнара иатцәахаанҙа, аҳ иҩызцәеи иареи гылан ирзыԥшуан.

– Ари хәарҭам, даара ихәарҭагәышьам. Сара исыздыруам уи абԥьар аазхәаз иахҭнитцаз, аха аублаақәа ршьа ахҭнырцаран иҡоуп. Кьарантыхә ҟадыць, дзыкәгәыҕуа ҳәа имоузеи? Арыцҳара шыҡало збагәышьоит! – даацәажәеит Ҳамыҭбеи, илахь еиқәыршьшьы. Нас иҽеы ишьхәа наирбан, иҿынеихеит.

Ицҽыжәыз иҿаҳәатәы ҟалозшәа игәныркылт абарҭ ажәақәа. Ишакәхалак, ус акәын ажәабжьы ашьҭахь аҭаҳмадцәа ишырҳәауаз, иара убас ауп ҳара ҳазну ашәышықәса алагамҭазы ашәҟәгьы ишанырцаз.

Аԥснытәи аҳ Ҳамыҭбеи Чачба уи амҩа данықәлоз аԥхьагьы иоухьан аинрал-адиутант чыни, имаҷым-

кәа арратә орденқәеи. Иара иаҳра иадымҳәылоз, аҳәынҭкар иуҩәгьы зҭахымыз, иаҳҳәап: Далаа, Цабаала, Цсҳәаа, иара ишиҭахыз инапаҷы раагаразы аинралцәа рырхәтақәеи, иара еиҷкааны имаз амалициеи драпгыланы, ашьхарыуаа рыпстақәа ашьарԥаш ҭыкьасо иахьыӷаитцаз азами, аҳәынҭқар чынлеи ҳамҭалеи дзиԥычаз. Уажәы Аублаатәылаӷа амԥа данықәыз аинрал-адиутант чын датцаҷырбо, игәышпы зегьы «Анна цқьа», «Ауарб шкәакәа», «Александр Невски» уҳәа аорденқәа рыла ихӷьаны аублаақәа даарылагылар, рыблақәа ашьа хдырцәалар ҟалон. Убартқәа дрызхәыцны, иахаану изларгәалашәо ала, уажәы, ашьхарыуак ишинаалоз еипш, кәымжәылеи кабалеи деилаҳәан.

Имԥалацәа ракәхап изҳәамҭаны инхаз: амԥанык Аԥснытәи аҳ гәаҳәара имамызт, лахьеитцыхра ирҭомызт ахәыцра хьанҭақәа ихапаз.

Иҟалазеи, нас, абриаҟара ахәыцрақәа иқәпапан дзыркрызеи аҳ, Аублаатәылаӷа амԥа данықәыз? Уи аҭак аҟатцара сҷаламгалакәа, аԥхьаԥ игәаласыршәар сылшоит, аҳ Ҳамыҭбеи Чачба ибиографиа ахьынтәи крызтцазкуа хтысқәак. Ҳәара аҭахымкәа урҭ идыруадаԥуан, иара усгьы акыр ихәарҷехахьаз аҳ иҭагылазаашьа адагьы, аублаақәеи иареи ироуран иҟаз аицәажәара. Абри амԥа данықәыз аҷены, сеидру урҭ ракәзу, даҷеакызу аҳ ихы зыршаҟәоз, аха уеизгьы уи дзызхәыцшаз иман. Ҟрымтәи аибашьра ҟалаанҙагьы, Ҳамыҭбеи Чачба аҳәынҭқар иеинралцәа дрыдгыланы, ишаҳҳәаз еипш, ашьхарыуаа драбашьит, убри алагьы иаҳраҷы имчра ирҷәҷәеит. Аха Ҟрымтәи аибашьраан, Аԥснытәи аҳ ауадаԥра баапс дҭагылеит.

Урҭ амш гәамтцхамтцқәа руак азы Ҳамыҭбеи Чачба дгылан, уисыр шьакәармак илымшәо. Иаԥхьа иисны Мрагыларахь ацара иаҷын шьапыла иҟаз, ҷыла иҟаз архәтақәа, аҷеқәа ирыхо инаргон абзарбзанқәа, асқьалақәа ирыдтцуаз аҧбақәа, ма Новороссиискҟа,

ма Путҟа рыхқәа дырхон… Аҳәынтқар иеинралцәа, астратегиа ҳасаб азуны, аамҭала Апсны агәҷа иқәыргон архәҭақәа… Апсны аҳ изыҳәангьы уажәшьҭа ара аагылара шәарҭан. Мышқәак иабхәараа аҭауадцәа Дадианаа рахь Агыртәыланза днаҙазаргьы, дзаанымгылт, ихьлакгьы иаҳраҷы дыҟазарц иҭаххеит. Дхынҳәит.

Аҟәа ааигәара дааихьан, данԥшы, хараза амшынгәы хырԥаԥшьаа рмызгәыҭқәа хаххала ааскьара ишаҷыз ибеит асулҭан еибашьыга ҕбақәа… Аҳҭны даннеи, иԥсы ааиҭакха имҭакәа, сасцәак игәашә иаалагылт.

– Изусҭцәада? – дҭааит аҳ.

– Шамиль инаиб Магомеҭ-Амин дышиашоу Сҭампылынтәи дарауеит!

– Ихала дыҟоу, аҙәыр дицу?

– Уи дицуп «аедыгьа аиҳабыра рхада ҳәа зхы зыԥхьаҙо, ҳарҭ аԥсуаа Ахан-иԥа ҳәа ҳзышьҭоу, аедыгьа ҭауад Сефербеи!

– Ари еиԥш аамҭа еилаԥынтразы, урҭ мраҭашәарахьтәи Кавказ иқәынхо ашьхарыуаа ҟазаурҭла аибашьра рылазыртцәоз, бзиарак иаанамгеит! – иҳәеит аҳ.

Асасцәа аҙә даалгар егьи дналаго, нап адыркит Апсны аҳ асулҭан ишҟа ихьарҳәразы «иҷыбаара». Иаур – хаала, иамур – мчыла ҳәа иакәкны ирыман, аха Ҳамыҭбеи Чачба иикыз ҕәгәаны икын, ирбжьажьара рылымшеит.

Урҭ нықәтцны ианца, ирышьтархх Апснықа рҷаархеит, алаҳәажәқәа реиԥш еишьтахәхәа, зеиуа уҭаху аҭырқә-англызтә ԥшыхәцәа – ацәгьахәшьадцәа.

Урҭ зегь раԥхьа аҳ дитааит уажәадагьы Апснықа иаахьаз асулҭан иахьтә Кавказ аусқәа знапы ианыз Омарбеи.

– Аҳ, уххь згеит, ари ашәкәы, Кавказ ашьхарыуаа Ҟазаурҭ бираҟ иатцагыланы агьааурқәа ирабашьларц

авизир ду иҟаитԥаз аапхьара ауп, исыдуп хатала унапы иасыркырц! – иҳәан, мшыннырцәтәи асас аҳ иапхьа ашәҟәы нықәитцеит.

– Сара сҟьырсиан иашоуп! – Ҳамытбеи Чачба идимкылт ашәҟәы.

Омарбеи агәашә атытцха имтакәа – даҽеа сасык амшын дааҙхытцит ҳәа аҳ адырра иртеит.

– Дызустоу еилышәкаа! – нарыдитцеит аҳ.

– Маҳмедбеи ихьзуп, аха ҳахьихәапшуа датырқәам, европатәзар ҟалап, – атак иртоит аҳтныуаа.

Цабыргытцәкьан, ахьз Маҳмедбеи, ихата дзакәытцәкьаз алахиѽон акәымзар, Udi bene idi Patria* ҳәа адунеи ианыз, Кавказ азы Европатәи аркомандаҟатцаѽы ҳәа зхы зыпхьаҙоз, еицырдыруаз авантиурист Бандиа иакәын. Инҭырҳәыцааны иҟазшьа К. Маркс излазгәеитаз ала, уи арԥыс, Мраташәараҽы ироль шихәмарыз аниба, Мрагыларахь диасит ироль ҽыц ихәмарырц.

Егьырт асасцәа реиԥш абригь иҽазикит инап ианыз аусҟәа рырманшәалара. Британиатәи алыми асултан имзаҽеи рымчқәа анеибырта, дызустда уи аҽагылара зылшо ҳәа далагеит иара. Иреиґъзоу абцьар хыккәа... афинанстә цхыраара... амал... ахьз-апша... заҟа рыуахк дақәиргәыгзеи уи Апсны аҳ. Бандиа ицдырґызуан егьырт англызтә ԥшыхәцәа Лапински, Браун. Аха уртгьы амыхәеит, иаҳа-иаҳа аҳ «иҽыбаара» уадаѽхон.

Аха ус, Ҳамытбеи Чачба изнаргеит ажәабжь баапсы: «Аҟәа асҟьалахьы иааскьоит англыз ґба «Циклоп», уи иахагылоуп акомандахадаҟатцаѽы ибираҟ».

Лассы дааҙхытцит сардар-екрем** Омар-ԥашьа. Убри инақәыршәаны Апсны агаҽа иахьабалак аҽықәхалара иналагеит асултан ирхәтақәа.

---

*Ubi bene ibi Patria (латин.) «Иахьеиґьу убраҟа ауп апсадгьылгьы».

**Сардар-екрем – (тырқ.) агенералиссимус.

Аԥсны аиқәырхаразы иҟам уажәшьҭа гәыгьрҭак уҳәартә иааҟалеит зназы. Уи еиԥш аамҭа иазԥшыз, Ҭырқәтәылаҟа адцәылаѡцәа ҭауади-аамсҭеи рахьтә гәыԥѡык, лассы-лассы аҳҭныҟа неирҭас ишьҭырхит. Иууазеи, уара, улашәхама, амчра ахькыдҳалаз умбаҙои!» ҳәа, Ҳамыҭбеи Чачба ԥсгаха имҭо, икәшаны дыркит. Аха урҭгьы иҿеримҭеит, амҟәыҭцахалаѡ ишиҭахызгьы дзымныҟәеит Аԥсны аҳ.

Абас иуадаѡҙаз усҟантәи аамҭазы, Аԥснытәи аҳ аҕәҕәара илзыршаз ҳанахәаԥшуа, хра злоу ҳәа иалҳқаар ахәҭоуп ѡба: уи икәшамыкәша игылаз аҙәырѡы реиҳа еилкааны иман аурыс бԥьар амчхара, Ҟрымтәи аибашьраан, аурыс ры атцахарақәа ишрыцәшәазгьы, урҭ Аԥсныҟа ишхынҳәуаз аҳ агәра ганы дыҟан. Насгьы, аҳ игәаҳәара шьҭнамхыр залшомызт, аԥсуаа рахьтә аҙәырѡы Кавказтәи афронт аҿы аурыс ир ирылагыланы хатцарыла аҭырқә мтцахалаѡцәа иахьрабашьуаз. Абас аурысқәа меижьарада гәыкала данырзыҟала, уи иаанагон: уашьҭан, аибашьра ашьҭахь, аҳәынтқар иимпериа аѡнутҵҟа иаҳра кьыс амамкәа иаанхауа, идԥхьаҙалаз идгьылқәеи, ибнақәеи, ишьхақәеи ишитәыц иара итәны, шықәсык ахь жәа-нызқь маатҭ разныла ауалафахәы аимпериа ахазынарҭахьтә уажәраанҙа ишиоуаз еиԥш иауа... Абри акы.

Ѡба: аурысқәа рахь иахьадицәылоз зҭахымыз аԥсуаа рыѡнутҵҟа ԥытѡык шыҟазгьы, Ҳамыҭбеи Чачба заманала идыруан, асултан ишҟа ихы анкыдитца, ихаҭа ишиҽагылоз аԥсуа жәлар. Урҭ хышә шықәса рыѡнутҵҟала ԥсыла, цәала-жьыла иԥыршәахьан асултан имчра «ахазынара». Убарҭ зегь рыгәхьаа мкыкәа аҳ асултан иахь дықәтцәиаар, аԥсуаа рабԥьар кны агәырқьхәа иѡагылон, усҟан аҭырқәцәа аҳ идымгылакәа, дрыпшаар ҟалон иаҳа иԥсыҿыз, дара рҳәатәы мацара ада, зхатәы зызныҟәымгоз даҽеаҙәы.

Убри ҳазлацәажәо аамҭа аҭоурых ананыстцоз, Аԥснытәи аҳ усҟан иҭагылазаашьа аилкаара иахәо спыхьашәеит Лондонтәи агазеҭ «Таимс» аҟнытцәҟьагьы. Уи акорреспондент урҭ амшқәа раан Аҟәантәи иѡуан: «Гәыѡбарада уаѡы ибартә иҟоуп, араатәи аԥсацәа аҭырқәцәа шырцәымгу... Урҭ ҳара ҳацхыраара аҭыпан, ҳныҟәара зырманшәалашаз кыр цҳақәа ԥырххаait, иахьрылшо амѡақәа дырбгоит. Ҭауади-аамстеи ракәзар, ирзаҳом Урыстәыла шеиҭьаршьо, иагьшадҳәыло, атәыла рымҟәытцархаларц аҭырқәцәа рыҳхытцра – хырзаманк еиԥш ауп ишырбо».

Абас Аԥснытәи аҳ игәамчҭәҭәара набыцра ахьамоуз, ашьҭахь лыԥха бзиа инаҭеит иаргьы. Аурысҁәа хынҳәит Аԥсныҟа.

Убри ашьҭахь, ԥытраамҭак акәзаргьы, аҳәынтқар изакәан амѡаԥгаѡцәа рыцхыраарала, Ҳамыҭбеи Чачба, «даҳаҭәҟьаны дыҟам Аԥсны».

Аха Кавказтәи аибашьра, мраҭашәарахьтәи аҿацә ада, иалгон абар-абар. Шамиль абԥьар шьҭеитцахьан. Аҳәынтқар иеиҳабыра уажәшьҭа рацәак қьар аҭам ҳәа ирыԥхьаҙо иалагахьан, ууанҙа ашьхарыуаа рабашьраҿы рхы иадырхәарц ирыдкылан ирымаз аҳцәеи ахан-ипацәеи. Урҭ абри инықәныҟәаны, Аԥсны заҭәык ада, егьырҭ Кавказ атәылаҿацәқәа рҿы аҳрақәа аԥырыррхьан. 1862 шықәса рзы, Аԥсны аҳра амхра анықәгыла, еиқәырхашьа амоургьы ҟаларын, усҟантәи Кавказ анаместник, аҭауад Бариатински, аҳ Ҳамыҭбеи Чачба дыхьчауа, аҳәынтқар ихаҭа иахь абас зҳәоз ашәҟәы имѡыргьы: «Уи инырра Аԥсны адагьы егьырҭ агәыларатәи ажәларқәа рҿы, сара излаздыруала, макьана даара акраҵанакуа иҟоуп. Убри аҟнытә, уи ауаѡ ҳара даҳзыбзиан иҟаҵара, даараҙа ихәарҭаны исыԥхьаҙоит».

Аха ѡышықәса рыѡнутҟала аамҭақәа рҿырԥсахт иахьеицәаз ахь. Кавказ анаместник ҿыц аҭауад ду

Михаил Николаи-ипа, иара зҭып аҽы дааиз иеипш акәымкәа, даҽеакала дахәапшуан ари аус. Уи, Апсны аҳ ифункциақәа нагзоуп ҳәа ипхьазон, дагьахыццакуан атцыхәтәанынза иааныжьны иҟаз аҳра, рацәак атызшәа мыргакәа атцыхәа апҵәара. Апснытәи аҳра – ахьызцәкьагьы игәы иалакьакьон, цьара хьымпшрак азыннажьуазшәа инарбозар акәхарын.

Апснытәи аҳ иҽынза иааҩуан абарҭ ажәабжь бааԥсҟәа, иаҳагьы игәытҟьагаха убарҭ инарыцлон Урыстәылан зымҩаԥысра иалагахьаз аҳратәра аимыхра. Аҳ издыруамызт ари аус Апсны ишымҩаԥысшаз, ианымҩаԥысшаз... Аҳ итәыла аҩнутҟагьы аусҟәа рышьақәыргылашьа даарак ихы-игәы ҭнаргәырҧьо иҟамызт. Ҭауади-аамстеи иара идымгылоз рацәаҩын, урҭ хама-хама реихарақәеи, реиқәыларақәеи имчра дыркәадон.

Абарҭ зегьы издыртцысуаз ахәыцрақәа ирҟәыганы изыҟаломызт ихатә лахьынтцазы имаз агәтыхақәагьы. Уи алмҩанык игәы итиҳәаауазар акәхарын абас: «Хаҭала уажәшьҭа схәы сфахьеит, схәы згахьеит исыхьлакгьы, аха сыцкәынзатцә, аҳ ипа Гьаргь, лахьынтцас изыпшузеи? Апсны аҳра анацәызлак ипсадгьыл дыкәырцар, зинда, малда, ихы здикылара дизымдыруа адунеи данхалозар акәхап. Нас ишпеиԥсыхәоу? Иара иҽы интцәараны иҟоума жәытәнатә аахыс Чачаа зхадаз аҳра атцыхәтәа?»

Аурысҟәа рабцьармчреи рынархеи цкьа еилкааны издыруаз Ҳамытбеи Чачба, гәыкала итахын кыкахшыла дзааҙаз, хатцара згымыз аублаақәа хәтцәыкәхрадеи, баша рҩашла шьакатәарадеи лытцшәа змамыз аибашьра иалигарц. Абри еипш асамартал мҩа аҳ данықәлоз изымдырырц залшомызт ибзыцәашьа гәакьа Ҳаԥьы Кьарантыхә итцҩақәагьы: иапхьан зызбахә ҳамаз, аҳ «иҽыбаара» иамыхәаз атырқә-англызтә пшыхәыҩцәа, уажәы Ҳаԥьы Кьарантыхә икәшамыкәша рытрақәа ҳаны ирыман, урҭ

ракәхарын аублаақәа рԥыза дымѡахызкьозгьы, ари – иарԥсыҽуан Ҳамыҭбеи Чачба ибзыцәашьа иахь имаз абзиабара.

Ҳаџьы Кьарантыхә гәымшәара игым, аха изхәартҭагәышьоузеи, хара анаԥшра ицәмаҷуп: уи иабџьар анышьҭеимтца, ҭынчхашьа роушам, дара аублаақәа рхаҭақәа рыдагьы, иара иныррa змаз, Аԥснытәи аҳ зынӡакгьы ихымхәыцуаз аԥсуаагьы, иаҳҳәап: Асаӡқәа, Ахҷыпсаа, Псҳәаа, Далаа, Ҵабалаа. Абарҭ зегьы, Ҳаџьы Кьарантыхә ихкьаны, рабџьар шьҭыхны ианыѡагыла, иубаз еицәа убеит ҳәа, Ҳамыҭбеи Чачба иусқәа иахьакәзам икылсуеит. Убарҭқәа зегь рыкнытә, ҭах гәакьак ишихәҭоу еиԥш, аҳ дзааӡаз аублаақәа гәҭыгьгьала днарылатәаны драцәажәар, ргәы кыдгылахьеит, абџьар шьҭарҵар ҟалоит. Усҟан, иара аҳ ихымхәыцуаз ԥсыуа жәлақәакгьы рҽеиқәыркышт.

Абас, Ҳамыҭбеи Чачба мызқәак рышьҭахь аурыс еинрал Мзымҭа аԥшаҳәаҽы илымшаз аинаалара иара имкәыҭаманшәалахан ианыкала, анаместник иҽаԥхьа иаҳаҭыр шьҭытцышт, аџьшьарагьы иаушт усҟан. Аԥсны иазынхан иамоу аҳра амхра азҵаара зынӡакгьы иқәымгылазар ҟалоит, иқәгылазаргьы Ҳамыҭбеи Чачба ихаан акәхом…

Абра, инеиԥынкыланы Заурҟан Золак иажәабжьқәа рантцара сааҟәытцны ахьатцра иҟастцаз ала исҳәар истахыз гәҭакы затцәык акәын: Ҳамыҭбеи Чачба Аԥсны аѡнутҟа ҭоурых хаҽыс дыԥхьаӡоуп, убри изкны акык-ѡбак иаасҧыхьашәаз аҭоурых маҭәарқәа неиҽырԥшны еилыскаарц стахын, аублаақәа зыниаз атрагедиа аламҭалазы, драцәажәарц, рапхьа ишьҭаз ацәгьара иалигарц амѡа шәарҭа дзыкәлаз, уи мзызс иамаз, ихатә ԥстазаараҽгьы тыпс иааннакылоз.

Аԥсны аҳ иаԥшьигаз аус мѡаԥысшьас иаиуз, насгьы атцыхәтәа ахькылсыз, изхааныз ргәалашәараҽы

иаанхеит, убри азоуп, шамахамзар, ихатәааны Зауркәнгьы аҳәара зилша, саргьы, хыхь ишысҳәаз еиԥш, абри ахы аҭаҳмада иажәақәа рыла мацара ихсыркәшарц зыстаххаз.

Еитасҳәахуеит, аладахьы ианыстцо, иага алакәцәа аханы иҟазаргьы, цатцгәыс иамоуп аҭоурыхтә цабырг, ишырҳәо еиԥш, иҟалахьоу ажәабжьуп.

* * *

– Ихатца, иуҭаххаргьы ихоумҵан, дад Шәарах, аха аҙә иакәым, ҩыцьа ракәым уи иалацәажәоз, знык еиԥшгьы ҩынтә-хынтә исаҳаит иара. Ҳамыҭбеи Чачба, иаҳҭны ахьгылаз Лыхнашҭа инаркны Аублаатәыла днеиаанҙа, ҩаха-ҩымш, амҩа дахьықәыз знызаҵәык акәзаргьы ихы ҩеитцыхны иҩызцәа дырҷамԥшит, дҷаҳахазшәа ажәакгьы ихәлымшәеит. Аха знызаҵәыкгьы ихы аныҩеитцих, рацәак набжьамкәа ҽыхәа иаҵәак, ашьхынгылара дуны, аҙара еиҩаҳаҳа, ави-виҳәа аҵыхәа ҟьо, «хырр- хырр» амшха, анаара дәы иаҵәа иаҷагыланы аҳәра ишаҷыз ибеит. Дааилаҳаит, иара дҽыдазшәа. Иаҕәра даахан даангылеит, имҩалацәа ааихьҙар, аҽыхәа дирбарц. Иҩызцәа, рыҽқәа инарысны, аддыҳәа ианааидххыла, аҽыхәа, лаԥштцашәаразаарын, иныҵаба ицеит.

Убасҟан аҳ Ҳамыҭбеи Чачба, ҩаха-ҩымш ҷымҵзакәа амҩа иқәыз, имҩалацәеи иареи адәы иаҵәа иахьықәгылаз, раԥхьаҙа иааихихит иҷы, дналагеит абри еиԥш ажәабжь:

– Усҟангьы ари амҩа акәын дызқәыз, аха амрагыларахь акәын ихы ахьхаз. Ҳамыҭбеи хәычы быжьшықәса дышрықәызгьы, арԥыс наҙак иеиԥш дҽыжәын. Зышьхынгылара харакыз аҽыхәа иақәыз акәадыр ашькылқәа ркьаҷны дантәалан, иҳазыртра хышқәа хьашаԥаша, акәымжәы шкәакәа ишәын, ахылпарч ихан, абарфын хҭырпа шкәакәагьы шәыршәыруа ишьҭахь изқәа икыдыршәылан. Уи дзааҙаз

иабаӡӡеи Адагәа-ипа Ҳаԥьы Бырзыԥь иҽеиԥәа цыѡ-цыѡ итцакәашо иааӡамта дивагылан, аҕәракышьеи аҟамчҟьашьеи ирбауа. Рышьтахьҟа шәѡык аҽцәа иреитцамкәа Аублаатәыла еиуаз ауаа нагақәа, аҟәҟәаҳәа ихысуа, аҕзааҳәа ар рашәа ҳәо иааиуан. Иҟоузеи, иҟоузеи ҳәа ажәлар еизтцаауан, издыруазгьы атак нарыртон: «Апснытәи аҳ Сафарбеи ипа, аублаақәа ааӡара ирымаз, дааӡа-дыхьча иаб иахь ддыргьежьуеит. Утцеимшхеит, уара, аҳ ипа инеиуа! Уанаҳҳалак, уаҳра умпытцамӡааит, ажәлар рылпха умазааит!» – дырныхәон, дырныпхьон дызбауаз.

Абаӡӡеи иааӡамта ауԥшәыл хәыҷы амѡа хара дашәар ҳәа дшәаны, дыццакуамызт. Аҽцәажәпа иеицыз Мзымта ираанӡа имѡахытцит атауадцәа Рыдаа рҽы, уахык уа иԥхьеит. Изыкәнагоз ауаа рыцҽеыжәлон, адырѡауха рыпхьара наргеит Аспа ақыта, атауадцәа Иналаа рҽы. Иахьнеилакгьы сасцәа дахьқәан, чаран-жәран. Уаҟагьы иреиҕьыз нарыцҽеыжәлан, идәыкәлеит Лыхныка, ахтныка.

Апснытәи аҳ Сафарбеи Чачба иҷкәын дааӡа-дыхьча дизаазгаз иуацәа гәакьақәа ишрыкәнагоз дырԥылеит. Хаха-хымш, Апсны зегьынцьарантә хар змамыз ауаа адгаланы, чаран-жәран, хәмарран, кәашаран. Напы мацара идәыкәитцозма иҷкәын дизыӡааӡаз иуацәа. Абаӡӡеи раԥхьа днаргыланы, еицыз зегьы аҭә даанмыжькәа ҳамта ԥшаахла иѡычеит.

Ҳамытбеи хәыҷы, абраҟа ауп уара ушьталарта ҳәа ахтны ахан еихагылаҽы иреиҕьыз уадак данынымѡнаргала, Аублаатәыла инижьыз иданаӡӡеи даа-игәалашәан, акьыжыҳәа атцәыуара дналагеит, иара дзыхшаз иантцәкьа дидгьежьылон, аха дылзыжьжьомызт. Иабаӡӡеи иѡызцәеи иареи ҽеыжәлан, агәгәаҳәа Лыхныашта ианынтытцуаз, Ҳамытбеи хәыҷы дырзынкыломызт, сабаӡӡеи сицоит ҳәа иҽеишьуан…

– Гәыҕырталеи насыплеи ихыхәхәо итәыз схәыҷра ашыкәсҟәа! Заҟа хара шәнаскьазеи, апстазара

аҟыбаҙыбеи ахьанҭарақәеи сырзааныжьны… Абар, ҩынҩажәа шықәса инареиҳауп, лахьынҵала сабацәа ртәылаҷы аҳра снапы ианижьҭеи! Аҙеибафара иаҩызаз аамҭа бааԥсҟәа кыр схызгеит, аха зыԥсҟы скуа сыҕба макьана иаазгоит ацәқәырԥа млашьқәа ирылганы. Анкьатәи сылшара сымам, сажәит, уажәшьҭа схәарҽхеит, сгәамчгьы кәадахеит. Иаасыкәыршаны ҭынчрам, аԥша иаҟьаз атҵлеиԥш, игазҽазуеит Аԥсны!

Абас далгеит Ҳамыҭбеи Чачба иажәабжь.

Аҳ ихәыцрақәа шыхьанҭаз, иахьа рацәак гәаҳәарагьы шимамыз имҩалацәа игәарҭахьан, уи азы акәын даргьы рыҽхьакны изаауаз, акы еибырҳәозаргьы ҳаиԥырхагахарым ҳәа рыбжьы нытцакны изеицәажәоз. Уажәы ари ажәабжь иреиҳәазгьы рацәак игәырҷыхаган иҟамлеит.

Ус, иахьнеиша рҽадырхало ианалага, аҳ игәы дырҷыхарц, игәы ихадыршҭырц иаҟәыркит ицҽыжәыз. Руаҙәык «чоу!» ҳәа иҽы даасын, адәышкәаҕьаз днықәхәмар-аақәхәмарит. Маан Кац икьарахә ааҭиган, нымҩахытц амахә иалԥшуаз атцәа ҟаԥшь инақәикит. Ахысбжьгьы геит, атцәа ҟаԥшь ҷаҙамызшәа инҷицҟьаait. Лафқәакгьы неибырҳәа-ааибырҳәеит. Рызхара ианеибарчча ашьҭахь, Гьыргәал Чачба дцәажәаҩ ҟазан, иаацәыригеит амҩа ркьаҷега, ажәабжь лахҷеых…

Аублаатәыла агәҭа иалалан инеиуан. Еилбла-еилблаауаз амра акыр инҭагьалахьан, Аԥснытәи аҳ Ҳамыҭбеи дзаԥгылаз аҽцәа Быҭха ашҭа ҳәа иахьашьҭаз адәеитцых аԥынтца ианаақәгылоз, иара убраҟа акәын аублаа жәлар рхатарнакцәеи дареи еиқәшәараны, еицәажәараны иахьыҟаз.

Аҳ Ҳамыҭбеи иҽы аҕәра даахан, даатгылт, уамашәа ибаны ашҭа дықәыԥшуа. Уи ҭацәын, аганахь иҳәуаз рахәқәак рыда, агәтаны ацьҭла дуқәа рытцаҟагьы цыкка иҟан.

– Иҟалазеи, уаѡ дызбаӡом, ари змаанахарызеи? – иҳәеит аҳ, днаԥшы-ааԥшуа.

– Абзиа убар, иудырп! – дналацәажәеит Маан Кац, иҵеы марқапа аарла ишьақәкуа.

Аҳ иҵеы ишьхәа наирбан, дышиашаз адәы дныҚәлеит, имѡалацәагьы агәырқьхәа инаишьҭалеит.

Ашҭа абжаранӡа имнеицзаргьы ҟаларын, наҟ наскьа, адәы аханы шыҟоу, зназы изакәу рзеилымкааua, еиқәатцәарак еибарлаҳауа ишааскьоз гәарҭеит. Даҵеа маԛк аҟара ианынаскьа, уаҕеимшхара, шәѡык иреитцамкәа аҳәсақәа, рхы инаркны ршьап аҟынӡа ашәеиқәатцәа иаганы, аԥьабара иалагылоу реиԥш рыхцәы ԥыртланы ирыԥәпсаны, жәѡахкыла еидгыланы адәы рымҵехак ааскьара иаҷын.

Аҳ Ҳамыҭбеи иара уатцәҟьа ицызгьы иаргьы лҵеыжәтцит. Рыҵеқәа ашькылкцәа инарыҭан, иԥстҳәа еиқәатцәаха иааиуаз аҳәсақәа рахь иҟалазеи, анаԥьалбеит, иԥсыда, арҭ абацои, ҳәа еибыхәауа рҷынархеит. Ашәы зхьыкәкәо иааиуаз аҳәса жәпа раԥхьа дгылан аарлаҳәа игәагәоз аҭакәажә, лыхцә зыш ҭаҕа лыԥәпсан Адагәа-ипа Ҳаԥьы Бырзыԥь иԥшәма, аҳ Ҳамыҭбеи гәыпҳәыхшла дзааӡаз иананззеи. Аҳ Ҳамыҭбеи иананззеи дшаагәеиҭазтцәҟьа, изымбатәбарахан:

– Ҳаи, сананззеи аҳкәажә, иҟалазеи? Бзыԥәшәазеи?–иҳәан, иаарццакны дналпыххылеит. Аҭакәажә, аԥсы дихатәазшәа, аккаҳәа амыткәма лҳәон, рзаарзаа егьырҭ аҳәсақәагьы қьызқьызуан. Лааӡамҭа зынӡагьы лыбла дыхмырԥшылакәан, лмыткәма усгьы налалтцеит:

Нан, нан, уабатәида, сара усыздырӡом,
Нан, нан, иуаҳахьоума сара ишысхацәаз?
Гәыпҳәыхшла исааӡаз, соуԥшәыл хазына,
Аҳцәа ирылтцыз, аҳра иазшаз Ҳамыҭбеи,
Дыԥсит, аха дышԥаԥси, сара хгәаша,

Нышә даднамкыло, лаҕырҙык имоуа!
Аублаақәа дырцәыҙит рыхәпҳа хазына,
Апсуаагьы дырцәыҙит раҳ изыҟәгәыҕуаз!..

Аилакьызкьызра иаҽыз аҳәсақәа рыжәпара даалтцын, ҭаҷкәымла аҽыгә-ҽыгәҳәа лхы дасуа, аҳ Ҳамыҭбеи днеидгылеит лыхцәы дашьаҳауа иара ибзыцәаҳәшьа гәакьа. Лан аҭакәажә амыткәма аалымданы, усгьы налалтцеит:

О, ишпҵалури убзыцәаҳәшьа, Ҳамыҭбеи,
Уалафахәыки чынки рзыҳәан аума,
Узааҙаз аублаақәа ржьы узаҕрагылаз?
Упсит, аха ушпҵапси, о, сара хгәаша,
Зда дыҟам шуакәыз, уиасит хьзыда-цәада!

Иаҳагьы рыбжьы ҭганы аҳәсақәа ааилакьызкьызит. Ҳамыҭбеи рыгәҭа дҳашҳатәараха дгылан, ихы икәаҽены, иҧсы алага-ѡагара ицәыхьанҭаны. Иага рыцҳара дрыҟәшәахьан, аха абри еиҧштцәкьа саниоит ҳәа дыҟамызт. Ҳаҵьы Кьарантыхә, бзыцәашьак иеиҧш акәым, аҕа иеиҧш диҧылеит иахьа. Аҳ дааҽыхазшәа аҳәсақәа днарылтцын, аҽкәа еиқәхарпа иахьгылаз шыҟоу иҽынеихеит. Имѡалацәа ишькыл акырҭа рибамҭо ииаидгьежьылан, дынҽеыжәыртцеит, даргьы ахьусуҳәа рыҽкәа инарыцәтәеит.

– Бтцәыуала, санаҙҙеи, шәтцәыуала, сыбзыцәаҳәшьцәа! Ушьҭан шәахьымзар ҳәа сшәоит! Шәааҙамҭа, саргьы сшәыцтцәыуоит! Уаҳа иҟам, иалгеит Аублаатәыла! Жәлар рыгәнаҳа узымгааит, уажә цьара уцәытцагылан сара сахьыртцәыуо исхыччауа Ҳаҵьы Кьарантыхә!

Абасгьы наҳәаны, илаҕырҙ икәаашо, дызлааз амѡа днықәлеит ҽырххыла, ақьызкьызреи амыткәмеи ахьсмаҳауа снаҙанда ҳәа дыццакуа. Ицҽыжәызгьы еихьысеиҧысуа ишьҭан.

АЛОУ-ИԥА ШЬАРДЫН

Ҳҭаацәа зегьы рзы имыждеиқәатцәахаз уи амш аҽены, аибашьрахь иҟаз сашьа еитцбы Мата ида, аҭаацәа зегьы аѡны ҳаиқәшәаны ҳаҟан. Уи аурысцәа дырҽагыланы рабашьра даҽын, ихабаргьы ааигәа иаҳмаҳацызт. Саб Ҳамырза хымш раԥхьа иарҧьа напы ахы ақәшәан, имжьыжькны ишыҟазгьы, дышьҭамлакәа, игәыдхәаланы аѡны дыѡнан. Ашьыжь ѡаԥхьа ахәырбгьыц ақәитцеит, аҽаҳәагагьы иԥсахит, аха еиқәтәашьа амоуит ахьаа, днеиааиуа аѡны дшыѡназ, адәахьгьы ддәылнацеит. Сани саҳәшьцәа аѡыцьеи агәылара ѡнарҭак аҽы, аҳабла ҳәсақәа еизаны, аибашьцәа рзы акәмызцәа асреи афатәҟаҵареи иахьаҽыз рҽеахаршәаланы, аѡны иааин, аҙаагареи акруреи иалагахьан. Кьарантыхә сицны ариабжьарак аибашьра мца ҳалагылан, иацоуп ҳаныхынҳә, уажәы аизарахьынтәи ҳԥыза иаҳҭныҟа днаганы, сҽысыԥсахырц аѡны саакыдгыланы сыҟан.

Иааҳакәыршан аибашьра иаҽын, абцьар иаҵагылартә иҟаз ахацәа зегьы амца иалагылан.

Знын. Амш шьыбжьышьҭахьрахь инеихьан, еимагыланы илеиуаз асы аахкәеит. Ус, ҳгәашә даатәалеит игәыжь лаҟа дақәтәаны санду лааҙамҭа, ҳахәԥҳа Алоу-иԥа Шьардын.

Снеиԥыххылан, ишькыл кны дааҽыжәысхит, аҭаацәагьы агәырқьҳәа уахь рҽынархеит.

– Ухәра шԥаҟоу, сыбзыцәашьа? – дцааит асас, саб данааидгыла.

– Ибаргу егьсымам, ухаҵкы сцеит Шьардын! – иҳәеит сабгьы, хьаак змаҙамыз иеиԥш дыххаччо, игәыдхәалаз инапы дацәыԥхашьаны ишьҭахьҟа итцәахуа.

– Ҳахәԥҳа бзиахә, ҳгәыгырҭа ду, уара адунеи ушықәу сара сыпсааит! – сан лнапы ыргьежьуа днеи-

цылеит Алоу-ипа Шьардын, хынтәгьы днаикәшаны игәы днагәзит. Уи лышьтахь игылаз саҳәшьцәагьы, ипхашьапхатцо, сан идлырбаз нықартцеит.

Ҳахәпҳа ҳишьтагыланы зегьы аҩны ҳааҩналт. Ихылпарчи иуапеи ааимсхын, иршәшәаны атзаҷы инықнасҳаит. Алоу-ипа Шьардын рацәак даумызт, аха дахьынзаказ ғәғәак, еилакацак иакәын. Дналаҳан акрыфара ахьидыруаз ақынтә, изара абакахыз, ибжьазхьан, дбақысақуа, дышәпа-жәпан, ижакьа еиқәатцәа цыҩцыҩуа, антцәамта лакьытаза, игәышпы илықәсуан. Агәгәаҳәа еиқәыз амца апхьа иара данааилоз азыҳәа мацараз сан иҡатцаны илымаз хчы ацәыш ахьнықәылтцаз днықәтәеит. Ҳартҙ аитцбацәа усгьы ххатцгылазар акәын, аха сани саби, ҳахәпҳа иатцкыс қәрала ишеиҳабацәазгьы, рыхазына ду иапхьа иказза итәомызт, ипхаршьон…

Сан, ишықалтцац еипш, абгьааҳәа ахьурзы ныкналҳаит, сабгьы асыс чах аҩны иҩназ шьы ҳәа иблақәа аасирбеит, аха Алоу-ипа Шьардын иҿапсреитан, мчылатцәкьа ҳақәихит.

– Акрыфахеи атәахеи сымазам, сыццакуеит. Ушырхәыз здыруан, сыбзыцәашьагьы дызбап атаацәагьы снарылапшып сҳәан, сҷаасхеит. Ариабжьарак усгьы схәыцыртақәа рацәахашәа сықоуп, сгәы шәаатцалеит. Аамта баапсык ҳтагылеит. Атахи атахи, крыззеилоу, инеидтәаланы таацәашәала реицәажәара уажәы акәымзар, нас ианбатаху. Шәара атаацәа ишәыластцо сара уаҳа тах дсымам, саргьы бзиа сшыжәбо здыруеит. Саашәылатәан ак нашәабжьызгар стаххеит…

Абас ацәажәара даҷын Алоу-ипа Шьардын, абжьаапны еипш акәымкәа, иаҳа игәы пшқаханы, апсшәа картәо. Анацьалбеит, уи змаанахарызеишь ҳәа схәыцуан сахьгылаз.

– Ари еипш аамтацәгьа аублаақәа тагылахьеит ҳәа сықам, зыцкы дсымам сыхәпҳа, ухатцкы сцеит!

– иааимидеит саб Ҳамырза. – Ҳара аҭаацәа уаҳҟәатц, ари ақыҭа зегьы рыбла ҭырхаха иузыԥшуп, иҳаиҳәарызеи, мѡас ҳазқәитцарызеи ҳәа. Абри еиԥш амыҟәмабара аамҭазы ҳашҭаҷеы уара уҽеыжәтцра абарҭ зегьгьы ҳзын насыԥуп!

Алоу-иԥа Шьардын икәымжәы аԥьыба иааҭихит еиқәаҭәаҙа цигар рҳәык, уи аҽены адагьы идызбалахьан, аҭуԥьарцәа Ҭырқәтәылантәи изааргалон. Аҷакыха имҭакәа акәастҭа неиԥызгалт сара.

– Ишыжәдыруа еиԥш, – дналагеит ҳахәпҳа, аҭаҭын лѡа иҷы иааҭыжьуа, – мчыбжьык аахыс Ҳаԥьы Кьарантыхә хадас дызмоу аублаа реиҳабыра тәоуп, еимтцактәыс, ҙбатәыс ирымоуп аублаа жәлар иахьа изҭашәаз рҭагылазаашьа, аха макьана еицҷакны хырхарҭа рзамҭац. Уатцәы еиҭатәахуеит, иахьазкылсуа усгьы ишәаҳап. Уажәы хаҭала сара сгәааанагароуп ишәасҳәо: аҳәынҭқар иеинралцәа араҟа уаҳа нхашьа ҳарҭом, ижәбоит, иааҳакәыршан амца қьоуқьад ҳажәтцара иаҷуп. Апса ҳахапсыр атцкыс, еиґьҙами ҳапсы еиқәҳархар? Аллаҳҭаала изатцәу аҭырқә султан ду ҳрыцҳаишьоит, ҳхы имаадар, имчхара ду ҳашԥазымхьчари?!

Жәаха Сҭампылнтәи иааз ҭырқәа туԥьарк дыстан, иареи сареи ҳаибадыруеижьтеи акраатцуеит, ҳагәра еибагоит, амал ду импытцаку адагьы, уи аиҳабырахь днагоуп, ахәаахәтра мацара азыҳәан акәымхаргьы ҟалап ҳара ҳашҟа дзыҙхытцыз. Уи уажәыгь дыҟоуп, дымцац.

Ҳгәашә данаатала, иԥьыба иаатганы салам шәҟәык насиркит. Снахәапшызар, абар ассир! Уи Ҭырқәтәылаҟа мҳаԥьырра ицаз, мраҭашәарахьтәи ҳгәылацәа натхәажәаа иреиуоу, сыуа бзиа Мурат иакәзаап изыѡуаз. Аа, иаргьы ахьыҟоу! – иҳәан, Алоу-иԥа Шьардын қьаадбґьыцк ааитцихын, икәшан игылаз аҭаацәа иааҳамтцеикит, аха иапхьагәышьодаз, нбан здыруаз, ҳара аҭаацәа уаҳҟәатц, ҳқыҭа зегь еимудар-

гьы, аҙәгьы дуԥыхьашәомызт. Иара ҳахәԥҳа ихаҭагьы аарла-аарлаҳәа акәын дшаԥхьоз.

Аҭуцьар иҳәар, уаѳы ихеимҭар ƙалон, аха ҳашьхаԛәа згәы ҭганы ираҙаз, урҭ ргәы макьана измымѯьац, зыламыс ҳаракны изку наҭхәажә Мураҭ иисѳуа лакәҵас иƙазаргьы, хамҵашьас иҳамоузеи? – даҽын ҳахәԥҳа, ақьаадбгьыц данԥшыло. – Абар Мураҭ иисѳуа, иара ҭырԛәшәала иѳуп, аха ишәзеиҭазгап: «Асулҭан иажәа дамеижьеит, ҳнацәа нақәкны иалаҳҳыз анхарҭа ҳаиҭеит. Цьанаҭ ада акы иузадкыло иƙам уи адгьыл: ишоурам, ихьҭам, есымша аапынроуп. Уаѳы иҽы иҭеиҵо изакәызаалак уа иԛәымиаауа ҳәа акгьы ыƙам, ахьажьҵәƙьа ԥырны ишнеиуа, аԥьыԛәреи рыц аҽытҵшәаны иахьынкашәо, ҵәаҕәара аҭахым, рашәара аҭахым, аԥьыԛәреи шьап ԥарԥаруа иѳахылҵуеит, бгьыц цыԥхьаҙа лапƙьаклапƙьак аҽалоит. Цьара ҵактәыс акәымзар, ахьарыжәтә азы рахәы анырҵаҙом, изырҭахузеи рхәы ҭатҵо, руац ҭго. Ҳара ҳҽы алԛәа шырацәоу еиԥш, ара иахьабалак игылоуп ахштлаԛәа. Аныга уман унадгылан, аҳәызба налоуҵеит, ахьхьаҳәа ахш аҽаанахоит, иара уа ушгылоу ашәаƙьа хчыла уныга урҭәуеит. Иурҵәырц уҭахызаргьы, унапы ѳаркҙаны, уи атԥла хазына бгъыцк ааҽыршәаны аныга инҭауршәуеит, аѳны иааугаанҙа, аҳәызба узаламҵо ахыртҵәы ҵәуеит. Аƙабақҵәƙьа убриаƙара иƙәазхоит, аихала ахы хсаны агәы иҭоу фатәыс ианҭырхлак, акамбашьԛәа ҭаланы иҭатәоит ахәапаҳәа ижаҳәо.

Унапатҵаƙа иƙоу ауаа уманы арахь узыҙхытҵгәышьар, қьафла апсҭазаара шузыԥшу удыруазааит». Абас инҵәоит сыуа бзиа Мураҭ исалам шәƙәы.

Нас уи ауаѳ, бзиарак данымиакәа, абас ихы иҭҳәааны изыѳрызу? Ҳзижьарызеи ҳара иашьцәа? Мураҭ ара данықазгьы уаѳ наган, уа дахьнеизгьы аиҳабыра дырзааигәахеит, малк-шьалк дазгәаƙуа дыƙам.

Иаҳзыԥшузеи, мшәан, уахь ҳҳы ҳмырхар? Аинралцәа цәгьагьы ирбаҙом, ацхыраарагьы ҳарҭоит, Ҟәбина арха анаҙарахь ҳахытцыр. Ара абна ҳшагәылатәоугьы ахьҭа ҳакуеит, уи акаршәра ҭацәыраҽы асыҭәхәа ҳацәтәаланы иаҳзыхгома ҳара? Амҭ реиԥш ҳантцәараны ҳаҟоуп! Ҳахтцәаны уа ҳаннеи, ҳдингьы шьҭаҳтцар акәхоит, ҳаҷкәынцәагьы наҳҳыкәшаны иахьымаара солдатра иргалашт. Насгьы ишәаҳахьазар акәхап, Урыстәыла аҳратәра еимырхит, анхацәа зегьы адгьыл аахәара рыцәшәеит. Ихтцәаз-ихыԥсааз ҳара ҳанхаҩы илшома нас, адгьыл аахәара? Нас дгьылда анхаҩы ԥсҭазашьас имоузеи? Бзык шәамжьааит, ажәак шәыхнамхааит!

О, сыбзыцәашьа бзиахә Ҳамырза! Уареи сареи, иашоуп, ҕрак ҳаицҭымшааит, аха гәыԥҳәык ауп ҳзааҙаз, иуасҳәаз уаҳаит, уажәшьҭа уара сузыҙырҩырц сҭахуп!..

Саб, аҵла ҩа еиԥш дҩантхьҙа дгылан, инапы ихәыз егьи изнапык аҵыргәаны икын. Ҳамҭакы ҭынчран, ахьаца мца еиқәыз, агәгәаҳәа аибахеибафара иаҷын. Уаҩ дхызхшаз ассирҟәа шиҳәазгьы, Алоу-иԥа Шьардын иажәа зегь ҳаргачамкит, аҙын агәҭан, иаалырҟьаны дыдрак еиԥш ҳгәы ҭнаҟьеит. Уи акәхап сабгьы лассаамҭа иҷы зизеихымхуаз. Нас, дмыццакыкәа, дналагеит.

– Сыхәԥҳа, сгәыгырҭа ду, уара унаԥшааԥшырҭа шьардоуп, ахшыҩ ҷыда умоуп, еиҕьу-еицәоу уара уаҟара избарҭада! Уара уахьцалак сҭаацәеи сареи ҳуцуп, умаҵ аура, ушәшьыра аҵагылара ҳара ҳзы насыԥуп! Уаҳа иуасҳәагәышьозеи, цәаҕәареи рашәареи рыда акгьы ззымдыруа сара анхаҩы шьҭаха. Амала, сыхәԥҳа, гәыбҕан сумҭан сахьуазтцааua, аублаақәа зегьы рзы иԥтцәоума абри ахтцәара аус?

– Аублаақәа зегь ртәы саламцәажәеит, сара схатә гәаанагара ауп ишәасҳәаз, изасҳәазгьы сгәакьацәа

шәоуп! – аҭак ҟаитцеит Алоу-ипа Шьардын, маҷк даацралашәа.

– Ус акәзар, зегь ирыхьуа еицҳахьыр еиҕьҙами, сыхәпҳа, сгәыҕырҭа! – деиҭаналагеит саб Ҳамырза. – Ҳажәлар амца ишалагылоу, зегь раҧхьа ҳабџьар каҧсаны амшын ҳазлахыларызеи? Ҳнапала излаҳарцәарызеи ҳабацәа рхәышҭаара?! Изланҳажьрызеи ҳаѳны, ҳгәара, ҳапсцәа рҳаҭгәынқәа? Ҳапыртцны ҳцома, нас, уи шьарда зымчу Быҭха? Ҳхатәыдгьыл ҳшықагылоугьы, дгьыл еыҭқәак шҳамоугьы, ҳхы аарлаҳәа иныҟәаагоит. Иҳамоу зегь кажьны Ҟәбина арха наҙараҽы ҳаннеилак, уара уиашоуп, адгьыл злааҳхәо иахҭнаҳтцо иҳамоузеи? Ҭырқәтәылангьы ҳзықәшәо сеидру, издыруада уаҟагьы адгьыл аахәара ҳақәшәар?

– Дида, дида, сара хгәаша! – даагьатцәыҕьатцәит сан, саб иажәа анагҙаха имҭакәа. – Уа Цабал сашьцәа зҭагылоу здырхуада? Урҭ арахь иааныжьны, амшын сызлахыларызеи, нас, сара? Дида, дида, ари еиҧш ахырзаман даламҧшыкәа заанатц иҧсыз илыбаргәузеи? – инеиматәаны дцәыуон сан, саҳәшьцәагьы рылаҕырҙ рыкәаашо сан иналыдеибаҳәалан, рыхқәа наҟ-ааҟ лыжәѳахыр инкыдцаны, еитцақьны атцәыуара иналагеит.

– О, сҭаца бзиахә, ахатцампҳәыс бакәын, уажәы иҟабцо бара ибатәам! Цабалаа ианакәзаалакгьы ихацәан, урҭ аинрал имагәшьхәа изҭацаларан иҟам. Адырра зласымоу ала, урҭгьы ҳара иаҳзыҧшуп, иҟалап уажәшьҭа амшын ихылахьазаргьы. Башьцәеи бареи дук хара имгакәа, шәеибга-шәеизѳыда, Аллаҳҭаала иалихыз цьанатц дгьыл аҧы шәеибабараны шәыҟоуп... Ҳамырза, уа хәыдапсада адгьылгьы ҳауеит, ақьаф аамҭагьы ҳзыҧшуп!

Абас акыр, аамҭа ргәыбзыҕга, гәырҕәҕәага ажәала дцәажәон Алоу-ипа Шьардын. Аҳәсақәа маҷк ҏеаииқәыркшәа иаиыҟала, саб иахь днаҳәын, деиҭаналагеит:

– О, уара абзиахә збаша, сыбзыцәашьа, иуҳәо саҳауеит, урҭқәа сырзымхәыцхьоу џьумшьан, зхала ахҭәара зҭахыда! Аха суазҭаауеит, еиҳа еиҕьума нас агьааурқәа наҳажәлан, иршьуагьы шьны, ҳаԥнқәа, ҳгәарақәа ццышәтәны, иаанхазгьы арахә реиԥш инеидцаланы Сибра аҭаашәырахь ҳахыргар? Ҳдин ҳхырхыр, иҳахшаз кагәаны ирнаҭыр?

Иажәа алгаха имҭакәа, ҳаԥны иааԥнаҳаит агәыргәырҳәа игәыҭҟьагаха агаҷантәи бзарбзан хысбжьқәак. Агәылшьап хырзаман ац еихҳәа, ахәышҭаара агәы рбганы, амца иҽеҳәатәаз иааҳалагьежьызшәа, ҳааиланарҙыҙеит иҳаҳаз.

– Уара, ажәымҭа ҟыргә, хык сатцкәеит ҳәа унапы угәыдҳәалан аҽеҳәа уҽеҳәатәоуп, ҳаҷкәын, сара егьзымбаша, бзарбзан хыртҟәацк даԥыхьашәазаргьы уздыруам! – даҷын сан Наси, уи уажәы аҭәыуара, ақьыԥ-шәыпра даҟәытцын, дгәааны, лыблақәа ҭытцны ицон.

– Ибуазеи, бара, уаҳа чҳара бымазамкәа, иахьа еиԥш ахаан бсымбац! – налҷаирхьит саб.

– Абри ауп, дад, саргьы ишәасҳәо, агьааурқәа рыбзарбзан мца ҳаблырц шәҭахымзар, уаханатәгьы аҽеырхиара шәалага, лассы ҳхыларoуп амшын, уахь, Ҭырқәтәылаҟа! Уара, дад Ҳамырза, упсырҭа ара иҟоуцозар, иҟаҵа, зынҙакгьы суазҭааҙом, сара саназзеи, зыпсаҭа бзиахаша, лмаҭацәа рынасыԥ сырцәгьарц стахым, ҳахьԥсуа ҳаицыԥсып, сахьцо изгоит! Издыруада Ҟәбина архаҟа албаара иаҳа еиҕьушьозар?

– Уара, дад, Заурҟан, – сара сахь даахьаԥшит Алоу-иԥа Шьардын, – Ҳаџьы Кьарантыхә ишькылкра, изааигәахара зҭахыз мачхәызма ҳарԥарцәа, аха уара уоуп уахь инеиз, иудыруеит уи сара сымшала ишыҟалаз. Ҳаџьы Кьарантыхә ҳхы дархәаны, сабраа Золакаа шәыжәла ашьнаҟмарахь сҩахарц стахын… Аха, ишыжәбо, аамҭацәгьа ҳԥырхагахоит. Уажәшьҭа

уипыртцыр цәгьам. Уигь имҳәамырза Ҭырқәтәылаҟа адәықәлара игәы иҭоуп, иуацәа-иҭахцәа еидигалоит. Аиаша уасҳәап, сара сыбзыцәашьа гәакьа ихҭылтц зынʒак гәыблыс дызмам аʒәы дааихыкәласуа матцуѽыс димазарц стахым! Сара снапатцаҟа уҟазар еиҧьасшьоит…

– Ҳаԥьы Кьарантыхә иԥсы ѽытшәааныʒа деибашьуеит, ишәан ихьатцқәо дреиуаʒам. Сара уи сааицыршәаны иҟалом, ҭоуба зухьеит! – саацәажәеит сара, Алоу-иԥа иажәақәа аҟама атцарра еиԥш сгәы иалаҟацаз сзымчҳакәа.

– Ишәыхьзеи, уара, аби-ԥеи шәцәажәашьа сгәы иахәом! – иблақәа шаҟьшаҟьо, игәы нырханы ҷааиҭит ҳахәпҳа.

– Кыр иаҳʒаԥсоу ҳахәпҳа, гәыбҕан сумҭан абас суҷазза сахьуацәажәо! – снацралеит сара. – Ари еиԥш ааҳәышьа уаѽы ибахьоума? Агәы ҷуаптцаршәым, иахьынаурҳәы-ааурҳәлакгьы ауа! Шәара шәакәʒамзи, мшәан, агьааурқәа ҳақәлеит, Ҟазауаҭ ҳәа ҷыстуаз? Ҟазауаҭла ишеибашьуа иҭахаз ԥьанаҭ агәашә ҟьаҟьаʒа изаатуеит ҳәа ҳазҳәоз, ҳаԥхьа шәгыланы аибашьрахь ҳназгоз? Уажәы еибашьрада аԥьанаҭ шәыԥшааит, уи Ҭырқәтәыла акәзаап, уахь шәаала, амшын ҳхылап ҳәа шәааин шәааҳадгылт. Уажәраанʒа шәабаҟаз, шәарҭ хаиҳабацәа? Ашьарѽаш икаҭәаз ахә зшьода? Ҳхацәа ғьеѽқәа башаʒа иҭахаз рыгәнаҳа здызкылода? Саб, уара уакәымзи ҳшыхәыцқәаз акыкахш иадкыланы ахатцара ҳалазтцоз, аԥсадгьыл зхы ақәызтцаз жәлары дырхаштуам, насып имоуп ҳәа ҳзааʒоз, – саҷын сара ацәажәара, схы аҟажара даара исцәыуадаѽны. Убри аҷены адагьы, ахаан заԥхьа смиасыцыз ҳахәпҳа ду уиҟәатц, сзыхшаз сабҭцәкьа иҟынгьы абас ҷыгәгәала сцәажәо сыбжьы уаѽы имаҳацызт.

– Уҷааныкыл, аҷкәын, иуцәажәашьоузеи! Сара акгьы сурым, аха, уаԥхьа итәоу ҳгәыгырҭа ду дыз-

гәоумҭозеи? Ҳара ҳаиҭахымзар, ари еиԥш ахьҭаха аранҙагьы дасуа даарымызт. Дад Шьардын, ҳара мдырқәак акы ҳҳәазаргьы, уара уоуп изаҳҳәаз, угәы иалумырсын. Уара уҳәатәы хаҳамҭар, уаҳа ҳаззыҙырԥрыда? Ҭырқәтәылан бзиарак шаҳзыԥшу агәра гатцәкьаны уҟазар, ҳара ҳгәакьа уами, дад, сҭаацәагьы саргьы уара иахьуҳәо ҳаҟоуп, – даҽын саб, Алоу-иԥа Шьардын дахьтәаз иааигәарахь днаскьаны; игәы нхеит ҳәа дшәозар акәхарын.

Асас иудырратәы иаҳа даалахҽыххеит, иҟамчы еиԥырҽаны инаԥс ацәардаҕәы иқәыз аақәихын, ашитцәхәа аҽанылаирха, аԥҭатца имагә иаақәтцәиааашеит, ныс дԥагылан, аҭаацәа дааҳалаԥшын, усгьы ҽааиҭит:

– Уажәшьҭа зыԥшра ҟамтцакәа аҽырхиара шәалага. Саргьы, сыматәаԥытәа, ацхыраара сҭахуп, сгәыгәташәмыжьын. Уара, Ҳамырза, излазбо, ухәра уиаҟара ибаргәым, улаба аакыдхны, уашьцәа-ужәлантә хынԥажәа ҭзы инаҙо унарылал, урҭ қәрала зегьы уреиҳабымзаргьы, раԥхьа удыргылоит, уажәа иазыҙырԥуеит. Иаҟәытцааит аибашьра, иаҟәытцааит баша ашьакатәара. «Тәаха-ԥшыха ҟашәымтцан, амшын ахылара шәҽазшәырхиа, шәыхәпҳа, Алоу-иԥа Шьардын шәаԥхьа днагылоит, акы шәацәымшәан!» ҳәа зегьы исызраҳәа. Ҟәбинаҟа ахытцразы ԥьара цәажәарак ҟалозаргьы, ироуҳәаша удырп!

Абас ҳазқәымгәыҷзоз амԥахь ҳхы рханы, хырԥашьа змамыз адтцақәа наҳатаны, ҳахәпҳа игәыжь днақәтәаны дцеит. Ус иҟан Аублаатәыла, ҳаамсҭцәа рқыта аԥнутҟа мацара ианнықәоз агәыжь иақәтәон, иаҳа абга ҭынчуп ҳәа ирыпхьаҙон.

Аҭаацәа, алпсаа дызлыргаз реиԥш, ҳхы ҳамагәыхьха ҳааилахеит. Дасу иҳақәшәацәгьан, ҳахьынатәаз ҳтәан, ахәыцра мымиқәара ҳхаԥаны. Адәахьы иаалашьцеит. Ҷьуна дԥагылан, ацәашьы налыркит. Сан,

абжьаапҵны еипш, ахьурҙы кналымҳаит, акәытқәа ҭалымкит, лҭатқәым лхарпаны акҿаԥра дыкҿатәан. Саб арахә еилимыргеит, ажәқәа имхьеит, аҳәарақәа штакыз, ус еибарҟаауа иаанхеит. Инапы игәытцаҵса еихәлацәаз ахәыштаара дыҕеҳәатәоуп, илахь акыҵыраҟәа иаҳагьы ирацәахазшәа збоит, уажәы-уажәы ипҟыш-пҟышҙа аԥхҙы цәыкәбарқәа иҙамԥа инахьыжжлоит, икәмызцәа хҭарпа аҿацә нықәшьны иааирыцкьалоит. Ҽымҭ еиқәышьшьы итәоуп зегьы. Ацгәы заҵәык, амла иакызар акәхап, икьиуеит, икьиуеит, аха цых ҳәа аҵақьаратцәкьагьы аҙәгьы илшом.

Зны-зынла, агаҿантәи абзарбзан хысбыжьқәа иоумагаха ҳахьтәоу аԥацха иааԥнаҳауеит. Уи заҳаз ҳла ҵыхәа кьагәа, аатцра итцатәаны аҟуура иаҿуп. Абжьаапҵны акәзар, саб, ҭиҭ, иаапкааит, иҳаднабалозеи ҳәа егьарааны датцақьахьазаарын, аха уи уажәы усс имаҙам. Ахәылбыҕеха аҳәарақәа зтцарымтцаз ажәқәа еибарҟаауеит, ҳныжьны шәцома ҳәа иҕызы-ҕызуашәа саҳауеит. Акәытцара изҭамлакәа, аҵла иқәлаз арбаҕьқәа аки-киҳәа еиқәҿыртуеит, Аублаатәыла иаладыртцәошәа макьана уаԥы имаҳац ажәабжь баапс – ахтцәара. Адәахьы еиԥжәаны итцаауеит, ахьҭа цәгьоуп. Аԥныҟагьы ахьҭа ԥнаҳаит, аха аҙәгьы дԥагыланы иҿыцәааз амца еиқәитцом, ишылаҳәызгьы рызгәаҵом.

Наҟтәирахьтәи акҿаԥра сыкҿатәоуп саргьы, снапқәа сгәытцаҧсаны. Аҭаацәа ргәы зыргәгәаша ак аацәырызгарц стахуп, аха исҳәаша сҿашәом. Ашыштҙывара скыдыпшылоит, алԥақ иареиқәатцәаз алыгәра снатцаԥшуеит, нас, ҳабацәа ирықәлоу, ахәыштаара иахакнаҳау архнышьна сназыпшуеит, сылацәа аахыстзар избац роуп урҭ зегьы, аха уажәы сара сзы иҿыцбарахуп. Урҭ иаҳагьы игәакьахеит, ипшҙахеит, иҳалалхеит... Изылшода абарҭ зегьы рааныжьра? Иҟазтцада уи еипш азин, ҳабацәа рабацәа иахьиз,

иахьааҙаз, иахьыԥсыз, иахьыҩнартҷәыуаз рыҩнатә деигьызмаха ҷьоук рзааныжьра?.. Абас инеилаҩынтуан схәыцрақәа, адгьылтҷысраааан еиԥш, ҳаҩны газҽеазуашәа збон.

Ус, ашәахымс даахытцны аҩны дааҩнашылазшәа сыбла даахгылеит аԥҳәызба ссир Фелдышь. Нас, уа днеиҭатцны сахьынаԥшлакгьы иахьабалак лара даацәыртцуа лҽаалхеит. Фелдышь ҳнаҩс ақытаҟнытәи нхаҩык диԥҳан, лареи сареи ҳаԥсы еилатҷәаны бзиа ҳаибабон, аха уи макьана аҙәгьы издыруамызт. Лассы-лассы маҙала ҳаиқәшәон, ҳагәтыхақәа еибаҳҳәахьан, ҳазыԥшын ҳанасыԥқәа анеилаҳҭо амш. Уигь харамызт, ҳаԥхьа иааиуаз ҭагалан иаххмырԥарц ҳаҙбахьан. Стаацәа, гәҩарақәак зларымаз ала, хәычы-хәычла ачара аҽазыкатцара иалагахьан. Фелдышь уажәшьта ишԥаҳаԥсыхәо ҳәа дцтаауазшәа саҳауан. Иулшарыма сара сааныжьны амшын ахылара?» – дгьатцәыгьатцәуан лара. Сара урҭ лызтцаарақәа рҭак аҟатцара сылшомызт, сгәаҟуан. Исызбеит, уатцәы шаанҙа сыҩеыжәланы, дахьыҟазаалакгьы дыԥшааны слацәажәарц.

Сашьа Мата иҙбахә ҳәаны сан рзаа-рзаа лыгызы-ғызрақәа схәыцра саалырхлоит. Сан илыцдырғызлоит саҳәшьцәагьы. Саб затцәык ҟыт ихәылшәом, дхаҳәшәыгәхазшәа арымз дықәкатцоуп. Азын тцхы ыкәхан ацара иаҷуп, аха ацәара згәалашәода! Ус иҟьаҟьаҙа иҳаршозар акәхарын, аха ахухуҳәа иаалырҟьаны ҳла шит, ҷьоук ааигәа ишабаз аашьомызт. Ашә ааимԥааны санындәылтц, абартца иаатцалахьан ҩыцьа арԥарцәа, наҟ-ааҟ сашьа итцагыланы. Аҩны данааҩнаргала, иоуразоуроу аҟәада ихьшын. Сани саҳәшьеи еибархьусууа иааикәшеит. Итцагылаз иҩызцәа руаҙәы:

– Шәымшәан, абаапсы, дызгаша акгьы имыхьит, иуатәашшара хәуп, ацхыраара ишәт, ҳарҭ ҳашьтахьҟа ҳахнымҳәыр ҟалом! – иҳәан, ахәы днаган ацәар-

даҕəы дныкəтцаны, аѡыцьагьы рышьтахьћа инагьежьит.

– Амца шəѡатцха, аӡы кнашəҳ, аӡыршы ҳтаххоит, ишəырлас! – атаацəа ибжьы нарылаиргеит саб. Сара даасыпҳьан, Мата ишьа илабан, анарма еипш дышкəакəаӡа дахьыкəыз ҳнеихалан, иматəакəа ҳапсахит, ихəра хащтит, саб изнапык усгьы ихəомызт, сара сицхрааруан, ахəра ҷаҳаӡəзəааит, ашьанкылага ахəшə нахьишьит. Ҳамырза урткəа илан, нас ахəырбгъыцкəа накəтцаны ахəра ҷеиҳəеит. Зны ахыртцəы ʒѡаны идыржəит, нас ацхарпа ћатцаны иҷаҳтцеит. Зыпсы еихəлаханы иќаз ахатца хəыҷы-хəыҷла ипсы ааталеит, ибла тырхаха атаацəа дааҳалапшит.

Убасћан ауп, саб, иќəардə днахан, ачымазаѡ иапҳьа данаатəа.

– Дад, умшəан! – иҳəеит иара, ибжьы хаакəакəараӡа. – Ишəартоу акгьы ыћам! Ууатəа абаѡ еибгоуп, Анцəа урыцҳаишьеит, уеибганы аѡныћа ухынҳəит!

– Сыхнымҳəыр акəымзи ибзиаз, саб! – ацəажəара шилымшозгьы, сашьа дгəамтцхамтцуа дналагеит: – Ахьымʒг усыргеит, сѡызцəа ԥшаахкəа ахьтахоз стахар акəын саргьы! О, саб, уахь цəгьарамзар бзиарак ыћам, ҳаҕацəа ҳћəаћəаса ҳакəыртцеит, инкыланы иҳамаз ҳхыргəгəарта ԥсыбаѡла ихћьаны ҳапыртцит. Иаанхаз, сара сназлаз, жəиԥшь-ѡык аҿцəа ар ҳакəшаны ԥьара ҳкыдырцалеит, ахи ахəшəи анҳамтцəа, ҳаҿараҳамтар ԥсыхəа амоуа ҳтагылеит. Аха уи згəаҕьуадаз! Артцəаасыртцəааҳəа ҳаипхыҳəҳəаны, ҳаҿкəа ҳаарысны аҕацəа рыжəпара ҳнажəлеит. Ҳеы апырцəкəа збылуаз ашəакьмцеи, акəыршѡы еипш ахыртћəац иааиуази ҳнарылсын, амшын ахыкəахь ҳдəыкəлеит. Сара, ишыжəбо еипш, суатəа ахы акəшəеит, уи иалћьаз ахы сҿы сытцнашьааит. О, сҿы марқапа, Хакəла ҳəа зегь еицырдыруаз, иаразнак илеизћəыҷеит, сара сахћьаны асы снылаҳаит,

суаҭәа дысны иаасыцрахеит, аха уеизгьы сҩеиханы саакәтәеит, уаҳа саузгылахуаз. Санынаҧш, еихьысеиҧысуа инеиуаз сҩызцәа ныкәыххит Цәаҳәыркыра ҳәа иахьашьҭоу амшын газго изҭажьу абахә ҳарак. Ҩаҧхьа арцәаасыртцәааҳәа инеиҧхыҳәҳәан, рыҷкәа аҟамчы нарыжәтцан, аҳаракыра ахьынтәи, абахә иаҷаапкны адсылара иаҷыз, иблаҟыблатцәоз амшын рыҷенарҭеит. Сыблакәа абри рымбакәа, суаҭәа иакәшәаз схы акәмаҷира иҭашәар акәымзи! Сҩызцәа ԥшаахкәа уажәшьҭа иабаҟоу, амшын иахәаҷеит, сара сгәы ҩарханы сыбзиахәха аҷеҳәа сыҷеҳәаиоуп, сан лқашь ыфауа. О, саб агәымшәа, ари хьымӡгуп, изыстахузеи уажәшьҭатәи аҧстазаара?!

Абри ашьҭахь ҳарҭ иҳабашьуаз, абри иҟалаз рзымбатәбарахан акәу, уаҳа изеихсуаз уаҩ дрымбан акәу, ашәакьмца ааныркылеит. Сара саазгаз ҳгәылаԥкәынцәа ҩыцьа, аҧса абабара иалатәаны, ҳара аҷецәа иҳацхрарауа, хаҕацәа иреихсуан, сышкаҳаз ангәарҭа, аимгеимцара рхы иархәаны, саашьҭкәыцәаааны, бахәҩытцала срыманы амҩа иқәлеит!..

– Уҭынчха, сыԥкәын, дад, уҭынчха, уара хьымӡг умаӡам, ууалԥшьа наугӡеит. Аибашьраҷы усоуп ишыҟоу, ҷьоук ҭахоит, ҷьоук аанхоит аамҭала, уашьҭантәи аидыслара аҟынӡа! Уҭынчха, дад, ҳамҭак аҟара улацәа узеихьшьыр, аҧсгара унаҭоит, – Мата ихы шьышьуа, иргәыбзыгра, игәшәымшә аҳәара даҷын саб. Ачымазаҩ илацәа нтааит. Ҳара аҭаацәа, лацәеихшь ҟамҵакәа, ҳшеилатәац ҳаилатәан.

Ус ашара адәы иаақәлеит. Дук мыртцыкәа, асы еиқәыцә изқәыжьыз ашьхара иҩавцын, амра хаакәакәараӡа, гәырҩеи гәаҟрылеи итәыз ҳаҩны абартца иаатцаҧҷеит.

Саб иаха еиԥш акәымкәа, иаҳа длахҷыхын уажәы, аҳәсақәа днарытцаҟьан, афатә дирҟатцеит. Дахьтәац

аишәа аханы днатәан, мчылатцәкьа акрааҳҽеитцеит. Ачымазаҩгьы маҷк деиҧшәа дааԥшит. Саб иҽеилаҳәа-иҽеилаца дааин, аҭаацәа дааҳалатәан, ус даацәажәеит:

– Уарбанзаалакгьы, дыԥҳәыс-дхатца, гәкажьра шәмыхьроуп! Ахаан ҳазқәымгәыҷуаз ҳзыкалеит. Диашоуп ҳахәԥҳа, ҳҳымтцәар ѣалом, ҳаԥсы-ҳанха, еибашьрак ахьыкам дгьылк ҳзыԥшаауазар, ҳдәыцәлап. Уаҳа шәымԥшын, шәалага аҽеырхиара!

– Ишԥа? Ҳашпахтцәо, саб, закәызеи иуҳәо? – ихәрагьы агәхьаа мкыкәа, аҭҳарцәҳәа ииарҭа даақәтәеит сашьа, иахеижьҭеи ҳара ҳазмырцәоз агәҭыха уажәада измаҳацыз.

– Уҽеырҭынч, дад. Ҭырқәтәыла цьанаҭ дгьылуп рҳәоит, асулҭан даҳзыбзиахар, цьара дгьыл ҽацәк шпаҳмоури, ҳанхап-ҳанҭып, амлеи ахьҭеи ҳҽеаҳаргарым. Ҳдәыцәлап ҳахәԥҳа ишәшьыра ҳатцагыланы, уи акыр зылшо уаҩуп, хылаԥшра ҳагижьрым, – абас даҽын саб, иаха дшызбоз акәымкәа, иахьа Алоу-иԥа Шьардын икәал дҭагыланы.

– Иууазеи, саб, уажәымҭа цәгьахама? – ҽааиҭит Мата, ҩаԥхьа ииарҭа даақәтәаны. – Уара уакәымзи аибашьра ҳадызцалоз, нас узкаҭәада иахьа? Иугәаларшәа заќацьара уеибашьхьаз, иԥхьаҙа заќацьара иҽаҽаҙа иуну ухәра шәахсҭақәа!

– Икоуҭозеи, Мата, улытцкьа-ҩатцкьо, ашоура умоуп, ацәажәара узеицәоуп. Исгәалашәоит, дад, исхаштрангьы сыкам уртқәа зегьы, аха шьҭарнахыстәи ашьакатәара шьаҭарҙгоуп!

– Мап, мап, жәлары зегьы ус ихәыцҙом! – саб снеиҽаԥеит саргьы, – егьырҭ зегьы ҳшыказаалакгьы, аублаақәа ҳԥыза Ҳацьы Кьарантыхә, Алоу-иԥа Шьардын иеиԥш иабџьар шьҭеитцом, иԥсы ҭанатцгьы идгьыл гәакьа нижьырцгьы дыкам! Саб, аҳаҳаи, акы уамжьааит, иухшазгьы иахьакәым ҳхы умырхан!

Абас акыраамҭа сгәы ԥыжәжәо ацәажәара саҽын, сара саалгар Мата дналагон, ҳѡыцьагьы аҳәашьѡы иеиԥш ҳаб ҳаиҿагыланы, игәы иҭеикыз иапрыҟәҟәаара ҳаҽын. Иара дтәаны даҳзыӡырѡуан, иҳамеикуамызт, аха уеизгьы ҳаргьы дҳақәшаҳаҭхомызт. Нас дѡагылан, илабашьа аакыдихын, ашә дхыҵааиӡа даагьежьын, аҭаацәа деиҭанаҳалаԥшит.

– Жәлары зегьы ирҳәо ҳаҳап, ҳамацара зегьы ҳрылгәгәа ҳауцахуа! – даацәажеит иара. Нас, сара даасыхәаԥшын, абасгьы нацитҵеит: – Заурҟан, дад, уара умаҭурахьы уца, Ҳацьы Кьарантыхә аизарахь дноугозар акәхап, уалаӡырѡы, анс акә, арс акә, иахьеи уаҵәи ҳаиҳабыра акы рмыӡбар ԥсыхәа ыҟам усгьы. Сара ақыҭа сналалап, снарацәажәар стахуп ҳажәлантәқәа. Урҵ ирцәыӡзарым, ирасҳәап Алоуипа Шьардын ирзынижьыз ажәа – ахҵәара шырзыԥшу. Ирҳәо саҳап, нас!..

– Ҳаи, саб, ушызбо уҽумшьын! Акаамеҭ ҟалоит анырҳәа ахәац абла ҭнахит ҳәа, зда ҳамам аублаақәа рфырхацәа шьамхахьы ашьаҙа еимгәҳәауа, ахы ианаҿагылоу аамҭазы, ҳахҵәоит ҳәа улабарҟыгәуа ақыҭа ушԥарылалои? – атахҳәа иажәақәа рҿааирхеит сашьа.

– Уеилагама, наҟ уҽырҭынч сымҳәеи! – Мата днаиқәцәҟьеит саб.

– Мап, уи диашоуп, ԥьаргьы умцароуп, саб! – саатҵҟьеит саргьы.

– Уара узқәыло ԥсахра мѡоуп, сумшьыкәа усзышҭуам! – иҳәан, сашьа ихыза наԥхьаршәҭны, аҙәгьы ҳааизыбзиамхаҙакәа, инапқәа неиҵыргәаны дѡагылеит, аха иҽеизнымкылакәа, – Ы-ы-ы, Аллаҳ, Аллаҳ!, иҳәон, дааѡныҵәаан, иԥсы илышәшәаны, ацәарҭа днылаҳаит. Сани, саҳәшьцәеи, сареи ҳаххымшақә ҳҽеихаххит.

Саб уаҳа дҳазхьамԥшыкәа, дындәылтцны дцеит.

АҬЫХӘТӘАНТӘИ АИЗАРА

Ҳаџьы Кьарантыхә хадас дызмаз Аублаатәылатәи аиҳабыра, арахь Ҭырқәтәылаҟа ҳаныҙхытҵ меџьлис ҳәа изышьҭаз, зынҙак жәохәѡык ракәзан иалахәыз. Урҭ рахьтә ѡ-ҭыпк, сара санаҷу аамҭазы. Апсныҟа атцкыс Аублаатәылаҟа зхы кыдыз апсуа жәлақәа ахчыпсааи асаҙқәеи иртәын.

Мзымҭа аҙиас апсҭа иҭанхоз ахчыпсаа рахьтә уи аҭып изалхын урҭ цызас ирымаз, апсаса рацәаны иззаныз, анхаѡы Баҕ Кьаҕәса Бзыпи Хәасҭеи аҙиасқәа рыбжьара инхоз асаҙқәа рахьтә – аамсҭа Рыд Уахсиҭ.

Аублаатәыла ахаҭаҭцәкьа Ҭырқәтәылатә авилаиетқәа иреиџшшәа жәеиза ҷацәк рыла ишан. Ҳахтцәара жәабаҟа шықәса шагыз ауп ус ашарагьы шыҟалаз. Цабыргны, уи еимакхеит, еиҷакхеит, аҭыҙшәа ҕәҕәа ахылтцит. Цьоукы-цьоукы аҭыпантәи аамсҭцәа хазы-хазы аҳрақәа ирымаз рыцәнарҙыр ҳәа ишәаны, иџапашькны, ари ҳара иаҳтәым, ҳабацәа рхаангьы иҟамызт, иаҳтахым ҳәа иқәгылеит, аха иара апшьызгаз Ҳаџьы Кьарантыхә, нас Бараҟаи-иџа Заџшь Аҳметҩи атәыла ахьчараҷы, жәлар реилартцәара азыҳәа уаҳа псыхәа ыҟам ҳәа ианаҷагыла, иамазкуазгьы акгьы рылымшеит, дара ртәы иадыргеит.

Тәылаҷацәцыпхьаза апызацәа иазалхыз зегьы неиѡымсрыда аиҳабыра иалахәын. Урҭ рахьтә, иаҳҳәап: ҳара ҳахәпҳа Алоу-иџа Шьардын, еиҳаб еитцб Бараҟаи-иџацәа Аҳметҩи Ноурызи Заџшьаа, Зоурым-иџа Ҟасым, Бақьыр-иџа Цьанҭемыр, Нарчоу-иџа Сеидыҟ уҳәа, реиҳараѡык аамсҭцәан. Аҙәык-ѡыцьак анхацәагьы рылаџсан. Урҭ уала-ҭахыла Ҳаџьы Кьарантыхә изааигәаз, ма егьырҭ аамсҭцәа нагақәа рабаззеицәеи рыбзыцәашьцәеи ракәын.

Атәылаҷацәқәа рпызацәа иреиуамкәа даҽа ѡыцьагьы аиҳабыра иалахәын. Аҙәы – амсылман дин

ахада Саҳатқьари, егьи – аиҳабыра ирыʒбоз рыкәтцарақәа шәҟәыла ишьтызхуаз адефтартаԥоы Мыса. Уи аишәахьча имтцаргыланы, итцысхә ԥыгакәа еихырггга иапхьа иқәтцаны, ак шьтатцо, ак шьтыхуа, аизараҽы иқәгыланы ицәажәоз ирҳәакәоз, еимаркуаз-еиҽаркуаз, нас атцыхәтәан еиқәшаҳатны ирыʒбоз уҳәа, тырқәшәала арыгьарахьтә арымарахь анбанқәа еивтцапсо, ихы адырпсыланы антцара даҽын. Иара ихата ус еизарак аҽы дыкәгыланы дцәажәо уаԥы имаҳацызт.

Аиҳабыра тәартас иалхны ирыман Бырзыкьаа рынхарта, Бытха ашта ҳәа изышьтаз ахьыҟаз Мытҳас ақытаҽы. Пхнызар – аиҳабыра еизон, ашта еитцых агәта иқәгылаз, ажәԥан хыла итцызпссоз аць дуқәа рымтцаҟны, ʒнызар – ашта аган аҽы, зеипш таʒам аʒыхь азааигәара амеҷьлис азын мацара иҟатцаз аҕәтәы ԥны аҽы.

Убри ахьатә ҕәтәы ԥны аҽы ауп иахьымԥапысыз атцыхәтәантәи аублаақәа реизара. Убра иагьыʒбахеит мҳаҷьырра ацара. Уи ахтцәара шьатарʒга атцыхәтәаны убри еипш аҟны ҳкылнагеит, сара аʒәы зытцәык сыда аублаа бызшәала ицәажәо адунеи аҽы аʒәгьы дыҟаʒам уҳәаратәы.

* * *

Март аналагамтазтцәкьа акәын. Уи амза Аублаатәыла ахьаҳәхьачара адыруеит, мышкы ԥынтәхынтә аҽеитанакуеит: зны амрахәага хаакәакәараʒа, зных апша тцәытцәы, ақәабаасабаа аланы, нас ақәа мацара ахаҽеаҳәа икыдтцәаны ацара иналагоит.

Асы еиқәыцә ишышьтаз, ауха ақәоура иаахтанакын, тыҳәтақәак рҽы аҳәынтцәа зыхьтатаз кәамкьақәак рыда, егьырахь иныкәзәзәаа иагеит.

Ашьыжь икаххаа ажәԥан еилганы ишыҟаз, иаразнак иаашәшьын, зны ақәа шлеиуаз, асгьы нацнатцеит. Ақәыцқәа хьзырнаауаз апшаҕьы амахә ҟьан-

тазқәа ианаарыласлак, аԥсабара қьы-ғызуазшәа уаҳауан. Уи аҽены, адәныҟа уск иаршаҟьоз ида, амца аҽеҳәытԥра уадаҩын.

Шьыжьнатцы аиҳабыра еиҭатәахран иҟан. Ҳаԥьы Кьарантыхә сицны, ашьыжь аусҳәарҭа аԥхьа ҳанааҽеыжәтц, аиҳабыра иалахәыз рыдагьы, имаҷымкәа ажәлар еизахьан. Абжьааԥны ас ажәлар анеизалоз ари аштаҽы гәырґьарахон, ашәаҳәара, акәашара, ацәҟьара кыдтцан ахысра, аҽеырхәмарра… Урҭ абаҟахыз уажәы, аԥсраҟны аԥьабара иалатәазшәа, зегь рылахь еиқәыршьшьы, насҭха-аасҭха, гәыпгәыпла рыҽшаны, рыбжьы нытцакны еицәажәо еилагылан.

Аусҳәарҭа абарҭа итцатәаз аиҳабыра агәырқьхәа иҩагылан, ахада иааиԥылеит, аԥсшәақәа анааибырҳәа ашьҭахь, Ҳаԥьы Кьарантыхә днараԥгыланы, инеибарԥшы-ааибарԥшны аизарахь иааԥхьаз зегьы ауада ҭбаа иныҩналеит.

Ҳаԥьы Кьарантыхә дышиашаз арымʒ ҟьаҟьа дуқәа днарыбжьысны, аханы зымацара игылаз аҟәардә днықәтәеит, ишьҭагылан инеиуазгьы наҟ-ааҟ еиҽаԥшуа, арымʒқәа рҽы рҭып ааныркылеит. Аублаатәылатәи ауаа ҟәыґақәа, ашьауардын ахшыҩ змаз, ҳныхаԥааҩ Соулаҳ раԥхьа днаргыланы, ауада ҭбаа иазкуаз, агәырқьхәа иааҩналан аиҳабыра ирыкәыцҭаша иаагылеит.

Саргьы, аиҳабыра хада ишькылкѿы зласакәыз ала, анеира сақәиҭын, иѿналоз сыҽрыларʒны, кәакьҭак аҟны саакҽагылт.

Зегь рышьҭахьʒа даа ѿналеит адин хада Саҳатқьери, сарақь шкәакәала ихы ҭалаҳа, ишьапы зықәиргылоз адашьма ҭабгар ҳәа дшәозшәа, ашьшьыҳәа ишьи-ишьи еиқәтцо, атцәца азна аʒы ихы иқәгылазаргьы ԥьара икатәарымызт, диашаʒа дышнеиуаз, Ҳаԥьы Кьарантыхә изааигәара арымʒ аханы днатәеит.

Наҟ-ааҟ арымзқәа рҽы ибжьаҽа-бжьаҽаза тыпқ-тыпқ тацәын. Урт, аизарахь икылымсыз, Ахҷыпсынтәи Баг Кьагәсеи Саэтәылантәи Рыд Уахсити ртыпқәа ракәын.

Уаала итәыз ауада акыраамта иҧшын иэыѽза. Итәазгьы игылазгьы рыблақәа аиҳабыра рхада Ҳацьы Кьарантыхә изырхан.

Уи дтәан, инапсыргәытцақәа ишьамхы иқәкны, икылкааны иаҧхьа адашьма дыкәпшуа, акыр тҳимши тынч ихы ныкәтцан дышмыцәацыз мѽашьо, иблақәа тчаан, илакытцақәа тцшәаан, иҧшшәы ихыгга.

Нас, дҽыхазшәа ихы дѽахан, итәаз даарылаҧшын, ашырҳәа даагылеит, илахь мачк итахалан ихаз ихылпарч еиқәатцәа цыѽцыѽ ихагәтахь иѽаскьеигеит, еицырнааны иҟәныз игәакьиа ҟама аариашаны, инапқәа еиларшәны амҳаста иныкәитцан, акы иҧхьазозшәа атуан днатцаҧшит. Абжьаапны дшашьцылаз иажәақәа ахыртҟәац анаауа еиҧш еицыргыланы идәыкәимтцакәа, иахьынзазалшоз иҽыртынчны даацәажәеит:

– Аиҳабырагьы, аизара иаднагалаз ажәларгьы, абзиара шәыкәзааит! Иацынза ҳаибашьра усқәа зеиҧшраз усгьы ижәдыруеит, ҽыц акгьы сзацтцом. Аибашьра еилашуеит, еихсыгьшьак амазам. Аурыс ҳәынткар ир иахьабалак иааҳакәыршаны ажәылара ишаҽыц иаҽуп. Ҳашьтахьҟа ҳнеитатыргьы абаагәара еиҧш ҳзыкәгәыгуаз ҳашьхақәа ракәын, уахь алагьы ишәартахеит. Иаха атцхыбжьон аҧшыхәѽы ииаз излаҳаиҳәаз ала, ҳагацәа рырхәта гәгәак Ашәынтәи ҳашьхақәа иаарытцагылеит, ахытра ргәы итаны. Амраташәарахьтәи, ишыжәдыруа, аинрал Геиман аагылашьа имамкәа ажәылара даҽуп.

Жәацы зегь ҳаицҽакны уи аинрал иахь аинааларазы идәыкәаҳтцаз сара саб иашьа Бырзыкь Арсланбеи, ишыжәбо еиҧш, макьана ихабар ыҟазам, дыр-

шьу, дбаандаҩыртәу ҳаздыруам. Шәара шәыблала ижәбоит, Баҕ Кьаҕәсеи Рыд Уахсиҭи жәацгьы ҳаизара иалахәмызт, иахьагьы икылымсит. Ари змааноузеи? Аханатә абԥьар кны иҳадгылаз асаҙқәеи ахчыпсааи рыҕехьаркит, урҭ цәгьара дук ргәы иҭамзаргьы, алакҩакра ихҭакны ишамоу ҩашьом! Мраҭашәарахьтәи ҳгәылацәа шапсыҕаа ракәзар, ишшәаҳаз еиԥш, рабԥьар шьҭартцеит. Рыбжаҩык наҭхәажәаа реиԥштцәкьа, амшын ахылара иаҷуп, иаанхаз лакҩакуеит, изқәыркра рыздыруам, издыруада, ҳара иаҳзыԥшызаргьы сеидру! Аԥшыхәцәа ихынҳәыз изларҳәо ала, Далааи, Цабалааи, Псҳәааи, ҩаԥхьа аҳ Ҳамыҭбеи Чачба дырԥырхагамхозар, иҳарҭахьоу ражәа еижьом, иахьеи-уахеи ирхымгакәа ар ҳзаарышьҭып ҳәа ҳгәыҕуеит.

Ҟәыҕареи хатцареи згым аублаа раԥхьагылаҩцәа, шәыххь згеит, сара ишәасымҳәаргьы шәара ижәымбо иҟам иахьатәи амш аублаа жәлар зԥылахьоу амшқәа ишреиԥшым. Иахьатәи амш иаҙбароуп аибашьреи, аҭаслымреи, атәреи, ахақәитреи, ахцәареи руакы. Хәычи-дуи, хацәеи-ҳәсеи ҳажәлар зегьы, итәаз аиҳабыра иаҳзырҙбарызеи ҳәа абри аҩны иазыԥшуп! Абри дырны, шәааи нас, шәыххь згеит, ҳхы неилаҳцап! Хырпашьеи зыԥшышьеи уаҳа ишыҟам усгьы изҳәатәузеи?

Иажәа абра иааҷахитцәан, ибла цьбарақәа рыла итәазгьы игылазгьы ааимидеит. Нас ашьшьыҳәа днатәеит, иапҳьан еиԥш, инапсыргәытцақәа ишьамхы илықәырҕәҕәаны адашьма дыкәԥшуа. Зназы иаатынчрахеит.

Игыларыдашь уажәшьта ҳәа акҷыҩраахьынтәи сгәы хытхытуа итәоу срылапшуеит, аха макьана ҿыртцысра рымазам, анаҳәааҳәратәкьагьы рылымшошәа ауп ишызбо. «Алоу-ипа Шьардын Тырқәтәылаҟа ахтцәара усгьы избахьеит, ара ианаацәырига, Ҳацьы Кьарантыхә избац иакәзар, урҭ аҩхацәак еидымсылар

ԥсыхәа амам» ҳәа сгәы саатаҳәыцын, ҳахәпҳа дахьтәаз гәатаны снеизыԥшит. Уи, ара ирҳәо, ируа акы усс имаӡамызшәа, иҽеырмашьцаны, ижакьа еиқәатцәа ахыцьгәыгәынра инацәкьарақәа алархәмаруа, иапхьа атҵыварахь цьара иблақәа кыдхалон.

Ахьышәтҳәа, аидара хьантак наиқәхәаны инкаижьызшәа, дѡагылеит амулацәа рхада Саҳатқьери. Инапсыргәытцақәа неиҽаԥсаны, ижакьа ҭарԥшар инатцакны:

– О, Аллаҳтаала, шьарда зымчу, унапы ҳануп, улԥха-угәыԥха ҳагумыжьын, хара ҳамазаргьы ҳатоумтцан, иахьатәи амш ҳара ҳзы ирманшәал! – аныҳәара даҽын уи атуан датцаԥшуа, ибжьы тцыс-тцысуа. Ашьтахь, имахәарқәа неихышьны игәышԥы инадтцаны, иапхьа еилаҭәаа итәаз аиҳабыра ашьшьыҳәа илапш нархигеит: – Аӡәгьы дзахыԥаран дыҟам адунеи ҳшаны ҳақәызтцаз Аллаҳтаала ду ҳалахь ианитцаз. Уи зегьы ирзеиԥшуп, зегьы ирзыԥтцәоуп!.. Цеиԥшхәыс ҳажәлар ирымазар акәхарын, аамтала акәзаргьы, ари адгьыл анытра. Аллаҳтаала иаҳзалихыз алахьынтца мчыла аҽагылара гәнаҳауп, ҳара иаҳуалуп ҳазшаз иҽаԥхьа аҽырраҳатра! Сыбла самжьо иҟьаҟьаӡа санԥшылоит амшын ирганы инагоу, агьааурқәа иаадмырбыз ҳара аублаақәа ҳамѡа ҽыц! Уи нагоуп Аллаҳтаала изаӡәу, адунеи абжак зымпытцаку асултан ду имзаҽа иатцашәтуа адгьыл ԥшьахь, Ҭыркәтәыланҟа.

Иахьшоурам, иахьыхьтам, ныҳәарада шәиипшьиира ахьырзымдыруа, ҳақымзар, гәнаҳа ахьыҟам, иашамзар, залымдара ахьуԥымло, аҳра змоугьы, атәитәыхгьы ақьаф ахьырзеиԥшу, еиҭарада ауаа рнапы еибаркны, илеиѡеиуа, хьаабаада, амсылман баҳча шәтышра иахьытцоу. Уи адгьыл хазына, Ҭыркәтәыла, шәааи, амсылманцәа, сара сахь ҳәа анапы ыргьежьуа игылан иаҳзыԥшызар, нас аиҳабыра сшәазтцаауеит, иарбан ҳара ҳнызкыло, ҳаззыԥшу?

Ҟәбина архаҟа шәахытԥ ҳәа аинралцәа иҳадыргало зынӡакгьы ҳҳахьы иааҳамгароуп! Итаҳҳуазеи ҳарԥ амсылманцәа агьааурқәа ртыѡра! Дарбан цьанатԥ сыршьага баны, цьаҳаным еилашыра алыззххьоу?..

Абас ибжьы тцаҕа ныхтцаахтцо, иажәақәа цқьа игәылыршәа-гәылыршәо дцәажәозу, аматанеира даҽызу узеилымкааура, акыраамта дгылан амула. Изаҳауаз рзы иҽыцмызт Саҳатқьери игәтакы, уи иахьанӡагьы, астцәкьа ихтны акәымзаргьы, акырынтә ажәлар адиԥхьалахьан Тыркәтәылаҟа ахтцәара. Аха уааноа уи заҳар змузоз, Алоу-иԥа Шьардын днарылатцаны аҙәырѡы, уажәы инытцакны рцәажәашьеи, рҽаԥшылара злаҟаз алеи, гәахәала ишрыдыркылаз ѡашьомызт. Цоуп, иҟан, егьмаҷѡымызт уи иадымгылозгьы.

Дакӡамшәа адыххәа дѡатқьеит Бараҟаи-иԥа Заԥшь Ноурыз, кьаҽк, еиқәакы, еилацалак, ихаз ахылԥарч кәахь ааихкәыцәааны агәаԥҳәа иаԥхьа адашьма илыкәижьын, ибла тысамсал ашкәакәарақәа иццымшь хәымсыскәа аҽеып-аҽеыԥҳәа амацәыс еиԥш инарытцацырцырын, артцәаа аатиргеит.

– Ари ахацәа иреизарам! Ари зеизароу, ихашәтцозар, атакәажәцәеи аҟәыдырпацәеи роуп! Хымш раахыс ҳабла ткәыкәы ҳаидтәалоуп, аҳы, иҳаҙбаз ак сашәҳәозар! Ҳажәлар ашьа илагылоуп, арахь ҳарԥ ҳаидтәаланы аҟәыдырпара ҳаҽуп. Уара, шәааи нас, ҳҳацәа матәакәа лаҳшәыхны, пҳәыс матәала ҳееилаҳҳәап, ҳабцьарқәа ҳаҟәныхны, атыша илтажьны амҳабыстақәа шьтаҳхып, агьааурқәа ртәаны крырҽахтцалап, ҳақәгьежьааны рыматц ааулап! Ҳарԥ аамстцәа, шәыххь згеит, уажәшьта анхацәа раԥхьа ҳазлагыларызеи, ас ҳшәыргәындахар? Ргәы ҳахшәазар акәхап, ажьыӡатәкьа ашәара иаҟәытцит. Аҽеы зтәыз аҽеы уаара даҳәон ҳәа, ҳара адунеи ршеижьтеи ҳҳатәы дгьыл ҳамоуп, нас, ҳзаҳәарызеи цьоук

рыдгьыл! Ҳарҭ иаҳҳароузеи, нас, ҳадгьыл ԥшʒазар, ибеиазар? Мап, дадраа, ҳара ҳаѡны ҳаҟоуп. Ҟәбинагьы ҳҭахым, иара убас Ҭырқәтәылагьы! Мап, мап, дырѡегьых мап, ашәыргәындақәа иахьырҭаху ицаит, ублаа заҭҽык иҟны ҳнеиааиʒа ҳаибашьуеит!.. – ихылԥа аашьҭыхны, асаба нақәыршәшәаны, ихамҭакәаны, ус инаиваҭаны днатәеит Ноурыз.

– Диашоуп Ноурыз, диашоуп! – иаагеит абыжьқәа.

– Тәыс ҳаҟамызт, ҳагьыҟалом! Ҳазхылҭызгьы хаҵәан, дарбанзаалак аʒә иаԥхьа рхы ладмырҟәыцызт, нас иарбан ҳара ҳзыцәшәо, хаҕәҕәацаʒа ҳаԥсадгьыл ҳшьапы ықәгылоуп! Агәырқьхәа иҳацгылап, ҳара ҳхаҵәахар, Ахҷыпсаа, Асаʒқәа, Далаа, Ҵабалаа, Аԥсны зегьы! – абас аҕьаца-ҕьацаҳәа даацәажәеит, Ноурыз ииҳәаз дацԥыҳәаны, иʒара ҭарбаҕьа икны дахьгылаз, Хьрыпс-ипа Мураҭгьы. Уи аукы, фархьк, ихы ҷаԥшьʒа ҿыц исаны иахьыҟаз, ижакьа еиқәатҵәа иаҳагьы ихы-иҿы ианчылазшәа убон.

– Ҳаибашьуеит, ҳаибашьы! Аԥсцәеи абзацәеи иахьа еилҳаргароуп! – днатҵаҳәҳәеит, дарбан сгәалашәом, настхашәа итәаз даҽеаʒәгьы.

– Дадраа! Шәаагыл, ишәыхьзеи? Ҳаит, амарҵьа, ҳәа атҟьара ианхәҵәықәхгоугьы ҟалоит! – ныбжьеигалеит Ҳаҭхәа-ипа Сиҭ. Уи ҳара ҳҭаацәа иҳазгәакьаз уаѡын, саб иаҳәшьаҵәҟьа диман, дцәажәаѡын, аиҳабыра даламзаргьы, анхацәа рахь аʒәы ҳәа иршьоз хатҵан, Ҳаԥьы Кьарантыхәгьы дизыʒырѡуан, ҳаҭыр иқәитҵон.

Сиҭ ибжьы шаараҳаз, зегьы ацәажәарақәа иаарҟәатцын, инеизыԥшит, аха иара дгылан уаҳа акгьы мҳәаʒо.

– Сиҭ, уара ахшыѡ ду змоу уаѡуп, иҳауҳәозеи, уажәа ааҳалоуҵар ҳҭахуп! – ҿааиҭит Ҳаԥьы Кьарантыхә.

– Ишәасҳәозеи, дадраа, сара сыхшыѡ хәыҷ иазышьҭыхуам ари еиԥш жәлары зегьы ирзеиԥшу аус

ду. Сара схатәы ауп ишәасҳәо, сыҷкәынцәа ахѡык, иахьа аибашьра иалагылоу, рыԥсы ҭагәышьазар, уртгьы налатҵаны, анс акә, арс акә, абарҭ шәеиԥш зда ҳамам анагақәа иҙбаны ишьҭышәхуа ҳадгылоит. Далаа Хылпацәгьа-иԥа дрывасҳакьуан ҳәа, шәара шәҳәатәы ҳавагыло ҳаҟам! Амала, дад Кьарантыхә, амра агыламҭаз ашәаԥшь ҭнагоит, иантҵашәоуагьы ашәаԥшь ныжьны иҵашәоит. Сара уажәы избо мраҵашәаран шьҭахьтәи ашәаԥшь ауп, иара уигьы шьаԥшшәалоуп, алаҕырҙ хьшәашәа ахәлыкәкәоит!..

Иаанагозеишь аҵаҳмада иажәамаана ҳәа ихәыцуазар акәхарын аизара иалахәыз, ҳамҭак, итынчран, аха нас итәазгьы игылазгьы аууҳәа иааилалеит. Ҳахәпҳа Алоу-иԥа Шьардын иахь сеиҵанаԥшыхит, уи дшынатәаз еиԥш деиқәпата, изакәызаалак ҽыртцысра имамкәа дтәан, ибҕа атҙывара инадҭаны. «Ишәҭаху шәҳәала, сара стәы усгьы иҙбоуп рҳәозшәа акәын иблақәа шынаԥшуаз. Еиҳарак сара хәаԥшырҵас исымаз, баа дуҵас сзықәгәыҕуаз, наԥьнатә зыгәра згоз Ҳаԥьы Кьарантыхә иакәын. Уи уажәы иаҳа длахҿыхызшәа збеит. Инапы анѡышьҭих, ауада иѡныѡуаз аҕьалпалбжьы хәыҷы-хәыҷыла иааиқәтәеит.

Убасҟан дѡагылеит Бараҟаи-иԥа Заԥшь Аҳмеҭ, иапхьан игәы анеилахх зхылпарч зыхпааны иказыжьыз Ноурыз иашьа еитцбы. Шьхынгылак, еинаалак, иҙара мыркатылла ихутцәарын. Ичоуҳа кәымжәы цыѡцыѡуа, икаба шкәакәа атцыпшуан, бԥьарс акәымкәа, ус асифаҵаз иныҟәигозшәа иразныпсараха ҟама хәыҷык иҟәнубаауан. Икәымжәы иаԥшшәылаз ихылпарчгьы, наҟ-ааҟ ажәѡақәа ылганы, уажәымзар-уажәы иааихшәартә еиԥш ихы ашьҭахьҟа инаскьаганы ихан, ибарфын жакьа иаазыркьаҿеиы итцырффан.

Ҳаԥьы Кьарантыхә уи ауаѡ данибоз игәахы еиҟәыччѡон, аха ԥсыхәа ахьынҙамаз итцәахуан, диҟәиҟьарц

иҭахымызт. Ихтны иааимацәгьахар, Бараҟаи-иԥа Аҳмеҭ аурысҷәа рахь дицәыиасыр ҳәа дшәон.

Уажәы Бараҟаи-иԥа Аҳмеҭ дшыѡагылазтцәкьа, иаразнак ацәажәара даламгеит; ихьтәы саат ааҭиган, днахәаԥшын, ачаққәа ахѡа наиркын, наҟ инаитцәахит, иҳазыртрақәеи икәымжәы аԥшьқәеи днарыхәаԥш-аарыхәаԥшын, иааирҽеит, нас ипатреҭ ҭихуазшәа, иарґьа напы игәышԥаҽы икәымжәы арҟьара инавҭатцаны, диашахәтцәаҙа даагылан, ибжьы мырдуцәакәа, аха зегьы ираҳаратәы даацәажәеит:

– Иагарааны иаххәахьазаргьы, абыржәы еиԥш аублаа жәлар амахәѡа ҳақәымгылац! Лассы ҳазлаҟоу ҳзымпсахыр, ҳзықәгылоу ҳаҭцаҧҭәоит, ҳшыжәлару зегьы хланҭы ҳцараны ҳаҟоуп! Изхарада? Раԥхьа иргыланы – ҳара. Шәааи, иаахтны ҳаицәажәап, ҳазѡа ааҙарым; аурыс ҳәынҭқар ир рабашьра ҳаламгаран ҳалагеит, ҳара ҳнаѡс егьырҭ ашьхарыуаагьы. Шәгәы иалымсын, шәыххь згеит, ҳабацәагьы ҳаргьы ҳаблақәа хѡаны акәын ҳаґа ҳашиабашьуаз, имчхара ду аабар ҳәа ҳшәаны! Абас, дадраа, ҳахгьы ҳазгәамҭеит, иҳабашьуазгьы имч ҳзымдырит!

– Уанбаҽыхеи, Бараҟаи-иԥа! – изымчҳакәа днықнытцәааит Ҳаџьы Кьарантыхә, ахьышәҭҳәа дѡатцҟьан. Уара уакәымзи, мшәан, Ҳаџьы Бырзыкь бзиахә ҳаԥхьа дангылаз аахысгьы ҳажәлар аибашьра иадызцалоз. Дарбан, нас, уара уакәымзар Ҭырқәтәылеи Англызтәылеи ирызцоз ацхырааразы? Уахьынтәи ґбала аџьаԥҳаны ҙхызгоз? Нас, иахьа уима, уабаҟаз?

– Уажәы имбеит Бараҟаи-иԥа ажьа еиԥш ишьҭа арҙра! – ныбжьеигалеит Саҳаҭқьери дахьтәаз, дшатцәышатцәуа.

Ауада ҭынчхаанҙа ус дгылан ацәажәаѡ иҽеидыпсала, аҙәгьы диламцәажәаҙо, нас зхы ларҟәны итәаз аизара ахантәаѡы днаихәаԥшын:

– Иуҳәо иашоуп, Ҳаџьы Кьарантыхә, ухҳь згеит, абарҭ зегь шәеиԥш саргьы исымоуп агха. Усҟан сыԥсадгьыл ахақәитра сыхьчоз ҷьысшьон, хаҭалагьы, ижәдыруеит, заҟантә аҳәаҭыхла ҳаҕа сиԥылахьаз. Аха урҭ зегь ҳара ҳзы шьаҭарҙгахеит. Ижәдыруазааит, раԥхьатәи ҳшәақь аурысҟәа рахь ианаатҟьа инаркны, ҳара иҟаҳҷеит риашашьа змамыз агха! Баша ҳеыцәаҳхит, ҳеыххартцәеит! Абааш хаҳә еилаҭәахра хагәла ҳасит, ҳхы акәтаҕьқәа реиԥш инадԥаҳеылеит – уаҳа акгьы! Гәыбҕанс ираҳҭозеи аурыс еинралцәа? – Аҳмеҭ иажәақәа наигҙон. – Аублаа аиҳабыра иалахәыз ҷьоукы зны ҳарнаалеит, ачынқәагьы ҳарҭеит, нас, изааҙарызеи, асулҭан ҳиқәгәыҕны ҳааҳәит, абџьар шьтыхны ҳнарҿагылеит. Усҟангьы иаҳзымдырит, иахьагьы еилкааны иҳамам, адунеи аҳәынтқаррақәа зегьы, ҳара даара ҳзыцәгәыҕуа аҭырқә сулҭангьы дналаҵаны, аурыс ҳәынтқар ишихҳәыцуа, ихтны ирымҳәозаргьы, ишицәшәо! Ҳара ҳазҭашәаз арыцҳара еиҳараҙак изыхҟьо – даара ҳзыцәгәыҕуа уи асулҭан ԥсика ҳәа ҳаргәыдитцоит акәымзар, аурысҟәа драцәажәоит, ҳара ҳзын драбашьран дыҟаҙам. Абри дырны раԥхьаҙа ҳадгьыл ршьапы аннықәдыргыла аҿены инаркны, аинралцәа ҳарнаалар, ҳаҿераҳҭар акәын!

– Уара ухы ҧеытцәкьаны укылсит иахьатәи аизарахь, сашьа, аха издпуҿелаз ауп исзымдыруа! – дыѡныҟааны даатдкьахит Бараҟаи-иԥа аиҳабы. – Уҧы излатытҙазеи агьааурқәа ҳарнаалап ҳәа ажәа иуҳәаз? Ара итәоу ҷьоукы акы иақәыркыргьы, уареи сареи, анкы илыхшаз, аинралцәа рнаалашьас иҳамоузеи, суазтцаауеит, Аҳмеҭ? Еиҕырҟаны иказыжьда ѡыцьа ҳашьцәа бзиахәқәа? Нас урҭ ршьа зураны иҟада, уареи сареи дара зшьыз агьааурқәа ҳарнаалар? Мап, мап, саб иԥсаныс анысҳәа, ихатца, аинышәаразы даҿеа ажәак ануҳәа, ѡыцьа аишьцәа ахьеидыԥсылаз рҳәо, схы шудысшьыло! Уанҙа сноумган, наҟ уҳалтц, наҟ!

Афра гәыжәлацәгьа Ноурыз, иҟама абжараҟынӡа иааҭихит, аха ѳыцьа ахацәа неин, деимырхха дааныркылеит.

– Ашьра зқәугьы цьара ажәак ирҭахьеит! Иҟалазеи, уара, сажәа анагӡаха сышәҭа!

– Иуҳәаша уҳәахьеит, уажәшьҭа уаҳа иацуҭцарызеи?

– Ишәыхьзеи, уара, ҳааизыӡырѳып, нас, шәеааиқәышәк!

– Ишыжәдыруа, ақыртқәа ҳара ҳатцкыс хыпхьаӡарала акырӡа еиҳауп, аха рабцьар шьҭыхны аурыс ҳәынтқар иҷамгылеит, – дналагеит ѳапхьа Бараҟаиипа Аҳмеҭ, аҭынчра иааҟалаз ихы иархәаны. – Қыртҭәыла зегьы ҳаҟәыцып, иаагап Егры уахьныруа инхо агырқәа. Аханатә еинаалеит аурысҵәеи дареи. Хаҭала ахьыпшымра рцәыӡзаргьы, ауаапсыра еиқәдырхеит, асӡа ицарым, мышкызны мышлашарак рзаапшыр ҟалоит. Ҳара аибашьреи аҷеыҷәхреи ҳаҷәнаҭы, дара аҳәынтқар иуҵә хьанҭа ишаҭазгьы, уи изакәан рхы иадырхәеит, алахтрахь рхы дырхеит, уарлашәарла акәзаргьы, урҭ рыхшара аурыс тцарақәа ирҭоуп.

– Уаангыл, Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ, уаангыл! – даатцҟьеит адин хада Саҳатқьери. – Зегь еилоугаргьы, оо, Аллаҳҭаала дшаҳаҭуп, удин еилоугоит ҳәа сыҟамызт, абаапсы! Ҳаздукылада ҳара? Ақыртқәеи аурысҵәеи қьырсианцәан, урҭ еилибакааит, ҳара ҳамсылманцәоуп, агьааурқәа ҳраҵоуп!

– Ҳақлатцәкьа ҳцәажәозар, уххь згеит, Саҳатқьери, ҳаргьы зқьы шықәса рышьтахь зны иҳадаҳкылеит ақьырсианра. Ҳапсылманцәоуп ҳәа ҳхы шыҳапхьаӡогьы, уи адин ҳалаҷены ҳаҟоуп иахьа уажәраанӡагьы! Дарбан аублаау, нас, хьачхәамеи мшапи ныҳәас измам? Уахь алагьы, Саҳатқьери, уххьзгеит, ишуҳәо аурысҵәеи ҳареи ахҟа ҳабжьалартә пахьагьы ҳаҟамызт, иахьагьы ҳаҟам!

Ԥапҳьа ихылпарч кәахь ихкәыцәааны, адашьма илыкәыжьны дԥатԛьеит Ноурыз, иԛамагьы цырцыруа иԥтипааит.

– Ҳпыза, уххь згеит, саб ипсаныс анысҳәа ихатца, абри ауаԥ наԛ данҳалшәымга, арахә еипш игра тырбганы дышкасыжьуа! Иахьарнахыс уара Бараԛаи уипам, сара усашьам! Иаҳзымдырзакәа аинралцәа урнатхьазаап! Уҳалтц, уҳалтц! Апсахԥы, здин еилазгаз амаҳагьа! – деимырхха, инкылара иаҷын Ноурыз.

Ҳацьы Кьарантыхә дԥагылан, дхатцәи-хатцәиуа анеиԥеира дналагеит. Нас ишшәырза игылаз Бараԛаи-ипа Аҳмет днаидгылан:

– Уаҳа иуҳәарц иутахузеи? Издыруада аурыс еинралцәа узлахырхыз цәыругарц угәы итазар? Англызтәыла уанықаз, уатәи аиҳабыра хьы-разныла иԥычаз афрангь аҳәа уртеит, уи адагьы урт узлахырхрыз мачхәызма! Арахь урт абџьар цхыраара ҳартоит ҳәа, ашьаартцәыра илагылаз ужәлар гәакьа жьаны, аҳәынтқар ир иргәыдутцон. Иахьа агәаԛрацәгьа ҳантагыла, зегьы ухы рылуршәшәарц уаҷуп, аха угьангьашра ԛьаԛьаза ихтит! Еи, геди, зауалеи, Аҳмет, уҷҳәара ааины убга икыдгылеит ҳәа сыԛоуп, уҷҳәара!

– Зегь ҳаҷҳәара ааины иԛоуп, ухъь згеит Ҳацьы Кьарантыхә, уара ухатагьы ҳапхьа унаргыланы! – иҿыртынчны дналагеит Бараԛаи-ипа Аҳмет. – Англыз еиҳабыра рҷаҳәатәы нармыгзазар сара гәыбганс исымоузеи? Амала, иаҳхаҳарштрым, контрабандала акәзаргьы, англыз бџьар маҷымкәа ишҳауз. Урт, усԛангьы уажәгьы, ҳара уапстцәык азна иԛоу ҳзы аурыс ҳәынтқар ддыргәааум. Дара рзы ҳара ҳазустцәада? Афра аҿырхыкәымтцакәа, ауаа шьтахакәа ҳәа ҳрыпхьазоит, хымпада. Исгәалашәоит, Лондон ҳаныԛаз, ҳара ҳазташәаз арыцҳара атцкыс, хрыԥ азыруан ҳаилаҳәашьеи ҳабџьарматәеи!

Зынзак аҿырҳарагьы хәартам. Арт аинралцәа бџьарла ирымпытцархалаз атәыла ҷацәкәа рҷы шьа-

ҭанкыла ажәлар ндыртцәеит ҳәа уаѳы имаҳац. Даґьстан иҟалаз шәаҳахьеит усґьы. Шамильцәкьагьы дрымшьит, дытҟәаны дахыргазаргьы, Урыстәыла дынхоит, млаки хьҭаки дакуа дыҟам. Иеибашьуаз даґьстанаа ракәзар, аҙәгьы инимыртцәеит, инхоит, интцуеит рыѳнқәа рҽы. Уанҙа ҳамцаргьы, абар ҳгәылацәа шапсыґаа, шәрыхәапш, изгәапханы амшын ихылаз рыда, забцьар шьҭазтцаз аҙәгьы дрыламкьысит. Урҭ аинралцәа рыгәҭа ижьышуа, ишьашуа рыдагьы, аиаша иадгылоу, ҳара ҳаилызкаауа аҙә дрыламкәа иҟалашам. Уимоу, ирҳәоит, урҭ иреиуоу баронк ашьхарыуаа рыбызшәақәа итцоит, анбанқәа рзыҟатцаны аҭыжьра даҽуп ҳәа.

Урҭ зегьы ирзаауазеи, иахьатәи ауп сара сыззааиуа. Ѳ-мѳак роуп иҳамоу ҳара; ма ҳшеибашьуа хатцатцас ҳантцәааит зегьы! Ма ҳара иаҳиааиз аґа ишиҭаху дҳазныҟәааит! Заҳәа ҭыхны иаҳҽагылаз ҳаґа иаҳа игәра згоит, маҙала абцьар ҳаазырхәоз иатцкыс! Ҭырқәтәыла уажә исымбеит сара, уа бзиарак ҳзыпшу цьышәымшьаait! Ҳаҳәшьцәа реипш ауадалыкь ҳҭаларым, ҳашхацәоу ҳаанхааит!

Зыпсадгьыл нзыжьыз, бзиарак ипеипшым, ижәдыруазааит, абри адгьыл ҳшьапы аннықәааго аҽены инаркны, аублаа жәлар захьҙу уаҳа иҟалом!

Суасиат сҳәеит сара, уажәшьҭа, ишәтаху сзыжәу!

Бараҟаи-ипа Аҳмет, итәартаҽы дымтәакәа, аиҳабыра даарылтцын, арахь ажәлар еиқәыҙырѳуаз даарылагылт. Атцыхәтәантәи уи иажәақәа убриаҟара ирмчны, насгьы гәтыґьґьаала иҳәан, дызустазаалакгьы аҙәгьы акгьы изацымҳәеит, еиқәышьшьы иааҟалеит ҳахьыѳнагылаз.

Ус, адәныҟа апыҟҟаҳәа ҽцәак шааиз, насгьы иаарласны ишааҽыжәтцыз мѳашьо, шьҭыбжьқәак аагеит. Итәазгьы игылазгьы ргәы хытхыҭуа зегьы аѳналарҭа иназыпшит. Убри инақәыршәан ашә даалагылеит, жәацы аахыс зегь рыбла ҭырхаха иззыпшыз,

аинышәаразы ажәылара иаҷыз аинрал Геиман иахь ишьҭыз, Бырзықь Арсланбеи. Ашә данаалагыла, ақәабасабаа зхьыкәкәоз иуапа хәылда атҵақәа аацыртланы, дымнаҳәыкәа, ижәԝақәа иаархыхны, ишьҭахь игылаз ашькылкԝы инаиитеит.

Агәырқьҳәа иԝеихатҵгылаз аиҳабыра рыгәҭа данааи, шәтәақәа ҳәатҷәкьагьы изымҳәо ихы икәаҽены, иаб дышьны ихәда дыхшьызшәа, даагылеит. Аҙәгьы атәара иҽазимкит, ацәгьара хьанҭа ирыцәҳараны иҟаз ршьапы ишыцәгылаз ирыцәҳар, иаҳа иныркыларызшәа.

– Иаҳзааугазеи саб иашьа? – иуцәымыҷхартә иҟаз аҭынчра ааилеигеит Ҳаҷьы Кьарантыхә, ганха дыҧшуа.

– Цәгьарамзар, бзиара ыҟагәышьам! – аарлаҳәа даацәажәеит Бырзықь Арсланбеи. – Ҳаннеитцәкьа иаразнак ҳидимкылт аинрал Геиман, ҳаҧшын, абаандцәа реиҧш асолдат ҳарҷаҧшьон, ашьҭахь иааҳаҧхьеит, аха изакәызаалак ҳгәы иҭаз ацәыргаха ҳалаимкҙеит, иаахыжәжәа-хыжәжәаны иҳаиҳәеит: «Уажәшьҭа еинаалашьа ҳамам, ихтцәаны Ҟәбина архаҟа илбаарц зҭаху, шәҽеитцаҳәаны ҳара ҳахь шәҷаашәха, амԝа шәаҳҭоит. Ус акәымкәа, Ҭырқәтәылаҟа ацара алышәхуазар, хыҷьара шәыҽшаны агаҷахь акылсра шәалага, уа ишәзыҧшуп аҕбақәа!.. Араҟа ожәшьҭа аанхашьа шәымам!..». Уаҳа дхьаҧшыҥгьы дҳахәамҧшит. Ҳандәыцәлоз агаҷа иаркны ашьханҙа ажәылара еиҭеирҷыцит, даазыдгыло акы деиґҙом, ирхәашоит, ибылуеит. Уажә дшаауа дауазар, ԝымш ирхымгакәа Мыҭҳас дҟалоит…

Идыды-мацәысны иԝнасызшәа зегь аршанхеит ари ажәабжь баапс. Иҟалаз ахькылсуаз зегьыҭцәкьа сзеилымкаазаргьы, уамак шаҳҧеиҧшыз сцәа иалашәеит сахьгылаз. Абааду еиҧш макьана сзыцәгәыґуаз Ҳаҷьы Кьарантыхә, ианаҷьалбеит, иихҳәарызеишь, иҟаитцарызеишь ҳәа сыбла ҭыр-

хаха снеизыԥшит. Уи дахьгылаз тацкантәи ак наихан адгьыл дытцанагалозшәа, ашьшьыхәа днеизкәыҷены днатәеит, ихы ԝнапыкла икны. Пытԝыкгьы ус ртәартақәа ааныркылт, даҽеацьоукыхгьы рыжәԝақәа атзывара инадтца-аадтцаны ус иаашанхалеит. Иагараан иубахьеит, аԥшацәгьа иарааз абнара, уаанза ишшәыр-шшәырза игылаз атцлақәа, еихышьеиԥышь еилажьны. Убасшәа акәын, уажәы, ахаан шәара ззымдыруаз ҳәа иԥхьазаз аублаа хацәа реилатәашьа шыказ.

Ус адәныкатәи иааԝхит ҽышьтыбжьқәак. Дук мыртцыкәа, иԥсы ихәламзо ашә даалагылеит агаҽа зчаԥшьоз руазәы. Азыԥсы ахьыкәкәо ихтарпа еиқәатцәа ихыхны икын, уи иадкылан икамчы еиԝырҽаны.

– Ҳацьы Кьарантыхә, уххь згеит, ҳагаҽа ихгылоу атырқә ҕбақәа ркаԥдан ажәа узааицҳаит! – ҽааитит ашә дшаахытцыз еиԥш ибжьы гәаԝаза.

– Иҳәа, нас, иҳәа! Узгылоузеи убыбза?! – днаитцакьеит аиҳабыра рхада. Акы итцасызшәа дԝатцкьан, дзықәтәаз акәардә ирццакзан авагьежьра дналагеит.

– Ефенди Шәлиман иааицҳауеит: «Хымш раахыс хәыдаԥсада, ҳҽи хнапи еиқәыпса амшын ҳахгылоуп. Иахьатәи амш иаалыршаны ҳашәтахуҳашәтахыму цқьа агәра аагаратәы ианҳашәымҳәа, ҳара иаҳзыпшу англыз контрабанда ҕбақәагьы ҳаманы агаҽа ҳадтцуеит!»

– Удәылцқьа нак! – иблақәа шакьшакьо, ақәгьежьра дшаҽыз дныԝнытцәааит Ҳацьы Кьарантыхә. Агаҽа ҷаԥшьаԝ дшәаԥырҳаԥуа, агага еиԥш ашә днылабеит. Дзыхкьаз уи акәзаарын, ашьтахь ауп сара ианыздыр, Ҳацьы Кьарантыхә днаскьаԥхьан иеиҳәашаз, аизараҽы зегьы инарылаижьит, уи алагьы ихитит аублаақәа рпыза имаза: аизара калаанзагьы ишизбахьаз мҳацьырра ацара.

– Аиҳабыра иалахәу ҳааизыншәыжь, шәыххь згеит, егьырҭ шәдәылтц. Уара Бараҟаи-ипа Аҳметгьы уаҳа ус умам араҟа! – иҳәеит Ҳацьы Кьарантыхә, иаҳа иҿеыртынчны. Агәгәаҳәа еиҳаб-еитцбыла ҳаишьҭагыланы адәахьы ҳандәылтцит. Ҳашьҭахьҟа дҳашьҭалан дааиуан Бараҟаи-ипа Аҳметгьы.

Амш шьыбжьышьҭахьра инахысхьан, ақәа хкәахьан, апсҭҳәақәа неилыҩры-ааилыҩрын, амра аакылпҳеит, аха хаара аҭамызт, апша тҷәытҷәы шасыц иасуан. Быҭха ашҭа ықәырҭәаа ажәлар еилагылан, уахьынапшлакгьы ҿылашьапыла уҳәа амҩахәасҭақәа ирныланы аизарахь иццакуаз улапш рықәшәон. Еидтҷәатҷәала игылаз сабгьы дрылазаарын, сыжәҩа нҭарс данаасыха ауп дангәасҭа. Наҟ снарылиган:

– Ирызбазеи аиҳабыра? Ҳцауоу, ҳаанхауоу? – даасазтцаait иаарццакны.

– Уи макьана еимакуп!

– Дара еимаркуа зхәарҭагәышьоузеи, арахь аамҭа иазбахьеит, – даацәажәеит саб, – ҳахәпҳа диашоуп, амшын ахылара ада, уажәшьҭа уаҳа царҭа ҳамам, дад! Ус ҳалахь ианызар акәхарын, угәы каумыжьын, Анцәа ииулак зегь бзиоуп, цытрак уаапшы, аиҳабыра ангылалак, ирзбуа усгьы иуаҳап. Сара сыццакуеит, аҳкәажә дсыпхьоит, урҭ ацаразы аҿырхиара иалагахьеит. Амала, ҳашьцәа цытҩык амҳацьырра рхахьы ирзаагом, рыҿедыруадаҩыр ҳәа сшәоит, аха жәлары зегь дәықәлозар, урҭгьы рхы иазхәыцып, иамузар, ҳахәпҳа драцәажәап!

Абри ашьҭахь саб ажәлар дҩарылтцын, амҩахәасҭа днанылеит. Сгачамкны сгылан. Саб заҟа изымариан далацәажәазеи иахьак аизараҿы еимаркуаз, еиҿаркуаз, аха цыхәапҵәала ирзымызбаз аус. Ҳажәлантә рымада имамкәангьы иара ихала хьаҳәрада ишпеизбеи амшын ахылара? Насгьы, аҳкәажә – аҳкәажә лакәын, аха жәлары зегьы ззыпшыз аизара ныжьны дышпацеи уахь?

Абас, саб ихымѡапҕашьа иахысҳәаара сзымдыруа ашышгәара сшадгылаз, рацәак мыртцыкәа, аиҳабыра еицырхашьшьы, Ҳацьы Кьарантыхә драпҕыланы, ауада иаадәылтцын, абартца иаатцагылеит.

Уи гәазҭаз ажәларгьы уахь инеизытцәеит.

– Ажәлар, шәхатцкы! – ҩааитит аублаақәа ҳпыза, ишсаҳац еипш ибжьы тцәытцәза ианаасаҳа – «Аибашьрахь ѡапхьа дҳапҕылозаап, рыцҳа!» – аасгәахәит сара. Макьанагьы аибашьрахь сгәы сыхауан. – Уахатәи атцх агәы анеиѡнашо инаркны, ладагьы-ѡадагьы аибашьра атцыхәа пцәоит. Ҳаҕа ҳара ҳатцкыс даиааизаргьы, ҳадгьыл мацара имазааит, ҳара дегьызмаха ҳаҩиаҳҭарым! Аҭырқә султан, ҳазҭашәаз аҟымҟыра гәаҭаны, ишьамдгьыл аҧы анхарта замана ҳзалихит, аҕбақәагьы ҳзааишьтит, амшын ххылоит... Абас еимгеимцарак аабаанза, аамтала ҳадгьыл нҳажьуеит... Уашьтан зны ххынҳәышт, асултан ири ҳареи ҳаилагыланы, ҳапсадгьыл ахы иақәитаҳтәырц! Амала, уажәы ақәыцьма зласыз ауаса реипш акәымкәа, зегь ҧык ҳаицтацәажәаны, ҳшызынтәыку амсылман дгьыл пшьахь ххы ҳархоит! Аамстцәа ирхьыпшу анхацәеи дареи усгьы инибажьрым! Уатцәы ашьыбжьон ҳшыжәлару зегьы ҳаизаны, злыпха ҳаура Бытха ҳамтцаныҳәоит, ҳалтагылангьы ҭоуба аауеит, дшәизаайт наунагза жәлары зегьы ирыцрытцны даҩеацьара зхы зырхаз!..

Алабҟьацәа шәааццакны шәҩеи-шәкәадыри неиқәышәтца, хыла-тцыхәала еимыжәда Аублаатәыла, жәлары зегьы ирылашәхәа мҳацьырра ҳашдәықәло! Хазы иалхны аҳәҳәацәа дәықәышәтца: Далҟа, Тцабалҟа, Псҳәыҟа, Ахҵыпсыҟа, Саҙныҟа, урти ҳареи иахьа уажәраанза ҳацәгьеи ҳабзиеи еилан, ҳнибажьрым, ҳаицдәықәлап ҳахьцо!.. Бытха ҳанатцаныҳәалак ашьтахь, пшыха ҟамтцакәа, аҕбақәа рталара ҳалагоит. Идәықәлаша, дахьдәықәлаша зыкърыхцәа шәѡырыхцәа ирарҳәап, шәѡырыхцәа жәаѡырыхцәа ирарҳәап!..

Аԥсра иаҳа сазыԥшын акәымзар, абас хаҳәыртцәиа Ҳаԥьы Кьарантыхә иқәгьежьра сақәгәыҕуамызт. Дабаҟоу, мшәан, абираҟ еиԥш аублаа жәлар ҳаԥхьагыла, акыршықәса хьыʒла-ԥшала аибашьра ҳадзыԥхьалоз, ахатца-ихатца, аҕа иаԥхьа ианакәзаалак зшьамхы азмырсыцыз? Уи сара сзы адау сахьа иман, ддауаԥшьын, уажәы ацәажәара иаҷеу иаабац уаѽасак иоуп, аҕа иахь изқәа рханы абналара ауп дызлацәажәоғьы!.. Дабаҟоу ахьшь еиԥш иаҳхагьежьуаз, ианшәарҭахалак зыхьʒ ҳәаны ҷаҳҭуаз ҳԥыза хьʒырхәага?

Абас, аԥшатлакә иацҟьаз аԥсҭҳәа ԥжәахақәа реиԥш схәыцрақәа цҟьашәҟьа реидкылара сылымшо, сахьыҟоугьы цқьа исзымдыруа сышгылаз, аʒә днасыгәҭасны днасаѽсит, ҟыт рыхәлымшәо иҳашҳатәараха игылаз ауаа рыжәпара амшын еиԥш еимгәҳәо, абарҭахь аиҳабыра ахьгылаз ахь ихы рханы днеиуан уи…

Санихәаԥш, уажәы дызбазма, дыздырит: уи аублаақәа аурыс Афанас ҳәа изышьҭаз иакәын. Ҭабыргытцәҟьан уи доурысын, зны иабцьар кны ҳара иҳаибашьуаз солдаҭын, аха ихатәгәаԥхарала ҳара ҳахь диасит, аублаа ҭыԥҳа дааигеит, ҳбызшәа итцеит, ҳқьабзқәа шьҭихит. Шықәса ѽажәа раахыс дҳаланхон, ҳаҭыр иқәын, ауаѽ иаша, агәыҭбаа ҳәа дрыԥхьаʒон.

Ажәлар даарылсын, Ҳаԥьы Кьарантыхә иаԥхьа данаагыла, иуасцәа хылпа ааихихын, ларҟәы диеиеихырхәеит.

– Иҟалозар, суҳәоит ажәазатцәык азин суҭарц! – ҷәааиҭит иара.

Ҳаԥьы Кьарантыхә ҷимҭит.

Нас ажәытә солдаҭ уаҳа дымԥшыкәа, ажәлар рахь дхьаҳәны даагылан, ибжьы ааитцихит, ахьхьаҳәа аублаа бызшәала. Уажәы дызбо цьысшьоит, аукы, аԥшыкы, ирҳәы-рҳәыз ибарфын жакьа ашлара аахыѽлахьан.

– Динлагьы шьалагьы, шәара ишәабашьуа аурысҟәа ирылҭыз соуп сара... Убри аҟнытә, сара ишәасҳәо агәра шәымгаргьы ҟалоит. Аха ижәдыруазааит, хаҭара зегым аублаа жәлар, уи аинрал Геиман, даазыдгыло зегь былуа, даазыкәшәо зегьы дырмеигъауа иаауа, абра дшаакылслак, сара соуп зегь раԥхьаза абарҭ ажәытә ҭлакәа руак аҽы икәалкәало икнеиҳауа. Избан акәзар, шәара шәеиԥштцәкьа аурыс ҳәынҭқар шьаартцәыра саргьы дсаҳоуп, ир сырцәыбналеит, иаҳацәа срыуахеит. Шәаҳәшьа сыԥны дыԥнагылоуп, шәжьы иалтцызгьы ԥыцьа-хԥы ахацәарԥар ҳаԥны иҟоуп. Дгъыли-жәԥани ныхеи-нцәеи сыманы сшәыҳәоит, ццакырак шәылашәымтцарц! Наҟ ишәҟәыблаазааит ахтцәара! Излажәгәаҕуазеи, уара, абаапсы, абри еиԥш атәыла ссир, зеиԥш уаҳа адунеи аҽы иҟазам ашьамдгьыл ааныжьра? Жәытәнатә аахысгьы шәабацәа рабацәа гәышԥыла ишәзеиқәдырхаз, урҭ рыбаԥқәа згәытцаҳәҳәаны измоу, иахьа уажәраанҙагьы аҿырҙыса ашьарԥаш зызкашәҭәахьоу шәыԥсадгьыл еиқәкьапҭажәха иншәыжьырц аума шәгәы иҭоу? Цоуп, шәара ишәыздыруам араҟа ишәԥеиԥшхаран иҟоу, аха иара убастцәкьа ишәыздыруам шәара, уа шәахьнеиуагьы ишәзыԥшу. Ара, иагашәыхьыргьы, шәыдгьыл аҟны шәыҟами! Аурысҟәа зегь шәара ишәаҭоу ҷьышәымшьан. Аамҭақәа асҙа ицарым, атцх лашьцарагьы мышлашарак азыԥшуп! Шәнапқәа аларԥсны ишәкы шәыԥсадгьыл, аҳаҳаи, шәацрымтцын, зыԥсы ҭахогьы аамҭак ихьзап!..

– Иазхоуп уажәшьҭа, иазхоуп! – ицәажәоз днаиқәҟааит Ҳаҷьы Кьарантыхә.

– Агьааур! – неиҿытцкьеит Саҳатқьери, итачкәымқәа ратцәаны еиҿакшо дахьгылаз.

– Иага умҳәан, доурысми, иара итәахьы дахоит, асолдат ԥса ҳахеишьырц ауп игәы иҭоу! – днатцаҳәҳәан ҽааитит ажәлар реилачырахьынтәи даҽеазәы.

– Еех, анаџьалбеит, абри еиԥш ахырзаман иалам-ԥшыкәа здунеи зыԥсахыз ҳабацәа ирыбаргәузеи? – лоунытә даақәыԥсычҳаит сԝадахьшәа алабашьа зҽантҵаны игылаз аҭаҳмада хынҷыгәыгә.

– Аҭәа шәаах, уара, аҭәа! – ҷкәынцәақәак инарыдитҵеит Ҳаџьы Кьарантыхә, алаапк еиԥш дықәгьежьуа дахьгылаз. Урҭ неибарыԝны, аиҳабыра иалахәыз, рыҽқәа ахьҭарклоз аҽтра абартца итцажьыз аҭәаҕыҵк ишыԝарзышьҭхуаз иргәыдыҳәҳәала аусҳәарҭа иаахалан, ауадақәа инарыԝналан, иахьабалак, аҭзыварақәа, акәакьҭақәа чаҟәа-чаҟәа иныԝнарԥсеит. Лагьанла агаз ырҟасҟасо икны рышьҭахь иааиуаз арԥыс, аҽыр-ҽырҳәа инақәтәа-нақәтәаны днахысит.

Ақәгьежьаара иаҽыз Ҳаџьы Кьарантыхә днеикәшаҟьан, атҵәыџьмца наларшәуа иҽынеихеит. Дук мыртцыкәа, ижәпаҳаҳараз алԝа еилахәашьра иԝалҟьеит амцабзқәа, нас иблаҟы-блатҵәо аҭзывара инкыдыззалеит.

Ажәлар ираҳаз иаргачамкны, ирҳәара рҽамшәауа ишгылаз, иаалырҟьан Ҳаџьы Кьарантыхә иҟаитҵаз зынҙа ирзымбатәбарахан, аилагьежьра, аилахынҳәра иналагеит. Анаҟа, араҟа ихәытцҟьон абыжьқәа:

– Ари аԝны иамашәкузеи, абаапсы?

– Нас, уара иззынужьырц угәы итада?

– Ҳусқәа блит аублаақәа, уи ауп измааноу!

– О, Аллаҳ, ҳрыцҳашьа!

– Ҳхала ҳхы ҭаҳархеит ҳәоума иуҳәо?

– Абраҟа ҳаршьыр хараҙа еиҕьуп, амшын ҳхызлар атцкыс!

– Уиаҟара ухатцазар, нас ара узгылоузеи, уабџьар кны уиԥымлои аинрал иааua?

Ус абри абжьы еилаԥса иаалԝит итцарыхәтҵәаҙа, зегь ирылкьыз бжьык:

– Ҳнапалатцәкьа иааблырц аума, нас, ҳхатә ԝынқәагьы?

Ахәылбыҽеха ааилашәшәаымҭаз, ажәѡан ҭызблаауаз амцабз гәазҭаз ааигәасигәа инхоз ауаа рлақәа, ахухуҳәа ашра ишаҷыз, иныхҭаҙаны аибарҟуура иналагеит. Урҭ инрыцлеит, иналк-ѡалкны, ажәқәа рыхәаабжьқәа.

Ҳаџьы Кьарантыхә, иара ихаҭагьы амцабз ицрасыр ҳәа дшәазшәа, абарҭа дналбаакьан, аҽҭрахьы иҷынеихеит, аиҳабыра иалахәызгьы дасу рхы ахьхаз еиԥхьытта инеиԥырҭит. Иҽеиқәа ҭуҭан ырԥаџьԥаџьуа иаԥхьа ишгыламыз аниба, дынхьаԥш-аахьаԥшит, сара ишькылкѡы сакәхарын иипшаауаз, аха сара аилаѡынтра иаҷыз снарылҭшәа, ашышгәара сҽынахшьны амца зыцраз ҳусҳәарҭа сазыԥшн. Сгәы цагәхьан, баша бардк былуазшәа акәын сшахәаԥшуаз. Ҳаџьы Кьарантыхә иҽыжәҭара сахьымнеиз акәым, иара ихаҭагьы уаҳа дыќамызт сара сзы. Даҽеаџьоукы дҽыжәырҭазар акәхап, уи дышзахәоз ҽырххыла, имацара заҭәык аџьар днарылҭны аҳҭныќа ддәықәлеит, амцабз ишьҭацеиуа.

Аублаақәа русҳәарҭа абылра иаҷын. Амцабз ахыбра аҽеагәылҳәаны, алашьцара зхылахьаз ажәѡан иатҵасуан, ацыԥхьқәа жжа-жжаҙа иахьабалак икарддуа.

Амцашыра зыдцеилоз ажәлар, шьҭахьќа маҷк инеизытҵәеит акәымзар, макьана еилшәара рымамызт, иԥшын, аҭыхәтәантәи рыԥсадгьыл аԥхара ргәытҵаҳәҳәаны амшын ихыларц рҭахызшәа. Сгылан сара сышгылац, ашышгәара сҽадҵаны, схы ҭууа. Ҵа змам тыша дуззак сылҭаҳан, искуа, исышьҭуа ак сымаҙамкәа скаууа алеира саҷызшәа збон, сылаԥш ихгылан амцабз зҷалашоз агәытҟьара баапс еицанакыз ҵѡа змамыз ауаа рхаҷқәа: иҙыҙымкуаз аблақәа, лассы-лассы иаатуаз аҷырҟьарақәа, итцыс-ҵысуаз ажакьақәа…

Ус, аҙәы иќамчхәы сыжәѡахыр инадирҕәҕәалеит, атҳарцәхәа схәыцра саалтцны санаахьаҳә, ҳахәпҳа

Алоу-иԥа Шьардын, игәыжь лаҟә дақәтәаны дгылан.

– Уҽеыжәл, уҽеыжәл! Унасышҭалан аҳҭныҟа унеи, уаасыцхраа, маҷк сеилахоуп! Уажәшьҭагьы дузеилымкааи, ухы гаҙарыла изыхҭнутцоз уаҳ Ҳаџьы Кьарантыхә дзеиԥшроу! Ҳа-ҳа-ҳа! – игәарԥханы дааччан, игәыжь даасны иҽынеихеит.

О, анаџьалбеит, изакә гәузеи имоу! Излаилшазеи абри еиԥш аамҭа хырзаман ҳанҭагылоу аҟырҟырҳәа игәарԥханы аччара! – аасгәахәит сара, ԥсым-бзам сахьгылаз. Ҳаџьы Карантыхә сара сзы дыҟамызт уажәшьҭа, аха Алоу-иԥа Шьардынгьы азѡа еиԥш даасцәымыԥхеит иаразнак.

... ҲНЫШӘНАПҚӘА ШЬҬЫХНЫ...

Аҳәынҭқар иеинралцәа ажәылара ааныркылеит, Ҭырқәтәылаҟа амшын ахылара шалаххыз агәра анырга.

Аҭырқәцәагьы адырра ҳарҭеит ѡаԥхьа аҕба ҽыцқәа шаҳзаарышьҭуаз ала, уажәшьҭа иаанхаз ахтцәара акәын, аха уи мышкы-ѡымш уаѡы изалагҙомызт, мчыбжьыла аамҭа аҭаххеит. Уи иаҳагьы еицәан, избанда, аԥсрада мѡа змам, иԥсы ықәханы дыҟазар атцкыс, иара уахык далгар еиҕьҙами.

Аублаатәыла ҭҙы иҭаз раҙәаҙәа адгаланы, ԥшьашак аҽены ҳаизеит Быҭха амтцан. Ашьыбжь агәазы, хәыц еиқәатцәа зламыз аџьмашьтәақәа шьны, агәи-агәатцәеи, алѡа рхылзз, арасатцәы иахатцаны, шкәакәа маҭәала еилаҳәаз ҳныхаԥааѡ Соулаҳ ииаанкыланы, ҳаԥхьа дааины даагылеит. Ҳара зегьы агәырқьхәа ҳнышьамхнышлан, ҳныха ду амтцаныҳәара ҳналагеит.

Абжьааԥнеиԥш акәымкәа, ибжьы иаҳагьы игәырԥшаагаха, илаҕырҙ иҽашы, гәтыгьгьала дныҳәон ҳныхаԥааѡ. Иҟалап ҳныха мацара акәмызҭгьы уи

дызҭаныхәоз, зегь ҳшыҡаз акәын дшыҡаз иаргьы, – ан лыхшара данлымҡәытцыржәаауа еиԥш, ҳазԥыртцуаз ҳадгьыл гәакьа дахьтцәыуон, игәы итыхон, дарҭынчуамызт еилкаашьа змамыз уатцәтәи амшгьы…

– Ҳазқәыло мҩа хьанҭоуп, улԥха-угәыԥха ҳагумыжьын, ҳашрыцҳахаз гәаҭ, уа, шьарда зымчу ҳныха ду! – иҳәан, даалгеит иныҳәаԥхьыз.

– Амин! Аллаҳ иуциҳәааит! Амин! – ааилдыргеит ишьамхнышлаз.

Нас аʒәаʒәала, ҩыцьа-ҩыцьала, хҩы-хҩыла зҳәаз еиԥш, ҳнеины ҳныха ҳнамтцагыланы ҭоуба аауит, амшын ахылара мап ацәызкыз дызуст҃заалакгьы наунагʒа шәиԥхьыз игымзарц. Ихаҭа идагьы ихшара, идаракәац ахьынʒаназаазо днырцәо-дныхуа ҳныха ду ишьҭазарц.

Ҳныхахә ҳәа иаагаз ачыс лаҳамтцатцаны, ҳалабжыш иадкыланы ианаҳфа ашьҭахь, Соулаҳ даагылаҩы аҳәара ҡаитцеит:

– Ҳшызынтәыку ҳадгьыл гәакьа ҳақәтцны ҳахьазымдыруа атәыла ҳазцозар, ҳазтцаныҳәо ныха ҳамаʒамкәан ҳазхәарҭоузеи? Цаныҳәарада ҳныха, алужә еиԥш араҡа икҿаҳажьыргьы цасым. Ажәлар шәхатцкы, азин ҡашәтцозар, идәықәызгаларц ст҃ахуп Быҭха ду аҡәых, амҩангьы алԥха ҳагхарым, ҳахьнеиуагьы иаҳҳылаԥшлап!..

Ажәлар, зназыҳәа, злыԥха ҳаура алакьысра шԥаҡалои ҳәа ирцәымыҕхеит, аха нас, цқьа ианазхәыц, иақәшаҳаҭхеит.

Шәышықәса иртысхьаз, ҳаҭыр зқәыз хҩык аҭаҳмадцәа, ҳныхаԥааҩ Соулаҳ раԥхьа днаргыланы, ахаан уаҩ инапы ахьымнеицыз Быҭха атра итырхит. Уи – ашьхауарба акәын еиҳарак изеиԥшыз, иара иаҡаран, ашьантцашәыгәра иалхын, аблақәа ҭыцьцьааауа ахьы ҭарҭәан, аци, амтцәыжәҩақәеи, ашьапхыци аразныш рхьыршан. Уи Быҭха «Аиҳабы»

акәын, мышкызны, зеиԥш ҟамло акгьы ыҟам, ахынҳәра ҳақәшәаргьы рҳәан, ишьҭырымхит, иныҳәаныԥхьаны аҭра инҭадыртәеит. Иара иавагылан, зегь рыла иара еиԥштцәкьаз, аха ҳәыҳәк иаҟараз иара аҟәых – «Аитцбы», убри аашьҭырхын, ацәашьаршь акәыршаны, иаразы мацара иҟатцаз асахҭан қьаса инҭартцеит.

Ҳандәыкәлоз аҿены Соулаҳ имаҟа инадҳәаланы зегь раԥхьа днагылеит. Амҩа ҳахьынӡакәызгьы, нырцәҟа ҳарны агаҿа ҳангәаҟло ҳаныкәызгьы, уинахыс иага ҟымкыра ҳҭашәаргьы, иахьабалак ҳныха ду аҟәых ҳацын, хаиднакылон, ҳгәы-ҳшьамхы арҭәҭәон. Цоуп, атцыхәтәаны, аус баапс ахылҿиааит уи ҳныха, иҳаиҧьыз, абаа ду еиԥш ҳзыкәкәыҧуаз ҳтцеи лаша дакәӡит, иара ахаҭагьы ҳцәыӡит, аха уи уажәы сныбжьаԥалан сзалацәажәом, уашьҭан зны, исхамштуазар, инеитцыхны иуасҳәап.

* * *

Уи ахәылԥаз абра иҿахитцәеит Заурҟан иажәа, уаҳа даҿеак ацитцар итахымхеит. Адырҩаҿены шьыжьымҭангьы лассамҭа иажәа химыртлеит.

Атцла амтцан ишьҭаз асаҟәа наҟ-ааҟ ишьапқәа ахшьны днықәтәан, ашьыжь Бирам изааигаз аҭаҭын димаҭ ихы адырԥсыланы аххра даҿын. Ус акәын есқьынагьы, ацигар иаманшәалахартә ирыгәӡаларын, нас ҧәыцәмаҟьала амра ицәҵаны ирҩаларын, иара инапала акәын ҳәа, азә ииххуаз игәаԥхомызт.

Абри даҿнатцы, настха ашәшьыраҿы схы санажьны сахьтәаз, исгәаласыршәон, иаха аҭаҳмада зыӡбахә сеиҳәоз «шьарда зымчу!» Быҵхеи, уи иашьашәалаз егьырҵ ашьхарыуаа ирымаз аныхақәа рзы сзыпхьахьази, ма исаҳахьаз ажәабжьқәеи. Урҵ еидыскылон, схы иааҭашәогьы сқьаад инанысцон.

Ажәа «Быҵха» иахьа иаҳнарбоит жәларак зцаныҳәоз анцәахәы, нас уи ахьтәаз, иҭамбаӡо аӡыхь

хымкых азааигәа, ахәы ԥшӡа – ацқьатып. Аҭаҳмада излеиҳәо ала, аублаақәа рҽы Быҭха анцәахәы ыҟан ѡбаны: «Аиҳаби» «Аитцби», ԥшралаашьха уарба еиԥшуп уҳәаратәы.

Иаҳнарбозеи, ажәа «Быҭха» аетимологиа? Лингвистикала иаҳшар ауама Быҭха? Иҳарҳәозеи, хазы-хазы ацырақәа: «Бы»-«ҭха», мамзаргьы «Бы»-«ҭҳа»? Издыруада, аѡбатәи ахәҭа «ҭҳа» иаанагозар аедыгьатәи «ҭҳа» – «анцәа», усҟан иҳанаҳәозеи актәи ахәҭа «Бы»?

Ажәа «Быҭха» аиҿыршәшәараз аҭаҳмада зҭаарақәак наиҳҭар ҁҭаххеит зназы, аха ҁеаласымгалеит, ус снықәаҳаргьы, исыхәашаз акгьы шысмаҳауаз гәѡарас исыман.

Аԥсуаагьы ирыман уи еиԥш ажәытәҳатәи анцәахәқәа, абар, урҭ ахьтәаз ацқьа ҭыпқәа рыхьӡ: Лҳаа, Лыхны, Дыдрыԥшь, Елыр, Инал-Ќәыба, Қьач, Лашькьындар уҳәа убас итцегьгьы. Иара анцәахәы ахаҭа аԥсышәала иахьҳуп «аныха». Быздшәадырѡцәак аԥсуа ажәа «аныха» ршоит ѡбаны: аны-ха, «ан-хы» – «анцәа-хы», иаҿырԥшны ажәа «ан-цәа», ан-«ан», цәа – арацәа хыԥхьаҳара узырбо асуффикс, аныҳәара «ан азы аҳәара».

Ишԥаҟалеи абас, ажәа «аныха» иаанагозар «анцәа-хы», ари ақьырсианра иарҿиаз акы акәхоит, арахь ҭакыла, иара ажәытәҳатәи анцәарацәаратә динхаҭара ҳнарбозар?

Ҳазлахәыцуала, аԥсуа ажәа «аныха», ақьырсианратә динхаҭара афункциақәагьы шьҭнахит. Иахьа макьана излаадыруала, ажәытәҳа уи анцәахәы сахьала «анцәа-хы» излеиԥшу ҳәа акгьы ыҟам. Ирҳәоит, зны ахьшьыцба, зны абшьтәа ахыбаѡ еиԥшызшәа, даҽазныхгьы еилкаам ԥстәык асахьа амазшәа.

Афактқәа излархәо ала, ҳара ҳазну аера IV ашәышықәса инаркны, Аԥсны ақьырсианра алазыртцәоз Византиатәи амиссионерцәа, идырны рхы иадырхәеит ажәытәҳатәи анцәарацәатә динхаҭа-

ра иатәыз ацқьа ҭыпқәа. Аусқәа убас еиҧкаан, аҭыԥантәи атәыла анапхгаҩцәа, абарҭ аҭыпқәа рҧы ақьырсиантә уахәамақәа дмыргылар амуа, иаҳҳәап: Лҙаа, Лыхны, Елыр. Урҭ ауахәамақәа рҧы «аныха» иашатҵәҟьан иаҳнарбоит «анцәахы».

Иара убри аамҭазгьы, Аԥсны кырцьара ацқьа ҭыпқәа анцәарацәатә динхатцара ишатәыз мацара иаанхеит, ажәа аныхагьы иҭнахуа асахьа зынҙак «анцәахы» еиԥшҙам.

Сгәы иаанагоит, абраҟа еиԥш, аублаа Быҭхагьы, ажәытәзатәи анцәарацәатә динхатцара ианцәахәны ишыҟаз, ашьҭахь ақьырсианра аамҭазгьы аҿазымԥсахкәа иаанхеит ҳәа. Аха аублаақәа рыԥстазаараҧы уи ажәытәзатәи адин иацҟан ақьырсианрагьы. Заурҟан Золак излеиҳәо ала, аублаақәа зегьы еицырзеиԥшу ныҳәан иҟан амшаԥ. Абарҭ аҩдинхатцарак инарыцлеит ашьҭахь акрантцы амсылманрагьы. Аха амсылманра егьырҭ ууанҙатәи адинхатцарақәа атцанарҙыртә аублаақәа рыҩнтҟа иҧәҩәазар, даргьы фанатикцәаны иҟазҭгьы, рыпсадгьыл иахымтцыр амуа иантагыла, аџьаамаҧы изымнеизеи? Урҭ, ҳәсеихацәеи, жәытәза аахыс ишырдыруаз еиԥш, еизеит рныхаԥшьа Быҭха амтцан. Аллаҳ дҳаракуп, аныха раигәа иҟоуп, ирбоит, иреиҧу хәыԥшҙак аҟны иртәаны ирымоуп. Есышықәса жәлары зегьы еизаны знык-ҩынтә иатцаныҳәоит. Ҭзыцыпхьаза ахәы наргоит: аҩы, аҙыс, ачашә, акәакәар. Мҩа харак иқәлозгьы, Быҭха алпха имамкәа цашьа изыҟатцом. Харак здылаз, жәлары зегь ираҳартә аныха дахықәаауан, уи ала иҿирыцкьон. Ажәакала, аублаақәа рыԥстазаараҧы Быҭха зламыз изакәызаалак жәлар ирзеиԥшыз уск зымҩаԥысуамызт. Уи даман аныхаԥааҩ, «аныха амаа зкыз», ауаҩытәыҩсеи аныхеи ирыбжьаҟазоз, «хыхь иҟоу Анцәа ду» иахь еиҭазҳәоз ажәлар аныха ишазгәаку. Аныхаԥааҩ – ҳаҭыр змаз, ахацламҳәа бзиа згымыз, абжьы еицамк зхаз уаҩызар акәын…

Аублаақәа, амсылман гәҭылса «џьанаҭ дгьыл ахь» ицо ианалага, Быҭха «Аитцбы» рымамкәа амҩа изықәымлеит. Ари џьашьатәҙами, мшәа? Мап, наҟнаҟ сажәабжьҳәаҩ ссир исеиҳәаша сыздыруам, аха макьана исаҳахьоу ала, асулҭантә Ҭырқәтәыла агентцәа еиқәдырҽаҽеаз апропаганда имҩахнаҟьеит акәымзар, аублаақәа, Ҟазауҭ абираҟ иатцагыланы хацәынмырха еибашьыртә еиԥш, амсылман дин азы ифанатикцәаны иҟалартә еиԥш, ргәы-рыԥсаҽы ԥашәк рҳаны ирымамызт уҳәартә ауп ишыҟоу.

Амала, исзеилкаауам акы, зқьышықәсала ирыхьчоз, ашьарҩаш зызкарҭәоз, зегь реиҳа иԥшьаз рыдгьыл гәакьа аныжьра рылшоит, арахь зынҙак амсылманра иатәҙам Быҭха аҟәых рымамкәа «џьанаҭ дгьыл» ахь амҩа изықәлом!..

Иҭытын ирҳәыз абырқьҳәа дахо Заурҟан данаасыдтәала, антцара сааҟәытцны снеиҽаԥшит. Аха иара уаҳа аҽымтра илымшозшәа, апыҟҟаҳәа иажәабжь дналагеит. Сара скаламгьы аблокнот иқәтцәиааура аҽынанахеит.

* * *

– Ишуасҳәахьоу еиԥш, ҳахәпҳа Алоу-иԥа Шьардын, аублаа аамсҭцәа зегь раԥхьаҙагьы Ҭырқәтәылаҟа адәықәлара иҽазикит. Уеизгьы аамсҭа нагак ихала амшын дхылозма, ицдәықәлар акәын, ҳара иабраа Золакаа ҳаиԥш егьырҭ ихьыԥшызгьы, нас, џьара бзиарак ззиухьазгьы налатцаны, шьардаҩы.

Аха ҳаамсҭцәа рыбжьара итцысит аимак, уара уазхәыц, дад Шәарах, ҳадгьыл гәакьа ҳшьапқәа ирытцыҩрны атцааҟәрылара ианаҽыз, «уара иуццода», «сара исыццода» ҳәа, иатахызма, нас, ахәдацәа тцибакаара?!

Иҟалаз уи ауп, Ҳаџьы Кьарантыхә инапатцаҟа иҟаз ԥшьышә ҭзы ирҷыданы, ҳара атаацәагьы ҳналатцаны, даҽеа ҩынҩажәижәаба ҭзы ицдәықәларц

итҭаххеит. Уи рацәак ихаимҭозар ҟаларын ашьамдгьыл ҳәа Тырқәтәылазы ирҳәоз ажәабжьқәа. Насгьы, дахьнеиуазгьы идгылашаз, ихәы-иԥхь изназгашаз рацәаҩызар цәгьазма! Хаҭала ҩынтә-хынтә ауаа снитцахьан Кьарантыхә. «Дзымааиуазеи сышькылкҩы иматцурахьы? Сишьцылеит, игәрагьы згоит, сахьцалакгьы смаҟа дадҳәалазар ҭахуп! Исыцдәыцәлааит итаацәагьы иаргьы» ҳәа. Аха уи сара схахьы исзаамгеит, ишуасҳәахьоу еиԥш, сара сзы Ҳаџьы Кьарантыхә дыԥсхьан. Саб иакәын, – иауазеи ҳахәпҳа ду дшыҟоу даҽеаҙәы ҳиццартә! – игәы иалырсны дцәажәеит.

Кьарантыхә иаԥшьигаз Шьардын иаииаҳа, ихы ааихнахит. Ашьа зыбжьаз аиҭацәа реиԥш еишьҭалт урҭ аҩыцьагьы анхацәа еимакны. Рҽеицәҙаны ишаҟьо акытақәа инарылалт. Нхаҩык иашҭа днықәхуан Кьарантыхә: «Уҽеырхиа, сара усыцдәыцәлоит!» ҳәа наиеиҳәон. Уи ашҭа дшынҭытцлак, дишьҭахх Шьардын даакылҟьон: «Уи иакәзам, сара соуп узыцдәыцәло!» – наидитцон уи. Амалагьы, ахацәымҭхара итагылаз анхацәа, изыцдәыцәлара дырзымдыруа еилагәжәажәон.

Ҽнак шьыбжьон, аҭаацәа краҳфоит ҳәа аишәа ҳнахатәоны, ҽеиқәа ццышәк итцакәашо, ҳамзырха дааҭалт Ҳаџьы Кьарантыхә. Ахаан ҳаҩны ашә ахьҽаз зымбацыз, ҳшымгәыҷзоз, абас аҙәгьы дицзамкәа ихалазатцәык имҩахытцра џьашьатәшәа ибаны, агәыркьхәа ҳшынҭаацәаз ҳнеиԥылеит.

Саби сареи ишькыл аанаҳкылт, аха Ҳаџьы Кьарантыхә аҽеыжәтцра иҽазимкит. Аҽееиқәа ԥашашон, иқәтәиаауан, ақырҿхәа аҕәра иацҳауан.

– Иацы сышькылкырҭа рибатомызт, сыцҽеыжәларагьы еимаркуан, иахьа, ижәбоит, саҙәуп, сымацара сҽеыжәуп. Егьырҭ зегь шыҟазаалакгьы, Заурҟан, уара иунааломызт сааныжьра! Иухашҭма иҟауҭахьаз аҭоуба: «Сах дыҟанатц имаҟа садҳәалоуп, апсра иана-

дамхагьы, аҳ иапхьа – ашькылкѡы!» – ибжьы ҷахьаҙа иаасыкәиргеит Кьарантыхә. Ҭабыргытҙәҟьаны, ихала мацара дҽеыжәланы дныҟәо аҙәгьы имбацызт, агәылара днеиуазаргьы аҙәык-ѡыцьак ицын. Иахьа, издыруада, рыцхҳашьарак иара иахь исзыртцысны салахихырц игәы иҭазҭгьы?

Саб, асас игәынамҙара имбаҙозшәа:

– Ҳаи, дад Кьарантыхә, ахаан сашҭа уҭамлац, иҟалозар уҽеыжәтц, ухы схумбаан, абыста антцаны игылоуп! – абас аҽеыуаѡ диҳәауа, ишькыл дадгьежьылон, знык аҟарагьы икылкааны даасыхәапшит: «Иаҳзааиз думбаҙои, дҽеыжәтцны данықала, ашҭа иқәу ауасачах ахәда хырпа!» – абри акәын саб иблақәа исарҳәоз, аха Ҳацьы Кьарантыхә макьана длакѡакуан. Ус, Алоу-ипа Шьардын, ишықаитцалац еипш, игәыжь дақәтәаны ҳгәашә дааҭалт. Дшааиуаз, ара апшәымас ихы иҧхьаҙон усгьы, ахьышәҭҳәа дылҿеыжәтцын, усгьы ибжьы наиқәиргеит аублаақәа рпыза дҽеыжәны дахьгылаз:

– Сыбзыцәашьа имҙырхаҷы уара ус умам, узлааз амѡа удыруазар, абыржәытцәҟьа уаныланы уца!

– Закәызеи узлажьу, Шьардын, сахьнеилак сышьҭа аҭәы нхырсло усышьҭоуп, иухашҭма сара жәларык сышраҳу! Сахьнеилакгьы сақәиҭуп, исҳәогьы закәануп!

– Уара уаҳра, зыҿены аублаақәа ҳусхәарҭа ублыз аҽены инҭәеит! – ахҷа еипш аҷынаирхеит Шьардын.

– Уажәааигәанҙа схаҭкы кауршәуамызт, е-е, сабиц, рацәа спара баны уцәажәоит! Ашьыцра шьаҟәаҟәа шуҕражьыз хутит! Ацәгьарахь икылугарц уҭахымзар, убарҭ ѡынѡажәижәаба ҭзы, зыѡны ҳгылоу аҭаацәагьы налатцаны, сара исыцдәықәлоит, дареи сареи ҳаиужь, уҳабжьытц, уаҳпырхагамхан! – ҷаааиҭит, дышҿеыжәыз Кьарантыхә.

– Ауаа рахь усгьы аҧхашьара уцәызхьеит, ма Аллаҳҭаала уитцаҧшыр, уанаҵьалбеит, Кьарантыхә!

Сыбзыцәашьа гәакьа ихшазгьы иаргьы сара исыцымцар ҟалома? Акыкахш аҳақ еиларгома? – акыр длақәымчны дцәажәеит Алоу-ипа Шьардын.

Убасҟан уаҳа исзымычҳаит сара, аиаша уасҳәарами, аѳыцьагьы ахьызбоз сеилагон.

– Ҳаи, цьушьҭ, ари еиԥш уаѳы ибахьоума? – саатцҟьеит сара, – арахәтцәкьа, ашаха ахаҭаны ианырго, наҟааҟ ахы аҟьар азин амоуп! Дегьызмаха ҳаимырххара шәаҷуп, ҳара иаҳҭаху аҳәгьы дазҭааҳом, ҳанхацәазаргьы, ҳаргьы ҳуаауп, ҳрахәым!

– Уаԥхьа игылоу зустцәоу ухашҭма, иуцәажәашьоузеи, наҟ устыхә! – днасытцаҟьеит саб. Уиакәхеит, исҳәаз иазхьаԥшуадаз, аԥша иагеит.

– Уҭаацәа ирҭахымзар, ма уара ухала усыцца, Зауркан! – еиҭагеит Кьарантыхә ибжьы.

Сара сҷы ѳеихысхаанҳа даатцҟьеит Алоу-ипа Шьардын.

– Уажә иумбеит, уххь згеит Кьарантыхә, анацәеи ахшареи реицәырҳра! Аублаақәа ҳаҷкәынцәеи ҳаҳҕабцәеи аҳәырѳы рыхә ытцхны Ҭырқәтәыла иахьугҳахьеит!

– Уара, изҳәо, даара ԥсыцқьак уакәушәа! Нас, уара уакәҳами Ашәынтәи иҳәынҷаны иааугаз аҷкәынцәа, аурысҟәа ирыцәҳаны, аҭырқә ҭуԥьарцәа ираазырхәоз? – наԥигалеит Кьарантыхә. Нас, дынхьаԥшаахьаԥшын, усгьы нацитцеит: – Уара, Алоу-ипа Шьардын, ианакәзаалакгьы зхы мацара иашьҭаз уаѳын!

– Уара, Ҳаԥьы Кьарантыхә, уажә иумбеит азараҟьа еиԥш, аԥша ахьасуа анаҳәааҳәра!

– Ҳаи, Аллаҳ иныс, цәгьарак шысируа!

– Уи згәаҕьуа ахаҭа дыҟазар, даацәыртцааит!

– Ҳаит, уара, қәатцаамстажә, уҏсра снапаҷы ишԥаҟаз! – днатцаҳәҳәеит Ҳаԥьы Кьарантыхә. Адыхҳәагьы дылҷеыжәпан, иҷеы аҕәра нақәыршәны, иҟама тҕәыцәаа иҷааихеит. Алоу-ипа Шьардынгьы иҟама

цеицеиуа ддәықәлахьан. Саҳәшьцәа шәан, иааибархьусуун, сан лышьтахь инадибагәалеит. Саби сареи цьара акы аҽазкыха ҳаламгзакәа, сан: «Пҳәыс илхымшаз уарбану?!» – артцәааҳәа дыҳәҳәеит. Зҟамақәа еиҿасырц иҟаз ахацәа, иааиԥыххылаанза, лкасы налыхпаа, мацәысеимҟьаратцас рыгәта инысбжьалыршәеит. Даргьы, иԥыц-цыцза, иадырсызшәа, ртыпқәа рҿы иаашьақәхалт. Рыблақәа ашьа рхытцәало еиҿаԥшуан, атҳараҳәа ргәеисра рҳазыртрақәа шьтнахуан.

Ишькылкра ҳахьзаанза Ҳацьы Кьарантыхә ахуҳәа дыѡеыжәлеит.

– Ҳацьы Кьарантыхә сакәзар, лассы уахьсырхәып сара! – дласықәҟааны, иҽеы даасны ашта днытҟьеит. Алоу-ипа Шьардын, кыраамта длеиѡеиуа амзырха дықәын, игәы хьаҧссарц итахызар акәхарын.

– Шәыхиоума, уара, адәықәларазы? – днаиазтцааит саб.

– Иаҳзымго иҳамагәышьоузеи, сыхәпҳа ухатцкы! – саб ихы неиҟьеит ҳаѡнахьы, – ани усгьы иҳазгом, егьирахь, уандәықәло ҳаргьы ҳнаушьталоит!

– Атырқә ҕба «Нусрети-Бахри» иманшәалоуп, иагьдууп, знықҟьаразы ишьтнахуеит ԥшь-нызқьѡык иреитцамкәа. Акаԥдан издыруаз уаѡын, ацага-ԥса ууаԥсыцыпхьаза фба-фба маат рҿы дазаазгеит. Аԥаразы шәзеиԥшроузеи, уажә кыр шәызшәома? – дтцаахит Алоу-ипа Шьардын.

– Уиаҟаратәҟьа ҳамагәышьам, аха иҳаԥшаап, дад! – иҳәеит саб.

– Цәгьа сҳәалаханы сыҟоуп акәымзар, шәцагаԥса шәсыршәомызт! – иҳәан, Алоу-ипа Шьардын игәыжь ахь иҿынеихеит.

– Ҳацьы Кьарантыхә алаапк даѡызоуп ожәы, сабраа Золакаа уамак рытцеигалар ҳәа сшәоит, унарылалан, уаха ѡнык аҿы исзеизга, хатала срацәажәарц стахуп, рцагаԥса аԥарагьы еизганы инаргааит уахь!

Абас адҭа ныҟатҵаны, саби сани крыфара ууаи ҳәа ишихьыныҳалаз, имукәа, ҳахәпҳа дыҽеыжәланы дцеит.

Уажәытцәкьа ҳазлаԥшыз ҳгәы ҭҟьаны ҳаман аҭаацәа зегьы, иаауша ҳзымдыруа, иаххәаша ҳҽамшәо ҳаилагылан. Сан лкасы макьана ашьацра иларшәын. Саб Ҳамырза иаашьҭихын, ашьшьыҳәа иааитцыхны, иимбацыз акы акәызшәа, днахәаԥшит.

– Бкасыш иахьа ҽыцьа рыԥсы еиқәнархеит, иагымзааит бхахә зыш. Ибҟәыблазааит ашәыкас! Аха, дадраа, иахьа ҳазлаԥшыз – хырзаманоуп! Ахтцәара-хыԥсаара амҽа ҳанықәгылоу, ҳаҳцәа арахә реиԥш ҳаимакны аҟамақәа рылеибаҳәоит. О, злыпха ҳаура, зынзак ҳауцәымгхазама?

Дааскьан, акасы сан иналиҭеит.

Иаԥхьан Ҳаџьы Кьарантыхә, лассы уахьсырхәып ҳәа дахьсыԥәмақарыз, дысгәаланаршәеит Фелдышь. Шәарак сгәы инҭагьежьын, адырдырҳәа сцәа ҽасхыбзааит.

* * *

Аухантәарак лара сышлызхәыцуаз лацәеихьшь сзыҟамҵеит, ашара адәы ианаақәлагәышьа, сдәықәлеит, издыруан есышьыжь Фелдышь аӡы ахьхылталоз. Лыҽни аӡыхьи еизааигәан, ҳара – акыр иаҳцәыхаран, аха сара сзын уи ҷьабаазма. Ҽышықәса ҵуеит сгәырґьо уи амҽа сануижьҭеи. Уи аҿеынгьы ҳаиниеит ҳахьеиқәшәалоз.

Анаара хызҽоз ашәаԥыцьаԥ рхыцәқәа ҽаӡарақәа убомызт, еишьылҟкараза ихчылаз анаҟә иалаӡуан.

Аӡыхь атцыхәан ахьанаа ду амтцаҟны акәын ҳахьеиқәшәалоз ҳарҭ, ақәа кыдтцәозаргьы, амра кацеиуазаргьы иаҳԥырхагамызт, уи атцла хыбрас иҳаман, аха уажәы, аапын аналагамҭаз, уи цәгәыхаа игылан, икыдҳан илеиуаз аԥсата амахә ҟьантазқәа ирхьыкәкәаны ҳаргьы иаҳҿатәон, аха ҳҭып ахытцра ҳалшомызт.

Фелдышь адәыҟәлара иаҟәылкуан, аха дхьаҳәхьачон, маҷк днаскьаргьы, сналыхьзаны лнапҟәа аанысқылон, ларгьы мап лҳәомызт.

Ҳѡыцьагьы абзиабара мца ҳацраланы ҳбылуан, ҳааигәасигәа уаѡпсы дшыҟамызгьы, хәытхәытла ҳцәажәон, ҳабжьы ѡеитцаҳхыр, аҳәаццышә еиԥш ҳабзиабара ԥнаҟар ҳәа ҳшәозшәа.

– Сыхаара Фелдышь, – сцәажәон сара, лыбла гәытбаақәа ааигәаза сырхыԥшыло, – базхәыцишь, да, ҳарѡаш ссирқәа, ҳабна ԥшзақәа, ҳашьха еилаарцырқәа, абарт зегьы ныжьны ҳазлацарызеи?

– Издыргәышьозеи, Заурҟан, жәлары зегьы ахтцәара ианақәырк, цьара шәарҭак рбозар акәхап!

– Нас ишпаҳаԥсыхәоу, Фелдышь? Шәарҭ знапы шәану Кьарантыхә изы ирҳәо цабыргума?

– Итцабыргуп! Уи Шьардыни иареи аимак анрыбжьала, аҳәынтқар еинралцәа даарацәажәан, аґба ҳзалырхит, насгьы ихьыԥшу зегьы казенла Ҭырқәтәыланза ҳаргартә иҟаитцеит.

– Уи саргьы издыруеит, уаҳа?

– Ихьыԥшу зегьы ҳсиа шьтихит, дасу ҳазталашаз аґбақәа ҳарзишеит. Ҳахьнеиуа ҳнеиаанза, ихьыԥшу дызустазаалак, ақыта алтцра азин имам, ԥҳәысаагарагьы дақәитым, иара убас хатцацарагьы зыҟалом!

– Апстазаара ахата ааникыларц игәы итазами? – ҷаастит сара сеилашәаны. Сҷаԥшылара лцәымыцхазар акәхап, снапы аанкыланы иаалшьышьит.

– Саб уаха ахәылбыҷеха дцоит, дшьамхнышгылан Ҳацьы Кьарантыхә диҳәарц, азин ҳаитап ҳәа ҳгәыґуеит шәара шәыхәпҳа дандәықәлонза аангылара. Саб уи зыҟаитцо, уареи сареи ҳаицәмызырц азоуп, Заурҟан!

– Башаза ацьабаа ибмырбан баб! Алоу-ипа Шьардын ицас ақынтәгьы, Ҳацьы Кьарантыхә уи дикәшаҳатхаран дыҟазам. Сара сызбахә иаҳаргьы ихы ихнахуеит…

Абас ҳагәтыхақәа шеибаҳҳәоз такәааматҭа ҳацәцазар акәхап. Анаҟә аҽеашеит, икәалыкәаџьо иаакылпҵеит амра. Ус, пҳәыск даахыцәгылан, Фелдышь лыхьз ҳәаны, аки-киҳәа ҽылтит. Апҳәызба лцәа даатазызеит, ашырҳәа лҽыналхеит азыхь ахь.

– Иҟалозар, даҽеа знызатцәык, Фелдышь, – сналыхьзеит азыхь дынхыцәгылон. – Азәгьы бизымтцаан, азәгьы бимыхәан, уатцәашьтахь амра тлак ашәара ианѡеиуа, ахьанаа ду ашьапаҽы бааиуеит. Ибдыруазааит, бышсыццара бааиуеит, усҟан акәхоит ҳанасып алагамта аҽҳәара!

– Аха сыда дызмам саби сани ишпарыпсыхәоу?.. – уа иааҽахтцәеит лыбжьы, деитцақьы-еитцақьуа атцәыуара дналагеит, аҽырҳәагьы лылабжышқәа рҽыларҳеит. Игәаҕьны даасгәыдсыхәҳәалеит апҳәызба, акантцытцыра еипш лзамѡа инақәпсаз лылаҕырз цәыкәбарқәа нацәкьысла исрыцкьон. Аха лара лҽааскҟәылтҳан, ашырҳәа лыпҳал ахь лҽыналхеит. Снапысын, апҳал аашьтыхны арѡаш инатцакны исыртәеит. О, анаџьалбеит, уи аҽены акәзаарын ҳанасып хыхәхәо иантәызгьы! Апҳал сѡахан, лыжәѡа иныкәсыргылт.

Итцәии-тцәиуа амарда иаҽагалаз амѡахәастә даныланы дахьѡеиуаз, лзара каткатон, еиқәкьларха ѡбаны ипаны илыкәыз лыхцәы хьапшшәала зны – арахь, даҽеазны – анахь лзара иақәтцәишон… «Фелдышь, бабаҟоу, бмааизо, мшәа, Фелдышь?» – ѡхалантә иааѡуан ан лыбжьы. «Снеиуеит, мшәа, снеиуеит, бымшәан!» – ихаакәакәараза исаҳауан апҳәызба лыбжьы. Усҟан иабаздыруаз сара, ари абжьы гәыҕкаага уаҳа исмаҳараны ишыҟаз.

Мап, мап! Уа сиашам, сыпстазаараҽы даҽеазныкгьы исаҳаит уи абжьы! Аха уи уашьтан, дад, зқәақәра згаша саншьа бзиахә Шәарах, уи макьана ихароуп. Акакала ипкааua иуасҳәалароуп, мамзар, азеипш зегь сыхәлатцәар ҟалоит!

* * *

Ус аилыхара ҳшаҽыз, иааит ҳдәықәлара амшгьы. Ауха ҳара аҭаацәа иаҳцәаз акгьы ыҡам. Идәықәаагалашаз ҳаматәаҩытәа ҽаҳәаны ҳаналга, агәгәаҳәа амца ахьеиқәыз ахәыштаара ҳакәшан ҳаатәеит, уаххьафареи цәажәареи усгьы иҡамызт. Акырынтә саб, банаџьалбеит, амҩа ҳаҟәламҭаз алаҕырҙ кабымҭәан, ҳара ахацәа ҳшыҡазаалакгьы, аҙҕабцәа ргәы ҭыбымҡьан, иаарыцҳашьа ҳәа шлеиҳәахьазгьы, сан ҽи-лаҕырҙи еиқәылхын ҳәа иҡамлеит. Лылабжышқәа ҳалмырбарц лхы-лҽы ҙыгакасыла иҭаҳәҳәан, аха убригь иалыкәкәаны аттахәа ахәа илатәон... О Анцәа, злыпха ҳаура, абриаҡара алаҕырҙ абаҭцәахыз уажәраанҙа!

Зхабар лзымдырҙоз Ҵабалтәи лашьцәа уҳәару, хаҵа ирымаз, уажәы мҳаџьырра амшын ихылахьаз саҳәшьа еиҳабы Ааишьа лтәы уҳәару, аҵанҙа лгәы ҭызыблаауаз лгәырҩақәа рацәагәышьан.

Ус уаҕеимшхарала ҳшеилатәаз, иҡьаҡьаҙа иааҳаршеит. Ашә аартны адәахьы ҳандәылтцит ахацәа. Сашьагьы, саби сареи изыҡаҳҵаз алаба иҽантцаны дныҡәон уажәшьҭа. Ажәҩан шәахәацк хыршәламкәа иеилган. Ҳапсадгьыл аҽы ҳара уаҳа иҳамбаран иҡаз аапын хаара рацәак хара ишыҡамыз ҩашьомызт, аҳауа, ацхарпа еипш, апхарра агәылыкәкәон, ҵларкәыкәкгьы аҵла еилҩаарақәа ирыдтәаланы «кырр-кырр» ҳәа амшзырҳага арҳәара иалагахьан, аха изызҳауаз амш аабараны ҳабаҡахыз, мышзаҵәык акәын иаҳзынханы иҳамаз.

Аҭаацәа ҳаиҳабы, саб Ҳамырза, днаҳаҵаҡьан, мчылаҵәҡьа какал ҳиркит, амҩаныфагьы дацклапшны аҳәсақәа идирҡатцеит. Арахә еилыргара ҳабалагахуаз, аҳәарақәа ааужьны ранацәа идҳарцәеит, ажәқәагьы рыцҳаҳшьан, агәашә иҭаҳамцеит, ус ашҭа иқәын.

Абас сҭаацәа маҷ-маҷ ирзаанхан иҡаз аҵыхәтәантәи русқәа ирҽнаҵы, Фелдышьи сареи ишеи-

баҳҳәахьаз ала амзырха сынтҟьан, сыкәкәаза ахықә сынталеит. Арҩаш снышәан, бнала, мҩахәастала, амҩақәа еихытцәтцәо, ҽыла усышьтазар усхьымзо, аҽеадхалара саҽын азыхь. Сахьцоз гәҩарас иҟартцахьан, азәгьы дазымтцаазеит. Саҳәшьцәа сани саби ргәы иқәыршьхьан Фелдышь даазгараны сшыҟаз.

Сызмыртынчуаз ахыжә сыгран, дад Шәарах. Хареи-ԥшзареи амрахәага еиԥш еилырԥхаауа измоу аҧкәынра ҟадыць тагылашьа уадаҩ аздырзом, гәыгыртала итәуп! Аха иаалырҟьан гәырҩацәгьак нахаԥоит, ипстҳәа еиқәараха!

Фелдышь лаша, сгәыгырта итцхәрааны иааиуа азыхь ахықәан, ахьанааду амтцаҽы дсыкәшәараны дыҟами!

Анцәа иҳәаны, уи лареи сареи ҳанеиқәшәа, дсыманы аҩныҟа сдәықәлоит. Ааигәа ҳаннеилак, саҳәшьцәа аадәылԥхьаны – абар шәтаца – ҳәа днарыстап. Абас, лара «Радеда» лхымҳәаакәа, хатцаҩызада хатца дцароуп. Саргьы, атацаагацәа дәыкәымтцакәа, чарада-жәрада ԥҳәыс даазгароуп. Ишпаҟоутцари, дад Шәарах, аниашьа ами зегь зырԥшзо!

Сара шәартас исымаз Ҳаԥьы Кьарантыхә, иахеижьтеи ԥьара уамак ҟаимтцазар, ддәықәымлацызт, дызталаран иҟаз «Османие» иаха ахәылбыеха харантәи избон, наскьа амшын ихгылан, иара ихьыԥшыз реизгара даҽызар акәхарын ҳәа уажәшьта ддәықәлахьазаарын... «Абри аилыхара иҟоу Фелдышь дысзалгонда!..» – схәыцуан амҩа сахьыкәыз.

Сцоит ирҳәынҷарц ар зышьтоу иатцкыс сыццакны, ашәарыцаҩ ахы изаҽамкыз ашьабста атцкыс сласны. Аха иабаҟоу, ахьанаа ду амтца тацәуп икказа.

Амат зыцхаз иеиԥш сгьежьы-хынхәуа, схы зқәыскра сзымдыруа атцла саамтцахеит. Сыпшыр, ԥшыха сымазам, атаацәа сзыпшуп, урт рыматәа ҽаҳәаны ишьтоуп, уаҳа иахьымаара амшын ихылоит. Сцаргьы, цашьас исымоузеи, сыпсыҩткаара дымбакәа!

Аҙыхь казказ санаахықәгыла, сылаԥш нақәшәеит сгәы иаҳагьы иҭызшьаашаз даҽеакгьы: нымѳахытԥ ашьацраҽы иԥыххаа, иҟәаҟәаса икажьуп ԥҳалк. Аха амаа еибган, иаашьҭысхын, илархаѳархо снахәаԥшит. Издырит, уажәы избазма, Фелдышь лҙаагага шакәыз, иагараан снапала иаашьҭыхны, кыр инаскьаганы датԥастԥахьан, уи амаа егьараан лнацәкьара ԥшҙақәа рыла илҭарбагьа икны саԥхьа дгылахьан…

Аԥҳал ԥҽеит, аха иақәшәазеи? Издыруада дшатԥалоз машәыршәа илымпытцҟьазар? Ус акәымкәа, уаҳа ҳашзеиқәымшәоз алаздырырц лхала иԥылҽзар? Ус анакәха, иԥыххааса ицазаап ҳанасыԥ, уажәшьҭа ԥҳалк азна алаҕырҙ азкаҭәашт иара!

Хнырҳәышьа змамыз ак шыҟалаз сцәа иалашәеит. Уажәшьҭа иԥыскуазеи, Фелдышь лани лаби сырбаргьы сацәыԥхамшьакәа, сыххымшақә ргәашә саалагылеит. Иҭацәуп амҙырха, лак, рахәык улаԥш иҭашәом, аѳны гылоуп иқәықәмашәықәмаха, иҭарҟацоуп ашәқәа…

Иҭацәуп, иҭынчроуп иахьабалакгьы… Цгәы еиқәаҭәа заҭәык абартцаҽы ауасхыр иқәтәоуп, агәы еиҟәыччауа, абжьы ҭарыхәтәаҙа икьиуеит, икьиуеит, аблақәа цымцымуеит, амацәыс еиԥш амца инхыччало сара сахь иаршәуеит. «Уажәраанҙа уабаҟаз? Узышьҭоузеи, иҟалаша аныҟала?» – сарҳәоит урҭ.

Иѳашьом аҭаацәа мҳаԥьырра амшын ишхылаз.

Схынҳәуеит аѳнықа, уаҕоу дшыхынҳәра. Уххь сымгози, уаҟагьы бзиарак сзыԥшызар!.. Мышзатәык аѳнутцҟала, абриаҟара гәаҟра иақәшәахьоу ҙәыр дҟаларымашь, анаԥьалбеит?!

Абас мышқәак рышьтахь схы атцкыс бзиа избоз, ихаҳә еилартәаху абаа атцкыс сзыцәгәыҕуаз Ҳаԥьы Кьарантыхә сынасыԥ даҕрагыланы икәаҳаит, исабеитәит, нас фыртын ԥсыпла амшын ихитәхәалеит. Уажәы ижьы сымазар, абга цыхлым еиԥш, аҕырҿҳәа сацҳарын, ахәырпхәа ишьа сатцашьшь из-

жәрын, аха урҭ сылшаргьы иабасыхәарҭаз, Фелдышь дызҭаз аҕба ацәаарагьы умбо амшын ихызлахьан.

Аҩны сшааизцәкьа, аҙәгьы сызцааха далам-гҙакәа, аҿтра сынҭалан, сҿеиқәа цыҩцыҩ, Нарҭ Сасрыкәа ирашь еиԥш «Бзоу» захьҙыз, аҕәра нахатцаны иааҭызгеит. Уи ак акәзан ҿыс иҳамаҙазгьы, сашьа иҿы усгьы итцыршьаахьан. Бзоу сыман аршаш ахь сналбааит. Асапын шәах ақәырчы искәабеит. Исыман аҩныка саахалан, аԥьыкәреи ҿырпны, иахьынзаҭахыз краҿастцеит. Нас аҿы ианкны исыман ашҭа сынҭытцит. Уи гәазҭаз сани саҳәшьцәеи, еибарҟутцәыуа, рыблақәа рнапы напыраркит. Бзоу мыжда кәашада ашьапы мыргыло исышьҭапало иааиуан, зны-зынлагьы игәыбзыԥны ахы сыднашьылон, ууаи, унасықәтәа, ԥшатлакәтцас адәеиужь ҳнахысып аҳәозшәа.

Ус, дук мыртцыкәа, зны-зынла иара ахьыкәсырхәмарлоз адәышкәаҕьаз аҿы ҳнаҙеит. Бзоу хлаҳәада, ара иҟаҳцалоз апшьаагоз цьнашьан, аҕәра иахо, иԥашашо исыдгьежьылон.

– Бзоу бзиахә, сарҕьажәа, акырынтә апсра сацәызгахьаз, уажәы, уара хара змаҙам, упсра снапаҿы иҟалоит! – абас сацәажәауа, ахы шьышьуа, акыраамҭа садгылан, сылаҕырҙ хаҟәҟәала. Нас аҕәра ааҿыхны снатцаҟьан, адәы иныкәыстцеит.

Аублаатәыла жәлары зегьы еицҿакны: – «ҳаҿқәагьы ҳара ҳаиԥш ҳаҕа иԥыхьамшәароуп! Дегьызмаха ауаҩ ишьа злоу урҭ адәы иқәыжьны, амшын ахылагьы гәнаҳауп, дасу ишиааҙаз еиԥш, иҿы инапала ишьааит!» – ҳәа еибырҳәахьан. Уи адтца насыгҙароуп саргьы. Скьарахә харшаланы сышхысра сҿеариашаны саагылеит, аха изуҭахгәышьоузеи, снацәа артцысра сылшом. Бзоу хлаҳәадагьы хара испырымтцкәа, апышә нышьтышь-аашьтышьуа игылоуп, атцыхәа ԥшҙа авивиҳәа иҟьауа. «Ҳаи, абри санымиакәа, абгақәа еимҕәыцә ирфар исхарази?» – схәыцу-

еит сахьгылоу, исылшом ахысра. «Мшәан, закәызеи сызлажьу! Бзоу мацара аҟны сыҟоума, сыԥни с-Фелдышь гәлымҭәахи, сыдгьыл хазыиеи срылаҳарц сыҟоупеи!» – даҽеакала сааиԥхьхәыцааит уажәы. Бзоу алымҳарҭахь скьарахә нарханы, сылацәа неиқәыԥсаны снацәа аасыртцысит, аха сабԥьар ахьаԥ ааҽытцгеит. Сыблақәа анаахыст: «Уаԥьал аама, уарамыжда, иууазеи, уабԥьар сықәкны?» – аҳәозшәа, Бзоу абла гәыразқәа снархыԥшылеит.

Аҭыкьхәа ахысбыжь геит, ажәԥан ахь аеҭәа кыднапаартә еиԥш иаакьыркьырит аҽы. О, анаԥьалбеит, уи абжьы гәыҽкаага змаҳаз ибаргәузеи? Зны аҟәараҳәа сеиҭасуа ахьҭа санаркит, зны ашоура цаҳәцаҳә ҁтанаршәит. Ахы зықәшәаз аҽы, иазкылҟьаз аԥсра иахыԥарц аҭахызшәа, иԥышьҭпа-ԥышьҭпеит, нас иаагьежь-гьежьын, сара сахь ахы аарханы, ашьапы ԥшӡақәа аҭарҽыланы адәы иныкәҳаит, цаха ҟаԥшьыла ипа-ԥаны исымаз аԥырцәқәа ишызбоз ашьа нарыхьшит.

Сара инасышьҭархххны ааигәа, хара, иахьабалак аҟәҟәаҳәа еибашьрак ҟалазшәа абԥьарқәа ааиларҭеит. Сара сеиԥш аублаа рырԥарцәа иршьуан рыҽеқәа, игәыҭкьагаха ашьхақәа ир҆ԥԥуан, Бзоу еиԥш зыԥсы зхыҵуаз аҽеқәа рыкьыркьырбыжьқәа. Иҟалап раԥхьаӡа абра акәзаргьы агәымбылра сахьаӡрыжәыз. Снапала анышә иасҭеит сеы, ахангьы хаҳәык насыргылеит.

Снеиқәҟьашан, схы сымагәыхьха, ирццакны сдәықәлеит ҳаԥсыжыртақәа рышҟа, уахь шьыжьнатцы ишнеиуаз здыруан ҳҭаацәа. Ныркә ахәада уахьыныхшәоз акәын ҳара ҳҳаблаҽы инхоз ҳажәлантә зегьы рыԥсыжыртақәа ахьыҟаз.

Ацҳатцәры зхыз аргаш снырит, уи цон ишцац, хьаабаада, ишәахпсараха. Убасҟак иҵынчын аԥсабара, адунеи аҽы гәаҟрак ҷьара иҟоуп узҳәарымызт. Ахәы саныԥхашла, иаразнак слымҳа иаатаԥит

ахуҳәа атцәыуабжьы. Ҳәсеи-хацәеи аҳабла зегь еизаны дасу рыԥсыжыртақәа ирықәлахьан.

Иаарыгәгәаны сҽынасхеит. Снеизар, саб дзышза иани иаби рхатгәынқәа раԥхьа дшьамхнышланы, игәы дтасуа атцәыуара даҽын, сашьагьы ихәра ашьамхнышлара илнаршомызт, ус дгылан, игәы дтасуа. Сани саҳәшьцәеи, дышхәыцыз иԥсыз ҳашьа еитцбы иҳатгәын хәыцы агәы иқәиааз ақыцәмыцәқәа ыкәкәшәаауа, рыхцәы цыртланы еибаркьызкьызуан. Атаацәа рҽы сара ахаҳә гәы змоу ҳәа сыԥхьазан, шамахамзар, саныхәыцызгьы сылагырз уафы имбацызт, аха ара исзымычҳаит, саргьы снарыдгылеит, сгәы стасуа. Ҳладахьыка, ҳфадахьыка ҳаицтәыуан, ҳаибаркьызкьызуан аҳабла зегьы. Сан дааин, лабхәеи ланхәеи рхатгәынқәа дрыкәшон, абасгьы лмыткәма иналатцаны:

Нани, дади, ишәыбаргәузеи, шәыԥсы сакәыхшоуп!
Шәыдгьыл гәакьа, шәыдгьыл бзиахә, шәыбаф амадоуп!
Шәгәы ирҽыгърым шәмата хәыцы, ара дшәываршәуп!..
Ҳара ҳгәакьыуп, ҳамфа мшынуп, ҳамфа тцхы-лашәуп!..

Итцәыуоит, ҽыц аԥсра иакәшәаз реиԥш, аҳаблақәа, ақытақәа, итцәыуоит Аублаатәыла зегьы. Избахьада, дад Шәарах, адунеи аҽы ҳәсеи-хацәеи, хәыци-дуи – жәлары зегьы анеицтцәыу? Анцәа иуимырбааит, уи атцкыс еицәоу агәыткьага уафы иаҳараны икам! Уи зҽафуаз ашьхақәа, о, анацьалбеит, еилакәыбаса имцакәа изларычҳазеи? Абриакара адгьыл иқәкьасаз алагырз златәаз Аублаатәылатәи аҳиасқәа, ишны ицаҳәцаҳәуа инеиуазар акәхарын!

Атцәыуара ҳанакәытц, иахьабалак анышәынтракәа рҽы аишәақәа ҳаргылт, аԥсцәа рхәы нааган иқәаҳтцеит. Шәыпсата бзиахаait! ҳәа афы рзыхтәаланы, атцәцақәа еитартәны, аирызқәа нарыддыргылеит ҳатгәынцыпхьаза. Ҳара ҳанцалак ашьтахь, агәырқьхәа

апсцәа еибаргыланы, «ҳтахцәа ҳара ҳгәыгәтажьны иаҳпыртцит, аха ҳхәы нрыжьит, шәааи, нас, ҳаидтәаланы акы ҳнацҳап ҳәа, рыхәқәа инархатәарызшәа, рхәы-рыпхь иатахыз адгаланы, рыпсхәы еитауны ҳарпыртцит.

Абас лаҕырҙашала ргәы рданы, дасу рыѡныҟақәа рышҟа ихынҳәит, ирызго рыматәа аашьтыхны ага-ҷахь идәықәларц.

* * *

Ҳаѡны еиқәыхьшәашәа иаҳзыпшын, ахәышҭаара усгьы иҷыцәахьан, нырцә-аарцә ҳаматәа ҷаҳәаны ишьтан.

– Ҳаит, абаапсы, шәгәы кашәмыжьын, жәлары зегьы ирыхьуа ҳаргьы иҳахьып, зны шәаатәақәа, ҳапсы ааитаҳкып! – ҳгәы иргәгәеит саб.

Нас акҷыѡра дныкҷаланы, саарала абыстахь иманы дындәылтцын, «шәит, шәит,» ҳәа ҳлақәа дрыпхьо, аатцра днавалан, дамеигҙакәа рхәы наритеит, ус ҟаимтцаргьы, ҳахьцоз иҳашьталон дара анасыпдақәа. Сангьы аџьықәреи лкалт илапсаны дындәылтцын, «дәрышь, дәрышь» ҳәа акәытқәа даарыпхьеит, уи дахьцалак аҳәыҳәаса реипш ихытцны илышьталон, ҳандәықәло дахьырымбашаз инаганы рхәы нарылтеит. Ахьшьқәеи абгахәыцқәеи шәырзынсыжьуеит ҳәагьы нарылалҳәеит, дҟутцәыуо.

Зегьы иаадыруеит, абыржәы ҳѡагылар, наунагҙа ҳахьымаара ҳашдәықәло. Ушьтахьҟа уаҳа хынҳәышьа анумам, уапхьаҟа умѡа узқәыло цқьа ианузымдыруа, о, злыпха ҳаура, дышпарыцҳахо ауаѡы мыжда!

– Аҳы, дадраа, уажәшьта ҳдәықәлап, ҳгәылацәагьы ргәашә итытцуашәа збоит! – ҷааитит саб Ҳамырза, ихылпа ихыхны апацха агәта даагылан. – Уа, Анцәа, шьарда зымчу, улыпха-угәыпха ҳагумыжьын, амѡа ҳақәлоит. Уара ушаҳатуп, ахаан цәгьара зымуц

сҭаацәеи сареи зхәы иаҭәҳәан изфоз уаагәышьан, иахьа иҟалаз арыцҳара ҳалоумырзырц суҳәоит! – даақәгьежьын, ахәыштаара даа‹еҳәагылеит: – Уара, сабацәа рабацәа, урҭ рабацәа рхәыштаара, ахаан мца ԥхара згымхацыз, гәыбган сумҭан абас уеиқәыхьшәашәа уахьынсыжьуа.

Абри ашьҭахь, еиқәатцәамҳаҳараза алѡақ иаганы икнаҳаз архнышьна ааигәыдҳәҳәаланы днагәзит, нас иҟама аатыхны ахчныза аханы аѡнаргәы аатижаан, уаԥстцәыла анышә еизыҳәҳәаны, иқьаса рҭәны имаҟа инадиҳәалеит. – Сыҷкәынцәа, дадраа! – дааҳацәажәеит сашьеи сареи – Абри сыԥсадгьыл аҟәых, снышәнап ауп, санԥслак, сыпсы раҳатхарц шәтахызар, сгәы иқәыпсаны сыжәжы! Аҳы, уажәшьта шәеидарақәа шьҭышәх!

Идәыкәаагалашаз ҳнарытцаланы ҳандәылтцит. Ҳашьҭахь иааиуаз саб ашә аиркырц данааха «иҟашәтцозеи, ҳаҕоу ишә аиркааит аҳәозшәа, чыжьжьыт» аргеит.

– Иҳадубалозеи, уанаԥьалбеит, ҳдәыкәламҭаз угәамтцуеит! О, Анцәа ду, ҳахьнеилакгьы ҳашә аумыркын! – саб дааныҳәаныԥхьаны ашә ныдитцеит.

Агәашә ааигәара ҳнеирц рацәак ҳагымкәаны, саҳәшьа Ціьуна илааҙаз ауасачах ҳаагәанатеит, дахьцалакгьы иѡуа илышьталон иара. Уажәгьы иѡны, акьапа ыргьало иаакылсын, изааҙаз иналышьклаҳәит. Изулакгьы, мчыла Ціьунеи ауасеи ааиҟәыскәыкәаан, агәашә ҳанҭытцит, аха иара алеиабгеи рзы иааныжьны ҳашцоз адырызшәа, ихагахан иѡуа, иҟаа-ҟаауа ашта иааталеит. Уи абжьы заҳаз, згәартцра иахыпан игылаз ҳажәқәагьы аҟаара иналагеит, урҭ иаарымырдеит ххәарақәагьы, итцысит алашрагьы. Ціьуна рыцҳа лыжьжьара иахамшәалоз атаацәа, ҳара ҳцаанҙагьы, аҟама аҿыцҳафыр еиԥш хагәқәа ирылнаҳәон, дегьызмаха адәы иқәҳажьыз ххааҙага ҳарахәқәа рыбжьы.

Наҟ ҳнаскьацыԥхьаҙа иаҳа-иаҳа ҳажәпаѡхон. Ҳгәылацәа ран аҭакәажә, хәышықәса раахыс дымԥсуадыбзамхо аиарҭа иамаз, уардынла днаргон.

– О, шәанаҷьалбеит, сыҷкәынцәа, сара анышә ада ԥсыхәа змам, шәсытҵаланы сабанҙажәгари? Диниман шәымазар, абра сыжны шәца!.. – лқьыҷызбжьы иалыѡны иааѡуан уажәы-уажәы.

Амѡақәа ахьеихагылоу ҳнеицыԥхьаҙа ажәлар еизытҵәон, агәылеи агәылеи еицылон, ҳаблаки ҳаблаки еиқәшәон, қытак даҽеа қытак нацлон. Уажәшьҭа ҳханы угылан унаԥшыр, ҳҵыхәа убомызт. Ҳаԥхьа дгылан ҳныхаԥааѡ, уи ишьҭагылан аҭаҳмадцәа, аҳәсақәа, зшьап инанагоз ахәычқәа. Цәажәара ыҟамызт, еицырхашьшьы инеиуан зегьы, амала, ана-ара иналкѡалкны иуаҳауан: ақьра-ағызра, ақәыԥсычҳара, ашәиԥхьыз, асабицәа рҵәыуабжьы…

Ус ҳаԥхьаҟа, ҳара ҳазланеиуаз иахагалаз даҽеа мѡак аҽы, ажәлар еидҵәаҵәалан ишеилагылаз аабеит, ауаҟьанчаҟьанбжьы шырхыѡуазгьы ҳаҳаит… Арԥарцәа аддыҳәа ҳаибарыѡны, хәдаҟала ҳаԥхьа игылаз аҭаҳмадцәеи аҳәсақәеи ҳархыкәшаны ҳнеизар, абар Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ, иҽеыхәа иаҵәа нымѡахытҵ иҽаҳәоуп, иара амѡаду агәҭа дангылоуп иаҳәа цеицеи ҭыхны:

– Сышьны абраҟа сынкашәмыжьыр ачыдахаз, уарбанзаалак аҙәгьы амѡа устаран сыҟам!.. – ҳәа даҽеуп жәлары дырҽагыланы иаҳәа аҟьара. – Шәжьоуп, шәеиҭажьоуп, уара, абаапсқәа! Шәхынҳәы, макьана иахыԥам, иқьаҵажәхаз шәыѡныҟақәа рахь, еиқәышәҵа макьана зынҙак имыцәац шәхәышҭаарақәа!

– Уаҳԥыртҵ, Бараҟаи-ипа, уаҳԥыртҵ, аҕбақәа ҳзыпшуп!

– Цан аҕбақәа шәыргап, аха шәышжьоу аныжәдырлак, арахь уаҳа шәыҙхыргаран иҟам! Ҭырқәтәыла уажәы исымбеит сара, ижәуазеи, абаапсы, ҷьанаҭ

ныжьны цьаҳанымҟа шәцома? Уа ишәзыпҵшуп амла, ахьҭа, антҷаара, мамзаргьы атәитәыхра!.. Асулҭан, алаҳәажә еипш шәырпар рзыҳәа джьышуеит, дшьашуеит, абцьар иатцаргыланы иахьымаара еибашьра идәыцқәитцарц!.. Уи азоуп, шәара шәгәырҩа даго цьышәымшьан! – дыҭҳашуеит Бараҟаи-ипа Аҳмет, аха иихәо заҳауада.

– Агьааурқәа ҳкагәаны ҳарнатыр аума иуҭаху? Ҳара ҳамсылманцәоуп, амсылман дгьыл ахь ҳцоит!

– Уара абри ахатца деилагеит, уаҳа дҽазҳәо тынха димаҙами?

– Амсылман дгьыл акәҙам, тца змам атышахь ауп шәахьцо!

– Ноурыз иакәын, уи иашьа, мҳацьырра амшын дхылахьеит!

– Ноурыз дымцацкәа дыҟазаргьы, иааигәа днеиуамызт, урҭ ахҟа рыбжьоуп.

– Сымпынҟа шәмааин, сымшьыкәа аҙәгьы шәсышьҭуам! Уара, уаҳа ихәыцуа аҙәгьы дшәылаҙами? Ицаз цазаргьы, шәара шәхынҳәы! Шәыжәлами, шәанацьалбеит!

– Даара ҳгәырҩа уагошәа ҟатцаны уҽхьаукуеит, ҳадгьылқәеи ҳмал инхази уреиҩаҙозаргьы ҟалап!

– Уара бзиара дук угәы иҭанда, ужәлар зегьы ахьцо урыцрытцны уаагылозма!

– Хатца уҟаҙами, абаапсы! Наунагҙа аублаақәа шыҙуа збаанҙа, атцыкьхәа исгәыдтцан усылга! – Абас акыраамта дтцәаа-тцәаауан уаҩ изеилымкааҙаз Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ хәашабга, шьаҿакгьы днаскьомызт.

Аха ахәычқәеи аҳәсақәеи анааидыгәгәалаҙа, игәағьны дызрыламкьыскәа, иҽынеистхеит. Зытра иҭытцыз амшын еипш, ажәлар дныпхьаҳәҳәан, агәырқьхәа илаивсит. Дызустҙаалак, иуацәа-итахцәа инадыркны, аҙәгьы дааҳәны дизхьампшит, иҽи иареи рымацара иааидхалеит.

Уажәшьҭа амҩадугьы ианҳаломызт, агаҷахь еихыҩаҳәаны инеиуаз ажәлар…

Ҳапҳьаҟа, наҟ-ааҟ иматацәа дрыгәҭылакны, ишьапы ахьиргылаша наирбо днаргон аҭаҳмада лашә, апҳьарцарҳәаҩы Сакәыт. Зназы ажәлар дсызрылымбааит иара, аха амшын ахь ҳнаскьо ҳаналага, имаҟа иадҳәалаз иԥхьарца ааимгихын, ахыц наҷишь-ааҷишьын, иааирхиеит.

Иҩралаз хьаацәгьак уаҳа илнамыршазшәа даагызы-ғызит аҭаҳмада, иԥхьарцагьы уи инақәнарғызит, убас ау ашәа ахы шикыз. Нас, дгәагәо дахьнеиуаз, иаҳа-иаҳа ибжьы гәылыршәо, абарҭ реиԥш ажәақәа иашәа иналеитцеит:

Уа, раид, сиуама, раид, мыхәацәгьа рҳәама?
Мшынгәыла ҳдәықәлоит ҳнышәнапқәа шьҭыхны!
Ҳабацәа рҳатгәынқәа ҳашцо дшәырҳама?
Раԥхьа шәлаҟәыма, шәхылпақәа шәхыхны?

Ааԥынраз иаҳзауит асы ҩамгыла,
Иԥсит ҳа ҳкәыкәу, ахьҭа аназымчҳа!
Лабжышла ишәкәаба, нас, ҳабацәа ртәыла,
Рацәа иқьаԥтажәхеит ҳ-Аԥсадгьыл рыцҳа!

Зегь еиқәыҙырҩуеит, рыпсы ҙаны; ахәыҷы насыԥдақәа ртәыуара иаҳа иааихсыгьшәа збоит, ачымазцәагьы уажәшьҭа уиаҟара иқьуам, иҩызуам, амҩасцәа зегьы рыпсы апҳьарца иҷанаҳәеит. Аҙәык-ҩыцьак, ишыртахҙамыз, аҭаҳмада иашәа иақәырғызуа рҷынархеит. Апҳьарцарҳәаҩы ибжьы иаҳагьы ишьҭыҵуан, угәы иаанагарымызт, ҷкәынамзар, абри ҭаҳмадак ибжьуп ҳәа:

Даҽеазнык, даҽеазнык ҳалаԥш рыххажьып,
Ашәы ршәуп ҳашьхақәа, еилаарцыруам.
Атцыхәтәантәи ҳашәа урҭ ирзынҳажьып,
Ҳашьхақәа гәаҡуеит, ҳахьцо рыздыруам!

«Ахшара гәыраз иан дицәымыҕхазар,
Рыцҳарак ыҡоуп! Сара шәсыцәтәымуеит,
Хара сымоума? Цқьа шәысзымааҙазар?
Сныжьны шәышпацои?» – ҳ-Апсадгьыл гәрымуеит!

О, раид, ҳ-Апсадгьыл! Афыртын баапс иасыз
Ҳамч мырхакәа ҳахьымаара ҳашьтуеит.
Угәнаҳа ҳамазааит, абас ҳахьымԥасыз,
Ҳабаԥ аагаргьы, ҳапсы узынҳажьуеит!..

Уажәы уи ашәа, шамахамзар зегь шьтнаххьан, атаҳмада дааԥсаны данаҡәытцгьы, инеимда-ааимдо, агаҷахь ҳкылсаанҙа аҳәара ҳшаҷыц ҳаҷын… О, анаџьалбеит, итцзозеи уиаахыс, аха аккаҳәа мшаҿены еиԥш сгәы иқәыԥуеит иара. Сара иагьараны избахьан цаҡьак аҷы арԥаш ахы ахьытцнахуаз, иагьараан избахьан, адгьыл ужәра инылашәаз арыц аҡата шагәылиаауаз, аха сара исымбацызт жәлар рыгәта ашәа ҷыц шиуаз. Избеит уи аҿены амҳаџьыраа рашәа, агәаҡ ашәа ахы шытцнахыз. Уи, аублаақәа адгьыл ҳаныҙаанҙагьы, ҳахьцалак иҳацын. Гәаҡра баапск ҳақәшәан, агәырԥа хьанта ҳажәԥахырқәа хьарҳәо ҳанааилахалак, ҳааидтәаланы иаацәыраагон, иаҳгәаланаршәон ҳара иҳаԥсхьаз аамта, шьха ҳаракык ҳныкәланы ҳазпшуазшәа, еилыцьцьааауа иаҳнарбон иаҳцәыҙхьаз ҳапсадгьыл. Ишаҳҳәашаҳҳәо, ҕәгәала ҳаныгьазклак, ҳгәырԥа иаҳа иласхазшәа аабон.

Агаҷа ҳанкылс, шьапыргыларта уаԥы имоуа, ажәлар қызықызуа, аҡәараш хыриқәатцәааны иқәжьын. Ауаа рымацара роума, апсасеи ашьамаҡеи, амҳаџьыр амшын ирзыхгалоз џьшьа икылырцаз, агаҷа иакуамызт, алақәа ракәын, реибафабжьы узычҳарымызт.

Апра ҕбақәа ааины амшын ихгылан, аканџьақәа неивыс-ааивысуа урт рахь ауаа рнагара иаҷын…

Ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын иҭаацәеи иареи, рыматәа-рҽыҭәа уардынла итцысны заанатц икылсхьан, рыматәа рыма аҕба иҭалахьан. Аҕба ду шәзалысхит ҳәа ҳшақәиргәыҕуаз иҟамлеит, ҳаижьазар акәхап. Уажәы иара, иҭеиспыхә ҕра еилырхуа, дызхытцны аҟәараҷы дгылан. Иааипылоз зегьы блала еимирҟьон, ихьыпшыз рахьтә аҙә дицәынхар ҳәа дшәаны.

Иаасцәымыҕхеит, аиаша уасҳәап, ихылпарч аҭыпан аҭырқәа феиз хылпа иханы ианызба. «Уажәнатә аҽееиҭакра ас изымариахазар, уахь ҳаннеилак, иагарыуала даабап!» – аасгәахәит, аха акраусызҳәахуаз.

– Зегь аама, Ҳамырза? – дцааит уи.

– Иааит, дад, зегь ара иҟоуп! – иҳәеит саб.

– Уажәшьта, зыпшра ҟамцакәа, аканцьақәа рҭалара шәалага! Аҳәсақәеи, ахәычқәеи, абыргцәеи заа идәыцәышәтца, амала, псы зхоу акгьы уахь аҭагалара ҳшақәиҭым усгьы ижәдыруеит! – иҳәан, адцақәа наҳаҭаны, ихала канцьак днақәтәаны, егьҟамлазазшәа иҽеырҭынчны, аҕбахь ихы рханы аҟәара днадцит.

Ҳаргьы ҳапшызма, хымапсыма ҳалагеит ҳус. Аканцьақәа еитцарпапа иҭәны аҟәара инадцуан, рацәак мыртцыкәа иҭацәны иааихуан. Аҭырқә мшынуаа, ар рышьтазшәа ҳдырццакуан, иҳатцаҟьон, иааузымчҳартә еипш ирымчны иҳацәажәон, аха мчыс иҳамагәышьазыз, апсуаа ишышәҳәало еипш, «зышхәа ҳтаз, иашәа ҳҳәар» акәын.

Амра тлак ашәара ианлеиуаз, агаҷа, арахәқәеи аламлашьқәеи рыда, икказа иҭацәхьан.

Сашьеи, сареи, даҽеа ҩыцьа арпарцәеи ҳакәын аҭыхәтәанынза зҽеаанкыланы, зегь рдәыцәтцара иаҷыз. Ус ҳаргьы ианааҳадгыла, агәапсапҳәа адгьыл ҳаҽеныцәыжьны иаагәыдкыланы, ҳалаҕырз ҳакәааша, иаҳзыпшыз аканцьа ҳнақәтәаны, амшын ҳанхылеит. О, анацьалбеит, сызшьапык сыдгьыл гәакьа ианыцә-

гылаз, егьи аканџьа ианансыргылоз иаасықәшәан сыпсыр акәымзи зынӡак абзиахә, аха иамуит, убама! Усҟан, ариаҟара гәаҟтәаҟреи насыпдареи срыниозма?

Ҳзықәтәаз ҳканџьа балыбаҭо рацәак хара имцацызт, иубаз еицәа убеит ҳәа, хашьҭахьҟа ҳанынаҧш, ҽеыуаѡык, иҽеыхәа иатҷәа дақәтәаны, аҟәара дшаахықәххылаз гәаҳҭеит. Иаразнак даадырит. Уи – Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ хәашабга иакәын. Дылҽеыжәпан, иҽеы аҕәра нақәыршәны, амшын дӡаалома уҳәартә еиҧш, дааскьаны ахықә ҳарак даақәгылт. Инапқәа иҟьон, ибжьы рдуны ак шиҳәозгьы ѡашьомызт, аха ҳара ҳҟынӡа иажәақәа заа ѡуамызт, аҧша иасуаз ишьҭахьҟа иагон.

– Уара, шәааи, ҳхынҳәны дышьҭаххып, дрыцҳауп, имацара атәыла данхалеит! – сҳәеит сара.

Аха ус акы ааушазаргь ҳаламыкӡакәа, итапанча шыҵҟьаз аҟара ахысбжьы ҳаҳаит, алѡатцәгьы еишьылӡа ишыѡаихҟьаз гәаҳҭеит. Ишаабоз дхышәҵны амшын дналаҳаит. Ацәқәырпақәа даамҵадырсын, дызхыпсаауаз ихәра ихадыршҭырц ртахызшәа, дго-дааго, агара еиҧш ддыртцысуан. Ахысбжьы иарырҳаз аҽеыхәаиатҷәа, абжьы хҵаны иаакьыркьырын, аҕәра шьҭшьуа иаманы аҟәара иныкәлеит.

Иҟалаз ҳцәымҕхеит, ҳапсыр моу ҳмоуа хҟалеит. Уажәраанӡа зынӡак згәырѳа ҳкымыз, зҳәатәы ҳаҳаргьы ҳтахӡамыз, иҧсра ҳгәы иалсит. «Ас зхы иазызуз ауаѡы, ҳара иҳазгәамҭоз иашак имбакәа дыҟамызт» ҳәа ҳаахәыцит ҳарҭ аканџьа ҳахьҭатәаз, аха изхәарҭазиз, иҟалаша ҟалахьан, ҳаргьы амшын мчра ҳаанахәахьан.

Итацәын, иқьапҭажәын уажәшьҭа Аублаатәыла зегьы. Аҙәызатцәык иаанхан иҟаз Бараҟаи-ипа Аҳмеҭгьы, игәы итеикыз анизынамыгӡа, иҽеишьит, ибаѡ мыждагьы амшыни агаҷеи еимдырххон, иахьыргара рыздыруамызт.

Уаала иҭәыз аԥраҷба аҽеаариашан, амҭәыжәѡақәа еиҭыхны амшын агәахьы амѡа шьҭнахит. Аҽены, цас иауазшәа, амшын иазҭынчран, аԥшагьы ҳаҷба ахы ахьхаз иацѡызаха иасуан. Амра амшын ишынӡаалаз, еилыблаауа ашәаԥшь аацәыртцит.

Амшын агәахьы ҳанынаскьа, ҳашьхақәа ҷьазҷьазуа ҳабла иаахгылеит. Уажәы избазма, урҭ рыкәа ҫтаршәны сраазахьан, аха уи атцыхәтәантәи ахәылбыҽхаз урҭ снаргәыдыԥшылеит, зынӡак даҽеакала, ажәѡан иаласазшәа, ибырлашха. Сара сымацара сакәызма, аҷба ахыҷәра ыкәыртәаа иқәгылаз ҳәсеи-хацәеи амҳаԥьырцәа зегьы, уахь анаԥшра иаҽын рыблақәа рзырҟәымго, ӡамѡақәакгьы алаҷырӡ рхьыжжын, игон ақәыԥсычҳабжьы, инытцакны атәыуабжьы... Амшын еиѡытцә ицоз аҷба наскьацыԥхьаза, ҳашьхақәа иаҳа-иаҳа илаҟәуан, ихәашьуан. Ус-ус дара рсахьақәа ныхбалан, рыхәанга мацарақәа ааҳзынхеит. Рацәак мыртцыкәа урҭгьы, аԥша иаҟьаз алѡа еиԥш, амшын еишьылра инхыӡлеит.

Иааҷызыҷызит ѡаԥхьа аҭаҳмада лашә иԥхьарца. Уажәа ашәа ациҳәомызт, арҳәара мацара азирхон. Заҟа иаамҭаны уи абжьы ҳалаѡызеи! Маҷк ҳгәы ааҳханаршҭит. Ҳаԥхьа – амшын, хашьтахьҟагьы – амшын, ҳахьнеиуагьы иаҳзыԥшу сеидру.

Амшын еилаҽеон, иҽыжҽыжуан аҷба амызгәыҭқәа, убарҭ ирыхҟьаны аԥхьарца абжьы зны еилыкка ишааѡуа, нас иныбжьаӡуан, ус, уаҳа имгаӡо иааиԥхьбеит. Акы иҽнатәаазшәа сгәы нтаҳаит, иҟалазеи ҳәа санынаԥш, аҷба ахыҷәра акәакьтаҽы, иуапакьаҽ каршәны дықәтәан акәымжә ѡаза зшәыз аҭаҳмада лашәы Сакәыт. Наҟ-ааҟ ишьамхқәа рыхқәа ыкәтцаны ицәан, иахьантәарак дрыбжьаргыланы даазгоз, иматацәа аѡыцьагьы.

Аҭаҳмада снаидгылт, хәылпазтәи ашәаԥшь шиҽалашоз дыцәама, рыцҳа ҳәа схы ларҟәны сылаихәаԥш, ижакьа ӡыш аҭарыра иахьыкәкәаны,

идгьыл гәакьаҽы ишьҭихыз инышәнап еипш игәы-дырҕәҕәаланы иикыз иԥхьарца дырбааҙон илаҕырҙ ацәыкәбарқәа.

– О, анаџьалбеит, алашәгьы игәеиҭама, наҙаҙа ҳазԥыртуа ҳаԥсадгьыл ахәангатцәкьагьы уаҳа иҳамбо ишаҳцәыҙыз! – насҽытцкьеит, сцәа сҭаҙыҙо сахьгылаз.

АҨБАТӘИ АШӘҨӘЫ

ИАБАҨОУ ИАРА, АҦЬАНАҬ ДГЬЫЛ?

Иаха цқьа сшызмыцәазгьы, шьыжьҙа сгылеит, сқьаади сҩыгеи неиқәыршәаны сааин, аҵла хачахь амҵаҽы асаҟәа сныкәтәеит. Сыпшуп, сызҵоу аҧшәма данбацәыртцуеи ҳәа. Исеиҳәараны иҟоузеи, анацьалбеит, иахьа?

Ажәҩан хтым, аҧҵа жәпақәа аҽажьуп, иаасыкәыршан акаршәра цәыҩфажәҙа ишьҭоугьы, сара сеиҧш аҵыхәтәантәи аублаа изыҙырҩларц аҭахушәа, иууаҙа иҧшуп.

Амҩа санықәлоз, хараҙа Ҭырқәтәыла акаршәрақәа руак аҵыхәаны, абас дсықәшәоит ҳәа иҟадаз, зыпсадгьыл хазына ныжьны «цьанаҭ дгьыл ахь» зхы зырхаз аублаақәа рцынтцәарах, зхатәы бызшәа здыруан инхаз аҙәызаҵәык – Заурҟан Золак.

Иан лкыкахш иадкыланы иитцаз аҧсышәала дсацәажәоит, исеиҳәаран дыҟоуп, саҧхьа дтәаны, ижәлар гәакьа интцәо, интцәо мацара, адунеи ишаныҙааз. Уи шыҟалаз макьана инагҙаны ишысмаҳацгьы, аҙәызаҵәык ида жәларак рынтцәара – ахырзаманқәа ирхырзамануп, уажәнатәгьы сцәа стаҙыҙоит. Иацы мацара исаҳаз иахатәи аҵх самырцәеит, иахьагьы сартынчуам. Уи исызнартцысыз схәыцрақәеи сареи цытрак ҳамацара ҳаицынижьырц итаххазшәа, Заурҟангьы макьана дцәыртцуам.

Зегь насыпшәа иҟалеит акәымзар, уи жәларак ртцыхәтәа иан даҧсыуа ҭыпҳамзаргьы амуази?! Ахь-

хьаҳәа уажәы дызлацәажәо аԥсуа бызшәа зынӡа изымдырӡозар ҟамлауазы?! Усҟан, сара аублаа бызшәа салацәажәартә еиԥш изласзымдыруаз ала, насгьы аублаа алфавит злаҟамыз ала, Заурҟангьы саргьы ҳхатәы бызшәақәа наҟ инышьҭатцаны, ҳаиасыр акәхон ахпатәи – аҭырқә бызшәахь.

Аублаақәа ртрагедиа мҳаԥьыррала иалагеит.

Амҳаԥьырра! Уи ажәа санхәыҷызгьы издыруан, иатцанакуаз шысзеилымкааузгьы… Аԥсуа жәларгьы уи рхыргеит, знык акәында, амҳаԥьырра хынтә иҭанарцәит Аԥсны! Уи азыҳәан ауп, аҭаҳмадцәа ргәалашәараҿы хашҭра ақәымкәа изынхаз, иааидтәалан анкьатәи хҭыск ианалацәажәо, руаӡәк: «Аԥхьатәи амҳаԥьырраан иҟалеит» – иҳәаларын, – егьи – «мап, аѽбатәи аан акәын» – иамеикларын. Саб Луман ушыҟәсира анбыкәу ҳәа уиазтцаар, атцыхәтәантәи амҳаԥьырра адырѽашыҟәсан сиит ҳәа уеиҳәон.

Амҳаԥьырра иагеит! анырҳәоз, схәыҷыхшыѽ аҿы, ажәлар ӡыхәашь дук нарыжәлан иныкәыӡәӡәаа иагазшәа акәын ишеилыскаауаз. Аиашатәҟьазы, жәанызкьѽыла аԥсуаа уи «аӡыхәашь ду» ишахәлабгазгьы, ҳажәлар лахьынтцала аублаақәа иреиԥшымхеит. Дазынхеит аԥсуа иԥсадгьыл, имыцәеит, агәгәаҳәа еиқәуп иара ихәыштаара. Аха иалшон даҽеакала иҟаларгьы. Иалымшози ԥсыуа зхылаҳәоу зегьы рхатә гәаԥхарала, ма мчыла, аублаақәа рымѽа ианылар?!

Усҟан, иаарыдаз арахь, жәлар ршьаркәасҭа ихыланы, ма аублаа бызшәа, ма аԥсшәа атцаразы? Дызустхарыдаз уи? Ҳәара аҭахума, уи сара сакәхомызт, мшәан, арахь аара акәым, схаҭагьы сҟаломызт! Иаҳҳәап, иахьа сызлаҟоу: аинститут салганы, аспирантура сҭаны, бзиа избо атцарауаѽ изанаатҭ сыманы, сыԥсадгьыл, сышколқәа… Мап, мап, урҭ роума, мшәан, схаҭагьы сҟаломызтеи!

Иацы, жәацы, ариабжьаракгьы аҭаҳмада цынтцәарах санизыӡырѽуа, сананԥшыло аублаақәа знын-

тҷалаз амҩа – усҟантәи аамҭаз аҭагылазаашьақәа убас рҽеиқәдыршәеит, аублаақәа ртцыхәтәа абра икылымсыр ҟаломызт ҳәа агәаанагара сҽақәсыршаҳаҭуеит! Аха, сара, аҭоурыхтә ҭагылазаашьала аублаақәа ирцәыхарамкәа игылаз, уамеиқәатцәа агәаҟрақәа зхызгаз, аха даҽа лахьынтцак зауз апсуа жәлар рыхҭылтц, сара, иахьатәи абра сыҟазаара – зынʒа даҽеак аҳәошәа ауп ишыҟоу; иҟалараны иҟаз ҟамларгьы ҟалозаарын! Ус анакәха, аублаақәа абри еиԥш атцыхәтәа иазкылымсыр ҟаломызт ҳәа ҳазҳәо алогикаҽы иҟазаап еилататарак, еиқәымшәарак…

Срызхәыцуеит, аҭоурых аҽы, ма наскьа, ма ааскьа иҟалахьоу, аублаақәа зықәшәаз иашьашәалоу ахырзаман хҭысҟәа… Сеиҭахынҳәуеит, ус ҟамлар ада ԥсыхәа ыҟамызт ҳәа ҳазҳәо алогикахь. Мап, мап, иага ус акәзаргьы, зынʒакцәҟьа уи сзақәшаҳаҭхо сыҟам. Иаԥхьан исҳәон еиԥш, схаҭа абра сыҟазаара, иахьа сызлаҟоу: стцара, сзанаат, среспублика, смилаҭ культура, схатәы школқәа уҳәа убарҭ зегьы аҽамгылаʒои уи алогика?

– Хәыцрак уалахалан уамоуп, дад, издыруада аҩныҟа гәхьааугазар? – бжьык аасаҳаит. Атҳарцәҳәа схәыцра саалтцны санаахьаҳә, Заурҟан дԥышәырччо дааин дсывагылан. Ахьышәтҳәа сҩагылан, аԥсшәа ааибаҳҳәеит. Есымша еиԥш уажәгьы, иаха сшыцәаз, сыфатә-сыжәтә, сышьҭаларҭа уҳәа зегьы дааразтцааит. Нас, атцла иадҟатцалаз аҟәардә днықәтәан, ибҕа нкыдитцеит. Иҽаԥшылара иаразнак инеиқәҟацеит.

Иаԥхьа иаатуаз акаршәрахь илаԥш наиршәит, аки-аки еишьҭархҳы, ҩ-лҩатцәк еишьылʒа, аҭаҳмада иҽаԥхьа инықәирчит. Ашьшьыҳәа дынҭанагалт, хараʒа ицахьаз, аха ихәыцрақәа еимдо излаз ашәышықәса. Дук мыртцыкәа иааиҽытцшәоз иажәақәа рыԥхуа снаишьҭалеит саргьы…

* * *

Ҳашьҭахьҟа иаанхеит, зныкгьы ҳанамҵыхьашәа, ҳазҭаз атәым ҕбақәа ирыгәҭасны, иаҳзымдыруаз атәылахь ҳаазгаз Амшын Еиқәа. Абар уажәы, хәыҷидуи, ҳәсеи-хацәеи ҳшьапы ныкәҳаргылеит зынӡак иаҳзыҵшымыз агаҷа. Самсун ақалақь азааигәара ҳәааидаҳкылеит ҕбак еицҭнагаз, ҳаамсҭа Алоу-иҵа Шьардын итҵанакуаз зегьы. Ҳара ҳаазгаз аҕба, ҷааҳәыра змоукәа амшын ихыӡлаша, «Нусрети-Бахри» ахьӡын. Ууанӡа иҳхытҳхьаз егьырҭ аублаақәагьы иахьабалак ари агаҷа иаваҵсан. О, Анцәа злыҵха ҳаура, ауаҩы мыжда дышҵагәыҕыртадахо, дегьшҵарыцҳахо, уаҳа иҵсадгьыл ахь хынҳәышьак шимам идыруа, тәым дгьылк дангәаҟло, иуахҭа даназыҵшу! Сшьапы неихго сназқәылаз адгьыл сара сзын ицәыҩӷажәын, алахь еиқәышьшьы ишьҭан, аҳауагьы иаҳа ихьанҭан, ахьҭа аныҟоугьы ужьы иалсны убаҩқәа архьшәашәон, амрагьы, ма аҵстҳәа еиқәарақәа аҿерыланарӡуан, ма ианаакылҟьозгьы, адгьыл аблырц аҭахызшәа, аҿеарҕьуан. Икеикеиуа ажәҩан еилгазаргьы, ҳара ҳҟнеиҵш, еилыбзаауамызт, ицәышҟаҡараӡа, аҵштәы ахырган. Даара ибзиан издыруаз аӡәы даасҵыларгьы, ихы-иҷы еицакызшәа збон, ибжьыҭдәкьагьы иара итәымызшәа саҳауан…

Уахьынаҵшуаз наҟ – ҟәаҵаҷаҵаран, аха бнарак еихашьшьы улаҵш аргәырҕьомызт. Иабаҡахыз иршанхагаз ҳара ҳагаҷа; еиуеиҵшым шәаҵыцьаҵла ҵхынгьы-ӡынгьы ииатдәкаҡараӡа ихҩаны, абна кәазақәа цыҕцәоушәа ибзарыбзаруа, аҵсҭа ҭахьрақәа еимашьшьы, ҳзыхь казказқәа еихәлаччауа, ҳарҩаш ҭрысқәа шәахҵсараха, аҟәарашқәа зҷыкәыршаз, аҵсыӡқәа зҭаҳәалмысуаз ҳзиасқәа! О, иабаҡахыз урҭ!

Ҳара ҳагаҷа бзиахә иқәнагалаз ауаҩы, иаҳҳәап, уи еиҵш заҳахьадаз, аха ҩнаҭак даднамкылаӡакәа адәышкәаҕьаз даақәхаӡаргьы, млаки хьҭаки даго ҳәа иҟамызт, уи ипаҳалон агаҷа ианымӡалоз аҵсабара

абарақьатра: адәҳәыпҵшқәа рҽы атцытцындра, афԥы лаҳалаҳауа, абнақәа рҽы атцыслаҳа, атцысжьы уҳәару, акакан мачхәызма, сара схаан ара кәада уаԥы иҟәыбаʒомызт, агәылхра цәгьоуп ҳәа; абацә утахызар, мачхәызма, цьара жьырʒык азы акәымзар, иҽызхуадаз, арахь, амра ашәахәа еиҵш абгыʒра еилҵхаауа, ацхарпа згәылкәкәоз амаахыр! Ҭагалан ҳаҵстақәа унарҭалар, атцла гәаԥақәа рҽы асаранць еиҟәышәшәо, ушьапы нылашәо ахьа цәҟәыншьа, итҟьо акыр уҟәнызар, еихыҵеитцыпо ашьабстақәа, ацәҟьа аргылашьа удыруазар – зеиуахк утаху аҵсаатә, ʒиаск ахықә аҽы амца узеиқәтцар – ркьыц мацарала заҟа утаху уҵыхьашәон акан рықәыԥԥы акалмаҳақәа!.. Ари зегьы ҳадгьыл бзиахә агәыҵҳәыхш акәын, дызустазаалак азәы, сасык дахибаараны дыҟамызт. Аха изхәарҭагәышьоузеи, урҭ зегьы ҳашьтахьҟа иаанхеит…

Ауаԥы мыжда имоу пату изақәымтцозаап, ахә ашьарагьы илымшозаап. Уи гәастеит сара!.. Цьаҳаным еилашыра агәашә ҟьаҟьаʒа иаартны ҳанынҭала ауп ианаадыр цьанат ахататцәкьа ҳашьтахьҟа ишынхаз, аха аамтеикәшара наунагʒа иашәаҳаит шьтахьҟа ҳтытцырта!..

* * *

О, дад Шәарах, ҳаҵсадгьыл ҳшықәтцыз еиҵш, ҳаибганы арахь ҳаʒхытцыз цьумшьан. Аҧбақәа ҳарҭалан амшын ҳанынхыла аҽены инаркны антцәара ҳалагахьан!

Март алагамтаз инаркны аублаақәеи, асаʒқәеи, ахҷыҵсааи, Ҭырқәтәыла агаҽахь ҳнагара иаҽын.

Аҧбақәа зегьы еиҵшымызт, иҟан ҳара ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын ихьыҵшцәеи иареи ҳаазгаз «Нусрети-Бахри» еиҵш адуқәа. Акык-ԥбак рыхьʒқәа сгәалашәоит уажәыгь, иаҳҳәап: «Нусредие», «Маҳмадие», «Ассари-Шефқет», «Османие», аха иҟан итцегьы имачыз апраҧбақәагьы…

Акапданцәа заҟаҩы ауаапсыра шьҭырхуаз аҟара, аԥара роуан. Изашьҭази, арахә реиԥш ҳаидцаланы аҕба ҳҭарыжьуан, ҳафатә, ҳажәтә агәхьаа зкыдаз, урҭ заҟаҩы шьҭырхуаз акәын усс ирымаз, заҟаҩы зхыргаз аҳәгьы дазҭаауамызт. Ирҳәо умаҳахьеи, дад, «Аԥсыцәгьа ахаҳәтәҟьагьы, ашәаҳа еиԥш ирҩаны, аҳы алихуеит» ҳәа!

Мызкы аҩнутҟала, егарааны амшын цәгьахон. Усҟан аҕбақәа, шьхагәыла иааҳаз ашьхарыуаа гәықәхақәа ҟьо ирыманы амшын иааххалон, ма иахьахәтаҳамыз даҽеа сқьалак ахь иагон… Амҳаԥьырқәа амҩаныфа рымҵәон, аҳы рымҵәон… Рыҩнутҟа ачымазара ҭысуан… Аха урҭ ирызхьаԥшуамызт, интәоз рыжра иадхалар ҳәа ишәозу, иршәны амшын иналарыжьуан.

Аублаа қытак шҳәыԥыз праҕбак иҭалеит, амшын агәаҽы амшцәгьа рԥылеит, ишьҭызазоз ацәқәырԥақәа аҕба аамҵадырсын, акаканцәа еиԥш, иҟьо иама аҽынанахан, Варна ҳәа иахьашьҭаз иагеит. Уантәи Самсун иаанҳа ҩынҩажәи ааҩык ауаа аршра иагахьан. Самсун ианааигьы, ақалақь ачымазараҽкы алашәҵоит ҳәа, амҳаԥьыр ҭырмыжьит. Макьана зыԥсы ҭаз амла интәон, изышуан… Аҕба акыҕәра иқәгыланы, ааргьа акәымжәы зшәыз гәаҭаны, рнапқәа рҟьон. Згәы иазымчҳаз ҳара ԥьоук, афликақәа хрықәтәаны маҳала уи аҕба ҳнаҵагылон. Илбаарышьҭуаз ашахақәа ирыцраҳәаны уахь ирзыҩаҳашьҭуан афатәи аҳи… Аҭырқә мшынуаа ҳанаагәарҵалак, ицәҳашҳауа иҳаҵақьон… Ирласны ҳаԥырымҵыр, иҳаихсыргьы ҟаларын…

Ҳашьҭахь изхытцыз сазқәак ирыхьызгьы уасҳәап, дад Шәарах. Уи уаҩ ихаштуа акы акәзар, иахьанҳа сыхшыҩ хәарҽ иазынкыларымызт. Урҭгьы праҕбан изҭаз, урҭгьы амшын агәаҽы ирықәшәеит амшцәгьа. Абар мчыбжьык цахьан, аҕба шаҟьо амшын ихижьҭеи, ԥьаргьы изҽықәгыломызт. Изы-

шуаз амҳацьыр иржәит агамыжьзы. Амгәахь тысит, ахәыҷы насыпдақәа амтҭ реипш антҭәара иаҽын. Амшынуаа шаҟьо акыҕәра иқәын, иҧсуаз ахәыҷқәа амшын ахь идыршәуан... Анацәа рзыхәа ҳәҳәаран, ҟааран, хырпыпран...

Абра дрылан лысаби хәыҷ ида уаҳа гәакьа дызмамыз пҳәысеибак. Асаби дычмазаѡын, ан дылгәыдырҕәҕәала дшылкыз, иҧсы ааихытцит... Лыкәшамыкәша игылаз зегьы ирбон иҟалаз арыцҳара, аха ан дрыцҳашьан ҽыртуамызт. Амшынуаа анаалывалалак: «Шьышь наани, уа наани!» ҳәа иаацәырылгон агарашәа, урҭ анлаѡслак, аҽырхәа аҽыланахон лылабжыш, лашәа ниасуан амыткәмахь...

Амшқәа цон... Ахәыҷ рыцҳа изычҳауазма, аҕбаҽы агара иалагеит аҧсфѡы... Амшынуаа еимдо ишааиуаз, ан разҟыцәгьа иаалыдгылеит. Мчыла лхәыҷы даалымҟәытҷжәаны, иҽынадырхеит амшын атцахь... Ларгьы лхы еилаҧсеит иара уатцәҟьа, лынкылара иахьзаанза, хакәыла лыҷкәын днаишьҭалеит, амшын еилаҽеара датцәахит иаразнак.

Абас, амшын атца жәпаѡык амҳацьыр разҟыцәгьақәа рзыхәа ишнышәынтрахаз уаҳа сзалацәажәом, дад Шәарах, исцәыхьанҭоуп, аҳатгәын аартны аҧсы иртытра исзаѡызоуп, мцахәыцәа!

* * *

Зыпсы ҭахаз, ишуасҳәаз еипш, ҳшьапы нықәхаргылт ахаан иаҳамбацыз агаҽа. Убра иқәгылан бажьба роума, ааба роума, дара-дара еизааигәаны маҕаза еитцҳәақәак. Урҭ, аҭырқә туҧьарцәа Кавказ агаҽантәи иҙхыргоз аҧьыкәреи зыѡнарыпсоз ахыбракәа ракәын. Сара санаҽу аамтазы, урҭ рахьтә акызатцәык ада, егьырҭ еиҕрыкка иҭацәын. Ҳара, ҕбак итнагаз, Алоу-ипа Шьардын ихьыпшыз зегьы, хытцакырта ҳамамкәа агаҽа ҳаныкәха, ҳамтцаа-ҳампшаа, амаҕазақәа рышәқәа аартны, ҭаацәала ҳаҽешаны, ҳлеины

ҳлыѡналеит. Рацәак мҭуазар акәхарын аҷыкәреи дәылыргеижьҭеи, арыц иаршыз аԥарԥал ахыцәхәыц убла ҭырхуан. Акҽыѡрақәа рҽы икнаҳаз абызкатаҳарақәа урхьынҳалар, ушьҭырхрызшәа убон, атҳамцкәа ацәаакы ирылжжуаз аԥакәи ƀартцахьан, абаафѡы идәылшәшәуаз мацара ухлахатҷ аргьежьуан, аха урҭқәа усс измадаз, ақәа ҳмысуа, аԥшабаа ҳамго хытцакырҭак ҳаугәышьеит.

Ҳара ҳазхьыԥшыз ҳаҳ, Алоу-иԥа Шьардын, аґба дшаатытцыз еиԥш, иара иидыруаз ҭырқәа ҭуҷьарк иѡны аԥшәымара даангылт. Ишудыруа еиԥш, Анцәа ауаа еиԥшны ишеит, аха ҷьыбатыхла еиƀарамзарц ақәитцеит. Самсун ақалақь уахьналагылозҭәƀьа зхала игылаз ѡнык дныѡналеит. Уи млакы дакуа, хьҭакы даго дыƀамызт. Аха драԥгыланы «ҷьанатҷ дгьыл» ахь иааигаз ажәлар рҭагылазаашьа акыр дааитцанарҷәҷәеит. «Астцәƀьа ƀаларымызт, ҷьушьҭ, ҷьара зеилибамкаарак ҳԥықәсылеит акәымзар, ахеиҭаҳәара аҭахуп, схынҳәааныза шәхы шәахә, шәгәы кашәмыжьын!» – иҳәан, иҽеибытаны Сҭампылƀа ддәыцқәларц иҙбеит…

Идәыцқәламҭаз иԥҳәыс даартәаны, ара аҳәсақәа ҭитәык-аахәатәык еиԥш ирыхәаԥшуеит, саҳәшьа затцә бнапы данысҭоит, убри ак лыхьны данырƀала, ибдыруазааит бареи сареи быста шаҳзеицымфо – ҳәа леиҳәеит.

Аиашазы, дызҭахыз даалыцәшәартә дыƀан шықәсы ѡажәа ирҭагылаз, аамста ҭыпҳа Шьанда. Лыԥшра, лсахьа, Фелдышь леиԥш деиҭаҳәатәын. Аублаатәыла ҳаныƀазгьы лыҙбахә рылаѡхьан. Аԥсни, Ƀабардеи, Аедыгьатәылеи рахьынтә аҙәымкәа-ѡыцьамкәа аамста нагацәа рычқәынцәа рыпсы лызҭыхуа илышьҭан, аха лара илтахҙазаргьы, лашьа Алоу-иԥа Шьардын макьана азин литомызт ҷьара ацара. Уи длаԥшуан, иаҳәшьа лынасыԥ мацара акәымзаргьы ƀаларын, ихгьы дазхәыцуан, ишиҳәа-

лоз еиԥш, диҭахын «шьарда зымчыз» амаҳә. Апҳәызба лыгәрагара цәгьоуп, лгәы иҭатәоу сеидру, ара дахьааизгьы, ауаа беиаҟәа рылаԥш дыҭцашәеит, ларгьы аҿараԥшреи аҿеилаҳәареи иазгәышьуаз лакәын, дызлахырхрыз мачхәызма. Убартқәа дрыцәшәаны акәхап аҳкәажә лхаҭа ихынҳәра иаҳагьы дзахгәаҟуаз.

Шьанда лыхьӡ ухоумыршҭын, дад Шәарах, уашьҭан зны иуасҳәаран сыҟоуп, уи ллахьынҵа шлеижьаз, лашьагьы дышлықәӡыз, аублаақәагьы лара илыхҟьаны еицәаз аҟымҟыра ишҭагылаз. Иумаҳахьеи, мшәан, дад Шәарах, анасыԥи арыцҳареи зназы мҩахәасҭак ианибарӡалоит, аха нас руак аԥыжәара агоит ҳәа.

Аԥсҭазаара иага ицәгьазаргьы, уаҵәтәи амш лаша азгәыгра ацымкәа иҟалом. Хәычи-дуи, ҳәсеихацәеи жәларак ҳабла ҭырхаха, ҳаҳ ихынҳәра ҳазыԥшын, уи иҳаиҭаз аҿҳәара иахыпеижьҭеи заҟа ҭуазыз, аха иҟамызт ихабар.

* * *

Ақәыцьма млашь, ишдыру еиԥш, амла шазхымго ангәанаҭалак, изыхшаз антцәҟьа лкагәаны иафоит. Ус ауп иара амла ахаҭагьы шыҟоу – аб, ан аздыруам, ауа-аҭахы, аиҳабы-аитцбы усс иамам, аламыс акәзар, зынӡак ампынҟа иқәнажьлом, алаба ныхшьыланы зегьы еиҟаранатәуеит, акызатцәык пҟарас иамоу – «Иаагала, исыхәлажьла!».

Мҩаныфас ишьҭаҳҳыз анбанӡа ҳазхагәышьоз, иаразнак инҵәеит. Нас, ҳааигәасигәа адәқьанхьшьцәа, ҳаҟәрышьқәа нҵәаанӡа, чабабак-чабабак рымҳхәаауан, ашьҭахь, акыр иаԥсаны маҭәаҩыҭәак ҵәахны измаз рымгәахә иахҵныртцо ҏаархеит, аха изакәызеи, амала ирымҵарыжьуан, амла иаго аилахәаахәтра илшома… Адәқьанхьшьцәа аӡәырҩы,

ажәлар блаҟыблатцәо агаҽа ишыҟәхаз анырба, рыдәқьанқәа рышәқәа лытцарҟаца иаркны, атцәымгқәа раарханы, рхы ахьынахаз иқәтцны ацара иаҽын.

Асултан иеиҳабыра ҳара ҳашрыҟәгәыгуаз имныҟәеит. Ашьхарыуа-мҳацьырцәа рацәаѡҙаны, бцьарла еиқәных, цыхәапҵәара рымамкәа Ҭырқәтәыла иқәнагало ианалага, ирцәымыгхеит. «Шәарҵ шәсасцәоуп, иахьышәҭаху анхарҵақәа ылышәх!» – ацымхәрас, амҳацьыр цытцәтцәа-цытцәтцәаны атәыла иахьабалак иахьырыгҙарц иаҟәыркит. Ирзалырхыз анхарҵақәагьы, аҙәгьы иитахымыз, итацәны ишьҭаз адгьыл псадақәа ракәхеит. Иабаҟоу аԥьанатбаҳча? Иабаҟоу ахштцла? Иабаҟоу уааҙа ҳазқәдыргәыгуаз арахә, ахыбраматәахә? Имцхеит иара убас, шәанааи инаркны хәышыкәса рыѡнутҟа адгьыл абаԥь шәҳаршәом, шәыцкәынцәагьы арра иагом ҳәа иҳарҳәахьаз. Амҳацьыр анхара ишналагаз, адгьыл абаԥь ахыршәаар акәхеит, рыцкәынцәагьы аҙхытцха рымҭакәа абцьар шьҭышәх ҳәа иаарыдгылеит.

Урҵ зегьы мап рцәаҳкуа ҳаналага, иаҳҟәатцит, аҙәгьы дҳазхьаԥшуамызт, аҙәгьы ҳидикыломызт, цкьа рхы иалпшып, «Аамҭа лууп, дара реипш иагьаѡ алагап!» – рҳәазар акәхап.

Амаҕазақәа руакы еитцарпапа цьыкәреила итәны игылан. Амҳацьыр рыпсы ианақәыпш, ари ҳара ҳадгьыл иқәаадрыхыз акы ауп, ҳапхҙы ахьшуп, иҳамазкуа аҙәыр дыҟазар даацәыртцааит ҳәа имақарчақаруа илеи амаҕаза иласын, дасу ишыѡарзышьтыхуаз аԥьыкәреи еимгәыцә агара иналагеит. Аха абар арыцхара, аԥьыкәреи алагарҵа ааигәасигәа иҟамлеит. Цьоукы аԥьыкәреи рыц жәны афара рҽазыркит, даҽаԥьоукыхгьы ахаҳәқәа ирыкәтцаны ичқәачқәны, зыршыла ирсаны быстас ируан, аха маҕазак азна зызходаз, гәларшәысгьы ирмыхәеит жәларак.

Нас, ааигәасигәа иҟаз ақытақәа ҳнарылалеит ҳгәеигәеиуа. Сыламыс сзыҟьашьуам, аҭырқәа нхацәа иахьынӡарылшоз ирымаз иамеигӡеит, рымгәахә еиѳшаны иҳарҭон, еиҭаҳарҭон, зжьы ҟаԥшьшьӡа иааԥшуаз ахьҭа дакны зыцхахә еихамгылоз данырбалак, жәмыжәк наидыргалон. Шәышԥарыцҳахеи ҳәа иҳадашшылон… Аха жәларак, ицәхәыҟьантазны адәы иқәхаз, рныҟәгара зылшодаз!

Ихытцыз аӡы ацарҭа аԥшаауеит, иаангылом. Хаала, ҳәарыла-чарыла иаҳзеиқәмыртәеит ҳамлакра. Зынӡак ҳгәы ишҭамыз, ҳацәгьауцәаны ҳаақәымгылар амуит. Ахацәарԥар хаз-хазы ҳаҽшаны, шәақьԥынҵала ԥсымышьҭыгак аԥшаара ҳалагеит. Ҳара ҳацәхәыҟьантаззаргьы, ҳабџьарқәа еиқәыцырцыруа итцәахны иҳаман. Арахә ахьыҟаз ҳақәшәар, иԥҵәаны иааҳцон, еицыз еиѳшаны дасу ҳаѳныҟақәа иаагон. Аба ма ашьапыматәа ахьыҟаз ылаԥшыхәны, ақалақьқәа рҽгьы ақәылара аныҟаҳҵоз рацәан.

Иаҳҽагылоз аӡәы ҳиеигӡо ҳәа ҳаҟамызт, егьараан ҳѳызцәа ҳавыршьаахьан. Ҳара ҳахьықәнагалаз атәыла аиҳабыра, амла ҳаргәаҟны, абас зынӡак иаҳтахӡамкәа ацәгьаурақәа иҳампытцҟьоз ирхырҏьаны ҳгәаҕ ркит. Абнауаа, аҕьычцәа, ақәылацәа ҳәа ҳзырҳәауа аҟынӡа ҳхы наагеит.

Самсун ақалақь агәарабжьарақәа иахьабалак, ана-ара амҵ чалақәа реиԥш игиуа иуԥылон ашьхарыуаа. Рыжәѳахырқәа ԥцаԥаза, рӡарақәа ҭаҳаҳа, рыбла ҷьбарақәа амца рхыҳәҳәыла зтәыла ианытцыз ахацәа, уажәы урыхәаԥшыр, уаҕатцәҟьа иакәзаргьы дрыцҳаушьарын. Реимаа-еимскәа кылыжәжәа, ршьацәхыԥқәа ааԥшуа, ркәымжәқәа қәыршәтцаршәаны, рыԥсы рхаҳаны, ацәажәаратцәҟьа рылымшо, рыблақәа ахьынаԥшуа икыдхало, акрыфарҭақәеи афрынақәеи рышәқәа инрылаҳауа ақалақь иалан. Зшьамхы инанамгоз аҭаҳмадцәеи ачымазцәеи ру-

апақәа рытцаршәны аѡнеихагылақәа рапхьа адәытцәҟьа ицәиалан, амтц рхаабыцуа.

Амшын агәеиужьра ихыʒытылаз ашәах еипш, лхабар зхабару сымбаʒо дысцәыʒит Фелдышь. Апҳәызба қьынқь, ахаан аҕба итамлацыз, амѡа баапс лызхымгазар? Заҟаѡы ыҟада амѡа рызхымгакәа амшын итантцәаз? Лыпсы таны дыʒхытцзаргьы, лаби лани мчымхақәак ракәын, дырзымыхьчакәа, деихышәашәо, лыхцәы хьапшшәала саара ишьтасуа, злапш даатцашәаз пашьак, ма амал зымҟәытцакыз туԥьарк уадалықь пҳәысс дааихәазар? Урт реипшқәа уажәы ирымбеит, ара дара рыдгьыл аҿы имарианы ҳанроу уаҟәытц, нахьхьи ҳапсадгьыл аҿы ҳаныҟазгьы аублаа тыпҳацәа ирашәарыцо ирышьтан, заҟаѡгьы мчыла, рынасып иацәырʒны мшынгәыла иаргахьазиз арахь! Ма, издыруада, Фелдышь сгәыгырта, сааигәара цьара, сара сеипш дгәаҟтцәаҟуа агаҿа данызар?

Иҟастцарызеи, схы абасырхари? Сзазтцаарыда? Амла иаго стаацәа ныжьны сеимдо сабадәықәлари? Уртгьы ирбагәышьоит сызмыртынчуа мцак шсыгроу, аха иалацәажәом, акгьы шсымчым рбозар акәхап.

«С-Фелдышь, сыпстыѡра, быпсы тагәышьазар, бахьыҟазаалакгьы быбжьы аасырҳа!» – абри акәʒан лоунытә сгәатца итыѡуаз.

* * *

Зыҕены Тырқәтәыла сшьапы нықәсыргылаз аахыс, тцаароуп, пшаароуп сызҿу, сашьтоуп еилыскаарц аублаақәа ҳпыза Ҳацьы Кьарантыхә ихырхарта. Уи хатала ибара атцкыс имбара еиҕьасшьон, аха сара исызҳәаз апҳәызба лтаацәеи лареи иара ишицдәықәлаз здыруан. Инапатцаҟа иҟаз ижәлари иареи зтаз аҕба Самсун абаҕәазаҿы акыраамта ишгылаз, нас Стампылҟа ахы шархаз – урт зегьы са-

цəымҩашьо еилыскаахьан. Агаҽахь сааины амшын схыԥшыло саакəгылон, еишьҭалан иааиуаз ацəкəырпакəеи, акисиҳəа еиқəҽытуа уа ихагьежьылоз аҵнышқəеи, ԥьара изакəызаалак Фелдышь лхабарк сарҳəарызшəа сырзыԥшуан.

Ҽнак, Самсун абаҕəазаҽы ҕбак ааҽеԥынгылеит, шамахамзар ус иааиуаз саҩсыжьуамызт. Амшын ахыкə сахьыкəгылаз исаҳаит аҕба ахьынтə ауаҟьанчаҟьан бжьы ҕəҕəаны. Ааигəа саннеи, кəымжəылеи кабалеи еилаҳəаз шьхарыуак, аҭырқə мшынуаа мчылатцəкьа ихан аҕба дыштырҳəоз гəастеит. Афлыка асқьала ианнадгыла, итцагыланы дыҩхаргалеит, нас дырблаҟьаны арахь даакəрыжьит.

– Адлиа![*] – неиҽытцкьеит иара, ацəҳара налатцаны. Дшаублааз дырны ашырҳəа снеихаххын, сицхрааны дҩасыргылеит. Ҳааиҽаԥшызар, абар ассир, Ҳацьы Кьарантыхə ибзыцəашьцəа руаҙəы – Саид Дашьан.

– Иухьзеи уеиқəыҽаҳəа, Саид, абаапсы? – иԥьашьаны снаиазҭааит сара. Зназы иара иакəымзар ҳəагьы сгəы иаанагеит, ҕба шахала дҽаҳəазар бамба рахəыцшəа иԥызххаауа адауаԥшь хатца дабаҟахыз, иҙамҩа шьадақəа еидшəаланы, аарлаҳəа ишьапы дыкəгылан.

– Зегь ишəыхьыз ауп исыхьыз, уаҳа исыхьран иҟазыз, Заурҟан! – аарлаҳəа иҽы еихыԥхьеит иара. – Сҽы ҭбеит, абаапсы, ухатцазар, ҽамҩак аҙы сыржə!

– Умшəан, Саид! – игəы аасырҕəҕəеит сара. Дызлаҽаҳəаз ашахақəа ҟамала иаапыкҟаны ижəҩа снатцагылан, агаҽа ҳныкəлеит. Аапынран, амра лҭашəан, ахəлара адəы иаакəлахьан, аҽены ашоура иаакылкьаз иаргылаз амтцқəа макьана аҕуҳəа убла итапапон. Ақалакь ҳалтцны такəы ҳанынаскьа, дышзымцоз гəастеит, кəыкəымдрак азааигəара днышьтатцаны,

[*]Адлиа – аублаабызшəала – алақəа.

иаарццакны аҙы снашьҭалеит. Уа снеиуа, ана снеиуа, сҳәо-счо изулак, пасма ҽеытки еирыҙк азна аҙи сыманы схынҳәит.

Аирыҙ иҭаз неиҽакны ажәра далагеит, аҟәырқьҟәырқьҳәа аҙы лбааидонаҵы, иҟырҟмыць шылеиҩеиуаз гәасҭон. Аирыҙ аатиркәкәаанҙа дызтынчымхеит Ҳаҵьы Кьарантыхә ибзыцәашьа. Ибла ҭырхаха даасҽаԥшит иара, иблакытца ҭшәаараҽгьы лабжыш цәыкәбарҟәак нхәытцацырцырит. Сара сҽы еихысхаанҙа ҽааитит ус:

– Ҳалгеит, аублаақәа ҳтәы ҳәа уажәшьҭа акгьы зыҟалом, Заурҟан. Ҳхы ҭаҳархеит ҳнапала!..

– Уи саргьы избоит, аха исымчгәышьоузеи! – сгәы иаҳагьы инҭыԥсаait, ари зҳәоз мызқәак рышьҭахь адауаԥшь ҳәа жәҩахкыла иалырхуаз иакәын.

Хараҙа ҷьара, ажәҩани амшыни ахьынеималоз, аҽыцәаара иаҽыз мрахәагак еилԥхаауан. Убри иналашеишеит Фелдышь лхаҽсахьа, аха иаразнак акәхеит, амшын инхыҙлеит. Сааҽыхазшәа саакалеит, сгәатцаҟа ицәхәаҭаз сгәыҕырҭа хәычы, абарфын анхырхуа еиԥш, иаасыдысхаларц стаххеит.

– Саид, исоуҳәар ҟамлари, ихы абеирхеишь шәыхәԥҳа Ҳаҵьы Кьарантыхә? – стаait сара.

– Родост ҳәа дгьылбжьахак ыказаап, уи ҭыпс изалырхит, ишубо, «гәтыҕьгьаала» ҳаздызкылаз аратәи аиҳабыра. Ҳара аҭаацәа ҳада, егьырҭ ицызгьы иаргьы уахь рхы дырхеит.

Аԥыр-ҷырҳәа мцабзк аасыхҟьеит, сыпсы ааилышшааит, зхы снықәыԥшыз сгәыҕра хәычҷьара исыцәцар ҳәа сшәаны, ашьшьыхәа иаасыдысхалеит.

– Абыць ҳәа Ҩарданк иҭаацәеи иареи шәара аҕба ишәыцталеит, рхабар ҳәа иудыруазеи, Саид? – игәаҕьны снаиазҭаait, исеиҳәарызеи ҳәа сгәы хытхытуа.

– Сара санырԥыртцуаз, Абыць иҭаацәеи иареи еибган, Родостҟа идәықәлоз амҳаҵьыр ирылан. Ипҳа

пшʒа Фелдышьгьы дрыцуп, зегьы дрылҷчааua, деитаҳәатәха. Аха изуҭахгәышьоузеи, ҳҭыпҳацәа рлахьынтца цәгьоуп, уи цьара пашьак дипыхьашәазар, ахьымзг лзыпшуп…

Хьанҭарак насыкәѳырны агәапҳәа инасываҳазшәа, сыбга ѳеитцысхит. Шьапымшла сшьаҷа неихызгон иахьа, издыруада, насып ҟәырчахак сзыпшызар сапхьаҟа? Лыпсы ҭагәышьазаап сыгәлымтцәах Фелдышь! Уажәшьта сара соуп аус злоу, уаѳы ишьапы ахьакуа дгьылк аҷы дыҟазар, сышпазымнеири лара лҟынʒа? Шьхазар – схытцып, мшынзар – сыннакыларым, хаала сҳәап, мчыла сҳәап, дахьыҟазаалакгьы дсыпшаароуп лара.

– Шәарҭ шәхы атцкыс еиҧьашәшьоз шәыхәпҳа шәышпеицрытци, иҟалазеи? – сиазҭааит сара Саид, изаазгаз апасма ҷеыҭ, ииулак, дыхәцәырххо, ифаны данаалга.

Ихы икәаҷе дыштәац дтәан аублаа Саид, иара ихаҭа имҭаны иаасызцәырҟьаз агәыргьара хәычы зынʒакгьы изгәамҭеит. Апасма еиқәатцәа ҷирпуазшәа, ахәашақәа иҷы итеипсон… Дзакә хатцаз сымдыруази, уажәы даарыцҳасшьеит, сыхгьы гәыбган асҭеит, арсҟаамҭа сахьазымтцааз абрахь иаанагашьахаз.

Убри еилыскаарц ацәажәара санналага, Саид иҷы итеипсоз ахәашақәа даарҟәатцны, иццымшь хәымсысқәа леимарцахәны дналагеит ус:

– Иугәаларшәа, Заурҟан, Аублаатәыла ҳаныҟаз, ишпыкәу жәларак ҳпыза, ҳахәпҳа ду Ҳацьы Кьарантыхә ишькылкра уатәамшьакәа уипыртцит ҳәа ҷыгәгәала сануацәажәоз? Уимоу, ҳҟамақәа тыгангьы ҳааиҷаххит, – даҷын уи ацәажәара, адгьылҷыбгарра ибга надтцаны, ҳапхьа амза зхыччалоз амшын еилаарцыр дхыпшыло.

– Иудыруеит, Саид, сышѳытцшәаз инаркны Ҳацьы Кьарантыхә сара сзы дныхан, дынцәан, аха ашьтахь,

ҳабцьар шьҭатцаны амшын ахылара данакәшаҳатҳа, сара сзы дыпсит. Избанда, аамҭак ала уи ахатца дагьныхҳәон, дызтцаныхҳәозгьы икәаҳауан, – ҽаастит сара, уи иажәа ахы ахьцоз сазымпшыкәа.

– Усҟан, уара узы дыпсит, уажәы – ҳара аҭаацәа ҳзы, игәра згоз аублаакәа зегьы рзы! – иҳәеит Саид, илапш амшын аилыцьцьара иаҟәымгакәа.

– Амҩа шәахьынзеицыкәыз акыр ҟалама? Маза-зазаргьы исцәуҭцәахрым ҳәа сыҟоуп, Саид?

Даакәтәан, сыбла даахыпшылеит.

– Иуасҳәаран иҟоу уасиатк еипш иудкыл, Заурҟан, уаҳа исҳәартә еипш сҟалогьы сеидру! – дналагеит уи, ирцаулазан даакәыпсычҳаны: – Аублаакәа ҳахтцәара ҳара ишаадыруа мацара иҟамлеит ҳәа сыҟоуп, сашьа!.. Иҟалап, ҳабла шаапшуаз жәларак ҳартизар, ҳахә ытцырхызар. Иага ицьоушьап уара, убарҭ ҳазҭииз рыгәҭа Ҳацьы Кьарантыхә дгылоуп ҳәа уасҳәар! Сан гәакьа гәыпҳәыла, ишьап шьац иламыргылазакәа илааза, шьарда зымчу Быҭха еипш зыхьз ҳаныкәуаз, шәеышәшь сара сзыҳәан ҳәа даагылар, ҳабла еихамырҟәысзакәа иззынаҳагзоз Ҳацьы Кьарантыхә ицәгьак анысҳәо, издыруеит, сара схы ацәгьа шысҳәо! Аха адунеи аҿы зегьы зцәызыз, ипикраны иҟоузеи? Ишпубари, уара Заурҟан, ҳара ҳзеибашьуаз аҳәынтқар иеинралцәа: «Еибашьрада, шьакатәарада ужәлар неидкыланы Ҭырқәтәылаҟа иузыкәгозар, упсы ҭанатцы уара ухаҭа удагьы, умаҭацәа, урҭ рмаҭацәа ирызхаша ахьы уаҳҭоит» ҳәа, Ҳацьы Кьарантыхә дхырхзар?

– Урҭ реипшқәа уазҳәада? Хаҭала цьаракыр убла иабама? Ус акы умамзар, гәеибакрыла агәаҕ узыжьжьом! – сҳәеит сара, исаҳаз цьашьаны.

– Ичҳаны усзызырҩла, Заурҟан, – иҳәеит аублаа арпыс Саид, ҿыцха дышьтапшуа. – Аҕба ҳанҭалоз аҿены Ҳацьы Кьарантыхә днаскьаргон ҳзеибашьуаз ар рхада иҟнытә ҷыдала аштаб ахьтә иара иахь

иаашьҭыз ҩыцьа афицарцәа, уи ихатцкы кадыршәуамызт, идгьежьылон. Сыбла ишабоз чыкьмацьак изнаргеит, иҭаз хьызу разнызу сара исыздыруам, аха уеизгьы цьмаруацхарымызт уи иҭатцәахыз. Иара аублаақәа ҳпызагьы ар рхадеи Кавказ анаместники: «Ҳатырла шәахьсызныкәаз даара иҭабуп!» ҳәа ажәа шырзынижьыз схата слымҳала исаҳаит!

– Уара гәынхәтцысталоуп ушцәажәо, шәыхәпҳа уиакара гәыбган злаиуҭаша акгьы збом макьана.

– Урҭгьы зынза ибашоуп узҳәом, аха уа мацара даанымгылт ҳахәпҳа, – деиҭаналагеит исацәажәоз.– Ҳара ҳазҭаз аҕба Самсун иааҽепынгылеит, иара абраҟа акәын ҳазхытцрангьы ҳахьыказ, аха Асултан иахьтә хатала иаашьҭыз ауаҩы диҧылан ҳпыза: «Унапатцаҟа икоу ажәлар уманы Стампылка уаала, уа дузыпшуп авизир ду ихата» ҳәа иеиҳәеит. Аҕба днаҳацталан, Стампылка ҳдәыцәлеит. Ацьаама ақә ииатцәкаҟараза изхыҳәҳәоз ақалакь аҿы ҳаннеи, аҙәгьы аҕба дтырмыжьит, иара Ҳацьы Кьарантыхә ихата ида. Авизир ихан ахь сцоит ҳәа иҽанеибита, ҳарҧ ибзыцәашьцәа ахҩык аишьцәа, ҳахәпҳа аибашьра, ма даҽеа ус дук ахь дандәыцәлоз ишыкаҳтцалоз еиҧш, уахь ҳиццеит.

– Ҳацьы Кьарантыхә иахьа иҧсадгьыл аҿы дыкам умҳәозар, еицырдыруа уаҩуп, жәларык дырпызан, ус ҳатырла дахьрыдыркылаз сеигәыргьоит! – ныбжьазгалеит сара, аха исҳәаз зынзак имаҳазазшәа, Саид деиҭаналагеит:

– «Арз адасы»* ҳәа изышьҭоу, зпенцьырқәа хыгьежьааз аҩны хазына ҳнадгылт. Акануеи ҳаурышьҭит. Ауада ҭбаатыцә ҳаныныҩнала, мацәа-мацәа еилаҧсаз ауарҳал еилыҕраа ҳнылагылт. Апсаатә мҩас амтцәыжәҩа ашьҭыбжь уаҳараҳа, ҳшьапқәа рышьтыбжь уаҟа ианымҩит, иалазуан ауарҳал хәбаба.

*«Арз адасы» – Стампыл авизир ду идкыларта.

Хылпа еитцыхәхәак иханы, игәышпы зегьы хызѡоз ижакьа еиқәатцәҳаҳараҙа, ауада акәакь аҽы ишьапқәа итцапсаны адиуан тата дантәалан таҳмадак, уи авизир ду иакәын. Абарт иааѡналаз уааума ҳәа дагьҳҳамытцгылеит, иара ус илапш неитцыхынгьы дҳахәампшит, дызлааиз узымдырҙо, агага еипш иааѡналаз аматцуѡы иапхьа иныкәиргылаз ахраҽ аашьтыхны днаҽыхәа-ааҽыхәеит. Ацәа хаа дтанагалан алтцра ицәыхьантазшәа, деиқәыраҳатха дтәан иара. Ҳацьы Кьарантыхә ҳапхьа дгылан, иҙара тгәыхаа, ишыћаитцалац еипш, иќама амҳаста кны.

– Аллахтаала изаҙәу, амсылман дин ззылпхаы адәы иқәу зегьы раб асултан ду даара гәахәас иќаитцеит ужәлари уареи агьааурқәа цьаҳаным амца шәалтцны, ари адгьыл пшьа ахьалшәхыз, иара идузҙара шәхы ахьимажәдаз! – дналагеит авизир, иажәақәа мчыла иҽы итихуазшәа, хрыжь-хрыжь даатгылон, ибла ҳхыпшыларц итахымызшәа ганха дыпшуан. – Аурысқәа ҳара ҳахь аҳәара ћартцоит, урт рҽы уеызлапсоутәыз уара иаҳа иудыруазар акәхап, лымкаала, уара, Ҳацьы Кьарантыхә, хылапшра угымхарц. Убартқәа зегьы ихаћны иааганы, лыпхала дузныћәеит адунеи азбжак зымпытцаку асултан ду; уара иуанеишьеит апашьара, иара иақәнаго ауалафахәы азыптцәаны, нхарта тыпсгьы иузалихит уаѡ дахьухарам, цьанат иаѡызоу адгьылбжьаха Родост. Азингьы уитоит унапатцаћа иќоу пшьышә тҙы уманы уахь ацара. Егьырт аублаақәа, Тырқәтәыла дгьыл тбааup, иахьыртаху инхааит, уи дара ирусуп.

Ҳацьы Кьарантыхә ууанҙа урт шидыргалоз идыруазшәа, азхәыцрагьы даламлакәа, деигәыргьаны, иара ишихәтаз еипшгьы иаарпшҙаны итабуп ахиҳәааит. Аха ҳара ибзыцәашьцәа идгылаз иаҳцәымыгхеит, гәѡарасгьы иаҳкит ҳҳы атцкыс зыгәра аагоз ҳахәпҳа бзиахә маҙак шитцаз.

– Зда дҳамам ҳахәпҳа! Ухы аџьыка ықәуххьеит ужәлар гәакьа рзы. Урҭ реиҳа ашәарҭа иантәагыла, уда ахатца дқамлеит, убырфын бираҟха рапхьа унагылеит. Адунеи уқәнатқ шьҭралагьы хаҭалагьы уара уоуп изуалу, урпызан уцалароуп, аринахысгьы узыпсахуа даҽеазә дыҟам! Иахьа аублаақәа апсреи азреи ианырҭагылоу аамҭазы, ҳпыза иҽы итшәарызеи ҳәа гәыгырҭала ианухәапшуа амшқәа рзы, азин умам уара, урҭ рлахьынтцацәгьа иамтцажьны унрылыгәгәа хныҟәгара мацара ацара! – дацраланы даацәажәеит сашьеиҳабы. Уи аҭырқәшәа бзиан идыруан, саргьы хар амамкәа исаҳауан, ҳашь еитцбы иакәын зынзак иззымдыруаз. Убри аҟынтәи, сашьеиҳаб ибжьы нытцакны, еитаганы иҳаиҳәон авизир дуи ҳахәпҳаи еибырхәоз.

Ҳацьы Кьарантыхә, ишихьлац еипш, дааицрашәеит. Аха ииулак итцәахит сашьеиҳаби иареи агәынчыхь ирыбжьалаз.

– Ҳаи, сыбзыцәашьа, наҟ ушаҟәытцра! Урҭ реипшқәа цәыргатәума ари аҭып аҽы. Иҧсыз дузыргыло аиҳа, уажәшьта хнырҳәышьа амам уи сара саҳра. Уи, нахьхьи аублаақәа ҳусҳәарҭа анбылуаз иалаблит! Ижәдыруазааит, сашьцәа, ҳазтааз апшәмацәа ишырҭаху ҳныҟәаларoуп шәаргьы саргьы! – дақәымчны аҭак ҟаитцеит Ҳацьы Кьарантыхә. – Ишьашуа, ижьышуа абжьас цыхлым иалахәмарырц иақәызкыз, ичҳар акәзами цьара цәыбгыстакгьы? – Аублаақәа рпыза шьаҽақәакгьы авизир иахь днаскьан, игәы инапы надтцаны даахырхәеит. – Адунеи азбжак зымпытцаку, амсылманцәа зегьы злыпха ҳатцанакыз асултан ду сара сзын иааирпшыз аҳалалра насып дузzан исыпхьазоит! Агәра угарц стахуп, авизир ду, ухҳь згеит, сыпсы танатцы асултани иара иеиҳабыреи шәыматц аура сшазхиоу!

Убасҟан затцәык авизир ду ибла хиқәатцәаа-камкамқәа наҳахәаирпшит ҳкылкаааны, маҷк аҟарагьы длахҿыххазшәагьы збеит сахьгылаз.

– Асулҭан ду иԥашьарахьʒы ҳаракуп, уи занаршьаз иҽаԥсеитәыроуп зегь рыла, аха зегь раԥхьаʒагьы инаиґʒароуп – ѡба! – иҳәеит уи, нас дѡагылан, иаҳа иааскьаны игылаз аҟәардә тата дынкыдиаалеит.

Кьарантыхә иаҳаз дшазыхиоу ала ихы лаирҟәит, урҭ арбанқәоу ҳәа зҭаарак аҭира даламлакәа.

– Аллаҳҭаала ида нцәа дыҟам, еилеимгароуп Маҳмед ду иԥҟарақәа! Аԥашьара занаршьаз ауаѡы ихьʒ мсылман гәтылса хьʒызароуп, ажәла ҳара ҳҟны ирҳәаʒом усгьы. Уара иахьарнахыс Ҳаҵьы Бырзықь Кьарантыхә аҭыԥан – Ҳаҵьы Шәлиман-ԥашьа уакәхоит, иара убасгьы хьы нбанла уҭаѡхоит ари асулҭан иҳәынҭқарра дуʒʒаҽы аԥашьацәа рсиа. Уи – акы. Аѡба: иахьатцәҟьа иалыршаны у-Кавказ кәымжәы нышьҭатцаны, иушәуҵароуп аԥашьа маҭәа! – адҵа ныҟаитцеит авизир ду.

Ҳаҵьы Кьарантыхә ииҳәаша иҽамшәо даалакѡакит, ишызбоз аԥырқьҳәа мцабзк неиҽықәлан, иʒамѡақәа неилнашьааит. Ҳара аишьцәа ҳахьгылаз ҳлеиқәыԥсы ҳцеит.

– Иууазеи, абаапсы, ушыбзоу уҽушьуама, ужәла ухухыртә! – изымчҳакәа даатцҟьеит сашьеиҳаб. – Кавказ нхытци-аахытци жәытәнатә аахыс еицырдыруа, аублаа аамсҭа жәлақәа раԥхьа идыргыло, аҳра мацара иазшаз ахьы Бырзықьаа рыжәла ухыхра злаулшарызеи? Иудызгалазгьы уи злаигәаҕьызеи? Иаархәаз, ма ирытҟәаз атәитәых иоуп зыжәла зхырхуа! Уара, уара Ҳаҵьы Бырзықь Кьарантыхә, ахатца-ихатца, аублаақәа иреиґьу, аублаақәа рпыза, умала, уаҕеимшхара, уҽушьуама, чынк азыҳәан ухьыжәла шԥашьҭоутцои? Аҳәынҭқар иеинралцәа зны аамҭала дара рхы уадырхәарц ачын иурҭаз ужѡақәа ирықәхны амца иалоужьхьан! Еи, геди, сабиц, рацәа ҳпара баны дцәажәоит уи аҭаҳмада ԥатца баба!

– Уҽааиқәк, ԥсыхәа амазар! – аарла иуаҳартә инцәытцеиҳәеит Ҳаџьы Кьарантыхә, аха сашьеиҳаб иажәа изнымкылт:

– Мап, мап, зда дсымам сыхәпҳа Кьарантыхә, мап рыцәкы иудыргалаз зегьы! Жәлары зегьы ушырбац ушхатцоу уҟаз! Уҳазыртрақәа каламԥсараха, уҙара кылыршәа узмоу умилат матәа ушәыхны, уԥсы штоу атоубыт уҽтоутцома? Апҳәыс еиԥка еиԥш итбааy аиқәа ушьоутцома? Акы уацәымшәан, Кьарантыхә, ҳарт убзыцәашьцәа ҳапсы танатцы млаки-хьтаки уаҳаргом! – иҽеизеиқәкуамызт сашьеиҳаб.

– Адгьылбжьаха узалрымхыр, уаҳа тып ыҟаҙамзи Тырқәтәыла? Ари – ужәлар наунагҙа урыцәдырҙырц уахгароуп измааноу! Ҳапсадгьыл бзиахәгьы ҳцәыҙуа, ҳажәлақәагьы ххырхуа, ҳмилат матәа аныҟәгарагьы ҳақәитымкәа, цәгьарас иҟаҳцахьоузеи, ҳзыниазеи ҳара? – саацәажәеит сара, уи азал тбаа сыпсы ѡнаҟәыкуа.

– Дуцәнымхо, гәыпҳәыхшла узааҙаз уанаҙҙеи лыпсы тоуп макьана, ана аґбаҽы дузыпшуп. Ужәытә жәла ухыхны, лнапала иузылҙахыз укәымжәы ушәыхны, сара Шәлиман-пашьа соуп ҳәа лапхьа уаагылар, лҽылшьып, амшын лҽалтап ачыдахаз уаҳа еиқәхашьа лымам! – ныбжьеигалеит уаанҙа ҿымткәа иаҳзыпшыз сашьеитыбгьы.

Ҳаџьы Кьарантыхә, уисыр шьа кәармак илымшәо, деихапсы-еитцапсы дгылан. Авизир ду аҟәардә тата ибґа кыдтцаны, азырҟәанда еиԥш хәыцра хаак далашьшьы, тцаҟа дышьтапшуан. Абарт ацраланы еибырҳәо, еимаркуа закәызеи ҳәагьы дазтцааyамызт. Ҳара заҟа ҳаицралоз аҟара, иара атынчхара дтаназаахуан, ирҟатцымытцуаз ақаруа тесԥыхә аимхәыцкәатцәкьагьы рышьтыбжь уаҳауамызт.

– Нас, исоуҳәозеи, Ҳаџьы Шәлиман-пашьа? – дтцаait авизир ду, ибжьы иаҳагьы иаармаҷны, иблақәа

ааркамкамны, ихы ырнааны Ҳаџьы Кьарантыхә иахь илымҳа нкыдитџеит. Аублаақәа ҳпыза ҽимтит.

– Маҳмед ду ипҟаракәа зну ашәҟәы пшьа иаҳәоит: «Лыпха узтаз иашьапкра улырша!», – даацәажәеит авизир, – уара иалухроуп ѡба рахьтә акы: ма џьанат иаѡызоу адгьылбжьаха, асултан ду ипашьара, уи иатџанакуа ахьҙ-апша, аулафахәы, ма... – кыраамта иҽааникылеит атаҳмада ицәажәоз, нас инацитџеит: – ма паса иурҳаз ахьҙ ада акгьы умамкәан, уцәҳәыҟьынтазны ушыҟоу аанхара!

Ҳаџьы Кьарантыхә апырпыл еипш деицрашәеит, ашырҳәа даақәтцәиаан, атҙамц ахь иҽы рханы даагылт, зназыҳәа ауадаҽы иаатынчрахеит. Ҳахәпҳа шьаҽақәак атҙамц ахь днаскьан, даақәтцәиаахын, авизир иахь ихы наирхеит.

– Сыжәлари сареи ҳхы змаадаз асултан ду Абдул-Меџьыт хатала синиарц стахуп! – иҳәеит уи, аарла иҽынкылауа.

– Амсылман ныҳәа ду рамазан иаамтоуп уажәы. Аллаҳтаала изаҙәу асултан ду азәгьы дидикылаҙом, уи аныҳәара, аматанеира, агәнаҳақәа рахьтә аҽерыцкьара дамҽехакны дамоуп. Аурычра итцоуп зегьы. Ла илаҳа ила ллаҳи, Муҳамед ар-расулу-ллаҳи, – атак ҟаитцеит авизир.

– Асултан ду дзыхшаз иан, ишудыруа, аидыгьа тыпҳауп, шьала-дала ҳартҙ аублаақәа даҳзааигәоуп, иаҳа илзымариоуп ҳгәаҟракәеи ҳагәтыхақәеи реилкаара, иҟалозар, знызатцәык лылабара соуааит! – даҳәеит Ҳаџьы Кьарантыхә.

– «Аныҳәарахь шәнеила, ныҳәарыла шәыҽшәырраҳатла, иныҳәауа шәрыцныҳәала, шәрыцхырхәала!» Амсылманцәа зегь раб гәтыгъгьаала Аллаҳтаала дуззаданимтцаныҳәо, иара изааигәоу зегьы аныҳәара иалашыѡкны иамоуп, даҽеа уск алацәажәаха рымам! – дматанеиуазшәа иажәақәа неитцых-неитцыхуа атак ҟаитцеит атаҳмада.

Ҳаџьы Кьарантыхә идырит ари аҭаҳмада ииҳәаз дшахымпо.

– Шәара шәца, аха аҕба шәҭамлакәа асқьалаҷы шәысзыпшыз! Иареи сареи ҳаицыншәыжь, џьара акаҷы ҳкылибагап! – иҳәеит ҳахәпҳа, иҷапшылара еицакны дахьгылаз.

– Уҟазшьа ҳгәапхом, џьара машәырк умпытцҟьар ҳәа ҳшәоит! – ххәеит ҳара.

– Акы шәысцәымшәан, уанӡа схы назгарым, сахьгылоу здыруеит!

– Ҳахәпҳа бзиахә, уара иузымдыруа ҳара иуаҳҳәозеи, – ҳналацәажәеит ҳарҭ аишьцәа, дааныжьны ҳамцар ада псыхәа шыҟамлоз анааба. – Ари адунеи уарouп, иаԥнамхуа аӡәгьы дыҟам, хатца гәымшәарыла наџьнатә ирҳаны иумоу ухьӡ-упша умырзын!..

Ҳцеит ҳара. Асқьалаҷы ҳапшын аҽены хәлааншәа. Нас дышпаныҟәеи ҳәа угәы иаанагозеи, ҳажәлар акыршыкәса дбырфын бираҟха ирпызоз, уара, Заурҟан, шыкәсыла зышькыл укыз, згәатцәа уадҳәалаз, аублаа тцеи хәычык данилак, абри уеипшхааит ҳәа дыздырныҳәалоз, ахатца-ихатца ҳәа жәлар рҷы иҭамӡоз Ҳаџьы Кьарантыхә? Агәыгра уҽоумҭан, сылашара Заурҟан, уи аҽенытцәкьа Ҳаџьы Кьарантыхә ижәлагьы ихихит, имилаҭ маҭәагьы ишәихит! Уи амш сымбакәа сыпсыр, исыбаргәызыз.

Заанатц уи еилызкааз ҳарҭ аишьцәа, ҳан лгәы шыбзиаӡамызгьы аҕба дҭаагеит, Ҳаџьы Кьарантыхә ихы иазиуз лаҳар, сара соуп изхароу, дысзымааӡазар акәхап ҳәа лхы машәыр азылур ҳәа ҳшәеит. Ҳаргьы – шәыхәпҳа бзиахә дыпсахыѽхеит ҳәа аҕба иҭаз аублаақәа зегьы нацәахыла ҳаибарбауа ҳашлапшыкәыртцоз дырны, ҳеыпхьаҳкит.

Адырѽаҽены шьыбжьышьтахь, хәсеи-хацәеи пшьышә тзы зтаз аҕба Стампыл асқьала инадтцны, адгьылбжьаха Родостҟа идәыкәлеит. Амшын еиѽы-

цәуа уи аҕба иашьҭаланы инеиуан «Халич»* ҳәа изышьҭаз абаҕәаза аҟнытә идәыҟәлаз авизир ду иԥраҕба шкәакәа. Иҭаацәа идкыланы уа иҭатәоу Ҳаҷьы Кьарантыхә иакәу ҷьыршьоит, ҷааҳәыра ахьырмоушаз амҩа иқәу, егьи аҕба иҭатәаз аублаақәа. Усҟан, мышкы ала ииз, мышк ала изызҳаз Ҳаҷьы Шәлиман-ԥашьа шиакәыз рыздыруамызт.

Ҳан рыцҳа, иҟалаз лазҳәагәышьодаз, лыҷкәынцәа уи ҳзыгәаҧуамызт. Лааҙамҭа дизыԥшын. Ҳаҷьы Кьарантыхә идыруан иаиаззеи лгәы шыбзиамыз, дааин, бзиала сан, ҳәа ламҳәакәа, хытцакырҭа лымамкәа агаҷа дыҟәыжьны, аԥашьаматәа ишәыртцаз датцаҽырбо, Родостҟа ддәыҟәлеит. Лара дыгәжәажәон, лааҙамҭа дизыԥшын.

– Нан, шәыхәԥҳа бзиахә ихала дыншәыжьит, машәырк ҷьара имыхьааит. Уи дшәыманатц, шәарҭ абаа иҭоу шәиҩызоуп, уи даҽеа шьак далтцит, инамыс ҳаракуп, ичҳара дууп, инаԥшааԥшырҭа ҭбааупп, ишәыбаргәузеи, ишәшьыра шәатцанакит, насыԥла… Уи дшысхагылоу сара анцәа сшьы!.. – дцәажәон сан, лчымазара атцкыс лааҙамҭа хьаас дҟатцаны…

Абарҭқәа рышьҭахь сыбла хтит: ма сҽысшьыр акәын, ма сышьҭахьҟа схынҳәыр акәын. Сашьцәа наскьаԥхьаны ирасҳәеит Аублаатәылаҟа, ҳаҩныжәқәа рахь ахынҳәра шысызбаз. Урҭ, ҳахьԥсуа ҳаицыԥсааит ҳәа, исхьынҳаланы сшыркыз, сҽаарымҟәытцхны, Самсунҟа иаауаз аҕба сталеит. Аха ахынҳәра азин ыҟамзаап, ишубо еиԥш, Самсун сахырмыжьит…

Мшынуаҩык ила еилкааны исымоуп, ана изыхгылоу аҕба хыцҩыцк макьана инханы иҟоу асазқәеи ахҷыԥсааи раагаразы ма уаха, ма уатцәы ашацкыраз Рыдларҟа идәыҟәлараны ишыҟоу. Шахак ала аҕба сҽадысҳәалозаргьы, сдәыҟәлоит сара. Ара уаҳа

*Халис – (ҭыркә.) абаҕәаза хәыҷы, даҽеакалагьы «Ахьтәы тәыҩа».

аангылашьа сымам, саангыларгьы уахык схытцуам, сыпсуеит.

Амза гьагьаҙа, шьала аҽарҟапшьызшәа, ахалара иаҽын. Ицәышҟакараҙа агаҽа ақәыпшылара иаҳа-иаҳа ихәашьуан. Аублаа рпыс Саид игәаҟ ажәабжь иақәдырғызуазшәа, агаҽа иаваз ацәқәырпақәа гәрымуан. Уи исеиҳәаз – ихырзаманыз тцабыргын, аха изакәызаалак цәыкәбарк ацнамтцеит Ҳацьы Кьарантыхә иахь исымаз ацәымгра, уи сара сзы дыпсхьан.

– Баша уҽтаурхоит, узқәылаз амҩа узынагҙом, – сҽыназыскит сара, арпыс изқәикыз иапрыҟәҟәаара, – уаала ҳара ҳахь, тцоуп, аҩны ҳәа акгьы ҳамагәышьам, маҕазак ҳатцоуп, еимгеимцарак аабаанҙа ҳҽатца еиҩаҳшалап!

– Уҽтаурхоит уҳәоу! Уиами зынҙак абзиа! Иаласхузеи, мамзаргьы, аҙәыр итахума аарла итакьышәу сыпсы? – даацәажәеит Саид, уажәраанҙа ихыхны ишьтаз ихтарпа ааитцыртланы, ирқьақьаны ахатцара дналагеит.

– Акы еипшымкәа суҳәоит, уаала ҳара ҳашҟа, асҙа ицарым аамтақәа, псгарак анықала, зегь уахь ҳдәықәлоит! – сипыртцуамызт сара, аха исҳәоз иаҳазомызт, иара итәы даҽын.

– Ҳжьаны ҳапсадгьыл ҳацәдырҙзар, аублаақәа иҳаиҕьыз ижәла ахыхра изымариахазар, ахәпҳа ианаззеи дихаштыртә аҟынҙа ҳнеизар, ҳхы атцкыс иҳаракны иаҳқыз ҳанамыс цыгәтыхәахазар, нас иҳәеишь, изыстахузеи апстазаара? Е-е-х, анацьалбеит, заҟа ҳақла дныҟәазеи Бараҟаи-ипа Аҳмет! Ихрат бзиахааит, ибаргәузеи абарт зегьы дрылампшыкәа, ипсадгьыл агәадура шимаз инарцәымҩа дахьықәлаз! Уи хатцала дныҟәеит. Абзиараз Заурҟан, абзиараз! Иудыруазеи, мышкызны Аублаатәыла ҳаиқәшәар?

Саид деихеигәо даагылан, асқьала шықоу дгиуа иҽынеихеит, еипшын, иузеиҩдырарауамызт, ашьа

зҽыжжуаз амза иарҿиаз, ивахәхәа инеиуаз игагеи иареи.

Е-е-ҳ, Саид… Саид… сыпсҭаазара иаҳагьы изырлашьцаз, иаҳагьы ирыцҳазтәыз, ианамухгьы ашьа ҳабжьаны, ҳаиґацәаны ҳаҟазар акәымзи еиґьыз. Ахаангьы сызцымҭуа агәнаҳа хьанҭа сатцеитцеит… Ашьҭахь зны, ишакәым цьара ҳаиҿаҳан, машәырла дсымҟәытцапсит иара гәышьа… Уи шыҟалаз уажәы сналапалашәа исызҳәарым, ҳапхьаҟа, иара ианааамҭоу, акгьы мзакәа иузцәырзгарц сыҟоуп.

АШЬХАҚӘА БЫЛУАН

Амшын Еиқәа агаҿа, Трабзон инаркны Сҭампылнза, қалақьи қытеи уахьнеилакгьы, ахьҭа иԥханатцаз апсаатә реиԥш, ирыцҳахәха, ирхамкәа-иршәымкәа, ҭаацәаныла иуԥылон, «цьанатҭ дгьыл» ахь ҳцоит ҳәа инамзашаз агәыґра ргәы итакны, еиуеиԥшым аамҭаныла изхытцыз ашьхарыуаа. Абра иуԥылон ҳара аублаақәа ҳапхьа изхытцыз аедыгьқәа, иаҳҳәап: натҳәыжәаа, бжедухаа, ашапсыгқәа, цытцәтцәа-цытцәтцәа азхытцра иаҿын аҟабардақәа, апсуаа рахьтә, амшын ахылара иахьымзаз цьоук ракәымзар, усҟан иаахьан асазқәеи ахҷыпсааи зегьы.

Ҭырқәтәылатәи аиҳабыра, иацы зны ишысҳәаз еиԥш, амҳацьыр ирыхәашаз цхыраарак ҏеазырымкит, иахьындырхашаз адгьылқәагьы алхны ирымамызт. Уимоу, шәнызқьѡыла еизытцәаны ауаапсыра атәыла иқәнагало ианалага, аиҳабыра ирцәымыґхеит, ирѡашха еибартцысыз ажәлар раанкылара цәгьа ирымбо аҟынзагьы инаҙеит, аха уи апынгылара ауамызт уажәшьҭа.

Атәымтәылахь изхытцыз амҳацьыр рхы ианажьын, уаѡ дразтцаауамызт, иахьызхытцыз инхозу,

ма даҽеаџьара анхарҭа рырҭозу еилкааны ирымамызт, дара зыргәаҡуаз азҵаарақәа рҭакқәа еилырфаҷа иразхәашаз аҳәгьы дрықәшәомызт. Урҭ зықәшәаз агәаҡра уаѡ ибла иамбакәа ҷыки-бзыки иазхәашам. Амлеи ахьҭеи рызхымго ишыҡаз, ус аԥырқьхәа амцабз еиԥш иѡытцҟьан, шаҭарак амамкәа иаарылагьежьит азѡа ҷкы; итцысит амгәахьи аршреи. О, анаџьалбеит, заҡа ҭаацәара нтцәазеи, заҡа жәла аныҳаазеи урҭ амзақәа рыла. Иҡан убри еиԥш мышқәак, зыпсы ҭаз ратцкыс аԥсцәа анеиҳахоз, аԥсыжра уаѡ данахамшәалоз, мышкала ѡышәхышәѡык анышә ианарҭоз.

Адунеи аҷы иины инкашәахьоу зегьы аԥсра рԥеиԥшымзар, адгьылгьы иазкрымызт, аха аԥсрақәа зегь еиԥшым. Зҳәазҵам аиаша ухы ақәумҵар ада ԥсыхәа амамкәа ууаҭагылар, игәаҕьны уаԥыларoуп аԥсра, уара уҭахоит, аха адунеи иазынужьит ахьҙ. Дызгашаз ахы зықәшәаны иқәыз аублаа, баша ицәыригомызт ахацәа рашәа. Уиала иара дызԥыхьашәаз аԥсра агәы еибаиркуан. Уажәы, азѡа злалаз арахә реиԥш, атәым тәылаҷы анҵәара иаҷыз ашьхарыуаа, иаҵашьыцны иргәаладыршәозар акәхарын рыԥсадгьыл ианахыз аԥсра ишаԥылоз.

Аԥсра уаѡ дзацәцом усгьы, аха ианамуҳахгьы ауаѡы дахьиз, дахьааҳаз иѡнаҭаҷы идунеи иԥсахыр – насыԥуп! Уазхәыц уара: аԥсхыхра уаҷуп, уҭахцәа зегьы укәшан иухагылоуп, аттаҳәа икаҭәоит гәыразыла ирԥхоу алабжыш. Бзиала ҳәа роуҳәоит иузгәакьоу зегьы, урылабжьоит, умшра рзынужьуеит, адунеи шәықәнаҵ ҟыбаҳыба шәымамзааит ҳәа урықәныҳәоит. Ажәакала, уара уусиаҭ – дара рзы еилагашьа зқәым успшьахоит. Еиҷытцуа апацәа умазар, ҭыҳшәа ҟамҵакәа еиҷытцып, имаҷ-ирацәа, ирзынужьыз амазарагьы еимакеиҷакыда иршап, анкьа зны угәы нханы аҳәыр душәихьазаргьы, упсымҭазы дныҳәаныԥхьаны дҷухып, уара

ухаҭа угәнаҳақәагьы нкауԥсап. Уԥсы анааухытцлак, напы ҳалалла уеиқәыркып, удырҽеип, урҭцәыуап, урхьып. Уԥсыжра аҽҳәара анԥыртцәалак, ашәаԥьҳәацәа ҽҟьаса ақытақәа инарылалап. Лада иҟа, ҩада иҟа, еизап уабацәа рашҭаҽы ауацәа-аҭахцәа, аҽены хәлааҥа лаԓырҙыла уркәабап, урԥьабап, урчгап. Амш антцәамҭазы рнапы уқәыргыланы унаргап уабацәа рыԥсыжыртаҽы, ԥьара ужьык ухьыр ҳәа ишәозшәа, аԓәааса укәыршаны инауқәрыԥсап уара узқәиааз анышә гәакьа. «Уԥсаҭа бзиахааит, ԥьым, ҳаузыразуп!» ҳәа неибыҳәаны, уҭахцәа гәакьақәа ашьшьыҳәа рҽынархап рышьтахьҟа, уажәытцәкьа анышә иамардаз игәыжьжьаганы ирзынужьыз ахьҙ бзиахә, уажәраанҙа ирызгәамҭацыз, дара еиҳагьы еидызкылашаз мычхарак шрыԥнагало еибыҳәауа. Ашәыцьангара ршәырхрым ушықәсцәымзанҙа. Усҟан, уԥсаҭа ныҳәаны иузхыртәалап аҩы, иргәаладыршәап даҽеа зныкгьы ари адунеи иазынужьыз уламыс, уаҳаҭырбара, уҳалалра…

Рацәак мыртцыкәангьы, цкьа иацклаԥшны гәарак накәдыршап уҳаҭгәын бзиахә, леи-бгеи ма даҽеа шәарахкгьы уи агәы изыԛәларым.

Амҳаԥьыр разҟыдақәа уи еиԥш аԥсра бзиа қәашьс ирызҭодаз, рыԥсыбаҩ мыжда адәышкәаҕьаз ицәымхалакәа, лаҳәеи-қәыцьмеи еимырххатәыс ирмоуа, нышәк аабҕьаҭны ицәытцаҳәҳәазар насыԥс ирԥхьаҙон.

* * *

Ҳара ҕбак еицҭытцыз аублаақәа аԥьыԛәреи ҩнаԥсарҭа амаҕазақәа ирыҩназ, егьырҭ зегь раԥхьа амгәахь ҳалалеит. Аҟәышцәа ашьтахь гәҩарас излароуз ала, уи еиҳарак изыхҟьаз аԥьыԛәреи ҟәкы, аԥьыԛәреи баа, арахәтцәкьа ирымтцоуԥсар, итцкьытцкьашьаны наҟ иназԥыртцуаз чысс иахьышьҭырхыз ауп. Ауаа млагақәа акы иацклаԥшуа иҟазма, аҳәынаԥ

уац злататаз ацьыкәреи, хаҳәла иасны ирдыдны, аҳаса шалататаз, алыхәҭа абаҟахыз, хрыҕны ирсаны ианырфа, амгәахь амыртцысыр ҟалозма!

Макьана, машәыршәа, еибганы иааиуан сан, саб, сашьа, саҳәшьцәа ѡыцьа, аха изхәарҭагәышьоузеи, алпсаа дзауз реипш, сан ҽи-лаҕырзи еиқәылхны иҟамлеит, лыфа ыҟамкәа, дхырқәақәо, дахпсаауама, анацьалбеит, ххәо аҟынза дназеит. Уи лгәы дытцалеит хатца ирымаз саҳәшьеиҳаб Ааишьа.

– Уи лыбаѡлтәымызт, ари еипш агәаҟтцәаҟра лзыхгомызт, сыпхызқәагьы хәарҭам! – ҽанхьырас илкит.

Ааишьа лҭаацәеи лареи ҳара ҳапхьа Самсун иҙхытцхьан. Мраҭашәарахь рхы рханы, агаҽа иавалан акыр ианынаскьа, цьара иаагылазшәа ҳаҳаит хәанҳәахла, аха иарбан ҭыпҵәкьоу еилкааны иҳаздыруамызт. Еихсыгьшьа змамыз сан лылабжышқәеи, аҭаацәа зегьы реилагәжәажәареи сыдмыргылт, игәаҕьны амѡа уаѡ дыкәло ишыҟамызгьы, ишпазурыз, сҽааибыҭаны саҳәшьа слышьҭалеит. Ус ами ишыҟоу, ауаѡы ипсы ҭанатцы игәыҕрагьы апсы ҭоуп!

Ааишьа деибганы слыниар, лҭаацәагьы ларгьы, иҟастцалакгьы, ҳара ҳахь, Самсунҟа иаазгараны акәын хаицәажәаны ҳшыҟаз.

Агаҽа саваланы сцон, мраҭашәарахь схы рханы. Ее, дад Шәарах, уи алмѡанык сара сызлапшыз еиҭаҳәашьак амоуп ҳәагьы сыҟам, убарҭ амшқәа рзы акәхап заанатцы сҙышҙа санышлаз, сыблақәа ахаан изымыччо алѡа анхылаз, ахаҳә еиларҭәах атцкыс ианкьакьахаз сгәы…

Ҳара ацьыкәреи маҕазақәа ирытцаз ҳаҟны мацара акәымзаап ауаатәыѡса, ахәшә зфаз арахә реипш, антцәара иахьаҽыз. Ашьхатәыла згәы ҭганы иааҙаз аублаақәа, аҙиас цқьа иҙыхьым ҳәа изаҭәашьаны изымжәуаз, ашыла ѡынтә ихәым ҳәа быстас изымуаз, аҟабақтцәкьа ахәтцәы хжәар, ипсхапсит ҳәа иа-

ламкьысуаз, ирзымычҳаит атәым дгьыл аҽы амыҟәмабараҟәа изҭашәаз.

Агаҽа саваланы сахьцоз издыруаз, исзымдыруаз иахьабалак ашьхарыуаа спаҳалон, аҳәсаҟәеи азгабцәеи рыхцәҟәа еиҟәкьларха ршьапаҟынза инаҙо, еихьыжәеикәыжә, ирыцҳахәха, акәымжәы шысшәыз анырбалак, ржьы ахьаапшуаз иацәыпхашьаны рҽыртцәахуан. Ахәычы насыпдаҟәа, ршьапҟәа хырҟьаҟьа, алымтбаа ргәытцыкәкәо, иаарбалак ағуҳәа иааикәшан, амла, амла, чаҽатцак ҳәа рнапҟәа наимтцаркуан.

Ҽнак, стцааua-сыпшааua, сымаҳә ихабар збозар ҳәа сышнеиуаз, цьармыкьак сналалеит. Уа, арахә ратцкыс ауаатәыѽса марианы иахьырҭиуаз ҭыпзаарын.

Аублаа пҳәысеибак, Ҟазырхан ҳәа издыруаз, ихбыц-хбыцза ѽыцьа лычкәынцәа рнапы кны аарлаҳәа дгәагәо аџьармыкьа далаланы днеиуан, ачкәынцәа зҭахыда, ачкәынцәа стиуеит ҳәа ҽытуа.

– Бажәымта цәгьахааит, Ҟазырхан, иҟабҵозеи, иааза-ихьча ибымоу быхшара шпабҭиуеи! – сгьатцәыгәатцәуа сналпылеит сара.

– Ажәымта аҟынза инеиуада, уара абзиара збаша! Схәычқәа сара исыдыпсылар атцкыс, азәы иааихәар, итәитәыххаргьы, рыпсы ҭазаап, амла иаганы иҧсрым! Даргьы саргьы ҳагәнаҳа Ҳаџьы Кьарантыхә, жәларык ҳақәызхыз, изыгьашкып, дабацари, апсцәеирымга! – абас налҳәан, сылзымдыруазшәагьы наҟ днасаѽсит.

Ус, аџьармыкьа даалалт, афез хылпа иатцәа зхаз туџьарк дбаҟысаҟуа. Иҽы итшәарызеи ҳәа, агага еипш дзызымкуа дишьтан иматцуѽы. Апҳәыс даанкылан дынлацәажәеит, ачкәынцәагьы дынрыкәша-аарыкәшан, днарыхәапшит. Заҟа рыхтнитцозгьы нацәала иналирбан, лапхьа ахьхьаҳәа инкеипсеит апара. Апҳәыс гәаҟ лнапы қыцьқыцьқәа рыла илыҟәшәеит

апарақәа, зны аҳәы илымпытципаар ҳәа дшәозшәа иааилалыцьгәон, нас иаатцыртланы днарыхәапшыхуан, дқьыпшәыпуа ажәақәакгьы нарықәылҳәон… Знызатцәык дынхьаҳәны наҳаҳа илцәыҵуаз лыхшара днарзыпшит. О, анацьалбеит, изакә лапшузеи уахь иналыршәыз! Лгәырԥареи лгәаҟреи рыгәхьаа лкызма, лыхшара рыпсы ахьтахара убри акәҳан дзызхәыцуаз! Урт рнапы ианкны инеигон атуцьар иматцуԥы, ран лахь ахьаҳәхьачара иаҟәытцхьан насыпдақәа, ча-еытк, ча-еытк иркыз иаацҳауан…

Уиаамтазы аҳгабцәа хынԥажәа-пшьынԥажәа маат ҳәа иаахәаны Стампылҟа идәықәыртцон. Жәеиза-жәаԥа шықәса зхытцуаз ачкәынцәа, ԥажәижәабаԥынԥажәа маат ҳәа иаархәон. Хырзаманып уажә иуасҳәо, аха ус иҟан, дад Шәарах.

О, злыпҳа ҳаура, сызладагәамхазеи, уи абжьгәаҟ ансаҳаз?! Сыблақәа зламцазеи зан илтиуаз ахәычқәа санрыхәапшуаз? Аублаақәа! Ахатцарпыс данырзилак ҳажәла Анцәа азирҳааит ҳәа аҟәҟәа ихысуаз, ашәыртцәҟьа ацьармыкьахь икылганы атира пҳашьароуп ҳәа изыпхьаҵоз, иабакылси, рыцхақәа! Уажәы, рычкәынцәеи рыҵгабцәеи ацьармыкьа икәыргыланы иртиуеит! Уаҳа исзымычҳаит, сыблақәа снапы рпыракны ацьармыкьа сналҟьеит.

Сназыдгылалакгьы зегьы агәаҟра рыман, игәжәажәон, игәамтцхамтцуан, амтцтцәҟьа рыкәтәар ирзычҳауамызт, бзиара убааит аҳәаратцәҟьагьы рцәыуадаԥын. Аҳәык-ԥыцьак сыздыруаны исыкәшәоз саанкыланы, дад, уара ухы ахьурхаз бзиара ыҟагәышьам, уетаурхарц утахымзар, ушьтахьҟа ухынҳәы ҳәа сабжьыргон.

Аха, ари еипш уаԥы иимбац, уаԥ имаҳац иалапшыз, саҳәшьа лхабарк еилымкаакәа хынҳәышьа сымамызт. Сахьнеиуаз цьара тцәыуаран, цьара псыжран, бжаԥык аԥнқәа рызтодаз, апхынра анрыхьҳа, иааилышьыз акьалақәа ирытцан, ачымазцәа, апсхы-

хцәа амтц рхаабыцуа абҕьынтцә рытцаԥсаны ишьҭан. Жәытәнатә аахыс инхоз дара аҭырқәцәагьы, ишымгәыҕоз ари еиԥш акаамеҭ излаԥшыз ргәы ҭкьаны иаман, ишәаԥырҳаԥуан. Акыр зымпытцакыз аҭуцьарцәеи ашьерифцәеи* рыхәаахәтра еитцырхырц иашьҭан, хәыдаԥсада мгәахәык азыҳәан заҟаѽы рҭахыз ақьаранцьцәеи аусуцәеи роуан. Акаимакамцәа** ракәзар, аԥьармыкьақәа ишрылаз ирылан, иреиҕьыз аублаа ҭыпҳацәа аархәон, руадалыкьқәа рзыҳәан.

Хәылԥазыла, наԥьнатә ишыҟац еиԥш, аԥьаамақәа рыцәцәа ахәаԥьа даақәгылан жәлары ириҭон азан: «О, Аллаҳ ду, шьарда зымчу! Ижәдыруазааит Аллаҳ ида уаҳа нцәа дшыҟам! Ижәдыруазааит, Аллаҳ изаҙәу Маҳмед шиакәу! Шәуалԥшьа нашәыгҙа, шәааила ныҳәара. Шәааила хҿыхра, ԥсҿыхра! О, Аллаҳ ду, шьарда зымчу! Аллаҳ ида уаҳа нцәа дыҟам!»

Хәылԥазтәи аилашәшәра иалхәхәа инеиуаз ахәаԥьа ибжьы иалаҙѽон ақьыбжьи, аҭәыуабжьи, ашәиԥхьыҙи. «Убарҭ зегьы леилатҵаан иԥстҳәа еиқәараха амшын иаахылар, аҕбақәа ахьцо рзымдыруа илашьцарын!» – схәыцуеит сара абас ахырзаман салаԥшуа сахьнеиуа.

Ҵабыргытцәкьаны, наҟ санынаскьа зынҙак аумақәа срылаԥшит: избо дрымамкәа аԥсхыхцәа, урҭ шԥьасшьоз, абар ахәа рылпыпуа, рбаафѽы уҟәнамыргыло аԥсцәа снархагылеит, изжышаз ааигәасигәа уаѽ дыҟамкәа зегь нтәахьазар акәхарын.

Убысҟан сцәа иалашәеит саҳәшьа рыцҳарак дшақәшәаз, аха егьа сҳәаргьы, лыԥсахәага шҭоу слыхьҙап ҳәа сгәыҕуан…

Ҷьоук неидаҳало, еибакеибашьҭуа иааиуан, снарыдгылан санразтцаа, аарлаҳәа рҿы еихыԥхьеит:

---

*Шьериф – (тырқә.) акыр зымпытцаку ауаа нагақәа.

**Каимакам – (тырқә.) адгьыл ҿацә ахылаԥшцәа.

– Уара узышьҭоу макьана рыпсы ҭазар, абнаҟа ауп иахьыҟоу! – снарԥшны ҭыпк сдырбеит.

Ахаҳәсса зҽыҩоуаз ҽаҟьак снаҽысын, алаҟәрахь сналбааит, ачалеи зҭаҩоы иҟаз аӡытҟәа снахыкәшан сышнеиуаз, ӡиаск снытԥынгылеит. Убасҟантәкьа аӡба сшамкуазгьы, сгәаҳәны сыҟамзи, аӡы анызбагәышьа, сҽи снапи ааӡәӡәаны, схы лӡаакылан снаҽыхәеит, иҟәандашьшьыраӡа, мартх Аублаатәылатәи арҩашқәа реиԥш, ухаԥыц ытԥнаршәаара иҟан, сарамыжда! Амҩан ча кәампак иаасхәаз сыхҭырԥа илаҳәан сыбӷа икыдыз аатызган, аӡырҟәанда нашьҭатцо, снацҳаит.

Сҩагылан, анаара саныҩхала, наскьашәа исымариашаны адәҳәыԥш аҽы аԥсыӡкцәа рқьалажә снагәыдԥшылеит, иаарццакны уахь сҽынасхеит. Шьаҽақәак нықастцахьан, ԥҳәыск лысаби дылгәыдкылан, деизҟьа адәы дшықәжьыз сылаԥш налықәшәеит, аӡы таны днеиуазар акәхарын, илымпытцҟьаз леирыӡ лыараҽы ихынааны икажьын, ибааӡажжыраӡа. Сыххымшақә сналхаххызар, абар акаамет, сыҩекынтцо сыззаауаз саҳәшьеиҳаб Ааишьа!

– Аа, саҳәшьа, ибыхьзеи? – сыҳәҳәаны лхыжәҩабжь снапы натцатцаны сҩалыхеит, даақәсыртәоит ҳәа, аха усҟан дабаҟаху, дыԥсхьеит! Аха ааигәа акәхап ианыҟалаз, лыԥхаԥсы макьана илылымтцызт… Ларма напы асаби лгәыԥҳәы дадырҷәҷәаланы дахьакыз, иҩанҵхьӡа ус иаанханы иҟан, асаби иԥсы ҭан, дтцәыуомызт, аҟатцәы-ҟатцәыҳәа аԥсы гәыԥҳәы дадҳәатцаланы ацәара даҽын.

Иҟастцара сзымдыруа снеилууа сцеит зназыҳәа, аха нас, сгәы аапсахны, асаби сҩаихеит, о, уамас иҟоу зегьы ирхаанхаз сара! Уиаахыс заҟа шықәса ниагәгәахьоузеи, аха уажәыгь слымҳарта кылнатцәоит асаби мчыла аԥскыка аниҽыскәкәаауаз атцәаххәа абжьы игаз, сыбла ихытцуам, иқьышә хәычы иахьыжжуаз ан ԥсы лкыкахш… Ахәычгьы дычмазаҩын, апырпырҳәа амца ихҟьаны ицон, итачкәым хәычқәа

ратҵаан, деитцакьны атҵаыуара даҽеын. Хымз раԛара акәхарын ихытҵуаз иара, хлаҳәада, иабаидыруаз дигәыдырҕәҕәаланы дызкыз ианшьа гәакьатҵәԛьа шиакәыз! Ари еиԥш аамҭа мыԛәмабара иԛәымшәакәа иара иԥсадгьыл аҽы диир, жәлары рзы дҵеимышхаргьы здырхуадаз, ианамузахгьы, ма дыхьчахарын, ишакәхалак иабацәа рхәыштаара ирзрымызт. Нас, дызустада абас илахьынтца зыреиқәатҵәаз?

Дад Шәарах, иахьазы сазхәыцуеит, абриаԛара аамҭа адгьыл сахьықәхаз – хәарҭарак алазаарын убама! Азәы иузеиҵеиҳәар акәымзи аублаақәа шыкәзааз.

Аҕба агаҽа иазцлароуп,
Аиаша жәлары ираҳаларoуп!

Асаби дысгәыдырҕәҕәала, сытрысны ақьалажә ахь сҽынасхеит, уа азәыр уԛазар уаадәылтц ҳәа ҽытуа. Аха ахыбражә гылан иууазә.

– О, уара, зегь шәынтҵәазама? – аҽытра саҽуп, саҽуп… Арахь амца ихԛьо исгәыдкылоу асаби тҵәыуароуп, ҽышьроуп дызҽеу. Иԛьаԛьаза иаартыз ашә саннадыххыла, иааузымычҳартә хатца қьыбжьык слымҳа иаатаст. Санынықнашыла, сҽапхьа ахәыштаара аханы, арахь иҽы аарханы, атзывара даджьылоуп сымаҳә Ҳарун, иҕра инапқәа тарҕәҕәаны. Аублаатәыла зыхьз адыруаз ашәарыцақ, дахьцалак Ажәеиԥшьаа лыпха зыртоз, ашьабста кәалаа шьапыла иахьзаны изкуаз ахатца. Е-е, иаҳауеи, сзымпсуазеи, уажәы апсызкцәа зыкнытцхьаз ақьалажә атзывараҽы аатцәажә еиԥш деизԛәыҷены дышпакҽажьу! Сара иабхәында еиҳабы сакәым, ҳажәлантәык иреитцыбзаз даниқәшәалак дыпхашьапхатцо маҳәра изиуан. Уажәы санаагәеита:

– Аа, Заурԛан, Заурԛан, уанацьалбеит, ҳшынтцәаз убама? – иҳәан, агылара иҽеыназикит, аха илым-

шакәа ишьтахьҟа днеизҟәыҧеит, ахаҳә дацҳауазшәа ихаԥыц аԍырҧ-аԍырҧ нытцгеит, иблацәагьы неимеиргәгәеит. Алаҳәа амтцәыжәԝа еиԥш илахь аҽенықәнакхьан аԥсхытцра агага.

– Зык аалгарц дындәылтцит уаҳәшьа, шьта дааиуазар акәхап! – иҳәеит иара, аха уи убриаҟара иблақәа амца рхылахьан, ахәычы дысгәыдыргәгәала дшыскызгьы изгәамтеит зназы. Иааигәара саннеи, убасҟан ауп Ааишьагьы уаҳа дшыҟам анидыр. Усгьы даағызыгызит:

– О, Заурҟан, Заурҟан, ҳтынха ду, жәларык хьзыда-цәада ҳашԥантцәеи уҳәарауазеи! Ҳаԥсадгьыл бзиахә, ҳашԥоушьи, ҳарчачатцәан ҳуааҙан, узыпсаз ҳзымдырит! Заурҟан, уара избац ахатца уакәзар, итҟьо акы умамкәа уҟаларым, исгәыдтцан усылга! Зегьакоуп, ари азԝаҽқы сыргәаҟны хәычы-хәычла сафоит! Сацәынхаҙаргьы, адунеи иқәысхгәышьозеи, смидагәидаха, сымацара! Усылга, абаапсы, усылга! – абас дшыгьатцәыгьатцәуаз дынхьашьшьын, иԥсы ааихытцит.

Гәынхәтцыстала акәхап акәымзар, схы зқәыскра ҳәа акы ҳасабны исымаҙам, иара ус сшьапқәа снарга-ааргоит. Асаби ацәардағәы днықәыршәны аԥсы снеихалан, снапала дааиқәыскит. Афырҳәа сындәылтцын, адәы ицәыжьлаз саҳәшьа хлаҳәада даашьтысхын, ақьалажә ахь сҽаасхеит. Алаҳәахҙы иаԥшшәалаз лыхцәы кахәхәа сашьаҳауа исышьтан, дааган лхатца днаивастцеит. Ссиршәа иубаша, аԥша зҽатәхәаз ацәымза абз еиԥш, иԥсыахәага тцыстцысуа, иґьазкны итцәыуоз асаби, иан данааԝназгала ибжьы ааиқәтәеит, итачқәым хәычқәа еидыкшало, ус дықәыршәын ацәардағәы. Ибжьы уаҳа иансмаҳа, ихьзеи, рыцҳа ҳәа санынеихаххы, маҽак иҟамыз аԥшқа убас лақәак аасыхәаирԥшит, аиаша уасҳәар ами, адунеи сыкәнатц исхашттран сыҟаҙам, урт

рхыԥшылара цәгьаны, бырг бла ҳасабла исыхәаԥшуан, зны агәаҕ мца рхыҳәҳәылон, даҽеазныхгьы исыҳәон: «Сумшьын, абааԥсы, усыцхраа, усыцхраа, саншьа!» Дтцәыуам, дыхьуам, икылкааны дсыхәаԥшуеит, итаҷкәымқәа ратцәаны икуп... Ааишьа, разҟыцәгьа, илымпытцыѡрны икаҳаз аирыӡ ааѡназгалан, матәажәак аарбааӡаны асаби иқьышә инықәсшьит, цьара иаасԥыхьашәаз акы ала аӡы неиҽасырхәхәеит, инап хәычқәа нхьашьшьын, ацәа дынтанагалазшәа збеит.

Ари ажәабжь, дад Шәарах, лакәушәа иубартә иҟоуп, ихоумтцаргьы ҟалап, аха сзыниаз ауп иуасҳәо, иҟаминым заҳтахгәышьоузеи! Хатца дызнымиац акгьы ыҟам рҳәоит, саргьы убас разҟыс исымазар акәхарын. Аринахысгьы ухы умыргәыҕын, дад, иуаҳаран иҟоу сажәабжьқәа, ак атцкыс ак еицәахоит. Ашьа зҽыжжуа ахәра ахәрыбгьыц атыпаны уапстцәык аџьыка наҽарпсар – ипсҽатцагахоит, убасшәоуп сҳәамтақәагьы шыҟало, аха ҳабацәа ирҳәо умаҳахьеи – ахәшә иага иашаѡынтцәазаргьы – ихәшәуп!

«Уажәшьта схы зқәыскрызеи?» – саахәыцит, саҳәшьеи сымаҳәи ихәхәа-хәхәаӡа еиватцаны сахьырхагылаз. Аѡныҟа стаацәа рахь апшқа чымазаѡ дсыманы сдәықәлар, абар, хаха-хымш сныҟәахьеит, ипсы сызнагогьы сеидру? Издыруада, агәыпҳәы змоу ааигәа цьара пҳәыск дыҟазар, аамтала длымаздарын, нас уашьтан хыхәашьак уаѡы иҟаитцарын. Аха дабаҟоу апҳәыс? Сабалышьталари апшқа ихала даныжьны? Нас, арт апсцәа ақьалажә итцажьны сцарыма? Ааишьа гәаҟцәгьа лаби лани, лаҳәшьцәеи, лашьеи дыдмыртцәыуакәаны, тынха дызмаӡам леипш дызлазжрызеи? Дабаҟоу ашәацьҳәаѡ, урт адырра рызташа?

«Мап, ара уаѡ дахьықәыршәым сакарам, зегь нымтцәаӡазар, ааигәасигәа еибгоу аӡә дышпаҟам-

лари!» ҳәа сгәы саатахәыцын, лак ѡналар ҳәа сшәаны ақьалажә ашә нкыдцаны адәы снықәлан, акыр санынаскьа, хынтә акәукәу-акәукәуҳәа сыҳәҳәаны, атцықь-атцықьҳәа схысит.

«Ҳоу!» ҳәа хатцак ибжьы аагеит, рацәак набжьамкәа. Иахьынӡасылшоз сеиханы уахь сҷынасхеит. Ақәыц кәыкәымдрақәа снараѡсуаны, хѡык ахацәа, пҳәыс быргк дрыцны, еибакеибашьтуа, рыла-рҷы ахьтоу умбо, аарлаҳәа игәагәо ишааиуаз снарпылеит. Ахацәа – ажыгақәа ркуп, апҳәыс еиқәатцәаматәаала деилаҳәоуп, лыхцәы пыртланы илыкәыпсоуп. Издырит арт анцәа итцапшуаз цьоук шракәыз, иаазыкәшәоз апсцәа анышә иато иааиуазаарын. Иҟалаз арыцҳара – таацәак шынтцәаз, аӡәызатцәык – асаби макьана иппсы штоу нарасҳәеит сара.

– Ее, нан, уара узыкәшәаз зпеипшхаз ҳрацәаѡуп. Адунеи ҳара ҳзы иааҳәит, Анцәа ҳаицәымыгхеит, ишубо! Инҳажьыз ҳапсадгьыл агәырпса ҳакәшәазар акәхап! – даасыдашшылт апҳәыс.

– Ҳгәы иалсит ацәгьара узыкәшәаз, здунеи зыпсахыз анышә иуцаҳтап, уаҳа ҳазлаухәо ҳәа акгьы ыҟам! – рҳәеит дара, ржыгақәагьы аҷеыѡсыѡҳәа инадырсит.

Снарапызан, ақьалахь иаазгеит. Акәукәуҳәа дыҳәҳәаны атцәыуара иалагахьаз асаби даашьтыхны апҳәыс быргдналыстеит.

– Аа, нан, нан, аригьы инхо иакәӡам! – даагьатцәыгьатцәит лара, нас длыжьжьарц, длыршәыкьарц, дылгәыдыҳәҳәала дҟьо длыма адәы даакәлеит. Ахацәа ақьала иныѡналан, апсцәа дырҷеит.

Сыхтарпа нкаршәны сгәы стасуа снархагылеит. Истцәыуон урт сара сыхьӡ ала, сани, саби, саҳәшьцәеи, сашьеи рыхьӡала. Иахьиз, иахьааӡаз уажәы еитымхаз Аублаатәыла ахьӡала…

Амра тлак ашәара илеиуа ианалага, анаара аѡхапаларахь инаагеит апсцәа. Урт рыжра ҳшаҷыз,

асаби хлаҳәадагьы иԥсы ааихытцит, иани иаби дрышьҭамлар имуит. Уигьы днаган уа днарывахҵеит.

– Дад Заурҟан, шьҭарнахыс ари ухазыршҭша цәгьара узыҟамлааит, ҳаҟазаргьы ҳабаухәарҭоу, уажәшьҭа ҳцоит! Ҳаԥсы шҭоугьы, ари анышә иаҳҭаз ратцкыс ҳрыцхәуп, ари азѡаҽкы изацәцо ҳакәзам, ҳанԥслак ҳазжуа дҟамлакәа, алеи абгеи рзы адәы ҳаҟәхозар акәхап! – рҳәан, Анцәа илԥха роуратә, еикәантҷәаз ҭаацәак иахьынзалшоз ирԥшзаны, иѡагыланы ицеит.

Ҽыц еимаҳаԥсаз анышәынтраҟәа саарыдхалт сара. Исызбеит, Аублаатәыла ҳаныҟаз ҳабацәа аԥсы даныржлак ауха ишыҟарҭало еиԥш, ҷьара гыгшәыгк рымԥынҟа иқәымларц амца рыдеиқәтцаланы исҵаԥшьарц. Ианааилалашьца, агәгәаҳәа амца неиқәтцаны снеины аԥсцәа ахьжыз рханы снатәеит. Рацәак мыртцыкәа амзагьы ѡагылеит, ажәѡан цеицеи атцаҟа ахыз хҭәалазшәа еишьылҟаҟараза аапынтәи анаҟә иатцәахуан амшын. Адгьыл атцахьтә иаауазшәа иҭахәаҽеын ацәқәырпақәа ирхыѡуаз агәрымбжьы. Егьирахьҟа, угәы ааԥнатцәартә, иахьабалак ҭынчран, саԥхьа ихырқәақәон, изыргылах сеидру, атцыхәтәаны саҳәшьеи сымаҳәи амармалташь хан иааѡырхуаз, егьзыѡнантцәаз аԥсызкцәа рԥьалажә.

Ариабжьарак ҕәгәала сымгәаҟхьази, сахьынатәаз, сылацәа нҭааит. Ԥхызла сабду, ар ишьҭазшәа, дыццакыццакуа даасыдгылахит, уи иԥсы анҭазгьы дсымбацызт, аха саб иҳәамҭақәа рыла уи шиакәыз здырхит, ихахәгьы, ижакьагьы, иматәа ишәугьы ҷыц иауз асы еиԥш иҟәашккараза иҟахуп, ирҟасҟасо қәаб еиқәатцәа дук азна азы икыхуп. «Ҳаи, Заурҟан, ус суқәгәыҕуамызт, жәлары зегьы еибартцысны иахьдәықәлаз уара урышьҭамлакәа ара ушԥатәоу!» гәыбҕан ҳәа наситахит. «Иҟалазеи, цәгьарас?» ҳәа сиазтцаахит сара. «Улашәхама, амца ҳажәлан ҳахь-

былуа умбаʒои, абаапсы?» Инапы ахьирхаз снапшызар, ари ахьыԥало Аублаатәыла акәхуп, ҳашьха ʒышқәа рхы иаркны ртцыхәанʒа агәгәаҳәа амцапшь рыцралан абылра иаҷыхуп. Иблаԥыблатцәуа амцабз дуʒʒақәа убриаԥара рҽеитцҳәан тцәшантцәыԥа ихалоит, ажәшан атакар азымчҳазт, аҷеҽсеҽхәа ишьшьаны, апҷыхақәа алшырны амца иалаҳахуеит, ҷбакыҷбакы иаԥароу ацыпхьқәа хәытцырдыдуа. «Иԥалазеи, ари зыхԥьазеи?» ҳәа снаиазтцаахит атаҳмада. «Анцәа ҳаицәымыҷхеит! Ари адгьыл ҳақәтцран ҳаԥазар акәхап. Иаха иԥьаԥьаʒа иаашааноʒа абамба сы иауа-иауа мацара, ҳашьхақәа, гәашеи пстеи узгәамто ихыршапшьааны иаалгеит. Нас, иахьаанагаз сеидру, абамба иналашәеит кәицк жжаʒа, уиакәхеит, агәырқьҳәа амца еибакит. Заурԥан, уеиха, абаапсы! Ҳашьхақәа анблы, ҳаргьы ҳаблит!» – дгьатцәыгьатцәуан атаҳмада. Ақәаб ду иикыз ааимтцпааны, амца арцәара сдәыкәлоит ҳә санышатрыс, сцәырҳаны сыпхыʒ саалтцит. Сцәамхьаны сыԥамзи, зназыхәа сахьыԥаз сзымдырит, аха ҷыц ипԥаз аҳатгәынқәа санаарыхәапш, сшьара саақәлеит. Амза саншатцапш, агәы ихытцхьан. Ла ԥьалак, изтәу здырхуада, снашсшәа итәаны исыхәапшуан. «Ҭиҭ, уаапкааит, ара иуҭахузеи?» ҳәа саннатцаԥьа, инаскьаны, ашьтахь нышьтакны, аԥуура иналагеит. Уа исыршәан, уа инеит, уаԥа исыршәан, анаԥа инеит, егьазундазгьы уи ашта исзықәымцеит, абжьы таԥыԥы, амла интцәозар акәхарын, иԥууан… иԥууан…

«Издыруада, ари ақьалажә зыргылаз апсыʒкцәа иртәыстгьы уи ала? Ус анакәха, иара апшәымоуп, сара соуп асас, арахь иара ахьыраазаз амʒырха итыстарц саҷыхуп», – саахәыцит сара.

Ҭаацәарак анышә ратареи, аухатәи сыпхыʒ баапси, ала ԥьала аԥубжьи еилашынт-еилахынҳәуа сыхшыш дыркшон. «Рыпсы тоугьы сеидру инсыжьыз!» – уи сыцрыхон хазы. Адунеи ду ахьынʒеи-

барку сара сеиԥш рыцҳа дыҟамзар ҟаларын убасҟан, сгәазҭагәышьодаз акәымзар!

Сдәықәлеит аѳныҟа, мап, аѳны сызҭахда, сдәықәлеит инсыжьыз сҭаацәа рышҟа, ашьхақәа ирыцралаз амца сырцәар сҭахызшәа сыццакны.

«...АЛЛАҲ ИДА, НЦӘА ДЫҞАМ...»

Ҳмаҭазақәа ахьықәгылаз адәы санаақәгыла, амҳаԥьыр еилатцәатцәан ишеилагылаз збеит. Иагхазгьы хьышәшәаԥышәшәа уахь анеира иаҿын.

– Иҟоузеи иахьа ара? – сиазҭаait сназдгылаз ҭаҳмадак.

– Самсун ақалақьгьы, иара акәшамыкәшагьы знапатцаҟа иҟоу авали* Омер-ԥашьа дааиран дыҟоуп, амҳаԥьыр драцәажәарц! – иҳәан, иҿынеихеит, илабашьа итцарсуа. Саргьы снаишьҭалт.

Ус ажәлар ҳнарылагылт. Ҳара ҕбак еицҭнагаз ҳадагьы, исзымдыруа егьырҭ ашьхарыуаа иреиуоугьы маҷѳымызт, ргәы ԥыжәжәо ицәажәоит, зычҳара хытцызгьы цьоук аҕьуеит, ицәҳауеит, рыблақәа амцабз хәытцҟьоит, еиқәатцәа маҭәала еилаҳәоу аҳәса быргцәакгьы ахацәа ирывагылоуп, уажәыуажәы иқәыԥсычҳауеит. Лаԥшыла сеимдо ажәлар сышрылаз, саб Ҳамырза снаихьыԥшит, илабашьа иҿантцашәа дгылан. Уи сара заа сгәеиҭахьазаарын, илаԥш кыраамҭа иаасыдхалеит. «Иҟалаз схы-сҿы ианибаалома, анаԥьалбеит!» – аасгәахәит. Иара уаҳа итыԥгьы дахымцысит, днаҳәын, иварахь игылаз хатцак иацәажәара дналагеит. Ус сашьа Мата даасыдххылеит.

– Уа, Анцәа иԥьшьоуп, уеибганы уахьызбаз, Заурҟан! – сыжѳа днахьынԥашалеит.

---

*Вали - (тыркә.) агубернатор.

– Дубама, лыԥсы ҭоума Ааишьа?

– Дызбеит, ҭаацәаныла еибгоуп! – сгәы неиқәҳәаланы, амцқәа неиқәсырҽаҽеит сара. – Шәара шәышԥаҟақәоу, Мата?

– Ҳаргьы ҳаибгоуп. Уанымааҙа, сан лгәы уаатцалан, хымшҟа дышьҭан, аха иахьа дѡытцыгәгәеит, ушаауаз лдыруазшәа.

Сашьа уаҳа ститцаарц шыстахымыз идырызшәа, ҳнаѡстцәкьа игылаз хатцак иахь днатцаҳәҳәаны, усгьы ҷааитит:

– Егьырҭ зегьы бзиоуп, аха дабаҟоу, иҽеабеитцәахи, адин хада Саҳатқьери, ҳахтцәара ҟалаанҙагьы ари адгьыл ҳгәарԥхара иашьҭаз? Ишәгәаламшәои иҳаиҳәақәоз: «Иахьшоурам, иахьыхьҭам, ныҳәарада шәиипшьира ахьырзымдыруа, ҳақымзар гәнаҳа ахьыҟам… цьанаҭ дгьыл… амсылман баҳча шәҭышра…» Иабаҟоу, нас, арҭ? Иаҳирбааит ҳаԥхьа днагыланы! Аах, иаргьысаргьханда! – итаҷкәым ҟәаз ду ааирмақарит, Саҳатқьери иаԥхьа дгылазар, ихәдацәа тцикаауан.

– Иузырбо дабаҟоу, аҕба ҳанаатытц адырхаҽены нахыс итаацәагьы иаргьы нытцаҳа ицеит. Цьоукы Қьаабаҟа ныҳәара ихы ирхеит ҳәа иалацәажәоит! – атак ҟаитцеит зуапа зытцаршәны итәаз таҳмадак.

– Дахьыҟазаалакгьы, ҳхәыҷқәа иеикәантцәаз рыгәнаҳа изымгароуп, сара сшамкәа сызшаз! – даашәиԥшьиит атакәажә Ҳамида, лкасы еиқәатцәала лылабжышқәа рыцқьауа.

– Ҭырқәтәыла дгьыл ҭбааup, ҳара раԥхьа ҳахьызхытцыз ауп иаадыруа, егьирахьҟа шьам дгьылк амазаргьы збахьада, уи аԥшаара дашьҭазаргьы шәыздыруам Саҳатқьери, ишыжәбо Алоу-ипа Шьардынгьы дыхнымҳәыц! – даацәажәеит асаҙуа арԥыс Шьрын.

– Амазара иазрыцҳам ауаѡы, цьаҳанымтцәкьагьы цхала-хәшала дчалашт! Ҳауа-ҳдыхә ыҟамкәа ҳанынтцәалак, нас ишьам дгьыл ихалазатцәык даны-

заарц – ус аума ишеилкаатәу уара уажәақәа, Шьрын, ухҳь згеит! – днатцаҳәҳәеит рапҳьа Саҳатқьери иҙбахә цәырызгаз ахатца.

Бараҟаи-ипа Ҙапшь Ноурыз ауаа рыжәпара даалсын, ашьшьыҳәа, акы деиҩаҙозшәа, дынхьапшаахьапшуа дааскьан, зегь рыгәта даагылт. Уи ахаангьы дуаҩеилаххын, дгылозар – адыххәа дҩатҟьон, аҙәы акы иҷаирхьырц аниҭаххозгьы, аҽеынкылара ицәмаҷын, ибжьы тцарыхәтцәаҙа иҩтигон. Ажәакала иуҳәозар, уи амацәа зтцаку атапанча харшала деипшын. Иахьа аиарта дылтцны дааит, аҽееитцыхра илымшо, ибҕагьы маҷк ихәахьан, игын, ажә шарыла ачыргә еипш, еидкыҷылаз иҙамҩа ажьышәқәа хьынҳалан, лабашьа кьаҷкгьы нытцакшо икын.

– Иахьоуп аиарта данылтц! – иааиуаз иахь ихы неиҟьеит Мата. Аиашаз, амцапшь иаҩызаз ахатца уажәы дубар даарыцҳаушьарын.

– Ҳара ҳзыкәшәаз арыцҳара изхароу изхараму ҳәа аимакра изакәызаалак ак ҳнато избом, сыхәтаахьала, – дналагеит уи, ихәламшәа ихьуазшәа ибжьы тақыҟы. – Ҩашьара ақәымкәа идыруп акы: ҳжьоуп, ҳҭиуп ҳара! Сара дсыздыруам жәларык ҳахә ытцызхыз! Избахьеит, ауасақәа ҳәуа ишнеиуа, абга анаарылагьежьлак, рапҳьа игылоу аҭыҷь рҳаны, ипан ахарпаста ианылталалак, егьыртгьы ҽеанкылашьа рыздырҙом, аттаҳәа ипаны ахшьыра рҽеартоит, ипсуоу, еиқәхауоу агәхьаа мкыкәа! Иҟалап ус ҳахьзаргьы. Аублаақәа реиҳабыра амшын ҳҳылап ҳәа иангыла, ажәларгьы хытцны ирышьталеит. Дабаҟоу аублаақәа ҳпыза Ҳацьы Кьарантыхә? Ачыни аулафеи анирта, ижәлар рлахьынтца цәгьа ианажьны, иҽеыпхьеикит. Сыгәра жәга, қьаф уа дтәоуп уажәы! Тәыми ҩнатәи еихтнитцоит! Сыбзыцәашьцәа, сыуацәа, стахцәа зегьы ирасҳәахьеит, еитарасҳәоит, сҳәатәы заҳауа аҙәыр дыҟазар, рапҳьа снагыланы сдәықәлоит сыпсадгьыл ахь. Хаала иамур, мчы-

лахь ҳаиасып! Аҟәҟәаҳәа иааҳгәыдыртцар, ҳаѡныҟа ҳҳы рханы ҳкаҳап шәанаџьалбеит, ара амла ҳагаҩны ҳапсыр атцкыс ҳазқәыҙызгьы жәлары ираҳап! Уатцәытцәкьа амѡа ҳақәлоит, уатцәытцәкьа! – Ноурыз иажәақәа зегь ҙыѡҙа иааҟанатцеит, еиҳаракгьы иаарылыжжит: «мѡа ҳақәлоит уатцәытцәкьа!». Аха имариамызт шьҭахьҟа адәықәлара, аҙә иан дыҟан, егьи ихәычқәа, урҭ рааныжьра зылшодаз. Урҭқәа шьахәла идыруан Ноурызгьы, аха иҭаххеит, ишырҳәо еиԥш, аҽԥыхәшә атцәыџь мца алаиршәырц. Ирҭаулан даақәыпсычҳан, усгьы нацитцеит: – Уажәшьҭа иаҳҳәар изхәарҭагәышьозеи акәымзар, абри еиԥш ахамшҭыхә ҳшақәшәоз здыруазгьы ҳалагәышьан, аха ианаамҭаз рыгәра ҳзымгеит!

– Ус ауп, дад Ноурыз, ус ауп! – ҿааитит атаҳмада Сит, ихҭарԥа еиқәатцәа ижәѡахыр иқәыршәны дахьгылаз. – Дахьуашьаз аҟнытә иҙбахә уҳәар уҭахым, Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ иакәымзи шәымцан ҳәа иаҳҿагылаз! Ҳагәлымѡра, хразҟыцәгьароуп ихы зхирҟьаз, иԥсаҭа бзиахааит!

– Иԥсаҭа бзиахааит, ҳара ҳзы аиаша иашьҭаз! – аҵу ааилдыргеит ахацәа зегьы. Нас, рхылпақәеи рыхҭарпақәеи аархыхны, ҳамҭак еиқәышьшьы игылан, иџьабо. Пҳәыскгьы ахәхәаҳәа лоунытә даақәыпсычҳаит.

Сыбла иаахгылеит Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ ичоуҳа кәымжәы еиқәатцәа акалтқәа имгытцратцан, иаҳәа ҭыхны, ави-авиҳәа иҟьо, сымшьыкәа шәсышьтуам – ҳәа амѡаду данангылаз, иаасгәалашәеит атцыхәтәанҙа амшын дхықәгыланы, шәымцан, абаапсы ҳәа инапқәа аниҟьоз, даныҳәҳәоз, слымҳа иаатаѡит, иҽанишьуаз ахысбжьы иарырҳаз иҽыхәаиатцәа акьыркьырбжьы…

– Апашьа дауеит, апашьа! – бжьык ааҳалаѡит. Жәаѡык роума асқьар еиқәных ицны дааиуан ҽырххыла, феиз хылпак ихан, ачыхә еиқәатцәа кал-

тыԥсуа. Ажәлар наскьа-ааскьан, амҩа наирҭеит, дшааиуаз ҳаԥхьа даагылт. Аиқәакы, уаҩы гаргалашь дук, иԥынтқа иҷалакьын, иџьымшь еимассҟәа ирытцацырцыруан зышкәакәарақәа рацәаз ибла агәы самсалқәа, иқьышә тқәацә хаџьгәыгәынра иныкәшәан уажәымзар-уажәы инкашәап уҳәарын, иԥатқа еиқәатцәа ԥхьаҳәақәа. Дзықәтәаз иҷеы наӡааӡак шакәызгьы, ишьапқәа тцаҟа ишьҭагылоума угәахәрын.

Аублаақәа аҙәырҩы, иаҳҳәап, амулацәа, ахәаахәҵцәа, аамсҭцәакгьы рҭаацәеи дареи уҳәа аҭырқәшәа ибзианы ирҳәон. Аха аиҳараҩык ари абызшәа рыцәтәымын. Убри аҟнытә, ҳахьнеилакгьы макьана аҭырџьман даҳҭахын. Иахьатәи аизараҷы зегь реиҳа уи аус даманшәалан Гагратәи асаӡ-аԥсуа Мзоуӷ Абыхәба, уажәы еилакь игылаз даарылтцны аԥашьа иааигәара даагылт. Аԥашьа ииҳәоз аублаа бызшәахь еиҭеигон, аублаақәа ирҳәоз ҭырқәшәала еиҭеигон.

– Имсылманым аҙәыр уҟоума ара? – дҭааит аԥашьа, ибла ҟәазқәа рыла игылаз еимырҟьо.

– Map, дад, ҳарҭ зегьы ҳамсылманцәоуп! – иҳәеит Сиҭ.

– Нас, шәымсылманцәазар, аџьаамахьы шәзымнеиуазеи? Шьарда зымчу Аллаҳҭаала игәаҭ шәыҷезашәыргозеи? Амсылман иаша мышкала хәынтә анамаз икыроуп, шәара, изласаҳауа ала, уи зынӡак ишәхашҭит!

– Ухҳь згеит, аԥашьа, урҭ зегь ҳҳамышҭӡеит, иаадыруеит, аха аџьаамаҷы амла иаго изы афатә ыҟам, иҳалагьежьуа иҳалоу азҩаҷкы ахәшәгьы ыҟам! – схаҭагьы иааџьасшьартә еиԥш сыбжьы ҷацаҳа иаасыхәлҟьеит. Сҟама амҳастагьы снапы назыҩит. Саԥхьа иҷеыжәны игылаз аԥашьа ихаҷы инадызбалеит лыхцәы хьахәхәа, лгәышпы аартны адәы иқәжьыз Ааишьа, аҟытцәыҟытцәыхәа аԥсы гәыпҳәы зцәоз асаби. Сыҟазшьа иамхацәгьахазар акәхап,

Мата даасԥырагылеит. Аҭырԥьман иихәыцх сеидру, – амла ҳагоит, иаҳфо ҳамам, – абас иаарҳәны еиҭеигеит сажәақәа рҭакы.

– Уатҵәырнахыс иахьабалак афрынақәа рҽеы ҭаацәацыпхьаӡа чахык-чахык шәоуа иҟалоит! – ҿааиҭит Омер-ԥашьа, гәырґьара дук ҳалеиҳәозшәа ибжьы ѡҭганы.

– Ача мацарагьы абаҳахәарҭоу, хшыда, асабицәа ҳадынтҵәалоит! – иаақәырццакны даацәажәеит аҭакәажә Ҳамида. Аԥашьа илаԥш даатҵашәеит уи.

– Ариак зынӡак амсылманра иацанакуа иҟам, – дааилашәеит иара. – Ахацәа ахьеизо аҳәса ааишьас ирымоузеи, насгьы рхы-рҽеы хтуп, паче* рҽаӡам! Ари агьааурқәа ишәдыртҵазар акәхап! Уажәытҵәкьа наҟ инаҳалтҵааит аҳәсақәа.

– Дад, уххь згеит, аԥашьа, уи аӡәгьы иҳаимыртҵаӡеит, ҳабацәа рабацәа рхаан аахысгьы ус ауп ҳшаиуа, – дналагеит, еилагылаз даарылтҵны Соулаҳ. – Ҳара аублаақәа иҳамоуп шьарда зымчу Быҭха, сара соуп уи иахьа ныхаԥаасыс иамоу, уи ҳәсеи хацәеи еилнахуам, ҳанатҵаныҳәо ҳанацәеи, ҳаҳәсақәеи, ҳаҵгабцәеи уа иҳадгылоуп, ҳаицныҳәоит!

Аҭырԥьман, ицәажәоз аныхаԥаасш шиакәыз аниҳәа, аԥашьа иҟамчы икәадыр амахаҷы инхишьын, инапқәа дырѡахан, ажәѡан датҵаԥшуа, – ла илаҳа, ила-ллаҳи.** Аллаҳҭаала изаӡәу Маҳмед ду! Шәнеила ацьаамахьы, икашәпсала ари адунеи аҷы ишәырҳаз агәнаҳақәа, ижәдыруазааит, ишәзыԥшуп егьи адунеи, шәхы азин азылшәх ҷьанаҭ аҭалара! Уа, ауасақәеи абгақәеи ахьеицыҳәуа, ахәыцқәеи аматҟәеи ахьеицыхәмаруа!

– Ари адунеи уаѡҵас ҳақәлартә еиԥш азин ҳашәҭ, егьи адунеи шәара ишәымазааит, ҳара мап ацәаҳқу-

---

*Паче – аҷаршә, ачабра.

**Ла илаҳа, ила-ллаҳи – (араб быз.) «Аллаҳ ида нцәа дыҟам».

еит! – иажәа алгаха имҭакәа, аԥьеѡ, ааҭсыргеит сара, рыцҳарас иҳахьхьоу зегьы ҳзызуз абри иҽеыжәны игылоу агаргалашь ду иакәушәа сааҟалан, сыбла ашьа нхытцәалеит, сҟама ҭпааны снеизыҭрысырц ѡапхьа инақәскит.

Уеилагама? – нхәытцеиҳәан Мата, деиҭаасԥырагылахт. Сабгьы иблақәа аарцәгьаны даасҷаԥшит.

Омер-ԥашьа даахарахаԥшит, ас иажәа ныҳәара еиԥызҟьаз дибарц иҭахны, усҟан иааигәара игылаз асқьар иҟамчы ахәы насықәкны аԥашьа снеиирбеит.

– Шаиҭан! – ихаԥыцқәа инарытцеит аԥашьа, нас даахьаҳәын, ибжьы иаҳагьы иѡытганы: – Аллаҳҭаала изаҙәу Асултан ду ихьҙала ишәыласҳәарц стахуп: арра иатцанакуа арԥарцәа асиа ианаҳҭоит, изгәаԥхангьы ҳар ирылалаз заанатцы аԥара раҳҭоит, ҷыдалагьы рҭаацәара ацхыраара роуеит!

Иаатынчрахеит зназы.

– Аԥсра иаԥыхьамшәаз ҳарҭ жәымҭа ҟыргәқәа, ҳабла аапшыра ҳаҷкәынцәа иаҳхыҟәшәаны иргарц ауп ргәы иҭоу! – ҷааитит саб Ҳамырза, днаҳәыааҳәуа.

– Иахьа хаала, уатцәы – мчыла! Амчра змоу иаҳәа цҳафыр – иахьиҭаху инаҙоит! – нацитцеит, дарбан сгәалашәом, даҽеаҙәы.

Ауу нархылѡит ҳәсеи-хацәеи еилагылаз зегьы.

Убасҟан дааскьан, аԥашьа иаԥхьа даагылеит Ноурыз.

– Абри еизаз ашьхарыуаа рыхьҙала ажәак улымҳа аҟынҙа инасыгҙоит, ухҳь згеит аԥашьа! – дналагеит уи ҭырқә бызшәала, аҽеыѡҳәагьы илабашьа кьаҷ наирсын, ихылпарчгьы нахаирпеит. – Ҳаԥсадгьыл ахь ххынҳәуеит, ҳаҳәоит амѳа ҳашәтарц! Цьанат еиԥшуп ҳәа ҳаздышәыԥхьалоз, ари адгьыл иаҳмаабит, ҳабжаѡык нтәаахьеит, иаанхазгьы ҳзеигәыгуа акгьы ыҟам! Ҳаҙхызгаз аҕбақәа шьтахьҟа ҳаргартә иҟашәтца, иамуазар гаҷала ҳдәықәлоит, иаҳза-

ашәырт аҳәаа! Абри еиԥш аус анаҳзыҟашәтца, амҩа ҳахьықәугьы, асулҭан ду даҳныҳәалап!

– Уи зыҟалом, шәагьақәымгәыгын! – иаразнак аҭак ҟаитцеит Омер-ԥашьа, ари еиԥш азтцаара шиоуаз заанатц идыруазшәа. – Ҩ-ҳәынтқар дуқәак – Ҭырқәтәылеи Урыстәылеи еиқәшаҳаҭны ирыҙбаз аус аԥыргара сара снапы ианым! Ижәдыруазааит, шәышшыбҕьыцқәа асулҭан ихаҭа иҟынҙа инаҙеит. Рхала еиҕьашьаны сара сыдгьыл иқәнагалаз, игәыгәҭажьны иҟамлароуп ҳәа шәыгәцаракны дшәыхцәажәоит, зеиԥш ҭаҙам адгьыл ԥшаахқәа нхарҭас ишәзалихуеит. Акыр зычҳаз, акыр ибеит! Ари амсылман дгьыл аҳақ дууп, шәықәҕьацараны шәыҟоуп, зны шәаагәаҟзаргьы, шәгәы кашәмыжьын! Ла илаҳа ила-ллаҳи! Аллаҳҭаала изаҙәу Маҳмед ду илԥха шәиҭап, есхәаша аԥьаамахьы шәнеила, шәыԥсы шәырраҳаҭла!

Иҽеы ахы ааирҭәиин, ҽырххыла иҽынеихеит апаашьа, асқьар ицырԥсса.

Ажәлар еиԥыртцит рхы рымагәыхьха…

Ҳааизынхеит саби, сашьеи, сареи. Саб Ҳамырза, икылкаан даасыхәаԥшын:

– Улаҟтала сымҩашьо избоит бзиара шыҟам, иаахтны иҳәа, ахацәа ҳауп ара игылоу, уара унапала дужу, уара унеиаанҙа дыԥсхьазу Ааишьа хлаҳәада? – дҭаанит иара.

Истәахыргьы иабанҙастцәахуаз, иҟалаз арыцхәра имҙакәа акакала зегь нарасҳәеит. Саб дахьгылаз дҳашҳатәарахеит, ишызбоз ицламҳәа аакәаԥқәацит, уаҳа изакәызаалак акы инимырԥшит. Мата насыԥда, иҵкәынра ихьҙазар акәхап, иааизнымкылакәа акьыжыҳәа аҭәыуара дналагеит. Изхара дҭәыуан данааихсыҵ, саб ус дааҳабжьеит ҳҩыцьагьы:

– О, дадраа сыҵкәынцәа! Шәхацәазар, иаалырҟьаны ишәықәҳаз агәырҩацәгьа шәгәы аҭахь шәнаханы ишәтәахы, идышәмырбан, иаарыцхашәшьа шәани шәаҳәшьцәеи, уи анраҳа, ирзыхгом анасыԥ-

дақәа! Заурҟан, дад, уани уаҳәшьцәеи ргәыграмца хәычы еиқәу ҩартцәк нарзақәыпса, уеизгьы гәыграла ауп зегьы адәы ҳазлақәу, шәнымхакәа аҩныҟа шәца, лассы снашәыхьзоит саргьы.

Днаҳпыртцын, уаҩ дахьыҟамыз, ақыцәмыцәқәа ахьгылаз адәы ахахьы иҷынеихеит. Саб зегь рапхьаза ихшаз Ааишьа далкаан мыцхә бзиа дибон, уаҩы дахьимбо даннеилак, изхара дитцәыуарын, дхәыцрын, дныҳәарын. Сашьа дыргәыбзыгуа, ашьшьыҳәа дсыманы аҩныҟа ҳҷааҳхеит. Аха сара сыҟамижьҭеи, Мата иҟазшьақәа акыр рҿыпсахны ишыҟаз ҩашьомызт. Ичҳара маҷын, уажәы-уажәы игәы еилаххуан, зшьа зылтцәрааруа иҟаз арпыс, уахьихәапшуазгьы игын, чмазарак дыпнашәазшәа акәын дшыҟаз. «Цабыргытцәкьан, зегь ҳаипш иаргьы дычмазаҩын, аха цәала-жьыла акәым – гәыла. Ипсадгьыл ачымазара дҳәахны даман. Иҷы ааихихыр: «ҳаҩныжәқәа», «ҳанхарта», «Аублаатәыла» зламыз ажәак иҳәазомызт.

– Ариабжьарак уахынла сзыцәом, сылацәа неихьысшьыргьы сыпхызқәа хәартам. Ааишьа рыцҳа цәгьала дшиасыз ахьсоуҳәашаз акәу! – дцәажәон иара. – Иахатәи атцх пхызла Аублаатәыла ҳқытаҷы сыҟахуп, азлагарахь снеихит аџьықәреи сыманы, азлагара ашә ҟьаҟьаза иаартуп, лаграк ылагыланы, аақ-аақҳәа исеишуеит, аха иџьоушьаша, аҷы еихнахуеит акәымзар, абжьы ахылтцуам, уи насҟацаны азлагара санынҩнала, абарбал аффаҳәа игьежьуеит, арахь алуқәа лагазом, ашыла ахьтапсо алутаҩ итагылахуп еиқәатцәҳаҳараза кәыба дук. Иаасцәымыгхан, сышьтахьҟа санаадәылтц, санааиуаз амра кажжы ипхон, уажәы илашьцоуп, убла атцәыршы ҭакызар иумбо, ажәҩан санҩатцапш ашәхаҩа еипш амра сылапш наахеит, арахь лашарак ахылтцуам! Сҟымҷымуа сыбжьы цәгьахазаарын апхыз баапс сахьалаз, саб ибжьы анаасыкәирга, сааҷыхеит.

– Уара умацара уакәзам, Мата, зегь убас апхызцәгьақәа хрылоуп, ҳапстазаара уадаԥуп! – игәшәымшә сҳәауан, аха схы азынгьы ус саахәыцхит: «Аидыслараҽы зарҧа напҽырхыз, макьанагьы аҳәа изалатпаауаз цьишьон!» Усшәа сыҟазами саргьы?

– Заурҟан, иуасҳәарц истаху, ҳапсадгьыл ахь сыхнымҳәыр акгьы сзыҟатцом, лассы сыпсуеит!

Иаразнак ахьта сааимнадеит, издырит, ари баша ажәа гәаԥамызт.

– Ухатцоуп ҳәа суқәгәыҧуеит, закәызеи атакәажәцәа реипш иуцәажәашьоу! – инеиҽасырхьит сара, маҷк аҟара игәы сызтгозар ҳәа ҳасабс икны.

– Ноурызраа дәықәлоит Аублаатәылаҟа, аҽырхиара иаҽуп, иуцәызҙом, саргьы сҽеиқәсыршәеит срыццарц. Саби сани ираҳар рҽеапсра арташт, ирушам, уара уҳабжьаҟаза, Заурҟан! Усыцхрааны амԥа сықәтца! Ишәартоуп рҳәоит, стахаргьы стахааит, уара уаанхап арахь. Иудыруазеи, сеибганы аҳәаа сызхытцыр, ҳаԥныжәқәа рышә аасыртып, сабацәа рхәыштаараҽы агәгәаҳәа амца еиқәыстап, анхара-антцыра уажәы исымбеит, сыпшьмахак еибгоуп, сцәаҕәап, слатцап, саарыхып, нас схы стиуазаргьы, шәара шәызхызгаша зандалк сыпшаап!..

Деицраланы ацәажәара даҽын Мата, уажәыуажәы дысҽагьежьны саанкылауа. Уи деипшын зымтцәыжәԥақәа рпахыз ашьауардын, аха усгьы апырра згәаҳәоз. Апсаатә амтцәыжәԥақәа уртлар, иууаза ажәԥан иналаз ишцо еипш, уца ҳәа наиасҳәар Мата, иара убратцәкьа даахынҳәны, дыҽкьаса Кавказка ддәықәларашәа акәын игәаҳәара шыҟаз.

– Иахьа ишуаҳаз еипш, уахь ахынҳәра азин ыҟам, аҳәаа мчыла уаԥ дхытцыргьы, ҳаԥныжәқәа рхылара уаԥ дақәитҳауоу сеидру? Цқьа ҳазхәыцып, Мата. Иамузакәа Ноурызраа дәықәлозар, урыццартә иҟастцоит, уацәымшәан! – абас гәыгра дук сызимтазаргьы, имтцәыжәԥақәа зынзак инҽакны ихысмырҟәыдаait.

«Адәыҟәлара… Уи заҟантә исхәыцхьоузеи ариабжьарак, аха аҧкәын игәы иаҳагьы амца ацрасымтцарц збаны, имҳәакәа сеааныскылеит акәымзар, Ноурызраа срылазар стахын саргьы. Уажәнатә сыбла ихгылон ҳамзырха, асасцәа рзы иаартыз ҳгәашә, агәгәаҳәа еиқәыз ҳхәыштаара… Исаҳауан акисиҳәа ҳарбагьқәа рҽытыбжьы… Ариабжьарак сзыкәшәакәаз ари анрыцла, зынзаск схы тыѽтыѽуа иаршаҟәеит. Ҳара ҳахтцәара, жәытәаахыс еиҕацәаз ѽ-ҳәынтқарк еибыҳәаны иҟартцазар, ҳара мчыс ҳәа иҳамоузеи! Аҳәынтқари асултани знык ирызбаз, инарыгзаз, ҳашрыцхахаз гәатан, иаарҳәны еитарызбартә еипш ҳара ҳаитазхәахуада, ладагьы-ѽадагьы тынха дызмазам!» – абас сынкахәыцуа сшааиуаз, Мата снапы кны саахьеирҳәит.

– Изакәызеи? – стцаait сара.

– Анахь уаала, абан Сакәыт! – иҳәеит сашьа, амшын апаѽ ихыҟәгылаз атцла хәыч ахь ихы нарханы. Атцлазатцә зыбга надтцаны итәаз алашә цхьарцарҳәаѽы снеигәыдыпшылеит, ижакьа тцар зышза, аизарахьтә иааиуаз ракәхап, цьоукгьы икәаҕаша игылан.

– Ҳаи, Мата, апхьарца азызырѽыха ҳазтада, ҳашьны ҳашьтоупеи, ҳаҳәшьа таацәаныла дытцабгеит! – саацәажәеит, уахь анеира map ацәыскырц.

– Иаҳзыпшу ҳани ҳаҳәшьеи амц-лакә раҳәара уахьымзар ҳәа ушәома, Зоурҟан? Мап, апхьарца затцәык ауп уажәы ҳара ҳагәқәа зыхәшәтәраны иҟоу! – дсыкәшаҳатхомызт сашьа. – Иара иаҳәалап агәыҿкаага, ҳара ҳалагырзқәа неилап еиматцәаны, ҳаҳәшьа хлаҳәада, лтаацәеи лареи, абра дҳамтцәыуозар, даҽеацьара атцәыуарта ҳамам! Уаала, Заурҟан, уаала!

Мчылатцәкьа снымѽахигеит. Сакәыт, ес уажәааны, дыргәагәо дааганы, абри атцла хачахь ашәшьыраҿы днаиртәон имата Астан. Уи здыруаз ажәлар

агәырқьхәа иааикәшон, ргәымыждақәа пхьарцала ирҟажон. Иахьа ииҳәоз ашәа – уатцәы иҳәомызт, зныk аҙә иуҭаз ҳамҭас иара уи ахаҭатцәҟьа ѡынтә иуҭар ҟалома? Есымша ҽыцк-ҽыцк апитцон…

«Иахьа иаҳзаирҳәарызеишь, анаџьалбеит!» – аасгәахәит сара, ҳанаарыдгыла. Сакәыт имаҭа ачкәынжыцә ишьҭахьтцәҟьа дгылан, егьи усгьы ааигәа дыпсхьан, алашә-ҭаҳмада иахь иааиуаз зегьы, рыхьзирыжәлеи ҳәаны, иирдыруан.

– Арҭ, Ҳамырза ичкәынцәа Заурҟани Матеи роуп! – ҽааиҭит Асҭан.

– О, Заурҟан, Заурҟан! – даацәажәеит алашә, атцла дадҟацалазшәа дымтцысзо дахьадиалаз. – Ухьз смаҳаргьы, ушьаҽашьтыбжьқәа рыла уара шуакәыз здырхьан. Анцәа дуқәныҳәааит, дад, иацназго аамҭа уоугәышьар, егьызеиҧым хатцаны угылеит! Убжьы ансаҳауа, ҳабацәа бзиа ирбоз афырхацәа Нарҭаа сгәалашәоит. Смаҭа сабик иоуп, ҭынха димам, унапы даныз, сара санпслак, дад, иацы зынгьы абра иааиднагалаз ирасҳәеит уасиатны, абри атцла хәыҷы амтцан сыжәжы, схы Аублаатәылаҟа инарханы. Ари жәбома, дадраа, – иҳәан, иварахь имаҟа иадҳәалаз ҭатынтрак атцкыс инеиҳаз қьасак ааҳирбеит дѡахан. – Ари сыпсадгьыл аҽы ишьҭысхыз уапстцәык анышә ауп, сахьцалак исыцуп, мла санаркуам, хьҭа санаргом. Дадраа, санпслак, сгәы иныкәпсаны сыжәжы, сыпхьарцагьы абри амахә аҽы инхышәшь. Агапша иааҙхытцуа арахәыцкәа ианаархьыслак, аккаҳәа абжьы снарҳалап, сгәы иқәыѡлап сыпсадгьыл ашәақәа зегьы… напы қыцьқыцьла, атцла хачахь ашьапы ааишьышьит.

– Уеитцбы дабаҟоу, Заурҟан? – дтцааит нас.

– Ара сыҟами, даду! – иҳәеит Мата, ибжьы мырдуцәакәа.

– Да, ууаскьеишь сара сахь, ухы ааларҟәишь, дад, убас!

Мата ихы лаирҟәит. Аҭаҳмада инапы ҩышьҭихын, аҧкәын ихы-иҧы ааиԥхьишьшьааит.

– Утҽыуон ҳәа сыҟоуп, дад?

– Ааи, стҽыуон…

– Уаҵәԥхамшьаҙан, алаҕырҙ уаҩы игәы ардоит. Икауԥсаз алабжыш цырақәа, игәышьҭыхган иупылааит уаԥхьаҟа! – нас Сакәыт иварахь даанапыршьшьын, ахыц ақәыршәны иахьышьҭаз иԥхьарца аашьҭихын, инапқәа тыстцысуа иааигәыдикылеит. Ахыц наҧишь-ааҧишьит, иааирхиеит, аха иаразнак арҳәара даламгеит, акыраамҭа изнапык ала ижакьа ҵарыхәтцәа хәыҷ ишьышьуан. Нас ихы иаҳагьы днахан, атцла инадитцан, егьзымбаҙоз иблақәа ажәҩан иҩатцаирԥшит, урҭ игәарҭоз ҷьушьарын атцамтцамра иаҧибаҳәа инеиуаз апҵақәа, еилаԥыруаз апсаатәқәа. Иԥхьарца игәышпы инадирҕәҕәалеит. – Иахьатәи амшгьы ашәак азынхароуп! – иҳәеит алашә, нас ашьшьыҳәа зҧынаирхаз ахыц хдақәа зегь ҭырхәхәаны аха҆ера акәыршара иналагеит:

Уа, раида гәышьа, иркьыкь, сыԥхьарца!
Блас уара усоугәышьеит, сыблақәа анца!
Гәыҕырҭа змам, дад, иразҟы шәышәуп,
Атцх лашьца далахеит – имҩа лашәуп!
Ан длымтцоуп лычкәынзатцә, даҧуп апсра,
Дыргәыҕуа даалгоит, жәымҭацәгьа лара…

– Сан, сан, аҙы сыҭ, сҧажәкит, абаапсы,
Аҵқәа зегь ҭабама цас сара сзы?
– Нан, нан, уаҳәшьа дцеит лыхьтәы гәыгәым кны,
Ҳапсадгьыл иамоу аҙыхьқәа еимданы,
Реиҳа ихьшәашәоу уара узы итаны,
Ҳамҭак дынхаргьы, дауеит деиханы!

Сан, уамак сыцралан сагоит сбылны,
Хәшәы ҳәа кыр бымазар ҷьара итцәахны?

– Уашьа дцеит шьханхытцқа иац уажәааны.
Уа иҳәуаз ашьабсҭа никылт дахьҙаны.
Ихәшәуп, нан, уи ахш! Ныгала ихьаны,
Ҳамҭак дынхаргьы, дауеит деиханы!

– Сан, сыԥсуама, нас, амла саганы?
Сан, баасыдтәала, фатәык рхианы!
– Уаб ҳаҙлагараҿ алу ҿыц кәаны,
Ахәыҙ шыла ҳзааигоит, сақәшәа илаганы,
Ачамықәа узызуеит, ашә иарганы,
Ҳамҭак даанхаргьы, дауеит деиханы!

– Сан, ак шкәакәаҙа избоит иааигәаны,
Аԥсцәаҳа дмаизааит, сигарц иҭахны?
– Убла зжьаз тамоуп, нан, ҳутра аханы,
Иқәашкараҙа игылоуп ишәтны,
Уара иузыԥшуп, нан, амахәқәа ларқәны,
Ашәыргьы ҿухлап ҭынч уҩаҙаны!

– Сан, сан, бжьык саҳазшәа саақалеит, сишь!
Рыуа ихынхәыда, агәашәахь бнаԥшишь?! –
Ан гәақ илдыруеит, дылзаауам аҙәгьы,
Аха дындәылтцуеит адәнықа уеизгьы,
Х-нышәынтрак роуп илбо, амра зхашу,
Лыԥҳаи, нас лычкәыни, лхатцеи ахьжу!

Уа, раида, гәышьа, иркьыкь сыԥхьарца!
Блас уара усоугәышьеит, сыблақәа анца!
Гәыҕырҭа змам, дад, иразқы шәышәуп,
Атцх лашьца далахеит, имҩа лашәуп!..

Ариабжьарак гәырҩеи гәақрақәеи исхызгахьаз сгәы дырҭәхьан шьақәақәала, убри рқьаны дҭаԥшуазшәа акәын аҭаҳмада иажәақәа шсаҳауаз. Уаҳа аагылара сылшомызт. Мата иахь санынаԥш, иблақәа лаҕырҙыла иҭәын. Сара сыблакытца, аҙы злабаз

аҟәараш еипш иҩанҭхьҙа иҟан, Аублаатәыла сыҟәтц аахыс сылаҕырҙ цәыкәбаркгьы адәныҟа икатәомызт, сыҩнутҷа цьара итаҧсозшәа избон. Еиҟәыҙырҩуа игылаз снарыдтцны сҽынасхеит. Матагьы даасышьталеит, ихы кажькажьуа, ихтарпа аҽацә ала илабжышқәа ирыцкьон.

Алашә ибжьы хәычы-хәычла еихсыгъуан.

... ШЬҬАХЬҞА, АУБЛААТӘЫЛАҞА! ..

Сара санаҽу аамҭазы, Трабзон дтәан Мошнин ҳәа аурыс консул. Ҳарҭ излаадыруаз ала, уи аханатәгьы ашьхарыуаа Тырқәтәылаҟа раашьтра иацхрааузуаҩын. Мошнин заманалатцәкьа еилкааны иман аурыс ҳәынтқар шьакатәарада Кавказ зегьы инапахьы аагара шарласуаз, ишарманшәалоз абцьар зкыз ашьхарыуаа рыхтцәара. Убри аҟнытә ауп амҳацьырқәа зҭалашаз аҕбақәа рзымхо ианалага, уи аконсул атыпантәи аиҳабыра драцәажәан Кавказҟа издәықәитцаз имаҷымкәа атырқә праҕбақәа. Ҳара ҳаҙхызгазгьы иара ибзоурала инеиз аҕбақәа иреиуан.

Мошнин аҙә иеиҳәозгьы дазыҙырҩуан, аха псыхәа ахьамаз иҟалаз шыҟалаз иблала ибар иаҳа еиҕьишьон. Цыхәаптцәа рымаҙамкәа ажәлар еихыҩаҙәаа шәнызқьҩыла Тырқәтәыла агаҷа иқәнагалаз, арыцхара итагылт ҳәа иарҳәеит. Изыниаз аиашатцәкьа еилсыргап ҳәа, Мошнин иҩызцәа аашьтыхны, деимдо иҷәааихеит. Уи ибеит амҳацьыр хытцакырта рымамкәа адәы ишықәхаз, ирфо рымамкәа амла ишагоз, ачымазара баапс рылалан антцәара ишаҷыз, мышкала ҩышәҩык, хышәҩык шыржуаз, ацьармыкьа иқәыргыланы аҳәсақәеи ахәычқәеи рытира ишаҷыз. Иагаумҳәан, ашьхарыуаа Урыстәыла аҳәынтқарра ианытцыз ҳакәымзи, ҳрыцхаишьа-

зар акәхап, Анцәа илԥха иауртә, иҽынеихан, вали Омер-ԥашьа иҽы днеит. Игәы иалырсны даҳхашшааит аконсул.

– Иҟалазеи, ҳаҭыр зқәу аԥашьа, шәара азин зышәҭаны иҳхытцыз ашьхарыуаа антцәара иаҽуп. Убри арыцҳара рхы иархәаны, ара акыр зымпытцаку ауаа, мариала иаархәоит амҳаԥьыраа рыхшара, еиҳаракгьы рыҳәсахәыҷқәа. Асултан сыдгьыл ахь шәааи ҳәа реиҳәазар, уи ииҳәо закәануп, нас шәысасцәа шәхьаԥшынгьы шәрыхәаԥшуам, иҟалазеи?

– Сара сеилахоуп, ухъь згеит аконсул, ашьхарыуаа раха сымам, знык аҟара снеины срацәажәахьеит, арра ацарагьы иакәшаҳаҭым, аҕьычреи арҳәреи роуп ирдыруа. Уажәы рышьҭахьҟа ихынҳәырц рҭахуп, шәара шәеиҳабыра шахәаԥшуа сыздыруам. Ҳгәы иаанаго уазтцаауазар, ҳадгьыл анылара азин раҳҭеит, уажәшьҭа рхы иахәааит! – абри адагьы уаҳа ԥсышәа имҳәеит.

Усҟан, аҕьычреи арҳәреи рыда акгьы рыздыруам ҳәа зқьышә ҳақәызтцоз Омер-ԥашьа, иаахәаны иѡны иман хынѡажәижәаѡык ашьхарыуаа ҳҭыпҳацәа, ԥьоук матцуцәас, ԥьоукгьы – иуадалыкь азы. Цабыргытцәкьаны, уи ауаѡ, ҳара ҳахь иҟаитцаз агәлымѡрақәа ирыхҟьаны, заҟаѡы амла иаганы ипсыз, заҟаѡы азѡа иннартцәаз, заҟаѡы аархәаз, заҟаѡы рҭииз, зегьы леиқәыпхьаҙаны иус ҙбазар, хымпада, икнаҳан ашьра зықәнаго уаѡын, аха, изхәарҭоузеи, уи иҟынҙа ҳара ҳзыѡазомызт, дҳаракын!

Абас, дад Шәарах, аурыс консул Мошнин, ҳара ҳзы агәцаракреи ацхыраареи иҟаитцаз, ҳапсадгьыл ахь ахынҳәразы гәыԥрақәак ҳнаҭеит. Убри аҟнытә, амҳаԥьыркәа ҳахьҙала асаҙ-аԥсуа Мзауч Абыхәба ҷыдала Трабзонҟа ѡынтә-хынтә дцахьан, диқәшәахьан, диацәажәахьан аконсул. Иахьагьы убрахьынтәи дхынҳәит, аизараҽы ирылеиҳәараны дыҟоуп ҳапсадгьыл ахь ахынҳәразы аконсул иабжьеигаз ажәа.

Уажәшьҭа уара уазхәыц ари аизара заҟа аҭанакуаз ҳара ҳзы.

Ҳаизахит ҳара ҳахьеизац, асаба каѡѡы, амра ҳҳацеиуа, адәыцәхәыраҽы. Аублаатәыла ҳаныҟаз акәзар, Быҭха амҭан, аџь дуқәа рышәшьыраҽы, ауарҳал хәбаба шьҭаршәызшәа, ашьац иатҷәа татаза, аԥша хаа ахәхәаҳәа иҳасуа, азба ҳакыр, зеиԥш ыҟазам азыхь ҳнахәо… Еи, дад, урҭқәа уажәшьҭа ԥхызк иахзаѡызан.

Аизараҽы иааин иҟан, аублаақәа рыдагьы, егьырҭ ашьхарыуаа, иаххәап, натхәажәаа, абазехқәа, ашаԥсыцқәа, аԥсуаа рахьтәгьы асазқәеи ахҷыпсаави рхатарнакцәа. Рацәак мыртцыкәа иара Мзауҷ ихатагьы ажәлар даарыдгылт.

Дад Шәарах, ауаѡы данажәлак, ихигахьоу иаҳа иааигәаны ибоит ҳәа сыҟоуп… Изхысҳәааз Мзауҷ Абыхәба иоуп. Уи, иахьа дызбо ҷьысшьоит, ҳаракык, жәѡахыр ҭбаак, иԥатақәа цыѡцыѡуа иҽарҳәын. Самсун ҳаныҙхытц, ҳара атаацәа ҳзыѡназ амагаза азмѡатәирахь иԥхәыси иареи ѡнан. Убасҟан, рацәак мыртцыкәа ахатарԥысгьы диоуит. Мзауҷ Аублаатәыла ҳаныҟазгьы даадыруан, шьҭрала дынхаѡын, Гагра, Абаата ҳәа иахьашьҭаз, дынхон. Ахтәара аныҟала, иашьцәа ахѡыкгьы раҳәақәа ҭыхны, ҳахьԥсуа ҳаицыԥсып ҳәа Мзауҷ иҽагылт дырмышьҭырц, аха иара, агьааурқәа рхәура сталом ҳәа, зыбаѡзтәымыз иԥхәыс даашьҭыхны, амшын дхылоит.

Уажәы аԥсадгьыл ахь ахынҳәра зҭахқәаз рахь дыҟан, аха Бараҟаи-иԥа Ноурыз иеиԥш, иаур иауит, иамургьы – мчыла ҳәа акәымкәа, ѡ-ҳәынтқаррак аларцәажәаны азин ылхра дашьҭан.

– Сҭампыл дтәазаап аурыс цҳаражәҳәаѡ, иара змаҭ иуа аҳәынтқаргьы акыр изыҙырѡуа, араҟагьы – ҳатыр зқәу, Игнатов ҳәа аҙәы, – даацәажәеит асазаԥсуа Мзауҷ. – «Шәара шәлатәаны, шәзықәшәаз ары-

цҳарақәа зегьы антцаны, ашәҟәы жәԥы иара идуӡӡара ҳәынтқар ихьӡала. Хԥык ауаа алышәх убри ашәҟәы рыманы Игнатов иахь ицаша. Уа шәышнеилак шәидикылартә ашәҟәы ԥны ишәыцыстцоит сара». – Абри ауп, дадраа, мԥас сызқәитцаз аконсул Мошнин. Цабыргытцәҟьангьы, ашәҟәы ԥны иситеит, абра сцьыба итоуп. Уи адагьы ԥсыхәа ҳамам, дадраа, ҳаҿкажьны ҳиашьапкып аҳәынтқар, издыруада ҳрыцҳаишьар?

Дасу ихәыцрақәа дыргәылахазар акәхап, аӡәгьы ҿитуамызт, еиқәышьшьы иԥшын.

– Ажәак сҳәон, иҟалозар? – дԥагылеит асаӡуа ҭауад, цыхьа Аублаатәылатәи аиҳабыра иалахәыз Рыд Уахсиҭ. Ҭшәарак ибжьаҟыҟыз арԥаш лбааҟьа еиԥш ижакьа паны икахәхәа иахьлеиуаз иаҳагьы дароууан. Уи, шьҭахьҟа, Кавказҟа, ахынҳәра иадымгылоз ауаа дышреиуаз уажәраанӡагьы идырын, иҟалап иара хыс дрымазҭгьы…

– Иацы акәын ҳара ҳабцьар шьҭыхны агьааурқәа ҳәа аҳәынтқар ир ҳарҿагыланы ҳанрабашьуаз. Аинаалара аныҟамла, урҭ алаԥшыра ҳарҭеит. Ҳара шәара шәаҳҭахым ҳәа ҳашьҭахь реиаҳархеит, ҳҳала иалаххын Ҭырқәтәылаҟа ҳааит. Уажәы ҳлатәаны, асулҭан дгәымбылцьбароуп, уара аҳәынтқар уакәзаарын ахазына, ҳуашьапкуеит, ҳудкыл ҳәа ашәҟәы изааԥуеит, аха ижәдыруазааит уи ихахьы ишааимго. Убри акы. Иԥбахаз, цьара хаарбышьак ҳзыҟамтцеитеи иара ҳаргьы. Уигьы дҳаргәаахьан. Уажәы, излазбо ала, асулҭангьы дҳаргәаауеит. Нас ауп зынӡак ҳаныз! Ахпа, ишәасҳәарц истаху, ахынҳәышьақәа иԥбоуп, ихԥоуп, зинс иҳауазеи убра хахьнеиуа? Убри шәазхәыцхьоу, дадраа? Аҭауад дшыҭауаду дынхауоу, аамста – иаамстара изынхауоу, анхаԥы дшынхаԥу идыруа, ҳадгьылқәеи ҳабнақәеи ҳара ишҳамац иҳаманы… Мап, мап, уахь ала уаԥ дзықәгәыгша акгьы ыҟам! Уажәааигәа иҳхытцыз аҳәы исеиҳәон, Рыдлар акәшамыкәша сыдгьыл ду икажьыз аҳәынтқар

длахан аказакцәа нирхеит. Сара схынҳәыргьы урҭ уажәшьҭа ихдырҭәом, нас, изиндоу, ималдоу сара, скәырмахьц кны аказак ҟызқәа срыцларыма? Мап, дадраа, урҭ ирҭахыз иршанхагаз ҳадгьыл бзиахә акәын, уи егьыргеит. Ҳара, дара аурысқәа ишырҳәо еиԥш, «абна ԥырҟоит, атәаҟьа – каԥсоит!»

– Арахь уахьааиз, уххь згеит Уахсиҭ, зхатқы каумыршәуа асулҭан иуиҭазеи? Убри умҳәои, – изымчҳакәа иажәа днаԥылоит Ноурыз.

– Ара егьсымамзаргьы, сабԥьар кны сеибашьуам! – аҭак ҟаитцеит Уахсиҭ.

– Мап, мап, араҟоуп зынзак уаҩ иимбац аибашьра ҳахьаҷу. Амлеи ачымазареи ҳрабашьуеит, есымша ҩышәоык, хышәоык анышә иаҳҭоит. Нас, ари убарц зуҭахымзеи, уххь згеит Уахсиҭ? – ҭынчхашьа имамызт Бараҟаи-ипа Ноурыз.

– Еҳ, Ноурыз, хьчарада акгьы ззымдыруаз анхацәа иахьа ҳажәлар русқәа рызбарц иашьҭалт. Ҳарҭ ҭауади-аамсҭеи ҳашԥсыз убри алагьы иҩашьом, – иҳәеит Уахсиҭ, ишиҭахзамыз дааччаны. Мзауч, иара иахь ихаз арҭ ажәақәа игәы шындырхаз мҩашьо, кыраамҭа иблақәа еихамырҟәыс Уахсиҭ дихәаԥшуан, аха аҭак аҳәара дахьымзеит.

Аҳәсақәа ахьеилагылаз ашырҳәа даарылтцит аԥҳәыс бырг Ҳамида, лоуразоуроу ашәыцьангара даганы. Лкасы еиқәатцәа анаалхылх, ашәыб лыкәхазшәа иҟәашзаны иналыкәпсеит лыхцәы.

– Ишәыхьзеи, абаапсы, зынзак шәыпсзама? – датцаҳәҳәаны ҷаалтит лара. – Шәлашәхама, антцәара ҳшаҷу шәымбазои? Ишәыпхьаза заҟа нышәынтра ылхәыгәаахьоу ари агаҷаҷы! Шәара еимашәкуа – аҩны, адгьыл, абна, аамсҭара – уи аума иахьа аус злоу? Шәгәы иалымсын шәарҭ ҳаамсҭцәа, усҟангьы, ҳаазамҭацәа, ҳахәпхацәа шәхамамкәа ҳазхәарҭоузеи ҳәа ҳнашәышьҭалан, амшын ҳарганы ҳахьаажәгаз жәбоит. Шәарҭ шәакәымзи иаҳа анаԥшыааԥшырҭа

змаз, изышәымбазеи, нас, акаамеҭ ҳаԥхьа ишышьҭаз? Ҳара ҳзыкәшәаз арыцҳара шәара шәыхәда иқәуп, уи ахаангьы шәзатцыҭраны иҟам! Иахьа зда царҭа амам ҷьаҳаным атҵаҧы ҳанҭагылагьы, шәкәанызануеит, шәхатәы мацароуп шәзызхәыцуа! Дабаҟоу Ҳаҷьы Кьарантыхә, ҳаԥхьагыла? Дабаҟоу Алоу-иԥа Шьардын? Дабаҟоу, есымша аашар, Ҭыркәтәыла ҷьанаҭ дгьылуп ҳәа изныҳәоз Саҳатқьери? – абра л҃ееанылкылеит аҭакәажә ҳамҭакы. Нас, заҟаѡы гылаз лыԥхьаҙарц лҭахызшәа, блала еимырҟьаны днарылсит. Иҟалап уи лажәа ҷьбарақәа иҙырѡуаз ишырнырыз еилылкаарц лҭахызҭгьы. – Сара изҳәо, сахьыҟазаалакгьы уажәшьҭа анышә ада гәыгьрҭа сымам, – дналагеит иаҳа л҃еырҭынчны. – Аублаатәыла ҳақәтцижьҭеи ԥшьѡык аматацәа сцәыԥсхьеит, руаҙәк аҕбаҧы амѡа изхымгеит, амшынуаа дсымҟәытцкәкәааны амшын дарҭеит, егьырҭ, еихыкеитцыкны иара мчыбжьык ала изжит, рабдугьы дук мыртцыкәа уахь днарышьҭалеит. Сызкәыхшоу смаҭа Таҳир затцәык дысзынханы дсымоуп, уаҳа адунеи сыззыкәу ҳәа акгьы ыҟам, салгеит! Уи сгәыгьрҭа затцә иԥсадгьыл ахь, иѡныжәқәа рахь дышхынҳәуа здыруазар, иҟасымцара ҳәа иҟоузеи? Сыҟазааит қьаранҷьыс, шьапыҙәҙәаѡыс, амала, знызатцәык избааит сыѡныжәқәа. Знызатцәык ишьапы ықәиргылааит иԥсадгьыл, аҭахызаргьы дҟызхьчахааит нас! Ишәыхьзеи, абаапсы, шәарҭ ахацәа? – лажәа инацылтцахт Ҳамида. – Пҳәыс илхымшаз аҙәгьы дыҟам, шәара иԥхашәымшьозар, шәаԥхьа саагылап скасы сыхпаа, ҳдәықәлап ҳаѡныҟа! Ижәдыруазеи, ҳазҭытцыр ҷьаҳаным ҳазҭашәаз?! Ашәҟәы ѿтәызар – ижәѡы! Раԥхьа снапы аныстцоит! Аҳәынҭқар иҳәатәызар – шәиҳәа! А҃еырхықәымтцара иаамҭам уажәы! Хара шәымазар – шәацәыԥхамшьан, иаахтны ишәҳәа. Амала, ҳхынҳәыроуп, нанраа, аѡныҟа, ҳашьтахьҟа. Аублаатәылаҟа!

Ҳамида лажәа гәыҷкаагақәа рышьтахь, акыраамта аҳәгьы ацәажәара илымшеит. Рыд Уахсит ихы пхеишьазар акәхап, днарылтцны, днаскьаны даагылт. Аимакрақәа ртцыхәа уа иааптцәеит. Еиқәшаҳатхеит ҧеазыркит ашьапкра шәкәы аҩра…

– Дад Мзауч, ҳгәаќрақәа зегьы аныпшыртә еипш, иаҳзызыҩуада ашәкәы? – дазтцааит Сит. – Уахь алагьы ҳабга пцәаны ҳкажьуп, чышәк здыруа уаҩ дҳалаҳам, ҳдефтартаҩҩы Мыса иакәын ҳзыкәгәыгуаз, уи, ишыжәдыруа, аршра даҳцәагеит! – нацитцеит нас.

– Уигьы дырхианы дсымоуп! – иҳәеит Мзауч. Нас днаскьан, инапы анааиќьа, ажәлар даарылтцын, дааидгылеит таҳмада хынчыгәыгә хәычык. Кьаҷ матәа еиқәатцәала деилаҳәан иара, ашлара зхыҩлоз ихахәы аушьтызшәа, ижәҩа иныкәыпсон, игәышпы иадубалон ицырцыруа исаат атцга, иблақәа аланарпшыгақәа рыман. Абри дбырзенуп, атуцьар хәаахәтцәа тырцьманс дрыцны Урыстәыла даара дныќәахьеит, уажәы аконсул Мошнин иҷы аус иуеит. Ҳара тырқә бызшәала иҳазиаҳәар, иара ишақәнаго урыс бызшәала ианитцоит! – даҷын Мзауч.

Абырзен таҳмада иќәынҳәалаз ашәыра тбаа акалами, амилантреи, ақьаади аатиган, иапхьа иаадыргылаз аишәа лаќә иныкәитцеит, иаргьы дшьамхнышланы днадгылеит, иҩыга амилантра интишьын, қьаад пжәахак даахан, иныкәишь-аакәишьит, ачархь аҷы ихуазшәа. Нас иланарпшыгақәа икьаҷ акалт ала иааирыцқьан, икылкаан Мзауч днеизыпшит, сыхиоуп ҳәа акәхарын уи иаанагоз.

– Ҳарт амсылманцәа ҳгәаќрақәа, ани ақьырсиан нап кьача иагәапсап ҳәа сыќам! Ҳазшаз дуцәымыгхазар, илпхагьы уамыҳәан! – атцәы налеитцеит Рыд Уахсит.

– Абзиа умҳәои, уанацьалбеит! – инеиҷалырхьит Ҳамида.

Аҭаҳмадцәеи аҳәса быргцәеи агәыркьхәа абырзен иааикәшаны илатәеит, ҳарҭ арԥарцәа уа ҳашԥарылатәоз, ҳгылан ҳрыкәаҕгаша. Асаҙуа ҭауад Рыд Уахсиҭ цьоуки иареи еицәажәо настҳа игылан, уи, дтәаргьы – дызтәомызт, дцаргьы – дызцомызт.

Сиҭ идыртцеит ажәа ахы акра. Уи ԥытрак даацәажәеит, нас аҭаҳмадцәа даарылаԥшын, ус аума, дадраа ҳәа дразтцааит.

– Ус ауп, ус, аха абарҭ ажәакәа ацзаргьы цәгьам! – иҳәеит даҽеаҙәы.

– Ибзиоуп, урҭгьы ацзааит! – дакәшаҳаҭхеит Сиҭ. Мзауӷ урҭ зегьы акакала еиҭаганы, ҭырқә бызшәала абырзен иеиҳәон, зны-зынла урыс ажәакәакгьы налаитцон, маӷк аҟара идыруан уи абызшәагьы. Абырзен ақьаад ихы адырԥсыланы антцара дналагон, ианитцашаз ақьаад ахь инеигаанҙа, иҳәон, еиҭеиҳәон, урҭ рыкапан гәеиҭарц иҭахызшәа, нас акәын, иҩыга анылаирҟәуаз. Усҟан иаатынчрахон, хәыҵхәыҵлатцәкьагьы ацәажәара ҟаломызт. Сиҭ деиҭаналагон, уи ииҳәоз аҭаҳмадцәа еиҭанеимтцаркуан, ашәакь иҵкьаз ахы цаҳәцаҳә ацәкьара ишаахаз ангәарҭо еиԥш, иахәаԥшуан, иршәон, иркапануан. Урҭ ҩаԥхьа абырзен ианитцон. Адәныкала еиқәышьшьы игылаз, аха ҩнытцкала згәы хыҵхыҵуаз, зегьы рхы шьҭыхны, абни амра зныԥхалоз ақьаад кәамкьа ианԥшылон. Арҩашқәа зегьы ҙиаск ишалатцәо еиԥш, дасу ргәыҕырҭақәа зегьы абни абырзен ҭаҳмада еивтцаԥсаны инеиго ацәаҳәантцақәа ирныланы, цьарак еилатәошәа ирбозар акәхарын…

«Ҳара, амҳацьырқәа ҳгәаҟрақәеи, ҳалаҕырҙи, ҳантцәареи шәкәыла иҩны рышьтыхразы, абри амшын ду иҳаважьу миланзаргьы – иазхашам, ашәаԥыцьаԥ зегьы ҩыгазаргьы – изантцашам, адгьыл зегьы қьаадзаргьы ианҙалашам… – схәыцуан саргьы, ақьаад кәамкьа сахьанԥшылоз. – Зеиԥш ҟамло акгьы ыҟам рҳәоит адунеи аҿы, иудыруазеи, абни ҳқьаадбҕьыц

хәыҷы ҳәыҳә мҭәыжәԥа ласк еиԥш Ст̣ампылнтәи иԥышьҭыпрааны, амшын гәеиужьра ду инахыпрааны, Урыстәыла абнарақәеи ҳәаа змам акаршәарақәеи шьҭахьҟа иааныжьны, уи нахьхьи Петербург ҳәа иахьашьҭоу аҳәынҭқар итәарҭа ахан еихагыла ду инадпрылар. Еиқәных, зҽеырхханы игылоу ахан кануеицәеи гәыбылра змам ачынуааи ирымбазакәа, аԥенцьыр инкылпрааны аҳәынҭқар астол дахьахатәоу иаԥхьа иныкәшәахыр… Уи адунеи азбжак ԥшәымас иамоу, ауха ицәа ҭынчын, ашьыжьгьы агәаҳәара иманы дгылахит, иахьа ихшәаны дшыҟоу ари ахан аҿы зегьы ирнырхьеит, зегь ҿаԥхаҿаччоит… Даахан ҳҟьаадбгьыц ааимҭеиҭахын, хәыҷыкгьы дыццакуеит, ԥҳәыс ԥшзак игәы дҭыхоит, длыкәшәаран дыҟоуп, илаԥш нахигахит. Адиутант дааиԥхьан, ари абаанагеи, изакәызеи диазҭаait.

– Аҳәынҭқар, уххь згеит, уи аублаақәа зыҳәаз ауп, – аҭак ҟаиҵеит афицар дҿаԥхаҿаччо, иахьатәи аҳәынҭқар игәаҳәара инырны дшыҟоу мҩашьо.

– Аа, аублаақәа… урҭ зустцәада, мшәан? – илахь ажьы еимарҷәҷәа даахәыцит аҳәынҭқар. – Исгәалашәоит, ахәыжәлацәгьақәа, Амшын Еиқәа агаҿаҿы инхоз, иҳабашьуаз, ашьҭахь, амҳаԥьырра Ҭырқәтәылаҟа ицаз…

– Уара удузҙара, ишуҳәатцәкьаз ауп! – ишьхәақәа неидикшалеит адиутант.

– Урҭ хатцалатцәкьа иаҳҿагылан иқәпон. Угәы ишԥаанаго, аинрал, ас ифырхацәоу ажәлар раҳаҭыр батәзами? – дҭаait аҳәынҭқар.

– Ҳәарас иаҭахузеи! – иҳәеит адиутант, игәышпаҿгьы иаацырцырит «Кавказ амҟәытцахаларазы» амедал.

«Ҳаи, насыԥдақәа, астцәкьа арыцҳара итагылоуп ҳәа сыҟамызт, уаԥстцәык азна иҟоу ракәзаргьы, урҭ уааup, аҳәсақәа, ахәыҷқәа, ииашоуп, ирхароугьы ҟалашт, аха иҳақуп лыԥха рыстар!..» – абас маҷзак

даахәыцит аҳәынҭқар, анцәа ицьшьоуп, иакәым набжьызгаша ауадаҽы уаѡ дахьыҟам, ахәы зтиааны иҟоу инапы неиргъан, иаакәихит аѡыга, ѡ-ажәак, ѡ-ажәазатцәык: «Изыҳәаз нагъазааит!», ақьаад инақәиѡит. Абри акәхоит ҳара ҳанасыпгьы, иҟалоит аҕбақәагьы, иаарласны ҳхынҳәуеит Аублаатәылаҟа… Иаатуеит ҳаѡныжәқәа рышә, еиқәылоит ҳхәыштаарақәа… Дырѡегь анхара, анцыра… Дырѡегь аччара, ахәмарра, дырѡегь «Радеда», ачара…

Ус акәымкәаны, изыхҟьазаалакгьы аҳәынҭқар игәы анамыҳәоз иакәшәахит, уи аҧхәыс ҧшъа дахьиқәымшәаз иахҟьаны, ақьаадқәа зманы иааѡналаз аинралгьы уи гәатәаны атцәы налатцаны ҳарзаҳал днахцәажәеит.

– Аҳәынҭқар, уххь згеит, урҭ абрагьцәа рыцҳашьарак рыхәтаҙам! Насгьы, Ҭырқәтәылеи ҳареи урҭ ртцыхәала аиқәшаҳатра ҳабжьаҳтцахьеит!

Зегь зымчу аҳәынҭқар инапы иаѡхит: «Урҭ рус зҙоуп, аитахәаҧшра зыҟалом!» Иалгеит, инҭәеит ҳара ҳразҟы! Дырѡегь агәаҟра, амлакра, аҧсра, аҙра, аныҙаара! Напык, напызатцәык иалшаҙозеи!.. Аҙәы иакәында, жәларык рыҧсреи рнырхареи урҭ аѡтцакгьы напык ауп еиѡызшо!

Уара уазхәыц, нас, жәларак ҳлахьынтца, аҳәынҭқар иѡыга аҧынтца затцәык акәын изҳасабуаз!»

Абарҭ реиҧш ахәыцрақәа ҧшатлакәха схы ишҭагьежьуаз, абырзен ҭаҳмада шәҟәыла иѡны ишьтихит. Уиаахыс жәашықәсала аамта шцахьоугьы, сара схатагьы уаѡ имаҳац ахырзаман сыштысхьогьы, лу-кәагала ахаҳә ианыртцаз аѡыра еиҧш, сыхшыѡ аҿы иаанхеит уи арзаҳал шәҟәы атцакы. Уи иаҳәон:

«…Абар уажәшьта шықәсыбжак инахысит Амшын Еиқәа Ҭырқәтәылатәи агаҿа ҳангәаҟло ҳанижьтеи; ара иаҳзыпшын, адгьыл ршеижьтеи аниара акәым, иара усгьы уаѡы имаҳац ахырзаман; амѡан интәазгьы заҟаѡы ыҟада? Усгьы зыпсы зманы иҙхытцыз

иаҳмоуит ахытцакырҭа, ҭаацәаныла амла антцәара ҳшаҽыз, итцысит зықьѡыла ҳзырхыз ачымазара – азѡаҽкы. Ҭыркәтәыла аиҳабыра ҳара ҳшақәдыргәыҷуаз еиԥш иаҳԥымлеит, зынʒаск ҳрымбаʒошәа рҽыԥхьаркит, изакәызаалак цхыраарак ҳара ҳзы иҟарцом, иаҳзалрымхит нхарҭас адгьылқәа, ҳашшыԥхьыʒқәа рыдыркылом; аҭыпантәи апашьацәеи абеиацәеи дегьызмаха ҳаимцәара иаҽуп, мчылатцәкьа иаҳцәыргоит ҳахшара; руадалықьқәа дыртәит ҳаҳәсахәычқәа рыла, қьаранԥьцәас иҟарцеит ҳачкәынцәа, изакәызаалак ҳхы еиҭаххәартә еиԥш зинк ҳаман ҳаҟам, уаас ҳапхьаʒам.

Абри еиԥш цьаҳаным еиқәаҵәа ҳанҵагылоу аамҭазы, гәыкала ҳҽы ҳақәшаҳаҭуп, зеиԥшыҟам алагьы еилаҳкаауеит уара зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу аҳәынҵқар уҽапхьа ахара шҳаду. Хәычи-дуи ҳәсеихацәеи ҳшьамхнышгыланы ухьышьапы ҳкуеит жәа-нызқь ҭаацәа рыхьʒала, ахара иҳамоу ҳанажьны, иқьаԥтажәхаз ҳапсадгьыл ахь ахынҳәра азин ҳауҭарц. Ҭоуба уны ажәа уаҳҭоит, уара ушәшьыра хаа ҳатцагыланы, уаѡтцас ҳтәыла ҳанықәла, ҳара ҳҳаҵақәа ҳадагьы, ҳапхьаҟа игыларан иҟоу ҳахшарагьы, дунеиахаан уара узы ишыҟоу. Анцәа ҳазшаз уитцаԥшны, иаҳзаарԥш ауаатәыѡса рахь абзиабара иумоу, ҳаҵга ҳазҭашәаз цьаҳаным ҭылашьцара. Улаԥшхаа ҳара ҳашрыцҳау анамба, угәы ҭбаа ҳара ҳгәаҟра аназымдыр, иудыруазаait, акыр зымчу аҳәынҵқар ду, наунагʒа ари адгьыл ҳшаныʒаауа!»

Абри еиԥш ашәҟәы ажәлар зегьы ырʒырѡны иан-рылархәа ашьҭахь:

– Шәааскьа, дадраа, анапантцарахьы! – ибжьы аарылаиргеит асаʒ-аԥсуа Мзауч. Рапхьагьы иара ихаҵа инапы натцеиѡит. Уи ашьҭахь аҭакәажә Ҳамида дааццакны аишәахьча днадгылт, аха уи еиҳараѡʒак зегь ҳаиԥш, нбан лыздырʒомызт, лнацәа ду, амилан инылшьны ақьаад инақәылтцеит, уи лышь-

ҭахь ҳныхапаԥ Соулаҳгьы убас ныҟаитцеит, урҭ днарышьҭагылт Сиҭ. Убас акатаҳәа иааиуан ауаа, рнапы ананыртцалак, илахҷыхҙа иааҟалон. Ус, саб Ҳамырза иааидгылт, – иҟоутцозеи, умааиуеи, – анырҳәа, даакәанызанит.

– Дадраа! – даацәажәеит ихы ларҟәны, илахь еиқәышьшьы, – ажәлар иҙбаны ишьҭырхыз садымгылакәа изуазеи, аха, ишыжәбо еиԥш, сыхәԥҳа бзиахә Алоу-ипа Шьардын дыҟам, игәы иаанаго сыздыруам, уи сизымтцаакәа, снапы аныстцарц стахым!

Сашьеи сареи ҳаб ииҳәаз ҳзымбатәбараха, ҳнеихәаԥшы-ааихәаԥшит, ари абжьаракгьы ус акы игәы иҭакны ишимаз иԥсы иахимырҙаait, ҳаблақәа еибырҳәеит аишьцәа иаҳҭахыз: ҳаб иҭыпаны ҳара ҳɷыцьагьы ҳнеивас аишәахьча ҳнадыххылеит, ҳмацәа дуқәа амилан инылшьны, аԥхьа – сара, нас – Мата, ақьаад инақәаҳтцеит.

– Ноурыз, умааиуеи, уззыԥшыда? – ибжьы наиргеит Мзауч.

Ноурыз ихы иқәыжьны дгылан, ишыҟаитцалац еиԥш, илабашьа кьаҷ ытцакшо.

Акы ишҳахәо здыруазар, ажәлар, шәыххьзгеит! – иҳәеит иара, ихы дымɷахакәа, – зныk акәым, жәантәгьы снапы атцазыɷрын! Иаҳҳаагахьоу зегьы еидаҳҳәыцлар, уажәшьҭа иаҳуалуп ҳхы ҳамжьарц. Иазхоуп, дадраа, аҽыргәыгра! Ҳнапы ɷаҳмыркҙар – аматцә ахала иаҳзылаҟәуам! Шәаах арахь, снапы аныстцоит, егьспырхагам, егьсыхәом! Соулаҳ уатцәы ҳныха ҳадныхҳәаланы ҳхы ҳанақәытитәлак, сара изуша сара издыруеит!

Бараҟаи-ипа Ноурызгьы инапы нанитцеит.

Асаҙқәа рытауад Рыд Уахсиҭ иеиԥш, ашәҟәы знапы анызымтцаз егьмачɷымызт, аизара ааныжьны, ацаратцәкьа рзымгәаҕьит, рҽеизакны игылан.

Уажәшьҭа ихиан ашәҟәы. Стампыл итәоу аҳәынтқар ицҳаражәҳәаԥ Игнатов иахь изгашазгьы иара

убратцәкьа иалырхит хѡык ауаа, Мзауҵ Абыхәба хыс днарыҭаны.

* * *

Ҳныхаԥшьа Быҭха аҟәых, иара иахьаҟәнагоз, атцла зыҟәгылаз ахәы ԥшʒарак ааигәасигәа иаҳзымԥшааит. Уиадагьы, зныкмаз аныха иаҟәныҳәаны иахьдыртәаз, ажәлар акәаҵгаша инхар акәын, арахь ҳара ҳразҟыцәгьа ҳахькыднаҟьоз ҳаздыруамызт. Ажәлар еилагьежьуан, хьаа дус ирыман ҳныха аҟәых шәарҭа амамкәа, Соулаҳ идхалан иахьыҟаз. Ачымазарацәгьа ҳалалан антцәара ҳаналага, ԥьоукгьы, – ҳныха ҳзыцәгьахеит хәа еилагәжәажәон. Убри аҟнытә, ҳныхаԥааѡ Соулаҳ Быҭха аҟәых игәы иадкыланы, ачымазцәа гәаҟцәа ахьышьҭаз ѡныцыԥхьаʒа дныдгыло, иахьахәлаанʒа урҭ ныҳәаныԥхьо дгәаран. Дахьнеиуазгьы Анцәа ихаҭа дырҭаазшәа иеигәырҧьаны иԥылон, аԥсхых иқәызгьы – уажәшьҭа акгьы смыхьыр ҟалап ҳәа игәы ааҧәҧәахон. Гәрагахатцарак ала рыԥсы ҭазар ауп ауаа!

Аублаа зхылаҳәоу хәыҷи дуи, ҳәсеи хацәеи, ичмазаѡны аиарҭа илаз иакәымзар, аʒәгьы дагымкәа еизеит аԥхьарцарҳәаѡы Сакәыт дзымцатәалоз, амшын аԥаѡ аҿы, атцла хачаҟь хәыҷы амтцан. Иахьатәи аныҳәара иаабац ныҳәарамызт. Раԥхьаʒагьы иныҳәатәын Аублаатәылаҟа идәықәлоз рымѡа.

Соулаҳ, ишыҟаитцалац еиԥш, шкәакәа матәала иҽеилаҳәаны лассы даацәыртцит, дныҳәаныԥхьаны, ҳныха аҟәых атра иаатыхны атцла ашьапы иаднадиргыла, агәырқьхәа зегь, ҳнышьамхнышгылеит.

– Уа, шьарда зымчу ҳныха ду, улԥха-угәыԥха ҳаҵ! Иахьада иумбац, уара узҿаԥшыз ари атәым жәѡан имшхааит ҳара ҳзыҳәан! – дналагеит иара. Шаҟа тцуазеи абас уи ибжьы ҳаламѡыцижьҭеи! Амрахәага хаа еиԥш иарԥсасиит ҳагәқәа. Ҳадгьыл афѡы хаакәакәараʒа иаҳзаанагеит даҽазныкгьы. Лыԥсаа

дызмамыз, шамахамзар, имаԥзан: аҳә иан, аҳә иаб, иашьа, иаҳәшьа… урҭ зегьы ргәалашәазар акәхап, ахацәатҵәкьагьы, рылагырӡ рҽыкәкәаны икатәоит… Арахь, инапкәа ажәѡан иатҵакны Соулаҳ даҽын: – О, шьарда зымчу ҳныха ду! Иахьа ҳазбжаѡык Ауб-лаатәылаԥа ҳапсадгьыл ахь амѡа иқәлоит, суҳәоит амѡа алпха руҭарц! Иурҕәҕәарц ргәашьамх! Амшын ихылозар, апраҕбакәа лассы иарныҟәартә ирзасааит рымѡахь зхы хоу апша, аҳиас иҽпынгылар – ирызхылааит ацҳа, ацәгьамыцәгьа згәы иҭоу дырпыларан иԥазар – хара-хара дрывга!

– Амин! Амин! – ааилдыргеит ишьамхнышлаз зегьы.

Агәырқьҳәа ажәлар ѡагылеит, Соулаҳгьы иныха напхьеикит. Ахацәа ҳнеит, ҳшәақьқәеи, ҳҟамақәеи, ҳаҳәақәеи, ҳтапанчақәеи ахьышьҭаз иаашьтыхны иааҳаҟәнаҳҵеит, ус акәын, абԥьар рҟәынтцаны, ҳныха атцаныҳәара ҟаломызт.

– Аҳы, дадраа, ахацәа, аҳәсақәа! – ибжьы аарылаиргеит Бараҟаи-иԥа Ноурыз, хазы даарылсынгьы даагылеит. – Ҳныҳәаныпхьоуп уажәшьҭа! Ҳҭытцуеит цьаҳаным еилашыра ҳазҭашәаз! Ҳхынҳәуеит шьтахьҟа, Аублаатәылаԥа!

Ҳабжаѡык агәырқьҳәа уахь иниасны иаагылеит, инатцалеит заа иҷарҳәахьаз реидарақәа. Ахәыцы, аду, апҳәыс, ахатҵа еибартцысны агаҷа инавалеит амрагыларахь рхы рханы.

Ҳара атаацәа зегьы аныҳәараҷы ҳаҟан, Мата дныҳәаныпхьаны, дгәыдкыла-хыдкыла дарухашьтит. Имѡаныфақәа аашьтыхны цытрак сицнаскьон сара. Агаҷа ықәыртәаа инеиуаз рханы, лхы хтны абираҟ шкәакәа еипш, лыхцәы ҟәашӡа рапхьа дгылан днаскьон апҳәыс бырг Ҳамида, лмата хәыцы Таҳир инапы кны. Урҭ цон Трабзонҟа рхы рханы, уа иакәгәыцуан аҕба, уи рмоукәа ианыҟала, иҙбаны ирыман аҳәааҷынӡа шьапыла инаҙарц.

Сыбла иамбаҙо инаскьаанҙагьы, апаѡ ҳарак сыкәгыланы сырзыпҵшуан. Зашьа гәакьа итҵашьыцуа дубахьоума, аха уажәы Мата сааитҵашьыцит – уи дцоит ҳаѡныҟа, ҳапсадгьыл ахь, рышә ааиртуеит, дырхылоит ҳаѡныжәкәа! Ибаргәызеи, шьири, Мата! Сара? Саргьы сытрысны, ашьцәа сышьҭоушәа сышрышьҭаларыз, сани, саби, саҳәашьцәеи арахь инымхозҭгьы. Урҭ рымацарагьы роума? Сыбла иаахгылеит, ахаан исымбац, афы ахьыкәмацәысыз адгьылбжьаха Родост… Уа дныжьны сызцозма сыпсыхаара Фелдышь? Ҳаи, уажәы араҟа дсыдгылазар, снеин сҭаацәагьы аашьтыхны, ҳдәыкәымлози ҳаѡныҟа, ҳапсадгьыл ахь! Аха дабаҟоу лара!

* * *

Иааипмырҟьаҙакәа ахандеира иашьцылоу анхаѡы усдаҳәысда иаанхара – чмазарак изаѡызоуп. Ахандеира иалааҙаз ҳара ҳҭаацәа, изакәызаалакгьы ҳнапы зҳаркуа ҳәа ак ҳамаҙамкәа, аҧыкәреи маҕазажә ҳаатцахеит. Ишпааурыз, адгьыл ахь – адгьыл ҳамамызт, аутратцәкьа ҳзыламызт, игәараҳҳуаз рахә ҳзанымызт, абна акәым, дара ус лабас ипаҳҟашазгьы ааигәасигәа быцак убомызт.

Саб иахьахәлааҥа амшын даван, зны каҭала, зны цәгәырла аҧсыз икуан, иара убри акәын цыфас иҳамаҙазгьы. Ибзиан иҟаитцеит, иқьапҭажәхаз ҳаѡнқәа рҟынтәи акаҭа ахьааигаз. Сызго, сга ҳәа стәамызт саргьы – аҭаацәа рзын ҧсымышьҭыга чахык ма зынчара ашыла абасоури ҳәа ақалақьи ақытеи еимырҟьо сдәықәын. Зны асҟьалаҷы аидара шьтысхларын, зны аҭуцьар амҷы изысххларын, ма ақытахь сцаны, уаѡ беиак ирахә руац ҭызгаларын, изакәызаалак уск цыскуа сыҟамызт. Иахьеи-уахеи абас тәамѡахә шсымамызгьы, аѡныҟа исзаагомызт ҳҭаацәа рызхара. Аѡны санааилак, саҳәашьцәеи сани иаҳзааигазеи ҳәа рыбла ҭраа исыхәапшуан. Сан Наси илыгхеит, деихәлаҳаит,

лабадагьы дзымныҟәо далагеит, саҳәшьцәа ракәзар, ффу уҳәар инкаҳаратәы рцәеи рыбаԝи еикәыршаны аԝны иԝнан. Еи, дад Шәарах, уара згәы тганы ииаҙоу аҙә уоуп, излазбо ала, уаламԥшыц, иуздыруам; ауаԝы хатәалазатцәык амла дакуазар, даҽеакы иамусуп, аха хԝык-ԥшьԝык ауаа иаҳзааигазеишь ҳәа рыбла тырхаха унапы иананԥшыло, иҟаумтцашагьы унарҟатцоит. Уахь схы сырхеит саргьы.

Ҽнак, хынԝажәаԝык раҟара арԥарцәа бԥьарла ҳҽееаиқәыршәаны хцеит «шәарыцара», сҳәашьала угәы азымԝакәа уҟам, ҳара ҳзышьтаз ашәарахҟәа шракәмыз, тцоуп, ашәарахтцәҟьа ҳԥыларгьы ҳаԝсуамызт. Амҳацьырқәа убасҟан убриаҟара ҳаҙбахә цәгьаны Тырқәтәыла иалаԝхьан, ақытақәа ҳрылалан ҳахьнеиуаз акәымжәқәа шаҳшәыз анырбалак, ақытауаа рыԝнқәа ашә ытцарҟацаны рҽырҙон.

Ақалақьқәа рыԝнутцҟа арсҟаԝык ҳаицны арҳәракәеи ақәыларақәеи ҳзыҟатцомызт. Атыԥантәи ахылаԥшцәа ҳлаԥшықәыртцахьан, жәпаԝык бԥьарла ҳаиқәныҳ ҳанеиднагалалак, азаптие* лаҳажәлан ҳаимдырпуан, зны-зынла ҳанеиҽахыслозгьы ыҟан. Ианатаххо азыҳәан, асқьар хәтақәагьы ааигәа иргыланы ирыман. Убартқәа зегьы рҟнытә аҟәапаҽапа ҳҽеаҳтон, ҳаҙбахә ахьырзымдыруаз ҳнаскьаны ҳқәылон, иҳарҳәуан. Анхацәа усгьы ҳрылакьысуамызт, ҳрықәларгьы ирцәаагагәышьозыз, ҳара ҳаиԥш ицәҳәыҟьантазқәан.

Ма адәқьанхьшьцәа ҳрықәлон, ма атуԥьарцәа аниасуаз амԝақәа рызкны иҳарҳәуан. Ирцәаагон: апара, аба, ашьапыматәа; адәқьанқәа рҽы иандәылаагоз ыҟан: ашьақар, абрынць, ашьаҳариа, амакрина. Ахаангьы аублаақәа ҿыбгаҟазацәан, убри аҟнытә аҽеқәагьы ҳрышьташәарыцон, ауахьад аабар, ипаҳтцәон.

*Азаптие – (тырқә.) аполициа.

Азаптиеқәеи ҳареи ханеиҽаҳалак, бзала ҳзеипыртцуамызт, абцьар ныкәаҳцар акәхон. Нак-аак итахоз рацәаҩын. Зыпсы таны иаарпыхьашәоз, шықәсыла абахта дтадырбаауан, ма иҙахьаамыҩра дахыргон.

Уажәы хынҩажәаҩык ҳеибаркны ҳахьцаз, ҳманшәаламхеит. Азаптиеқәа жәпаҩыла рҽеибаркны ишҳашьталаз анааба, ҳаицрытцны, бнала, шьхала ахынҳәра ҳалагеит, аха лассаамта ҳазкылымсит агаҽахь.

Ҳара ҳашьтахь Самсун акәшамыкәша агаҽа иан-халан иҟаз амҳацьыр рыгәта, ууазлацәажәашаз даҽеа хтыск ҟалеит. Саб Ҳамырза иеипш, аҙәырҩы ззыпшыз Алоу-ипа Шьардын дхынҳәызаап. Дхынҳәит, аха дышпахынҳәи уҳәарауазеи, ашьтахь ҳанааи иҳарымҳәагәышьеи, акы змыхьҙаз иеипш, ихы-игәы дақәгәыргьо, пахьа ааста иаҳа иҽеырпагьаны. Икәымжәы ишәыхны уажәы тыркә матәала деилаҳәан, ачыхә еиқәатцәа змаз афеис хылпа ихан, ақаруа теиспыхә ирҟытцымытцуан, алабашьа атыпан, лабҷашь хәычык икын. Иныҟәашьагьы шьшьылаҳан, ицәажәарагьы иаҳа ихрыжь-хрыжьын.

– Шәышпаҟақәоу? – ииаркьаҽҙаны дразтцааит Алоу-ипа Шьардын дшааз заҳаны агәырқьхәа иааикәшаз ажәлар. Уи иарҳәеит акакала агәаҟракәа ирхыргаз зегьы.

– Уара уҟамижьтеи унапы ианпшылоз ужәлар аҕахеит, еибашьрак ҳақәшәаргьы, уиаҟара ҳацәтахомызт! – иҳәеит аҙәы. Аха Алоу-ипа Шьардын иаҳаз апсҙы рацәак ихы-игәы иадимкылт. Нас инацыртцеит ахырзаман иақәшәаз аублаақәа иааидтәаланы аурыс ҳәынткар иахь ашәҟәы шырҩыз, азин роуп ҳәа агәыгра ду шрымоу рыпсадгьыл ахь ахынҳәра… Уанҙа ачҳара злымшаз ажәлар рыбжаҩык, рыпсадгьыл ахь амҩа ишықәлаз, рыхабар ҳәагьы макьана егьшыҟам…

Алоу-ипа Шьардын игәы иалсит арт ажәақәа иаҳаз:

– Шәзырццакызеи, аӡы шәытцалама? Схабар жәбаанӡа абри еиԥш аусҟәа шәышԥарылалеи? – даҽын иара даара иҽеыргәааны, – аццакыреи аидымгылареи ҳара ҳаниуаз иҳациит, иара убри акәӡоуп ҳусҟәа змырманшәалауагьы! Аӡәы илаба ћьаны дтцәыуон ҳәа, знык ҳаԥсы ҳаман уи аҳәынҭқар гәымбыл ир иҳажәыртцаз амцабз ҳалтцхьан, уажәы уда ҳҳәарҭам ҳәа ишьапы ҳагәӡуеит, дырҩегь агьааурқәа рҭыҩра ҳҭаларц. Шәҽышәшьит, ахьымӡг шәхы иашәыргеит! Раԥхьаӡагьы, ҳара ҳамсылманцәоуп, амсылман гәҭылсақәа рыдгьыл аҽы ҳаћоуп. Асулҭан гәыҳалал ду иҳәынҭқарра ҳатәуп! Ари еиԥш агәцаракра иҳарҭаз иара ус азхәыцра мацарагьы, угәы ахьшьыцба еиԥш угәышԥы инҭпрааны ажәҩан ахь ицарашәа уҟанатцоит! Сара сахьыћаз баша сыћамызт, насыԥла мҩамш сықәлеит! Ишәцәыӡом, асулҭан ду Абдул Азиз иан, ажәра шкәакәа, схы лсырдырит, уи аедыгьа ҭыԥхәуп, лареи сареи ҳазхылтцқәаз еиуацәан, егьаумҳәан ҳшьа лылагәышьами, ҭахык иеиԥш слыдылкылт, инагаз ҳәынҭқар уаҩык инапы санылтцеит, убри схы дархәаны сгьежьуа сҽаасхан, исыԥшааит адгьыл, аха ачашә иаҩызоу, сара хаҭала сызхара акәым, ишыртаху гәатабҕата амҳаԥьырқәа зегь анӡалоит. Аӡқәа, абна, адәқәа, мшәан, ишәасымҳәеи, ачашә дгьыл! Шәымԥшыкәа шәҽеидышәкыл, хьшәашәарак ҳахьӡаанӡа ҳдәықәлароуп уахь!

Ишымгәыӷзоз ари еиԥш заҳаз ажәлар, зхы ҭырћьаз акәҷарақәа реиԥш, ирҳәо, ируа иақәымшәо иааилахеит, аха иага рҳәаргьы, макьана рыԥсадгьыл ахь ахынҳәра азин иақәгәыҷуан.

Ҳара «шәарыцара» иҟаз ас акы ыћоуп ҳәа ҳаћаӡам, ҳаауеит ҳашзахәо. Ус, агаҽа ҳазкылсырц рацәак ҳагымкәа, ханыԥшы, мрагыларахьтә амшын иавалан иаауеит ахәычы, аду, аҳәса, ахацәа, ахцәхәыц қызықызуа, хара-хара ирышьтоуп асқьар, иаадыргәышьеит ҳара ҳтәқәа шракәыз.

Рацәак мыртцыкәа, дареи ҳареи ҳнеилатцәеит. Ирыцҳахәха, иршәым, ирхам, ҳаи уҳәар, иаарылҟьаша аҙәгьы улаԥш дытцашәом, ҳанырба, агәырԥъаратцәҟьагьы рылымшеит, амла иаганы игәамтцхамтцгәышьон. Изтцагыланы иаарго дубап, асакаса ианыз дубап, қьроуп, ғызроуп. «Мата, уабаҟоу, Мата?!» – ҷытуа, сналалеит рыжәпара. Ус, рацәак сымцацкәа, кәрыжәаа ирыцәлоу атаҳмада иеиԥш, изнапык ала илаба иԥышьтцыргәо, егьи ала хәычык дигәыдырғәгәала дшааиуаз снеиԥаҳалеит. Аҷкәын хәычы дыздырит, Ҳамида лмата Таҳир иакәын. Асқьар ишырымуазгьы, иаразнак ҳаҷеқәа аидарақәа ларыцәхны, зламгәа таҷеаҳәаны иааиуаз ажәлар лартәаны иҳамаз рҷеаҳтцеит.

Ҳнибажьуа ҳаҟазма, уажәшьта зегьы ҳаицылт. Асқьар, арт аԥсеитакыха рыртарц ргәы итамызт, аха ҳара еиқәных иҟаз ианылаҳахәаԥш, ишәеит. Мачк ҳаԥсы ааитакны, ѡаԥхьа агаҷа хнавалеит, адгьыл ҟьаҟьа дуӡӡаҷы цьара тыпк змоуз амҳацьырқәа! Рыпсадгьыл ахь рхы рханы ианцауаз, агәыгра рыхон, зшьамхқәа кәадазгьы – ршьамхы арҕәгәон, амла иакуазгьы ачҳара рылнаршон. Уажәшьта ирзыпшузеи раԥхьаҟа, хыхь – ажәѡан, тцаҟа– адгьыл, уаҳа акагьы.

– Уажәшьта умыццакыкәа исоуҳәарц стахуп шәзыниаз! – снаиацәажәеит амѡан Мата.

– О, Заурҟан, сашьа, уаѡы имыхьыц ауп ҳара ҳахьнеилак иҳахьуа. Анцәа ҳаицәымыгхеит, ашәиԥхьыӡ иҳашьтеитцаз иахьабалак иҳашьтоуп! – дналагеит, сеы дақәтәаны дахьааиуаз сашьа. Таҳир хәычы ацәа данакы, дааиҷехьнихын, дырѡегь дааигәыдиҳәҳәалеит. Ахәычы дтахәхәа дыцәан. Мата исеиҳәон: арстәи ишнеиуаз Трыбзон ианнеи, аҕба иақәыргәыгны измаз, атыпантәи аиҳабыра дрыцәшәаны, агаҷа дадтцны амшын дышрыцәхылаз, нас уантәи шьапыла мацара ицаларц шырӡбаз; амѡан иаарԥылалак – баша аҷьабаа шәхы иашәырбоит, аҳәаа шәыхрыжьран

иҟам, шәхынҳәы ҳәа шрарҳәоз, аха арҭ аагылашьак шрықәмыз; ус-ус Чурук-Су ҳәа изышьҭаз аӡиас аҽы ишнеиз, иара уи акәын ҳәаасгьы иҟаз усҟан, аха аҭырқә ҳәаахьшьцәа рымпынҟа ишықәырмыжьлаз, абцьар кны ишырпылаз; жәохә ухеи жәохә мши ладеи-ԝадеи еимдауа аӡиас ишаваз, аха иахьабалак ар еиқәных ишгылаз, аҧсаатәтәкьа аҳәаа иахыпраар шырымуаз. Нас, бцьармчла аҳәаа ҧжәаны иахытцырц шырыӡбаз.

– Иҳаҧызаны инеиуаз Ноурыз, раҧхьа иааҭкьаз ахы игәы иҭашәеит. Рашьыҵ, Абас, Шугьан, Алдыз – ҳарпарцәа иреиғьыз заҟаԝы ҭахада! Заҟаԝгьы дырбаандаԝызеи! Арахә реиҧш шьҭахьҟа ҳаидцаланы ҳаижәыртцо ианалага, Ҳамида рыцҳа днаҳалтцын, лмаҭа хәычгьы игәырԝа мкыкәа, ишаабоз аӡиас лҽеалҭеит! Ԝынтәуп абар, абас сԝызцәа сывыршьаауеижьҭеи! Сыпсадгьыл амԝа сшықәыз сыршьыр акәымзи, Заурҟан, уи атцкыс еиғьыз аҧсра уажәшьҭа исоуран сыҟаӡам!.. Цәала-жьыла сыҟазаара зхәартоузеи, гәыла сыпсит, Заурҟан, гәыла! – ацәажәара шицәыхьанҭазгьы, алмԝаныкамытҳагәыс иҷытцхәацәон Мата. – Ҳара ԝыцьа аишьцәа ҳаҟан, уажәы даҽеаӡәы дҳацлеит. Аҭакәажә Ҳамида амԝан ҧас сҟатцаны, снапы данылтцеит лмаҭа: «Ухатцазар, Заурҟан, сара ак сыхьыргьы, Таҳир хәычы думырӡын!»

Аҧкәын хәычы, зны даапшыргьы, аҽыбга дахьартцысуаз деиҭацәон. Изыпшузеишь иапхьаҟа уи? Иарбан цьармыкьоу уи дықәыргылан дахьыртиуа? Дарбан уаԝ беиоу уи матцуԝыс дзауша? Мамзаргьы: «Уара иушьуа Анцәа дишьуам» ҳәа, аамҭак изыҟалан, ираӡкымԝа даҽеацьара ахы архар?

Ҳапсадгьыл ахь идәыцәлаз ажәлар аҳәаа ишызхымтцыз, еибгалагьы ишызхнымҳәыз, арахь бжаԝык аублаақәа иаанхаз ирылаԝхьан. Ус ами, мшәан, зны-зынла агәыргьара, ишьаҳаны ишьтоушәа, ԝнартак издәылыԝуам, апсӡы – апша иапнагоит.

Хәыҷи-дуи еизаны, аҭла хачахь амҭаҽы иԥшын. Ус шьыбжьонк агәазы дареи ҳареи ҳааилатҙеит. Ҳәҳәарахеит, ƙаарахеит, аҙәы иашьа димбеит, аҙәы лаб длымбеит, даҽеаҙәы иуа гәакьа дизымԥшааит. Дырԥегь агәынқьра, аԛызыԛызра, ашәиԥшьира… Ажәлар зеилытҵуамызт: ҷьоук еидашшылон, ҷьоук ак еимаркуан, ҷьоук ус игылан, ацәажәара рылымшо рыхқәа рыкәаҽены.

– Ажәлар, шәыххь згеит, маҷзак шәааҙырԥы! – иаарылаԥит хаҭак ибжьы. Абыхә Мзауҷ дкәаԥза аԥаԥ алқәацәаара дыԛәгылан, ажәлар дрылаԥшуан. – Шәызҭагылоугьы збагәышьоит, аха исымҳәаргьы ԥсыхәа сымам, ҳаҧоу ицәгьа иаԥхьа ишьҭоуп! – ҿааитит иара. – Аконсул Мошнин дсыԥхьан, убрантәи саауеит уажәы. Сҭампылƙа иаагаз ажәлар шәышьапкра шәƙәы иахьахәҭаз инеишьҭит Игнатов, аха акгьы алымҵгәышьеит. Аҳәынҭқар ҳзыҳәаз мап ацәеикит, ҳарзаҳалгьы ус иақәиԥит: «Аублаақәа рус зҵоуп, еиҭаҳәаԥшра залшом!».

* * *

– Убри акәын ишәасҳәоз саргьы! – иҳәеит Алоуипа Шьардын арҭ иƙалақәаз аниаҳа, Омер-ԥашьеи иареи амшын ихыԛәƙатҵалаз акаҳуажәыртаҽы иадибарԥсыла анард асра иахьаҽыз. Ари ажәабжь баапс, Алоу-иԥа Шьардын иԥнутҟа амра нҭаԥхазшәа иааРлашеит, уажәшьҭа ажәлар, ирҭахы-ирҭахым, иара иҳәатәы харымҵар уаҳа ԥсыхәа шрымамыз ибеит. Иаҳа иҿырԥагьаны ицхәмаруаз аԥашьа днеиҿаԥшит, уажәраанҙа аҵахара иаҽыз, уажәшьҭа акамателқәа инапы иаххәыцуа рҽаархан, аԥашьа иԥаратра акыр илеидшәаƙьалеит. Амыждаразы аԥашьа Ҳаҵьы Кьарантыхә ихьз иҿытҵашәон, Шьардын игәаҳәара еихәыдхашәеит, «ԥсҵәеирымга!» – неиҿытҟьеит дахьтәаз. Аублаақәа уажәшьҭа сара сыда аҳ дрымам ҳәа акәын иаанагоз.

Иҟаҳҭахуазыз, ҳаиҭахҭәар акәхеит. Алоу-ипа Шьардын иааипхьаз аҕбақәа еишьҭагыланы Самсун асқьала иаадгылт. Иара иҭаацәа иманы рапхьа дынҭалеит. Хаха-хымш хәыци-дуи ҳәсеи-хацәеи аҕбақәа рҭалара иаҷын. Уажәшьҭа, ҷыц ипҟаз анышәынтрақәа рыда, аублаақәа иртәыз ҳәа аарцәҟа акгьы аанымхеит.

Азаақьҳәа абжьы ныхтцаны ихәааит апхьа асқьала инадтцыз аҕба, уи инашьҭалеит егьыртгьы. Сара ажәлар еилақь иахьтәаз снарылтцын, схала аҕба хыҕәра сықәгыланы амшын схыпшылон. Аҭыҕьқәа хыла ианеисуа еипш, сгәаҷы ҩ-гәтыхак наҟ-ааҟ аҷақҳәа рҽеиҷакшара иаҷын. Акы, сгәы снархьуан ҳапсадгьыл Аублаатәыла иаҳа-иаҳа хахьацәыхарахоз, ҳҳәыцаахыс ҳзышьцылаз Амшын Еиқәагьы ҳахьапыртцуаз. Ҩба – издыруан уи адгьылбжьаха мыжда ҳаҽешадаҳхалоз, ихаакәакәараҙа сгәы иныкәтәон гәыграк, издыруада Фелдышь дсыкәшәаргьы цьара…

Ҳазпыртцуаз агаҷахь сыблақәа аныҩеитцысх, сылапш нақәшәеит сымариаша апаҩ ҳарак иқәгылаз атцлаҷыс. Уи амтцан ҽыц илҳәыгәаан Сакәыт инышәынтра. Аханы иарсын ахаҳә шкәакәа, ижыз иразҟы еиқәатцәара иаҳа ианыпшрызшәа. Атцла хәыцы амахә аҷы икалкало икнаҳан, акырынтә ауаа ргәы ҷызкаахьаз Сакәыт ипхьарца. Анахь-арахь иаҟьон агаҷа иқәсуаз апша. Уи иаацәырнагазшәа аккаҳәа слымҳа ииаҭаҩит, ааигәа зны апхьарцарҳәаҩы иихәаз иашәақәа руакы:

Сҽы жәбазар ҳәа ҽуаҩык зегьы дрызтцаауан,
Иара дшақәтәаз ихашҭын, иҽы ипшаауан.
«Иабаҟоу цьанаҭ дгьыл?» – Ҳапшаауеит ҳара.
Ҳа ишҳамаз ҳапыртцит, инҳажьит хара!

Стампыл ҳнеиуа ҳаналага, аршреи амгәахьи зыхьуа ауаа ҭоуп, иҙхытцыр ақалақь азҩаҷкы алартцар ҟа-

лоит ҳәа аҕбақәа асқьалахьы иқәырмыжьлеит. Џьара фатәык азы аџьармыкьа иналаххырц зҭахызгьы, иабацахуаз, уа иааҭахеит. Исгәалашәоит, ҳаҕбақәа Босфор ҭшәара ибжьалан ишнеиуаз, амца зҭаз ақәаб иаршуазшәа, амшын еилаҽҽо, еилаѡынтуа аҷаанахеит. Аҕбақәа зегь рахьтә амшынуаа еиқәҷырҭуан: «Шеиҭан ақынҵысы! Шеиҭан ақынҵысы!»* ҳәа. Ҳаргьы аҕба акыҷәра ҳақәгыланы уи ҳазпшуан. Аиашазы, уаѡы дацәшәартә иҟан, амҳаџьыр иҳалаз ауаа ҟәыҷақәа, – аџьныш мышьҭацәгьа даҳпылазар ҳапҳьаҟа хаирк ҳақәшәом! ҳәа ирцәымыҷхеит, рылахь еиқәнатцеит.

Устәи аҕбақәа дәықәлеит Езмыдҟа. Уаҟагьы иҳахьыц ҳахьит, ҳрыдрымкылеит. Аҙәызаҭцәык Алоуипа Шьардын, аҕба дтытцны акыраамҭа ақалақь ахь дыҟан, уи дхынҳәны данааи:

– Абраҟа ауп, дадраа, хаҭала сыуа бзиа, аублаақәа зегьгьы ҳамшхәыбзаза Селым џашьа дахьынхо, акы шәацәымшәан убри дахьҳамоу! – аҽхәара даҷын, ибла-иҷы ихаччо.

Ҳаҕбақәа аахынҳәын, Бандырмаҟа рхы дырхеит. Убри ақалақь асқьалаҷы хәычи-дуи, зыпсы ҭаханы иҟаз амҳаџьыр зегьы хаҙхытцит. Ҩымш ракәу, хымш ракәу, ҳнасыпцәгьаха, ахаан иаҳамбацыз ақалақь ҳалан. Уантәи, аҽыуардын иҭаацәа аныртәалан, Алоу-ипа Шьардын ҳапҳьа днагылеит, ҳара шьапыла ҳаибарҳәага ҳишьҭан, ҳцон Баликасыр иҩацәхыкны, мрагыларахь ҳҳы рханы.

Заҟа ҳныҟәахьаз сгәалашәом, ҳаагылт ҳара Осман-Кои ҳәа иахьашьҭаз аҭып аҷы. Иаҳҭахы-иаҳҭахым, даҽеак алхра азин ҳамамызт, уи ҳнахысыртә еипш ҳамчгьы ҳнанаго ҳаҟамызт.

Ашьҭахь лакәцас аҙәырҩы ирҳәоны исаҳаит, ҳара хапҳьа Осман захьҙыз аублаак абра дықәнагалахьаз-

*«Шеиҭан ақынҵысы!» – (ҭыркә.) «Аџьныш иҙеилаҽҽеара». Босфор аҭаларҭа аҭшәарақәа рҷы зны-зынла ус аҙеилаҽҽеара ҟалалоит.

шәа, амҳацьырра злахьынтцахарц иҟаз ижәлар рзыҳәа нхартас иалиххьазшәа, ихьӡгьы уи атып иахылазшәа, рацәак днымхакәа иаргьы днытцаҳа дцазшәа. Уи атцабыргреи амцреи атәы сзалалом, иҟалап Алоу-ипа Шьардын ихѡашьалазаргьы.

ОСМАН-КОИ

Усҟан, иага умҳәан, сыцкәынамзи, сеилкаарақәагьы даҽеакын. Апстазаара ӡеибафара баапс снала-шәан, скыдкьо сама аҽаанахеит: зны стаанарҟәрылон атца тылашьцарахь, зны сханагалон издыҽеалоз ашьантца еилатәахра саннаҟьарц, уахь акгьы аныс-мыхьлак, сыршәны амцашыра саланажьуан, уа сбылуан, сцыцуан. Абартқәа ирыхҟьаны апстазаара исыднатцоз суалқәа сзынамыгӡаӡакәаны санаанхозгьы мачхәызма. Аха акызатцәык уасҳәар сылшоит, иага ҟымкыра стагылазаргьы, схы мацара иазеиғьыз гәтакыс исымамызт, исзааигәаз цьоук ргәаҟра армариара акәӡан сыпстазаара зыкәсырӡуаз.

Апстазаара ҟадыць, амши атцхи реипш ѡ-ганкны еиларсуп, цьоукы лашарамзар, лашьцара мбаӡакәа имѡасуеит, сара сшыцкәынӡаз инаркны, иахьа уажәраанӡагьы атцхлашә салыхәхәа саауеит. Иумбахьеи, Шәарах, дад, асакара атцла ҟата, афыртын баапс иааҟәымтцзакәа зымѡарак ихнархәо ианалагалак, иандухалакгьы ганкахьы ихынааны иаанхоит, уаҳа аҽазыриашаӡом. Сажәамтақәа рылагьы игәоумтар залшашам, саргьы ганкы мацара сшатәу, шьеи-лағырӡи злам акгьы сызуаҳәаӡом, уи машәырны иҟамлеит, ишубо.

…Аха, иудыруаз, угәы азыртынч, саншьа сызкәыхшоу, ахатцара цәгьазаргьы, иуасҳәо зегьы тцабыргуп, апсымтаз ауп ауасиат анырҳәо, нас дызустда мыцла зыпсата еилазго.

* * *

Алѡатцә тцәии-тцәииуа жәуацла ишьыхыз ҳаѡнызатцә ахыбра иахылтцуан. Хәылбыҽхан, аатцәак азна ашыла лаганы, аигәышә атцырҟьанта сыжәѡа иқәкны ҳамʒырха сааҭалт. Ҳла ҕра санаагәанаҭа, итцаруа иаасҧыххылан, исгәыдыззало, испыртцуамызт. Акәытцараҽы аԥхьарылара иаҽыз акәытқәа, хьшьык гәарҭазар акәхап, иааибаркаркарит. Сан Наси, «шьшьоукареи», «шьшьоукареи!» ҳәа лыбжьы наргауа, уахь лҽыналхеит. Уи лыбжьы сгәы инықәтәеит ацха еиԥш ихаакәакәараʒа. Саб Ҳамырза, ҳажә гыды датцатәаны ахьара даҽын, гәыжмыжҳәа абжьы саҳауан аныга иҭатәоз ахш, Таҳир хәычы уи усгьы ҳара ҳҟны дыҟан, уаҳагьы гәыгырҭа имамызт, аҳәыс ашьапы кны саб дидгылан. Қәына аутрахьынтәи шьытцәрак ацьымшьҽа лыманы аѡныҟа дыццакуан, ахьурʒы хытцыр ҳәа дшәозар акәхарын. Цьуна, амра иамаз ацәарҭақәа лабала дрысны иршәшәаны, рыѡнагалара даҽын. «Пыхьа зны ҳшыҟаз ҳҟаларгьы здыруада» – аасгәахәит, ҳҭаацәа еибгеизѡыда, дасу ҭынч русқәа ишырҽыз анызба.

Мата заҭәык иакәын иҟамыз, убригь абыста антцара ишаҽыз дааҳахҭыгәлеит, аха игәы нханы дшыҟаз ѡашьомызт.

– Саб, аҳҭныҟа уаҳа сызцом, санаауаз ус ажәа ныжьны сааит! – иҳәеит Мата, уаххьа ыфаны ҳаныѡагыла.

– Избан, дад? – дцаait Ҳамырза, ацәымза имҭаргыланы ажәцәеимаа аʒахра дахьаҽыз.

– Ҳамхы арашәара иахыҵеит, аҳаскьын иафан, иѡежьʒа иҭагылоуп, ҳҭатын акәзар, абгьы ҽабааны ацара иаҽуп, арҭ аʒгабцәа рымацара аҽыхра иахьʒом! – аҭак ҟаитцеит Мата.

– Нас, уусқәа зегьы урылгаанʒа аҳҭныҟа сцарым уҳәар, зынʒакгьы уахь умнеизар акәхеит, – даҽын саб, икәалаа асқам инықәтцаны, ҳәызбала ихырффо. – Таа-

цәацыԥхьаҙа рҙәаҙәа мчыбжьык ахь ҩымш-ҩымш аҳтныӄа анеира уалс ишрыду уажәыгь иумаҳаҙаци, дадхеит, ари, ҳабацәа рхаан аахысгьы успӄаны ишьҭыхуп, уажәы уара иурбгома? Нас, Алоу-иԥа Шьардын дызусҭда? Уаҳа зда дҳамам ҳҭах гәакьа!

– Сара схала сакәҙам, иахьа иӄаз арԥарцәа зегьы еибыҳәаны ҳаиԥыртцит! – нацитцеит Мата.

– Ус еибышәҳәазаргьы, ибзианы иӄашәтцеит! – наластцеит саргьы.

Саб аҙахра дааӄәытцын, икылкааны даасыхәаԥшит.

– Уара агаз амца ақәҭәаразгьы уфраҭуп! – ҿааиҭит иара. – Ус аума ишиацәажәатәу макьана згаҙара иқәу ачкәын. Ишәхашҭма, уара, Алоу-иԥа Шьардын, шәанду лаҙамҭа, сара шәаб сыхәԥҳа шиакәу? Ҳара аҭаацәа ҳакәым, абра Осман-Кои иқәынхаз аублаақәа зегьы ахаангьы ирызшәараны иӄам уи ирзиухьоу абзиара. Уи иакәымзар, ҳақла ҳцәажәап, ҩныда, гәарада Самсун агаҽа ҳақәынтцәахьазаарын, уажәы маӄк ҳаԥсы анҭала, Алоу-иԥа Шьардын иматцура ҳаҭәаҳшьом!

– Map, саб, Алоу-иԥа Шьардын ҳаргьы ҳаиҭахым, даҽаҙәгьы... Уи ихы мацара ауп дзышьҭоу! – акыр даацралеит Мата. – Еиҳараҙак иахьа сгәы ԥызжәаз, Селым-ԥашьа ҳәа сас дук диҭан иахеижьҭеи, чаразар, жәразар акәхарын, ашьыжь анард асра иалагеит, наӄ-ааӄ аԥара ыӄәцаны. Ҳахәԥҳа ғәғәала аԥара ицәцеит. Сыбла ҭаа срыхәаԥшуан, акакала аԥарақәа ԥхьаҙаны аԥашьа хылтыҿ иаԥхьа ианыӄәиԥсоз... Ҳара ҳаԥхҙаша инаҭаз ауп уи аԥара, уаҳа иабааигоз Алоу-иԥа Шьардын? Дара мышгашақә еимырдоит, ҳара аԥьыкатцәкьа злааҳхәо капеикылтцәак ҳамам. Уи адагьы, аублаа ҭыԥҳацәа, акы иаргәаӄуазар акәхарын, иааит аҳкәажә лхәы рыманы, Шьардыни Селым-ԥашьеи урҭ ирыхәаԥшны еибарччо ирҳәаз уаҳар, уаҩ дыԥхашьаны мацара дыԥсыр ӄаларын!

– Ее, дад, уҧкәыноуп макьана, апсҭазаара ахышәҭ ауп иубахьоу, уи зҽалаз ақәыц ҭар уламлац, – иҳәеит Ҳамырза, Мата иажәақәа днарыхҳасшәа. – Унацәкьарақәа унрыхәапшишь, дад, ак хәыҷуп, ак дууп. Апсҭазааракыңгьы ус ауп, иҟоуп ауаа дуқәа – аҳра иазшоу, иҟоуп ауаа хәыҷқәа – урҭ рныҟәгара мацара иазку. Уи аҳәгьы имхәыцҳеит, Аллаҳҭаала иапитҵаз ҧкара ҧшьоуп! Ҳахәпҳа, ҳҭынха ду игәы иалсша ак ҟашәымтҵароуп, сыҷкәынцәа! Тәым тәылак аҽы ҳаҟоуп, зеиҧш ҟамло акгьы ыҟам, залымдарак ҳақәшәар, усҟан зшьапы ҳкуада? Исхашҭыз, уатҵәашьҭахь хәашоуп, ахәаҵьа ѡынтә ауаѡы даашьҭхьеит, аҵьаамахьы ҳамцар ҟалаҳом!

– Ҳара ҳамнеиргьы уи аҵьаама ашә адыркуам! – насҽытҷьеит сара, Ҳамырза иажәақәа сгәы иныҵаххын.

– Аллаҳҭаала уаҭаимҵааит, ус ахьпоуҳәо! – насҽалырхьит сан.

Аҽенынтәарак аус иаркаран иҟаз, ауха заанатҵ ҳашьҭалеит, аха сара кыраамҭа сызмыцәеит. Ахәылпаз саби сашьеи реицәажәара сшазхәыцуаз, ҳазхагылаз ауадаѡрақәа рышҟа снианагеит. Ҭабыргытҷәҟьаны, ҳара аҭаацәа ҳаипш, аублаақәа зегьы нхарҭақәак роун, ѡынқәак дыргылазаргьы, рыпсҭазаара цәгьан. Аублаатәыла ҳаныҟаз ҳазхьыпшыз ҳәа аҙә иакәын иаадыруаз, иматҵ ааургьы, ажьыҳа иаҳҭаргьы. Араҟа иҳауит ѡыцьа аҳцәа: аҙәы – усгьы Алоу-ипа Шьардын, егьи-ҳазқәынхоз адгьыл зтәыз Селым-ҧашьа. Аѡыцьарагь иаҳшәар акәын ашар.* Шәарҭ апсуаа уи ашьара ҳәа шәашьҭоуп. Иҵьыкәреиз, итатыныз, алшыкәсаныk иааҳрыхуаз, хыцьараны иаҳшон: хәык – аамсҭа Алоу-ипа Шьардын игон, егьи – Селым-ҧашьа, хәык ҳара иаҳзынхон. Аҳәынтқарра ашәахтә хазы иҳақәын,

*Ашар – аамсҭа ма аҧашьа иахь ҧарала акәымкәа, шьарала ашәахтә ашәара.

нас ҭаацәак ҳхы зланыҟәаагарыз? Изакәызаалак даҽа аагарҭак ҳамамызт. Абас, ҳшыҵаацәаз зегьы, Таҳир хәыҷы ида, тәамѡахә ҳамамкәа ҳшыхандеиуазгьы, ҳамгәахәцәкьа ҳзаамрыхуа аамҭа ҳҭагылан. Ԥсыхәас иамоузеи абри? Ашамҭазынӡа сызмыцәеит, сылацәа анынҵаагьы, ԥхыз хәашьқәак срылан.

Ианааша, саби сареи ҳҽеагақәа аашьҭыхны амхахьы ҳҽынаҳхеит. Мата, саҳәшьцәа аѡыцьагьы иманы, ҳгәылацәеи ҳареи иаҳзеилаз аҭаҭын казармахь дцеит, азҕабцәа иацы ашьыбжьышьтахь иҽырхыз аҭаҭын дрыԥхразы. Таҳир хәыҷгьы уахь дыѡуа дрышьҭан, гәырк наиуҭар, аффаҳәа дрыԥхуан.

Ахҵысҭа ҳхытцны амхы ҳанааҭагылоз, Ҳамырза даахьаҳәын:

– Дад, иахьа анамаз уку? – даасазҵааит.

– Искит, саныѡагылаҵәкьа, сҽи-снапи зәзәаны! – аҭак ҟасҵеит сара, аха сцәажәашьала амц шысҳәаз идырзар акәхап:

– Ус умулан, дад, уара ус аныҟаутца, уеитцбацәагьы уҽыԥшуеит. Аллаҳҭаала итцаныҳәара зегьы ируалуп! О, шьарда зымчу, улԥха ҳаҭ! – иҳәан, иҽага ижәѡа иааҟәхны арашәара дналагеит.

Саб дуаѡ иашан, дҳалалын, ахандеира ада, даҽеак иԥсы азыцәгьан исымбеит. Амѡан дышнеиуаз, дзыркьаҭашаз кашәарахк ибаргьы, изтәыз дибаанӡа игәы ҭынчхомызт – абас аҙәы итәы зҭахымыз уаѡын… Аҽеыҟажара илшон, сара сеиԥш дгәеилаххымызт, аҭаацәа зегьы гәырѡацәгьак ҳахәаҽены ҳанааилатәозгьы, ҳгәы зырҽыхашаз ажәа ҟәандак иԥшаауан. Ихшаз зегьы рмаршәа акышьа дақәшәон, дҳахҙыҙаауан. «Шәанаԥьалбеит, ԥсымышьтыгак ҳауа ҳҟалозар, иаашәызшәырха, тәым тәылак аҽы ҳаҟоуп, ҳагәхьаа зкыда, зынӡак ҳабжьахәашар ҟалоит» – ҳәа дҳабжьауан. Ҳан ҳаҭыр лыкәитцон.

Абарҭқәа рзы саб бзиа дызбон, сагьиххәыцуан. Ҭоуп, гәалас исыман Алоу-иԥа Шьардын иашьа-

хаҭак иеиԥш бзиа дахьибоз, иага цәгьара ҳзиургьы иахьианаижьуаз, аха аибааҙара ирыбжьаз саназхәыцлак, саб дрыцҳасшьон, улашәхеит ҳәа сзиҿагыломызт, ус ак сылсыршаргьы, баша игәы нсырхон акәымзар, ишизеилымкаауаз здыруан.

Насгьы, иԥсы гәеигәеиуа изқәыз, мшыннырцә иаанижыз идгьыл гәакьа гәахьааигауан, атәым тәылаҿы инҭәаз иуацәа иҵахцәа дырзыгәырҩауан, аха ҳара ихшаз ҳгәы канажьыр ҳәа дшәаны иԥшнитҵомызт, хараҙа днаган игәы иҵеитҵәахуан.

* * *

Ашьыбжьон акрыфара ҳәа аѽныҟа ҳҳынҳәит. Ҳанааи, Матеи аҙгабцәеи ааихьан, сан илыдгьежьылло, акрура иаҿын. Ҳарҭ ахацәа ҳапсы ааиҵаҳкырц, ашәашьыраҿы ҳнатәоны еиԥш, агәарабжьара асаба анырчыла дшааиуаз гәаҳҵеит ҳахәпҳа Алоу-иԥа Шьардын. Агәашә дааҵалеит, Арабтәылатәи изааргаз аҿы иҟамчы нажәцаны.

– Иарбан, уара Ҳамырза, уҵкәынцәеи уареи гәаҕшақә шәызсышьҭалаз!? – ҿааиҵит иара, аҿыжәҵра иакәымккәа, иблақәа нҵышәшәаны инкапсарызшәа икылцаны.

– Иҟалазеи, дад сыхәпҳа, иухьзеи? – ҿааиҵит Ҳамырза, аҿыуаѽ иҟазшьа ԥьашьо.

– Аҧкәын цәаҵачшәа уа игылоу, иахьа узымнеизеи аҳҵныҟа? – дхәааит Алоу-иԥа Шьардын. – Уара иуҿыԥшны иахьа дызустазаалак аҙәгьы дкылымсит! Ас аума уҵкәынцәа шыуааҙо, Ҳамырза, абунт ҳалартҵоит, абунт! Уԥши, дцәытҵаччо дышгылоу, уцәа уҵысцап апачеиԥш! – иҟамчы рыхха Мата днаизыҵрысит.

– Аҿыларха, агәы умазар! – снеиқәкааит сара, иҿы аҕәрагьы снамҵасны искит. Зны сара сахь дыкшарцгьы иҿааирххеит, аха сҿапшылара имхацәгьахазар акәхап, иҟамчы лхьашьшьит.

– Шәҭыхәа кны ҳашшәышьҭаз, шәарҭ ҳаҳцәа, ҳапсадгьыл хазына ҳцәырҙны ҷьаҳаным ахь ҳаажәгеит, араҟагьы ҳнапы шәыҟәыргыланы шәныҟәаагоит, аха урҭ зегьы шәхаршҭны, алажә еиԥш ҳапхьаҙаны ҟамчыла шәҳасуеит! М-а-ап, Алоу-иԥа Шьардын, уххь згеит, знык акәым, хәынтәгьы ухәԥхазааит, аҟамчы згәаҧьыз ауаҩы ҳашҭа ақәлара азин имам! – абас неиқәысҳәацәан, иаразнак аҿеы ахы агәашә ашҟа иаасыртцәиин, иласаҩсыжьын, агәчамах сасуа слашьҭалеит. Саб, ус умун, сажәымҭа умырцәгьан, зда дҳамам ҳахәԥҳа ду ашҭа дышпатуцои ҳәа дысхьынҳало дышсышьҭаз, агәашә аартны аҿеы снатцаҟьан, инҭысцеит. Алоу-иԥа Шьардын зныза тцәык даахьаҳәын:

– Ахьымзг исургаз дунеи сықәнатц исхашҭрым! Ацкы сызургьы убап! – иҳәан, ҿырхыԥхып ҟатцаны дызлааз имҩа днықәлеит.

– Ҳаи, рацәа сушьит! Рацәа, рацәа! Уанду лаазамҭа алажә еиԥш уитцаҟьан ашҭа дҭуцеит! О, Ҳамырза, ари умбар акәымзи!.. – ицламҳәа итцыстцысуаз инапсыргәытцақәа рыла ихҩаны дҟутцәыуо днатәеит саб.

* * *

Аҙрыжәразы ирымаз ҳҿеагақәагьы аазгап, Дырсын дхынҳәхьазаргьы снаиацәажәап сҳәан, хәылбыҿехак ажьираҧеы снеит. Уанҙа верск аҟарагьы бжьамызт, иаҳзааигәан. Аҿены амш цәгьан, анхацәа аус рызуамызт, цытҩыкгьы еиднагалан, ажьира абартца итцатәан. Ишыҟалах сеидру, аамсҭа Алоу-иԥа Шьардыни сареи иҳахьыз ақыҭа зегьы иахытцәахьан. Жәпаҩык гәахәас ишыҟартцаз ҩашьомызт, аргама иаахтынгьы иалацәажәон. Уажәы ажьираҧеы еиқәшәазгьы, сара снеиаанҙа уи аиҧыхара иаҧызар акәхарын, санырба, исеигәырґьан, агәырқьҳәа иҩагыланы иаасҧылеит.

– Иԥәнагозҭәҟьа изууит! – иҳәеит Омар агәыраз, снапы лҽарбаҕьа иаанкылауа.

– Аԥсымҭәра уҳәеит ҳәа, иааҟанатҵазозеи! – дааҵәажәеит аҭаҳмада Рашьыҭ, иҽеага ахәы ахатҵара дахьаҽәыз. – Ауара-аҭахра иханаршҭуеит уи, дышнеи-шнеиуа дқәыцьманатәуеит.

– Сара даҽеакы сазхәыцуеит, – ныбжьеигалеит, зпаҵаԥшьқәа аҭаҭын лҩа рылыжьуа итәаз Саат. – «Аԥшәымак исасцәа еисуан, иара дтәаны дԥышәырччо дрылаԥшуан» ҳәа, ҳара амҳацьыр ҳахьаанагаз, ҷанҷаны ҳаибафоит, ҳаблақәа ҭибахуеит, ҳаазыԥхьаз алаҽырҭуам!

– Иудыруазеи, дара ҳаазыԥхьаз ҳәа узҽу ракәзар ҳаилакшара зҭаху, мшәан, ирымҳәои, аҙы аныхәашьу, аԥсыҙкра мариахоит ҳәа, – дналацәажәеит Уажәрааҙа изырҩуа итәаз, аԥшәма ажьи Даут.

Сара, урҭ ирҳәақәоз сгәы ишахәазгьы, алацәажәара стахымызт, ҭынч сырзыҙырҩуа стәан, даҽеа гәтыхак сыман; уажәы-уашьтан Дырсын ашә данбахытцуеи ҳәа сыԥшын. Уи аҙәзаҵәык иакәын сымаҙақәа ззаасыртхьаз, сыгәтыхақәа ирылахәыз.

Ажьи Даут – дқыртуан, иабацәа амсылманрахь имиасыр анаму, рыжәлаҵәҟьа – Арҭмелаҙе ԥсахны даҽеакала дҭарҩит. Қырҭтәыла аладатәи аҽацәқәа аҭырқә султанцәа еибашьны ианрымпытцархала, иабацәа хдырҵәан, абрахь иааскьаганы индырхеит. Даут араҟа ауп дахьиз. Иԥҳәыс заанатц дыԥсхьан, Дырсын захьҙыз ҷкәына заҵәык дизныжьны. Уи дышқәыԥшыз ажьишьа итцеит, иаби иареи еидгыланы еицжьиуан, уиадагьы хныҟәгага рымамызт. Ҳара аублаа мҳацьырқәа Осман-Кои ҳанықәнагала, Даут иԥеи иареи ҭахцәа гәакьақәак реиԥш иаҳԥылеит. Дунеи сықәнатц исхаштраны сыҟам урҭ ҷыдала ҳара ҳҵаацәа ацхыраара иҳарҵоз. Исгәалашәоит, ҽыц ҳанаатәҟьаз, ҳҽы итаҳцо хәашак ҳамамкәа ҳаныҟаз, есыуаха чахык-чахык ҳзаартиуан. Мчыбжьык ахь

зны аатԥаак азна ашыла лаганы, Дырсын аԥхҙы иҽашы датԥаланы, иааганы ҳаҩны иааиргылон. Зны ахш хьаны ныгала ирԥьашԥьашо иаҳзааигаларын, даҽазных – аиха, аигәышә, аҽеагақәа хәыда-ԥсада иаҳзынрыжьларын. Уалк, ма шәахтәк ҳзымшәауа ҳаԥсы анкылахалак, ԥәрышьмрышьк аԥсахразы урԥ рахь акәын ҳахьнеиуаз.

Дырсыни сареи ҳаиқәлацәазар ԥаларын, ҳанеибадыр аҽены инаркны еихааҙалаз реиԥш бзиа ҳаибабеит, ҳаиҩызцәахеит. Лассы-лассы ҳахьыԥазаалак ҳаибаԥшаауан, ҳаибамбаргьы ҳзычҳауамызт. Дауԥ уи деигәырҕьон, егьараангьы ҳаидыртәаланы иҳаиҳәахьан:

– Шәарԥ аҩыцьагьы, дадраа, акәымжәы ныԥәызго ажәларқәа шәырхылтцит, араԥа, атәым дгьыл аҽы ҩ-ҽык зырцхауа ԥамак шакәу еиԥш, шәаҙәызароуп!

Ҳаргьы уи амҩа ҳақәын. Дырсын арԥыс еилԥьан, амца дақәутцар дбылуам ззырҳәоз иакәын. Иара ишьарала акыргьы дныԥәахьан, Ԥырқәтәыла иахьабалак днеихьан, ҩба-хԥа бызшәа ишиҭахыз дрылацәажәон. «Аҩсҭаа иҭәа ирхыз амца сзацрамҭац акәымзар, егьырахь схы ԥысшәахьеит!» – иҳәалон ихазы. Зны ҳаидтәалан ҳшеицәажәоз, изхыстит Фелдышь лзы исымаз агәҭыха. Ишызбоз аԥыр-ԥырҳәа амца наицралеит, издырит сгәыҕырҭа ҭаакәаларц ишыԥамыз.

– Родостԥа дыргеит ҳәа аума исоуҳәо? Уи адгьылбжьахахьы ҳашԥазымцари, – инапы наирхеит амшын ахь. – Лыԥсы ҭаны дыԥазар, ԥсыхәак ԥаҳҭоит.

Санаҽу ахәылбыехазгьы, сара сус атцыхәала, Дырсын агаҽахь дцаны дыԥан, жәабжь ҽыцс исзааигарызеи ҳәа саргьы сгәаԥтәаԥуа ихынҳәра сазыԥшын…

Ажьираҽы еиднагалаз рызхара еицәажәеит, ақәагьы маԥк ихкәашәа ианааԥала, иҩагыланы рыҩныԥақәа рахь ацара ргәы ишҭаз, ақалақь ахьтә ихынҳәыз агәыла нхаҩы Ҷьанҭемыр, аҙыԥсы ихьыкәкәа,

абартца даатцалеит. Уи иҳаиҳәеит аррахь аапхьара шыҟалаз.

– Ақыта мухтарцәа лассы рсиақәа кны иҳалалоит, бџьар иатцагылартә иҟоу азәгьы даанхараны иҟам! Асултан даақәымтцзакәа Балканҟа арқәа рдәықәтцара даҽуп! – дцәажәон анхаѡы.

Иаразнак иаатынчрахеит, ираҳаз рцәымыҵхеит зегьы, кыраамтагьы уаѡ ҽитуамызт. Ахыбра иалыкәкәан ацәыкәбарқәа илеиуаз кәапсапҳәа аѡаршьтра иахьташәозтцәкьа уаҳауан.

– Пстазаашьас иҳамоузеи, ҳачкәынцәа наххыҟәшәаны ианырга? – даақәыпсычҳаит Саатә.

– Ҳара ҳзы тышәынтәаларак ҟамлеит! Ҳахьнеилак, амлеи антцәареи ааҳацрыхо ишҳашьтаз, уажәы аибашьра акәын иҳагыз! – даацәажәеит Џьантемыр.

– Аҳәынтқаррақәа еисалап, адгьылқәа еимарклап, ҳара хачкәынцәа ныбжьахәаша ицалап! – иҳәеит даҽеазәы.

– Ҳсултан, Балкан шиҳәо, араҟагьы ажәлар ицәеилалар ҟалап, ишыжәбо, пстазаара ҳартом ашәахтәқәа, – дналацәажәеит ажьи Дауҭ.

Агылара сылымшо, сыбга аҽаѡҳәа иааптцәеит сахьтәаз. «Арра ацара ансықәшәа, уаҳа дызбараны сыҟазам Фелдышь!» – абрахь мацара акәын схы ахьыҟаз. Заҟа истахызыз сѡыза Дырсын сиацәажәарц, ауаѡы игәы каҳаны данықоу, иудыруеит аѡыза иҽцәажәара акырза ишапсоу, аха иара уи ауха дзыхнымҳәит.

Мзатәымтан, аетцәақәа еибарлацәкәуа ажәѡан кылрытцәтцәон. Атцлақәа рыбгьы нарҳәы-аарҳәуа, пша ҟәандакгьы асуан. Сгәеигәеиуа аѡныҟа санаауаз, уажә иахьысҳәогьы ипхасшьоит, уи апша сацәажәон сара: «Уца, уара, адгьылгьы амшынгьы урхыпрааны Родостҟа! Уналхапыр дтахәхәа дахьыцәоу Фелдышь, амала, апенцьыр кыдумҟьан, амарцьа, дарҽыхап! Улцрымтцын, ашоура дакуазар, уҽелындала, цәы-

кәбарк лылабжыш лыблакытца иахьшәызар, уныкәтәҳәан ашьшьыҳәа иныкәырба, ашьыжь данааҽыхалак, амрахәага еиԥш лыблакәа шамшамуа апсабара ианаакәԥшлак, ихьаԥшшәалоу лыхцәы қамыз лнацәа ԥшзакәа рыла аилаԥара данналагалак, унлахәытҳәыт абас: «Иареи бареи шәынасып иаґрагылаз рцас аҟынтәгьы, ара бынижьуам, амҩа дыкәуп Заурҟан, шьха иԥырхагам, мшын дыннакылом, абар, бааигәара дааихьеит, бҽырхианы быҟаз!».

Ҩынтә-хынтә ҳґәашә садгылахьан, аха аҭалара сзыгәаґьуамызт, аиарҭа сҽасҭар, сшызмыцәоз здыруан. Ахагацәа реиԥш сгәеигәеиуа адәкәа срыкәын, шаанзa ҳаицыҟазар сҭахын амзеи аеҵәакәеи зхаччоз атцх ԥшзеи сареи…

* * *

Саб Ҳамырза ҽенак имҳәамырза ашьшьыҳәа иҽынеихан, аҳҭнынза дцеит. Ихәԥха Алоу-иԥа Шьардын иҽеишьклажьны диҳәеит:

– Сыцкәынцәа газакәак угәы ахьԥыржәаз иатоумҭан! Уи иахырҟьаны аҟы иҭасыргылахьеит сара. Угәы иузаруазар, улԥха ҳагумыжьын, суҳәоит…

– Урҭ иапсоу цьоук ракәым, аха уара уаҳатыр аҟынтәи рхара ранасыжьуеит! – иҳәеит Алоу-иԥа Шьардын, иҽеырҭынчzаны.

– Аублаакәа зегь реиԥш, сыцкәынцәа еибашьрак иацәшәо иҟазам, ажәыларахь инеиргьы, иудыруеит, рызкәа уаҩы идырбом! Изхысҳәааз, ажәабжьны игәароуп аррахь аапхьара ҟалоит ҳәа, аублаа рыцкәынцәагьы ираҩсран иҟам…

– Ахатца изоуп абԥьар зыҟоу! Ҳаҷкәынцәа убраҟа ауп рҭып!..

– Аха иудыруеит, Шьардын, сара сзеиԥшрақәоу: сыпшәма ачымазара хҭалкит, саргьы сымч сшәахьеит, арахь нхарала скәадоуп. Алеи абгеи рыда

гәыҕырҭа сымамкәа адәы сыкәумыжьын. Сыҷкәынцәа руазә дыжәгаргьы, егьи дысзынхартә исзыҟашәтца, узааҙаз сан лыԥсы сыман суҳәоит.

– Кьаброу асрак еиԥш имариоу ԥьушьоит уҷкәынцәа арра рацәгара!

– Сгаҙам, уи закә ус хьанҭоу сзымдыруа, аха, уара сыхәԥха, иугәаԥхар…

– Ма иаԥсоу ԥьоук ракәында уҷкәынцәа…

– Амца газла иузырцәом, агәала умазар, наҟ иухаршҭ, гәеибакрыла иара узыхәаҽуам…

– Иазхоуп, иазха! Шәыцәгьа шәыбзиа шәсыуацәоуп, ишԥаҟасҵари. Арра ирго иалагаргьы, ԥьара ԥсыхәак ҟаҳҵап!

Ҳамырза игәы ишаанагоз акәымкәа, даара иҽеырхааны, иҽеыраԥсышәаны диԥылеит ихәԥха. Дааиԥхьан, дидыртәаланы аҳҭны зал аҩы криҩеитцеит, нас анардгьы дицасит, ҳамҭас хылԥарчкгьы иитеит. Саб аѡныҟа даауа даналага, абасгьы иеиҳәеит: – Сынтәа уҷкәынцәа рхы иакәиҭыстәит, рыѡны иҟаз, инхалааит, интԥлааит. Амала, уара лассы-лассы аҳҭныҟа ууаила, мҩык, мцак зҳәаз еиԥш, аматцуцәа уаархылаԥшлап. Аҳкәажәгьы аҳәара ҟалтцеит, мчыбжьык ахь ѡымш рҽеиѡыхны, аҙгабцәа аҳҭныҟа илзааларц, тәымуаѡык дадымԥхьалакәа, лыматәа-лѡыҭәа, лыҙәҙәатә-лыҳәҳәатә зҳәаз еиԥш, лгәакьацәа мацара рнапы ианызарц лҭахуп.

Ҳамырза мап ахиҳәаауазма, деигәыргьаны дрыкәшаҳатхеит. Абас ҳаб ҳапстазаара иазеиҧхашаз ус дук наигҙазшәа, ихы-игәы дакәгәыргьо дхынҳәит аѡныҟа, иабеидыргәышьоз, афрауаѡ қьиа, дзыкәдыргәыҕыз зегь гьангьашрыла ишеиҧкааз!

Уи аҽены инаркны, саҳәшьцәа мчыбжьык ахь ѡымш инеиҭанеиҭасуа аҳҭныҟа амѡа инықәлеит. Иахьнеиуазгьы хҭацәыха рымамызт, аҳкәажә лыматц руан. Ҳабгьы бжеиҳан аҳҭны дыҟан, ихәԥха иҧы итшәарызеи ҳәа дгылан.

Саҳәшьцәа Қәынеи Џьуneи, зынасыԥ мыждахаз, азә дубар, азә духашҭуан, уахык ҕрак еицҭшааз шракәызгьы, дара-дара еиԥшымызт. Қәына – даԥшьы-шкәакәан, лыхцәы ҩы-ԥшшәала саара ишьҭасуан, Џьуна – деиқәа-гәкын, алаҳәахъы еиԥш лыхцәы еиқәатцәан, икьаҷын, аха ижәпан, иҳәын, еилачыԥьын, аҙытҵәҟьа залаломызт. Қәына лыблаагә ҕран, амзаҭәы еиԥш иҭышеишеиуан. Џьуна – лыблақәа амаахыр еиԥш еиқәатцәан, еснагь амца рхыҳәҳәылан. Қәына – дҭынчын, дцәажәозаргьы – хрыжь-хрыжь, днықәозаргьы – ҭынч-ҭынч, аҟәараса еиԥш ирсса-рссаны. Есымша гәалак лымоушәа лыблақәа ахәыцра рхыҳәҳәылан, аччара лцәымҕын, дрыцҳашьаҩын, лгәы акы алсыргьы, аҭәыуара лқьышә иқәыххуан, лымаҙа иаҳа наскьа иҭатцәахын. Џьуна – еиламгылак, ччаҩы-хәмарҩык, кәашарада лшьапы лыргыломызт, лыԥсы лымхарацәан, маҙа лзытцәахҙомызт, лгәы иалсызгьы иаразнак лгәы иааҭыҕьааны иуалҳәон. Иззымдыруаз, арҭ еиҳәшьцәоуп, уахык еициз роуп изҳәомызт, амала шәагаала еиҟаран, икахәхәа-кахәхәа иауқәан.

Урҭ ракәзан ҳҭаацәа ргәырҕьара. Уахык иҟамлар, зегьы иаҳныԥшуан, рыцҳарак ҳзыҟалазшәа ҳҳы кны ҳааилатәон.

Ҽнак, Џьуна аҳҭнынтәи даараны данықаз аҷҳәара иахыԥеит. Уи еиԥш ара ҳааижьҭеи иҟамлацызт, аҭаацәа зегьы хьаас иҟаҳҵеит. Ҩымшҟа ус иаҳҳаагеит, аха нас, цәалашәарак самырҭынчуа салагеит. Аҳҭны мыжда, ишудыруа, ацәа цәгьоуп, аҙгаб, шәара апсуаа ишышәҳәало еиԥш, аҭәца даҩызоуп, дноумпытцшәар, дԥыххаа дцар ҟалоит. Слышьҭалоит ҳәа аҷеилаҳәара сшаҷыз, х-ҿык зтцаҳәаз фаетон ԥшҙак аххаҳәа ҳгәашә иаадгылт. Ари иаҳзаанагаз дызустада ҳәа агәашә ахь ҳҷынаҳхон еиԥш, Џьуна даақәтцны дааҳԥылеит.

– Аҳҭны сасцәа дахьқәак мҩахытцын, ари ахымшк чаран-жәран… Аматҵ-ашьатҵ утәын, аҳкәажә сааныл кылт. Иахьа сымцар ҟалом ҳәа ианысмуза, асасцәа рфаетон ала саалышьҭит, – лҳәеит Цьуна, ҳара лызтцаара ҳалагаанза.

Ауха аҭаацәа зегьы ҳанаайлатәа, ҳазҕаб, дымкәашакәа шьапы змыргылоз, акыркырҳәа зыччабжь ҳаҩны иҩныҩуаз, лылахь шеиқәыз гәаҳҭеит. Илыхьзеи, анаџьалбеит, ҳәа дасу ҳагәқәа аатыхьшәашәааит, аха лазҭаара ҳаламгеит. «Ариабжьарак аматҵ зуаз, даапсазар акәхап, дызҕабуп, дыцәар илхашҭып» , – аҟәаҳҵеит ҳара.

Адырҩаҽены ашьыбжь агәазы, аҭаацәа зегьы аҩны ҳаныҟаз иаҟәыршәаны, ҳахәпҳа Алоу-иԥа Шьардын ирабҽеы итцакәашо дшааиуаз, ҳаҩны дааҽеыжәтцит. Хьымзҕыла ашҭа дтысцеижьҭеи, уи иахьада ҳамԥынҟа дыкәымлацызт. Дҽеыжәтцит, аха дышԥаҽеыжәтци, ахаан ҳабжьара акгьы ҟамлацызшәа, иблақәа ихаччауа, даҳҷеынтәаауа дааҳалагьежьын, зегьы ҳаагәыдикылеит, сараҵәкьа сналатцан, уимоу, сыжәҩагьы днас-насит, «Аферым!» «Аферым!» ҳәа. «Ари иааишьа акалашәа иҟоуп!» – аасгәахәит сара. Уи ихацәа дышныкәԥшыз, Цьуна иаразнак лыҽшылтәахызгьы гәасҭеит.

– Аллаҳ дазылбаапшит, дад сыбзыцәашьа, уҭаацәара, – иҳәеит уи, сан инаган ацәыш хчы изыкәылтцаз даннықәтәа, – узҕаб хәычы Цьуна ҳазкәымгәыҕоз анасып лгәыдҳалт, лара, шәара лҭаацәа, ҳара лыуацәа-лҭахцәа ҳамацара ҳакәым, издыруада аублаақәа зегьы уи анасып ду ашәшьыра итцанакыр!

– Уара уҟынтә сара бзиарамзар акгьы сазыԥшзам! – иҳәеит саб.

– Ҳәашьас иастарызеи, мшәан! Арҭ ахымшк дыстан ари адгьыл ҳазҭаз, уиалагьы ҳапсы ҷызхыз вали Селым-ԥашьа. Мшәан, уи асулҭан ду дидтәаланы анард дицасуеит, имал акәзар, гарта амам!

Сиеигәырҕьан сиԥылеит исылшоз ала, ишыҟалах сыздыруам, Цьуна илаԥш даатԥашәан, длеилаҳаит. Селым-ԥашьа ажәа унитԥоит, сыбзыцәашьа, – ҳахәпҳа ибжьы ҩеитԥихит, ииҳәаран иҟаз иаҳа агәра аагарц итԥахны: – «Истахуп упҳа ԥшъза, упҳа хьыршәыгә Езмыд игылоу смармалташь хан цәашьыда илырлашарц, уа итоу сыҳәсақәа зегьы матԥуцәас илымазарц, схьы зтоу сыхазынарта ацаԥха лара аъәык лнапы ҟәымшәышә иакызарц, сажәымтыҵеха сыпстазаара амра аташәамтаз дшәаԥшь уаркалеиуа дысзыҟаларц! Лтаацәа ракәзар, уи ртахны иҟалозар, ихыртцәаны Езмыдҟа изгап, уи ртахымзаргьы иахьыҟоу иҟазааит, амала, қьафла рныҟәгара сара снапы иануп!» – абас узааицҳаит уи.

Саб убри аҿены еиԥш иҿаԥшылара цәгьаны дсымбацызт. Ҩитуамызт, ихы иқәыжьны дтәан.

– Закәызеи, Ҳамырза, ҿутуам, иаалырҟьаны иугәыдҳалаз анасып уеихәланагәазар акәхап!

– Ҳаи, сыхәпҳа, зда дсымам, ус суқәгәыҕуамызт! – даацәажәеит аҿынкылара шицәыуадаҩыз мҩашьо, – иуԥьысымшьеит иахьа иҳабжьугаз! Излаугәаҕьызеи, уара, убзыцәашьа гәакьа ипҳа уадалыкь пҳәысс лытира! Угәы иалымсын, аха лыхә ытцхны дутир иаҳа еиҕьын! Узааҙаз сан лыпсы сыманы суҳәоит, сыҙгаб лынасып умырцәгьарц! Селым-ԥашьа иара ихангьы, ихазынартагьы иара имазааит, иҳәсақәеи иареи еигымзааит, сара нхаҩ цәытцахак сыпҳа дыҟазааит лԥацхаҿы.

Абас аҷыдахаз иара иаԥшьигаз аус аҿы уаҳа дзықәгәыҕшаз акгьы имаҳаит Алоу-иԥа Шьардын.

– О, сыбзыцәашьа Ҳамырза, уара угәы узырхьуа сара акгьы стахым, иахьа сыцҳаражәҳәаҩуп, ацҳаражәҳәаҩ дкым, дшьым, амала, уҙгаб ианылтахха, атәоца бааш дтоукыргьы дуцәцоит! Уашьтан ус ак ҟалар, сара исхароумтәын! – иҳәан, ҳахәпҳа дыҩеыжәлан дцеит.

* * *

Адырԥаҽены, ҳан лыда егьырҭ зегьы усура ҳшыҟаз, уи мцала иблыша афаетон ҳгәашә иаадгылахт. Ԥыцьа ахацәа уи иаақәхны ҳаԥны иаадыргылеит шәындыҟәраки чыкьмацьаки.

– Арҭ Селым-ԥашьа ишәзааиҭиит! – рҳәеит, сан иналеихырхәаны.

Сан илыдлымкылт афаетон иҭыргаз. Исышәмырбан, иахьаажәгаз ижәга ҳәа нарыдылтцеит. Аха урҭ ԥаԥхьа иналеихырхәан, афаетон инақәтәаны иныкәхәаша ицеит.

Аусура ҳахьаҽыз Таҳир хәычы дкылҟьа дынкылсит.

– Нанду ирласны аԥныҟа ихынҳәааит ҳәа саалышьҭит, – иҳәеит, иԥшшәы ихыгга.

Бзиарак шыҟамыз ҳцәа иалашәеит. Ҳаибарыԥны аԥны ҳааизар, сан ашәындыҟәреи ачыкьмацьеи дырхагылоуп, лылабжыш лҽаҳәҳәы. Ашәындыҟәра аартны ҳанҭаԥшызар: ачауҳа, акадифа, ахаан иҳамбацыз зыхә цәгьаҙаз абалыхқәа… Циьуна илзыбзиахашаз аҭыккәа, ахәыԥшқа хамы… Ачыкьмацьа ааҳартызар: ахьыараҙны еилыцьцьааua, анапхаҭа, алымҳарыԥ, ахәдахаҭа… амацәазкәа… Урҭ аматәакәа иааздиз иахь архынҳәра акәын сара сыззхәыцуаз. Аха Циьуна урҭкәа шаалбаз еиԥш, аҭаацәа зегьы ҳаикәшаны ҳашгылазгьы, даҳцәыԥхамшьакәа, ашәындыҟәра иҭаз лыматәакәа аатганы, ачыкьмацьа аашьҭԥааны, асура дныԥналаны ашә ныдылтцеит. «Ари змаанахарызеи» ҳәа аҭаацәа зегьы ицьашьаны ҳнеиҽаԥшит.

Ус, ҳгәыла Уазамат ашҭа даатәалеит, ууанҙа Циьунеи иареи еицәажәаны иҟазар акәхарын.

– Шәааи арахь! – иҳәан, аҭаацәа ҳлартәаны усгьы дааҳацәажәеит.

– Аублаа ҙгабк дахьыжәбац, Циьуна уажәы лани лаби дырҽагыланы хаҭа сцоит ҳәа лызҳәом, дыԥ-

хашьоит. Дсыҳәеит лҽахәы шәзеиҭасҳәарц. Бзиа дылбеит, диццоит Селым-ԥашьа, лдәылҭра аҽҳәарагьы уаҭәуха ауп!

Сахьгылаз схы инаркны сшьапаҟынʒа снеилыбзааит.

– Идылбалазеи, мшәан, ихы аарылмыҳәҳәо аҳәсақәа ирылатәоу абни аҭаҳмада? – сҳәеит сара, сыҽсызнымкылакәа.

– Ус умҳәан, дад! – сиргәыбзыԓырц иҭахызшәа, дналагеит Уазамаҭ. – Абзиабара злааух уаѳы издырʒом. Ҳаѳны иҟоу ҭакәажә, шәыпату схы иқәуп уи лыʒбахә ахьысҳәо, бзиа данызба, сыԓәлацәа аҟырҟырҳәа исхыччон, – убла ҭыхума, уара хлаҳәада, дзеиԥшроу умбаʒои? – рҳәон. Убасҟан, сыблақәа наган дара инарыҫтар, иҟалоз шәасҳәап, дадраа, дысцәыргон… Изхысҳәааз, дасу илахьынтца изыԥтцәоуп. Селым-ԥашьа ақәра имазаргьы, адунеи амаа зку уаѳуп, имал гарҭа амам! Шәара ишышәтахытцәкьаз иҟамлазаргьы, Ԥьуна дыҟанатҵ қьафла дахьныҟәнагаша дцоит. Лхы мацара дазымхәыцзаргьы ҟалоит, шәарҭ аҭаацәагьы шәызҭагылоу лбоит, дшәыцхраап, дахьнеиз дадбзиалахааит уи аублаа ҭыԥха хәычы! – иҳәан ҳгәыла, дѳагылан дцеит.

Ҳшынҭаацәаз ԥеиԥш баапсык зцәа иалашәаз реиԥш, ҳгәы нҭыпсааит. Аҟәараҳәа аитцасра далагеит Мата дахьгылаз, сан аҳәҳәыҳәа дтцәыуон. Саб кыраамҭа дхәыцуа дтәан.

– Ҳахәпха Шьардынгьы деигәыргьаны иҳабжьеигахьан, уи ҳара ҳзыҳәа бзиа иҭахгәышьоуп усгьы. Лара иануылҭахха, ҳара мчыс иҳамагәышьоузеи! – иҳәан, иҽага аашьҭыхны амхахьы дцеит.

Аха сара сыгәтыха еиқәтәомызт: «Апацхеи акәмызцәаматәеи рыда акгьы зымбацыз апҳәызба, аҳҭны – ақьаф иарцәыцәыз, амаҳагьареи, агьангьашреи рныҟәцара мацара иаҷу ақәыцьмақәа ды-

ржьазар ма дхырхзар?» Схала сналацәажәарц ҭаххан, уи лҽеыԥхьакны дахьтәаз асура ашә саахеит. Абар ассир: Џьуна аԥашьа илзааиҭиз лытцкы ԥшъа лышәҵаны, ллымҳарыѡқәа аҭаны, лнацәкьарақәа мацәаазԥсараха, саркьа хәычык данԥшыло дгылан. Убриаҟара лхы данахан дыҟан, ашә шаасыртызгьы лмаҳаит.

Сара сзы еилкаахеит зегьы: Џьуна дазыԥшын лынасып!

Уиакәхеит. Закәызеи, Аублаатәыла ҳаныҟаз еиԥш ҳаҳҷаб чарак лзуны, ауаа ддырбаны дҳашьҭып ҳәа уҟазу, адырѡауха ҳгәыла Уазамат дааин, Џьуна дындәылганы, аԥашьа иааишьҭыз афетонқәа руак днақәиртәеит.

Иҟаҳҵаран иҟази, аҭаацәа ҳхы кны ҳааилатәеит. Иага млакреи, чымазареи, хҵәареи, хыԥсаареи ҳрыцәшәаахьазаргьы, ҳара абык ихшаз, цәгьаԥсышьа зауз саҳәшьа еиҳабы Ааишьа лыда, егьырҭ ҳаибганы ҳаҟан. Уажәы ауаѡԥсы наҳаҳа днаҳалтцны дцеит, акысгьы ҳара ианаҳҵаху, ишаҳҵаху ҳахьзымнеиуаз. Иаҳзаанхан иҟаз ҳхәышҵаара аԥхара хәычы Џьуна хлаҳәада инаҳалганы илгазшәа, ахьҭакреи агәыҭҳызаареи ҳԥацха иааѡнаҳаит.

Ҳгәылацәа, ҳҵахцәа, ҳауацәа ааины иҳадныҳәалон:

– Даара ҳаигәыргьоит, насып бзиа лзыԥшын шәыҳҷаб!

– Џьуна дҟәыҷазаарын. Лхы иазеиҧьыз лдырит. Амазара дагәылаҳаит!

– Селым-ԥашьа дызмаҳәхаз шәарҭ ишәыбаргәузеи? Ихьҳ мацара шәшьырас ишәызхоит!

Урҭ рыдныҳәаларақәа саҳауамызт сара. «Илытцалазеи саҳәшьа? Иабалыкәнагоз уи аҭаҳмада мбаримбах иуадалыкь ҧхәысхара!» – лгәаҷ кны сгәы еиҟәыччон сара. Уи аамҭазы лассы-лассы исгәалашәон аԥсуаа рашәа иалатцаны ирҳәоз ажәакәа:

Ауарбажә ашәтыц иазнауазеи.
Ахаԥыцқәа ирыбжьакны?

* * *

Убри аамҭазы, дыʒит-дыԥсит ҳәа иаҳаԥхьаʒоз Саҳатқьери, даалалеит Осман-Кои. Иԥсны ибзахаз аʒә иеиԥш, иара имацарагьы иакәында, иҭаацәагьы имаҩы, деихьыжә-еикәыжә акәымкәаны, хәаԥьа маҭәала деилаҳәеилаца, асарақь шкәакәа ихаргыланы.

– Сара, дадраа, Қьааба сыҟан, уи сатԥаныҳәеит абарҭ шәыхьʒала, иҟалап уи акәзаргьы аҭышәынтәалара зегьы изшәоуз. Ишәыбаргәузеи, абар ҷьанаҭ дгьыл, аибашьра ыҟам, ҭынчроуп. Сара имам ҳәа аҳаҭыр хьыʒгьы сыртеит. Ижәдыруазааит, Аллаҳҭала ида нцәа дшыҟам!

Дааин, ҷыц иаадыртыз аԥьаама днахагылеит. Аха ԥахьа иаадыруаз Саҳатқьери дабаҟахыз, илацәажәарашәҟьа уадаҽхеит, зегьы блатцархәыла дҳашьклапшуан, гәрамгарҭас ҳакны. Аҳәынҭқаррахьтә ауалафахәы шиауазгьы, аԥьаама ахьʒала ҭʒыцыԥхьаза иҳақәнамгаʒоз ашәахтә наҳақәитцеит.

Абарҭқәа инарыцлеит даҽеа хтыскгьы:

Ҩыцьа аублаақәа, аҩыцьагьы адин аматҵ азыʒуаз, ҳадгьыл аҷы ҳаныҟаз аахысгьы ҩ-нцәак реиԥш ҳазхәаԥшуаз, аʒәы – имам Саҳатқьери, егьи – ҳныхаԥааҩ Соулаҳ, ҳахьааиз адгьыл аҷы ааибышьа рымамкәа, ахҟа рыбжьалеит. Зны, урҭ реимак дара-дара рыбжьара еилашуан, уажәы – реимак ацәымыграхь ииасит, аҵықьсықьхәа иааргәыдеибамҵар амуа аҟынʒа инаʒеит. Уара уазхәыц, дад Шәарах, адин иатцанакуам ҳәа ахаан абԥьар ныкәзымгацыз ауаа, уажәы маʒала атапанчақәа рыҟәнырҵеит. Еиҳарак ишәарҭахаз, ари еиԥш аиҧара ҩыцьа рыбжьара инымхеит, ажәлар ипланы ирылалеит.

Иҟалаз уи ауп: Осман-Кои ҳаныкәнагала, ари аҭып ҳгәы азкаршәны ақәынхара ҳаналага, аубла-

ақәа еизан, аныхапааѡ Соулаҳ ҳапҳьа дыргыланы, иҳапшааит ҳапсадгьыл аҟынтәи амшын ирганы, ҳзықәшәаз агәаҟрақәа ирылганы иаагоз Бытха аҟәых азы атып – мардара хәычык, ахьаца затцә ахьыкәгылаз. Бытха атцаныҳәарахь ҳгәыргьатцәа ҳнеиуан, ҳгьазкны акәын ҳшатцаныҳәозгьы, ҳалагырз ҳакәааша ҳазхара ҳаныматанеилак, ҳхьаабаақәа капсаны, ҳгәы раҳатны адәы ҳныкәлон. Иара убриак акәзан ҳапсадгьыл ҳазааигәаз тәуаз, иаххазмыршт уаз, ҳара атәым дгьыл ианхалаз аублаақәагьы ҳаидызкыло иҳамаз. Уи ҳанатцаныҳәоз иҳакәпхозшәа аабон Аублаатәылатәи амра хаакәакәараза.

Ҽнак, имам Саҳатқьери иџьаамахьы дааипхьеит ҳныхапааѡ.

– Уара атаҳмада хаҽеилаѡашәа иҟоу, узҽқәоу уаарҟәатцыр еиҧын! – иҳәеит уи, тәамбашақә иқьышә днықәтцаны.

– Иарбан, ухх зеит имам, сызҟәатцраны иҟоу? – дтцаит Соулаҳ.

– Аллахтаала ида нцәа дыҟам, џьаамада ныҳәарта ыҟам! Уақәшаҳатми абри?

– Сышпақәшаҳатым, шьарда зымчу Аллахтаала илпха ҳагымзароуп.

– Ус анакәха, изакәызеи, нас, ажәлар еихьырпшны, ахьаца амтцан инаган иурныҳәоит, ианутахугьы тоуба дуруеит, сара хатала сырмыпхьакәа аџьаамахьы уаѡ дааизом, иааиуагьы иапуп ҳәа намазк ркуеит акәымзар, ргәы Бытхахь ауп иахьыҟоу. Иудыруама, уара, урт аныхақәа, ажьирақәа рытцаныҳәара мсылманра ишатцанамкуа! Иаарласны уи ахьшьыцба асахьа змоу ахаҳә уаѡы имбаратәы анышә иат, ахьацагьы унапала ихырпаны наҟ икажь!

– Иууазеи, Саҳатқьери, абаапсы, уҽы излатытцзазеи урт ажәақәа? Ҳабацәа, урт рабацәа, урт рабацәа рныха пшьа, алахь умоуааит, иужыр ҟалома? Аублаақәа зегьы ргәы рҟьаны, рыгәқәа тыхны ика-

ужьыр иаҩызоуп уи злыԥха ҳаура ҳныха алакьысра! – дгачамкны дцәажәеит Соулаҳ.

– Узлажьу закәызеи, уара аҭаҳмадажә, ҳабацәа рабацәа иныҟәыргоз, дара рыбаҩқәа реиԥш иаанхеит наҟ амшынныркә! Амсылман дгьыл гәҭылса ҳақәуп, хәыцк агмыжькәа уи адин ду атәы наҳагзаларуп, – шьаҽакгьы ахьаҭра иҭахымызт имам.

– Быҭха аҟәых анышә иаҭ ҳәа ицәыругаз аублаақәа рлымҳа ианаатас, ацәгьарахь икылсуеит, Саҳатқьери!

– Аԥьаама ныжьны, ахьшьыцба асахьа змоу ахаҳә аҭаныҳәара атәы асулҭан ду, Аллаҳтаала изазәу илымҳа ианаатас, ацәгьарахь икылсуеит, Соулаҳ!

Абри амш инаркны, ҳәасаԥшь иқәаҭа иҭеибаргыломызт арҭ аҩыцьа.

Имам Саҳатқьери аублаақәа рдинхаҭараҽы иара ида ԥызаҩ дыҟамзарц избеит. Иҽыныбжьарзны, ашьшьыхәа Езмыдҟа, Селым-ԥашьа иахь, аныҟәара хҭеикит, дахьнеиуазгьы ацәгьаҳәара даҽын. Рапхьа аныхаԥааҩ днаргыланы, абарҭ знык ажәлар ирылыжәгар, нас аублаақәа рыбга ԥҭәоит, ҳнапаҽы раагара мариахоит ҳәа, ауаа ззызыршышаз, акыр зылшашаз Сиҭ, Дауҭ, Ҭатластан уҳәа, сара саб Ҳамырзагьы днарылаҭаны, рсиа еиқәаҭәа ҟаҵаны ириҭеит. Алоу-иԥа Шьардын абас ауп, имам иҳақәнамгоз ашәахтә ҳақәиҭеит ҳәа аниарҳәа, иҽеирдагәеит, егьараан инапаҭаҟа иҟаз ажәлар иара иҽы иашшыргьы адин амаа зку, ииуа иара дақәиҭуп ҳәа ихы алиршәшәон. Аха ҳныхаԥааҩ Соулаҳгьы баша инапы еиқәыпсаны дтәамызт. Аублаақәа ираҳәауа днарылалт имам аныха ижырц шиҭахыз, ахьаца ԥиҟарц, ацқьа ҭып иҟьашьырц шақәикыз. Ари – аҽеԥыхәшә иалашәаз кәицын. Аԥыр-ԥырҳәа амца рыцранаҭеит аублаақәа.

– Иҟалазеи, шәан лхы дааст, ари еиԥш уаҩы ибахьоума, ҳаԥсадгьыл ҳцәыӡуа, ҳабжаҩык ам-

леи ачымазареи иагауа, иаҳзаанханы иҳамаз ҳныхаԥшьа, иҳарамхаз аԥсы иеиԥш еиҩыжаан анышә иарҭарц иақәыркит. Мап уи зыӄалом!

– Зылԥха ҳаура ҳныха дызуҫтазаалак аҳә даналакьыс, аџьаама амца ҩацраҵаны иаабылуеит! – ҳәа згәы еилаххуаз, макьана зыԥсадгьыл агәадура змаз аублаақәа аргама имақаруа, аҷагылара ҏеазыӄартцон. Ус акы анаарымпытӄьалак, иҩашьомызт ажәлар зегьы лақәхәаша ишцоз.

– Еиқәырхашьас иӄоузеи шьҭа? – абри акәын сара сеиԥш зегьы хәыцырҭас ирымаз.

Имам Саҳатқьери игәаҕ сыкны сагон сара. «Ажәлар Аллаҳҭаала илыԥха иадзыԥхьалоз, ацқьацәа рыцқьа ҳәа ишьаз ауаҩы, избан изныӄәигарыз дызлытцыз аублаақәа рзы аус еиҵаӄәаӄәа?» Итҵалазеи митәыс, абас дааҳәны дырҷагылартә еиԥш? – абарҭ ахәыцраԛәа ракәын уахи-ҽени сызмырҭынчуаз. Егьысызбеит Саҳатқьерии сареи ххалазатҵәык ҳаблақәа еихәаԥшуа ҳааиҷагыларц.

* * *

Сашьеи сареи усгьы арра ҳцараны ҳаӄан, ианҳаԥхьо ҳәа ҳеырхианы ҳтәан. Убри аламҭалазы ҽенак аџьаамаҷы снеин саагылеит, аныҳәаҩцәа анамаз кны ианаатытц, имам имацара дшыӄаз гәаҭаны, ашьшьыҳәа ашә аартны сныҩналт. Саҳатқьери, наӄ-ааӄ ацәашьқәа иаркыз дрыбжьагыланы ԥараԛәак рыԥхьаҙара даҷын. Аҙә дшааҩналаз аӄара ашьҭыбжьқәа анаага, иаразнак иԥарақәа натҵәахны, иқьҭаԥ аақәхны, дагәылаԥшуа днатәеит. Иааигәараҙа саннеи, ихы ҩеитцыхны даасыхәаԥшит.

– Иууазеи, уара, қәылара уаама, бџьарла уеиқәныхла? Абџьар зыӄәну Аллаҳҭаала итҵаныҳәара аҩналара дшақәитым узымдырҙои? – иблақәа камкамуа даасыхәаԥшит, снеишьа шицәымыԓхаз мҩашьо.

– Абри абцьар шсыҟәну цьанатҭ аҭалара ауп сгәы иҭоу! – сҳәеит сара, итегьы ааигәа снеидгыланы.

Ишызбоз ицламҳәа аакәацкәацит

– Круҭахызма, нас? – иааркьаҷзаны дҭааит.

– Абри ауп истаху! – сҳәан, ашырҳәа сҟама ааҭысхын, аҧынтца атцарра игәатцаҵара инадсыргылеит.

– Иҟоутцозеи, уеилагама? Уа азәгьы уҟазами, шәсыцхраа! – аҧьаама днықныҟааит иара.

– Хыхь Аллаҳҭаала иҟастцо ибоит, исҳәараны иҟоугьы иаҳашт, тцаҟа – уареи сареи, уаҳа азәгьы! – сҟама аҧынтца ижьы инадсырҵәҵәалеит.

– Иҟаитцо шәымбо, уара, шәааскьа, наҟ дысҟәыжәга! Сишәмыршьын! – днаҧшы-ааҧшны, иҟазамыз шьоукы драшьапкуан, икьҭаҧгьы неимҟәытцыҩрны, ахәараҳәа адашьма иныкәҳаит.

– Уара змаа укугьы агәра угазом! Аллаҳгьы ауаагьы ужьоит, умцхәаҩуп! Ужәлар гәакьа уҧсахит!

– Иҟаитцо шәымбазои уара, шәабацеи? – иҳәахит иара, днаҧшы-ааҧшуа.

Шьаҷакәак шьҭахьҟа днаскьеит. Саргьы уиаҟара сыҽидсымхалеит.

– Уара аублаакәа ҳшьа уҵрагәоуп! Иахьа уҧсымҭаз уҷы уқәшаҳатхароуп! Ҳаҧсадгьыл аҷы ҳанықаз уара уакәзамзи зегь раҧхьазагьы ахтцәара ҳадзыпхьалоз? Иабаҟоу уи ацьанатҭ дгьыл? «Иахьшоурам, иахьыхьтам, ныҳәарада шәиипшьира ахьыҟам, иашамзар залымдара ахьуҧымло, еиҵарада ауаа рнапы еибаркны илеиҩеиуа, хьаабаада амсылман баҳча иахьытцоу?» Иҳәа, иужьаз ажәлар Самсун агаҷаҷы антцәара ианаҷыз уара уҽезузаз! Усҟан уабаҟаз, ҳатира уаҷызма? – сҟама аҧынтца итцегьы инадсырҵәҵәалеит. Днеиҭатцуеит шьаҷакәак, убриаҟара – саргьы.

– Газарак умун, Заурҟан! Уаб Ҳамырзеи сареи амыцхәгьы ҳатыр еиқәаҳтцоит! – ицхахә еихамгыло аҟәараҳәа деитцасуеит Саҳатқьери.

– Иҳәа, уара амцхәаҩ, аублаа пҳәыс улыхшеит, лгәыпҳәы уатцатцан улааҙеит, нас, мап зылцәукзеи? Иҳәа, нас, ас иаалырҟьаны уоублаара ухазыршҭыз!

– Сара сымсылмануп, Аллаҳҭаала ду иматц зуеит!

– Мап, уара дин умаҙам, ушеиҭануп, уцьнышуп!

Уажәшьҭа уаҳа наскьарҭа имаҙам, акәакь иҷенадирҷәҷәалеит. Сҟама цҳафыр иашахәтцәаҙа игәышпы иадгылоуп. Маҷк ижьы ицазар акәхап, иҷеиреицьуеит.

– Уасиат умазар иаацәырга, маҷк ауп иузынхаз! Иҳәа, дарбану асиа еиқәатцәа еиҷеызкааз?

– Сара!

– Изуҭада асиа?

– Селым-пашьа! Исыдырҭеит, иҟастцаран иҟази? Ашьхарыуаа иҙхытцыз цқьа иныҟәыргом амсылманра, ахақәитра бзиа ирбацәоит, ахымхәыцра, арҳәра, ақәылара ихагалан иамоуп, иаарласынгьы ирҭаслымтәуп ҳәа сарҳәеит. Адтца сырҭеит, уи азыхәан Стампылнҙа снарыпхьеит, имамра сытаны, исарҳәеит иҟастцаша акакала. Сара сушьыргьы, стыпан игылогьы урҭқәа неимыгзар ҟалом! Асултан ҳәынтқарра иаусуп урҭ зегьы!

Абас, знызатцәык акәзаргьы, иҷеы иқәшаҳатны, гәтыгъгьала даацәажәеит Саҳатқьери.

Ашырҳәа сҟама слахан, атра инҭастцеит. Даагаы, егьҟамлаҙазшәа тынч итыпаҷ даасыртәеит, аха макьана иҷеизеиқәкуам, аҟәараҳәа деитцасуеит, иқьтапгьы аашьтыхны, иапхьа иныкәыстцеит.

– Рацәак мыртцыкәа иҟалараны иҟоуп ҳныха пшьа амтцаҷеы аублаақәа реизара, – сналагеит сара, иахьынҙасылшоз сеыртынчны, – сгәы иаанагоит ауафра ныҟәугап ҳәа. Унеиуоу умнеиуоу уи аизарахь?

– Уаҳа псыхәа ыҟамзар, снеигәышьап!

– Уаннеихгьы, ужәлар гәакьа ироуҳәозар акәхап: «Зеилымкаарақәак ҟалеит акәымзар, сара сыхәтаахь ала шьарда зымчу Бытха сапырхагам, шәатцаныҳәала, алпха-агәыпха шәыгымхааит!» ҳәа.

– Ишуҳәаз иҟалоит, Заурҟан!

– Ицәгьамызт ани усиа еиқәатцәагьы шьҭахьҟа иургьежьыр!

– Урҭ знык ирымпытцашәаз уаҳа иурҭазом!

– Нас, рыгәра злазгарызеи, Саҳатқьери, уара исоуҳәақәаз? Издыруада ас еиҕьзар? – сҳәан, ашәҟәыцшьа иаԥхьаҟа снахеит, дахықәаарц стахын. Уи иаргьы еиликааит.

– Убриак сыдумтцан, суҳәоит! – илаҕырз хаҟәҟәала дѡагылеит атаҳмада.

– Умш аабзиахааит, Саҳатқьери, ауаѡра ҳәа уѡнутцҟа акыр кыдҷаблазаргьы аабап! Цәыкәбарк иадамзаргьы аублаа шьа улан иҟазаргьы аабап! Амала, иухоумыршҭын, схала аԥьаама сыѡнало ахаангьы сумбац, гәнаҳаракгьы уареи сареи иҳабжьамлац! – Ишибоз сҟама амҳасҭа снапы лақәсырҕәҕәеит, нас ашьшьыҳәа аԥьаама сындәылтцны ашә ныдыстцеит.

Уи ашьҭахь рацәак мыртцыкәа Саҳатқьери ихәаԥьара шьҭеитцеит, сгәы бзиам ҳәа ҽытцгас иҟатцаны, ақалақь Езмыдҟа диасит. Уинахыс ԥьаргьы сиқәымшәеит, ихабарҳәагьы акгьы смаҳаит агьангьаш!

* * *

Езмыдынтә иаашьҭыз афицар, ауаа реиԥықәсыларҭақәа рҽы, аизарҭа адәқәа рҽы даатгыланы, иахьынзаилшо ибжьы ҭцаны, асулҭан итижьыз ириде* даԥхьо, ақытақәа дрылеижьҭеи абар хәымш ҭуеит.

Уажәшьта қьаад мкыкәаны иҳәартә еиԥш ианыз ажәақәа итцахьан, аха уеизгьы дашьцылахьан, ақьаад икызар акәын.

– Адгьыл аҽы Аллаҳҭаала изазәу ҳ-сулҭан ду адунеи иахьабалак ихьчоит амсылманцәа рзин ԥшьа. Уи

*Ириде – (ҭырқә.) Асулҭан иусԥҟа.

иаҕацәа агьааурқәа ирыхҟьаны, даламгар ҟамлеит џьихад*. Асултан ду инапатцаҟа иҟоу абџьар шьҭызхуа зегьы, Аллаҳҭаала шәитцапшны инашәыгзароуп шәуалпшьа – агьааурқәа рабашьра! Амсылманцәа, шәгәышәҽаныз, агьааурқәа адунеи иқәнатц!

Афицар иҟырҟы ҭхаауан, ибжьы ихәлашәон, аха усгьы асиа дапхьон. Убра зызбахә аҳәо зегьы шьыжьымҭан ашацкыразы, рыматәа-рҩыҭәа, рымҩаныфа рҽеиқәыршәаны, ажьира апхьа адәаҽы икылсроуп! Мап ацәызкыз иқәшәоит дыкнаҳаны ашьра! Арра ицо рҭаацәа иалкааны ацхыраара рыртоит, уажәнатәгьы ирыцәырхуеит аҳәынҭқарра ашәахтә! Амсылманцәа, шәгәышәҽаныз!.. Ишәыгымзаанит Аллаҳ ду илпха!..

Абриакәын шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыҽеха иааипмырҟьазакәа афицар ибжьы иалыҩуаз.

Ус иааит уи ашьыжьымҭангьы. Уи амш анацәа рылаҕырз иамшын. Еҳ, анаџьалбеит, уаҩ иибо зегьы ихаштуеит акәымзар, изакә арпарцәоузеи пспра-зра амҩа иқәлаз! Цоуп, аублаақәа ахаангьы ҳаибашьцәан, аха ианакәзаалакгьы ҳаззеибашьуаз аадыруан – ҳапсадгьыл ҳахьчон. Ирхьчозеи, ашьа зызкартәода уажәы аублаа рычқәынцәа? Уа нахьхьи Дунаи апшаҳәаҽы акәзааит, ма Судан апслымзраҽы, ма Арабстан асакараҽы иззеибашьуада? Акгьы рыздырзом! Асултан иафицарцәа инарапцаны иргагәышьоит пспра-зра!

Матеи сареи ҳҽеааибытаны рапхьазагьы ҳнеит ажьира апхьа адәаҽы. Ҳҭаацәа абзиала ҳәа раҳәаны ҳарпыртцхьан. Ус еизашаз еизеит. Афицар ҭаилым ҳныкәыргылан, ҳсиа дапхьеит. Аха сашьеи сареи ҳанымшәалт. Ҳгәы бзиа, ҳапшьмахак еибга, ҳара ҳааныжьны ҳҩызцәа арра иахьдәыкәыртцоз, атцабырг азы – ихьымзгаҳшьеит сашьеи сареи.

– Иҟалазеи? – афицар ҳизтцааит.

*Џьихад – (тырқә.) аибашьра пшьа, ҟазаутла аибашьра.

– Шәарҭ аишьцәа аамҭала шәныжьуп! – иҳәеит иара.

Иҟаҳҵахуаз, ҳѡызцәа, ақыртуа Дырсынгьы дыргон, рымѡаныфақәа аашьҭаххын, амѡаду аҟынӡа инаскьаагеит.

Ҳҭаацәа рымацара ракәмызт, ҳқыҭа зегьы ԥьашьатәшәа ирбон, цәажәатәысгьы ирыман ҳарҭ арра ҳахьацәынхаз. «Ирыбаргәузеи, аҭынхацәа дуқәа рымоуп: анахь – вали Селым-ԥашьа, арахь – рыхәпҳа Алоу-иԥа Шьардын. Урҭ ирылымшо иҟоузеи, ԥсразра идәықәыртҵозма Зауրҟани Матеи!» – абри иазкылсит аҵыхәтәаны.

Сара сыхәҭаахьала сѡызцәа-сықәлацәа ахьсывыргаз сгәы иаламкәа, ҳаҕоу драхәхааит, аха даҽеаганкахьалагьы, иуцәызӡом, амыргәырґьара схы иҭан. Сылаԥш иаатцашәон, иаакәыршан иахьабалак амшын здыҽҽалоз адгьылбжьаха Родост.

Егьарааны сҳәахьазаргьы, уажәшьҭа уахь сдәықәымлар ҟалашам. Уи амѡа исыцқәлараны иҟаз, абаа ду еиԥш сзықәгәыҷуаз, зегь рыла сзырманшәалараны иҟаз ақыртуа арԥыс еилҟьа Дырсын, арра дыргаанӡагьы, акыр ихы иалиршеит: дысирдырит аԥрашхәа змаз, адгьылбжьахагьы ихәмацәак реиԥш издыруаз аԥсыӡкѡы. Уии сареи ҳаиқәшәеит, хаицәажәеит, ҳаилаӡеит.

Абар ԥшьышықәса ниасит ҳаԥсадгьыл ҳақәтиижьҭеи, ԥшьышықәса лареи сареи ҳаибамбацт. Фелдышь лхы-лҽы зеиԥшраз уажәшьҭа исцәеилагома сҳәо аҟынӡа снеихьан, аха лара лыда ԥсҭазаашьа сымамызт. Исыхьлакгьы, уи даасымгар ҟалом. Убриалагьы ҳаицәзырӡырц згәы иҭаз рҽы сшьа кәапеилатцәкьа истарц сҭахын.

Ахәыжәхәыжәҳәа аԥьықәреи срашәозаргьы, аҭатын срыԥхуазаргьы, иара ус амѡа сықәланы снеиуазаргьы, абарҭ ахәыцрақәа ракәын ҭаха сымҭо, схы зыршаҟәоз.

АШЬХА ҬЫПҲАЦӘА РЛАХЬЫНҬА

Алоу-ипа Шьардын шәыҙгаб Анцәа ишиҳәара дыҟоуп ҳәа ҳаиҳәалон акәымзар, абар хымз нҭакәкәа интҵәеит Џьуна лхабар ҳәа акгьы ҳаздыруамызт. Уи, излаҳаҳауаз ала, дынхон Езмыд ақалақь, Селым-пашьа ихан аҽы. Уажәы даҳкәажәын, Зулиа-ҳаным ҳәа илышьҭан, есышьыжьымҭан хшла дыркәабон, аҳҭны зегьы, лхатца рапхьа днаргыланы, лҽы иҭшәарызеи ҳәа илыхәапшуан.

– Ее, дад, – ҽааиҭуан саб, абас Алоу-ипа Шьардын ииҳәақәоз даарзыҙырԝны, – сыҙгаб хәычы уи ахан лыпсы ԝнаҟәыкуазар ҳәа сшәоит. Лразҟы ишпанымыз лара илышьашәалаз анхаԝы пацха хәычы!

Ус ҳшааиуаз, аҭаацәа зегьы гәырҕьагас, гәынкылагас иҳамаз, Ҷуруксу зҽазҭаз аҭакәажә Ҳамида лмаҭа Таҳир хәычгьы даҳцәыргеит. Уи шыҟалазгьы усоуп: Алоу-ипа Шьардын диман Таҳир иқәлаз хҭылтц затцәык, Мансоу захьҙыз. Иаб, усгьы имал-ишьал зҳәаз еипш, илшартә дыҟан, Анцәа иҟынтә, иҙбеит атцара ииртцарц, аха имацара џьаргьы ишьтра иҭахымызт.

– Таҳир ҷкәына ҟәыбҷак иоуп, Мансоу дицзар, дааихылапшлап, иаргьы ак итцап, ак иаҳап, ижәдыруазеи, бзиак илтцыргьы, иныҟәгара сара хьаас ишәыстом, ҳамаҳә Селым-пашьа илапш хаа адагьы иҭахым, – Алоу-ипа Шьардын дааин, сани саби дрыҳәеит.

Сан Наси илыхшаз ратцкыс Таҳир деиҕьылшьон, инеиматәаны аҭәыуара далагеит дсышьҭуам ҳәа. Аха аҭаацәа зегьы ҳлеидтәалан ҳаназхәыц:

– Ҳара ҳҭаацәараҽы ахаангьы ҷышәк здыруаз аҙәгьы дҳаламгылацызт, Таҳир еилыччак иоуп, хылапшра игымкәа ақалақь аҽы тцарак дҭалар, џьара напынтцарак илшо дҟаларгьы зыпсоузеи, – ххәан, ҳақәшаҳаҭхеит.

Дук хара имгакәа, Алоу-иԥа Шьардын Таҳири Мансоуи иманы Сҭампылҟа дцеит. Инаганы аҩыцьагьы мектебк* иеиҭеит. Уарлашәарла акәзаргьы, ачкәын хәычы асалам шәҟәы ҳзиҩлон, аха ҳара ҳҭаацәа рҽы иаԥхьахуадаз, саб иманы Мзауч Абыхәба иахь, ма амула иахь дцалон.

* * *

Ишуасҳәаз еиԥш ҳара аублаакәа хахьынхоз Осман-Кои ақыҭаҿы, ирацәаҩымзаргьы, иҳалаԥсан асаҵ-аԥсуаагьы. Ҳара даҳзааигәан дынхон асаҵ-аԥсуа Абыхә Мзауч. Уи ахатца гәымшәа итәы уасҳәахьеит, Самсун ҳаныҵхытцызгьы даҳгәылан, ҳара аҭаацәара ҳзыҩназ амаҭаза азмҩатәирахь дыҩнан. Иара убраҟа ауп иԥҳәысгьы ахатцарԥыс дахьлоуз. Саб Ҳамырза убасҟан аԥшқа днеихагылан:

– Ахырзаман аамҭа узлиааз уаламҵааит, аԥшқа! Аԥсны ашьха ҳаракқәа руак ахьҵ Шьоудыд ухьҵыстҩоит. Уи егьырҭ ашьхақәа ишрылыҳәҳәо еиԥш, зегьы урылыҳәҳәо, ужәлар рзы ухьҵырҳәаганы уҟалаеит! – абас диныҳәеит, диныԥхьеит. Усҟантәи ашыкәсқәа раан, ашьхарыуаа шьҭахьҟа ҳаԥсадгьыл ахь ҳархынҳәра зинла иауаз цьшьа, Мзауч Абыхәба аума зегьы ихы иахҭихит, аха уи аныҟамла, зегь ҳаиԥш иаргьы игәы ирҭынчызшәа акәын ишаабоз.

Шьоудыд хәычы уажәы дытцурҟьар дузкуамызт, джыцәҵа даақалахьан, даҵәгәышьан, иашьеи иаҳәшьеи ҳәа аҵәгьы димамызт. Таҳир данықаз лассылассы аҩнықа дааилон дицхәмарларц. Уи ақалақь ахь данырга, Шьоудыд хәычы аҩнықа иааира хьирыжьит, аха ма Қәына, ма ҳара аишьцәа ҳуаҵәы ҳцаны, аҩнықа даагалон, Таҳир игәхьаагара ҳхеиршҭуан дыҩуа, дкәарҷалеиуа ҳамҵырха данықәаабалак, иага хьаа ҳамазаргьы иааҳхеиршҭуан.

---

*Мектеб – (тырқә.) ашкол.

Аурақәа ҭаагалт. Уи ашықәсан ҳамгәахә иазхашазгьы аџьықәреи ҳауит. Ашар иҳақәызгьы ҳшәеит. Ҳҭатыngьы хар амамкәа иаҳҭиит. Ҳуалқәеи аҳәынтқарра ашәахтәқәеи ирхашәаланы, џара џытkгьы еидыскылеит. Сеиқәсыршәеит, уажәшьҭа Анцәа иҳәозар, сгәы ҿзырԥааз сыгәтыха анагҙараз амԥа сықәлоит. Сыпсы-сынха сазцароуп адгьылбжьаха Родост. Аха џьара машәыршәа Фелдышь даасҽаҳаргьы, уажәшьҭа дысзымдырыр ћалап, аамҭа иќанамҭо иќоузеи? Избан, лареи сареи ҳзеинасыпымхазеи? Ԥыцьа еиҿыгәҳәаауаз реицәыҙра иарҳаз агәнаҳа зқәыстцарыда? Ҳанасып иапырхагахаз рцас аќынтәгьы уи дсырхынҳәуеит сара. Идсырбап сара сышхаҭоу, идсырбап ԥыцьа рынасып аипћьара азин шрымам! Ԥызас дышьҭысхуеит, қәрала дсеиҳабызаргьы, сицәыпхамшьакәа сгәы амаҙақәа зегьы засҳәахьаз, апсуа хатца еибага Абыхә Мзауч.

* * *

Бандырма ақалақь аҽеы ҳкылсын, кыр уахи-ҿени агаҽа ҳаваныќәон Мзаучи сареи. Адгьылбжьаха Родостќа ҳазгаран иќаз, апраґба змаз апсыҙкԥы заанатц ҳилаҙахьан, аха уажәы, аҽҳәара ишәыстаз азы шәзымааит ҳәа мап ҳцәикит. Длаҳархеит, дԥаҳархеит, ҳазлаилаҙаз иацтцаны апара иаҳҭарц ҳалагеит, аха ҳнапаҽы даҳзаамгеит. Егьырҭ апраґба зманы иќаз апсыҙкцәагьы, еибыҳәан иќазшәа, дызустазаалак аҙәгьы амшын ахылара изымгәаґьит.

Уажәшьҭа ҳаргьы иаабеит ари бзиарак ишамааанам, аха еилаҳкаарц ҳҭахуп, агаҽа ҳапыртцуам. Апсыҙкцәагьы ҳааигәара илеиԥеиуеит, рыґбақәа асқьалақәа ирыдҽаҳәалоуп. Ус апсыҙкцәа руаҙәк, ани жәбома ҳәа, амшын ахь инапы наирхеит. Ҳаныԥапш, хараҙа амшын агәы еиԥыцәуа, х-еибашьыга ґба дуқәак алада ишцоз аабеит.

– Абанҭ абзарбзан дуқәа ирҭыҳәҳәо жәбома? Убарҭ сыҕба хәыҷы иагәыдҵаны, шәаргьы саргьы ҳҵаадырҟәрыларц аума ишәҭахыз? – иҳәеит, ҳгара мап ацәызкыз аҧсыҙкѡы. Нас иаахтны иҳаиҳәеит уи уажәыааигәа Родост еидыслара ҕәҕәак шыҟалаз, авизир ду идҵала, адгьыл дуи адгьылбжьахеи реинҭанеиааира шаанкылахаз, аибашьыга ҕбақәа Родост шырҷаҧшьоз…

Ааи, дад Шәарах, убарҭ аибашьыга ҕбақәа ракәын Фелдышьи сареи иҳагыз! Убас ауп инамҙаша анасып шыҟало, ауаагьы аҧсабарагьы аҧырхагахоит. Аиаша уасҳәап, асаҙ-аҧсуа Мзауҷ дсыцымзар, еибгала аѡныҟа сзыхнымҳәыргьы ҟаларын. Знык убрахь ацара шҧасылымшеи ҳәа схы сазгәаауан, зны, акгьы захараҙамыз аҧсыҙкѡы сизытҵьеит, даҽазных, шьапыла агаҽа иаваршәны сдәықәларц иакәыскит, иуасымҳәеи, ахагацәа реиҧш акәын сшыҟаз.

Аха аѡыза бзиа дсыцын, алмѡанык ҳмидагәидаха ҳахьаауаз, сыгәшәымшә аҳәара даҽҙан. Аапын шаилак ҳдәықәлоит ҳәа сиргәыҕуан.

– Иуҳәо зегь саҳауеит, Мзауҷ, – саацәажәеит сара, Осман-Кои ҳанаалагыла, – ҳқыҭа иаланхо зегьы ирдыруеит Фелдышь лаагара амѡа сшықәлаз, уажәы акгьы сылымшакәа сыхынҳәра – хьымҙгуп! Исеицәоугьы дысхымыччар аушам, ари ауп сыбҕа ҧызтцәо!

Ааи, дад, Заурҟан, – иҳәеит Мзауҷ саанкыланы, – бзиа иибоз дызцәыҙыз быжьшықәса дҵәыуон, аҧсадгьыл зцәыҙыз иҧсы ҭанатцы дҵәыуоит!

Ари ажәаҧҟа иаҽасыргылашаз акгьы сҽамшәеит, уамашәагьы сархәыцит, иахьагьы уатҵәгьы исхашҭуам.

* * *

Уахык хәылбыҽеха, аҭаацәа зегьы аѡны ҳанықаз иакәыршәаны даакылсит Мзауҷ Абыхәба. Шьоудыд хәыҷгьы икәырҷыжь ыркәыркәыруа уи дицын. Илахь

мпахьшьык акәыршаны иҧаҳәан, лаба кьаҧкгьы наитцыргәо икын. Дычмазаѡны аиарҭа днылтцызшәа акәын дшыҟаз.

– Иухьзеи, дад, ухы зҧаҳәоузеи? – дҭааит саб.

– Саазқәылаз хыхь баапсык сызтцысын, сагоит, арахь аиарҭа сзылагылом! – дналагеит иара, илаба иѡытцра инытцарҧәҧәаны. – Ҳамырза, изуцәызҙозеи, схы ишакәымшәа избоит, рацәак хара сзымцаргьы ҟалап. Ахацәымыҧра сҭагылеит. Изакәызаалак ак сгәы ацнеиуам, уахашааныҙа сбарԥьеиуа аиарҭа сылоуп, сылацәа неихьысшьыргьы сашьцәа роуп ԥхыҙ избо, сааҧыхаргьы урҭ уажәы-уажәы сылапш итцашәоит, сааигәара игылан ицәажәошәа рыбжьы саҳауеит, саахьапшыр – аҙәгьы дыҟаҙам. Зны-зынла адәы сықәлан сышнеиуа сахьыҟоу аасхашҭлоит. Анкьа ҳахьынхоз Гагра Абаата сыҟоушәа сааҟалоит, ахьхьаҳәа Жәкәара аҙиас хәычы абжьы саҳауеит, уи иацдырҧызуеит ахьарчҳәа амшын ацәқәырпақәагьы... Ԥсҭҳәақәак лаҟәны ихызар, шәапыцьапла иѡычоу Мамзышьха саҧапшуа цьысшьоит, зны-зынла апша исзаанагоит ԥсыуа мыткәмак, сан лыбжьы акәушәа ауп ишыҟоу, сашьцәа еибгамзар акәхап. Урҭ ракәымзи, – ҳапсуазаргьы, цьарак хаицыпсып, умцан ҳәа исҧагылаз! Схы ауп гәыбҕан зыстo, уаҳа аҙәгьы, ирымҳәои, нас, «ухы иазууа уаҕа иузиуам» ҳәа! Сара схала сынасып сырцәгьазар, схы иавызбарым, аха имаскызыз исыхшаз сыхҭылҭ хәычы? – абас акыраамҭа дцәажәон Мзауч, игәырѡацәгьа иҕражьыз ахьанҭара ибжьы ҧанаҳәон, аҭкаара ицәыхьанҭан. Шьоудыд хәычгьы, ахәмарра даҟәытцны, ибла ҭраа, иаб дихәапшуан, уи иажәақәа рҭакытцәкьа изеилымкааузаргьы, акы дамырҭынчуа дшамаз ибон.

– Ус угәы каумыжьын, дад! – иҳәеит Ҳамырза, – зегь ҳзықәшәаз ауп уаргьы узықәшәаз!

Аҭаацәа дасу иахьынҙаҳалшоз ҳгәыла игәы ҳзышьҭхыуазар ҳәа ҳаҧын. Сан уаххьа лун, ҳнеид-

тәалан акраҳфеит. Закәызеи, анкьа еиԥш арыжәтә цәыраагап ҳәа уҟазу! Уи цәыкәбарк ҳаѡны иѡнаршәымызт.

Аԥсҭазаара, ишудыруа, ҟыбаӡыба агхаӡом Мзауӷ иеиԥш згәы каҳан иааҟалоз ауаѡы, агәылацәа днарыԥхьон, аѡы изхыртуан, икәаҕаша итәаны, арыжәтә идыржәылон, дырныҳәон, акаѡ-акаѡҳәа ашәак аатдырҟьон, игәы ихадырштуан, иаргьы аԥхыз бааԥс иалҵыз иеиԥш, игәаҳәара изыхынҳәуан, ихы-игәы дақәгәыргьо аѡныҟа дцон… Ус ҳабаҟаз ҳара! Кәына илыршыз каҳуа еиқәаҵәак ааҳалалгалан, ҳнаҷыхәеит…

– Сахьынӡазнеиуа сыздыруам, иахьеи-уаҵәи исзалмыршаргьы, сышьҭахьҟа, сашьцәа рахь сыхнымҳәыр ҟалом… Сҭаацәа роуп снызкыло акәымзар, уахаҵәҟьагьы сыԥшуамызт… Зинла ҳаԥсадгьыл ахь уаҳа ахынҳәра аныҟамла, сзықәшәаз схы амариашо сааиуан, аха уажәшьҭа схы сзаанкылом… Ус акы самхаургьы, схабарк ҟалааныӡа сҭаацәа агәыҵәҟьа иқәхарым шәара шәахьыҟоу! – иҳәеит Мзауӷ аҵыхәтәаны.

– Угәы иҭоу Анцәа уахьигӡаait, дад! Асӡа ицарым, цьараеимгеимцаракубаанӡаазеилашырауҽаумҭан!– диабжьеит саб Ҳамырза. Уаҳа гәаҳәарак имамкәа, Шьоудыд хәыҷы инапы данкны агәашә дынҭытцит ҳгәыла.

Убри ауханахыс, ҳарҭ аҭаацәа иаҳагьы дрыцҳаҳшьо ҳалагеит Мзауӷ. Ѡаха, хаха ихабар ҳамбар, ҳгәы дытцалон, аҭаацәа ҳуазәк, еиҳаракгьы сара, иѡныҟа ҳнабжьыслон. Егьараан ҳнеиргьы, игәы ҭырхаха даҳԥылон, хәашак иадамзаргьы уҷы иҭамыршәкәа ууишьҭуамызт. Мыцхәы иалкаашәа бзиа сибон сара. Уаххьа ыфан ҳаналгалак, ӡнызар, ахәышҭаара ҳныҽҳәатәон, ԥхнызар, абартцахь хнеидтәалон. Мзауӷ ашьшьыҳәа иаацәыригон аԥсуа ахәрашәа.

– Уа ради-и-и, ахәрашәа гәыжьжьагоуп! – дналагон иара, иҳәон уи ихаҭа деихырҳаны дкажьызшәа, ибжьы гәаҟгәаҟуа. Саргьы ицырҧызуа сҧынасхон, зынгьы иааимыздалон. Шьоудыд хәычы дтәаны, игәы хытхытуа даҳзыпшын, уи ашәа гәаҟрак ишахылтцыз гәԥарас иҟатцаны дазызырԥуан. Цытрак данышеидас, иаб иааимданы апа аацәыригон. Ахьы саркьал иахылтцызшәа аҧкәын ҟата ибжьы-пшқа тцарыхәтцәаҙа, итатцәахыз хьаак иахылтцуазшәа ихьу-хьууа аҧышанахон. Еицаххәон ҳахԥыкгьы даара ҳгьазкаанҙа.

– Заурҟан, дад, цьашьахәыс иумкын, сара ахәраашәа мацара ахьалсхыз. Ҳапсадгьыл бзиахә агәхьаагара иарҳаз аҳәаццышә ала ихәуп ҳгәы мыждақәа, ари ҳабацәа рашәа ада акы иазыжьжьом! – иҳәон Абыхәба хатцак, ашәаҳәара ҳанаҟәытцлак.

Атцх акыр иганы, ҳаԥныҟа санаадәықәлоз, агәашә саатыганы:

– Заурҟан, Заурҟан, саргьажәԥа! – даацәажәон иара, уи ԥынтә-хынтә ишсеиҳәахьазгьы агәхьаа мкыкәа. – Сара Апсныҟа сдәықәымлар уаҳа исзычҳауам, стаацәа сыманы сызцар – ахазына. Ус акәымкәа, схала ацара сыкәшәар, абысгьы иашьасгьы уимазааит ани Шьоудыд хәычы. Ауаԥ шьа улазар, нап игумыжьын, дааудкыл, атынхадара инумырпшын, суҳәоит, уи данышеидаслак Апсныҟа сышьта дхылартә иҟатца!..

Абас амытҳагәыс анцәыригалак, иааҳхаштуан атцх шеиԥнашахьаз, иаҳхаштуан ҳаипыртцраны ҳшыҟаз. Зтцыхәа цымтцәаҙоз ҳагәтыхақәа еибыхәауа, ҳгәеигәеиуа адәқәа ҳашрықәыз, егьарааны иҟьаҟьаҙа иҳаршахьан.

* * *

Хымз инареиҳаны итцхьазар ҟаларын ҳаҳәшьа хатца дцеижьтеи, ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын иа-

аҳаиҳәалоз ада, лхабарк ҳаздыруамызт. Ус ҽенак Езмыдӡтәи иҳауит лысалам шәҟәы. Ларгьы аҙәы илзиѡызар акәхап, ҳаргьы уи иаԥхьоз, ҳгәыла асаҙ-аԥсуа Мзауҷ Абыхәба ида, ҳааигәасигәа уаѡ дыҟамызт. Уи, хәылбыҽехак дааин, аҭаацәа дааҳалатәан, даҳзаԥхьеит: «Хьаас сҟашәымҵан сара, уаҳа назҭахым аԥсҭазаара бзиахә сымоуп, шәара шәыгәхьаагара ада, сзынхьааува даҽеак сымаҙам, зегь шәеиҳагьы сгәы дыҵаланы дыҟоуп саҳәшьа Қәына. Ибыхьзеи, Қәына, баҳәшьа дыбхашҭҙама? Иҟалозар, аанҧасра бааи, арахь сара сышҟа, сгәы бырҭынчып, баргьы маҷк иадамзаргьы бнаԥшы-ааԥшып!..» Абас иааркьаҧны инҵәон аҭаацәа ҳгәы зырҟәандаз уи асалам.

Шьыбжьонк ҳгәашә иаадгылеит х-ҽык зҵаҳәаз фаетонк. Уи иаатыҵны аѡныҟа рҧаархеит, еиқәаҵәа маҭәала еилаҳәаз, ҧаршәла зхы-зҧы ҭаҳәҳәаз ѡыцьа аҳәсақәа.

– Ҳара, шәара шәыҙгаб – аҳкәажә Зулиа-ҳаным лматцуцәа ҳауп! – рҳәеит дара. – Уи ҳалашара бзиахә лоуп ҳаазышьтызгьы, ҳаигәыргьаны ишәаҳҳәарц ҳтахуп, шәыҙгаб, Аллаҳҭаала имч ала, дыбзиахәха дшыҟоу, атцыс хшытцәкьагьы шлыгым, цәашьыда, цәымзада аҳҭны зегьы лырлашоит, амала, зхатцкы ҳцаша лара, шәымбара хьаас ишьтылхит, лылахь даара еиқәнатцоит, шәыгәхьаалгоит! «Иҟалозар, саҳәшьа, сыԥсыѡткаара Қәына жәамш раҟара аанҧасра дысзаашәышьт!» – абас шәзаалыцҳауеит аҳкәажә Зулиа-ҳаным.

Усҟан афатонхьча иааигеит чықьмацьа ԥшҙак:

– Абарҭгьы шәыдышәкыл, шәыҙгаб лҳамҭақәа роуп! – рҳәахит аҳәсақәа.

Аҭаацәа зегьы иааура ҳзымдыруа ҳааилахеит знызы. Ҳаҙгаб лхабар ахьҳаҳаз, ҳәара аҭахума, ҳаргьыргьеит, лара лхаҭа афаетон даақәтцны ҳашҭа даақәлазшәа ҳҟалеит. Қәына лхаҭа лакәын, саҳәшьа дыгәхьаазгоит, уахык иадамзаргьы дсымбар схәарҭам,

сдәықәышәтца, иҟаларызеи ҳәа дгьатцәыгьатцәуа дҳадхалеит. Ҳаргьы лаҳәшьа дылбап, нас, илыхьрызеи ххҳаан, дааилаҳәаны афаетон днақәҳартәеит. Усҟан, акгьы зқәымыз саҳәшьа, ларгьы, лтаацәа зегьы ҳзынгьы мҩа мыжда дықәлозаарын, аха уи здыруадаз!

Ицеит ҩымчыбжьа, ицеит мызкгьы… лхабарк ҟамлаҙеит сасра ицаз саҳәшьа. Ари хьаас иҟаҳцеит зегьы. Хәылбыҿехала аҭаацәа ҳанааилатәоз, сан:

– Сыҙгабцәа ҩыцьа усгьы иҙхьан, иаанхазгьы иакәым ак лыхьзаргьы шәыздыруам, хҩык ахацәа ара шәеиқәбеиқәыпсы шәтәоуп! – дныҙбауа ахәыштаара дааҿеҳәатәалон.

Саб илаба аакыдхны аҳтныҟа, ихәпҳа иахь дцеит, Қәына лхабарк цьара исзеилкааузазр ҳәа. Алоу-ипа Шьардын даатцҟьан, еиуацәазтәыз акыкахшгьы агәхьаа мкыкәа, саб алажә еипш диацәҳаит.

– Иузеилымкаац, уара рыцҳа, анасып ду шугәыдҳалаз! Абри ами изырҳәо, «аныха иашьцылацәааз нацәкьысла дагәтасуан!» ҳәа. Адунеи амаа зку маҳәыс думоуп, нас иарбану уара узыцәшәо? Уҙгабцәа абнатоура итцахама, амшын газга иххалама, ма асакара цәҳәыра иқәхама? Урт Езмыд амармалташь ханқәа руак аҿы аамта қьафла ирхыргоит, шҩык аматцуцәа рҿы итшәарызеи ҳәа игылоуп. Уа уахгьы-ҿынгьы қьафуроуп, убри аҟнытә, амши атцхи реикәшара аҙәгьы игәеитазом. Нас, Қәына лыҿҳәара дахыпазар, уамас иҟалазеи умҳәои, есымша аҿыргәаҟра иашьцылоу уара сыбзыцәашьа? Уи атцкыс, есышьыжьымтан уҿи унапи зәзәаны Анцәа, ҟаҳ, Анцәа избахә уажәшьта зынзаскгьы иуҿоумыршәан, Аллаҳтаала ду илпха игымхарц, Селым-пашьа итаацәа жәпаҩи иареи ныҳәала! Еех, анацьалбеит, дзакәытә гәытбааузеи уи ҳамаҳә! Ҳамаҳә анысхәа, уареи сареи ҳакәым, аублаа жәлары зегьы ҳцьамагьар, ҳгәыгырта! Уааскьаны урыхәапшишь, саҳкәажә ҳамтас илзааитиқәаз: аа,

цьамтәылатәи ауарҳал хәбабаҟәа, ари ацыҕцәа хамы, арҭ ахьтәы лымҳарыѡҟәа, араҙынтә напхатцаҟәа!.. Уца аѡныҟа, угәы рҭынчны, рацәак мыртцыкәа Селым-ҧашьа ситаараны сыҟоуп, санааua аҙҕаб сара даазгоит, улцәымшәан! Амала, уҷкәынцәа ирдыруазаait, уи ҳҭынха ду схы дархәан арра ишацәынсырхаз!..

Уаҳа еилкаа имамкәа аѡныҟа дхынҳәит саб.

* * *

Алоу-иҧа Шьардын заҭа имҙарыз, иаҳагьы далаҽеырбон Селым-ҧашьа дахьизааигәахаз. Ииашатцәкьаны, уи заманала ихы иаирхәон: ҷьоук ршәаны иара иааиҭахыз жәа ахымҳәаакәа иаладирҟатцон, даҽеаҷьоукыхгьы, ҷьара илҧхак ҳаундаз ҳәа, инапкырҧа рибамҭо ишьҭеибатҵа ишьҭалартә дныҟәон. Уи еиҧш аҟазшьа цызгаз акыр узиаҳәо дыҟоума, иара итәы дықәлан дцаларoуп. Ари, ҳахәпҳа дызкыдлаз ахаларҧа актәи амардуан акәзаарын. Селым-ҧашьа ихы дархәан, хәыҷы-хәыҷла зегь рыбла дхымҳалартә еиҧш, иҽеырмашьцаны, наҟ Сҭампылҟа зегь зымпытцакыз иаҳтныҟа анхара даҷ̌ызаарын, насгьы иара рҧашьа иатцкысгьы дышьҭыпраазарцгьы дыҟазаарын. Ҳаҷ̌ьы Кьарантыхә ихьҙ иаҳа-иаҳа ашәшьы ахапо ианалага нахыс, аублаақәа рыхьҙала аҧхьа ажәа зтәыз Алоу-иҧа Шьардын иакәын. Аха егьа умҳәан, мал дук импытцакымызт, вали Селым-ҧашьа иеиҧш ҳәынтқарра мчыкгьы имамызт, хьыҙлаҧшалагьы деицырдыруа дыҟамызт. Амҳаҷ̌ыр хтцәа-хыпсаа дызлахаларызыз, нас аҳәынтқарра ахы ахьеиларсыз аҳаракырахь?

Уи иҧшаait Кавказнтәи иаагаз, хаха акәымкәа, инартцәи-аартцәины уахь иаҷ̌агалаз мѡахәастак. Уи дагьанылеит Алоу-иҧа Шьардын иҽеырхатцаны. Ҳаныҙхытцыз ашықәс азыҳәан уи днанагеит асултан иан лынхарҧа аҳтынраҷ̌ы. Ишуасҳәахьоу еиҧш, лара

дедыгьа дыԥҳан, ихы лирдырит, ҳарҭ аублаа мҳацьырԥҽа ҳаарыцҳалшьартә еиԥшгьы лацәажәашьа дақәшәеит. Лара даалԥхьеит лажәа иахымпоз вали Селым-ԓашьа, дааргәыбзыԓны инапы ҳанылтцеит, Осман-Кои ҳәа ҳазқәынхаз адгьылгьы уи аҳкәажә лыбзоурала ауп ишҳауз.

Зныкҟьара ари еиԥш аманшәала аниԥаҳала, игәы шьҭнахит амҳацьыр аамста, амрахәага еиԥш иааизкылԥхеит гәыԓраԥәакгьы ԥхьаҟазы. Иагьақәикит, рацәак ԓьабаа адымбалакәа, уанʒа дхазгалаз амѡахәаста даанытцны, итцегьы итбаау мѡакы даныларц, иауаны иҟалозар, асулҭан-аҳкәажәгьы дналаѡсырц.

Алоу-иԥа Шьардын, хаҭала макьана дшалахәымызгьы, гәынхәтыстала дацәымѡашьартә еиликаауан, еилабаахьаз асулҭан иҳәынҭқарра ахадара ахьеиларсыз аҳҭынраҽы, адәныҟала иблахкыгаз аԥшʒарақәеи аҽаԥсшәеи ишрытцахѡаз: агьангьашра, аитцашьыцра, агәреибамгара, аԥсахра, аҭыԥ ҳаракҟәа рышҟа анеиразы аус еитцаҟәаҟәарақәа. Гәаґшақә наҟ-ааҟ еинышәарыда амчқәа еиҽазыкшоз аҳәынҭқарра аматцуцәа иртахын агәаґьра змаз, матцурак аанкылара азыҳәа зан гәакьатцәкьа илмеигʒоз, абԥьар еиԥш, дахьурхалак итҟьоз, аха адәныҟала аиѡызареи, ауареи-аҭахреи ныха ԥшьак еиԥш иԥхьаʒозшәа зынзырԥшуаз ауаѡы. Селым-ԓашьа ауаа рыґраԥшраҟны аԥышәа ґәґәа змаз, абарҭ реиԥш аҟазшьақәа имоуп ҳәа диԥхьаʒеит Алоу-иԥа Шьардын, уи акәын иааигәара дыргылангьы дызимаз. Аха ԥынтцатарс бзиа змаз амҳацьыр аамста ибон, асулҭан иаҳҭынраҽы ахаларақәеи албаакьарақәеи иҟалоз тцатцгәыс ирымаз: еизгәышуаз ԓьоукы ацәгьа рыбжьаҳәара шымариаз; еинааларц иҟазгьы салтцас реиҟәытхара шауаз; абарҭ зегьы зыкәманшәалахоз иакәʒан Селым-ԓашьа дныԥхьаҳәаны ивсра зылшозгьы.

Алоу-ипа Шьардын, нхарантцырала хар имамкәа иҽанааибитә, лассы-лассы Стампылҟа анабжьысра хтеикит. Иҟан мызла уахь данаанхозгьы. Уи аедыгь тыпҳа асултан-аҳкәажә, макьанагьы зыпшзара еицамкыцыз, дналыдтәалан, лмаршәа кны кавказтәи лафқәак налеиҳәауан, ма цьоук рцәажәашьа ҟатцауа, дирччауан. Уажәшьта иаамтоуп анигәахә, аҳкәажә лапхьа иааиргылт ипҳәыси иаҳәшьа пшза Шьандеи. Гәыргьарыла ами зны-зынла рыцҳарақәакгьы рхы шыркуа. Абри аҽены инаркны асултан иаҳтынраҽы чарак, хәмаррак, ма дкылара дук аныҟалоз, атацеи анхәыпҳаи уа иҟазар акәын. Ашьха тыпҳа Шьанда абас иаалырҟьаны асултан иаҳтынраҽы лцәыртцра иаргачамкыз рацәаѡхеит, уи лыпшзара ихнаѡеит ууанза икыдшеишеилоз аетцәақәа жәпакы. Аҳкәажә рапхьа данылба, ицьалшьеит апҳәызба лыпшреилсахьеи, леинаалашьеи. Алоу-ипа Шьардын иахь днаҳәын, – излаулшазеи, уара сашьа, иахьа уажәраанза абри илеипшыз ахазына лытцәахра ҳәа, гәыбган наилтеит. Нас, апҳәызба лнапы ҟәымшәышәқәа кны даалыдылхалан, акырза иапсаз алмас гәлатца ҳамтас иланалшьеит, ажәа ҟәандала дааргәыбзыгны, «Кавказ цагьа алмас цтцәаха» ҳәа ахьзгьы налылтеит. Иҳәатәуп, лара Шьанда, иблахкыгаз лыпшзара адагьы, агәеилгара ҟаимат шлымаз: иахьатахыз дыпхашьапхатцо, ҽеынкылашьагьы дақәшәон, иахьатахызгьы деиҽамсын. Урт зегьы еилызкааз асултан иан, длыдлыпхьалеит ашьхатыпҳа, дагьақәитылтәит уи лассы-лассы ахтныҟа дааиларц. Аҳкәажә цшак налҽалырсырц абаҳчара даннытцалозгьы, иара ус агәҽыгьра алалхылгарц кыдыршәылак ақәтцара данаҽызгьы, Шьанда лааигәара дыҟазар акәын. Ашьха тыпҳа зны-зынлагьы аҳкәажә лзы ихаакәакәараза иаацәырылгон аублаа рашәақәа.

Усҟан аҳра зуаз асултан Абдул-Азиз, иахгара еитцазҟәаҟәаз аѡнутцкатәи иагацәа: «Осман ҽыцаа» еила-

цыххаа данрылга, аибашьрақәа еихсыҧь шрымамызгьы, ақьафура мацара иҽеиҭеит. Знарцәымѳа иқәлахьаз иаб иеипш, иахьахәлаанӡа ашәҟәыпхьареи ма илабжьаѳцәа идыртәаланы аҧсабараҽы иҟалоинылақәо иаапымтцәаӡакәа рылацәажәареи дырҽымызт ҽыц ари атәыла иахагылаз анапхгаѳы. Ҳаи, ишпеиҭахыз уажәы, аҳәынҭқарра аус хьанҭарақәа зегьы авизир ду ижәѳахыр илыкәыжьны, иара аҳәса цшӡақәа қьаф рылуаауа, арбағьқәа реиқәырпареи, ашәарыцарақәеи, аҽырыѳреи рыда уаҳа ус имамкәаны дыҟазарц!

Имазкуадаз, мшәан, иара ишиҭахыз убас мацара дааиуан. Ҽнак, Аравиатәи изааргаз иҽеиқәа цыѳцыѳ кыраамҭа иқәрыѳуа адәқәа дышрыкәыз, дааҽыжәтцын, ашәшьыраҽы абақьмаз днаҽыхәо днатәеит. Дааараӡа зыгәра игоз аӡәы, дааидгылан, илымҳа дынҭахәыҭхәыҭит:

«Уанду аедыгьа ҭыпҳа лхан аҽы ицәыртцит, зеипш ааигәа Ҭырқәтәыла жәѳан аҽы икыдымлац иатцәак! Иаарласны уналыхәаҧшыр цәгьамызт уи ашьхарыуа ҭыпҳа еиҭаҳәатә!»

Уиакәхеит, зегьы зымчу – зегь изымариоуп! Асултан ахпатәи иҧҳәыс лакәхеит аублаа ҭыпҳа Шьанда.

Пхыӡны ибар ихаимтцашаз лабҽаба изыҟалеит Алоу-иҧа Шьардын. Адунеи азбжак зымпытцакыз асултан ду иабхәында аагылашьас имазеи қыҭа кҽахак аҽы. Насгьы, аус анагӡаразы ишпхоу нап арктәым. Дук мыртцыкәа Осман-Кои имаз анхара ақьаҳиа днахаргыланы, иҷкәынзатә усгьы Таҳир хәычы дицҭаны уахь дигахьан, иҧҳәыси, аӡәыкѳыцьак игәатцәа иадҳәалаз иҭахцәа гәакьақәакгьы аашьҭыхны, нхара диасит Стампылҟа.

Абдул-Азиз ҽыц иднагалаз иҧҳәыспшӡа убри аҟара игәы хылхит, шьаҽак дзылпыртцуамызт. Лҽы иааҭшәалак ҟаитцон, акы деигӡомызт. Ҽыц пҳәыс

даазгаз, зны-зынла абас ргәы ԥсысцәахоит, дад, Шәарах. «Уара, сашьазатҭә итҵегь хлаԥшра иуҭандаз» ҳәа Шьанда дыхәмаруашәа лхатҵа инаиалҳәаз азхеит, афицар чын, ауалафахәы ду нацтҵаны Алоу-иԥа Шьардын изԥыртҵәеит.

Абас, иимбарыз баua дааиуан аублаа мҳаԥьыр. Авизир ду ихатҵа аҳҭныуаа даарылагылан дырзаԥхьеит асулҭан ириде, зымчала Алоу-иԥа Шьардын афицар чын иауз. Мыцхәы ииашацәаз аублаагәышьаӄәа дабарылтци уҳәарауазеи абри иеиԥш ауаѽы гызмал, ауаѽы хԥара? Алоу-иԥа Шьардын зегьы иахьырбарҭаз шыӄоу дааскьан, изнапык – илахь, – егьи – игәышԥы инадкылауа, ҿааиҭит:

– Исанашәшьаз агәрагара ду сҿаԥсастәырц сҭахуп, азин сымазааит аибашьра ацара!

– Иӄаутԥо ҿырԥшыгоуп! Иара убас уҳәап ҳәа ҳаӄәгәыԓуан ҳаргьы! – аҭак ӄаитҵеит авизир ду.

Иҭахы-иҭахым уаҳа даҿеа мѽак имамызт Алоу-иԥа Шьардын. Абас иаалырӄьаны аҳаракырахь ихалара иаҳәшьа лцәа-лжьы ахаара ихнахыз ишибзоураз изеилымкааua дгаҙамызт. Уи нтҵыра дук шамоуазгьы идыруан, избанда, Абдул-Азиз мыжда ибзиабара ҷьарак шьаӄәхашьа амаҙамызт, аѽарҙ еиԥш иаахышхытцәаны, иаразнакгьы иҭыкәкәа ицон. Дзыцәшәаша иагьреицәан аҳҭны ахәытцаӄәыкыра иаршыз абызҳәацәа иара изыҳәа идәыӄәыртцашаз ахҿаӄәа ирхьыкәкәоз ашҳам. «Ари аублаа аамсҭа хаҭалагьы иапсаз уаѽызаап» рҳәартә еиԥш, ҷьара тцатцәык ԥшаатәын: уи арра дцеит. Усӄан Балкан аҭырӄәцәеи аурысӄәеи реибашьра иаҿын. Алоу-иԥа Шьардын аибашьра мцабз дагьналагылеит, аурыс ры жәыло рҿаархан, аҭырӄәцәа лыӄәцаны, ахьыҙ сгәалашәом умбои уажәы, ҚалаӄЬ ҭәҭәартак рымпытцаркит. Ар рнапхгаѽцәа рацәак хыԥеыгас ирзыӄамлартә еиԥш иаарласны излеиҭарҳәарызеи абри иӄалаз Сҭампылӄа? Уаҳәа ҭҭәыцәаа аҭа игәы-

длара иаҳа имариоуп, абри еипш ажәабжь хырзаман уманы асулҭан иапхьа уаагылар аҵкыс. Ажәа аҟнытә баша ирҳәоит, ацҳаражәҳәаѡ дкым, дшьым ҳәа, еибгала уи аҳҭны дыздәылҭуамызт аҳәгьы… Абри шеимдырххоз, аҳәы дааигәалашәеит Алоу-ипа Шьардын. Рыпсы ҽихыр ҟамлои асулҭан ихаҭаҵәҟьа иабхәында! Иааипхьан иарҳәеит, макьана аибашьра мца иаламлацыз афицар. Дымцаргьы ҟамло, даагыларгьы амуа, дҽазза ацәҟьа дакит Алоу-ипа Шьардын. Ара саагыларгьы еибашьроуп, ԥьара сцәыҵадырҟабыр аҵкыс, исыхьлакгьы сыхьааит, – иҳәан, иҽеы даасны ҽырххыла ддәыкәлеит. Аха, Сҭампыл, данкылс, дышиашаз асулҭан ихан ахь дымнеикәа, каҳуажәыртак аҽы иҽааапхьеикит. Дзыкәгәыҕуаз ҭахык ила иаҳәшьа длыпхьеит. Урҭ еидтәаланы еицәажәеит, Шьанда ишеиҽылкааз адырра уадаѡуп, лашьа ихаҭыпаны асулҭан иахь даҽеаҳэ дналышьҭит, иагьизеиҭеиҳәеит Балкан иҟалаз арыцҳара. Абдул-Азиз дхагахеит, дҽаҳәатәхеит. Игәаҕьны адырра еиқәаҵәа иман уахь иѡналазгьы, ашьаҟәада илѡыруа ауп ахан дышдәылыргаз. Убри инашьҭархххны, ипаҵақәа днарыха-аарыхо, ауарҳал ахәбаба дылагыланы асулҭан иахь дныѡналеит Алоу-ипа Шьардын. Зны, дидышшылоит иҟалаз арыцҳара игәы ишалсыз ала, нас ажәа гәыжьжьагақәа шиҳәоз, ашьшьыҳәа диасуеит асулҭан игәы ихазыршҭышаз ажәабжьқәа рышҟа. Еитцашьыцрыла згәы еиҟәыччоз аҳҭныуаа аҳәырѡы, уажәымзар-уажәы идәылыргоит ҳәа ипшын хызхагылаҳамыз ашьхарыуа аамсҭа ихәамц. Аха баша ргәы иажьеит, адунеи азбжак зымпытцакыз адгьыл аҽы Аллаҳҭаала изаҳәу, иабхәында диваргыланы, дҽапха-ҽаччо азал ду дааѡналеит, агәырқьхәа инышьамхнышлаз аҳҭныуаа усгьы нарылеиҳәеит:

– Абри еипш аибашьра хьанҭа деибганы дахьалҵыз азыҳәа, Алоу-ипа Шьардын гәымшәа, ианашьазаait ихаҵара иақәнагахаша аҳамҭа!

Ари еиԥш агәыҭбаара асулҭан идрымбалацызт, иаргачамкыз рацәаҳхеит. Уажәраанза Алоу-иԥа Шьардын «ћьала-ԥала», «иаалырћьаны аҙы иханагалаз» ҳәа ишишьҭаз, ицәшәо иалагеит. Азаптиеқәа рминистр даақәгьежьын, шькылкҳыс дааидикылеит.

Ари ажәабжь иуасзҳәаз, дад Шәарах, аҭабыргреи амцреи салалом, иара убасоуп аублаақәа ҳћынза ишааҳыз. Кыраамҭагьы цәажәатәыс иќан Алоу-иԥа Шьардын дахытцны Ст̣ампылћа ицара. «Аллаҳ иԥьшьоуп, наћ даҳпыртцит, издыруада, уажәшьҭа ҳуалқәа иаҳа ихыдахар?» – рҳәон ԥьоукы. «Ахыдахара акәым, ҳынтә ирызҳараны иќоуп ҳуалқәа, ақьаҳиа ԥсымҭә ихәҭагьы наҳзацлоит, ижәдыруаз!» – наратаркуан егьырҭ. «Алоу-иԥа Шьардын иаармарианы дхалацәеит, иара убасҭәћьа лассы дылбааћьар ҳәа сшәоит!» – налаитцон даҽеазәы. «Уара шәарҭ хәыцырҭа шәымазам, ҳарҭ аублаақәа иҳаиуаз аҙәы аҳәынтқарра ахадараҽы дгылазар, аитцашьыцра мыжда жәынгьы-ҽангьы иҳазкамыжьит акәымзар, ҳаигәыргьар ахәҭамыз! Ҳандыртцәо иалагар, ҳҳы еиҭаҳамҳәои ҳизнеины!» – иамаркуан иаанхаз ԥьоукы. «Баша шәгәы шәыргәыҕуеит, уахь ихалаз, шамахамзар, ишьҭахьћа дхьаԥшуам, ҳгәеиҭарангьы дыћазам, ҳшыжәлару зегьы ҳиқәымзаait! Убриоуп шәзыҳәалаша!» – агәеанызаара аԥшьыргон даҽеаԥьоукыхгьы.

Ҳара ҳаб Ҳамырза ихәпҳа лассы-лассы ибла дахьамбоз дыгәхьааигон, дахьыќоу ԥьара машәырк ихьырҳәагьы дицәшәон… Хәҭаала сара, саб иахьиаҳауаз аҳәара стахымызт акәымзар, Алоу-иԥа Шьардын ҳабла дамбо дахьынаскьаз сеигәыргьон, сынцәазма, иабаздыргәышьоз ахырзаман ҳапхьаћа ишышьҭаз.

* * *

Шьыжьымҭанла – аублаа бызшәа аҭара, шьыбжьышьҭахь инаркны – зхы икыз ажәабжь анагзара,

аханатә абас ҳалагеит сызҭаз апшәмеи сареи аусеицура, аха рацәак мыртцыкәа еилагеит уи. Избанда, Зауркан еиҳарак ажәабжьҳәара иҿееиҭеит, шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыҿеха, ианааиҭаххоз иаацәыригон.

Иахьа иаасзыманшәалахан, шьыжьы инаркны аублаа бызшәа атцара напасыркит, саҧхьа дтәоуп здаҟам артцаҩы. Санааи аҿены сназлагаз аублаа жәар хәыцы, маҷ-маҷ ахарҭәаара саҿуп. Иаци жәаци аигәыцхәратә терминқәа аныстцон, иахьа – аҩныматәақәа, ачыс матәаахәқәа, анырхага матәаахәқәа рыхьыҙқәа. Сара сгәы ишаанагоз акәымкәа, иаҳа ирацәаны избо салагеит, арҭ атерминқәа рҿы, аҩада-мраҭашәарахьтәи кавказтәи абызшәақәа еицырзеиҧшу ашьагәыҭқәа…

Иахьа рацәак гәаҳәара имамкәа дызбеит Зауркан, дгәамтцхамтцуеит, амтцтцәкьа иқәтәар изычҳауам, аҭаҭын дахоит, деиҭахоит, ацәажәара ицәыхьанҭоушәа ауп дшыҟоу, аҭакқәа иситo кьаҿ-кьаҿуп. Иҿаҧшыларагьы кыр еицакуп; иблақәа хәашьуп, иблакытца атцшәаарақәа иаҳа иҭыгьагьоуп, ижакьа ҙыш иаҳа ихьанҭахазшәа, ицламҳәа хьнаҳәошәа збоит…

Шьыбжьхьа анаҳфоз, изыхкьаз акгьы ыкаҙамкәа, Бирам диацәҳаит, ихәгьы днацклаҩацкласны дҩагылт. Шьыбжьонла иҧсы ааиҭеикырц дныцәиалон, убригьы ныбжьажьны, амҙырха тшәараҿы алеиҩеира хҭеикит. «Афуҟаражә! Амри!» – днеизаҕьит Бирам, агәашә ахь дышнеиуаз аниба, аха уи акгьы имаҳаҙазшәа ҟатцаны, ҳхәы знаҳфалаз ачанахқәа ырхәарха-аруа ахшьыра дынҭалеит, аҩныка ихы рханы.

Зауркан макьана алеиҩеира даҿын. Нас даакәтцәиаан, дахьтәалац ашәшьыраҿы днатәеит. Издыруада, иахьа ҳаидтәалара аҭахымзар ҳәа слакҩакуа сышгылаз:

– Уааи, дад Шәарах, ҳус ҳалагап! – ҿааиҭит аҭаҳмада, сара сахь инапы аакьаны. Сеааиқәыршәаны

снаидтәалахт. Иаха иажәабжь ахьыниртцәазгьы неигәаласыршәеит. Аха лассаамҭа ацәажәара дзаламгеит, акыҷыра ҭаулакәа зылдаз илахь ҳаракы уажәы-уажәы инапсыргәытца ныкәишьуан, иихәаран игәы иҭаз цьарак еизиртцәарц иҭахызшәа.

Даналагагьы, абжьааԥны еиԥш, иажәабжьқәа сиужетк еиднакыломызт, еиԥшьырак рымамкәа иԥытцәтцәа-цытцәтцәан. Игәалашәара уаҳа алнамыршозу, ма иара зҳәара иҭахымыз бжьаижьырц даҽызу, аҳәара уадаҩуп. Ажәакала, уи ѳнутҟала акы даргәамҭуан. Иҟалап, Бирамгьы ақәнамга зиаахаз уи азы акәзар.

Аха уеизгьы, цытчытк аныстцеит.

Уи исеиҳәон, аублаақәа рдин хада Саҳатқьери Осман-Кои данықәтц, ирзаарышьтыз амула дшаҭырҧәаз, Орҳан шихьзыз, зназыҳәа ажәлар дышрылатцәаз, Аллаҳҭаала диматцуѳытцәкьоуп рҳәо аҟынза ихы шыдирбаз, аха нас хәычы-хәычла, маанала иара итәы анагзара дшалагаз. Ачара ма аԥсыжра, жәытәнатә аахыс аублаақәа шашьцылаз акәымкәа, амсылман ԥкарақәа рыла инармыгзар шыҟамлоз. Ажәлар аԥьаамахьы дрыԥхьан – «Аллаҳҭаала есқьынагьы иаҳауеит гәытыгъгъаала итцаныҳәо ибжьы!» ҳәа, азқьыр* аҳәашьа шидыртцаз. Асаби данилак, амула Орҳан изымтцаакәа ахьз иртар шыҟамлоз, аҳәсақәа аҽаршә рҽаршәымкәа адәныҟа ацәыртцра ишақәиҭымыз, аԥьаамахьы имнеиз цьазие шидыршәоз, ашьхарыуа-мҳаԥьырқәа зҭалоз аԥьаамақәа рҽапхьа аҽхарпартақәа шарсыз, уа рыбԥьарқәа кнамҳакәа аԥьаама аҭалара ишақәиҭымыз…

Саҳатқьери ихьз аниҳәоз, Заурҟан ицәа дтазызон, убасҟак дицәымгын. Иара усгьы, амулацәа, аԥьаама, амсылман дин иадҳәалаз егьырт апҟарақәа ртәы иауазар наҟ дрывсуан акәымзар, игәы иатахны дрылацәажәомызт, цқьа еилкаангьы имамызт.

---

*Азқьыр – (тырқә.) амсылмантә гимн.

– Урҭ аҳәгьы игәра зга҃ом, Аллаҳҭаала ихьҙала, цәыкәбарк апхҙы камҭәаҳакәа қьафла рхы нықәыргоит! Еи, дад Шәарах, аныҳәара аҳәыр акринатозар, саб Ҳамырза иаҟара иматанеихьадаз, аха акыр ихәама, итцыхәтәа ахькылсыз убоит! – абасгьы неиҳәеит аҭаҳмада, ихы ларҟәны, иапхьа ак ицәкашәазшәа дышьҭапшуа.

Пытраамҭак деиқәбеиқәыпс дтәан, нас даасыхәапшын, – шәарҭ апсуаа «зашхәа уҭоу иашәа ҳәа» – шәҳәалоит, аублаа мҳаҵьырқәа ҳзы мацара ауп ҳәа сыҟоуп изапышәтца! – дналагеит иара. Аха инеипынкыланы акәымкәа, дналас-ааласуа, аублаақәа ҿыц иахьаанагаз рыбзазара шыхьанҭаз дналацәажәеит. Уи иҳәеит, араҟа адгьыл, Аублаатәыла ааста иаҳа ишыпсыдаз, аха абаҵь иақәыз шыҳаракыз, апхын ашоура шҵъыз, аҙын атцаа ишаргъеѳуаз, убри иахҟьаны рыкәшамыкәша инхоз аҭырқә нхацәа реипш, аѳнқәа уацла ирымшьыхыр шыҟамлоз, Аублаатәыла ус уацла ашьыхра шыпхашьараз, аҳәырҭақәа ахьыҟамыз азыҳәан, дара зышьцылаз апсаса шырзанымҭаз, аҙын абна ахьыхараз аҟнытә, амҿаагара шрылымшоз, уи аҭыпантәи ма ауац, ма ачаз шырбылуаз, аҙиасқәа шмаҷыз, аҙлагарақәа рзыҳәа ҵьамыҕәа шырбауаз…

– Абас, дад Шәарах, ҳабзазараҟны ҳазланагалаз рпышәа ҳхы иаҳмырхәар ҟамлеит, – иҳәеит Заурҟан. – Аха аҭырқә нхацәагьы ҳарҭ амҳаҵьырқәа иаҳҿыртцааз маҷзам! Иаххәап, ашәырбаҳча ааҙара, аҵьықәреилатцара, ауардынҟатцара уҳәа зегь уажәы исгәалашәом.

Нас акыр игәы иаланы далацәажәеит, ари адгьыл аҿы аҙахәа шанаалоз, аублаақәагьы имаҷымкәа ишеиҭарҳаз, аха ажь қьышьмышь мацарамзар, арыжәтә алырхыр шыҟамло, арыжәтә здырбалаз дызлоу ақыҭа дшалырцоз…

– Аѳы имамкәа аублаа дызбахьадаз, уи апхьа иргылоз ичеиҵьыка акәын! Атцла аҙахәа шаҟәну еипш,

аҩгьы аублаа ипсҭазаара иузаҟәымхуа иадҳәалан, – даҽын Заурҟан Золак. – Ахшара данилак, дпазар – памш, дыпҳазар – пҳамш ҳәа иныҳәа-ныпхьаны аныҳәаҽаҟәа шьтырхуан. Ҩыда ачара збахьадаз, ҩыда асас идтәалахьадаз! Ауаҩы данысслакгьы, ухраҭ бзиахааит ҳәа цәыцак изхырҭәалон…

Ауаҩыжә ицәа иҭамзаша убахьоу! Урҭ зегь наҟ иаҳҳаҳаршҭит. Ихоутцару, дад Шәарах, абыржәы абтәыҩа паҭхьк, ҩы пхеипхеила ихыхәхәо иааган иаасуркыр, ус зышхәас снаҽыхәап акәымзар, иара ахаҭа агьама шысхашҭыз еипш, аныҳәашьагьы схашҭит!

Аҩгьы – ҽаҭахәуп, ауаҩы игәы анамыҳәо, игәы абҕажә ыкәнахуеит, деихыккеитцыкка дҟанатцоит! Ауаҩи ауаҩи еизааигәанатәуеит! Уи иацу аныҳәаҽа еинаалагьы зыпсоузеи! Исгәалашәоит, саншьа еиҳабы убриаҟара еиқәыршәаны, еинааланы дныҳәон, иатцәца иҭаз аҩы ачараҳәа ашра иалагап уҳәарын! Аха иабаҟоу, дад, урҭ зегьы? Иабаҟоу? Иабаҟоу? – ашьшьыҳәа ихы лаикәаҽеит Заурҟан. Абас ҳааипыртцит уи ахәылпаз.

* * *

Хәашак аҽены, хацәа зхылаҳәо зегьы аџьаама апхьа ҳаизеит. Ҳабџьарқәа аҽехарпарҭа инхаҳшьын, аџьаама ҳныҩналан, аламазкра ҳналагеит. Орҳан ибжьы хтцаны даҽын:

– Аллаҳҭаала ида нцәа дыҟам! Уара ҳуеихырхәоит, иҳагумыжьын улпха-угәыпха! Ҳнагала амҩа иаша ҳақәтцаны!

– Амин! Амин! – ааилдыргон арахь. Иара деиҭаналагон:

– Уи ишеит дгьыли-жәҩани! Уи ус дук аниҙбо, ҳара иаҳҳәоит: «Уҟаз, уҳагмыз!» Уара ишақәутцаз иҟалоит зегьы!

Иҟьаҟьаҙа иаартын аџьаама ашә. Убрахь сынапшымҭаз, сылапш даатцашәеит ндәылтц игыла-

ны иаҳзыԥшуаз аҙәы. Ашьхарыуаа дышҳаиуазгьы ҩашьом, ахылԥарч ихоуп, ҳқыҵа деиуазар арахь дыҩналон, мап, араҟатәым уи, аха дызустадашь? Абас агәҵыха шсымаз аныҳәара ҳалгеит. Абгьаа-ҳәа зегь раԥхьа сындәылтцит, сабцьар аҟәынтцара сшаҷыз, игәастаз ауаҩы сара сахь иҷәааихеит.

– Уа, мшыбзиа, Заурҟан! – иҳәеит, ахьхьаҳәа аидыгьа бызшәала. Даасыдгылан, сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Уанацьалбеит, уабаанагеи, Магомеҵ? – ҷаастит сара сгачамкны; саԥхьа дгылан санду, уи усгьы иуасҳәахьеит, дедыгьа ҭыԥхан, лашьа иԥацәа руазәы.

Магомеҵ иашьцәеи иареи Езмыд иацәыхарамкәа цьара ишынхоз аҟара ҳаҳахьан, аха абрахь ҳақәнагалеижьҵеи, хаҵала дареи ҳареи ҳаибамбацызт. Иасҳәара сзымдыруа, сиеигәыргьаҵәа ҳасас сышидгылаз, саби сашьеи аакылсит, урҵгьы уаҩы ишимбац иеигәыргьеит, дгәыдыркылт, дхыдыркылт.

– Нас, ара ҳазгылоузеи, ҳдәықәшәымтцои аҩныҟа, асас дахь даҳҵоуп! – наҳабжьигеит саб. Аха Магомеҵ, ажәлар аимпра иаҷыз ҳнарылиԥхьан:

– Шәыҩныҟагьы снеихьеит, Насигьы дызбахьеит, уи лоуп арахь шәшыҟазгьы сазҳәаз, – цьара ихәарҭамыз акы шҳаиҳәоз мҩашьо, илахь еиқәышьшьы дналагеит уи: – Уахатцәкьа сышьҭахьҟа сыхнымҳәыр ауам, иҟалап ахацәа шәымацара сахьшәыниаз еигьзаргьы. Иагараан ашәацьҳәацәа шәашҭа иҵалахьан, шәгәы ҷызкаашаз аԥсҙы рыманы, аха иахьа сара ишәзаазгаз ажәабжь бааԥсеиԥш аублаак иҩны инаргахьеит ҳәагьы сыҟам.

– Иҟалазеи, анацьалбеит! – неиҷытцкьеит саб.

– Саҳәшьа дызбоит ҳәа Езмыдҟа инеиз шәыҙгаб, лымаҳә Селым-ԥашьа хатә ԥҳәысыс дааихәеит!

Сашьеи сареи ҳҟамақәа рымҳастақәа лҭарбагьа икны, адыхсыххәа шьҭахьҟа ҳнеиҵаԥеит, ҳаԥхьа ак тҟәацыр ҳәа ҳшәозшәа. Магомеҵ илахь еиқәышьшьы деиҵаналагеит:

– Сара уи аԥашьа маҳагьа ихан зҭагылоу абаҳча зыхьчо аҟарулцәа среиуоуп. Игәаҟцәаҟәуаз аиҳәшьцәа, аԥенџьыр икылпшны сгәарҭазар акәхап, зны рыбжьы сықәырганы маӡала рхы сдырбеит. «Ҳшытцабгаз ҳашьцәа рлымҳаҟынӡа иҳазнаг, уара ҳҭынха ду, ухы уҭиуазаргьы! Ҳзықәшәатцәкьаз еилкааны ирдыруазар, импсӡазар, ҳабаѡ ҭарыжьрым! Аӷьаф ԥсҭазаара ҳамоушәа раҳахьазаргьы – мцуп! Араҟа гәаҟроуп, баша лаҟьалак иаҳа ҳаҭыр ақәуп, ҳара ҳатцкыс. Араҟа, ҳеаҳшьырц ҳҭахызаргьы, аҿшьырҭа ҳамам!»

– Шәызнеигәышьозар, ҳаицхыраап, уанӡагьы стәарым, исылшалак жәбап! – абас ахырзаман лага илаҳамтцаижьит уи аныҳәарҭа аԥхьа. Нас, Езмыд ҳазнеины ҳҟалозар, дахьҳақәшәашаз ҳацәхымкьартә инаҳаҳәаны дцеит.

Хѡык ахацәа: саб, сара, сашьа, улаԥш хаа ҳагумыжьын ҳәа Аллаҳҭаала ҳиҭцаныҳәаны ҳанаадәылҭц, амацәыс зысны ицәнарбблыз аҭла хыжәжәарахқәа реиԥш, ахлымӡаах иҳаҳаз ҳаргачамкын, ҳхы зқәаҳкра ҳзымдыруа ҳгылан. «Ибашоуп аныҳәаныԥхьарақәа ҳазҽу! Ҳара ҳзы дыҟамзаап Аллаҳҭаала! – сгәеибакра сызнымкыло ахәыцра саҿын сара. – Знымзар-зны уи шьарда зымчу аҭыхәа изԥымтцәеитеи ҳара ҳрыцҳара! Аѡа ҳкын – иԥтцәеит, аӡа ҳкын – иԥтцәеит, нас иалаҳҳузеи ари аџьаамагьы?!»

Ахыбра сахьагәыдыԥшылоз сыбла ашьа хытцәалон, саҳәшьцәа гәықәхақәа ахьыѡнахәаҽуаз Селым-ԥашьа ихан акәызшәа збон, рытцәаабжь дәылѡуазшәа саҳауан. Ашырҳәа снеиҭаԥаны амца нацрастцаргьы цәгьа избомызт.

Саб днаҳаԥызан, аѡныҟа ҳхынҳәит, иааӡоз иҳамагәышьазеи, раԥхьаӡа ҳиԥхьеит Сиҭ, нас егьырҭ ҳтахцәагьы, ираҳҳәеит ҳзықәшәаз арыцҳара. Сан, аккаҳәа дақәтцәыуон саҳәшьцәа рыматәа кҿатцаны. Ѡыцьа аиҳәшьцәа хатцак дрыманы Аублаатәы-

ла иҟамлацызт. Иҟаргьы, уи хьымзҕы бааԥсын. Сашьеи сареи ҳҳы ақәаҳҭарц ҳазбеит Џьунеи Қәынеи рлахьынтца. Ма ҳаԥсыр акәын, ма иаҳҳаҳҳыр акәын, ѡыцьа ахьеидгылоу ҳзымнеиуа ахьымзҕ каҭа иаҳҳаԥаз!

Саб иҙбеит, имоу зегьы иҭиуазаргьы, Сҭампылынҙа дцарц, уахь нхара ииасхьаз ҳахәԥҳа илымҳаҟынҙа инеигарц ҳзыкәшәаз арыцҳара.

– Адунеи амаа зку аҭынха дҳамоуп, ҳиаѡсыр қәнагам, – ихы иргәыҕуан уи, – знык илымҳа иҭасны ианыҟала, сыԥҳацәа рынасыԥ зрыцәгьаз иҭып дыкәитцап. Издыруада, Алоу-иԥа Шьардын дсыкәымшәакәа дҟалар, иаҳәшьа асулҭан-пҳәыс Шьанда, уажә ҳлымбеит, ҳрыцҳалшьап!

Ҳамырза иныкәыршәны Алоу-иԥа Шьардын иаҳҭныҟа дцеит. Аха изхәарҭагәышьаз, аԥсҭазараҽы изхахәлаз итцх шаҙом, ҳаб деиқәымшәеит. Алоу-иԥа Шьардын Сҭампыл дыҟамызт, Балкан аибашьра иаҽыз ар дрылазаарын, иԥҳәыс аҳкәажә лакәзар, лычкәын Мансоу длыманы ныҟәара Францызтәылаҟа дыҟазаарын, асулҭанԥҳәыс Шьанда лыхшараура аамҭа ааигәахахьазаап, ѡымзгьы ауаа рахь дцәыртцуа дыҟамызт.

Абас саб игәыҕыртақәа зегь аҳәасабаа еиԥш инкаԥсаны дхынҳәит. Ишԥаарыз ҳарҭ аишьцәа? Еибашьра ицаз, аибашьра ныртцәаны дхынҳәаанҙа, нықәара ицаз, атәылақәа еимданы дгьежьаанҙа, збаѡзтәымыз аԥҳәыс ахшара длоуаанҙа, ҳаҳәшьцәа зҭашәаз аҷьаҳаным иамажьны ҳнапы еиқәыԥса ҳазтәомызт, ҳҳы ҳақәгәыҕны амѡа ҳақәлар акәын.

Ҽнак шьыжьымҭанк аѡны ҳандәылтцит Матеи сареи. Сара сцәа иалашәаны сыҟан сызхылтцыз рылабара уаҳа ишысмоуаз. Убри акәын, амѡа архәараҽы ҳнеиаанҙагьы, агәашә иҭытцны иҳашьҭаԥшуа игылаз сани саби рахь уажәы-уажәы сызхьаԥшуаз. Сан Наси, касы еиқәатцәала лхы-лҽы ҭаҳәҳәаны,

илыгхан, дматҵәыхәахәаха алабкьаҽ илкыз лытҵаргәгәааны дгылан. Саб, имч дазнымкылакәа агәараанда днадҳалазшәа, инапқәа игәытҵапсаны, агәашә ибҕа надтҵаны даҳзыпҵшуан. Ҳаԥнызатҵә, ҳматҵурҭа ашьыжь иԥахылтцыз алԥатҵә царҭа азымпҵшаакәа ласахатҵас еишьылъа ахыбраҽы иқәчын. Дук хара имгакәа, ари ахәыштаара уаҳа лԥа ахылымтцуа, зынъа еихәлацәарц ишыҟаз акәзар здыруада уи змааназ?

Ҳнеиуан сашьеи сареи, закәызеи, ҳеы туганқәа ҳрықәтәаны, ирдыд-ырмацәысуа ҳцоз цьушьома, ҳныгәнысуан, асаба жәпа ҳашькларч. Ех, уаҳа стахымызт, снапала исырҭынчыз Бзоу хлаҳәада, ашьапхыц ахьакуаз адгьыл аҽы иара сытҵпрааую сақәтәаны сықәзар, исылымшарыз иҟазеи? Селым-пашьа маҳагьа ибаҳча снадыххылан, «Бзоу уеитҵамхан!» ҳәа сыбжьы нақәсыргар, ашьабсҭа еиԥш, иакьымсъакәан аихатә гәара ҳарак инахыпарын!

Анкьа ҳапсадгьыл ҳшьапы аныкәгылагәышьаз, сашьеи сареи ҳаиԥш гәаҟрацәгьак зманы амԥа хара иқәлозгьы – ҽыла ддәыкәлон, сасра ицозгьы – иара убас. Аҭаца, ҽыла ада шьапыла дааргар ҟалозма? Ачкәын хәычы данилак, уҽыуаԥхатцаха ҳәа, аҽтцыс ихыраазалон. Ахатца еибгьаа данҵслак иҽы ыкәыргыланы иабцьарматәа ахшьны иадтҵәыуалон. Баша ирҳәомызт ҳабацәа, дад Шәарах, абас ашәаны:

Аҽы – ус баша ҳаиуанс иумшьан,
Уахәаԥш, игәаҭ иара аҟазшьа,
Ишалоу удыруеит ауаԥы ишьа!

Атәым дгьыл ҳаныкәнагала, ҽыда, кәадырда ҳаилахеит. Ара пату зкәыз – аҽеада акәын. Уи змаз ауаԥы амал зымпытцакыз рахь дыпхьаҙан. Аидарамԥангара адагьы, иақәтәан иныҟәон. Аублаатәылаҽы, – рацәа аҽеада уакәтәеит! – анырҳәоз, ахьымзг

угеит акәын иаанагоз, убриаҟара аҳаҭыр лаҟәын уи аҧстәы. Ажәакала, дад Шәарах, аххьа кәадырқәа нкажьны, ишьҭаҳхит акьахь! Зназыҳәа уи уамашәа иаабазаргьы, ишҧаҟаҳҭарыз, хәычы-хәычла ҳеаҳаршьцылеит.

* * *

Езмыд ақалақь. Аҧьармыкьа аҭыхәтәахьшәа ҧьара еицырхәоуны иааган аҧсыҙкцәа ркәымра жәижәыхқәа. Аедыгьа Магомеҭ нхарҭас имаз руак ҳаҩнатәан уажәы иара аҧшәмеи, Матеи, сареи. Мчыбжьык ниасит абра ҳаҧхьоижьҭеи. Заҟантә ҳадгәаҟлахьоузеи емыршьагала уи амца зҭагьежьыша аҧашьа ибаҳча, аха илҭаршәны ирҭәахызшәа, изакәызаалак ҳаҳәшьцәа рхабар ҳәа акгьы ҳзеилымкааит. Ҳарҭ убрахь ҳанкылсуаз аламҭалаз, ауадалыкь аҩнутҟа цәыҙк ҟалазаап, аҧашьа дгәаан, аҟарулцәа цытҩык ҧсахны аҿыцқәа нықәиргылеит, аамҭалагьы аҳәсақәа абаҳчахь рҭытцра ааникылеит. Рацәак ҭуам уажәгьы убрахьынтәи ҳхынҳәижьҭеи.

Мата игәахы ҧыжәжәо ҿааиҭит ус:

– Ҳашиашоу аҧашьа иахь ҳныҩналап, ҳиҳәап, хаала ирхынҳәааит ҳаҳәшьцәа!

– Абҕаҧьыҟә адамра ада акы дазырҽеиуам! Ма ҳаиҳәҭахаа ҳҭеикуеит, ма дҳатцаҟьан ҳдәылицоит! – гәырҩа ччаҧшьк неиҿықәлеит Магомеҭ.

Матеи сареи, ҳаҳәшьцәа зықәшәаҭәҟьаз арыцҳара уажәы ишаадыруа еиҧш, нахьхьи аҩны ҳаныҟаз еилкааны иҳамазар, дахьыҟазаалакгьы дыҧшааны, ма дҧырҳхуан, ма ҳхы иҳаршьуан, алагырҙи агәыҧҳәыхши еилазҭәаз, аҕа иаҳзимура ҳзызуз ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын. Ҳтахцәа гәакьақәа раҧхьа иҳаргылоз, ныхак еиҧш зыхьҙ ҳныкәуаз, излаилшазеи, уи еихышәашәо игылаз иашьа ипҳацәа рытира, рхыччара, рынасып хәычы аҳәынтцәа алакәаҳара? Иабаҟоу аублаақәа жәытәнатә аахыс

ҳаидкыланы ҳазмаз ауара-аҭахра, ажьрацәара, агәабылра, аламыс? Избоит, ҳара иҳазгәамҭазакәа, урҭ зегьы хәыҷы-хәыҷла иҳампытцыѡрны ацара ишаҿу. Избан? Аҳатцламахә аҭәа ҿалом, издыруада, ҳапҵсадгьыл мацара акәызҭгьы урҭ рдацқәа тәырпсаны измаз? Атәым дгьыл аҿы урҭ адацқәа пҵуазар? Ҳабакылсуеи, иаҳзыпшузеи уаҭәы? Издыруада, адунеи ду иахьабалакгьы убас залымдара мацарала еибаркызар? Ҳарҭ аублаақәа шьхарпык ҳахькҿапсаз, урҭқәа ҳазгәамҭо кәалапқ ҳҭахѡазшәа ҳаҟазҭгьы?

Ҳҭахы, адыгьа хатца Магомеҭи ҳареи аџьаама апхьа ҳанеипырҭ ашьҭахь, машәыршәа, знызатцәык иоугәышьеит ҳаҳәшьцәа рылабара. «Шәымшәан, абаапсы, шәҿеырхианы шәыҟаз, шәашьцәа амѡа иқәлоит» ҳәа адырра риҭеит.

Уи иҳаиҳәеит Џьуна лыхьҙала асалам шәҟәы иҳауз лара ишылымѡыз, егьи ҳаҳәшьа илеижьаны дшааргаз, фаетонла Осман-Кои аҳәсақәа рнеирагьы ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын еитцеиҟәаҟәаз акы шакәыз, уи, цәѡантцәыҟа зегьы зымчыз асултан иахь ишьҭыпраара иаҭахызар акәхарын ҳаҳәшьцәа насыпдақәа псаҭатәыс рыҟатцара.

Абас, ишымгәыҕзоз ҳаҳәшьцәа аѡыцьа еиқәшәеит Селым-паша иуадалыкь аҿы. Мчыбжьык хыркәакәаран аѡыцьагьы зҿыз. Џьуна лаҳәшьа лынасыпцәгьара лара илхараны илыпхьаҙеит, сҿеысшьуеит ҳәа асаркьа пҿеыха лыхәда иаҿлырхеит, аха дымпсыкәа деиқәхеит. Қәына – апашьа маҳагьа сыҿистом ҳәа уадак дыѡнатәан, лымпынҟа уаѡ дыкәылмыжьларц кыраамта акәпара даҿын.

* * *

Аапынран. Уи ара лассы иаауеит, иаразнакгьы ишоурахоит. Аедыгьа Магомеҭ уатцәы ашьыбжьон аҳәсақәа абаҳчахь иштытцуаз еиликааит. Уатцәы ашьыжь инаркны хәылбыҿханҙа, иара аедыгьа Ма-

гомеҭ ихаҭа абаҳча агәашә аҽы дҟарулуеит, илшоит аҙә илаԥш ҳаҵамыршәкәа, убрахь ҳҭажьлара. Аԥшәма ихаҭагьы, аѡны дыҟазар, шьыбжьонла дарауеит абаҳчахь, днатәоит аҙыршә* азааигәара, аҭәаҵла ашәшьыраҽы, уахь иаарыԥхьоит иҳәсақәагьы, иахәмарларц, игәы дырҽыхаларц.

Хѡык ашьхарыуа хацәа ҳҳы неилаҳҵан, иҳаҙбеит: шьыбжьааира ҵытрак шагу Матеи сареи абаҳча агәашәахь ҳнеирц. Мата, зеиԥш ҟамло акгьы ыҟам, нҭытҵа даагыларц, сара сҽеибыҭаны абаҳча сҭаларц. Иманшәаланы Ҷьунеи Қәынеи срыниозар, исыманы, ҳара ҳзын иаартыз аихатә гәашә сҭытырц. Нас Магомеҭгьы дҳаманы, уи усгьы аанхашьа имамызт Езмыд, акәыкәымдраҟәа ҳаҽерыва҃о агаҽахь ҳкылсырц. Уа даҳзыԥшын уааҥа ҳазлаҙахьаз аҭырқә ԥсыҙкѡы. Ишхәа ҳнақәтәаны, ҳарҭ зегь ажәѡаҟьара ҳазҟазан усгьы, алада ҳҳы рханы агаҽа ҳаваларц, такәы ҳанынаскьалак, ҳаиҭаҙхытцырц, нас бнала, рхала, ашьхаҟәа рахь ҳнаскьаны ҷьара ҳҽеаҳҵәахырц…

Амра акыр иѡхашлахьаны, Матеи сареи, Магомеҭ усгьы ашьыжь иус ахь дцахьан, агаҽа ҳақәлан ҳнеиуан, абаҳча иаҵәарахь ҳҳы рханы. Сыварахь, шьаҽақәак рнаѡс, ихызазо иҭажьыз амшын уажәы-уажәы сышхыԥшылозгьы, сыблақәа ирбаҙомызт, ацәқәырԥақәа рыбжьы мацара акәын сара сҟынҙа иааѡуаз, аха иара убригь, сыѡнутҵа, аҙыршеиԥш агәараҳәа еилаҽеео – сгәаҕ абжьы акәызшәа саҳауан. Схы ҷьасшьон сара, абра, Езмыд саажьҭеи исаҳақәаз рышьҭахь, сабҷьар ҭпаа шьоура сдәықәымлакәа, иахьаҥа ачҳара ахьсылшаз.

Ииаҵәҟаҟараҙа игылаз абаҳчара, ҷьара-ҷьара аԥстҳәа ԥжәахақәа рыбжьатәазшәа, ибыбышҙа ишәҭыз атԥлақәа улаԥш рықәшәон. Ҭаҟа инеиԥынкылаз ашәшьыра жәпа тдырлашаауан аапын игәылнарпытыз,

*Аҙыршә – афонтан.

еиуеиԥшымыз аҵиаақәа. Избан, абас иагәарԥханы изышәҭызеи абри абаҳча? Избан аҟарматцысгьы абра, аҳәсахәыцқәа рыгәнаҳарҭаҷы, изаҳәарызеи ашәа хаа? Ус ауп, аԥсабара гәлымѡуп, ауаѡы игәаҟра азгәаҭом, алацәа хѡоуп. Ус иҟамзар, амш ааилахәаны, ақәаршырпыҟҟара иалагаанза, аҵыртцырҳәа иаамацәысын, адыд лаисны, ихы еиҟәжәа изканамыжьуазеи есышьыбжьон ара иианы итәало агәылшьап цәыршәага, апашьа!

Уажәы, аҟарул Магомеҭ, ауаа реимгеимцара ихы иархәаны, ивҵирааз аихатә гәашә сынҭижьын, абаҳчара снытцалеит, аҵлақәа сыҷерываҙо сҷеыԥхьакны. Зышьҭахь уахь иҵахаланы игылаз ахангьы, ԥсы зхоу дыѡнаҙамшәа, иууаҙа игылан. «Иарбан уадақәоу саҳәшьцәа гәықәхақәа ҭатцәахны измоу?» – аасгәахәит сара, хынтә еихагылаз ахан саннадыԥшыла. Шьахәла санынаскьа, амѡахәасҵа нымѡахытц, ҵлак аилабабара сыҷеналакны саагылеит. Сымариаша сылаԥшуеит ахан ашьҭахь ала адәылтцырҵа. Сарҧьарахь, рацәак бжьамкәа, ҙык аилаҷеабжьы саҳауеит, ааигәа ишыҟоу ѡашьом аҙыршә.

Ашьыбжь агәы аныѡхашлоз, иаатит ахан ашә, зықәрахь инеихьаз ѡыцьа ахацәа аадәылтцит, руаҙәк иеилаҳәашьала кызлиар-аҧа* шиакәыз ѡашьомызт. Аҙәы ибар ҳәа ишәозшәа, иахьаадәылтцтцәкьаз ииааиԥыртцын, лассы абаҳчара инытцаҙит. «Урҭ ԥшьблак рымоуп, угәуҷеаныз» ҳәа Магомеҭ исеиҳәахьазгьы саазхәыцит. Рацәак мыртцыкәа, аҙәаҙәала, ѡыцьа-ѡыцьала инеишьҭагыланы иаадәылтцит аҳәсахәыцқәа жәпаѡык. Урҭ зегьы еиқәлацәамзаргьы, рацәак еиѡыргомызт, иқәыԥшқәан. Ѡыцьа уа иахьаадәылтцтцәкьаз арымарахь игылаз асҟам инықәтәеит, рхы еидкыланы, ак рымтцакны иахәаԥшуан. Егьырҭ, еицәажәо наҟ игаз амѡахәасҵақәа инарнылеит.

*Кызлиар-аҧа – (ҭырқә.) ауадалықь хылаԥшѡы хада.

Ԝыцьа сара сахь иаагаз амԝахәаста ианыланы рҽаархеит. Акыр днарҟәыҭханы, даҽеаҙәгьы убарҭ дрышьҭан лымацара. Сылаԥш гәаҟ-гәаҟуа иаадәылтцыз зегьы инархызгеит, аха саҳәшьцәа урҭ ирыламызт. «Рыцҳақәа, изеиԥш ҳәсахәыҷқәоузеи, рыԥшра, рсахьа, анреи, аҭаацәареи наунагҙа иалхәдаахаз!..» – схәыцуан сара, урҭ рыцҳашьаны сахьрыхәаԥшуаз. Ԝыцьа, сара сахь зхы рханы иааиуаз, ахаан исмаҳацыз быззшәак ала еицәажәо, инасаԝсит. Ирышьҭалан иааиуаз ахԝык сылаԥшгьы налхьысит, адырдырҳәа сцәа аасхыбзааит, зназы амра атыԝ иакызшәа, иаалашьцеит сыкәшамыкәша. Мап, сыбла самжьаҙеит, исывгаз амԝахәаста данылаы даауан Фелдышь.

– Фелдышь!.. – сыбжьы нытцакны ҷаастит, ашырҳәагьы аҵиаа иаҵәара саалтцны лаԥхьа саагылеит. Ас иаалырҟьан сцәырҟьара даршәазар акәхап, дадырсызшәа даатгылт, акы лҳәарц лҷы ахьааихылхыз, ус иаанхеит.

– Заурҟан уоума? – ҷаалҭит лара, сышлыкәшәоз лдыруазшәа, сахьылбаз рацәакгьы иԥьамшьакәа. «Лыблақәа роуп иаанхаз, избахьаз дабаҟоу, рыцҳа! Исаҳацыз акәзам лыбжьгьы!» – саахәыцит, сшанханы сахьгылаз.

– Фелдышь, бымшәан, разҟыла, сбықәшәеит иахьа!

– Уажәшьҭа сзыцәшәо ҳәа исымоузеи, разҟылагьы сшеиқәшәаз убоит. Уаҳәшьцәа ракәхап узышьҭоу, урҭи сареи, лахьеиқәаҵәақәа, гәылшьапк ауп ҳазфаз. Иуцәызҙом, Заурҟан, Ԥьуна саркьа ԥеыхала лҷеылшьырц дшаҷыз дақәыркит, усҟак ибыргәым лыхәра, аха макьана дышьҭоуп, Қәына уи дзылпыртцуам.

– Фелдышь, исцәыбымзан урҭ рыпсы ҭамзар!

– Еигәыргьан аҧсра иаԥыларц шырҭахугьы, макьана уи рымпынҟа иқәымлац!

– Фелдышь, банбаанагеи араҟа?

– Родос иҟаз аублаа ҭыпҳацәа рҧеиԥш сзаҵәымцеит саргьы, сырҭиит. Хҧаҟа шықәса ҭуеит абра саанагеижьҭеи. Ишпазурыз, сзыниаз схы ансраалар акәхеит.

– Фелдышь, бааҙырԥы, урҭқәа раха ҳамам, саҳәшьцәагьы баргьы шәҭызгароуп ари аԥьаҳаным! – сеыналыдсхалеит иаҳагьы.

– Ԥьуна дгылаанҙа урҭ арахь ҭытԥшьа рымам, ара абахҭа атԥкыс еицәоуп. Урҭ исарҳәахьан уашьеи уареи шәааараны шәшыҟаз, аха сара аҙәгьы илабара стахҙам. Ушызбаз расҳәагәышьап. Сара… сара исзууазеи, аԥсы, аиҭаԥсы! Реиҳа имлашьуа ақәыцьма самҭоуҭаргьы, сытқьыҭқьашьаны исылакьысуам! – абарҭ лҳәонатцы, лхы ларҟәны дгылан.

– Ара бсызныжьуам, иахьатҵәкьа бааларoуп, Фелдышь!

– Ԥыхьатәи у-Фелдышь аҙи амцеи дрылсуан уара узы! Уажәшьҭа дзуҭахгәышьоузеи, анышә ада гәыгырҭа змам аԥсы!

– Хыцьара сызлымгара ахәрақәа снылеит, Фелдышь! – сҳәан, снаскьеит сара, лнапы ааныскыларц.

– Уҽумкьашьын, Заурҟан, уҽумкьашьын! Алаапк ажәҙы схьыкәкәаны сцоит! – ашырҳәа даақәгьежьын, лнапқәа лҷы инаԥыракны, абаҳчара итҵаз аҳәсақәа рахь лҷыналхеит.

– Фелдышь, баагыл, Фелдышь! – налышьҭасҳәеит сыбжьы нытцакны, аха знызатҵәыкгьы дхьамҳәит, ишызбоз, ҳара ҳшеиқәшәаз рызгәамҭакәа инеицәажәа-ааицәажәо абаҳчара итҵаз аҳәсақәа днарылалеит.

Снаскьан, нымԥахытҵ акәыкәымдра иахагылаз атԥла хачақь снатҵагылт, амахә аанкыланы. Уи сԥыхьамшәаргьы, снеизҟәыҷены снамтҵаҳар ҟаларын, сыбаԥқәа еилаԥыххаан сцәа итаԥсазшәа снеилаҳаит иаразнак, схәыцрақәа ԥьарак исзеидкыломызт, сыхшыбаԥ аҭагьежьра иаҷын… Сыкәшамыкәша зны илашон, зны илашьцон… Сахьынаԥшуаз избон аматҵуцәа еиԥыҟьа-еивыҟьо ахани аҙыршәи

ишрыбжьаз. Зны инкадыршәит атәатцла ашәшьыраҽы ауарҳал хәбаба, уа иныкәыртцеит амартаққәа, ахчкәа, цьаргьы инадыргылеит акыдиааларта змаз аҟәардә тата, уахь инаргеит аишәахьчакәа, идырхиеит хаамыхаала, ана-ара аразны гәыгәымкәа ныкәыргыло, атәацакәа нарыварғыло инахысит.

Ус даацәыртцит ѡыцьа ахацәа наҟ-ааҟ извагылаз таҳмадак. Уи Алоу-иԥа Шьардын иаҳтны знык дызбахьан, дыздырит – Селым-ԥашьа! Кьаҽк, пылтыҟсак, ижакьа ҕарԥшарҙа, иԥьымшьқәа зынҙак илазны иахьыҟаз аҟнытә, илацәакәа иаҳагьы итчааны иҟазшәа убон. Аҟабақ еиԥш икәымпылыз ихы, хәыцрҳәы узыкәбаауамызт, иҟьашын, аварахьшәа улаԥш итцашәон каканк иаҟараз атагә. Аха дмахәажә-шьахәажәҙа, дцыхҙа, макьана дыҕәҕәан.

Шьамхсы иԥуашәа, аҽеыѡ-аҽеыѡҳәа ишьапқәа арсуа дшааиуаз, ашьшьыҳәа иҽеныкәихалеит заа издыргылахьаз аҟәардә тата. Ицыз ахацәагьы наҟ-ааҟ иааивагылеит. Руаҙәк еикәарҳәны иикыз ақьаад неитцыртланы аԥхьара дналагеит. Аԥашьа иҟәардә дкыдиааланы дизыҙырѡуан, изнапык атесԥыҳә икылданы илыззаз имгәацәа иақәын, егьи ала ижакьа ҕарԥшар ибыҕуан… Сгәы еиҟәыччо амишәан сихәаԥшуан. Анцәа игәарԥханы иимшаз абни, иҟаитцалак дзакәитузеи? Азин изтада уи Фелдышь леиԥш, саҳәшьцәа реиԥш, аҙә дубар, аҙә духаштуа жәпаѡык аҳәсахәыцқәа рынасып аԥыххаара?

Аԥхьара иаҽыз даалгеит, аԥашьа деиқәпата дахькыдиаалаз аарлаҳәа инапы неиҟьеит, – иазхоуп, наҟ успырцкьа!» – акәхарын иаанагоз, иаргьы днеиқәҟьашеит ахан ахь.

Егьи ахатца днаҳәын, аирыз даахан, атцәца ашьербет нтеитәеит, аха аԥашьа уи дазхьамԥшит, акы дазкылпшуазшәа изтынчраха дкыдиаалан…

Ара сеытцәахны санбанзагылазаарыз сара, сызвагылаз акәыкәымдра сышьтахьҟа иааныжьны, ахь-

хьаҳәа еихәлаччоз аӡыршә саахыкәшан, сышиашаз аԥашьа иаԥхьа сааин саагылеит. Игәиҽеанӡамкәа сеиқәныхла саацәыртцра изымбатәбарахан, дааҳәыцымыцит аҟәардә дахьаниаалаз, нас деихеигәо агылара иҽеыназикит.

– Сбаҳча аҭалара азин узҭада, уара абрагь? – неиҽытцҟьеит Селым-ԥашьа.

– Map, сабрагьӡам сара! Ꝏыцьа аиҳәшьцәа, аублаа ҭыԥҳацәа зцәа ԥуҽеыз рашьа соуп сара. Уԥсырц уҭахымзар, хаала саҳәшьцәа сзырхынҳә! – ҽаастуеит иаҳа-иаҳа сыҽеидхалауа. Блала, схы инаркны сшьапаҟынӡа сааимидеит, сҟама амҳаста еиларгәгәа ишыскыз ангәеиҭа, ишызбоз иԥштәы ааиԥсахит, даахьаҳәхьачеит.

– Еи, аӡәгьы шәыҟаӡами уа! – дхәааит ишилшоз, инапқәагьы ꝏеитцихын, аҽеꝏ-ҽеꝏҳәа инеиниҟьеит. Инаꝏс ишанхан игылаз ахаҭагьы, дцәырҳаны дааҽыхазшәа днеиқәкьашан, акәыкәыҳәа ԥьоук рыхьӡ ҳәаны ҽыҭуа, дыҭрысны ахан ахь иҽынеихеит.

Ишыцәгьарахоз здырит уажәшьта… Рацәак мыртцыкәа ахан зыхьчоз аҟарулцәа сыкәшоит… Сҟама ҭгәыцәаа ашырҳәа сҽынасхеит. Мцы амҳәеит Кавказ мца шыла изрыжәыз сгәакьиа ҟамагьы, ицеит амҳаста аҟынӡа. Аҭаҳмада маҳагьа даабалыбаҭан, аӡыршә зҭаҽеоз, ахьтәы ԥсыӡқәа зҭашьқьыруаз аӡыжь казказ дналаҳаит, зны дынҭаакәкәалеит, аха лассы дыꝏханагалеит.

Амармалташь зкәыршаз аӡыжь схыԥшыло схықәгылан. Уи хәычы-хәычла аҟаԥшьхара иалагахьан, ус-ус, иҟаԥшьыхәхәаҭәараӡа, шьаршәы мацаран иҭатәазшәа иааҟалеит. Сышьтахьҟа исаҳауан иццакы-ццакуа ашьапышьтыбжьқәа, аиқәҽытбыжьқәа… атрышә, дырꝏегь атрышә, аха сара сахьгылаз сгылан, еидара хьанҭак сатцытцызшәа сеиқәыраҳатха, сыбла сзаҟәгомызт зыԥсы зхытцыз аԥашьа дырпеиԥеиуа дызхыз ашьа ӡыжь. Уи зны еиԥшыс-

тәуан, амҳацьырқәа рыбжаԥык зҭаҙыз ҳадгьыл ҳаҟәкәкәааны, мчыла иҳахан ҳаазгаз амшын… Даҽеазных, иржьаз, еиҭаржьаз амҳацьырқәа рхәыҷқәеи, ранацәеи, раҳәшьцәеи ҭыхәапҵәарада Ҭырқәтәыла иқәыртәаз алаҕырҙ еизыкәкәаны аҙыршә иланашьҭуазшәа збахуан. Сахьгылаз, убас сраҳаҭны сгылан, снапы неилышшан, ашьа зҽататаз сҟама насымпытцшәеит. Ашьҭыхрагьы сҽазысымкит. Санықшатцәкьаз сышзахәоз сдәықәлар, аҟарул Магомеҭ ицхыраарала, абаҳча срыцәтытцыр ҟаларын, аха уи зынҙак схахьы имааиҙеит.

Ара есышьыбжьон ашәшьыра дытцатәан зҽызрыхьлоз апшәма иҭыпан сара ԥсшьара сааизшәа, сгылан сеиқәыраҳаҭха… Ус аҟарулцәа аасыкәшан, снапқәа нҭарс иианыркылеит, изакәызаалак сыҽрыстом ҳәагьы аҽкьара саламгаҙеит. Шахала сырԥахит иаразнак, ашәақьқәа насгәыдыргыланы снарапырцеит.

Абас ауп раԥхьаҙа абахҭа ашәхымс сышхытцыз.

* * *

Иахьа хымшуп, сантцамтақәа срыдтәалоуп, инеилых-ааилыхуа еиқәсыршәоит. Заурҟан мышқәак ихы данасыжьит, иԥсы ишьарц стахуп, аха сахьихәапшуа уи апсшьара иашьҭоу иакәзам, мшәан, иара диашаҙами? Дааиижьҭеи иицәажәаран иҟаз мҳәаҙакәа дааиуан, уажә далагеит, аха абжакгьы изымҳәац. Ԥымчыбжьа раахыс сидтәалоуп, иидыруа зегь иҳәаанҙа дыԥсыр ҳәа дшәошәа збауа салагеит. Аҭоурых аҿы игәаҭоу ахҭысқәеи иара иажәабжьқәеи неиҿырԥшуа уҿынаухар, иубоит, рыцхәқәак, ма наҟ днарыхоит, ма арахь даарыхоит, ахҭысқәа ахьыҟалаз аҭыпқәагьы ицәеилаԥашьоит, аха уеизгьы Заурҟан ҭацәышьа змам агәалашәара имоуп, шәышықәса рыла ихәарҽымхеит игәамч, икәадамхеит ихшыԥгьы, цәала-жьылагьы деилаҳаҙа дыҟоуп узҳәом.

Уамашәа ишоу уаҩуп сызҭоу аҧшәма: Бирам затцәык далаҳамтцозар, абар ҩымчыбжьа раахыс иҩны сыҟоуп, гәылак-злак Заурҟан иахь дааиуа збаӡом. Акраатцуеит аҭаҳмада ихы данажьуижьҭеи. Уи аныҧшуеит иҿцәажәараҿгьы: изакәызаалак ҿатәрак иажәа иалаиршәуам, хьаасгьы имам, дагьазтцаауам, егьиздыруам Заурҟан Золак, иара иҳәан еиҧш, хара ииасхьоу аамҭахь ауп дахьыҟоу, зыҧсы ҭоу ратцкыс, иҧсхьоу роуп зҭарнакра иуа. Ихазы иҳәан еиҧш: «Аӡәызатцәык зыҧсы ҭоу аҧсцәа рыгәҭаны», уи иами нас ацынтцәарахгьы!

Ҩызада, ҭахыда аҧсҭазаара зылшода? Мамзаргьы хаарас иатцоузеи? Уажәытцәкьа иаахҩылааны саалгоит хҩык ашьха ҭыҧҳацәа ирлахьынтцаз ҳазҳәо ажәабжь. Идысыз снацәкьарақәа аҳауаҿы ирхәмаруа стәоуп, арахь схәыцра, хараӡа аҩныҟа, Аҧсныҟа ицахьеит.

Сыбла иаахгылт хҧаны еихагылоу Уардатәи абжьаратә школ ахыбра ҿыц. Хәышәҩык инареиҳаны атцаҩцәа ашкол баҳча ытцырцәажәааua иахьытцоу дрылагылоушәа збоит адиректор Қарбеи Барчан. Иареи сареи раҧхьа ашкол ҳанҭала, ара ҩ-ҿык змаз ҭәтәы ҩны хәыҷык гылан, х-класск ракәӡан иҟаӡазгьы, атцаҩцәагьы ҩажәижәаҩык ҳреиҳамызт.

Қарбеи Барчан Аҟәатәи артцаҩратә институт даналга, дхынҳәит Уардаҟа. Уи иапшьгарала, цыҧх аҧхынразы ҳхатә қытаҿы ҳаиқәшәеит анкьатәи атцаҩцәа, иазгәаҳтеит ҳалгаз ахыс жәохә шықәса атцра. Цоуп, изыхәтаз зегьы зеиқәымшәеит, аха иҟазгьы маҷҩымызт. Иаҳҳәап: ҩыцьа агрономцәа, хҩык артцаҩцәа, Тҟәарчалнтәи анцьныр, сара – абызшәадырҩы. Абра иҿакәиршәеит зегь ҳзеигәырґьаз, Аҧсны анҭытцгьы еицырдыруа, жәлар рартист Мушьни Шларба.

Исгәалашәоит, шықәсҩак рышьтахь Аҟәа аҧсуа театр апремиераҿы сыҟан, иаатит аҧарда… Дыкә-

гылараны дшыҟаз здыруан Уардатәи арԥыс Мушьни Шларба… Аха избахьоу дабаҟоу, асцена дықәын ахыбаареи агәыѡбареи еиларгаз амавр Отелло!

Жәохә шықәса уи а҆енынӡа аԥсуаа ирымамызт апрофессионалтә театр, уажәы – Шекспир иѡымԥақәа аԥсуа сцена҆ҽы… Ари иаҳагьы иԥьашьахәтәхоит, ажәлар рцынтҵәарах иѡны утәаны, иара дызлытцыз аублаақәа ртрагедиа уаназхәыцуа…

Уардатәи ҳаиѡызаратә ныҳәа҆ҽы дҳақәымшәеит Ната Лоуба. Сгәы ишԥалоу уҳәарауазеи… Атцыхәтәантәи лысалам шәҟәы излаҳәо ала, уи Киевтәи арратә округ а҆ҽы дахысуан аистребителькәа рԥышәара…

…Ната Лоуба – ҳарԥ Уарда иалтцыз азәгьы дҳаиԥшымшәа ауп ишызбо, иҟалап абри еиԥш ахатцарамѡа иқәлаз аԥҳәызба гәымшәа илымазар иҷгәаӡоу абзиабара… аха иаԥсахарыдашь, анаԥьалбеит, уи?

Лаб Ислами лареи ирыхьыз иара иахьагьы Уарда ақытан иргәаларшәан иахысамарҟәылуеит. Уардаа асамарҟәылҳәаразы ируҭахуазеи, ажьа рбар, адомбеи алырхуеит.

Ната лаб Ислам, иабацәа ишидырбаз еиԥш, ҳҟыҭа аханы ашьхара҆ҽы итәаз Қьач ныха датцаныҳәон. Ныхаԥааѡыс ихы иԥхьаӡон… Аха изҷгабзатцә Ната дизымтцаакәа акомҿарра далалеит. Нас апилотцәа рышкол ахь диасуеит. Ари ашьа҆ҽа иҟалтцаз лаб Ислам ианиаҳа, зынӡак ихы ихнахӡеит, даара и҆еазишәеит изҷгаб «мбжьах» Уардаҟа лырхынҳәра, аха илымшеит. Дныхаԥааѡуп ҳәа уажәшьҭа дзыԥхьаӡода, изҷгаб дыԥсаатәха, аныхақәа драцлабны, дԥыруа ажәѡан далалазар?! Агәырѡа бааԥс иман Ислам.

Уахык зны, Ната Лоуба дԥырны дшаауаз, лара илҭахханы иҟалоу, ус илымѡатәны дақәшәоу здырхуада, Қьач-ныха ахьҭоу ашьха ҳарак днахыпрааны дахьцашаз дцеит. Уи аамҭаз, ашьхарахь инаԥшуа итәаз Ислам ибеит, Қьач-ныха атра иаатытцны, ам-

цабз ацырдды, мраҭашәарахь ахы шархаз… Улԥха-угәыԥха сыҭ ҳәа акыраамҭа дшьамхнышгыланы аныҳәара даҽын аҭаҳмада…

Адырԥаҽены агәылацәа-азлацәа ираҳәо днарылалеит иибаз ашана: «Шьарда зымчу ҳныха мраҭашәарахь ахы археит, ижәдыруазааит, бзиарак ишамаанам. Убриазоуп шьтәак шьны ҳатцаныҳәарц аҽаҭахьагьы зыӄастцаз!»

Адырԥаҽены аашар еизаран. Аусҳәарҭа аԥхьа ишьҭаз акаршәраҽы ҳәсеи-хацәеи, хәычи-дуи зегьы еизеит – Уардаа аԥылон аапынтәи аџьажәлар рныҳәа Маи акы. Исламгьы дыӄан убра. Аҭаҳмадцәа дрылатәаны иибазгьы-иимбазгьы неихаргыланы рацәажәара дшаҽыз, иара убри акәзан аизарахь дызкылсызгьы, аууҳәа бжьык аарылаԥит. Изакәызеи ҳәа ианынаԥш, Қьач ашьхара иԥацәхыкны иаацәыртцит амцабз ацрыддуа аныха… Аха уи атәарҭахь имнеикәа, ижжаза ашҭа еиужь ахь аҽаанахеит.

Аҭаҳмада ииҳәара изымдыруа, дхарахаԥшуа дгылан. «Аныха» адәеиужь иахагьежьуа, алаӄәра иаҽын… Ахәыцқәа ашкол аанда иқәгыланы атрышә иасуан, рнапқәа еинырӄьон, рхылпақәа тәԥантцәыӄа идыршәуан. Ус, адәы агәта иаатәеит ҳаирплан хәычык. Иаҳзаанагаз дызустада ҳәа уахь инеизытцәеит ажәлар. Цырԥы затцәык иакәын иҭатәаз, даатытцын, ибласаркьа аамхны, ихылпа ааихихит, абар ассир – Ната Лоуба!

Уардаа гәыргьатцәа, рнапы дықәыргыланы даалбааргеит рқыҭа ахьшьыцба.

– Ислам дабаӄоу, шәиԥхь арахь! – џьоук рыбжьқәа аагеит, аха аҭаҳмада дубар даахә, дныҭаҳа дцеит… Ашьҭахь изларҳәоз ала, Ната леиҳабыра дырзымтцаакәа аҳаирплан лара иахьылҭахыз иахьлыртәаз иахӄьаны, гәыбған лырҭеит, аха лусураҽы даанхеит… Убри аҽены инаркны, Уардаа џьара ҳаирпланк анаахылалак, Абар, Ислам иныха ахьааua! – рҳәон, иахысамарӄәылны…

Дызҽуземишь, дабаќоушь уажәы Ната? Илыќәшәоу сеидру Ленинградынтәи асалам илзызѡыз? Арантәи асалам лзышьтра уадаѡуп, ианлыќәшәогьы сеидру?.. Схаҭагьы иџьасшьоит, сабанʒаанагеи, уҳәараузеи, аублаақәа рыбызшәа?!

ԥСЛЫМЗ САКАРА МѠАЛА

Асаба рышьклач, еишьҭахәхәа асакара иқәлан инеиуан ѡажәижәаба махҽеи ҽеы ѡажәеи. Ахьырхьыр, ахьырхьыр рымшын ирхаз аҭәҭәақәа. Сара сназлаз, ѡынѡажәижәаѡык ауааԥсыра адын уи ачаландар. Мызқәак ракәхарын итҵуаз, еилахынхәуаз, еилашыкьуаз ақалақь ду Каир ҳашьтахьќа иааныжьны, инымтҭәаʒоз амѡа ҳақәлеижьҭеи.

Иҽеиқәа цыѡцыѡ итҵакәашо, ачаландар даԥызон, абедуиндәа ирылҵыз, уи адгьыл наз-ааза дуззаладеи-ѡадеи акырынтә зышьҭа анызҵахьаз, уа ииз, иааʒаз, асакара цәхәыра – абаҳча шәҭышрак еиԥш изыԥхьаʒоз Исмаил Сабах. Наќ-ааќ ивагылан, иџьымшь еимарԥахәқәа ртҵысрала, игәы иааташәоз зегьы еилызкаауаз ишькылкцәа. Дзыќәтәаз иҽеы аҕәра ишаххәыцуаз атҵкысгьы урҭ изызырѡуан, ргәамчқәа рымиќьахьан, итәитәхәан. Уажәы ачаландар ацныќәаразы, зжьы ужәыр зтәан еиламгылоз жәпаѡык еидикылаз, иҽеы итҵшәарызеи ҳәа, ибла ихыԥшыло рыќатҵара акәʒан гәҭакыс имаз.

Капеикылтҵәак иџьыба итҳаршәʒамкәа, дшыҷкәынʒаз ачаландар дашьҭанагалеит Исмаил Сабах. Алагаѡага агьама хаа икызар акәхап, дацрымтцит. Ус-ус днаʒеит ачаландар аԥызара аќынʒа. Уи ҳарҭ зегьы знапы ҳанԥшылоз аҳан, аха иаргьы диман зыматҵ иуаз аҳ. Уи, Каир ақалақь иаланхоз, амал ҕәгәа зымпытцакыз, Қерым-ефенди иакәын. Ҳара еицыз сара сыда егьырҭ наԥшыхақәгьы дрымбацызт.

Исмаил Сабах сара данызбаз иуаҩыбжара днахысуан; уаҩ ныркәарак, хышәшәаакы, аҟаитан еиқәатцәеипш ицыҩцыҩуа иҙамҩақәа хзырҷоз ижакьа, ицламхәа хагьежьыраҽы хаԥьгәыгәынтцас иаантцәон, иблақәа абжьас блақәа реипш итыграаҙа, иахьатәи амш ала, хынтә-ԥшьынтә рыпшшәы еитаркуан, иԥьбара-хьшәашәан, наҟ иугәтасуан акәымзар, арахь урыдырхаломызт. Аашықәса уахи-ҽени сызцыз ахатца, знымзар-зны исмаҳаит ибжьы ҩтганы аҟырҟырхәа игәарпханы дыччауа, ус акы ианақәикуазгьы, абжьас аныҕыҕуа еипш, ицламхәа ажьышәқәа неизытцәон, иҩежь-ҩежьҙа иаахтуан ихапыцқәа.

Мап, дад, алахьынтца ыҟам умхәан, иҟоуп, агәра згоит. Сарак исыдаапкылазеит, исылахәмарит, аҟырҟырхәа исхыччеит. Аублаатәыла сыпсадгьыл сшықәгылаз, слахьынтца, алахәа еиқәатцәа иаҩызаха, инышьтасын, саашьтпааны Тырқәтәыла саанагеит, уа гәаҟрас иҟаз зегьы схызгаанҙа, исыламкьысит. Нас, ишуасҳәаз еипш, абахта сташәеит, сыкнаханы сыршьраны ишыҟаз иаакылкьахт слахьынтца лахәа еиқәатцәа, саашьтпааны, иахьынеипырхуа сааганы асакара снықәнаргылт. Аха, уаҟагьы иск҃әатцыз цьумшьан, дад Шәарах, макьана угәы пнамтцәацзар, узырҩла, амала сыццакцәаны исҳәозар, антцара уахьҙарым, саанкылала…

Сабаагылаз, мшәа? Аиеи, дад, аиеи… Исмаил сабах – «асакара бжьас» знапы данпшылоз Қерымефенди избахә акәын сызҽыз… Амшын саныҙхырга ашьамтлахәқәа аасышьхны, Каир налтц баҳчарак итцагылаз иҩны абартца дытцатәаны, акахуа шижәуаз иапхьа саадыргылеит. Уи атуцьар беиа схы инаркны сшьапакынҙа блала сааимидан, даасацәажәеит тырқә бызшәала:

– Ухы-утцыхәа заманала издыруеит, узмысхәхаз акапдан исеихәеит, уих, узтииз абахта ахылапшҩы иҟынтәи иахаит. Уаҩы ишьра кәтык ашьра иузаҩы-

зоуп, ԥашьак уилгеит, ууанҙа заҟаѡы лаушьҭхьаз – уара уԥсаҭа иамаз! Кавказ уалиааит, уабазоуп, ус ами? Абазакәа Мсыр* иадыруеит. Анкьа зны абаза тыԥхацәакәак, изларҳәо ала, жәаѡаѡык ыҟан дара. Мсыртәи уаа нагакәак ҳәсакәас ирыднагалеит. Рхацәа амчра иркыз рхы иархәаны, аамҭала аҳәынҭқарра аус рнапаҷы иааргеит. Урҭ ирхылтцызгьы Абаза ҳәа ажәла шьҭырхит, иахьагьы уи ажәла уԥылоит ԥьара-ԥьара. – Нас дѡагылан, ишьҭахь инапқәа ҟатцаны, алеиѡеира далагеит. Саԥхьа данааи, иҭатын алѡа хаакәакәараҙа исҷарчуа: – абаза ҭыԥхацәа агәамч анаѡсгьы, аҳәынҭқарра нықәыргартә еиԥш агәеилгара рымазҭгьы, урҭ рашьа инапи ишьапи еиқәпах амшын далаужьыргьы, дыѡхатцәрылоит, ахьтәы ԥсыз ихаԥыц икылакны! Дад абаза, унасыԥ ахьырхьырҳәа иуҷаччеит! Ихыртцәаран иҟан ухы, аха сԥара иабзоураны макьана иухагылоуп! – иҳәан, снаган Исмаил Сабах снаиитеит. Уи ашҭа санынҭига, саанкыланы ус даасацәажәеит:

– Иахьарнахыс ухы уақәитны унықәлеит зегь реиҳа итбаатыцәу адгьыл! Уԥсы ҭанатцы, уеиқәзырхаз аҳ Қерим-ефенди иматцура уалс иудуп! Изакәызаалак, мап-чап ҳәа ҽырххарак уанналагагьы, абар укнаҳага хызтцәаз, ухы ухагылаҙамшәа иааухнахуеит!.. – инапар шкәакәа ныԥхьеиршәтын, иаҳәалакьы цеицеиуа атра иааҭихын, сыблақәа иаархикылт.

Уи аҽены иҙбахеит слахьынтца: ачаландар снацрагыла снацлеит. Рапхьатәи ашықәсқәа раан уалс исыдын: амахҽеқәа аидара рықәтцара, рықәхра, акрырҷатцара, аҙдыржәра, рхылапшра.

Иара ус абаза аасыхьҙхалт, уи зхи-зтцыхәеи еилкаашьа змамыз адгьыл сықәнатҷ. Уи ҭырқә быззшәалеи араб быззшәалеи апсуа ауп иаанаго. Аублаа

*Мсыр – Египет.

анырзымдырхгьы, сеигәырҕьон сара абаза ҳәа ахьсарҳәоз, сыбжа аԥсыуагәышьамзи!

Аублаақәа ҽеҟазацәан нацьнатә аахысгьы, аха, наԥшыхақә акәзаргьы, ирымбацызт амахҽе. Раԥхьатцәҟьа уи саннаддыргыла, иуцәызҙом, маҷкгьы иаасцәымыҕхеит. Ус, хәыҷы-хәыҷла сашьцылеит, ауаҩы мыжда ус ами дшыҟоу, ицәымҕугьы данышәалароуп.

Аашықәса амахҽеи сареи ҳаицны адунеи зегь реиҳа ихароу амҩа ҳақәын, зегь реиҳа итбаау аԥслымҙ сакара ҳанысуан, реиҳа итоуроу абна ҳалсуан, реиҳа ицаҳәцаҳәуаз амра ҳцәын. Ак ԥсыр, даҽеак аасыртон, иагараан сыԥсраны сахдырԥахьан урҭ аҳаиуан гәыҭбаақәа.

Ҽнак шьыжьымҭанк, амра аҩытҳахамҭаз, ҳәаа змаҙамыз сакарак ҳнықәгылт. Акык-ҩбак амшынқәа срыхныҟәалахьан, сылаԥш рышьцылахьан урҭ ргәы казказқәа. Убарҭ иреиԥшыстәит, уаҳа издыскылара сзымдырит уи адгьыл ҭацәы. Ауаҩытәыҩса илаԥш ахьҙомызт аҭбаара, иҟамызт улаԥш нызкылашаз бнарак, шьхарак. Улаԥш аапсара агәхьаа мкыкәа анаԥшра уаҟәымҵыр, иҩышьтыззаз ацәқәырԥақәа реиԥш, афырҭын баапсҟәа еизырҳәҳәаз аԥслымҙ аҳауа еилыххара иалубаауан асифқәа*, урҭ аҭыԥантәи ажәлар аҳәа цҳафыр аҷы еиԥшыртәуан, наԥшыхақәгьы иара ус акәын ишыҟаз… Хараҙа, хараҙа ҷьара, амца қьоуқьад мпылны аҽеиланарҳәызшәа, аҭацәыра еиужь ду иаақәгылон амра…

Уахык иалыршаны ашьхақәагьы, аҟәаԥаҷаԥақәагьы, абнаршәырагьы ахаан уаҩ иимбацыз ԥшатлакә баапсык нарыжәланы, алаба ныхшьыланы еиҟаранатәызшәа, нас ажәҩан лыхәҭас иааҟаланы, шықәсыла инеиԥынкыланы абраҟа аԥслымҙ шыла ыкәнауазшәа збеит асакара раԥхьа саннықәыпш. Заҟа

*Асиф – адиунақәа, аԥслымҙ шьхақәа.

дхәыҷузеи, заҟа дымчыдоузеи ауаѡытәыѡса абри ҳәаа змаӡам асакара данылаы даннеиуа!

Ииасуан акакала еишьҭагыла амзақәа... ашыҟәсҟәа... Ажьа шәыргәында ашьҭа анарӡуа еиԥш, ҳашьҭа уаѡ дхымларц ҳҭахызшәа, ҳчаландар гьежьыхынҳәуа уи адгьыл ду иқәын. Аашыҟәса рыла акырынтә ҳхынҳәит Каирҟа, аха рацәак ҳанхомызт. Ҳчаландар иазышьҭыхуаз аидара нақәтцаны, ҳаиҭадәыҟәлон шьҭахьҟа.

Ҳаидара аума узызҵааua? «Асакара бжьас» Исмаил Сабах, уажәы ибазма, ихәмацәак реиԥш идыруан Африка аҽацәқәа рҽы иашьагәытны инхоз ҭитәыс ирыдигалашаз. Аха аба, ахәҷымыҷы, аихаҷамаҷа лаԥшхырԥаган, ҳчаландар иаҟәын имаӡаз аидарагьы: ашәақьхәшәи арѡышьыгеи* . Урҭ рыҭира закәанла иаԥыхын, аха уи авсшьа Исмаил ожәы ибазма, даманшәалан, ҷьара ҳаҽашәаргьы, аҽынеирхон атцарҭыша, уиалагьы ҳаккаӡа ҳаалигон. Аҳ, анаҷьалбеит, урҭқәа раан ишԥахиоз Исмаил Сабах инаршә! Иара иатцкыс амчра змаз, ма амал зымпытцакыз данибалак, ма мариала акы зцәигашаз даниқәшәалак, аӡартцәи еиԥш дракьтон, убас ѡирмашьцон, аҳәыҳә ԥшқа еиԥш, укәа дҭауртәарын, ибла цәыкшаԥақәа ачча рхылон, ацәҳареи-ашҳареи рҭып аҟны ихәшахон иажәақәа: «ухххь згеит», «саҳ ду», «уара улашакаҷҷара», «уара удуззара», – абарҭ ракәын рыхьзқәа иҳәацыԥхьаӡа инарываиргылоз. Ахьы, мамзаргьы алмас инапсыргәытца ианҧсаланы данахәаԥшуаз, о, злыԥха ҳаура, изакәытә гәырґьаразеи ихы-иҷы ианхалоз? Ицәҧсхьаз зегьы гыланы иааиргьы усҟак дызгәырґьарымызт.

Иара иатцкыс мчыла еитцаз иҷы, ҳара инапатцаҟа иҟаз ҳналатцаны, Исмаил есқьынгьы дсакара бжьасын.

---

*Арѡышьыга – опиум.

Зны, ишыҟалах сеидру, ачаландар иакәыз аидарақәа рахьтә, иҳамбеит акаҳуаршыга абҩатә кәманаҧкәа зҭаз ҿаҳәарак, амҩан амахҿ иахьақәыз иалыҩрны ҷьара икаҳазар акәхап. Исмаил, иҳаиуаз аҳәы маҳала ҷьоукы идирхәҳазшәа гәҩарас дикит. Ҳазынтәыкгьы ҳаҿекажьны ҳиҳәеит ҳҧыза, акгьы зхарамыз ҳҩыза диламкьысырц.

– Иабоугеи акәмаанқәа зҭаз? – дҵааит ҳчаландар ҧыза, акрыфара дааҟәытцны.

– Акымзарак сыздырҳом, сах, уххь згеит!

– Акгьы шихарам аадыруеит, ҳуҳәоит, иҟалозар уиламкьысын! – ҳазынтәыкгьы ҳхылпақәа ааҳхыхны ҳлышьамхышлеит.

– Цәак, шә-ҵәак арбаауеит! – иҳәеит уи ихы дымҩахакәа. Нас: – аа, уст, иудкыл! – дҩатҟьан, имаҟа иавҵаз абичақ аавҵпааны, ишилшоз аҿынаирхеит. Игәытцәкьа иналаҟацеит аҳәызба шнеиуаз, нас дааҳәын, аҧслымҳра днылаҳаит, рацәак мыртцыкәа иҧсгьы ааихытцит. Исмаил Сабах имҵаз ихәы зегьы нықәҳаҳан далгаанҳагьы, ибичақ илимхит. Ахьхьаҳәа аҧслымҳра илатәоз ауаҩытәыҩса ишьа дазыҳырҩуа, ауаса амаха хаҧыцла ацәырҵәара даҿын.

Нас дҩагылан, абичақ аалихын: – Ҳдәықәышәҵа! – ибжьы ҿаца наҳалаҩит.

Иубахьоума, дад Шәарах, зыҳбахә лакәҵас ирҳәо аслан баҩыш? Е-е-ҳ, уи аслан хаҧыц иблыша, ауаатәыҩса ачалаа еиҧш изырхуа ачымазара аҧыхра азыҳәан хәшәны иҟазар, иага иуадаҩзаргьы иара аҧшаара мап ацәызкрыдаз? Аха аслан баҩ зызку арҧшҳара мацара заҵәык ауп. Уи аматәахә шьеи лаҕырҳи меигҳарах икатәаны иҳаҧшаауаз иарҧшҳар акәын уиадагьы – иҧшҳаз, ауаа беиақәа рыбзазара. Аслан хаҧыц махәарк иаҟароу инаркны, уаҩышәара инеиҳаугьы ҟалоит, иара хаҧыцс измаз заҟараз еиҧш. Ахы цаҳәцаҳә аламло икьакьоуп, иҧҿуам, ашьантца еиҧш иҩәҩәоуп, аха ахҵәара мариоуп,

ишуҭаху иуцәыр, иушьалашьыныр ҟалоит, итаруеит, иуҭаху шәыгас иаднамкыло акгьы ыҟам. Ахаҧыц азбжак гәаѡоуп, антцәамҭа шәыгәуп.

Қерым-ефенди иеиҧш амал иарцәыцәыз, имҭагылоу аишәа хыгьежьаа ду аслан баѡыш аласазарц иҭаххеит, дзықәтәоу аҟәардәгьы иара убас. Иара иалхзар цәгьазма аҭаҭын дызлахо имышҭықәгьы. Иаҳагьы иҧшʒами абаҳчараҽы данылеиѡеиуа алабашьа иикуа амҳасҭа баѡышҧсаразар? Ишәарыцага шәақь ашьхәа аслан баѡыш аласазар? Изымҭода, мшәан, ишырҳәо еиҧш, акрызмоу иарбаҕьқәагьы ҭоит. Ирҳәоны исаҳаит, иуадақәа руак аҽы иҟьантазʒа ԥҳәыс ԥшʒак лбаҟа ѡнагылоуп ҳәа, уи ауразоуроу баѡышуп излыху, аҳ зны-зынла уи данаѡсуа, даатгыланы днахәаҧшуеит, игәаланаршәоит умш аабзиахааит ҳәа иазҳәахьоу иҷкәынра.

Аҳ игьама ус ианыҟала, уи дитцахо дыҟоума аҳкәажәгьы, иаҳагьы илызцәыртцуеит арҧшʒара азгәышьра. Есымша ѡынтә-хынтә дызныҧшыло асаркьа, аслан баѡыш итасазар? Ицәгьоума, иаҳҳәап, абаѡыш мацара иалхзар лнапы ҟәымшәышәқәа есымша аҷараҳәа иаадыртуа лсақәтра? Ма инарҳәаарҳәуа илку лыҧшандага? Қәа цәыкәбарқәак лықәтәар, ма мрахәага ҕьык налкьысыр ҳәа дшәаны, адыххәа иаалыртуа лҳаргь ахәы зегьы баѡышзар? Аха лышьҭаларҭа иѡнагылоу аѡныматәа убарҭ ирышьашәаламзар, дгьамадоуп ҳәа лзырҳәаргьы ҟамлои?

Аслан баѡыш мацараҟны ҳаҟазма, алмасгьы ҳашьҭан. Уи, ишудыруа, амаденқәа иреиҕьуп ҳәа иҧхьаʒоуп. Арҧшʒара адагьы, иматәахә дузар ҟалап ариаҟара ашкәакәақәа рыҿзадыршьылоз. Ашкәакәақәа ҳәа сзышьҭоу, атәымсасцәа ашьагәыҭ жәларқәа бцьармцала ирҽагыланы иршьуаз шьны, иаанхазгьы наҟ хара-хара иахцаны, аҭыҧ беиақәа знапаҽы иаазгахьаз роуп.

Сара сыбла иабеит, дад Шәарах, адематҳан дуқәа жны, зықьԥыла изхамыз, изшәымыз аиқәатцәақәа – атәқәа мҟәыбала ишхаргалоз анышә, нас, аиаҳәақәа ирныжьланы аҙы шатԥдыршоз, ишыдраҙоз, ианбалак ишырхәуаз. Уаԥстцәык азна ахьи алмаси риуразы, заҟа ԥстазаара уи адематҳан итазуаз здырхуада? Урҭ ажра тцаулақәа аихац рыкәыршан, уи иакәшан игылан аҟарулцәа, абԥьар кны ирҷаԥшьон. Атәқәа аусура ашьҭахь агәашә иантытцуаз иианкыланы еимырдон, рсасақәа аартны ирҭаԥшуан, аҳәсақәа, ахацәа рыхқәа ддырҳәон, ԥьара цырак иадамзаргьы ахьы, ма алмас адәныҟа ирыцәтыргар ҳәа ишәаны. Ус акы здырбалазгьы, иара уатцәкьа ирылгон…

Уажәшьҭа еилукааит ҳәа сыҟоуп, сысас, дад, Аублаатәылатәи арԥыс, цәаҕәареи рашәареи рыда акгьы ззымдырҙоз, днашьҭаҳауа дызцыз ачаландар хыԥәкыс иамаз!

Ачаландарқәа абна тоурақәа раиагәара ианнеилак, еизыԥшуан, хазы-хазы атцалара рцәымҕын, ишәарҭан. Амахәеқәа еишьҭагыла ишнеиуаз иҽыжәыз иԥсырҭа иналаҟацар ҟалон ашҳам зыхьшьыз ахҿақәа. Зыпсы ҭахоз иаразнак иабԥьар дахон, иалагон аибашьра. Ашкәакәақәа – шәақьмцала, егьырҭ – хыцлеи хәымпаллеи. Хатала знык-ѡынтә раҟара срылаԥшхьан абарҭ реиԥш аидысараҟәа. Аԥхьатцәкьа исзеилкаауамызт ашьагәыҭ жәлари ашкәакәақәеи агәаҕ ирыбжьаз. «Арҭ ишырзырҳәо еиԥштцәкьа ибнаууп!» сгәахәуан. Аха нас, иаҳҳәақәо ирзууазеи, сыблақәа хтит. Даҽеазныкгьы агәра згеит сара, адунеиажә иахьабалак залымдарыла ипеипеиуа ишеитцатәыз, иахьабалак ииааидаиатцахада ҳәа ақәпара шцоз, иахьабалак мчы змоу иҽаԥхьа мчы змам ахара шиду!

* * *

Лакәума абри атаҳмадажә исеиҳәо ҳәа угәы иаанагозаргьы ҟалап, дад Шәарах? Иԥьоушьартә иҟами

нас, ишырҳәо еиԥш, атәатԥлаѡа сшықәыз аҳатԥлаѡа сахьықәлаз, Ҭырқәтәыла сшыҟаз Африка сышнанагаз, абахҭа еиқәылашьцаҽы ашьра зқәыз рҟарс сыштакыз, схы сақәиҭны, адунеи зегь реиҳа иҭбааз асакара сахьықәнагалаз?

Ус иаҭаххеит слахьынтца-лаҳәеиқәатцәа! Аублаатәыла саақәтцижьҭеигьы, сахьнеилак уаѡ дызқәымшәац акәын исзыԥшыз. Изиҭаххазеи, Анцәа злыԥха ҳаура, ахаангьы цәгьара зымуц абасҟак иргәаҟра? Издыруада, сабацәа, урҭ рабацәа ирызхымхуа гәнаҳа дук рухьазтгьы, рхы рызҽымхуа ашәиԥхьыз рышьҭазтгьы?

Уажәшьҭа ишԥазурыз, слахьынтца еиқәатцәа сахькыднаҟьалакгьы, зехьынцьара ачҳара сыҷнахлар акәын, сара сзын мацара иаԥҭаз цьушьарын ажәаԥҟа: «Ачҳара ззымхаз – нышәынҵрак изхеит».

Урҭ зегьы ирзаауазеи, еицырдыруаз амчра зымҟәытцакыз вали Селым-ԥашьа ишьра баша усмызт, иаарласны сус иахәаԥшны, зегьы иахьырбарҭоу снаган, схы схагылаҙамызшәа ахҭәара сыкәрызбеит. Сҭакын сара, Ҟарабурун* ҳәа изышьҭаз амшын кыр иалахалаз ашытцәраҽы, қәабцьангаратцас еиқәатцәхаҳараҙа иқәгылаз абахҭа аҟарс ҭылашьцаарақәа руак аҽы.

Абар уажәшьҭа хәымз инархылеит сус рызбаахыс, аха, схатагьы иџьасшьоит, аҟарс ашә аатуам, сымԥынҟа уаѡ дыкәлом, сырхашҭзаргьы сеидру?!

Ицәгьагәышьоуп аԥсра ҟадыць азԥшра! Ишар – ихәлаҙом, ихәлар – ишаҙом. «Иалгандаз, цьушьҭ, наҟ, сҭынчымхарызи» ҳәа сыгәжәажәон, егьырахьҟа изуз ацәгьара сахьхәны сыҟамызт, сшьа стеит кәапеилатцәкьа, аԥсы ахысхит Фелдышьи саҳәшьцәеи зыхәлабгаз агәылшьап!

Аха сара исыкәзызар сҭаацәа? Сашьа Мата Езмыд дзалымтцыкәа дырԥыхьашәазар, цьара бахҭак аҭа-

*Ҟарабурун – (тырқә.) ашытцәра еиқәатцәа.

баара даҽуп. Рымч ршәахьеит ҳәа ираѡсуамызт сани саби, иахыргазар акәхап џьара, рыѡнгьы асқьар лажәцаны ирбылуан…

Сазтцаарыда, исазҳәарыда стаацәа зықәшәаз? Аҟарс атҙамцқәа ҽаҳауп, идагәоуп, даара уҙырѡҙар, зны-зынла иуаҳауеит абахта зхықәгылоу аҽыбгара иатцажьу амшын агәрымбжьы – уаҳа акгьы.

Сналапалашәа исҳәозаргьы, баша иҟамлазаап сара сыкнаҳара аргәагәара. Африкантәи саныхынҳә, дырѡегь абахта сысташәаз стытцны аублаақәа санрыхьза, убасҟан ауп зегьы анеилсырга. Аублаақәа ҳцеи бзиахә Таҳир иоуп исазҳәа. Уи усҟан Стампыл атцара итцон, Алоу-ипа Шьардын уаѡ нага итаацәа дырзааигәан, урт рыла даара имазаз аусгьы иаҳаратәы дыҟан. Аублаак итәы иаѡшәан иҟаломызт. Ҳара атаацәа ҳаазамта иакәын, ҳапсырта, ҳазырта еилкааура дҳашьтан… Уажәшьта урзызырѡла Таҳир исеиҳәақәаз…

Аҳәынтқар итәарта ахан акәшамыкәша есымшагьы иҟоуп амцҳәара, аитцашьыцра, агәреибамгара, агьангьашра, апсахра, ажәакала, лассы-лассы ашьаартцәыра усқәа рахь ауаа назгало аҟазшьақәа. Цьоукы рышьхәамышьхәа ыҟамкәа, урт аизыҟазаашьақәа ирыкәзуеит, даҽеашьоукыхгьы машәыршәа, сара сеипш, рыпсы ҽнахуеит.

Абас ауп мҳацьыр шьхарыуак вали Селым-пашьа дишьит ҳәа авизир ду иаиарҳәа: «Ҳаи, иқәақәра згааит, уи ашьхарыуа арпыс! Алажә, иқәнагозтцәкьа дақәшәеит!» – иҳәан, дгәыргьатцәа дѡагылан, асултан адырра иитеит. Уигьы дшеигәыргьаз имзазеит. Агәыргьаҽҳәаша изназгази иареи шьыжьхьа еицырфеит, амш шыцәгьазгьы, шәарыцара еиццеит.

Иҟалаз уи ауп, Селым-пашьа рыгәтатцәкьа дгылазаарын асултан Абдул Азиз иахгара еитцызхыз «Осман ҽыцқәа». Урт еилапыххаа ианықәыртцоз, Се-

лым-цашьа изиламкьысит, ирымамызт дызлаҽаԥырҽеышаз рацәак, аха хәыҷы-хәыҷла, маӡала акы даҳзаҽаршәыр ҳәа азкылпԥшцәа ишьҭатцан ирыман.

Абас, сара дҭасырхазаап асулҭан зегь реиҳа ишәарҭаз ҳәа иипхьаӡоз иаҕа. Убри аҟнытә, сара сыкнаҳаразы ақьаад имҭцаз шьҭихуан, ишьҭеитцон, иахьамзар-уатцәы ҳәа иргәагәон.

Усҟан асулҭан ихан аҽы аматцура иалаз ҳара ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын, сыӡбахә цьара ианыррҳәоз иара иҽеирдагәон, машәыршәагьы иҽытцаиршәомызт ҳшеиуацәаз. Зеиԥш ҟамло егьыҟам ҳәа иапхьаҟа днаԥшуан, сара дагьсыцхрааумызт, дагьсыгәҭасуамызт, иара иматцура акәӡан дзызхәыцуаз. Аха уи дыззыԥшыз аамҭа анааи, сахьырга-сахьаарга уаҩы изымдыруа, абахҭа сынҭганы сдырӡыртә еиԥш аусҟәа еиҽикааит.

Абахҭа ахылаԥшҩы ауаа рыкнаҳареи рыргәаҟреи рзы аԥышәа ду змаз, нахьхьи Сҭампыл, зегь зымчу ихан аҽы сыкнаҳара здыргәагәоз еилкаатцәкьаны имамзаргьы ҟаларын, аха Алоу-ипа Шьардыни асулҭанпҳәыс Шьандеи рыбҕа имамзар, ашьра зқәыз сара абахҭа сытганы сизытырымызт.

Уахык зны, атҳ акыр инаскьахьан еиԥш, ԥхыӡла сеимдо Аублаатәыла сшалаз, аҕьҕьа-агәгәаҳәа иаадыртит аҟарс ашә хьанҭа. Иааҩнаҵҵеит цәашьқәакгьы. Абахҭа ахылаԥшҩы дааҩналеит, ахаан исымбацыз мшынуаҩык дицны. Уи дкаԥдануп уҳәаратәы дыҟан уахьихәаԥшуаз.

– Абар, нас, иоура, итбаара, дзакә хатцоу! Дпелуанымкәа дыҟамызт ианиааз! Изхара иҽатцазар, итып аҟны даауеит лассы, аԥыр атцкыс алаӡара змоу уаҩуп, иудыруаз! – даацәажәеит абахҭа ахылаԥшҩы, ацәашьы сыдырҵҵало. Алҩа цытҳапытҳа ишьҭуа, атҭатынжәга лакьыта зҽытцакыз акаԥдан даасыдгылан, снарҳәаарҳәуа сыхәаԥшра дналагеит; зны

смахәар аиатцәа жьышәқәа днарықәгәгәа-нарықәгәгәеит, нас сшьаргәацә ажьышәқәа, сыблақәа днархыпшылт, аугә хьанта ахашьа здыруа рахәык ааихәоз цьушьарын…

«Сыкнаҳага сазнымкылар ҳәа ишәома, ранацьалбеит, ариаћара сшәо, скапануа?» – схәыцуан, сыбла ашьа хытцәало сахьрыхәапшуаз. Дара неицәажәан, уаҳа иаанымхакәа индәылтцит. Ићарулцәа снарапырцеит, сшьамтлаҳәқәа ғьарғьаруа. Атцх еимаҳан илашьцан, ақәа кыдхаҽа илеиуан. Ианаамацәыс, сылапш нақәшәеит ацәқәырпа иарзазо аҿыбгарра иадгылаз апраґба. Иаасцылаз еибарццакуа аґба сынтаргалеит, иаргьы иаразнак амшын инхылеит.

Еилыскаait ићалаз зегьы. Абахта ахылапшѡы, ихатә рахәык еипш сыхә ытцихит, ситиит, иҽыкнеиҳаит иҳәап, ма амшын иҽеитеит иҳәап, урт реипшқәа уажәы ибазма, иага ус баапсқәа еитцеићәаћәахьан. Саазхәазгьы мариала сааихәазар акәхап… Ганкахьала, анс-арс акәу, сгәырґьалар акәымзи, акнаҳага сахьацәцаз, аха даҽеаганкахьалагьы, иахьа уажәраанӡа асултан иҳәынтқарра азакәан сатанакуан, акнаҳага сыхәда иахашәаанӡа уи сахьчон, исхылапшуан, сбаандаѡызаргьы ауаѡы ҳәа сыпхьаӡан, уажәшьтарнахыс сытәхеит… Саазхәаз иитаху сылеигӡоит; сишьыр ћалоит, сиблыр ћалоит, аха ус зуузеи ҳәа аӡәгьы дахьирхәуам.

Абрагьра иазкыз апраґба, ахы иацәшәон, инцәытцагыла-аацәытцагыло амшын ихын. Сара сыдагьы аґба абаандаѡцәа тан, уи атәцәа раахәареи рытиреи ишазкыз адырра уадаѡмызт. Ашьтахь қалақь дук аҿы иааӡыхгылт, уи Каир акәын. Убас ауп сшаанагаз Исмаил Сабах инапахьы.

* * *

Ҳчаландар иаҳа-иаҳа инаскьон зны сакара мѡала, даҽеазных – абнатоурақәа ирылсны, аӡиас дуқәа рыпшаҳәақәа ирныланы.

Срықәшәеит сара Африка агәтаҽы имохарцәа* ҳәа жәларак. Уаа ныршарақәак, рыжәԥақәа ԥцаԥаны, рʒарақәа паны, ахацәа неиԥымсрыда зегьы аҟама ныҟәыргоит, аҳәсақәа ҳатырла ирызныҟәоит, урт иадырҳәоит аԥхьарца еиԥшу амзад. Абарт збалак кавказаа игәаламшәар ҟалом. Избеит сара амаврцәа, имазеренцәа,** абамбарцәа, алмас аԥшаара иазҟазаз амханцәа уҳәа убас егьыртгьы.

Избеит сара нышәаԥшьыла ишьыхыз аԥацхақәа, атаацәа рхәы ахьыруаз ахәыштаара, исаҳаит ихаакәакәараʒа ахыбра иԥахылтцыз алԥатɡә афԥы, акисиҳәа арбаɡьқәа рҽытбжьы, занацәа гәхьаазгаз аҳәарақәа рыҟаабжьы, амҟәыба иалхыз, калебас захьʒыз, ҳара ҳныга еиԥшыз рытцакны ажәқәа ахьырхьоз, ркьапа ыргьало ауасақәа аԥыжәсыжәҳәа иҳәуа адәы иахьықәыз, аԥьмақәа атɡлақәа иркыдыззалан аматɡə ахьырфоз. Избеит ацəматəа нытɡаркьакьо иахьыцəаɡəоз, аԥыықəреижəла ахьырҟьоз, ататын ахьеитɡарҳауаз, ҽагада даҽеа мыругак ахьрымамыз атыԥқәа рҽгьы снанагеит.

Абарт зегь схатəык збазшəа сдыргəыргьон, аԥантхьра зхытцəахьаз сыԥсаҽы, хəычы-хəычла ацəхəатара иалагон анхаԥра, мшəан, уажəы салхəдаан умҳəозар, дара реиԥш саргьы саарыхԥымзи!

Цьоукы Аллахтаала итцаныхəон аԥьаамақəа рҽы, егьырт – ашкəакəақəа мчыла ирыдырцалон ақьырсианра, динс ишьтырххьан, даҽеаԥьоукыхгьы атɡла ԥшʒақəа рымтɡа амра нцəа итцаныхəон.

Иагараан срылаԥшхьан урт рныхəамԥаԥгашьа, рчараушьа. Еизибагон цьарак, агəыргьара иханагалоз аҳəса, ахацəа, ахəычқəа. Иаацəырыргон агəаҟреи алахьеиқətцареи згəылыжжуаз ашəақəа. Иахьагьы

*Имохарцəа – туарегцəа, кавказтəи араса иатцанакуа ус ауп рхы ишашьтоу.

**Имазерен – аберберцəа.

сгәы иқәыѡуеит иаапымтҵәаҙакәа игоз там-там* абжьы, уажәраанҙагьы сыбла ихытҵуам ҳәсеи-хацәеи ржьы ҟьантазқәа еихыѡаҙо, шьапышьтыбжьыла ирдыдуа ианыкәашоз.

* * *

Хәышәѡык инареиҳаны аиқәатҵәақәа еидцаланы, апслымз сакара иқәцаланы инарцон. Ҳчаландаргьы урҵ ирцәыхарамкәа ирышьтан, апсыбаѡқәа иахьабалак иаабон, амѡацәгьа зызхымгаз антҵәара иаҽын.

Урҵ арыцҳақәеи сареи лахьынтцала ҳаипшын… Урҵ иҳәынҷан инарцоз реипш саргьы сымҳацьырын… сыпсадгьыл сацәызхьан, стәитәыхын, лак аҟара ҳатыр сыкәмызт, иаасгәыдтцан аҙәы сишьыргьы, срыцҳазшьоз ҳәа уаѡгьы дыҟамызт. Ҳазлеипшымыз, дара еиқәатҵәақәан, сара сышкәакәан, аха разҟыла ҳаипшын, лахьынтцеиқәатҵәараа ҳакәын!

Уахык зерибк** аҟны дареи ҳареи аицыпхьара ҳақәшәеит. Итҟәаны инарцоз мѡанызгоз аканауеицәа реиҳабы дааин, ҳчаландар апыза диҳәеит:

– Ҳахьаангылаз аҭып сгәапхом, иааҳакәыршаны аиқәатҵәақәа нхоит, насгьы апстҳәа ахчылара иаҽуп, ишубо, уи рхы иархәаны, иҳақәлар ҟалоит, ачапшьара сыргәгәарц стахуп, учаландар иацу унарылапшны, жәаѡык раҟара сыҵ, амалагьы истахым, апара сшәоит сара…

Исмаил Сабах, апара аҙбахә аниаҳа, амыргәыргьа ихы италеит, сара сназлаз, фѡык ҳаалхны ҷапшьара ҳдәықәитцеит. Ҳееиѡхны аканауеира ҳақәгылон, сара саамҵа анааи, снеины стып аҽы снагылеит. Амзагьы ихәацыхәапшьха иѡагылан, асакара ҭбаа-ҭыцәра иаақәлашеит. Сапхьа, иҽыбгаз амар-

---

*Там-там – адаул.

**Зериб – (араб быз.) ачаландар аагыларҵа.

малташь бахә аԥеыхақәа адәы иқәжьызшәа, еилараа еилажьын итҟәаны иргоз аиқәатцәақәа. Иџьоушьашаз, атҳ агәахьы ишнеихьазгьы, дызуст-заалакгьы аҙәгьы дыцәамызт, амза ахьырҽалашоз рхаҽқәа бѡа лыхызшәа, рыблақәа камкамуа, акы иазыҙырѡуазшәа иааԥшуан. Сааигәаратцәҟьа арԥыс наҙааҙак, имашьхәылтцқәа аԥслымҙра иларсны, инапсыргәытцақәа ицламҳәа рынтцаны, ибла ааихмырсыгъҙакәа, абра сааин саагылеижьтеи сыхәаԥшра даҽуп. Зназы, уи иблақәа сара сахь имаз ацәымгра рхызбалеит, аха ԥытрак ашьтахь, урт даеак сарҳәо иалагеит:

«Ани аби умоума уара?» – итцааит аблақәа.

«Исымоуп!» – наратаскит гәаныла.

«Аешьа?»

«Дсымоуп аешьагьы».

«Иабаҟоу, нас, утаацәа?» – итцаахит дара.

«Иахьыҟоу сыздыруам, дареи сареи ҳаицәыҙхьеит!»

«Ҳара ҳаиԥш утаацәа тҟәаны цьоукы инарцозар, урт ахьеилатәоу сара сашьа ҟарулс дрыдгылазар, – саҳәара иаҽуп арап иблақәа, – угәы ртынч, сара сашьа иакәзар, урт рыԥсы ҿихуеит, уи идыруеит аԥсадгьыл зыԥсоу. Урт ҳара ҳаиԥш еидпахлазар, рҽаҳәагақәа злаԥырҟаша ритоит, Уаргьы уҽаҳәам акәымзар, утәуп, узиндоуп. Уаха уара иулшаны ҳаушьтыр, уатцәы, уара уԥсы даԥшәмахап даеаҙәы. Аԥстҳәа ԥсеиқәырхага еилаханто асакара ианыланы иааиуеит, уццакы! Уццакы! Иуцәшар ҟалоит!..»

Абас бжьыда, ажәада, гәтыхала исацәажәоит мгәацәха аԥсылмҙра илажьу арап иблақәа. Аиаша уасҳәарами, урт рыцьбарара сзымчҳакәа ашатцәышатцәра салагеит. Мчыла сыерыҟәганы сахьынаԥшлакгьы дара сыпгылон. Уи шцьасшьоз, стаацәа рахь иниаҟьеит схәыцра, урт рхаҽқәа, ма хазы-хазы, ма цьарак рҽеизакны, сара сахь аԥслымҙра илууаа рҽаар-

хеит. Сышьҭахь иааины игылазшәа слымҳа иааҭаѡит исызгәакьаҙаз урҭ рыбжьқәа. О, анаџьалбеит, заӄа ихьанҭарази, уи ауха сара сзы! Еилажьыз ауаапсыра сѡархыпшны ажәѡан аштцахь санынапш, атцармақьа еипш итцшәаахьан, рацәак ихарамкәаны, асакара ԥша иаманы иааиуан анаӄәа, дук мыртцыкәа иныбжьахәаша ицашт амзагьы… Лассы атцх лашьца нархатәашт зегьы. Урҭ ашьагәытуаа рҽаҳәагақәа ԥыӄӄазар, рышьҭыбжь мыргаҙакәа ацашьа иақәшәоит, апша итцысыз иаразнак еиманапсашт апслымз ианпыӄӄалаз рышьҭагьы… Қлыбки ҳәызбаки заӄаѡы еиқәнархарыда, анаџьалбеит!

Сгәазҭаз аблақәа шсыхәапшыц исыхәапшуеит скылкааны. Снаскьеит шьаҽақәак уи арԥыс иахь. Иапхьа ашьшьыҳәа апслымзра инылапсеит ақлыби абичақи… Лассы сара стып аҽы даҽеа ҷапшьаѡык даргеит.

Ауха шаанҙа, смахҽ ахьтәаз саваиан, сыцәазшәа ҟатцаны, уажәы-уашьтан иҟаларызеи ҳәа сыпшын… Ацәылашамҭаз аҟәҟәаҳәа ахысбжьы геит, итцысит аґьалпал… Ҳнеизар, аҟарулцәа хѡык шьны ишьҭан, итҟәан иргоз ауаа, анаӄә лашьца асакара ианхытцуаз иалагыланы, рыуа-ршәаџь зҳәара аҙәы даанымхакәа ицахьан…

* * *

Сзықәшәаз даҽеакгьы уасҳәап, дад Шәарах. Сахара ҳәа изышьҭоу асакара ҳашьтахьҟа иианыжьны, ѡбахпа мза алада ҳхы рханы ҳныҟәахьан. Исгәалашәоит, амра ладантәи ҳатцапшуа ҳнеихьан. Рацәаҙак ихарамкәа, арґьарахь, иґьазґьазуа иаацәыртцит иҟәашкакараҙа анаӄәа зықәжьыз шьхарак.

Аублаатәыла сықәтцижьҭеи убарҭ раӄара ҳара ҳашьхақәа иреипшыз џьаргьы исымбацызт. Амшын Еиқәа аҟәара сықәгыланы Кавказтәи ҳашьха ссирқәа сыргәыдыпшылозшәа сааӄалеит зназы. Исцәыҙхьаз

ҭах гәакьак абра дсыниазшәа, сгәы ҭыпрааит. Исызцәыртцит схала исызмыртәоз хьаацәгьак, истаххеит анкьа зны гәырҷыхагас исымаз – шәарыцара ацара, ашьхақәа сыԥхьозар акәхарын… Сшәақь агәҭа кны, адыххәа сыпо, ахәырпхәа аӡыхь казказқәа снарҷыхәо, сааԥсар, хаҳәык снықәтәаны аԥхӡы сыларбо, шьабсҭак анбацәыртцуеи ҳәа сылаԥш ахраҷкьарақәа ирыхго сдәықәымлар сзымчҳауа саатагылт, еиҭасҳәоит, ашьхақәа сыԥхьозар акәхарын… Исмаил Сабах иасҳәар, сагьишьҭуам, алажә еиԥшгьы дсацәхәауеит, абцьаргьы сиҭашам, бцьарда снапы ыркало сабацахуаз, аха ҳԥыза «асакара бжьас» илеишәацәгьарагьы схадыршҭит урҭ ашьхақәа!..

Цқьа ицәылашааназа хра казказрак саҷаланы акыр сԝаскьахьан. Ус, амрагьы ԝагылан, аҳәитцәхәа амрахәага аасықәнаԥсеит. Шьыжь заӡашла рҿыркәабан, еилаарцыруа снарылаԥшит ашьхақәа. Ажәԝан цеицеира иадызбалон ашьха уарбақәа еилаԝеиласуа, сагьаарытцашьыцит… Еҳ, иаҳауеи, урҭ реиԥш сҳаракызар, сызхара исымбарызиз ашьхатәыла, издыруада, сылаԥш нахьысыргьы Аублаатәыла.

Аҷақьа анхытцқа наҟ, рԝаш ҟәытцәак агәгәаҳәа абжьы саҳауан. Убрахь сынаԥшыртаны акәын ахалара сшаҷызгьы… Ус, сылаԥш нарықәшәеит ԝ-шьабсҭак еишьҭагыланы ашьшьыҳәа арԝаш ахь албаара ишаҷыз… Сҿаарманшәаланы ахаҳә алгәыгәра сыҷенавазӡеит, аха макьана ашәарахқәа цқьа избарҭам, ицәырҟьацәырасуеит, рымариа сырҭом. Ус, иаҳа ижыцәыз руак, ахаҳә ҟьаҟьа ду иаақәгылт агәышпы сыҭаны… Атцықьхәа иаатҟьеит сшәақь, ахысбжь хәаа-зарауа, ахрақәа еимдо инарҷаԝит. Издыруада уи еиԥш абжьыцәгьа ари ашьхара кәазаҷы ахаан имгацзаргьы. Ашьабсҭа қәпақәсуа ишлеиуаз, арԝаш ахықә инықәхәаит. Уахь сылбаауеит ҳәа ашәақь агәҭа кны аҷақьа санаахықәгыла, аикәатцәақәа иреиуаз арԥыск сымариаша нырцә, ихыц неитцыхны,

ихәымпал сара сзеихсыз ашәарах ахь идәықәитцарц игәы ишҭаз мѳашьо дышгылаз сылаԥш наиқәшәеит. Иаргьы икылкааны даасыхәаԥшит, ихыци ихәымпали ларҟәуа. Сналбааит ҭаҟа. Ахаҳә дуқәа снарыкәгыла-аарыкәгыло арѳаш снырын, Ажәеиԥшьаа исанеишьаз снахагылан, ахәда аацысҟеит. Сыхҭыгәлаѳ сихәаԥшын, дахьгылаз дгылоуп, сара сахь дааԥшуа.

«Ууаи арахь!» ҳәа снапы насҟьеит, иаргьы исҭахыз еиликаан, дыкәкәаҙа дынҭалан, абри сҳәонатцы дааин дасыдгылеит, маҷкгьы даасеихырхәан, ажәакәакгьы иҳәеит иара ибызшәала, «удырѳатә еиґьхааит!» ҳәа акәхарын иаанагоз.

Ашьабсҭа ацәахыхра сахьаҷыз, ихыц нышьҭатцаны дааин даасыцхрааит. Ҳабацәа шьхатәыла иныҟәыргоз рԥьабз еилазгозма, акәац анеиҷысх, ѳыцьараны исшеит.

– Уахҭыгәлаѳуп, уҷаҭцахәы алазаарын, Ажәеиԥшьаа иҳаҭәеишьаз, ҳалалс иуоуааит, абар уара ухәҭа! – сҳәан, акәац абжак иапхьа инаган инышьҭастцеит. Иблақәа аразра рхыҳәҳәыла даасыхәаԥшын, исҳәаз еиликаазшәа, инапсыргәытцақәа неидыпсаланы, мрагыларахь ихы рханы дааныҳәаныпхьан, акәац идикылеит. Нас, ихәда иахаз аимхәыц еиқәаҭәақәа руак ааихихын, иааган инапала сыхәда инахеитцеит.

– Нгәыги! Нгәыги! – ҷааиҭит уи, ихысгамацәа игәышпы иадкшало.

– Заурҟан! Заурҟан! – сҳәеит саргьы, иара иеиԥш смацәа ҟатцо.

– Заурҟан! Заурҟан! – ибжьы ѳҭигеит сыхҭыгәлаѳ, ахьырхьырҳәа дыччо.

Днеиқәкьашан, абри сҳәонатцы, афархь ааган, амца еиқәитцеит. Акьаԥатра еиԥш имаҟа иаадҳәалаз ааиртын, аџьыка аатигеит, афасара днылаххын, афѳы хаа зхышәшәоз тцла ҷыск аапҟаны кәац ҙыга тцәык алихит. Иара ихәҭа акәац ѳ-жьыхәҭак ламисан, атцәы илахатцаны амца илыҷеҳәеитцеит. Ианиҙ,

схәы ааган иаасиҭан, ҳнеидтәалан акраҳфеит. Напыла-шьапыла ҳшеицәажәозгьы, ҳаилибакааит, уимоу ҳагьеибарҽхәеит. Ҳнатәазар, ибла ҭаа сшәақь дахәапшуан, инаганы ианынеисыркы, ихы-иҷы ааихалашеит, апатрона нҭасыршәын, алахысшьа анисырба, игәыргьара изытцәахуамызт. Ахаан уи еиԥш абԥьар инапаҷы имкыцзаргьы ҟаларын, иҩашьомызт уи еиԥш акы имазар шиҭахыз. Издыруада ихы алеихьчарц иҭахызтгьы? Мамзаргьы иԥсадгьыл ахақәиҭраз иҭахызтгьы? Сандәықәла, иаргьы даасышьҭалт, иаҳа иааигәаз мҩахәасҭала архаҟа сылбааигеит. Ҳаицрытцуа ҳаналага, сшәақь сыжәҩа иаахыхны, аҟанҭаруазгьы нацтцаны: – Иудкыл абри, зыԥсадгьыл иацәыʒхьоу мҳаԥьырк имҭаны! Хьʒы алоугааит!» – сҳәан, аҭыкьхҳәа схысны инеисыркит. Иблақәа ччеит, сааигәыдиҳәҳәалт, иашьаҭас, исҳәаз еиликааит ҳәоуп иахьагьы сшыҟоу. Анаара иалкьыз ахаҳә дықәгыланы, дкалаʒа, ишәақь агәҭа кны, ицқәа ҟәаш-ҟәашʒа дԥышәырччо дсышьҭаԥшуан, хараʒа сцаанʒагьы.

Ԥьашьатәшәа иубозаргьы ҟалап, дад, уи аҷены сгәы иааҭаххалак ҟаҵо сахьдәықәыз! Иуасымҳәеи, ашьхақәа сышьҭырхит сырԥеиԥеиуа, исхадыршҭит сыштәитәыхыз!

* * *

Ача кәампеи абанан шабеи згәы ԥнатҵәахьаз, сҩызцәа ари иназгоз ашәарахжьы рзымхаргьы, ахәырпҳәа тәан цаҳәцаҳәак дсыржәып ҳәа сгәыргьаҵәа саауан. Аха сгәы сажьозаарын, ашьха ҳараккәа анызба, исхашҭзаап сзакәытцәкьаз, исхашҭзаап хынтә сшыртихьаз, хынтә сшаархәахьаз. Зегь зхароу, сыгәнаҳа зықәшәаз, ашьхақәа роуп, урҭ мыш затцәык акәзаргьы, сышьҭырхит ажәҩан ахь, исыздырхынҳәит амҳаԥьырра иафахьаз, аԥслымʒ сакара икәыʒхьаз сгәамч.

Агәыԥ сышрыламыз изгәамҭо дыќазма Исмаил Сабах, дахьыќазаалак дшәыԥшаа ҳәа сҩызцәа еилацаланы дышрыдгылаз, саарыхҭыгәлеит.

– Ушәаќьи уќанҭаруази абаќоу? – даасазҭааит иаразнак.

– Амҩан абрагьцәа сыќәшәан, исцәыргеит! – аҭак ќастцеит сара, сызҭаз ашәарах ажьгьы наган, иаԥхьа инышьҭастцеит.

– Ус гәабзиара уоуааит! – днасыќәхәааит ачаландар ԥыза, – урҭ уҭиит, рыхә ытцухит, уашьцәа абнауаа ракәхап изааурхәаз. Ҳчаландар шнеиуа, аќәќәаҳәа иааҳалатцаны ҳаландырҭәарц ауп иузбаз! Шәисны, деиќәпах дҽашәҳәа! – нарыдитцеит аќарулцәа. Жәаҩык ауаа ласыќәеибаҳәан, спахны сҽаҳәаны иаԥхьа снаган снышьҭартцеит. Нас, акаҳуа еиќәатцәа ыжәны данаалга, иаашьҭихит иќамчы, аԥҭатца ќьаќьа аҳауаҽы иртќәацуа даасхагылеит.

– Иҳәа, ушәаќьи уќанҭаруази зааурхәаз зустцәоу, насгьы заќа рыҭнухыз?

– Иуасҳәаз ауп, уаҳа акгьы сзацтцом! Амала, суҳәоит, алажә еиԥш ќамчыла сумыпќан, ухатцазар, исгәыдтцаны усылга! – сиашьапкуан дышсысуаз ангәаста, амаҭ еиԥш шьҭахьќа сышьҭыхәазаны анаскьара саҽын. Аха исҳәоз заҳауадаз, ашытцә-ашытцәхәа сыќәшәара иналагеит аќамчы. Еех, анаџьалбеит, аамтаќәа шԥеитасуеи! Аублаатәыла сшьапы анықәгылаз, уажәы сжьы иалапо аќамчы аԥҭатца Бзоу инахьысыр, уи зуз икьатеиќәа исырԥхьаӡара сыќан. Мап, мап, стәитәыхзаргьы, суафуп, астцәќьа ќамчыла аӡәгьы симыпќацызт.

– Уаҳа усыламкьысын, уесуршьуеит! – сиҳәон сара, аха иаҳа-иаҳа аќамчы сыжәитцоит. Нас исыхьыз ҳәа акгьы сгәалашәом. Аддыҳәа ипытцәтцәеит сҽаҳәагакәа, али-ԥси рыбжьара иќамчы лаимпытцпааны, иаапытцәтцәаны, убриаќара ирыгәгәаны исыршәит,

иахьҟаҳазгьы уаѽы изгәамҭо. Сыпсы алагаѽагара сцәыхьанҭан иапхьа сгылан Сабах, иаразнак сшигәыдлара. Жәаѽык дырѽегь еиҭаласықәпапан, ғәғәала сырпахит. Сара изакәызаалакгьы аҽҟьара ҳәа саламгазеит, адырѽаҽены шьыжьымҭанынза аҙәгьы дсызхьампҵшит, иара ус апслымзра сылажьын…

Адырѽаҽены, ииҳасабыз сеидру, Исмаил Сабах ихала даасхагылан, иаҳәызба аатыхны, сҽаҳәагақәа ааԥиққеит.

– Уца, какал кы, нас уус ахь унеи! – иҳәан, гәалак имазамшәа днаспыртцит.

Убри аҽенынахыс, егьырҭ еицыз раасҭа, хԥыза иаҳа смаршәа икуа далагеит, зны-зынла даасыԥхьалон, дсазҭаауан, сабжьгарақәагьы дырзызырѽуан, ак ансеиҳәозгьы иаҳа иҽераԥсышәаны дсацәажәон, аха сара мѽашьарада издыруан, ҳчаландар ԥыза, исылоу сымч зегь анаасылицәцәаалак, уи сҽаҳәагақәа злаԥиҟаз ибичак сыбга ишалаирҟацоз.

* * *

Ҽнак, Бирам шьыбжьхьа ҳзааигараны данықаз дагхеит. Ҳшизыпшыз, ашьыбжь лхытцын, амра кыр илҭагьалеит.

– Ихьзеи, иҟалазеи, ари ас ҟаитцалазомызт, сара егьсурым, аха уара амла уаҳаркит, хәашамашак иумтцаҳтцозгьы ианаамҭаз иунымиеит! – иҳәон, Заурҟан хьаас иҟаитцеит. Дааиуазар акәхап ҳәа игәшәы-мшә исҳәозгьы дазмыртынчит, цьара дызтәом, амзырха дықәгьежьуеит, уажәы-уажәы агәашә днылагыланы дыпшуеит.

Ус, илабашьа аакыдихын:

– Дад, сара Бирамраа рҽынза снеиуеит, ирытцашәазгьы збап, лассы схынҳәуеит, – иҳәан, иҽынеихеит. Агәашә аартны данынҭытцуаз, Бирам дааипылеит. Ажәакгьы иамҳәазакәа даахынҳәын, илабашьа нкыдиргылан, днатәеит.

Бирам даасыдгылан:

– Гәыбҕан сумҭан, Шәарах, ухатцкы, – даацәажәеит иара, – аԥшәмаԥҳәыс лгәы рахәымкәа дышьҭоуп, афатә ианаамҭаз иаҳзахьымгъеит!

– Илуазеи уԥшәма? – стаарит сара.

– Иахатәиашара лхы лхытцны ицон, иахьа маԥк дааԥшит!

Еибаҳҳәоз Заурҟангьы иаҳауан, аха изакәызаалак даламцәажәеит...

– Крыфан ҳаналга Бирам аԥьамқәа, амҳатцәқәа имакәан инҭатцаны дандәыцәлоз, снаидгылан:

– Даҽеа ԥытрак умааир, Заурҟан уахь душьҭалан днеиуан! – ҳәа наиасҳәеит.

– Ҳаи, сшьапқәа ԥтцәанда, издырыр, даҽеа ҳамҭакы сҽеаанысымкылози! – иҳәеит Бирам.

– Избан? – сиазтцаарит сара.

– Жәашықәсаҟа ҭуазар ҟалап саб аҭаҳмада сыѽны ашә дхымтцижьҭеи! – Заурҟан имаҳартә еиԥш ибжьы аармаԥны даацәажәеит Бирам.

– Изыхҟьазеи уи?

– Даҽеаԥьарагьы днеиӡом! Сара сахь иҽехьакра зыхҟьаз, сыԥҳәыс длызгәааны дахьыҟоу акәзар ҟалап, ишудыруа, хшара дҳамагәышьам. «Саргьы сцынтцәарахын, сааӡамҭагьы, бара бхарала дцынтцәараххеит!» ҳәа зны-зынла дылзаҕьуеит. Иуасымҳәеи, ари аҭаҳмада имаршәа акра уадаѽуп! – абарҭқәа насаҳәааны, Бирам дынҭаланы дцеит.

Аусура ҳналагахт Заурҟани сареи. Амра нҭашәан, иааилалашьцеит. Аѽны сныѽналан, ацәашьқәа асыркит. Уахь ҳаниасгьы, иажәабжь ԥимтцәеит аҭаҳмада.

Исеиҳәон уи аки-аки еиԥшымкәа Африка данықәыз ихигаз, дзықәшәаз. Игәалеиршәарц иҭахын дахьнанагаз атәыла ҽацәқәа, бызшәала, ԥшрала еиуеиԥшымыз ажәларқәа, урҭ рыбзазашьа. Цқьа еилыскаартә исеиҳәарц дашьҭалон, ашкәакәақәа аус баапсқәа имѽапыргоз ирыхҟьаны, ашьагәытуаа уаҕеимшхара ишҭагылаз. Еиҳараӡак дырзаатгы-

лон мра злымԥхацыз абнатоурақәа, аҕбақәа зырӡсоз аӡиас дуқәа, ашьхақәа, асакарақәа…

Аха урт зегь ицәеилаԥсон, знык иихәахьоу изгәамтазакәа еитеихәахуан. «Пса, пса, иаасараза!» иҳәон, иихәашаз анааимтәалак. «Итыкәкәаӡама, ажәлантәеит!» ҳәа аҷеҩхәа илахьгьы напсыргәытәала днаслон.

Аашықәса инарықәгәыгуа, бжеиҳан шьапыла ачаландар днашьтаҳауа, Африка асакарақәа дрықәын уи ахатәа…

Аашықәса маҷума, пстазаарак ыҟоуп, уиаҟара зхытцыз аҷкәын хәычы дытцурҟьар дузкуам!

Уахыки-ɬенаки иԥсишьон Заурҟан, адырԥаɬены деитаналагеит.

* * *

Исмаил Сабах иитиша тины, иааихәашаз аахәаны даналга, ҳчаландар Каирҟа ахы ирхеит. Уажәшьта ҳхы ҳақәитхоит, ҳцьабаапсагьы ҳауеит ҳәа еицыз зегь гәыргьон. Аԥны змаз, иԥныҟа ахынҳәра дахыццакуан, итаацәа рбара дахгәаҟуан… Сара сзыргәыргьоз исымази?! Ухы уақәитуп, уажәшьта уца ҳәа соурышьтыргьы, схы абасырхарыз?! Стаацәа ахьынсыжьыз Тырқәтәылаҟа схынҳәыр, ԥаԥхьа иаацәыртцрын Селым-ԥашьа итахара, уи иуацәа-итахцәа инармыгӡар рурымызт ашьауға исықәыз – сыкнаҳан ашьра!

Мшәан, избан, адунеи аҷы цәгьарас иҟоу зегьы аӡәы имацара дақәшәаран изыҟоузеи? Анышәынтра агәытцәкьагьы шәтыцк ықәиаауеит рҳәоит, гәыргьара мрахәага затцәык цьара иаасызкылпхар иауазеи? Аха иамуит, иамузеит, убама!

Ҳчаландар ԥыза цьара дыррак имазар ҟаларын, Каирҟа дыццакуан, уахи-ɬени аагылашьа имамызт, амахɬеқәа иахьынӡарылшоз ршьап дуқәа еихҳәаеихҳәауа асакара ианын. Сива ақалақь аɬеадхалара ҳаҷын. Исмаил Сабах иаҳцәымзакәа иҳаиҳәеит ҳаз-

ныз амҩа акырҙа ишшәарҭаз. Африка агәахьынтәи ихәаахәҭны ихынхәуаз ачаландарқәа, лассы-лассы абрагьцәа рҽаҳалон, иацыз шьны, ирымаз рцәыргон. Убри аҟнытә ҳара агәаҽанызаара ҳаман, бцьарла ҳаибыҭан зегьы.

Уахык, ишылашьцара иаалашьцахьаны, зыхьк ахьамаз ҳапхьара наагеит. Ҳара ҳадагьы уаҩ дмааицызт уи аагыларҭаҽы, Ҳашьтахьҟа иаауаз ачаландарқәа ҳарзыпшырц хҭаххеит. Амахҽеқәа аидарақәа рыцәаҳххьан, мцакгьы неихәлахҭан, аҟарулцәа рыцәыргылара ҳшаҽыз, ашьшьыхәа, ацәхәыра пша ашьҭыбжь уаҳараҳа, излааз ҳәа ҳамбазакәа, иааҳакәшеит ҽыла иҟаз абрагьцәак. Аҟәҟәаҳәа ихысуа, афыртын баапс анышьҭасуа еипш, ҳаидарақәа инарзыҩит. Еилаҩынтрахеит, арахь, мзаҭахамҭан, илашьцоуп, иушьуа дуздыруам, узшьуа дузгәаҭом. Аҙәы дыжжаза дшааиуаз ҽыҳәтцәыла дсысит, сшьапы сыцәгылазамшәа апслымзра адыжә аалсыргеит, агылаха сымҭакәа деиҭасысит, ицеицеиуа ажәҩан инадызбалеит исылиҳәарц иикыз аҟама, аха акшаха даламкзакәа схысит, иҽы дахҟьаны апслымзра днылаҳаит.

– Аа, сыршьит, сыршьит, ҭынхада сара! – даағьатцәыгьатцәит иара аублаа бызшәала. Схәы-сжьы ааилагылт иаразнак, издыруаз бжьык акәызшәагьы саакалеит. Сыххымшақә уахь сҽынасхеит.

– Уаублааума, узустда, уара, зхы сзыршьыз? – неиқәҽыстит. Абрагьцәагьы акгьы шрылымшоз аныр ба, ишаакылкьаз еипш, иаразнак инеимбгьыжәаан ицеит. Снеихагылеит ахә дпатпатуа дахькажьыз, алашьцарагьы спырхагамхеит, дыздырит, уажәы дызбазма, аублаа рпыс, Ҳацьы Кьарантыхә ибзыцәашьа.

– Саид уоума, уанацьалбеит, Саид? – наиқәҽыстит сара, ишьапха сымкәытцаш. Аарла, сара соуп ҳәа, издырыртә ихы ааиртцысит, ибла бзиахә ҭиатцәаақәа ҟәандаза иаасыхәапшызшәа збеит, аха иара уатцәкьа дынхьыдышьшьын, ипсы ааихытцит. Усҟан

ацәашьқәа жжа-жжаҙа иаркны сԥызцәагьы аасыдеизалахьан, сгьатцәыгьатцәуа апсы сахьихаз гәарҭахьан.

– Шәсыцхраа, абаапсы, шәсыцхраа, сымала сжьы сфеит, шәымбаҙои, дсамхашьит аублаа, исзааигәаз ауаԥы! – сгьатцәыгьатцәуан, апсы сихагьежьуа, аха сԥызцәа рзы уи акгьы аҳәомызт, урҭ ақәылацәа рхымҭа иаҷамшәакәа иахьеиқәхаз еигәыргьон.

Убриаҟара сеилашны сыҟан, схы ахьқыдсҟьара сыздыруамызт. Слышьҭасын, снаԥс апслымҙра илажьыз сшәақь аашьҭпааны, сгәы инатцаскит сҿеысшьуеит ҳәа, аха сааигәара игылаз Исмаил Сабах сшәақь аасымҟәытципааит. Смаҟа иавтцаз сбичақгьы сцәигеит.

– Дышәпах, абаапсы, ари деивысит! – дыҳәҳәеит ҳчаландар ҧыза. Сеимлагәа сшыркыз саарымпытцҟьан, схы ахьынахаз апслымҙ сакара снықәлеит, скаууа. Снеиуан, асакара ҧша сапысны, сԥыза бзиахә Саид ипсы ицаз сахьҙаны иианыскыларц стахызшәа. Напшырҭак ыҟаҙам, атцх еимаҳан илашьцан, сышнеиуаз акы снанҟьаны, схы надхәашалан ицаргьы, ма ҧа змаҙам тыша дук сынҭаҳаргьы иаҳагьы еигьасшьон. Абри Анцәа дзықәшәихьаз аҧып хара сапырызгашаз амч акәзан исыхоз…

Саид хлаҳәада, Ҳаҧьы Кьарантыхә ибзыцәашьа… Атцыхәтәаны Самсун агаҷаҷы ҳаипыртцит иареи сареи, уи зшықәсан ҳаҙхытцыз акәын. Аублаатәылаҟа ахынҳәра акәын хәыцырҭас имаҙаз, уи амԥа данызлеит ҳәа сыҟан… Африка данбақәнагалеи? Дырҭима, даархәама, дтәитәыххама сара сеипш? Снапаҷы дыпсраны дышпаҟаз? Иарбан мчы еиқәатцәоу адунеи атцыхәан ԥыцьа аишьцәа ҳаиҷазыжьыз? Ҳуаҙәык дҭамхакәа ҳашпазымки ари адгьыл ҧбаатыцә ду?

Заҟаамҭа апслымҙра еиԥыцәуа саханы ацара саҷыз сеидру, уаҳа сылымшо саннеи, сыблахатц аагьежьын, сыпсы сылышәшәаны уа снылаҳаит.

Ауха шаанӡа, асакара ԥша схашәышәуа, патора сымамкәа уа скажьын… Адырԥаҽены, асакара ҭацә амра анаақәлаша, саалтцит, ацәбара сыгралан антцәара саҽын. Изулак, аухантәарак апша исыԥәнажьуаз апслымӡ насыԥәхәаны саақәтәеит… Уи сажыр, сызбодаз, сгәаҟрақәа ртцыхәа ԥымтцәози, аха Сахара ианыжьлаз апслымӡрагьы сара сзы имаҷхеит… Сыблақәа ҭрыцкьааны, саанапшыаапшит… Рацәак набжьамкәаны, наҟ-ааҟ ԥ-сакара бгалаԥқәак рҽышьҭакны, рыбла ашьа хытцәало исыхәапшуан… Иаасыкәыршан ицхлымуа сывагьежьра иаҽызаарын, аха шьашәы итарблыша, исыламкьыситт, убама! Агыгшәыгтцәкьагьы, зашьа дызшьыз ижьыфара рзымгәаҕит сытцкьытцкьашьаны… Урҭ ауаԥы ишьа рмоургьы макьана ирычҳауан, сара аӡы смоур – сыпсуан. Сахьынапшуаз, хара, аҳаргь лакациақәа сырхыпшны игәасҭон ҭиаа иатцәарак, уа иҟан азериб, ус анакәха, иҟан аӡыхьгьы. Уахь сцоит ҳәа саныԥагыла, абгақәа шәан, инеиҭатцит… Снеиуан сара скаҳабҕало, аҕәырԥҕәырԥ аргон апслымӡра сшьапы ахьыласуаз… Сызныз асакара дуӡӡа, амшын аҽы аҕба еипш, агазҽеазра иаҽызшәа збон…

ИҬАБАХЬАЗ АЗХЬЫШЬҬРАЛА

Каирҟа иаауаз тәым чаландарк сахьыпшит, Анцәа итцапшуаз уаазар акәхарын, алмԥанык крысҿартцон, крысдыржәуан, саахәара, сытира иашьҭамлеит. Нас излеилыскааз ала, ачаландар иаанагоз аидара ермаы ҭуԥьарк итәызаарын, Каирнтәи Сҭампылҟа иааигарангьы дыҟазаарын.

Каир сааит, аха иалсхуазыз уи ақалақь ду, сыуа дыҟамызт, сҭахы дыҟамызт, исхамызт, исшәымызт, амла сеиқәыцәон. Сгәы сыхеит сҭаацәеи сыжәла-

ри ахьынсыжьыз Ҭырқәтәылаҟа. Издыруан сара уа исзыпҵшыз, аха, уахызаҵәык иадамзаргьы, ҫтаацәа снарылаҵшында, ахра иалхәарааны иааиуа аҙыхь еиҵш ахьхьаҳәа аублаа бызшәак насаҳанда, нас сыкнаҳан ашьра акәым, хәынтә аиха цагәыла сеиҩыртцәтцәаргьы усс измадаз!

Ҫтампылҟа игатәыз аидара аҕба ианакәыртцоз срыцхрааит исылшоз ала, аҭуцьар сиҵырымтцит, сышкавказтәыз аниасҳәа, срыцҳаишьеит, Ҫтампылнҙа сааигеит хәыдаҵсада. Ҳаиҵыртцуа ҳаналага, иара ихарць ала сеилеиҳәеит, ҳамҭакы сыҵсы змышьҭышазгьы ҵарақәак ситеит. Амазареи ауаҩреи еинаалоит ҳәа сыҟамызт, акраатцуан уи агәрагара сцәыҙижьҭеи, аха урҭ аҩбагьы ауаҩы дрылаҟазар шауаз абра еилсыргеит.

Мамзаргьы изыстахызи, сзахҙыҙаарызи, умҳәои, сыпстазаара? Ақәаб иага ишызаргьы ажьҵәы иапырхагаҙам, цьоук алатхацьырц акәац ҭнагоит. Саргьы усшәа ауп сшыҟалаз цьоукы рнапаҷы. Урҭ рқьафуразы, рмазара иазсырҳалап, изырҳәырц ирықәлаз, Саид хлаҳәацәгьа иеиҵш, иргәыдҵан исшьлап.

Уиаҟара ҳзалаларызеи, аерманы ҭуцьар ибзоурала сыҙхытцит Ҫтампыл. Ҫтампыл – ари ахьҙ саныхәычызгьы издыруан. Аублаақәа уи атқыс идууз, уи атқыс иҵшҙаз, ибеиаз адунеи аҷы даҽеа қалақьк ыҟоуп ҳәа иҟамызт. «Ҫтампылҟа дцоит» анырҳәоз, реиҳа ихараз амҩа дықәлоит ҳәа дрыҵхьаҙон. Егьызеиҧым аҟама, ма ҧхәысматәа бзиак рбаргьы, Ҫтампыл итнагаз цьыршьон. Уимоу, аҧхәызба ҧшҙа лыблақәатцәкьагьы Ҫтампыл қаруа иадыркылон. Ишқалақьтцәкьазгьы еилкааны ирымамызт, уи акәхап мҳацьырра ҳандәықәлозгьы, бжаҩык: – «Шьам дгьыл Ҫтампылҟа ҳцоит», – зырҳәоз.

Абас, ахаан сахьнанамгацыз ақалақь саалахеит, сыхрааҙрааua, сшәаҵырҳаҵуа. Асҟьалақәа рҷы аидарашьҭыхыҩцәа ркәымрақәа рҷы ҧхьартас измаз,

иахьахәлаанҙа ԥсымшьтыгак абасырҳари ҳәа апхҙы зҽашы аидарақәа ирыхоз, исызгәатарызма уи ақалақь ду апшҙареи абеиареи? Цоуп, напшыхақә сыбла иаахгылоз рацәан: абааш ханхьытцәцарақәа, амзаҽа сахьа зхагылаз аџьаамақәа, урт рахьтә зегь реиҳа иссирыз – Аи-Софиа, асқьалақәа рҽы хыпхьаҙара змамыз аґба мызгәытқәа, ашьхытцә гылазшәа иахьахәлаанҙа аууҳәа еилашуаз, еилатыруаз аџьармыкьақәа. Уа ирымтиуаз, иаарымхәоз ҳәа иҟази – ахьыматәа инаркны аҟапҟапқәа рҟынҙа, зынҙакгьы игәытҟьагаз: арахә реипш ауаа рытира, еиҳаракгьы аҙгабцәа. Ара иумаҳарыз ҳәа иҟази: аґьбжьы, аҽехырцәажәара, амцкакара, аччиа иҳәара-чара… Апашьацәа, аматцура дуқәа змаз, иара ус ауаа беиақәа иршанхагаха рҽеилаҳәаны ианымҩасуаз, «Амҩа рышәт! Амҩа рышәт!» ҳәа аҽытбжьқәа, цәхәи-ҟьантази иршәымкәа, ирхамкәа, рнапқәа амҩасцәа инарымтцакуа иахьнеиуаз…

Адамраҽы ауаа зегь еиҟароуп, адунеи иқәнатц хазы-хазы тыпк-тыпк рымоуп усгьы. Сара стып, тҩа змамыз аидарашьтыхыҩцәа рыгәтаны, асқьалаҽы акәын. Милатц хкыла еилапсаз, бызшәа хкы рацәала ицәажәоз, аха тырцьманда еилибакааузаз, урт срыдыркылеит анкьаахыс ирдыруаз аҙә сакәызшәа, аҙәгьы дазымтцаит схы-стцыхәа, сахьынтәааз. Ирымаз ахәыҷы еигҙомызт, рҽатца еиҩшаны исҽартцон.

Аидарашьтыхыҩцәа сҩызцәа ахьеицәажәоз ирҳәоны исаҳаит, ашьхарыуаа жәпаҩны Стампыл ишаанагаз. Изустцәада ҳәа санразтцаа, абазақәа роуп ҳәа сарҳәеит. «Аурысқәеи дареи анеибашь, дара атцахеит, нас уа аагылашьа рымамызт, Тырқәтәылаҟа иахытцит!» – абас акәын ишырдыруаз сҩызцәа.

«О, анацьалбеит, еитаҟалахма амҳацьырра? Ҳара ҳаипш апсуаагьы рҽыршьма, ҳаґеита?!» – саахәыцит сара. Хтацәыхак шаасоулак, ақалақь сеимдо снералон. Издыруада тцабалаа саншьцәа срықәшәар, ма издыруаз апсыуак дысҽаҳар? Акаҳуажәыртақәа рҽы,

аԥьаамақәа рашҭақәа рҽы, аԥьармыкьақәа ргәашәқәа рҽы исҽаҳауа салагеит ԥытҵәтцәа-ԥытҵәтцәа еицныӷәоз, кәымжәыла еилаҳәаны, бԥьарла еиқәныхь ашьхарыуаа. Раиигәара сгылан санырзыʒырԝы – аԥсышәоуп ирҳәо. Сан лыбызшәа саҳаландаз ҳәа сазыгәышьуа, дара цоит, сара срышьҭоуп. Аха макьана ҳауацәа-ҳҭахцәа, ма иара ус издыруаз аʒәгьы сылаԥш дытцашәом. Рылахь еиқәуп, игәаӷҭцәаӷуеит, ирфо иржәуа рымам. Зшықәсан ҳарҭ аублаақәа Самсун ҳаныʒхыҵ ҳазҭагылаз арыцҳара ԝаԥхьа сналаԥшыхит абра: аҳәсақәа лаԓырʒышуеит, ахәыҷы насыԥдақәа еибартцәыуоит, аҭаҳмадцәеи аҭакәажәцәеи уахьнеилак ихырқәақәо еидтәалоуп, аԥсра, амлакра, ачымазара, аҳәсақәа аԥьармыкьа иқәгыланы ирыхшаз рытира. О, Анцәа злыԥха ҳаура, абри еиԥш ахлымʒаах лахьынҵас ирымазма ашьхарыуаа зегьы?

Нымԝахыҵ, иуапа итцаршәны ахаҳәрыддыра дылатәан ҭаҳмадак, иʒырʒкәымжәы қәыршәтцаршәын, иканеимаақәа ԥжәан, ишьацәхыԥқәа кылҳәҳәон. Хьаа змаʒамыз ақалақьуаа ивсны инеиуан еижәхыслa, аҭаҳмада урҭ ибаʒомызт, ихы еимлагәа икны, ҵаӄа дышьҭаԥшуан.

– Ишәыхьзеи, иӄалазеи, шәзыниазеи? – снаиазтцааит сара, снаидтәалан ԥсышәала сышцәажәоз аниаҳа, иԥьашьаны даасҷаԥшит, кәымжәылеи кабалеи еилаҳәамыз аʒәгьы аԥсышәак идыруеит ҳәа дыӄамзар акәхарын…

– Дад, ҵаара ԥхашьарам, уара узустада? – иаргьежьны азҵаара наситеит.

– Заанатц иаанагаз амҳаԥьырқәа среиуоуп, саублаауп!

– Аа-а! – иҳәан, лоунытә даақәыпсычҳаит. – Шәара, дад, аублаақәа, аума шәақәшәазаргьы, шәхы иавыжәбартә шәыӄоуп: избан уҳәар, шәхала еиҕьшьаны Ҭырқәтәылаӄа шәдәықәлеит, ҳара аԥсуаа ҳауп

ахамштыхә иаииаз, ҳандәылцаны ҳаѡнқәа рыблит, ҳадгьыл мчыла ҳахырцеит!

– Аурыс ҳәынтқар иоума шәахызцаз?

– Мап, Аԥснықа иҙхытцыз асултан ир роуп! Урт иртахын аурысқәа нықәцаны ҳтәыла рымкәытцархаларц. Ақытақәа рблит, ашьарѡаш катәеит! – ишызбоз ибла аиқәатцәарақәа ацыпхь нархыччалеит.

– Зхатәгәаԥхарала идәықәлазгьы, мчыла иаарцазгьы еиѡырго акгьы ыкам, цьаҳанымк еицташәеит, уи арахь уаҳа тытцшьа амам, угәы иалымсын, дад, хараҙа еиґьын, шәыпсадгьыл шәшықәгылаз шәыркәаакәар! – сҳәеит сара, атаҳмада игәы акаҳара агәхьаа мкыкәа.

– Ус иркәаакәазгьы заказѡы ыкада, аха зегь уи ҳалымшеит, ҳанацәеи, ҳаҳәсақәеи, ххәыцқәеи, деигьызмаха адәы иаҳзықәмыжьит! Итацәеит, Аԥсны ҳәа акгьы ыкам, дад, уажәшьта! – дцәажәон атаҳмада, ибжьгәаѡа тәыуабжьтас игон.

– Цабалаа рхабар иудыруазеи, шәара ишәыцҙхытцма? – сиазтцаахит сара, саншьцәа ртәык саҳауазар ҳәа сгәыґны.

– Цабалааи Далааи абакахыз, уара абзиара збаша! – иџьашьаны даасҽаԥшит атаҳмада – Асаҙқәеи ахцыпсааи шәара ишәыцаахьан усгьы, убри ашьтахь хышықәса аатцуаны, икалеит аѡбатәи амҳацьырра; инеиԥынкыланы Аԥсны иқәтцит Далаа, Цабалаа, Гәмаа, Абжьакәаа, Мачараа, иаанхазгьы уажәы ахынтә раан иҳалгеит. Сара Абжьыуаатәуп, Тамшь ақыта сеиуоуп, с-Ратцәбоуп. Ҳқытан, дад, лак иасуа аҙәгьы днымхеит, убас ауп егьырт ақытақәагьы. Бзыпынкагьы тацәит. Рацәа иқьаптажәхеит, сабиц, Аԥсынтәыла рыцхә! Дарбан ҳарт апсуаа абаѡ еиԥш зыхәда ҳкылахаз? Нак ҳалбааидар, ҳаизылбаамдо, арахь ҳаиҽихыр амуа! Уажәшьта дтынчхар здыруада? – абарт ажәақәа мыткәман иҳәозшәа акәын ишсаҳауаз. Уаҳа иацәажәаха смоуит, дыззыпшыз цьоук

ракәхарын, ҩыцьа арԥарцәа ааҳадгылан, дҩадыргылан, дыргәагәо, агәарабжьара дныбжьаргалт.

Сара адунеи саҟәганы сыҟаз аахыс, еилыскааит ахҭыс дуқәа шыҟалахьаз. Уахь ҳхынҳәуеит ҳәа баша ҳгәыҷуан, ҭынчмҩак амоугәышьазаап Кавказ! Сара зшықәсан сҭаркыз ашықәсан, Ҭырқәтәылан иқәнагалазаап Цабалаа, саншьцәа. Ҳара аҭаацәа ҳаҙзаргьы, урҭ бзиахәха иҟоуп ҳәа срықәгәыҷуан, рыцҳақәа, изықәшәахызгьы сеидру? Арахь, жәышықәса раахыс зхабар сзымдыруа сани саби, саҳәшьцәеи сашьеи, анирахь, быжьҩык аишьцәа цабалтәи саншьцәа, рыԥсы ҭагәышьазаргьы, иарбан ҷацәу Ҭырқәтәылан урҭ ԥхьакны измоу? Ча ҷаҵак соуеит ҳәа, атәымуаа рыгәҭа, аидарашьтыхра мацара саҷума? Издыруада ааигәасигәа ҷьара саншьцәа лыпсаа дрымамкәа анхара-анцыра иаҷызаргьы? Издыруада, тәылак аҷы ауп иахьыҟоу, сҭаацәеи дареи еигәыҩхьазар, еиниахьазар? Схы абасырхари? Сазцаарыда?

Ҳааиқәшәеижьҭеи, дад Шәарах, убриаҟара, аки-аки еиԥшымкәа, ахлымҙаахқәа уасҳәахьеит, хыҵҳәаа мацаразаргьы, иауарацәоуп ҳәа угәы иаанагозаргьы ҟалап. Угәы рҭынч, дад, уара дуқәшәеит, уаҩы ихимгац зхызгахьоу! Сҷы иааҭшәалак ануҵоит усгьы, абри иуасҳәазгьы уахь инацҵала, дад!

Аҙиас ишьҭнахыз ақыдбажә еиԥш, уинахыс ҭышәынтәалаха сзыҟамҵеит, сгәы сыхеит саншьцәа аԥсуаа амҳаԥьырқәа рышҟа, урҭ срылагәаҟларц сҭаххеит. Еиҭамжьыжькит ҕьара зқәымыз сыхәраҟәа. Исаҳазшәа сааҟалеит сыдгьыл гәакьа афҩы хаакәакәараҙа… Уи ауха ԥхызла еиҭазбахит еилаарцыруа ҳашьхақәа рсахьа еилыхха, инеиԥынкыланы даулк иасуазшәа рыбжьы саҳауан Бзып аҙиас иалаҷеоз арҩашқәа, зны-зынла слымҳа иҭаҩуан, сара саԥшаауазшәа, снапала иҭасырхаз Бзоу хлаҳәада акьыркьырбжьы… Аублаақәа ҳусҳәарҭа анбылуаз алҩа еилахәашь иахылҵуаз иалууа иааиуазшәа збо

салагеит, хьыӡда-цәада иҭахаз аублаа хацәа ҕьеѽқәа рхаҽқәа, лассы-лассы сылаԥш даатцашәон, мҳаԥыырра шәсышьҭуам ҳәа, иаҳәа цҳафыр ҟьо, иҳаԥгылаз Бараҟаи-иԥа Аҳмеҭ. «Шьаҭанкыла шәыӡит! Абри акәын ишәасҳәоз!» – дыдрак еиԥш исаҳауеит уи ахатца ибжьы ҽаца. Схы ахьызгара сыздыруам, амца иалахаз иеиԥш сгьежьыхынҳәуеит. Сцәырҳаны саа-ҽыхеит.

– Убжьы цәгьоуп, иҟалазеи, угәы цәгьахама? – сыжәѽа рҭысуа дысхагылан аидарашьҭыхѽык.

Рааигәара сыҟазар сҭахуп аԥсуаа мҳаԥьырқәа, рыбызшәа саҳалар сахәшәтәуашәа збоит. Снытәны-суа Сҭампыл ақалақь салоуп. Аԥьармыкьа аилашыра агәашәқәа рҽы, ма аԥьаама аҭаларҭаҽы слымҳа нарзынархан снагылоит... Алѽа еилахәашь зыѽначу акаҳуажәыртақәа рҽы, еиуеиԥшым ауаа ҕьалпал ахьрыхго, акәымжәы зшәу ахьтәоу гәаҭаны рааигәара снатәоит, ма ақалақь гәарабжьара еихагыларҭақәа рҽы амҳаԥьыр рҽахьеизырго снеины снарылагылоит.

Урҭ зықәшәаз арыцҳара рҽандрааларц рҭахым, игәамҭхамҭуеит, зегь ргәы нханы иҟоуп. Уи ԥьашьатәым, уаҩоу дзыниаша ианиеит, сара сеиԥш изхызгахьоу ида аҙәгьы изеилкаауам, аха избан, дара-дара рыбжьара агәаҕ зҭысызеи? Атәым дгьыл аҽы, анҭәара ахьырԥеиԥшыз, аидгылара, аицхыраара аҭыпан, дара-дара ҷанҷаны изеибакызеи? Еинышәашьа змаҙамыз аимак рыбжьалеит, наҟ-ааҟ еиҽагыланы, аҕьаца-аҕьацаҳәа ахацәа рыбжьы ҭганы еиҽашуеит, иаҕьуеит, ицәҳауеит. Зны-зынлагьы рҟамақәа ҭгәыцәаа еизытцҟьоит. Аԥсшәа змаҳауаз атәымуаа, ԥьашьатәшәа ибаны, иаагылан ирыхәаԥшуан, ирыцәшәаны хара-хара ираѽсуазгьы дубарын... Сара исаҳауан зегьы. Аимак сырцәарц зныкѽынтә сажәа наластцазаргьы, аҙәгьы дазхьампшит. Ажәала ирымҳәазаргьы:

«Уцьам злам умҳатцә алоумтцан!» ҳәа рыблақәа ирхызбаалон. Ус ауп, ауаҩы ишьапы баҕьаҙа иԥсадгьыл ианықәгылоу, ацәгьара баапсгьы рҽеишьак аиҭоит.

Урҭ еимаркуаз башамызт, шьаусын, аха уи зыҙбодаз, ахара зду дахьзырхәуадаз, ус иаанхеит иахьагьы-уатцәгьы. Издыруада мышкызны аамҭа иаҙбар? Ус анакәха, сыхшыҩ храҙага иҭахаз акрыҟазар, еизсыршәшәап, уара избо, уабацәа рҭоурых ҟәырҷахакгьы цьара икауршәырц угәы иҭам, акырсызҳәагәышьар, антцаразы уеизгьы уеиқәшәоуп.

Ишудыруа еиԥш, ҳарҭ аублаақәа иҳацҙхытцит аԥсуаа рахьтә асаҙқәеи ахчыԥсааи, хышықәса аантцәоны уи ашьҭахь, Ҭырқәтәылан иқәнагалеит Далаа, Цабалаа, Гәмаа уҳәа аԥсуаа рацәаҩны. Егьызеиҕьым ахацәа знык асулҭан инапаҷы ианыҟала ихылаԥшцәеи иареи, урҭ абцьар иатцамгылар ԥсыхәа рымамкәа иааҭадыргылт. Ачашә дгьыл шәаҳҭоит ҳәа цьоук хырхит, шәара шәеиԥш еибашьҩы дыҟам ҳәа цьоук дыргәыбзыҕит, ашәара знаалозгьы цьоук дыршәеит. Ҭырқәтәылантәи аиҳабыра заманала ирдыруан, аԥсуаа рҷы ҭауади-аамсҭеи анхацәеи, уалаҵахыла, еибаазарыла еилысны ишыҟаз, уи дара ишырҵахыз рхы иадырхәеит. Кыр зылшоны иҟаз ҭауади-аамсҭеи, Алоу-иԥа Шьардын иеиԥш, ҳаҭыр рыцәтцаны ирыдыркылт, ачынқәа рырҭеит, ауалафахәқәа нацтцаны. Убарҭ рыла анхацәа рырԥар рнапаҷы иааганы аибашьра идәыцәыртцеит. Заҟаҩгьы уаҟа иҭахада, хынкылашьа змамыз, акы ада акы ззымдыруаз ашьхарыуаа насыԥдақәа, шәнеи ахьырҳәалак хакәыла иагәыдлозар акәхарын.

Аурыс еинрал чын змаз Маан Кац иҙбахә уасҳәахьеит, иугәалашәозар, ҳаԥсадгьыл ҳанахыҵ ашьҭахь, рацәак мырцыкәа дыԥсит. Иҧкәынцәа руаҙәы – Титу – иара имҩа дыцәлеит, дфицарын, аурыс ры дрылан. Егьи – Ҟамлаҭ, даҽеацьара ихы ирхеит. Аԥсны аҳра

атцыхәа анцыртцәа, аурыс усбартақәа аныҟартца, аҳратәра анеимырх, аурысқәа дырмаабкәан, итаацәа иманы Ҭырқәтәылаҟа дааит. Уи днаишьталеит иашьа ипа Уазбақьгьы. Асултан иеиҳабыра, аурысқәа рцас ақынтәгьы, апсуаа рыгәта Ҟамлат хьзи-цшеи шимаз еилкааны, ианатаххо аамтазы рхы дадырхәарц, мыцхә иацпыҳәаны дрыдыркылеит. Нхартас Стампыл агәтаны ханк изалырхит, ауалафахәгьы изпыртцеит. Иаарласнгьы фицарс дҟартцеит, апсуаа мҳацьырцәа рыла ишьақәыргылаз архәта хыс датаны, Арабтәылаҟа ддәықәыртцеит, уа асултан дизымзырԥуа, зхызкәачраз атыпантәи цашьак ир еилапыххаа иқәитцаразы, ахымхәыцыԥгьы диҳәынчаразы.

Апсуаа рацәаԥны имҟәытцантцәазаргьы, идтца неигзеит Ҟамлат. Дук мыртцыкәа ипҳа цшза, Назифа захьзыз, цхьаҟа асултанхара зҽазыҟазтцоз Абдул Ҳамид цҳәысыс дигеит. Ус ишааиуаз, рынасып иакит Маанаа, ҭәҭәала рҽаладырсит шьарда зымчыз аҳәынтқарра ахы ахьыҟаз аҳтынра, рымаҳә Абдул Ҳамид дсултанхеит. Аха уи «ашьаартцәыра» изымхеит зныкымкәа меигзарах икаиршхьаз ажәлар ршьа. Иблақәа шьашуан, инапқәа жьышуан. Адунеи аҽы узыцәшәаша иреицәоуп хпа: асаби аҳәызба цҳафыр ипыхьашәар, амцҳәаԥ иҽхәапхьыз ҳартцо иалагар, зхы ада хы зтахзам аҳәынтқар амчра имҟәытцеихалар. Цхызла Абдул Ҳамид, дныҟәо дышнеихуаз, абри уара иутәуп ҳәа Кавказ цшза аарган, уарҳалызшәа иапхьа инкадыршәахит. Итаххеит уи «ашьаартцәыра» ипхыз лабҽаба иҟаларц.

Асултан иҟаитцаз адтцала, лада иҟа, ԥада иҟа, цьарак еизыргеит архәтақәа ирылаз апсуаа зегьы. Урт инарылартцеит рыцҳашьара ззымдыруаз асқьар. Нас

асулҭан, иабхәа Маан Ԥамлаҭ амиралаи* чын наиҭаны, хыс дахаиргылеит уи адҭа ҷыда змаз архәҭа.

Еиқәныхзыкьѡыла Аҧснықа еибашьра идәыкәыртҷоз ар аҕбакәа рыкәтәара ианналагоз, Маан Ԥамлаҭ дбаԥысаԥуа, иара хадас дзырҭаз аҧсуа архәҭакәа даарылагылан, ибжьы неитцихит:

– Дадраа сашьцәа аибашьцәа! Асулҭан ду шәымѡа ныҳәаныҧхьаны шәнапы иаиркит абҵьар, агьааурқәа нықәцаны шәыҧсадгьыл иазшәырхынҳәроуп ахақәиҭра. Иааит зегь ҳаззыҧшыз ахаҵа иаамҭа! Ижәдыруазааит, Аҧсны ҳшьапы шныкәҳаргылалак, агәырқьхәа аҙәк иеиҧш аҧсуаа зегьы шҳацгыло. Аиааира шәымазааит Ԥазауҭ бираԥ иаҵагылан еибашьуа зегьы! Падишахим бин иаша!** – абас далгеит иажәа.

Аҭырқәа еибашьыга ҕбакәа иаҳа-иаҳа ҏеадырхалон Аҧсны агаҽа. Аурысҷәа, еилкааны исымам уи зыхԥьаз, Аҧсны игылаз рырхәҭакәа еизакуа, Егрыԥа анаскьара иаҽын.

Ԥамлаҭи Уазбақьи Аҧсны ишныкәгылаз еиҧш, иаразнак ирҧшааит, уахь инханы иԥаз, изыкәгәыҕуаз рыбзыцәашьцәеи, рыуацәа-рҭахцәеи.

– Шәзыдтәалоузеи, агәырқьхәа шәееидышәкыл, – драцәажәеит Ԥамлаҭ Аԥәа абааҽы икылганы, – иааит ҳа ҳаззыҧшыз аамҭа! Аҳәҳәацәа рылашәҵа иахьабалак ақытақәа, икылсааит агаҽахь, заԥа рҭаху абҵьар ҳара ираҳҭоит. Агьааурқәа уаҳа ихнымҳәроуп! Егрыԥа! Егрыԥа! Гьааур шьала ихышхытҵәароуп уи аҙиас!..

Аха Ԥамлаҭ дшақәгәыҕуаз, цытѡык Маанаа руацәеи рҭахыреи алаҳамтҷозар, ажәлар ицымгылт. Аҧсуаа ирыдыркылахьан аурыс ҳәынтқар изакәан, еилыркаахьан уи иалпсаартә ишыԥамыз, насгьы,

*Амиралаи (ҭырқә.) – аполковник.

**Падишахим бин иаша! – (ҭырқә.) Нагҙара иқәзааит асулҭан.

урҭ иԥыршәахьан аҭырқә султан ашьамдгьыл ҳәа изыԥәиргәыԥыз шеижьагаз, зныкымкәа, амҳаԥьырра иагаз, иахьнеиз ԥьаҳанымтԥәҟьа ишташәаз… Уимоу, Ҟамлат абԥьар иатԥаргыланы Аԥснытәа изхигаз аԥсуаагьы дрыԥсахит. Рыԥсадгьыл ршьапы шаақәдыргылаз еиԥш: «Ҳаҭоумтцан, Аԥсны!» ҳәа рҿеынкажьны, адгьыл иагәзит, нас еихеит дасу рԥьаԥтажәқәа рахь, иаарԥылоз ргәылацәа-рызлацәа усгьы ргәырҿеаныртцон: «Ԥьанаҭ ара ауп иахьыҟоу, акы шәамжьааит, амарԥьа! Маан Ҟамлаҭи Уазбақьи рыԥсадгьыл рыԥсаххьеит, рхы мацара ауп изышьҭоу, бзиарақә изхымтцит!»

Абас Ҟамлат иусҟәа ишакәым еилахәеит, аха дмеибашьыр ԥсыхәа имамызт, аԥсуаа ицәеимпзаргьы, аҭырқә асҟьар иманы Егрыҟа ддәықәлеит, аԥсыуак данибоз ибла ашьа хытцәалон, «Ишәсырбап сара!» – ҳәа дрыкәмақаруан. Нас, убригьы даԥсыуан ҳәала уара! Дмизар акәымзи ахазына, аха ишԥаҟаутцари, зегь зқәызуа кьаҳәк дрылиаалоит ажәлар.

Дук мыртцыкәа иҟалеит аибашьра, аха аҭырқәцәа акгьы рылымшеит, иатцахеит. Иаанхаз ар гьежьит Аԥсны агаҿа изыхгылаз рыԍбақәа рышҟа.

Нас, Ҟамлат ишԥеиԥсыхәо уажәшьҭа? Гәырԍьаҿҳәашас изнеигарызеи, адгьыл-нцәас иипхьазоз имаҳә хазына Абдул Ҳамид? Аибашьра хьымзԍыда акгьы изалымгеит: амҳаԥьыр изхигаз ицәеимпит, аԥсуаа иҳәатәы харымтцеит, идымгылт, абарт зегь анааиаха, афра агәыжәлацәгьа асултан, Ҟамлат ихы ихагылазамшәа наҟ ихицҟьаар ҟалоит.

Ҟамлат гызмал итаххеит ахҿыхга, ишьаартцәыразаргьы, ишьатарзгазаргьы, ахҿыхга! Ишьтрақәлаз асҟьар, Ҟамлат иуацәеи итахцәеи нараԥгыланы, ԥытцәтцәа-ԥытцәтцәа рыҿшаны, ага иаркны ашьханза, Егры иаркны Бзыԥынза, ирылалеит аԥсуа қытақәа. Аҳәҳәацәа ҳәҳәон: «Изахәалак! Изахәалак! Аурыс гьааурқәа ҳашьҭалан иаауеит, иаазықәшәалак ндыртцәоит, ахәычқәа аԥса иахартцоит, ѡны-гәара иеи-

гӡом, ирбылуеит! Изахәалак шәаала Ҭырқәтәылаҟа! Асулҭан ду ишәзалихит ашьамдгьыл, амсылман гәҭылса дгьыл аҿ ишәзыԥшуп ахақәитра, ҷьанаҭ ԥсҭазаара! Аҟәа иӡыхгылоуп, хаҭала шәара шәзын иааишьҭыз, аҕбақәа раҳ «Маҳмадиа!» Изахәалак! Изахәалак!»

Амц каҭа иалашәаз усгьы ддәықәлеит хыма-ԥсыма, иҭаацәа иманы, уахь изгоз ҷьшьа ирахәгьы иаԥцаны, егьырҭ еиҳараѡӡак: «Ҳазшьуа ҳара даабап, шәҳаламкьысын, шәара ижәшәхьоу ашьа шәызхоит, шәахьааз шәца!» ҳәа рыѡнқәа рҿы иаагылеит, аха асҟьар ршәақьқәа харшаланы иаарыкәшеит. Мчыла индәылцаны амца нароурыжьуан рыѡнқәа. Заа зҿыԥхьазкызи, ма ашьха цәҳәыра иқәыз хьчаки ирзууази акәымзар, зегь неидцаланы, шәцала ҳәа аҟәҟәаҳәа ирывахысуа ирыман агаҿахь идәықәлеит. Иԥсуаз уа дыпсуан, изхьаԥшуадаз, егьырҭ ирыхан аҕбақәа ирҭарыжьуан.

Иккаӡа иҭацәит Аԥсны! Гәымбылҷьбара Ҟамлаҭ ихы аҿыхра мацаразы ԥсаҭатәыс иҟаитцеит ижәлар гәакьа! Ичынқәа рыцырцырра иахҭнитцеит иԥсадгьыл бырлаш! Уа, Сҭампыл, асулҭан иҿы даннеилак: «Аибашьраҿы ҳаҵахазаргьы, уа иҭахаз асҟьар рхыԥхьаӡара хынтә рыла еиҳаны, абҷьар иаҵагылаша ахацәарԥар узаазгеит» ҳәа ажьыӡ шәахтә еиԥш, асулҭан иаҿа ианитцозар акәхап ирпеипеиуа аҕбақәа рҭәны иааргоз ашьхарыуаа хлаҳәадақәа!..

Дад Шәарах, абыржәы иааркьаҿшәа иуасҳәаз ажәабжь хырзаман, мчыла зыԥсадгьыл иацәдырӡыз аԥсуаа, игәаҟҵәаҟуа Сҭампыл ианалаз, ана-ара слымҳа нарзышьҭуа санырзыӡырѡуаз, ма санразҵаалак исарҳәақәоз рыла еилыскааз акоуп. Убарҭ ашықәсқәа инадыркны ԥсыуа зхылаҳәоу Аԥсны данхалеит ҳәа сыҟамызт. Уара умааргьы, Аԥсни аԥсуааи еигымкәа ишыҟоу смаҳаӡакәа анышәаӡа сафагәышьозаарын. Аха Анцәа ҳазшаз иҷьшьоуп, имыӡзаап аԥсуаа рыжәла, игьацазаап рдаракәац!

Зымҩарак – арахә реиԥш мчыла еидцаланы иаарцаз ажәлар, егьирахьҟа – Маанаа рыуацәа, рҭахцәа, иара ус дара ирыдгылоз, убарҭ ракәын, еинышәашьа змамкәа, ҷанҷаны зыблаԛәа ҭибахуаз.

– Аҳәгьы дҳазхьаԥшуам, ахәшә зфаз арахә реиԥш, антцәара ҳаҷуп, иабаҟоу аԥьанаҭ дгьыл иаҳзалырхыз? Дабаҟоу ҳара ҳазҭиз Маан Ҟамлаҭ, иҳаиҳәааит ҳазхирҟьаз! – рҳәон ԥьоукы.

– Ижәуазеи, уара, аурысгьааурқәа шәаадмырбызар, Маанаа ирхароузеи? Иҭабуп ҳәа рашәҳәар шәнаалоит, шәыԥсы еиқәдырхеит, шәшьапы шәыкәмыркьысҙакәа ҕбала шәааргеит! – нараҭаркуан даҽа зымҩарак иатәыз.

– Уара узуста́да, Маанаа рхәаша икарԥсоз иааҳаз арыцҳа, унапы ианузеи? Ҳара иаабарц ҳҭахуп Ҟамлаҭ иашьеи иареи! Рҷала иҳарҳәааит ҳзыхдырҟьаз! Ҳабла иадырбааит ҳара ҳҭины итцырхыз амазара! Мап анакәха, раҳҭны еихагыла ду амацәаз еиԥш ҳаакәшан, агаз лақәтәаны амца ацраҳцоит, иалаабылуеит ишынҵаацәоу зегьы!

– Уахь неишьа шәымам, асқьар акәшаны игылоуп, шәҟәаҟәан шәыкәыртцоит!

– Иҟәаҟәан иҭартцаз раҵкыс ҳазлеиҕьузеи, амлеи ачымазареи неилалан, шәҩыла антцәара ҳаҷуп! Шәыԥсҙама, уара, ҳдәыкәлап аҳҭныҟа, ҳшьа ҭаҳцап кәапеила! – амца ацраҵаны даҵаҳәҳәон даҽаҳәых.

– Ижәуазеи, уара, аԥьмақәа реиԥш шәынкыдпала-аакыдпало, астцәкьа ҽырхагара жәбахьоу! – аҭак ҟаитцон Маанаа ирзааигәаз аҳәы. – Шәара шәыҳхытцижьҭеи Ҟамлаҭи Уазбақьи ыцәам, итәам, Ҭыркәтәыла иалоуп, ишәзалырхырц иашьҭоуп нхарҭас иреиҕьу адгьыл!

– Ҳара ҳашьҭахьҟа ҳҳынҳәуеит, ара аагылашьа ҳамам, дара ирымазааит уи адгьыл! Ирылдыршааит, адунеи амаа зку маҳәыс дрымоуп усгьы, ҳара ҳшааргаз еиԥш ҳапсадгьыл ахь ҳархынҳәра!

– Ԛ-ҳәынтқаррак рус Маанаа ирзыҙбом, аха усгьы шәажәа наагап дара рҟынҙа, шәыҕешәыртынч! – иаҳа рыҕерапсшәан ицәажәон егьырт.

Аџьармыкьа агәашә аҿы, акаҳуажәыртақәа рҿы, аџьаама зтагылаз аштаҿы, иара ус ақалақь гәараб-жьаракәа рҿы, апсуаа мҳаџьырқәа ахьааиқәшәоз иахьабалак абартқәа ракәын еимактәыс, ҙбатәыс ирымаз. Аха аимакра аизытҟьарахь иниасит, аҟәҟәаҳәа ана-ара аиҿахысракәа, аҟамақәа тыхны аигәыдларақәа, ауаԥшьракәа, – ацәгьара баапс ахь ииасит аусҟәа.

Уи гәартазар акәхап аиҳабыра, дук мыртцыкәа асултан иаҳтнынтәи адырра ҟалеит, апсуаа мҳаџьырқәа, ақалақьқәа, иаҳҳәап, Стампыл, Езмыд, Самсун, Трабзон уҳәа иахьыҟазаалакгьы иалцаны, Иазқьышаҳери Адапазари ҳәа изышьтоу атыпқәа рышҟа идәықәыртцарц. Ари мчылаусхеит, мапчап уҳәаргьы ауамызт, ар ракәын ари анагҙара знапы ианыз, ашәақьқәа наушьтакны унарапырцон…

Еитадәықәлахт ҳәсеи-хацәеи, хәычи-дуи амҳаџьырқәа еицрыхәхәа. Абраҟа ҳаипырнагеит апсуааи сареи. Урт Стампыл ианалырца саргьы сзаламгылт уаҳа. Урт срыдхалт акәымзар, уиаҟара аамтагьы сзаагыло сыҟамызт, сдәықәлар акәын сызлытцыз рышҟа… Сапхьа ишьтан амԥа гәтыха!

* * *

Амԥа сықәуп, Осман-Коиҟа сцоит шьапыла, тагалантәи апшабаа сысуа. Сыпсы иадгьылны иҟамызт уи атып, аха, иагаумҳәан, шыкәсҟәак ракәзаргьы, апхзы нықәтәо иқәаарыххьан сыжәлар гәакьа, ипиџьхаза, ажәԥан иатцахәхәа иԥеихьан аублаақәа рылԥатцә, ана-ара илҳәыгәаахьан рнышәынтрақәа, ацхеипш ихаакәакәараза убраатәи аҳауа иалан ҳабызшәа, ажәԥан иатцаԥуан ҳашәақәа… Уа инсыжьит: саб, сан, сгәылацәа, ҳашьцәа, ҳтахцәа. Хьацак амтца

упҳьахьазаргьы, уанаѡсуа уаагылан уахәаԥшуеит, усҟантәи аамҭа угәаларшәо.

Сҭампыл санықаз ишалацәажәоз саҳаит, асулҭан Абдул-Азиз данахыргоз, иара изааигәара игылаз шьхарыуак ацәгьара бааԥсы шимпытҟьаз, ихаҭагьы цәгьаԥсышьа ширҭаз. Ҳәара аҭахымызт, ари ҳара ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын иакәын. Ииузеи, дзықәшәазеи, мцахәыцәа? Иара ихала ихы ҭаирхазаргьы, жәларак зегь иара иқәуеит ҳәа сыҟамызт.

Иаасҧылоз аҳәы аублаақәа ахьынхо удыруазар ҳәа саниазҭаалак: «Ачерқьесқәа ракәхап узҽу! Урҭ Осман-Кои инхон, аха ианырмыхәа, шықәсқәак рышьҭахь иахырцеит, қәылацәан, цәгьоуцәан, уаѡшьцәан!» – аҭак ҟаиҭон уи. Иазгәаҭ, дад Шәарах, Ҭырқәтәылан ашьхарыуаа мҳаԥьырқәа зегьы усҟангьы уажәгьы ачерқьесқәа ҳәа ирышьҭоуп.

Даҽеаҳәых: «Урҭ зықәшәаз уаѡ дақәымшәац! Иахьнеилак хҭәароуп, хыԥсааароуп ирзыԥшу!» ҳәа аублаақәа рыцхашьаны дрылацәажәон. Ианбацәгьауцәаз, ианбақәылацәаз, ауаѡы ибара ныҳәак еиԥш иеигәырҩьоз, зчеиԥьыка знапы иқәҭан изкыз, ламысла иеибаркыз аублаа нхаѡыжәлар?

Амѡа сықәын уахи-ҽени.

Абар Осман-Кои аҟәаԥаҽаԥара аҽекыдкыланы иахьышьҭоу. Ахәлара рацәак агмызт, ажәѡан хәашь иԥьыкацха иаҽышәшәон асы, слымҳа иҭашәышәуан аԥшаҭәытцәы…

Сышнеиуаз, раԥхьа снаҽагылеит ахьацазатцә зықәгылаз ахәы – злыԥха ҳаура Быҭха атәарҭа. Сынхалазар, иабаҟоу, ԥахьа зны ашьац кашьшьы, жәларак ҳшьамхқәа нарсны ҳныҳәарҭа; амыҩи ажыци ахылиаахьеит, иҭацәуп, иҟам ҳныха, еималахьеит иара ахьгылаз аҭып, ишәыршәыруа иахагылаз ахьацагьы ԥырҟахьеит, атцабаара иаҽуп итцыҳәҳәоз ашьапы…

Уажәшьҭа гәыѡбарада еилкаауп зегьы… Иқәтцит ари адгьыл аублаақәа шыжәларыз.

Сышнеиуаз, снадгылеит асаʒ-ԥсыуа Абыхәба Мзауӷ инхарҭа. Иԥәʒаахьан ихыбраԥәа, амʒырхатцәкьа ртаԓаны аҭаҭын шылаз ѡашьом, ахәтцәԥәа кыдхаа асы илыҳәҳәоит, инапала иҽеитцаз агәашәгьы нханы иҟагәышьоуп. Игәы амыҳәо, ихы амыҳәо дызлаҟаз ала, иҟалап уи анкьатәи ҳгәыла заанатцгьы дыхтцәазар. Исгәалашәоит уасиаҭцас исеиҳәаԥәоз. Издыруада дызхынҳәызар Аԥсыҟа! Дзаҟарахарыдашь иҷкәын хәыҷы Шьоудыд?

Сара сеиԥш агәаҟраԥәа згәы ҭырблаахьаз изынгьы имариамзаап, убама, уаҳа уара иутәым ухатәы ѡны аԥхьа, уҭал ҳәа иумыԥхьо, уца ҳәагьы уарымҳәо, агәашә уанылахалак! Ауапа насхадырԥазшәа сыблаԥәа аалашьцакит зназы, аха рацәак мыртцыкәа инасхытцит. Игылоуп ҳнапала иҟаҳцаз ҳаѡны, кьыс амаʒам, рыцҳа! Амала, аѡаза цәа ахьыкәкәоит, ихырԥәаԥәоит. Абартцан ԥшьѡык-хәѡык роума ахәычҷәа хәмаруеит, ахьҭагьы усс ирымам. Аѡнытцҟантә исаҳауеит зҟык итцәыуабжьы, агәды-гәды ахгоит игара ахьтцысуа, инхагәышьазаап ҭынч ҭаацәак, изысшәирызеи, Анцәа рызирҳааит, аха иабаҟоу сара стәԥәа: сан, саб, сашьа, саҳәшьцәа?.. Ала еиԥәатцәа сгәанатәеит, сзадымтцуа агәашә сахьадгылаз… Аҽы ѡеихыхны ҟып амҳәеит, иааскьан, садырызшәа сахьгылаз исыхәаԥшуа инатәеит.

Амш ахәларахь инеихьан, ахьҭа есааира аҽарыҷәгәон… Сыѡнутцҟа сыԥси сгәыгырҭеи усгьы итцаршәахахьан, уажәы – адәныҟагьы сцәа-сжьы ахьҭа азымчҳауа иалагеит.

Мчык насыхан, снаднагеит агәашә. Сахьцо ҳәа хыԥәкык сымаʒамкәа снаскьоит. Снавалеит ақыҭа жьира, кеѡ-кеѡҳәа иаасаҳаит ажьаҳәа абжьгьы, сгәы аакәандахеит, уажәы избазма, издырит ақырҭуа Дауҭ ижьирҭа. «Урҭгьы ахырцарызма? – саахәыцит сара. – Дауҭ дажәхьан, уажәраанʒа дзааирымызт, издыруада иҷкәын, анкьатәи сѡыза Дырсын, аибашьрахь-

тә деибганы дхынҳәызар?» Ашә аартны ажьира снықналеит. Хатцак, изшьапык мҿтәны, аҟыгәҟыгәҳәа итцарсуа, апсангьери давагьежьуа ажьира даҽын… Илымҳакәа ихьуан акәзу, баша алҩак иҽацәихьчарц акәзу, ихы-иҽы хтырпала итаҳәҳәан…

– Амцахь ууаскьа, ахьта цәгьоуп иахьа! – ҽааитит уи, ижьаҳәа нықәтцаны, асқам сымтцахалауа. Ацәымза аиркын, даахан, иххаза иаақәиргылт, иааҩналашеит ажьира. Апшәмеи сареи ҳаблақәа неиҽапшит.

– Заурҟан уоума, уанацьалбеит, Заурҟан! – дныҩнытцәааны, имҿтәы шьапы итцаргәо, иҽааихеит сара сахь.

– Сара соуп, убла уамжьазеит, Дырсын! – ҳҩыцьагьы ҳеынеигәыдҳажьлеит. Ипсхьеит, ихаҳәхахьеит ҳәа сыҟан сгәы, аха ибзахеит, итгәыргьааит, исцәызхьаз зегьы хынҳәызшәа. Ҳҩыцьагь, ҳқьызқьызны хтцәыуон, аха ҳара ҳзыжьжьахуадаз, ҩыцьа затцәык уада-тынхада апсангьери хьшәашәа ҳахагылан. Дырсын тынчхашьа имамызт, сазтцаара дшаҽыц даҽын:

– Ажәҩан ахьтә улбаама, ма упсны убзахама, икнаҳан ашьра зқәыз уабаанагеи, Заурҟан сашьа? Ууацәеи утахцәеи еизаны уртцәыуахьеит, сыблақәа сыржьазар ҳәа сшәоит, убжьы аасырҳала, убжьы сгәалашәоит, Заурҟан!..

– Сыкнаҳага сазнымкылт, иптцәеит! Дырсын, иҟалазеи, иахьзеи ушьапы? Ухалазатцәык уаххалама аҩны?

– Сшьапы ҳәа узҽу Тунис асакараҽы қәыцьма млашьк иазныжьны схынҳәит, саб ипсы штаз сихьзеит, тыпх ауп даныпсы, уиаахыс ишубо, сшьапызатцә еипш, саргьы сзатцәуп!..

– Ипсата бзиахааит Даут! Иуаҩра хаакәакәараза сгәы иқәуп, адунеи сықәнатцгьы исхаштуам! – саацәажәеит сара, сҩыза сизааигәаны, сиҽапшуа сахьтәаз. – Уара уазәгәышьоуп, избоит, аха иубаргәузеи,

уаби уани рнышәынҭрақәа уахьрыхәапшуа маҷк аҟара угәы рҟажалап, сара соуп, Дырсын, агәытҽҟьа иқәхаз, саби сани рыпсырҭагьы сыздыруам, саҳәшьцәа усгьы рылахь шәышәын, агәылшьап иахәлабгахьан, сашьазатҽагьы ихы урҭ ирықәитҵазар акәхап!..

– Уара узықәшәаз, иҟалап еитаҳәашьагьы амамзар… Аха уҏсы ҭахеит, уҏшьмахак еибгоуп, уаҏхьаҟа иузылашааит амрахәага, ушьҭахьҟа иныжьзааит агәаҟра еиқәатҽәарақәа зегьы!.. Измыд, Селымҵашьа уанилга, Мата деибганы дхынҳәит аѡныҟа, аха рацәак даанымхеит, саб Дауҭ излеиҳәоз ала, иаби иани иманы дықәҵит, уинахыс иахьанҙагьы урҭ рхабар-зхабару ҳәа акгьы ыҟам!.. Заурҟан, иумпытҵҟьаз ацәгьара иахҟьаны, аублаак ак шимыхьыз удыруаз! Угәы рҭынч. Уи ашьҭахь ауп шәыхәпҳа Алоу-иҵа Шьардын ихҟьаны ацәгьара баапс аныҟала, ажәлар анахырца… Урҭ зегь уасҳәап акакала… Саб Дауҭ иҳәамҭаны издыруеит. Уи ибла иабеит зегьы… Иагарааны иҟьаҟьаҙа иҳаршап атҵхҟәа… Уаргьы исоуҳәаша мачхәума! Уажәы, амѡа уашәаны уҟоуп, уааҏсоуп, амлагьы уакуеит!

Дѡагылан, ишьапызаҵә итҵарсуа аишәахьча даахан иаасымҵаиргылан, акҿаѡра днықҿалеит. Иԥиҟҟеит амгьал, заа иҙны имаз аҏсыҙ навеитҵеит, иххит ашә, ирссеит аҵьымшьы. Заа иҿхәаиргылахьаз акаҳуаршыга абѡатәы гәыгәым хәыҷы ахәараҳәа ашра иаҿын. Адәныҟа атҵх еимаҳан илашьцан, икыдҳан илеиуан асы, зны-зынла аууҳәа атҙывара ҵшацәгьак аакыднаҳәалон, атуан ахьтә ахьхьаҳәа инкаҏсон алѡақ цырақәа. Акрыфара ҳшаҿу, дѡагыланы амца дѡаҵхон, исымҵеитҵаз дахашшаауан сызҵаз аҏшәма.

– Уара уеиԥш асас имҵарҵаша сзымдыруа исмыхьит, Заурҟан, уаҳа змоу ишьҭахь ицәырыргааит! Агәылара сныдыххылан акы аазгап ҳәа уҟоума, ҳазлатәоу зегьы ҷыцқәоуп, ааигәа ҳзеибадыруам. Иаҳа-

уеи, сабиц, ҳаԥсадгьыл ҳшьапы ыкәгылагәышьазар, уара уеиԥш зныкиԥсны игылаз изыҳәан, цәык ахәда хырԥаны икарыжьуан, иреиґьыз аҳаԥшьа хыртуан, агәыла-азла, ауа-аҭахы ҏееидгаланы, кәашаран, шәаҳәаран, мчыбжьыкгьы инеиужьны чаран… Аха иабаѣоу ҳаԥсадгьыл, ҳабаѣоу ҳара?

– Идырны иумаз сѡыза, – инаиаҭаскуан сара, – абри еиԥш гәыкала ирхиоу аишәа, Аублаатәыла сыкәтижьҭеи сахамтәац. Аԥсадгьыл ануҳәа, Дырсын, убраѣагьы насыԥла усеиґьуп, уара уԥсадгьыл Қырҭтәыла, иара ишаҭаху хақәиҭрак амамзаргьы, иеиқәханы иѣоуп, ақыртқәа рабацәа рыдгьыл аҿы инхоит, интуеит, рхәышҭаара дмырцәеит. Сара? Ҭабыргуп, иѣоуп Аублаатәыла, аха уи дгьылуп, шьхароуп, бнароуп, инеиԥынкыланы қьаԥҭажәуп, ҳаԥсцәа рыбаѡ аҷыдарахаз, аублаа зхылаҳәоу, ҭаҳмадак идамзаргьы, аҙәгьы данымхалт. Ауаѡԥсы дызнымхалаз адгьыл – ԥсадгьылума? Аублаақәа уаҳа ирымам аԥсадгьыл! Урҭ, ажәѡан иххалаз аԥҭа ԥжәаха еиԥш, афырҭын бааԥс иѣьо иаман идәыкәуп, мышкызны, ажәларқәа зегьы рзын икаххаа амш еилгаргьы, уи аԥҭа хәычы ажәѡан ишхыҙыҭыло еиԥш, аублаақәа уи аҿенынҙа адгьыл ианыҙлар ѣалоит!..

Иҳазгәамтаҙеит амца шҿыцәаз, Дырсын дѡагылан, ѣыгә-ѣыгәҳәа имҿтәы шьапы итцарсуа, гәыдкылак амҿы нақәиԥсеит, нас алѡа жәпаҳаҳараҙа изхылтцуаз ацәымза аақәихын, иааирѣәатѣәатит, агаз ҭантцәахьазар ибарц акәхарын, нацәхыԥла амцабз хылтцырҭа ааирыцқьеит. Ажьира ашә ааиртын, абартца днытцагылан, ажәѡан днатцаԥшит, аиатцәақәа кәалыкәацьо, аԥшәма ижәѡахыр сахыԥшны ажәѡан инадызбалеит, асы хкәахьан, атцаа адгьыл еиѡнажәон, анаатә асы шьҭыпссааua ишааиуа, атҙывара инадсылон аҿрыґьны, нас: зжьы зцаз ала еиԥш, цәаабжьык ахылтцуан… Амца хааҙа ис-

ныԥхон, хынтә иҭацәхьаз абҩатә гәыгәым хәычы еиқәыхьшәашәа игылан хазы…

Ҽыкәабага шанак насыкәтәан, сгәырҩақәеи, сгәаҟракәеи, схәыцрақәеи насхызәзәааны иагазшәа, сҩышьыраҳатны, хәажжаза иеиқәыз амца сыҽҳәатәан. Лассы уи инацлеит ацәа хаагьы…

* * *

Ааԥнынза ажьи Дырсын сиҭан. Жьаҳәа ҟыгәрала иааихашәалоз еиҩшаны иаҳфон. Саргьы баша стәамызт, алзынрак ауаҩыбжа хьҭак дасмыркит, мҷаагаран сызҷыз. Заҟа ирыцҳау уазхәыц, ԥҳәыс дахьыҩнам аҩнаҭа, аха уи ансырԥшуамызт сара, афатә, ажәтә, азәзәатә-аҳәҳәатә, ақәыршә-ҭаршәра инаркны, иареи сареи ҳаицхырааны зегь ҳҷеырхьаҳагзон… Зны-зынла санаатацәуаз напы асыркит амарҵеира, аамҭа кьаҷк аҩнутҟала исылшо салагеит аиха, аигәышә, аҷеага, абаҳа уҳәа рҷыбаара, рызрыжәра. Амч сзынханы исымагәышьан усҟан, иага иҷе хагазаргьы, сымацара ишьаҳаны, инкажьны ашьапы счаԥон, ауардын агьежьқәа аиха рыкәсыршон. Дырсын сылшарақәа дреигәыргьон: «Уара избо, ас шулоу асулҭан иаҳар, иаҳҭныҟа уигар ҳәа сшәоит хатә жьиҩыс, ирабҷеы марқапақәа ршьапқәа изучаԥалап» ҳәа алаф сылихуан. Зны-зынла усутә ҳамамкәа ҳанааилахалак, ҷьара акы ҟәнысшьо сыҟазма, ақыҭа снарылалон сқьаранҷьуа; азәы амҷеы изԥысҟаларын, егьи ирахә рхәы изаазгаларын, ибоурақәа срыцқьаларын, ҟәрышьқәак насымтцарыԥсаларын, акрысҷатцаны уца ҳәа насазҳәозгьы дубарын.

Газк, сапынк, ҷьыкак анҳагхоз, ма маҭәаҩыҭәак анаҳҭаххоз, Езмыдҟа ма Бандырмаҟа снабжьысырц салагон, аха сҩыза Дырсын: – Арҭ аҭыԥқәа рҷы Селым ԥашьа ихаҭа дахьымаара дцазаргьы, дызҭахыз, иуацәа-иҭахцәа, идкылан имаз азкылпш-

цәа пылыпылуеит, уздыруаз дуҽаҳар алшоит! – иҳәон, иҽеаҽишьаауан, амҩа сыҟәлар иуамызт. Абас Осман-Кои салан сара, аҙәгьы сизымдырратә спатца аушьҭны. Ажьира, ишудыруа, еиԥыкәслартоуп, аҙә дааиуеит, аҙәы дцоит, ус иахҭыгәлаз тәымуаҩык дансазтцаауаз – сара Ҭоуфыкь сыхьзын, Дырсын иаб иашьа ипа сакәын, Ордунтәи дызбарц сахьааиз аҙын станасын, аанҽеасра сыҟоуп. Абас ҳазланхоз зегьы Ҭоуфыкь ҳәа акәын сшырдыруаз. Ари еиԥш ацәырҟьацәырасра ԥстазаарагәышьамызт, аха схы мацара сазхәыцуамызт, аҳәынтқарра цәгьауҩы ҳәа сыпхьаҙан, Дырсын снаидырбалар, афра ауаҩыбжа, дныбжьахәаша дцон.

Дырсыни сареи ҳаидтәалан ҳшеицәажәоз мацара, иҟьаҟьаҙа аҙын тҳқәа анҳаршоз ыҟан. Закәызеи, аҳәсахәыҷқәа ҳавагьжьуа, абыста алҩатцә ахылзуа иантцаны, ашша алхәаҭо ажьтцаа зны инаватцаны, аҩы ԥхеиԥхеиуа ҳапхьа иқәыргыланы, аккаҳәа апхьарца бжьы ҳалаҩуа ҳтәап ҳәа уҟазу, ҳабҩагәыгәым ахәараҳәа ишуан, акаҳуа самсал ҳеаҳарбылуан. Иара дааԥсар, сара сналагон, сара скарахар – иара. Еибаҳҳәон дасу ҳҳьаа-гәтыхақәа, ҳрылацәажәон дасу иаҳҳаагаз, ҳахьнеилак ҳзықәшәоз азалымдараҟәа, еимтцаҳкуан, атцхлашә иатцәахыз амҩеиԥш, еилгара змамыз уатцәтәи ҳамш. Уажәшьта издыруан сара, аублаақәа зташәаз аитарыцҳара – ари адгьыл ишанырцаз, хырхартасгьы ироуз.

* * *

Дад Шәарах, иацы уақәсыргәыҧит инеитцыхны иуасҳәарц Алоу-иԥа Шьардын асултан иаҳҭынраҿы данык̆аз импытцк̆ьаз. Атцла шшәырза ишгылоу ашьапы ацәымса аанахәо иалагар – рацәак азынтцуам, итцҩаауеит, рыцха. Ажәларгьы убас кьаҳәк дрылиаауеит, иара даԥсазамкәа мчык наитцасны ҳасабрта ҭәҭәартак аҟны дхагалан дныкәнартәоит, ибла-

хатҭ гьежьуазар акәхап, далԥьар ҳәа дшәаны, лаԥәы игылоу ауаа лаԥшыԥәтцаны ҭас ишьҭихуеит, ршьа деигʒом, рыбаѡ аҕырҷҳәа днаҕрагыларц итаххоит, дышнеи-шнеиуа, убасгьы цәгьарак импытцԥьоит, иара ихаҭагьы дазымхакәа, дызлытцыз ижәларгьы нақәхәаша ицоит.

Усԥан, уи акьаҳә дызлытцыз ижәлар изашшра рзыгәаҕьʒаргьы, акгьы рымчым. Атцлақәа ирыхьыз умдыруеи Анцәа иԥны ианнеи? «Аиха ҳахнашьаа-ʒоит, цьара еиқәырхашьак ҳаҭ!» – рҳәеит дара. «Аиха зларԥьо аихахәы шәара ишәжьуп-ишәцәоуп, сара ишԥаԥастцари?» – аҭак ҟаитцеит Анцәа.

Убас акәымзи дшыԥаз шәарҭ аԥсуаа шәзы аамсҭа Маан Ҟамлаҭ! Убас аублаақәагьы даҳзыԥалеит санду гәакьа лааʒамҭа аамсҭа Алоу-иԥа Шьардын.

Ишуасҳәахьоу еиԥш, Алоу-иԥа Шьардын, имаҳә асултан Абдул-Азиз иаҳҭны аматцура далан. Аусқәа зегь раҳасабырҭаҷы данықала, зегьы иара илшоз цьишьеит, дхамаԥагьахеит, иара знапаҷы дықаз аиҳабацәа даарҷаххуа мацара, даарзымчҳауа аҟынʒа ихы неигахьан. Знымзар-зны дызлытцыз аублаа жәлар, хтцәахыпсаақәак ракәын, рыпсы шпаҭоу ҳәа дазымтцааит. Идгьыл аҷы иқьаҳиа инижьыз ауалқәа анизылымхлак, усԥан игәалашәон аублаақәа, ма ар-рахь ааԥхьара аныԥаз ашьхарыуаа рхьырпар дреигʒо дыԥахызма, усԥангьы игәалашәон аублаақәа. Ихашҭит уи дзааʒаз ианазʒеи лкыкахш, иԥсы ҭоума рыцҳа ҳәа знызатцәыкгьы дизхьамԥшит, иахьабалак иаргьажәѡаны ивагылаз ибзыцәашьа – сара саб Ҳамырза. Даагылеижьҭеи аԥсыцәгьара иман уи ҳахәпҳа, аха аҳаракырахь данѡеи, абеиареи аԥшʒареи еимгәҳәо ирылаз ауаа данрылаԥш, ҳәаак амоуа, итцысит иԥсықымқымра. Дзыѡназ аѡны ханхьытцәцаразарц итаххеит, аматәа иѡнагылазгьы хьыразныла иѡычарц дашьҭан. Ирҳәоит, аҳәсақәа рахьгьы хынкылашьа имамызт ҳәа. Пхамшьарыда

аҽенышьыбжьон дахан игон атцартыша. Аҳәи-аҳәи реичырчара, уҳәансҳәан рыбжьгара иҽазикит, аиҳабыра аҳәи-аҳәи рыгәра еибамго, еицәшәо, ирҳәаша рзымҳәо рыԥатцара иара илиршеит. Даҽеак игзаалакгьы, абарт реиԥш аԥазшьа хәымгақәа злаилалазеи, анацьалбеит, аламыс дгьыл Аублаатәыла иааҳаз ахатца?

Уи сҳәеит ҳәа, иага гьангьашреи, иага маҳагьареи, еитцаԥәаԥәареи аршуеит ақьафуреи аҽырбареи рыда уаҳа ус змаҳам ахьныԥәнагоз уи аҳтынра мцахәыцәа!

Авизир ду ихата ѡынтә-хынтә иақәикхьан, ари ауаѡ дышшәартаз баны, аҳтны дапырганы, еибашьуаз ар рышԥа деитадәықәыртцарц, уи азоуп иаалырԥьаны итцегьы еиҳаз афицар чынгьы зианеишьаз, акы даҳԥырнагап игәахәзар акәхап, аха асултанԥҳәыс Шьанда-Валиде лашьа анс аламала аҳә дилакьысыр ԥалозма!

Абдул-Азиз иҳәсақәеи жәпаѡык ихшареи рԥыбаҳыба дшалаз, иахьабалакытәи аҽеыѡқәа изаартиуаз рыбаѡ ԥишәонатц, арґьажәѡас имаз, дзықәыгәыҷуаз анагақәа нарыдкыланы, иаґацәа дықәзгашаз рыхәшьадит. Аапынрак азы, шәақь тмырԥьаҳакәа, асултан итып даххәаны дылкарыжьит. Уаԥагьы иааанымгылт. Череген ахан аҽы адәылтцра дақәитымкәа дтцәахны дахьыԥаз, ԥелуанцәак назыркын, ԥамала дыршьит. Абарт зегьы зыбла иабоз асултанԥҳәыс, ашьхарыуа тыԥҳа, агәырѡацәгьа лызхымгакәаны, лҽеылшьит, ус ауп ирҳәо, ԥьара дцәытцадырԥабзаргьы сеидру?

Алоу-иԥа Шьардын иааиԥхьан, иабԥьар имырхит, ичынгьы – иара убас. Асқьар ааикәыршан иаадыргылан, иан дышлыхшаз дԥьантазҙа дааилырхит, ашьамтлаҳәқәа ишьан усгьы, инапқәагьы ишьтахьԥа иааиаган аихац нахартцеит. Нас ѡыцьа апелуанцәа

ҟамчыла иааисуа ипҟара иналагеит. «Ари – узыхшаз уан лзы!» – иҽы иаанагоз ацәҳара нацҵаны аҽынаирхон аҳәы. «Ари – уаҳәшьа хамаԥагьа Шьанда лзы!» – иааимидон егьи. Абжьас еиԥш хакәыла дыргәыдларц иҽанынеихалак, ирҟәарҟәантәны ихәда иахаз ашаха, иртрысны ианахалак, дааҳәны игәы хаххала дылкаҳауан. Атрышә иасуан, аҟырҟырҳәа ркьатеиах ҵҵәаны еилаҳауан асқьар. Урҵ рыччабжь иалыѡуан ашитцә-ашитцәҳәа аҟамчқәа рыкшабжьы…

Иага дуцәымыԓзаргьы абас уизымныҟәан ауаѡы, хараҳа еиԓуп аҵықьҳәа иааигәыдҵаны уилгар. Абартқәа рышьтахь зынҳа длаапкхан урҵ ауаа дрылагьежьит ҳәа гәыбԓанс иуҵозеи?

Ҳәара аҵахума, илшозар, ишьа ҭирттар акәын.

Иоуразоуроу деиқәшьаршәха, иԥсы илшәшәаны данкаҳа, ишьапы данкны дырҳәазаны днаган, абахҵа дынҵарыжьит. Осман-Кои имаз идгьылгьы имырхит, Сҵампыл инхарҵа казеныртәит, иматәаѡыҵәа избоз иргеит дегьызмаха. Асултан ҽыц Мурад – чмазаѡык, цқьа зхы еиқәшәамыз аҳә иакәын, иара итәык мѡаԥиго дыҟамызт, икәшан итәаз иаарҵаххалак илдыршон… Ашьхарыуа хамаԥагьа абас изутәуп анырҳәа, дагьазымҵааит – инапы нақәиҵеит.

Адунеижә зеиԥшроузеи, анаҵьалбеит, ишырҳәаҵәкьо абарбал иануп, иахьа хыхьҳа ушыҟоу, уаҵәы улеиуеит ҵаҟа, иахьа умал гарҵа шамам, уаҵәы уаақәхоит уцәҳәыҟьантазны, иахьа иукәшоз-иузҳатәуаз, уааигәара агылара насыԥс измаз, уаҵәы – рышьтахь уеиадырхоит, зынҳакгьы урыздырҳом! Ус ауп, зхы ззымдырыз аублаа аамсҵагьы ихьыз. Абахҵа дахьҵаку дхәыцуеит: «Саҳәшьагьы лҷылдыршьуа, саргьы иаасысуа алажә еиԥш срыпҟауа, хара сымаҳамкәа сҵаркуа, исымаз, исыхҳыз зегьы казеныртәуа, иҟалазеи, сзыниазеи? Уажәшьҵа сыҟазаара зхәарҵоузеи, схы ақәыстцароуп ари!».

Ус рзынаицҳаит аиҳабыра: «Акызатцәык ауп сзыҳәо: сытшәыжь абахта, срылашәтца аибашьра иаҽу ар...». Доурышьтит, знык ара дырзыкәгар, итцаргалашаз мачхәызма!

Арра дышцара иҽанааибита, Алоу-ипа Шьардын иакәикит игәы итаз анагзара. Иҟалап уи ауаҩ хыхьымзгшьаҩы шиакәыз здыруаз, асултан иахыхра згәы иалаз ауаа дырпыхьашәазар, дазыҟартцазар шьауҩыс? Псадгьылда адунеи ианхалаз ашьхарыуаамҳацьырқәа, ҳаҟазаара зынза хьаас измазамыз цьоукы реизыҟазаашьа цәгьа ҳақәзраны лахьынтцас ишпаҳамаз уҳәарауазеи, дад саншьа Шәарах?

Атцх агәахьы инеихьан еипш, Стампыл ақалақь агәтаны Таушьан-Ташь ҳәа изышьтаз атып аҽы игылаз Мидхат-пашьа аминистр ихан агәашә даалагылт Алоу-ипа Шьардын. Уи заанатц еиликаахьан, абри ахан аҽы асрасқьыр ихата днарылатцаны, хҩык, пшьҩык аминистрцәа еизаны аилацәажәара шрымаз. Ишәу имшьамба итцахҩан иабацәа ргәакьиа ҟама, наҟааҟ икәа итан еитцарпапа еитцаз ҩ-тапанчак. Аҟарулцәа, уажәы дырбазма асултанпҳәыс лашьа, ҳатыр иқәтцаны амҩа иртеит. Ишымгәыгзоз иаатит аиҳабацәа зыҩнатәаз ауада ашә. Пшатлакәтцас даарылагьежьит ашьоура иааназ Алоу-ипа Шьардын. Рапхьа итҟьаз асрасқьыр Хәсен Авни-пашьа ипсырта иташәеит, дахьтәазгьы дзымгылеит. Аҩбатәи – акапдан-пашьа Ахмед-Каисарлы илахь аҽашара нкылнаблаait. Ахынтә раан итапанча еибамгеит, ҟамала деиҩырҳа дылкаижьит Рашьыт-пашьа. Егьырт ирулакгьы рыпсы ргеит: цьоук аҳәса руадалықь аҽы реырзеит, иаанхазгьы егьырт ауадақәа ирыҩналан реыртцәахит. Алоу-ипа Шьардын алаапк еипш аҟарулцәа дрылагьежьуан. Ус ааигәа-сигәа иҟаз азаптиецәа еизеит, урт инарыцлеит асқьаргьы. Хысран, ҳәҳәаран, ҟааран, амардуан ианшылан инеиуан ашьаҟәадабаа. Дук мыртцыкәа

ашәақьпсақәа дырхатцаны дѡышьтырхит Алоу-ипа Шьардын еитамҳәа!..

Асултан мчыла иахҳәареи ишьреи инашьтархҳны Стампыл шьхарыуак ихҟьаз ашьаартцәыра ус баапс, ақалақь зегь хьтакызшәа еиланарзызеит, Тыркәтәыла иахьабалак иалаѡит, игәытҟьагаха егьырт аҳәынтқаррақәа рҽынзагьы инаҙеит. Иахәапштәхеит, избатәхеит, аҙәымкәа-ѡыцьамкәа аҳәынтқарра апсҟыртаҽы игылаз ауаанагақәа рышьра.

Ишьтра ттцаауа инхылеит Алоу-ипа Шьардын... Иахыргаз асултан ихан аҽы даанагеижьтеи, цәгьамыцәгьас иаакалахьаз зегьы, иаххәап: зәыр дыкнаҳаны дыршьхьазаргьы, иакәымкәа дтахеит ҳәа даадыриашеит. Ма акгьы ихараҙам ҳәа аҙәы доурышьтхьазтгьы, уи ихаран, цхыраарыла доушьтын ҳәа длышьтагәа дыркит. Пҳәыск длыхнаҳәааит ҳәа аҙәыр изы ирҳәахьазтгьы, ма атцартыша игоит ҳәа аҙә длапшыкәтцазаргьы, аиҳабыраҽы итәаз ауаа нагақәа наҟааҟ аиҕара ирыбжьаз инаркны, зегь еиқәзырҽаҽаз, еиҽызкааз Алоу-ипа Шьардын иакәын ҳәа, харас иҟаз зегьы ааизыркәкәаны, ихы илага илтадырпеит.

Лассы иаацәыртцит Селым-пашьа ишьрагьы. Уи зынзаск дшыргәаламшәаҙоз, уажәы: «Ҳаи, дзакә уаѡ ҟәыҕази ххәынтқарра иапхаз! – рҳәо иалагеит. «Уи дызшьызгьы даублааup!» – нацыртцон дара. – Уи Заурҟан Золак ацәгьауѡы Алоу-ипа Шьардын ибзыцәашьа ипа иакәын, ус анакәха, ашьра ҟалеит Алоу-ипа Шьардын идтцала!» «Шәаагыл, шәаагыл, акаамет ахьыҟоу арааup!» – рҳәеит урт чыдала аусхәапшцәа иалхыз сара ашьра шсыкәыз пшааны ианахәапш. «Икнаҳара зыргәагәодаз Заурҟан Золак?» – еизтцааuан дара-дара. «Аҙәызатцәык – Алоу-ипа Шьардын!» – атакгьы ҟартцахуан дара. «Ашьра зкәыз ауаѡы абахта дытганы дызтцәахрыдаз, дыбназтцарыдаз, тынха дук димамзар? Уи зылшоз аҙәы-

заҭәык иакәын – Алоу-иԥа Шьардын!» – иааиқәшаҳаҭхон дара. «Ус анакәха! – еиҭаналацәажәон сыʒбахә, – ацәгьауѳы Заурҟан Золак ихы дақәиҭны адәы дықәуп, иагьа цәгьара иухьеит уиаахыс, издыруада, иара абра Сҭампылтцәҟьа далазаргьы ҟалап! Дыԥшаатәуп, иаарласнгьы илгатәуп!»

Уи еиԥш адҵа азаптиеқәа инарырҭеит, урҭ Ҭырқәтәылан иахьабалак еишьҭеибатца сыԥшаара инашьҭалт, аха сара усҟан амахԥе чаландар снашьҭаҳауа Сахара ҭбаатыцә аԥслымʒра сылан.

– Ҳаи, иаҳауеи, сара сеимлагәа сыкны, ԥшьынтә сеиѳыртцәҵәаргьы, абри идырҵысыз аус баапс атцыхәа уа иԥҵәанда! Аха уа иаанымгылт, убама! Ахара ниаргеит аублаақәа зегь рышҟа.

«Изусҵәада убарҭ аублаақәа? – ҳарзымдырʒозшәа рыҽедырҵаауан дара. – Урҭ уаашьахәқәак ракәында, аурысҷәа ус ишҳәыԥкыз ртәыла иқәырцарымызт. Ианырмыхәаʒа, аурысҷәа ишьҭыршьит аѳымсаг! Урҭ иагьмсылманцәам, иагьқьырсианцәам, аԥьаама рҭахым, ауахәамахь инеиуам, дин змаʒам бнауаауп! Ақәылареи, ағьычреи, арҳәреи рҷыдахаз акы иаманшәалам! Маʒала ҳҳәынтқарра агәыцә иаҕралан, аҭаҳаҳара иаҷуп...» Даҽеаʒәы дахьтәаз изымчҳакәа дыҳәҳәеит: «Уапсҵәык азна иҟоу ажәлар, убриаҟара ҳазрыхцәажәарызеи? Асулҭан итәарҭа, ҳҳәынтқарра апсҟырҭа Сҭампыл иахьазааигәоу инкылатәым, ишәарҭоуп, хәыҷгьы-дугьы абԥьар ныҟәыргоит! Наҟ иқәцатәуп Осман-Кои! Инаскьацатәуп мрагыларахь, иқәцалатәуп шәаԥыцьапла иҕару, ʒыла имаԥьаноу адгьыл цәҳәыра!».

Урҭ рыгәҭа дтәазаарын, афес хылпа хәхәа ихы ҭаршьшьы ҭаҳмадак, уи иакәхарын хадас ирымаз аублаа жәлар рразҟыʒбацәа. «Урҭқәагьы азхом, аҳцәа, шәыххь згеит! – иҳәазаап иара иѳнытҟа иҭагьежьуаз игәаҕеилашыра уаѳы изгәамҭартә еиԥш

ибжьы ларԥәны. – Урҭ цытцәтцәа-цытцәтцәа ишаны ирыланырхатәуп ҳанхацәа, цьоукы аҳауацәгьа рызхымгакәан интҷәап, егьырҭ иаанхогьы ҳажәлар ирылаҳҩап! Абас ирылгатәуп иаарласны, мамзар урҭ рхатәы рыманатҷ, ргәыжәлацәгьара рызкажьуам!».

Зегь неиԥәшаҳаҭхеит, шәԥәыла иаашьҭырхын, асулҭан иахь инаргеит, уи ачымазаҩ дамыԥхьаҳакәа инапы нанитцеит.

О, насыԥдараа аублаақәа! Ргәы каршәны анхара-антцыра ишаҷыз, асҟьар аарыкәшеит, рыматәеи рымҩаныфеи ашьҭыхра иаламыгҳакәа, абцьарԥәа нарышьҭакны инарацырцеит. Дырҩегь мҳацьырра, дырҩегь антҷәара, дырҩегь амлакра! Аублаатәыла иқәтцны мҳацьырра амшын иан-хылоз урҭ ирыман агәыгра, раԥхьаԥа ирзыԥшыз цьыршьон ацьанат дгьыл! Уажәы хәычи-дуи хацәеи-ҳәсеи, инасыԥцәгьаха, еиқәаҳа-еитцаҳауа, ашьхақәа ирхытцны, асакарақәа ирықәсны, мрагыларақа рхы рханы анаскьара иаҷын, изакәызаалак гәыгырҭак рымамкәа!

Абас ауп, дад Шәарах, сара цьоук рмазара азырҳаразы Африка еиужь ду сеимдо саныкәыз, аублаақәа зҭашәаз арыцҳара шыԥалаз.

* * *

Иаха ҳанеиԥыртцуаз, Заурԥан цәгьа даапсаны дызлаԥаз ала, иахьатәи ҳаицәажәара маншәалахоит ҳәа сыԥамызт, аха шаанҳа, абжьаапны апхьагьы дгылеит.

Есымша еиԥш иахьагьы, «Шәит! Шәит!» ҳәа ала еиқәатцәа даԥхьан, ибзианы акраҷеитцеит. Абҕа инапы ныкәшьуа, инацәкьарақәа аҷархәмарны ирԥо, амҳырхаҷы акыраамҭа иргәыбзыгуан. Ауаҩыбызшәа адыруазшәа дацәажәон: «Амтцқәа ыԥамзар зынҳаск агәҷыҵ уагон, уара рыцҳа! Аҳы, иазхоуп, шьҭа уҭыпахь уца! Ҳаи, уара узшаз ушкәакәаны

уишар, ари амҙырха лашарак ҭанагалар ҳәа дшәозма?..». Алагьы гәырґьатцәа итцарытцаруан, изааҙаз иԥырҭуамызт, ишьапкәа ирыдҳәазалон. «Еснагьгьы ас ƙаитцаломызт, акраҽатцаны, «Цу!» «Цу!» ҳәа даҭцаƙьалон, аха иахьа Заурƙан игәаҳәара бзиазаап!» – саахәыцит сара сахьгылаз.

Крыфан ҳаиҭанеидтәалеит. Ииашаҭәƙьаны, Заурƙан иахьа, ишырҳәо еиԥш, ихшәаны дыƙан. Иҙамҩаԥәа иаҳа ашьа рылԥхон, иблакәа цқьан, зны-зынлагьы кәицк нарыхшәалалон. Дцәажәо дышнеиуаз, лафқәакгьы, иажәабжь даaƙәытцны, иныбжьеигалон, иаргьы игәарԥханы дыччон, саргьы сирччон.

Аҭаҳмада цынтцәарах абри еиԥш агәаҳәара иааихалаз схы иархәаны, изгәаґьит есымша иахсырԥоз зтцаарак.

– Зныкыр ԥҳәыс дуднагалахьазма, Заурƙан?

– Иƙан усгьы! – аҭак ƙаитцеит иара, – сыпсы исзалымхуаз, бзиа избоз лтәы уасҳәахьеит, уи, заƙа ƙалалакгьы, лареи сареи ҳаинасыԥымхеит! Уаҳа даҽеаԥьарагьы имхьаҳәит сыбзиабара! Лара лƙны инҭәеит. Егьирахь, ԥҳәыск дсыкәшәазаргьы, иудыруа ауп, иуасҳәарызеи, ус акгьы узымдыруазар иуасҳәарын, аха иудыруазар, иабаҭаху!..

Сара сатцкыс хынтә рыла еиҳабыз аҭаҳмада сиҽазза, абри еиԥш азтцаара истар игәы иалсыр ҳәа сшәон, уи акәын иахьанҙагьы сзылакҩакуаз, аха иара итыршәшәаауа дашьҭамлеит, ус баша лафк азирхеит.

Инап дуқәа, адгьыл иалнаҳәаз аражә адақәа реиԥш, адашқәа алпыƙƙа, ишьамхы иқәын. Дзықәтәаз аƙәардә даласазшәа, дымкәацо дтәан ҳамҭакы. Нас инацәкьарақәа рыла ижакьа ааирпытцы-ааирпытцит, ахәыцқәа шыкәзоу ибозшәа, иблакәа рҽааитаркит, хәыцра шәшьырак нархыҳәҳәылеит – издырит жәабжьк ахац шикуаз…

* * *

Аапын ԥхатҵәыԥхатҵәуа, ихаакәакәраҙа адгьыл ианаақәлалак, ԥсы зхоу зегьы ҽыхоит, агәыргьара рнатоит, итцыҩрны икажьу ибажәхахьоу атцлатҵәҟьагьы, ԥьара макьана зыԥсы ҭоу дац хәыҷык амагәышьазар, ицәхәатоит, аԥстазааразы ақәпара иалагоит. Усшәа сҟалеит саргьы…

Ҽнак, аапын шьыжьымтанк азы, ажьира аԥхьа ииагаз амҩаду атҵәирҭаҿы наҙаҙа ҳаиԥыртцит аиашьара сзызуаз Дырсыни сареи. Схылоит сара, хара мрагыларахь икарцаз сыжәлар насыԥдараа рышьҭра. Алҙынрак кырынтә еимтцаҳкхьан Дырсыни сареи уахь сызлацашаз амҩа. Атцыхәтәаны ҳаиқәшаҳатны, иаҳагьы ишәарҭам, иаҳагьы имариоуп ҳәа ҳазкылсит ҭбала адәықәлара. Убри аҟнытә иҙбан: уахынла сҿадызгаларц ақалақь Езмыд, Дырсын дзықәгәыҭуаз ҷьоукы рҿы сыԥхьарц, шаанҙа сыҕеныбжьарҙны асқьалаҿы снеирц, аконтрабандақәа ныҟәызго ҭбакы сҭаларц. Уи цозар акәхон Измир иахысны, адыд ахьықәсыша, адгьылбжьаха Родос иаҩсны, ашытҷәрақәа ирхыкәшаны Мерсиннҙа, уинахыс наҟ – шьапыла.

Шьыжьымтанк, итцарҟаца иаркыз адәқьаншәқәа аҭьҭа-гәгәаҳәа раартра ианналагоз, Езмыд салалан снеиуан, аҷьармыкьахь схы рханы. Ачаҙырҭа саннавала, ачабаба афҩы лаҳалаҳауа ианаасҿаҳа, сҿаҙы аахажжылт, амламыжда сымгәа ҭнашьаауан. Иаҳа имарианы какалк абаскри ҳәа, акрыфартақәа рышә снылаԥшуа сышнеиуаз, сара сеиԥш ацәҳәыҟьантазқәа ахьыҩналоз ҷьара снымҩахытцит. Ауу рыхга акрыфара иалагахьаз снарылс-аарылсуа, акәакьҭаҿы итацәыз аҭып сыҕенықәскит. Иаасымтцадыргылаз ԥсымышьҭыгак, ахԥа-ахԥаҳәа иналбааздан, акаҳуа еиқәатцәа сынхытәҳәало инасҿаскит. Ажьи Дырсыни сареи ҳаиԥыртцра аасгәалашәан, ихьухьууа сгәы иаатцалеит, уи инацлеит сахькылнаго сзымдыруа

сызқәылаз сымԥа, сыкәшамыкәша итәаз ирҳәоз акәым, дара рхаҭақәагьы сызгәамҭо акы сынҭанагалт… Знык снаҷыхәаны ахраҷа ахьныкәсыргылаз, баша инеиқәыхьшәашәа ицеит… Ус, иззакәу сзымдырӡо, схәыцра саалнахт акы, санынаԥш, сымариаша, хаҭа еиқәакы, иԥаҭеи ижакьеи еимассы, ибла цымцымқәа рыла скылблаара дшаҷыз гәасҭеит. «Дызустхарыдашь, ианаџьалбеит!» ҳәа сгәы саатахәыцит, избахьаз аӡә иакәзаргьы усҟан дысгәаламшәеит. Саатәеижьҭеигьы уи слаԥшыкәҭан симазаарын, аха сара исызгәаҭомызт. Уаҳа симбозшәа ныҟатцаны, дԥагылан иҷынеихеит, ашә данынхытцуаз, даахьаҳәны даҷеазныкгьы блала сааимидеит. Илаԥш хьанҭақәа мачк исцәымыцхеит, аха рацәак хрыԥ рымҭакәа, иаарласны аџьармыкьахь сдәықәлеит, магәқәак аахәатәыс исыман, устәи асқьалахьы сыццакыр акәын, аҕба сыцәдәықәлар ҟалон… Ауаа срылагыланы сахьнеиуаз, аӡә иԥшаара саҷызшәа анаԥшааԥшра хҭаскит, иззакәу сыздыруам, ԥнутҵкалагьы гәамҭрак шатҭәышатҭәуа иаасыгралахьан.

Аџьармыкьа агәашә сааватҭәиин, амагәқәа ахьыкнаҳаз дәқьан лаҟәык снытцалеит. Магә хацлакык аақәысхын, инарҳәаарҳәуа сшахәаԥшуаз, наҟ-ааҟ ԥыцьа снапқәа лҷәарбаҕьа сааныркылеит. Ишәтахузеи, шәарбанқәоу ҳәа санаақәгьежь, даҷеа ԥыцьа ршәақьқәа харшаланы инасыггракит. Насҭхашәа саԥхьа дгыланы дсыхәаԥшуан, ани ауаԥеиқәа, абла цымцым. «Дыжәбома Селым-ԓашьа дызшьыз, дыжәбома?» – инацәа сыкәырххо сыдирбон, аидгәыԥлара иаҷыз ажәлар. Усҟан аҳаҷаҳәа даасгәалашәеит, аԥашьа данысшь, аӡыршә аԥхьа снапы ҿазҳәаз аҟарул шиакәыз, аха, иабаҟаз, аамҭа иахыԥахьан, сшьапқәа ашьамҭлаҳә рышьартцахьан, снапқәа инархадыршәхьан аихац!

Аԥынтә раангьы абас ауп сышхытцыз абахҭа ашәхымс!

АХӘРАШӘА

Уажәы сызҭашәаз абахҭа, шәапыцьапла иҩарпшарыз ҟәапаҽапарак иԥахыҳәҳәо иқәгылаз баажәын. Уи аҭып Мрагыларахьтәи Ҭырқәтәыла ҽацәк иатәын. Иаакәыршан ахцьаракгьы харпастан, аԥшьыцьара – ацҳа еиԥш абахә ика иқәдаз амԥа ада, уахь неишьа амамызт. Ари абахҭа знык инҭашәаз, арахь шамахамзар, еибгала дызҭытцуамызт. Уи акәын «ҽааҳәыра змам» ҳәагьы изашьҭаз.

Сҭакын сара, абахәҭакнаҳарахь иҭаԥшуаз абаажә архәараҽы, иаагәаҟрахаргьы ԥыцьа рышьҭаларҭа злажоз, уахгьы-ҽынгьы иҭылашьцаз ҟарск аҽы. Аҭзамцкәа хаҳә еиларҭәахны иԥаган, насып затцәык исымаз, урҭ еснагь ишыхьшәашәазгьы, аҙы рылыжжуа ицәаакымызт, ауаԥ ныркә иҽеыԥеитцихыр, дынкылпшыртә еиԥш, аарла уҭаҷкәым нкылшәо, кылҳара хәыҷыкгьы азныжьын уи аҟарс.

Абра исхызгаран сыҟан исзаанхаз сыпсҭазаара зегьы.... Езмыд сандырбаандаԥы, рацәак хара имгакәа, сус рыжбеит, ацәгьара иуижьҭеи акыршыкәса цахьеит рхәоу сеидру, рхазлантцәара, ашьра сыкәрымтцеит, наунагҙа сыпсы ҭанатцы аҭакра аздырхеит.

Зназы, амшкәеи аҭхкәеи усгьы изгәалашәодаз, аҙынкәеи аапынкәеи рыпхьаҙара салагеит, аха урҭгьы ашьҭахь исцәеилаԥынтит.

Сгәы иаанагом, абахҭа аиҳабырагьы сҭакра шыкәсҟәа рыпхьаҙон ҳәа, урҭ акызаҭәык иазпшын, сватцкьара хахақәа ирыдҷаблаз сгәы мыжда аисра ианаҟәытцлак, абри аҽены, абри асаат азы иус далгеит ҳәа, игәыргьаны, ашәкәы сааныхны «ахакәитра» сыртон, аиеи, уара умсит, нарцәыҟа ахакәитра!.. Сара сеиԥш иагаԥ ҭагәаҟхьан уи аҟарс ҭылашьцара, иагаԥ рыпсы рхытцхьан, иагаԥ рԥьыбжьы, рыгызбжьы атцаԥхьан уи аҭуан лаҟәы. Аха урҭ рыпсы ҭанатцы, макьана адунеи ишану, псы зхоу ишрыларпхьаҙоу

рзырдыруаз, гәырҕьаҽҳәаша хәычык аҭыԥра ҭаҟәыкырахь ирызназгоз, ианыхәлоз, ианшоз разҳәоз, рымш шәиипхьыҵқәа зларпхьаҙоз, абни акылҳара ҭшәа акәзан…

Агәаҟққәа! Уаҳа нарылымшо рыпсы анҭахәаҽелак, минуҭқәак ракәзаргьы, алашьцара рыбла иаахыҵырц, адгьыл аиуа, ҽыҵк иадамзаргьы, рылапш нахыргарц, мрахәага кахәхәак рԥьышә шьадақәа инарыԥәпхарц, ԥшашәшәк цԥьакәакәараҙа инарҽәасырц инеины, ршьапқәа ҭаркьакьаны рхы акылҳара иныбжьаркуан, раргәҭыстақәеи рыцламҳәақәеи уи атцкарқәа иахьрыдгылоз иҭыфааны иҟалахьан, рнапқәа наҟ-ааҟ аҭзамц иахьадыгәгәалоз, иҭаԥаҽәахахьан…

Саргьы, уаҳа изласыркьаҽрызыз ашықәсқәа, убри саҽын… Амш каххаа ианеилгаз, апхын шьыбжьышьҭахь, амра ҭлак ашәара ианлеиуаз, аҳәа цҳафыр аҽеипш, мрахәагак лаша-лашо стыԥра иааԥнаҷҷон… Зны акәакь ҭылашьцаара инадпхалон ихааҙа, нас хәычы-хәычла, аҭзывара ахаҳә ҭыҽҽарақәа еипхьышьшьааua аҽыԥанахон. Ҭах гәакьак схәы датцаланы ари атымҭшәарҭа дааҭалазшәа, сеигәыргьаны сапылон ари сысасзатцә. Лассы исыцәцар ҳәа сшәаны, сеаласырпхозшәа снаҳәы-аҳәуа снамтцагылон. Сгәы аласҟажон, уаԥсык дааԥналазшәа сацәажәон, аха лассы ахабар зхабару ҳәа акгьы сымбаҙо, алашьцара иналаҙыҭ ицон. Нас акылҳара снадгыланы сазыпшуан амра аҭашәашьа. Алашьцара иаасымнахаанҙа, уа садпсылазшәа садгылан… Зны-зынла адунеи ҽыҭ сызхәапшуаз убриаҟара сгәы арпшааuан, сылаҕырз хаҟәҟәала снеины ашьҭаларҭа сыҽеныԥәсыжьуан, иҟьаҟьаҙа ишаанҙа, сшыбарԥьеиуаз, сшыгәжәажәоз исхызгон… Мшәан, адунеи ахьтәыуаразы, гәеибаркыгас, абахҭа ҟазтцоз цас иазынрыжьит ҳәа сыҟоуп уи акылҳара! Ҭхыбжьонк, зных, сыбла ҭаа, аетцәакәа срыхәапшларын, даҽеаз-

ных, амшцәгьа баапс ари ашьхарпы ианахапоз, атыртцырхәа амацәыс лакьылакьуа уа ианкаҧҧоз, аурт баапс атәыла анарбгоз, ақәа ансҽанаҳәоз – сара сзы игәыргьарахон… Ус аматанеирагьы сналагон: «Уа, шьарда зымчу Анцәа ду! Суҳәоит сгәаҟрақәа ртцыхәа путцәарц! Цьаракыр дгьылк тцысраны иҟазар, ма ажәѡан мца – афы цьара иасырц иҟазар, ахәычы маалыкьцәа итахәхәа ицәоу рынасып иапумкьан, урт ааныжьны иртцысы ари «ҽааҳәыра змам» абахта зыкәгылоу ашьхарпы! Еилаҟәыбаса италааит хлантцы, ара итагәаҟуагьы ҳаманы, тцѡа змам ауаа рылагырз иарцәаакхьоу, рышәипшьира зыѡныѡхьоу абаажә еилатәахра!» Аха сара сыгәжәажәара заҳауадаз, ауаа сшырхаштыз еипш, Анцәагьы сихаштхьан…

Ҽыц саннанагазтцәкьа акәын. Акылҳара схы нылакны анапшра сшаҽыз, игәастеит, сымариаша, аиѡхаа тцамтцамра нырцәка, бнара ҽытк илатцакны ишыҟаз мзырхак. Уацлеи нышәапшьлеи ишьыхыз ѡнык тагылан, аварахь – аца, уи ашьтахькә – абоура! Снарылапшит индәылтцуаз, иныѡналоз атаацәагьы: ѡынѡажәаҟа зхытцуаз хатцак, азә еиҳа деитцыбны – ѡыцьа аҳәсақәа, чкәына хәычыкгьы. Амш анбзиаз, иагарааны снапшыргьы, уи ахәычы дкәаҷалеиуа аштаҽы дыхәмаруан.

Ашьыжь иѡагылаз, ацәа иаарымнахаанза, ахатцеи аҳәсақәеи еикәшон, тәамѡахә рымамызт, убас апхзы шкартәозгьы, рыхныҟәгара шыцәгьаз еилыскаартә избон сахьынапшуаз.

Мышкала заҟантә уахь снапшуаз сеидру, уатцәы ус, уатцәашьтахьгьы ус, иниасуан игәыпцәагаха ашыкәсҟәа. Ахаан исымбацыз абри атырқә нхаѡы итаацәа рҽы аанҽасра саагылазшәа, срышьцылт, сышнеи-шнеиуаз, изны ихынҳәыз рашьак иеипш, атаацәа срылахәхеит. Руазәк иахьа аштә дыкәсымбаар, иҟалазеи дычмазаѡхама ҳәа агәжәажәара салагон… Аусура иаркаран иҟаз атаацәа, шаанза иан-

зымҽыхоз ыҟан, ирыхьзеи ҳәа сгәаҟуа сшынаԥшуаз, аҩны ахыбра алҩатцә хәхәаҙа иаыҩахылтцлак, сгәы аатынчхагәышьон… Ажәакала, урт аҭаацәа абас разҟыла сырнымиар, сыԥсахәага уи абахҭа изтытцран иҟамызт, есымша схәы рыманы абахҭа ашә илагылазшәа, амла садмыркит, умшәан, аҳаҳаи, ара ҳаҟоуп рҳәозшәа сгәы дырҕәҕәон.

…Аублаатәыла ҳаныҟаз, арыцъарахь иҳаванхоз ҳгәылацәа рцәа рхызбо салагеит. Шьмаҭ ихьзыстцеит уи ахаҭа – ус акәын ҳгәылагьы ишишьҭаз. Аҭаацәа рыхҭылтц хәычгьы Наҩеи ихьзыстцеит, ҳгәыла Шьмаҭ ичкәынгьы уи акәын ихьзыз. Аҳәсақәа ракәын уажәы хьзыда иаанханы иҟаз. Кыраамҭа срышьҭаԥшуан дара, ахаҭа данааиуаз ишиԥылоз, иматц шыруаз, ртәашьа, ргылашьа, дасу аҩнусқәа изҽыз уҳәа, самжьартә еилыскааит урт аҩыцьагьы аԥшәма ишиҳәсақәаз. Цахьа зны, ҩыцьа аҳәсақәа ныҟәигартә еиԥш малк импытцакызар акәхарын, иахьа хаԥсыра баны зхы ныҟәызгоз ҭаацәаран. Аублаатәыла ари еиԥш ҟалашьа амамызт, ԥҳәыск дышимоу даҽеазәы лаагара – шьаусын. Аԥхьатәи аԥҳәыс уахык аҩны даагыломызт, лашьцәа ааин, еибархьусууа илыхшаз нкаԥсаны, лҭаацәа рахь дыргон, насгьы цахьатәи рымаҳә ҳаҳәшьа ахьымзг лзыргаз ҳәа ғас дыԥхьаҙаны, амҩа ааизкны даныршьуазгьы мачхәызма. Убри аҟнытә, урт аҳәсақәа рыхьзқәа, схы иҭысҳәаар акәхеит. Руаҙәк аукы, абаакы, дагьеиҳабын – Шьамсиа лыхьзыстцеит, егьи – кьаҽк шәпа-жәпак – Рафида ҳәа слышьҭалеит. Аҧкәын хәычы иангьы уи лакәын.

Наҩеи раԥхьа данызбаз ихытцуазар ҟаларын хәбаҟа шыкәса, хәычы еиламгылак, иласба еиқәатцәа ишьҭарпало, дыҩуа акәытқәа цхатцо адәы даақәлон, зны цьара дтәаны қьалак ҟаитцаларын, даҽеазны, иан ҙаагара дандәыкәлалак, длыхьтцәыуо длышьҭаларын… Иаб иатцкысгьы ианԥса Шьамсиа длыцә-

шәон, лыбжьы наиқәлыргар, атцәыуара дааҟәытцны ашьшьыхҳәа днатәон.

Исгәалашәоит, зны сылапш хьахәхәа ишрышьтаз Наѳеи хәычы иани иареи рҽеилаҳәаны ашта инҭытцит, уартаныкь ахь аанҷасра ицозар акәхарын. Ихаутцару сыздыруам, дад Шәарах, аѳны ирзыпшыз, раб иатцкыс сара сазгәаҟуазар ҟаларын убарт рыхынхәра. Сахьынапшуаз, дызлазбоз ала, Шьамсиа есқьынагьы лылахь еиқәын, издыруада ахшара дахьылмоуз акәзар, ма лықәра иахҟьозтгьы, бзиа илбоз лхатца апҳәыс данааига ашьтахь, лара лахь иаҳа дыхьшәашәахазар, аха уеизгьы тәымуаѳыс лхы лбомызт, аѳнатә амаа лара илкызар лтахын, убартқәа ирыхҟьаны, есымша атызшәа рыбжьазаргьы ҟаларын.

Шьмат дуаѳызатцәын. Зны-зынла агәылацәа – таҳмадаки такәажәыки амзырха иаатәалалон, цьара акы аныртахыз, ма иара ус цәажәара... Уаҳа ауаатахы ҳәа уаѳ дидсымбалеит. Апшәма ҷымтк (ус ауп сара схаҟны дшаазгаз), дынтаҳа-аатаҳауа иныҟәашьа, амҷы анпиҟозгьы иеиха амѳантцашьа, ипсы анишьозгьы ататын абырқьхәа дахо, кыраамта итәанхалашьа уҳәа, есқьынагьы хьантарак ихьынҳалазшәа шьшьылаҳак иакәын. Аха усгьы, шаанза иѳагылаз ацәа иааимнахаанза, иутәы даҷын.

Ашьхарпы зегьы ииатцәкаҟараза италаҳа аапын анаакәлалак, Шьмат лассаамта ацәаҕәара дзалагомызт. Аныҟәара хтеикуан, игәоутартә иҟан акы дшаргәамтцуаз, аха уи еилыскаанза алатцара аамта уцәцоит, уанацьалбеит, узыдтәалоузеи ҳәа сизагьуан. Егьи, атцактәы имазамзаарын, тынхада. Агәылацәа илартцаша латцаны иалгаанза, иара дыпшын. Икьасацәан зыжәла кеипсоз ацьыкәреи, цьара аамта бзиак ахьымзар, имгәахә азаашьтуамызт. Ус азынра анааилак, Шьмат иеиха ачархь иныкәтцан ихуан, имѳаныфа зтаз ахәырцьан ижәѳа иаахшьны, иеиха леиѳытцрышь, итаацәа днарпыртцуан. Аапнынза

ихабар ыҟамызт, амала, зны-зынла, асымҟәыл анкаҳалак, дхынҳәлон, ахыц ҟатцаны ихыбраҟәа асы рыҟәихуан, итаацәа амҷеы рыдгаланы, ижәзатцә азы ҟашәак ырмазеины деитцацон… Ашьхарпы атцыхәахь цьара абна пырҟозар акәхарын, иаргьы қьырала аус иуан. Убри иааихашәалоз ала, иааихәон ацьыҟәреи, ма ачарыц – итаацәа рымгәахә. Ичкәыни иҳәсаҟәеи идыргыла амхы анирашәоз, ататын анеитарҳауаз, ма иантҷырхуаз, уа сыҟан, дара срыцын, сынхаѡ шьа исызцәырнагон гәыргьарак, сыпсы танатцы сызтымтра абахта сыштакыз схаштуан… Апхзыфѡы хаакәакәараза исахауан…

Ииасуан тцыхәапҵәара змамыз ашыҟәсҟәа. Сгәышпы илыҟәсуаз сжакьа, санааиз хәыц шкәакәак аларшәымызт, уажәы иаанкыланы саннахәапшлак, ашыла алапсазшәа игрохахьан.

Иахьа знык-ѡынтә дсымбар исзымычҳауаз Наѡеи, уажәшьта ихәы ааинышәшәылахьан. Уи изҳарала акәын, мѡашьарада сара сышыҟәсҟәа зласыпхьазозгьы. Среигәыргьон Шьмат итаацәа, абас ахатцарпыс дахьрытцагылаз. Наѡеи иаби иареи иакәыркит, жәохә шьаҟак атцеибаҳәа изтцарсыз, атакәажә мбарымбах леипш ихырҟәакәоз рыѡныжәк нықәхны аҷыц дыргыларц. Тагалан рурақәа адәы ишаакәыргылак, реихақәа аашьтыхны абнахь ицон. Аматәахә жәѡала мацара аагара иаҷын. Уажәшьта аргылара нап адыркыртә еипш рҽааидыргалахьан, аха идыргәагәон, изалагомызт, дыртахызар акәхарын ауаста. «Иаҳауеи, сабиц, схы сақәитны уа сшәывагылазар, мыш ѡажәа рыла шәыѡны абаѡ еибытаны ишәысымтози! Аха иабаҟоу!» – схәыцуан сара, акылҳара сахьадгылаз.

* * *

Иахак аҟарулцәа атрышә асран изҷзаз, знык аҟарагьы ахысбжьы геит, зәыр дыбналама? Зәыр дыршьыма?

Ус, ашьыжь агәылацәа аҳәса, ахацәа ааира хҭаркит Шьмаҭ иԥныҟа. «Измааноузеи, иҟоузеи? – схәыцуан сара. – Егьырҭ збоит, аха Рафида адәы дықәызбаазом, лгәы бзиамзар ҟалап», – ақәыстцеит атцыхәтәаны. Ус ахәацьа дрыманы хәылбыҽехак ашҭа иааҭалеит, издыргәышьеит ишыцәгьараз, аухатцәҟьа дыпсит Рафида. Схы-сгәы далысхит ахаҳә хьшәашәа аиԥара сахьыбжьаршәыз, лычқәынзатцә ибзиарак лымбазакәа дышпаниаси, рыцҳа. Наԥеи иакәын аҽенынтәарак алаҕырз цаҳәцаҳә дазыркәабоз, ишпасҭахыз иааигәа сгылазар, дад, умтцәыуан, ан лыпсра зегьы иаххаагахьоу акоуп ҳәа дсыргәыбзыҕрын.

Аԥны ҳаргылоит ҳәа аматәахә икылыргаз, адәы ишықәжьыз иаанхеит. Шьмаҭ иааразнак иныпшит, игәы иадҳәалаз иԥҳәыс лыпсра. Илаба кны ашәшьыраҽы дахьынатәоз, ууаин акрыф ҳәа иԥхьаанза, гылашьа имамызт.

«Изыпшузеишь Наԥеи иапхьаҟа? Иаби сареи ҳахьзарушь, анацьалбеит, уи инасып? Сыкәгьежьаа сзымкәашаргьы, иага сгәырҕьап уи ичара аҽены!» – абри акәзан гәынкылагас исымазаз, иахьеи-уахеи атымитыша аҭа ҭылашьцара сахьҭаршәыз.

Саазқәылаз блахатцгьежьрак сызцәыртцит, аҳауа цқьа сзымхозар акәхарын, агыларатцәҟьа сылшомызт, сҽажәкуан. Аха уеизгьы сеихеигәо сеиҭанадгылахуан сынапшырҭа… Аҭакәажәи алыгажәи рыда Наԥеи адәы дықәызбаазом. Цьара дышцаз ԥашьом, аха данцоз шпасызгәамҭеи! Иара данықамыз дырны дааизшәа, ҽыуаԥык амзырха даатцалеит. Аҭакәажәи алыгажәи неипылеит, дышҽыжәыз кыраамҭа ак реиҳәон, инапқәа рыххо, дшаҕьуаз ԥашьомызт. Нас, знапы згәытцапса иуауаза игылаз Шьмаҭ днеизытрысын, ҽыҳәтцәыла дисит, аҭаҳмада ишьапы дықәгылазамызшәа дынкаҳаит. Шьамсиа, артцәааҳәа дыҳәҳәазар акәхап, изаҳауадаз акәымзар, дне-

ихагылан, аҭаҳмада иргылара дналагеит. Аҽеыуаѡ иҽеы даасны ашҭа дынҭкьеит. «Уаргьы саргьы ҳаицыԥсыхгьы, уа судгыландаз, алаҙахша, ус узцозар убарын!» – аасгәахәит, схаԥыцқәа аҕырҿ нарытцгеит, сҭаԛкәымқәа адыжә-дыжәҳәа ахаҳә ашәыгәра инанҟьеит.

Аҳаԛаҳәа иаасгәалашәеит, Осман-Кои ҳанынхоз зны, Алоу-ипа Шьардын ҟамчыла дисырц сашьа Мата данизытҵьаз, исзымчҳакәа ҳахәпҳа даанкыланы ҳамҙырха данҭысцаз… Шьмаҭ иқәлазгьы ԥьара амал зымпытцакыз, ма ақыҭа знапы ианыз ефендик иқьаҳиа иакәхап. Ашәахтә изымшәазар? Изҭодаз, рыцҳа, уажәааигәа апсра иақәшәаз! Иухьыз сгәы иалсит ҳәа адашшылара аҭыпан, ҽеыҳәтәыла дисит! Иипҟо дызусҭада уҳәарауазеи, ауаѡы разы, амса еиҟәырдыд зтцоу инапқәа адгьыл иқәаадрыхуа акәҙами иара уи ефенди ихаҭа қьаф злеиуа?

Даҽеазныхгьы снадгылахт акылҳара. Ныркә сахьаҽапшуаз, аҭлақәа рышәшьыра иаҳа-иаҳа акьаҽхара излаҽыз ала, амра кыр иѡхашлахьан. Шьмаҭ иҽеада акьахь нақәитцан, ԥьыкәреихап ирҭаз, наҟааҟ аатцәақәа нахишьын, днатцаҟьо, ашьшьыҳәа ашҭа дынҭытцит, иѡашьомызт, аҙлагарахь дышцоз. Уажәшьҭа ҽадала акәымзар, жәѡала еидарак изышьҭыхуа дыҟамызт, ибҕагьы акыр ихәахьан, лабадагьы дызныҟәомызт. Аҙи аҙлагареи бҕаԥтцәаган арҭ аҭаацәа рзы, ахацәа аҙлагарахьынтәи ашыла аагара шьыбжьонынҙа иадхалон, аҳәсақәа ахарпастахьы илбааны, рыпҳалқәа ирытцалан аѡадара рыпсы кыдыхәхәало иankыдлоз, ирыцҳасшьон. Иҟалап, Рафида рыцҳа лгәы кыдызжәаз уи аҙаагара мацара акәызтгьы!

Шьамсиа лымацара затцәык ашәшьыра дытцатәаны, лхы ларҟәны акы даҽын, лхатца иматәажәқәа қәлыршәуазар акәхарын. Ус амҙырха иааҭалеит шьапыла иҟаз хәѡык ахацәа, зегьы ашәақьқәа ирытцоуп.

Дыздырит, рапхьа дгылоуп Наԥеи. «Ҳаи, рыцҳа!» – саагәыргьеит данызба, аха иаргьы абцьар датцоуп. Ахаан уи идсымбалацызт, ахысшьатцәкьагьы идыруеит ҳәа сыкамызт.

Асасцәа амзырха икәымхакәа, Шьамсиа днарапгылан, аԥныка иныԥналеит, кыраамтагьы уахь иаанхеит, амла иакны иказтгьы акрыфара иадхалт. Издыруада, арт абрагьцәазар, рҳәцәазар? Нас дышпарылашәеи Наԥеи? Хатә цьабаа мацарала инхоз анхаԥ ипа, иарпцысра данықәла арҳәреи аҕьычреи нап аиркуама? Икалап, дычқәынамзи, ихагамта дықәын, уаацәгьақәак дрымпцыхьашәазар? Ауаԥы иаазара ауп иуадаԥу, ибжьыхра мариазоуп.

Ус асасцәа аадәылтцын, агәашә ахь имцакәа, ахтцыста инхытцын, абнарахь рхы дырхеит. Наԥеи акыраамта дрышьтапшуа дгылан, нас даахьаҳәын, Шьамсиа дналацәажәан, ишәақь ижәԥа инхшьны аԥны ашьтахька игылаз абоурахь дцеит. «Излазбо ала, ари ихы дацәшәоит, измаанахарызеишь?» – схәыцуан, акылҳара сеадырпсыла сахьадгылаз. Шьыжьаахыс уахь апшра саҽуп, сышьхынпсылеит, сшьапқәа дысит, снапқәагьы хьашьшьуеит абар, ақәыд зыԥарԥалеи, афаха умоуит ҳәа ақарс ашә иаакылдырҳәҳәазгьы алакьысха сымам, ус анышәапшьтә цьам ианыхьшәашәалеит. Избоит сара, исзааигәазоу таацәарак арыцҳара ишаатагылаз! Абаажә сахьыԥнабаауаз, лахьынтцала исзалхыз схатә гәакрақәа сзымхозшәа, изацларызыз даеа цьоукы ртәгьы?

Абар, Шьмат еыхәтцәыла исыз аеыуаԥ еырххыла амзырха дааталахт, икамчы иеы инажәитцеит, гәамтцхамтцрак шимоу ԥашьом. Даатгылан Шьамсиа длацәажәоит, инапқәа икьоит, ишьапқәа икьоит, ацәҳашҳара даҽызар акәхап, «ахацәа абацеи?» ҳәа дтцаауазар акәхап, хылатцәкьа дзышьтоу Наԥеи иакәзаргьы калап… Зынгьы, ишыкаитцалац еипш,

аҭакәажә ҽыҳәтцәыла длысырц длалыдыххылеит, аха изымгәаҕькәа даахынҳәын, ашҭа данынҭытц, ахкаара агәашә аҽы дааҽыжәтцит. Иҟаитцозеи, ижәла нҭәеит ҳәа сышихәапҵшуаз, аҭаацәа рыжәзатцә ахкаара иахьыкәҽаҳәаз днадгылан, аҽаҳәага аапыртланы инаиапицеит. Шьамсиа рыцҳа лнапкәа лҟьоит, ҳумшьын, ҳажәзатцә шпоуго ҳәа агәжәажәара даҽызар акәхарын! Иара дыѽеыжәлан, ажә наиапицон еипш, дышхысра ишәакь кны аѽны даавҟьеит Наѽеи. Зны амцабз аакаҷҷеит, нас алѽатцә еишьылҙа иѽахҟьеит ишәакь, дышхысыз ѽашьом. Аҽеыуаѽ даахьаҳәхьачеит, ажә зланеигоз ашаха лкаршәны, иҽеы даасын дыѽит... Деиҭаивахысит апшәма ҷкәын, аха аҽеыуаѽ дцоит иапхьаҟа иҽехырнааны дышзахәоз, дцон уи уаҳа дунеихаан арахь ақәлара игәампхауа! Наѽеигьы акыраамта дишьтан, нас даахынҳәын, ижә аҭыпаҽы инҽеиҳәан, игәыҭҟьапсыҭҟьаха игылаз ианпса дналацәажәеит, лгәы ирҕәҕәозар акәхарын. Нас иѽызцәа злацаз ахцыста дынхытын, ишәакь ихаргьежьуа, дыкәкәаҙа ахылаҕьара дынҭалеит. «Уқәақәра згааит, Наѽеи, уқәақәра! – сыбжьы ныѽныѽит аҟарс ҭылашьцаара, изаҳауадаз акәымзар. – Унаҙахааит, ухатцан угылазаап! Азалымдара уаҽагылеит уабԥьар шьҭыхны! Сатамзааит аҕьычреи арҳәреи ахьудыскылаз, насыпуп уѽызцәеи уареи ари еипш аус ду шәеиднакылазар! – абас ҭынчхашьа сымамызт, аҟарс ҭшәара сахьҭагьежьуаз. Ҳаҕоу дахьгәырҕьаша адгьыл аҽы сара агәырҕьара шьҭысхит, исызхьаҳәызшәа саақалеит хаҳа-ԥышьада иныссххьаз сыцкәынра амчқәа, хараҙа ажәѽан иналыччаз етцәак еипш иаакәеицеит наҙаҙа сгәы зыцәцахьаз апстазааразы агәыҕра! Сеилаҳаит адунеи ҟьаҟьа ақәзаара!

Сақәныҳәеит уи акылҳара ҭшәара хәычы! Уи сықәнарпшит жәашықәсала сызпыргаз адунеи дуззаа, исаҳаит иаҳагьы иҕәҕәаны ауаѽытәыѽса игәеисбжьы, иснарбеит ишықаз аиаша иазықәпо ахацәа!

Уинахыс иагарааны снапшыргьы атаҳмадеи атакәажәи ракәын, акы нықатца-ааќатцо, амзырха иқәызбаауаз.

Ашәалќьамрак еипш дцәырќьацәырасуан Наҩеи. Даакыдыххылан, ажәжәаҳәа аутәқәа нықатцаны днытцаҳа дцон. Уаҳа назтахым арпыс иакәын уажәшьта дќатќато. Аџьықәреи анирашәозгьы ишәақь ааигәа икыдгылан, есқьынгьы игәиҿеанын. Данцалак, лассаамта ихабар ќаломызт, даныхынҳәуазгьы, ҩыџьа-хҩы аҩызцәа еиқәных ицны даауан. Хықәкыс ирымоузеишь урт аиҩызцәа? Изеибашьуада? Ирылшарызеи? Иаҳҳәап, ақәќәаҳәа ихысуа иаакылсны, абахта акануеицәа лықәцќьааны ақарсқәа зегьы рышә аадыртыхыр? «Шәтытц абахта, иааит шәарт шәзызхьуаз ахақәитра мшы!» ҳәа рыбжьы наҳақәдыргар, усќан ишпақастцарыз сара? Ҳәарас иатахузеи, рапхьаза снаидгылан, исцәызыз сашьа Мата иеипш дыпхьазаны, даасгәыдсыҳәҳәалагарын. Нас: «Уара ухәычаахыс уздыруеит, шәтаацәа ирылахәу уаҩуп!» ҳәа схы исырдыррын, аҩныќа сиццарын, иани иаби исызгәакьазоу цьоук реипш апсшәа расҳәарын, насгьы ҳшеиуацәахаз уҳәа акы рцәымзакәа зегь рызхыстрын…

Аха Наҩеи иҩызцәеи иареи ҩагылан: «Заурќан, дад, уара уҳашьазар, уҳацаала еибашьра, ҳаға макьана адгьыл даныхым, уст абџьар!» ҳәа ашәақь насдыркыр ишпақастцарыз? Жәаҳәарада, срыцдәықәлон. Уаҳа иззыстахызеи иаанхаз сыпстазаара? Аха иабақоу сани саби? Урт уажәраанза изааирымызт, нас, еилкаатәзами, арыцҳақәа анышә иахьамоу? Иабақоу сашьеи саҳәшьцәеи? Фелдышь лтәы сҳәазом, уи лареи сареи ҳанасып цьоук амца ацратцаны ирбылхьан усгьы. Мата гәнаҳала дшьызар, нас сара ишьа сымур уаҳа изуада? Зашьа ишьа зымуз дхатцоума? «Закәызеи, Заурќан, уара аџьажәлар рзеипш ус азы ақәпара уҿазукит, арахь уашьа ишьатцәќьа узымуит!» – ҳәа

цьоукы иаасаҽԥныркылар, сыхәда хҽеит ауп, уаҳа ирасҳәозеи?

Шәарах, дад, шәара аԥсуаа саншьцәа шәажәа иналашәтцалоит шәанцәажәо: «Зны-зынла агәы амшын агәеиужьраҽы ицаны аҭәа архуеит» ҳәа. Усҟан усшәа акәымзи схәыцрақәагьы шыҟаз: абахҭа нҭытц сыҟазшәа, сабцьар кны сгылазшәа сгәы иснаҭон…

Аҭҳарцәҳәа сҽыхазшәа урҭ ахәыцра хаақәа санаарылтцлак, дырԥегь сааԥнахон аҟарс ҭылашьцара. Еишьҭагылан рҽынархон амзақәа… ашықәсқәа… Сармарахьгьы сарҕьарахьгьы сара сеиԥш ҽааҳәыра змамыз ауаа ҭакын, урҭи сареи ахаангьы наԥшыхақә акәзаргьы ҳаибамбацызт, мызқәак рахь зны шьапынеитцыхра ҳанҭыргозгьы, аигәылацәа ҳаиқәдыршәомызт. Бахҭақәак рҽы, аҭзамцқәа ирысуа, напышьҭыбжьыла еибадыруеит, иалеицәажәоит, аха уи араҟа нагзашьа амамызт, ахаҳә еиларҭәах иалхыз аҭзамц аҽыгҳара нацәкьар шьҭыбжьык аныԥуа иҟамызт. Амала, уахынлатәи аҭынчра еиқәыхьанҭаха абаажә ианахаҳауаз, зны-зынла, сармарахьҭәи аҟарс ахьтә исаҳалон аҕызбжьы… Убригьы ҳамҭакы акәын, нас иааиԥхьбеит, дыԥсызар акәхап агәаҟ!

Амца зҭашәаз уи абахҭа сҭытцра рацәак агмызт, усгьы иақәгәыҕуадаз, аха ирымҳәоит: «Аԥьма имԥсыша, аматцә азылаҟәуеит!» ҳәа. Шьмаҭ иҭаацәа рхынҭаԥынҭара, уи исызнартцысыз агәеибафара уҳәа, саазқәылаз ахыхь баапс шьҭысхит. Мызкы аахыс сзымгыло, икҽачаԥаз ацәардаҕәы хьшәашәа сықәжьын. Ус зны, атцх агәахьы инеихьазар ҟаларын, сыбла цәа хымло ацәардаҕәи сареи ацәибартцәара ҳшаҽыз, гәаҟ шәаҳәабжьык слымҳа иааҭасит. Знызы исызхамтцеит, аха цқьа саныҙырԥ, сармарахьтәи аҟарс ишҭыԥуаз еилсыргеит. Игоз аԥсыуа ашәан – ахәрашәа, агәаҟашәа!

Ишԥа? Дабаанагеи аԥсуа ара? Аҭзамц хьшәашәа слымҳа надкыланы аҙырԥра салагеит, мап, имцым,

иара ахаҭоуп, уажәы исаҳазма! Изҳәоғьы ибжьы мыжда қыцьқыцьуеит, рацәак изҭгом, ахәра баапс дшаргәаҭеиуа ѡашьом, Зны-зынлагьы аҕәызҕәызҳәа аимҳәара иааԥнатцәоит иашәа. Цытраамҭак иаа-ҭынчрахоит, ма қьыбжьык, ма уазбжьык уаҳаҙом. Нас деиҭаналагоит, уаз ажәақәакгьы налеитцоит, аха урҭ сара сҟынза иааѡуам. «Дызустахарыдашь, ианацьалбеит, ари аԥсуа? Дзықәшәазеи, дзыниазеи иара гәаҟ?» Аухантәарак сышхәыцуаз, сшыгәаҭеиуаз иҟьаҟьаза иаашеит. Аенынтәаракгьы слымҳақәа кыдтцан аҙырѡра саҽын, аха иууаза иҭынчран.

Адырѡауха, атцх агәахьы инеиуа ианналага, дырѡегь ахаҳә шәыгәра иалсны аҽаанахеит ашәа. Издырит уи ауаѡ ахәра ҕәгәа имаз уахынла иаҳа дшаргәаҟуаз.

Абарҭ амшқәа инадыркны, хьаацәгьаха исызцәыртцит, ԥхыҙ избаргьы ихасымтцашаз, даҽеа гәтыхақәак. Шьаҽақәак набжьамкәа сывараҽы агәаҟра даҽуп зжьы салтцыз саншьцәа иреиуоу хатцак. Сҽи снапи еиқәыԥсаны сызлатәарызеи? Сызлаихәарҭахарызеи? Уажәшьҭа исмыхьыц уаҳа исыхьран иҟоузеи, исзаанхаз сыпстазаара, баша абахҭа иҭаҙыҭран иҟоу, цьара акы ишихәо здыруазар, сеигҙаран сыҟаҙам. Аха, изла? Сзазтцаарыда? Аканыеицәа сҽырзыскыр, агәаҟра иаҽуи сареи иаҳагьы ҳлапшықәтцан ҳаицәдырҙыр алшоит. Атцх шааиѡнашалак, еиҭагоит агәаҟашәа. Сгәалашәара ихнатит ахәрақәа. Саԥхьа иаагылт Аԥсны, Тцабал, саншьцәа рҭынхара… Убраҟоуп уи ахәрашәа ахьыстцазгьы. Саншьцәа руаҙәы дызгашаз ахы иқәшәан, аԥсра даҽын. Агәыла-азла, ауа-аҭахы, есыуаха идтәаланы ахәрашәа изырҳәон, иаргьы иаарымданы дналагон, убри шиҳәоз мацара иԥсы ааихытцит. Убас, абри агәаҟгьы рацәак дзымнеирҳәагьы сшәоит, зныҙатцәык ибла сынтаԥшында, иуасиаҭ сзынижьыргьы здыруадаз!

Стәаны сышхәыцуаз, сгәы иааҭашәеит: агәаҟра иаҿу уи ачымазаѡ ижьы иалҭыз иаҳәшьапа ииаигәараҙа дшыҟоу ирдыртәуп, зеиԥш ҟамло акгьы ыҟам, сара акгьы сылымшаҙаргьы, иара даманшәалахар ҳаиқәшәара?

Иашәаҳәара анаантцәоз иақәыршәаны, сара иаацәырызгеит ахапа, иара иҟынҙа инаѡыртә еиԥш сыбжьы ѡҭганы. Санаалга, иаҳамашь ҳәа сааҙырѡит, ҭынчран, еиҭасҳәеит даҿазныкгьы, аха макьана ҭынчран… Ахынтә раан иаҳагьы сыбжьы ҭызгеит. «Узырхәаауазеи, уара абаандаѡы!» ҳәа акануеи сҟарс ашә аҧьара-ҧьараҳәа днасит, аха игәхьаа мкыкәа сашәа иналастцеит исгәалашәоз ажәақәакгьы:

Уа, раидии, ахәрашәа – хатца ашәоуп…
Игәаҟуа изы гәыжьжьагоуп, хәырбгьыцуп…
Ахы цаҳәцаҳә иқәшәаз, ԥшыртҟәацыз цьишьеит…
Ашьа рѡаш илтцызгьы ԥхҙыз цьишьеит…
Уа, рааидии, ахәрашәа – хатцашәоуп!..

Салгаанҙа сыбжьы аанкыла-аанкыло сааҙырѡит. Иалсзаап, убама, ахаҳә еилаҭәахра! Арҧызра даҿуп! Агәырҧьара саашьҭнакәыцәааит иаразнак, ари еиԥш аҙәы иҳәонгьы уаҳахьоума, ахәрашәеи агәырҧьареи! Ҳаигәыѡит уажәшьҭа, сара саалгар – иара дналагоит, иара даалгар – сара. Ҳаныҧьазклак, хьаак змаҙам иеиԥш ҳѡыцьагьы ҳҭахәхәа ҳацәон. Ари – уаха… уатцәуха… мчыбжьык, мызкы…

Цәала-жьыла сеибгагәышьан, аха гәыла-ԥсыла схәын, ахәрашәа сҳәо саналага, изакәу сыздыруам, иаҳа сраҳаҭхазшәа, сҟарс ҭшәара устцәкьа илашьцамызшәа, сцәардаҕәгьы устцәкьа икьакьамызшәа, схаҭагьы устцәкьа сзатцәымшәа збо салагеит…

* * *

Уахынлақәак иааихсыҧит сгәыла игәаҟашәа. Сара исҳәеит, еиҭасҳәеит, аха атҙамц хьшәашәа да-

гәан, иҽаҳан. Ихьзеи насыпда, дыпсыма? Ма даҽацьара дахыргама?

Ҽнак, шьапынеитцыхра ҳдәылыргеит, аигәылацәа ҳаиҩга-еивганы. Абахҭа ахылаҧшцәа, рыбжьқәа неиқәырга-ааиқәырго, шьақәгылашьак рымамкәа ишеилагьежьуаз гәасҭеит. Баандаҩык данаасаҩсуаз: «Адгьыл ду ахь еилаҩеиласрак ҟалеит, асасцәа рацәаҩны иаҳзааргарц иҟоуп, – иҳәеит уи, ибжьы аармаҷны. – Ухала уҟазар, аҩыза дурҭоит, ачара уҽазырхиа!» – нацитцан, днасаҩсит…

Наҩеи иусҟәа рылагьы адәныҟа еилаҩеиласрак шыҟаз агәҩара сыман. Шьыжьымҭанк зны акылҳара сеиҭанылагылеит, аха аҳәгьы дықәсымбааит аҭыркә нхаҩ имзырха. «Дабаҟаларишь Наҩеи? Иаҕацәа дырпыхьамшәонда?» ҳәа сышхәыцуаз, аҕьгьа-агәгәаҳәа, ажьакца зхьыкәкәоз сҭыҩра еихатәны иҽаз ашә аатит.

Игәҭасын, дааҩнарыжьлеит аарлаҳәа зшьапы иқәгылаз, зцәеи зыбаҩи еикәыршаз, макьана зуаҩыбжарахь имнеицыз хатцак. Хыла аҭуан датцакьысуан уи, макьана шлацк зларшәмыз ихахәы иатцубаауан маҷк иқәкәымпылыз илахь пшза, иҽачыз ижакьа изамҩа агәқәа рҭаҳара азытцәахуамызт. Ашьха цәҳәыраҽы анаҟә иатцажьу аҙыжь еипш, иблақәа ҭиатцәаан, амцеи агәыбзыҕреи рҽеинраалаланы урҭ ирхыҳәҳәылан. Имч илзааны дшыҟазгьы, диашахәтцәаза дгылан, изнапык ала изара ҭарбаҕьа икны.

– Мшыбзиа аҳәара сыхәҭоуп сара, аха иабаҟоу уи амш бзиа, адәныҟа хараза инҳажьхьеит, ара уахгьы-еынгьы лашьцоуп! – даацәажәеит иара апсышәала ахьхьаҳәа. – Уара уоума схьаацәгьа сыцеиҩызшоз, ахәрашәа сыцызҳәоз? Уапсыуоума, узуста?

Сахьгылаз снеилууа сцеит, аҭзамц садгыламзар, скаҳаргьы ҟаларын.

– Бзиала уаабеит ҳәа злауасҳәарызеи, ара бзиара шыҟам усгьы иубоит. Аха уара ууаира хаҟәитрак исзаԥызоуп, ԥсеиҟәырхагас иара убри амацара сызхоит!.. Сара саԥсыуамзаргьы, аԥсуаа ржьы салтцит! – саацәажәеит сара, цкьа исҳәо сҷамшәауа, сҷагәаҷасуа. Снеиԥылан, даасгәыдсыхәҳәалеит. Агылара шицәыуадаԥыз збон, днаганы ацәардаҕәы хьшәашәа днықәсыртәеит. Аҟарулцәа иршәны иааԥнарыжьыз аилаҳәара аашьҭыхны дахьтәаз инаивастцеит.

Иблақәа ааихмырсыҕьзакәа дсыхәаԥшуан, дсыхәаԥшуан…

– Заурҟан Золак ҳәа азә дыздыруан саныхәыҷыз, заҟа уиеиԥшузеи? Издыруада, уи уара уакәзар? – ҷаааиҭит иара.

– Ииашоуп, сара соуп Заурҟан, аха уара усзымдырит, узустада? – стцааит саргьы, сгачамкны.

– О, Анцәа злыпха ҳаура, уԥсы шпаҭахеи, уknаҳаны уршьит ҳәа акәын ирҳәоз. Селым-ԥашьа душьаахысгьы абра уҭакума? Сара усҟан смаҷзан, аха ублақәа схамшҭит, убарҭ рыла усмырԥашьеит, Заурҟан!

Уаҳа изымҳәеит, аимҳәа изтцысит, деимҳәоит, аха дышпеимҳәо, ибжьы аҭуан тцнахуеит, иоуразоуроу дышьҭҟьаны дцоит, иԥсы шилшәшәоз анызба, иматәажәқәа наитцатцаны днықәсыриеит. Схәыцуеит, сеиҭахәыцуеит, аха дахьызбахьаз сгәалашәом, арахь иара сидыруеит. Аимҳәара маҷк аҟара иананаихсыҕь, деихеигәо даақәтәан, скылкааны даасыхәаԥшит.

– Иугәаларшәа, Заурҟан, Осман-Кои акыта! – дналагеит уи аимҳәара дакыр ҳәа дшәаны, игәышпы инапы адыргәгәаланы. – Шәааигәара дынхон саз-аԥсыуак, Мзауч ҳәа Абыхәбак, уара амцхәгьы бзиа уибон, шәагьеицныҟәалон, шәеиԥызцәан, убри диман Шьоудыд ҳәа па затцәык, дышпаугәаламшәои, иагараан ахәмаргақәа изыҟаутцахьан, дуварпало

шəыԥныҟа дугалон, иара иԥны атԥыс шəара шəҽы дааʒахьан. Иугəаларшəа, саби уареи шəнеидтəалаҩы ахəрашəа анышəҳəалоз, саргьы ишəыцысҳəалон, убасҟан ауп иаҧыстԥа, уи аԥсуа ашəа ҳаигəнарԥит акəымзар, ас ҳзеиқəымшəаргьы ҟаларын… Нас, сузымдырʒеи уажəшьтагьы, Шьоудыд соуп сара, Шьоудыд!

Ҳəара аҭахума исгəалашəоит урҭ зегьы, Самсун ақалақь аҽы дҳацʒхытцит асаʒ-аԥсуа, Абыхə Мзауч, иара убраҟа ауп ахҭылтцгьы дахьиоуз, саб Ҳамырза иоуп уи Аԥсны ашьхақəа руак ахьʒ Шьоудыд ихьʒызтцазгьы. Нас, гəаҟрас иҟаз зегьы еицаҳхыганы Осман-Кои ҳаннеигьы ҳаигəылацəахеит. Абыхə Мзауч иакəымзи Фелдышь хлаҳəада лыпшааразы адгьылбжьаха Родосҟа исыцдəықəлахьаз. Дышпасгəаламшəои Шьоудыд хəычгьы, ҳара иаҳаазоз, аублаа аҭакəажə Ҳамида лмаҭа Ҭаҳир хəычы, Алоу-иԥа Шьардын данаҳцəига, Шьоудыд хəычы иакəымзи ҳара аҭаацəа гəырҷыхагас иҳамаʒаз. Иагараан ашəыршəырқəа изыҟастцахьан…

Жəашықəсала аамҭа шцахьоугьы, урҭ зегьы сгəалашəоит, аха саԥхьа итəоу ахаҭа, сара издыруаз Шьоудыд хəычы дызлаиеиԥшыстəра ҳəа акгьы идызбалом. Ишакəхалакгьы, ашьха бгъыци ага бгъыци реиԥш хазы-хазы зымԥақəа еиԥыргаз ҳаиқəшəеит зегьы иахьреицəаз аҟымҟырҭаҽы. Дычмазаԥ гəаҟын зеиҷа дмаҷыз аԥсуа арԥыс Шьоудыд. Игəаҭаҷара иалҟьаз ахыцаҳəцаҳə иахҟьаны, ирԥҳақəа акыдбаалара иаҽын, ииаихымсыҷъоз ашоура-мца дҭаршəын, дбылуан. Шьоудыд сара саасҭа дыҷкəынан, имгəыҷкəа иԥсхьада рымҳəои, ари аҟымҟырҭаҽы сара исызхымгаргьы, иара адунеи ақəыпшылара мышкызны ишпеимоури ҳəа, схы иагыжьны сицхрауан, аха уи ауаԥ иҽҳəара ԥтцəан… Уи иаргьы идыруан, уи азы акəхарын дзырхыццакуаз иуасиаҭ ажəақəа…

– Уара Селым-ԥашьа данушь, рацәак мыртцыкәа саб, сани сареи ҳиманы Осман-Кои далтцит, – дналагеит уи ҽенак шьыжьымҭанк иеимҳәарагьы агәхьаа мкыкәа. – Асаʒқәеи, ашьҭахь иʒхытцыз Далааи,Цабалааи, Гәмааи уҳәа апсуаа рҽеизакны Адапазар азааигәара иахьынхаз рышԥа диасит. Уа ҳрыцәшәеит Абыхәаа рацәаѡны, саб ицхраан ѡнык издыргылеит. Сара снаган ахәыцқәа ахьадырԥхьоз меқьҭебк сҭеитцеит. Саби сани иаархашәалоз зегьы ахәаԥьа ирҭон, ԥьара ҷышәрак сызтцар ҳәа игәыҕуан... Уи саналга, сгәыртԥәыл шьахә абзоурала, Сҭампыл медреск* сҭалеит, ѡышыцәса рыдагьы уа сзамыԥхьеит, саб иусқәа анеилахәа исыцхрааудаз, сҭытцит. Аха усгьы ѡба-хԥа бызшәа рыла ишыстаху саԥхьоит, сыѡуеит, агәаԥрацәгьа иҭагылоу сыжәлар рзын, ԥьара ак сылтцыргьы ԥаларын, абас ишубо еиԥш слахьынтца смеижьар. Сҭампыл исыцәшәеит сара Ҳамида лматә Таҳири, Шьардын-иԥа Мансоуи. Мансоу иаб, ишудыруа, аматцура ду далан, иҷкәын уиаԥара атцара дашьҭамызт, ақьафуреи аҳәсақәеи дхагалан дрыман.

Акыраамҭа, иҭаҷкәымкәа иҷәакны, аимҳәара даҷын, маҷк данаатынчха деиҭаналагеит:

– Таҳир зынʒак даҽеаʒәуп, атцараԥкынгьы иѡызцәа зегьы дреиҕьын. Иԥказшьа, идырра, игәаҕьра, ихатәы жәлар рахь игәблышьа уҳәа, иԥалап, ашьхарыуаа мҳаԥьырқәа убри еиԥш атцеи дрылымтцыцзаргьы. Аублаақәа Осман-Кои ишахырцаз анаааиаҳа, уахыкгьы даанымгылеит, ижәлар дрышьҭалан дцеит. Ѡынтә-хынтә шәԥәыла ҳаигәныѡит иареи сареи, уа дахьнеиз қытак аҷы ртцаѡыс даангылеит, аублаақәа рыхшарагьы даргьы ԥьара лашарак ахь икылигарц даҷуп... Убри ахатца дымшны дшәызгылеит шәарҭ гәаԥра згым аублаақәа...

*Медрес – аучилишьче.

Иааизцәырҟьахит аимҳәа, дзықәтәаз ацәардагәы дықәҟьан дцон, дахьеихоз, илаҕырз хаҟәҟәала иҙамԥа иаҿачыз иԥатца иахьыжжын, аҟарс ҭаҟәкыраҿы аҳауа изхомызт. Аҭыхәтәаны – иуҭар ԥҳалк аҙы ҭаирцәуан, иԥнытцҟа еиҕрыблааны ицозар акәхарын. Ихала дынсыжьыр, здыруада, иаҳа изҭынчрахап ҟастцан, акылҳара снадгылахт, ԥаԥхьа снықәԥшыхит Шьмаҭ имҙырха. Аҭакәажәи алыгажәи рыда, Наԥеи ихабар ҳәа акгьы ыҟам. Шьоудыдгьы иасҳәахьеит уи аҭаацәеи сареи ҳшеиуацәахаз. Наԥеи ихаҭарақәа ртәы, сара сшазԥшыз еиԥш, рацәакгьы иџьаимшьеит, изыхәҭаны иҟалаз акеиԥш иԥхьаҙеит. Сара адгьыл ду саҟәыганы сыҟаз аахыс адунеи аҿы ахҭыс дуқәа амԥаԥысра иаҿызаап. Шьоудыд аҭара иман, шәкәи газеҭи дрыԥхьон, уи излеиҳәаз ала, ҭырқәтәылантәи анхацәа, зҵыхәа ԥымҵәаҙаз аибашьрақәеи ашәахтәқәеи зынҙак иқәырхуа ианалага, жәпаџьара абџьар шьҭыхны иаҿагылеит асулҭан имчра. Урыстәылан иҟалаз аилаԥеиласра ду ахәылҟьаҿылҟьа акәзаап араатәи анхацәагьы ргәы зыргәгәаз. Урыстәылатәи аҳәынҵқар дахьтәаз ихан ахь, ҳазҭашәаз арыцҳарақәа урыхәапш ҳәа, мҿышак аҿены ҳәсеи хацәеи бџьар зкымыз аџьажәлар иҳәарц ианнеи, ар ԥарыжәитцан, иҟәаҟәеит, ашьарԥаш каиршит. Шьоудыд исеиҳәақәаз рахьтә убри «ашьаартцәыра мҿышә» аҭыҙшәа иахьагьы исхашҭуам. Макьана иара аԥсуа хаҵа ихаҭа дзықәшәаз зегьы цәыримгацызт, саргьы, имҳәамырза убри сазԥшын…

Иаргьы ибагәышьон иаҳа-иаҳа игәабзиара шеицәахоз, исеиҳәаша сеиҳәаанҙа дыԥсыр ҳәа дшәон. Ҽнак, иапхьа иныкәсыргылаз аџьам азна аҙы аашьтыхны уажәы-уажәы днаҿыхәо, ацәажәара дналагеит.

– Ууанҙа Ҭырқәтәылан иаланагалахьаз аԥсуа мҳаџьырқәа Аԥсныҟа еибашьра иандәыцәыртцоз, саб-

гьы дрылалеит, уаҳа цашьа имамызт иԥсадгьыл ахь. Дандәықәлоз, сааиртәан, ус сеиҳәеит: «Дад, сара еибашьра сцо џьумшьан. Аԥсны сшьапы шнықәсыргылаз еиԥш, сыбналаны сабацәа рқьаԥтажәқәа рахь сеихоит, иаасҧыло зегьы ирасҳәалап Ҟамлат-гәымбыл амц каҭа рхаирпарц дшашьтоу, Аԥсны атқыс еиґьу уаҳа дгьыл шыҟам. Уара схабарк џьара иуаҳаанҙа уан улпырымтцын. Бзанцык иухоумыршҭын, дад, сыҷкәын, угәы иаласа абарҭ ажәақәа – «аԥсадгьыл уацәыҙыр ауеит, аха иара уцәыҙыр ҟалом».

Ишиҳәаз иагьыҟаитцеит. Ашьҭахь ихынҳәыз изларҳәоз ала, саб Аԥсны даныҙхытц, иҳәатәы хазтцаз хынѡажәаѡык аибашьцәа иманы, Ҟамлат цәгьахәыц дицәыбналт. Ашьҭахь иҟалақәаз удыруеит, Аԥсны еиҭаҭацәеит, мчыла иахцаны иаарцеит аԥсуаа. Аха саб ихабар уаҳа иҟамлеит, ииасуан ашықәсқәа, саргьы Маанаа «абналаѡ иԥа» ҳәа ҭып сырҭомызт, уи аламҭалазы сангьы дыԥсит, аха лѡатцәк ѡасышьтуан, ҳҳәышҭаара сырцәомызт…

Ус, сшымгәыґзоз, уажәааигәа исоуит саб иахьтә ашәҟәы, иԥсы ҭагәышьазаап аҭаҳмада. Иабацәа рҭып, ишудыруа, Гагра акәын, аха иара дынхон абжьыуаа рҽы, Цьгьарда ақытан. Аԥснықа, сыԥсадгьыл ахь, дсыԥхьон саб. Саргьы, уи сацпыҳәан, аҽазыҟатцара салагеит. Аха уи аус аҽаԥнашьит даҽа хҭыскгьы. Аԥсуа мҳаԥьырқәа, иамуит, рыбґа рзеитцымхит – иажәа наигзон Шьоудыд, – адгьыл абаԥь ршәарызу, рытауадцәеи раамстцәеи рыматц рурызу, иара ус аҳәынтқарра шәахтә ршәарызу, иахьынаҳәы-ааҳәлакгьы дара рзы ԥсеивгарак ҟамлеит. Рыԥсы ианақәыпш, аҭырқә нхацәа реиԥш, даргьы абцьар шьҭырхит. Анхацәа ҭып ахьримтоз инахырҟьаны илеигәыдтан дыршьит аҭауадцәа Маршьанаа рқьаҳиакгьы. Ҭзышәк инареиҳаз хыжәла еибаркырак, Абыхәаагьы нарылатцаны, Тырқәтәыла иқәымтцыр ԥсыхәа амамкәа иаатагылт.

Сара сгәы иҭаз рдыруан усгьы, снаскьаԥхьан, Аԥснықа идәықәларц шыртахыз сцәымзакәа исарҳәеит. Баша ус ажәала акәымкәаны, ҳәсеи-хацәеи: «Дшәиизааит хаҭалагьы шьҭралагьы уи амҩа ада, даҽеа мҩак иқәларан иҟоу!» ҳәа илҭагылан ҭоуба руит. Уаҳагьы ԥсыхәа рымамызт, ма Аԥснықа, ма Арабтәылаҟа иахытцыр акәын. Жәларык Аԥснықа рдәықәлара шшәарҭаз збагәышьон. Аргама шьапыла жәларак ҳаибартцысны ҳдәықәлар, аҳәаа аҿынзагьы ҳнарышьҭуамызт, ҳандыртцәон. Иалҳхит, ҭхылашәык азы ҳдәықәларц маҙала, ҕбала.

Меҳмеҭ ҳәа аҕба змаз аҙәы ҳиацәажәан, дақәшаҳаҭхеит, уи ибзиан идыруан Аԥсны агаҿа, Кәыдры амшын иахьналало шәназгоит, абриаҟара сышәт ҳәа ҳаиҳәеит. «Абриаҟара» захьзыз, хьанҭарахеит, иҳамаз зегьы ҳҭиргьы иаҳзыԥшааузамызт. Нас ауп ацәгьарахь ҳаниас. Сзықәгәыҕуаз хәҩык аҩызцәа сыманы, амҩа ҳкит, уа ишиаргоз аадыруан аказен ԥара. Аха ҳшақәгәыҕуаз иҟамлеит, жәпаҩык акануеицәа ҳрылаҳаит. Еиҿахысрахеит, сҩызцәа ҩыцьа ршьит, саргьы сгәатцаҕара ахы ақәшәан, скаҳаит. Сшычмазаҩызгьы сус рызбеит, жәашықәса сыҭаны, сахьааргаз убоит… Ашьҭахь излеилыскааз ала, урҭ ашәҭзык Арабтәылаҟа иахытцит…

Иамуит, Заурҟан, иацы зны иуҳәон еиԥш, акгьы зқәым, иқәзам. Еилаҟәыбаса ицеит зеиԥш ыҟамыз аус ду! Уара, Заурҟан, сара сатцкыс насыԥла уеиҕьуп, Анцәа иуҟәырхуп, аха ара уеибганы узҭымтцыргьы, иубаргәузеи, уԥсадгьыл узнытцыз абырлашраҟәа зегьы убла иабахьеит!.. Сара… сара збахәылоуп акәымзар, Аԥсны закәу сыздырзом, уи мбазакәа сахьԥсуа, убриоуп аԥсраҟәа раҭцкыс еицәоу аԥсра!

Сажәа агәра га, Заурҟан, лассы ара уҭытцуеит Асулҭан Абдул Ҳамид шьаартцәыра имшынҭәагшуараха ихытцит гәнаҳала адгьыл иқәиршхьаз шьеи лаҕырзи. Анхаҩыжәлар рыцәгылара рхы иархәаны

«Осман ҽыцқәа» игылаз, даҽеа бзиарак иҟартцо сыздыруам, аха уи «ашьаартцәыра» дахырҳәоит. Усҟан иҟалар алшоит аманифест. Уоурышьтуеит, уара, Заурҟан, аҳаҳаи, угәы каумыжьын! Нас уцозар акәхап ужәлар аублаақәа рышҟа. Амҩа бзиа узеиҧьасшьоит, Заурҟан. Уахьнеиуа жәлар ртцеи бзиахә Таҳир хәтаала иалкааны асалам сызиҭ, иблақәа еимданы исызгәыдкыл! Ҳаи, ажәлантцәеит, зынзак схәаҽзома, ууаскьеишь, абаапсы, даҽеазныкгьы иаҳҳәап агәаҟашәа…

Уа, раидии, ахәрашәа – хатцашәоуп!..

Уаҳа ибжьы изтымкааит, аимҳәа ихәлатцәан, иҽеизнымкылакәа ацәардаҕәы днықәҳаит. Дықәын, ахаҳә еизада цәны далырхызшәа, деихаҕәгәа-еитцагәгәа, дышшәырза, ддауаҧшьха… Амала, игәышпы мыжда, амшын цәқәырпа еиҧш, атҳара-атҳараҳәа аисрак иаҽзан…

Адырҩауха, ацәылашара адәы иаақәлахьазар ҟаларын, акылҳара штылашоз ала, ачымазаҩ дцәарҳазшәа даақәтәеит, уамага-цәыршәагак аҟарс иааҩналазшәа, ихы тцыс-тцысуа дынхьаҧш-аахьаҧшит, иблақәа ианахо.

– Схәаҽеит, уара, схәаҽеит! Шәуаазар, ашәқәа аашәырты! – даацәажәеит иара, итахцәа икәшан игылазшәа ибозар акәхарын. Нас иҽеизнымкылакәа ахьашьшьра даналага, снапы наивакны ашьшьыҳәа днықәсыриеит. – Сан, сан, ус бымтцәыуан, абаапсы! Саб ак ихьыз цьыбымшьан, деибгоуп, абар ашәҟәы исзиҩыз, Аҧсны иашьцәа рҽы дынхоит! Ашә аашәыртырауазеи, схәаҽеит! Азба! Азба! – атҳараҳәа иеисуаз игәы иаҳа-иаҳа аиқәаҳара иаҽын… Кьынтыжәк аарбааза иқьышә иныкәсшьит, зыкгьы неиҽасырхәхәарц сналагеит, аха ихаҧыцқәа аихашәра иалагахьан…

– Ҳаи, абаапсы, ҳаи, абаапсы! Уажәыгь Апсны ҳамнеиҙаци, уара? – абарҭ атцыхәтәантәи иажәақәа ракәын. Игәатцга акы иааҷнатцәазшәа, иаразнак данаатынчха, снапала деиқәыскит…

* * *

Рацәак сҭамхеит саргьы уи амца зыҧнагьежьыша «ҷааҳәыра змам» абахҭа. Зыпсаҭа бзиахаша Шьоудыд ииҳәаз ҭабыргхеит: Асултан Абдул Ҳамид шьаартцәыра дахыргеит, аҳәынҭқар мчра знапаҷы иаазгаз «Осман ҷыцқәа», зыпсы аҟны инеин иҟаз ажәлар аладыргәыбзыҧырц акәу здырхуада, ҳара ҳтәгьы днарылатцаны, акырцьара абахҭа ахылапшцәа рматцурақәа ирымырхит, имаҷҧымкәа абаандаҧцәагьы ахақәитра рырҭеит, саргьы машәыршәа убарҭ срыланакит.

Ихоутцару, дад Шәарах, «Удәылтц, уажәшьҭа ухы уақәитуп!» ҳәа анырҳәа, сгәы аазыблит жәашықәсала сыпсы ахьыҧнаҟәыкуаз аҟарс, убра имацаразатцәык дааныжьны сцозшәа сааҟалеит Шьоудыд еитамҳәа. Сдәылтцымҭаз, иҧсы ахьихытцыз ацәардаҕәы снадгылан, ҧаҧхьа дысшәит-дызцьабеит. Даҷеазныкгьы акылҳара схы нкыласкит, иқьаҧтажәхахьан Шьматҭ инхарҭа, аҧныжә шкаҳара, ихырқәақәо игылан, икапсахьан амҙырха злахкааз атцәҧанқәа… «Даҷеа ҭыпк ахь нхара иисигазар акәхап Наҧеи иапсеи иаби», – аасгәахәит сара…

АХҧАТӘИ АШӘҡӘЫ

ААМҭА ИАМҧСАХУА ИҡОУЗЕИ

– Иаха ушпацәаз, дад Шәарах? – дсазҭааит аҭаҳмада сыгәцаракны. Сахьнышьҭалаз, знызаҭәыкгьы сымнаҳәит сҳәарц инақәыскит, аха маҷк саацәыпхашьан, сҽеааныскылеит.

– Ааи, дад, ауафы игәы аныраҳаҭу, ицәагьы ҭынчуп! – дналагеит Заурҟан. – Исхызгахьоу саныназхьаҳәлак, иҙымшынха сырпеиԥеиуа срыман рҽынархоит сгәалашәарақәа. Ҭхыбжьон зны сылацәа неиқәысыпсаргьы, сыцәоушәа, сыцәамшәа, сызлоу ԥхыҙу лабҽабоу сзымдыруа, акы сналаҳауеит. Егьцьашьатәымзаргьы ҟалап уи, мшәан, сыпсы ҭаҟьышәуп умҳәозар, иахьатәи адунеи сызлалахәу маҷзоуп, наҟ ицахьоу рахь ами еиҳарак сахьыҟоу.

Иахагьы, аҙыхәашь еиԥш акы сҳанто салан, ԥхыҙк збазаргьы – санҽыха исхашҭит. Ашамҭазшәа сфагылан, адәахьы сындәылтцит, уаасмырԥшыкәа сыҟам, ашә сыцәкыдҳалеит, ажәфан снатцаԥшырц стаххеит. Уи каххаа иантцәцоу, схәычаахыс издыруа аетцәақәа кәалыкәацьо сыбла ианаахыччалалак, агәырқьхәа стахцәа исцәыҙхьоу зегьы аасыдтәалазшәа, дареи сареи ҳаилатцәаны аицәажәара ҳшаҷу, ус рыԥшшәқәа нархытцны ажәфан иналабоит… Аха аетцәақәеи сареи ҳзеиҷамԥшит иаха, ажәфан хәашьын…

Снеин, ани атцла хыжәжәарах амтцаҽы асаҟәа сныкәтәеит. Сзызхәыцуаз удыруоу дад, Шәарах,

иахьа ашьыжь? «… Саншьа бзиахә, сысас дыстанатцы исыбаргәузеи, насып змоу среиғьуп, сцынтцәарахуп-ҳәагьы схы сызшьом, аха данцалак, ишпасып-сыхәоу?» – абри ауп, дад, иахьа ашьыжь мацара акәым, сышә уаахытцижьтеигьы, изуцәызҙозеи, гәтыхас исымоу! «Иууазеи, Зауркан, ишпасыпсыхәоу захьҙузеи, ҳара ҳакәми ара?!» – рыбжьы аасыкәырганы, исыкәаҕгаша итәазшәа саакалеит, ани уара уанааи ауха ачараҷы иудсыртәалаз Сит, Соулах, Даут, Татластан, Ноурыз, Мурат уҳәа аублаа тахмадцәа. «Амала, узызхәыцша, дад, Зауркан, – нацыртцахит урт, – усас дцо даналагалак, гашьак изыкатцозар упсы имада, ари адәысакара игиуа икәхар атцкыс, ҳапсадгьыл бзиахә иазигап, ҳарт ҳапсқәагьы уахь ицахьеит, убаѡ хәарҷехахьеит, ара икагәышьаз, изтахыда усгьы!..» Уара умгылацызт, сузгәамтеит акәымзар, абас апсцәа срыдтәаланы гәтыхала сышрацәажәоз, амра ѡытцхахеит. Сыпсы сара иумасымдаргьы, иара уццараны икоуп, дад Шәарах! О-о-ҳ, ажәра мцахәыцәа! Сеилаххаа акалашәа сыкоуп иахьа, уззыҙырѡыша акгьы сызуамҳәаргьы калап! – абас даасацәажәеит Зауркан шьыжьымтанк зны. Ихы-иҷы такәаҳа, ауха дшызмыцәаз ѡашьомызт.

– Мачк акара сааҧсеит саргьы, ҳаицәажәара иахьа иахҳарпаргьы цәгьамызт, – наиатаскит саргьы, убас итаххап ҳәа ҙбаны.

– Ибзиоуп, дад Шәарах, иахьа, нас, ҧсшьараз! – дакәшаҳатхеит атаҳмада. Нас: – саргьы абра цьара неитәыс исымоуп, лассы схынҳәуеит! – иҳәан, Зауркан илабашьа аакыдхны, ахарпаста дналбааны, ишызбоз акаршәра дныкәлеит… Ихы абеирхеишь? Ажәытә нышәынтракәа дрызцазар? Сеидру.

Есымшааира еиҧш иахьагьы, лассы дааит Бирам. Зауркан дшыкамыз ауимбахуаз, аха дабацеи ҳәа дагьизымтцааит. Схәы насымтцаргыланы шьыжьхьа ансҷеитца, рацәак днымхакәа дцеит. Ашьтахь

сантцамтақәа аасымтцатцаны, акакала абгьыцқәа еихыршәшәо сҽынасхеит.

Абар мышԥажәа нтакәкәа интцәеит, зеипш адгьыл дықәым ажәабжьхәаԥ ҟаза сидтәалеижьтеи, исеиҳәоит дзықәшәаз, дзынпаз акакала. Заурҟан Золак ихатәы биографиа ашьаркәасҭа еипш иагәылоуп аублаа жәлар ртрагедиа. Иажәабжьқәа ирылжжуеит ашьаартцәыратә тцабырг, ахтысқәа реишьтагылашьагьы еиламырсзакәа ириашаны ианааигогьы ыҟоуп. Иџьашьатәзами, шәышықәса иртагылоу ауаԥы, адунеи аҽы иҟоу агәаҟрақәа хкы-хкыла зегьы цызшәахьоу, абартқәа зегьы ицқьакәакәараза игәалашәараҽы иахьынхаз?

Иазгәатазар стахуп, ажәабжьк ахы иаркны атцыхәанза ишеибгоу ианиҳәалак, даанкыланы ианыстцаз сизапхьоит, ицәыбжьахаз акрыҟазаргьы инацитцоит, ирҽеитәугьы даԥсуам, тцоуп, ажәабжьқәа хазы-хазы ахқәа рымам, ирықәнагахашагьы рызхәыцха сымам.

Ихатә биографиа згәылгоу ахтысқәа атоурыхтә рыцхәқәа инарыдкыло сҽаасхан, цьара-цьара уаԥы иааџьеишьаратәы ирықәшәо иааиуеит. Иаҳҳәап нас: аублаақәа Кавказ агаҽа нрыжьит 1864 шықәса рзы. Усҟан, Заурҟан Золак 24 шықәса ихытцуазтгьы, сынтәа иаарыцқьаны шәышықәса дыртагылоуп, даҽеакала иаҳҳәозар, уи диит 1840 шықәсазы. «Самсун ҳаныҙхытц инаркны, Осман-Кои ҳанынхозгьы налатцаны, 5–6 шықәса рыда снымхеит аублаақәа рыгәтаны» ҳәа дцәажәоит Заурҟан. Уи уаԥы ихаитцан ианыҟала, сзыз҆елымхау атаҳмада цәажәаԥ, иаҳәшьцәа зташәаз анасыпдара иахырҟьаны Селым-паша дишьит 1869 ма 1870 шықәсқәа руак азы. Ашьтахь, абахта дытганы данырти, «…аашықәса инарықәгәыҷуа ачаландар снашьтаҳауа Африка асакарақәа срықәын», – иажәабжьуп уи. Аашықәса… имырԥашьеит, убама, избан акәзар, уи аконтинент

ныжьны Сҭампылҟа даныхынҳә иаҟәшәоит аҧсуаа Ҭырқәтәылаҟа мчыла рахцара, уи ҟалеит, аҭоурых аҿы ишазгәаҭоу еиҧш, 1877 – 1878 шықәсҟәа рзы. Уинахыс Заурҟан Золак зны ҳамҭак ихы дақәиҭын, ашьҭахь деиҭаҭаркуеит, урҭ зегьы еилкааны шықәсыла рышьақәыргылара уадаҩуп, амала, идыруп акы – даноурышьҭыз. Ҭырқәтәылан «Аҭырқәа ҿарацәа» ҳәа изышьҭаз зхагылаз ареволиуциа ҟалеит, дагьахыргеит Асултан Абдул Ҳамид шьаартцәыра 1908 шықәсазы.

Аублаа хатца шықәсыла гәыҕрада «ҿааҳәыра змам» данҭагәаҟуаз, ахаҳә еилатәахра иалсны иара адунеи дацәыҙны аҟарс дахьҭаршәыз аҟынҙатцәкьагьы инаҙеит Урыстәылатәи актәи ареволиуциа ахәылҟьаҿылҟьа. Иаҳгәалаҳаршәап гәыҕрда уи абахҭа дышҭагәаҟуаз атәы ҳазҳәо, сара «Ахәраашәа» ҳәа хыс изыстаз ажәабжь. Иабеидыруаз ашьхарыуа баандаҩы акылҳара ҭшәа ихы кылакны аҭырқә нхаҩы иҭаацәара ргәаҟра даналаҧшуаз, Наҩеи зыхьҙитцаз урҭ рыцкәын, егьырҭ зыкьҩыла аҭырқә нхацәа реиҧш, иабцьар кны асултан имчра хәаҿыга аҭарнакцәа данырҿагылоз, иара асултан гәыҕырҭас имаз ирмчқәа рыѳнутцкагьы зычҳара хытцыз 28-ѳык аҭырқә фицарцәа ргәы ашьала ишырѳуаз икнаҳан иршьыз аурыс революционер, алеитенант гәымшәа Шмидт иаҳәшьа лахь асалам шәҟәы.

«Цәыкәбарк иадамхаргьы уаҩшьа ҳаланаҭ, – аҳәоит, сара санстудентыз аахысгьы ҿырҳәала издыруа уи ашәҟәы, – ҳазыкәпоит, ҳара ҳгылаанҙагьы иреиҕьу аҙәырѳы рхы зқәыртцахьоу ауаҩытәыѳса ихақәитра ҧшьа. Убри инаваргыланы ҭоуба аауеит ҳара, ҧсыхәа ахьынҙамоу хеиҕзарак ҳәа ҟамҭаҙакәа аҭырқә жәлар ирҳардырларц. Урыстәылан иҟалаз ахҭысқәа, наҟ-ааҟ ҳамчқәа еицырхырааны ҳазыкәпаѳны иалҳхларц уаѳтцас аҧстазаашьазы зда ҳхәартам азинқәа».

Иабеидыруаз Зауրԥан Золак абри ажәлар ртыcра ду иԥалаз 1908 шықәсазы абахҭа дыштнагаз, иԥсы шеиԥәнархаз? Уи арыцхә аҽы интҽоит макьана ицәыригахьоу иажәабжьқәагьы, наԥ исеиҳәаран иԥоузеи? Уи инаркны иахьанҙа 30 шықәса инреиҳауп. Уи аамҭа аѡнутԥкала, ауаатәыѡса ашьҭра ҽыц ианызҭашаз ахҭыс дуӡӡақәа ԥалеит. Имѡасит миллионла ауааԥсыра рыԥсҭазаара зыхәлабгаз актәи адунеизегьтәи аимпериалисттә еибашьра. Урыстәылан иԥалеит, адунеи уаҳа зда ҟамлацыз, Октиабртәи асоциалисттә революциа, зхы иақәиҭхаз аусуцәеи анхацәеи ишьақәдыргылеит Асовет мчра. Иԥыххааса, еилаҟәыбаса ицеит ацаризм – ажәларқәа рбахҭа. Октиабр ашәахәақәа цәымза дуӡӡак еиԥш иқәлашеит адунеи. Убри иҟанаҭаз анырра ғәғәа абзоурала, иара Ҭыркәтәылангьы 1919 – 1923 шықәсқәа раан имѡаԥысит амилаҭ-буржуазиатә революциа: дахыргеит Османтәи аимпериа 36-тәи асултан, атәылаҽы ишьақәгылоит абуржуазиатә республика.

Зауրԥан Золак уажәшьҭарнахыс исеиҳәаран иҟоу ажәабжьқәа, изаҟаразаалак ирныԥшраны иҟоума хыхь ҳазлацәажәаз ахҭысқәа? Мамзаргьы ауаажәлар рыԥсҭазаара даҟәганы ѡаԥхьа дҭашәахуама абахҭа? Знымзар-зны дрыниараны дыҟоума дзыцәдырӡыз ихатәы жәлар? Дрыниаргьы, дышԥарынио хтҽәареи гәаҟреи лахьынтҵас измаз аублаақәа? Ацынтҽәарах ҳәа ихы иазиҳәартә еиԥш адгьыл ианыӡаӡама дара?

Рацәак нымхеит сыԥсадгьыл ахь ахынҳәра аҿҳәарагьы. Избоит уи ажәабжьҳәаѡ ҟаза макьана исеиҳәаша рацәаны ишимоу, аха сахьӡару урҭ зегь рантҵара?

Иахьантәарак сантҵамҭақәа снарыхәаԥш-аарыхәаԥшуа реилыргара санаҽыз, абарҭ реиԥш ахәыцрақәа ракәын тынчхашьа сызымтоз.

Ашьыбжьышьҭахь уи данхынҳәгьы, дахьыҟаз даламцәажәеит, ҽымҭ ҳнеидтәаланы акраҳфеит.

Сапҳьа дышьҭалеит, ауха дгылогьы сымбеит, даҽазныкгьы агәра згеит уи иихәалоз: «Цқьа уцәарц уҭахызар, ираапса ушьапқәа». Адырԥаҽены, сара сҳәара иҭахҙамызт усгьы, шьыжьнаҵы аҵла хачахь днамҵатәеит. Сҽааиқәыршәаны санааидтәала, акаршәра цәыԥԥажәра акы ықәибаауазшәа иблақәа ҷьара инкыдхалеит, нас деиҭанарылагеит иажәабжьқәа.

* * *

«Ҩааҳәыра змам» абахҭа санҭытҵ, сышиашаз аублаақәа ахьынхоз саанагаз ҷьумшьан, дад Шәарах. Зны ақалақь, зны ақыҭа, сахьнанамгаз ҳәа иҟоузеи, шықәсыла сынкыдгәгәало, Ҭырқәтәыла салан. Зны ефендик иҿы апсаса срыцын, даҽазны Ерзарум ақалақь аҿы уаԥ беиак қьаранҷьыс симан, зны Измир абаҭәазаҿы аидара шьҭысхуан, ашьҭахь аихамԥа ахьиаргоз усуԥыс сыҟан. Адапазар иацәыхарамкәа срыцәшәеит апсуаа мҳаҷьырқәагьы. Сахьнеилакгьы амала ҙәыр акыр ситозма, иага исычҳап уҳәаргьы уҩра ҭацәны ԥсҭазаашьа ыҟам. Ашьҭахьшәа, Ҵабал иҭытҵыз саншьцәа Шаҭаагьы сыԥшааит, агәакьақәатцәкьа уаԥ дыҟамызт, иԥсхьан, аха рыжәланытә ыҟан усгьы. Ԥбаҟа шықәса инарықәгәыҩуа, Ҟансоу ҳәа Шаҭиԥак иҿы сыҟан. Абахҭа иафахьаз нап ансыдыркыла, сыԥсы ҭалеит, сышуаԥыз здырит, убра снанамгаргьы, рацәак сзынҵуамызт. Даргьы, мҳаҷьырк дшубац, рыԥсҭазаашьа цәгьагәышьан, аха иахьынҙарымчыз ҷьабаа смырбакәа снықәыргон... Сара санырԥыртҵуаз, агәаҟра ишҭагылазгьы, рхатцацара, ржәытә қьабзқәа, рыбызшәа шамахамзар ҷырхага рымамкәа иҟан. Уиаахыс адунеи ԥынтә-хынтә аҽеиҭанакхьеит, аамҭа ҙеибафара иалаҙԥахьазаргьы сыздыруам.

Шаҭаа рыԥсыжыртақәа рҿы Ҟансоу исирбеит ԥ-нышәынтрак. Ҷьарак сан джын, уи авараҿы – саб.

Хаҳәқәак рханы иарсын акәымзар, аҳатгәынқәа аҳәира рхылиаахьан, аха иацы иԥырҟазшәа акәын сара сзы ишыҟаз. Амала, истҵәыуоит ҳәа саламгеит сызхылтцыз арыцҳақәа, икастәоз алагырʒ абасымаз, зынʒа итабахьан, баша исрыцқьеит рнышәынтрақәа, рахәык ргәы иқәымло агәарагьы накәсыршеит. Сара еицәаз сақәгәыԥуан, ианамузахгьы маԥк сгәы ааб-ааит, саншьцәа рнышәынтрақәа рҽы сызхылтцыз рызқәатып ахьыҟалаз.

Ааи, дад Шәарах, урт уа ишаанагазгьы уасҳәап: Измыт Селым-ԥашьа данысшь, Мата дырԥыхьам-шәакәа иԝныҟа дхынҳәит, уи дгаʒазма, идыруан Осман-Кои уаҳа нхамԝа шимоуаз, иҟалатҵәҟьаз зегьы ирылаԝаанʒа, иани иаби иманы дыбналеит. Ҵабалаа хтцәаны Ҭырқәтәылан ишықәнагалаз еиликаait, убрахь ихы ирхеит, дызхылтцыз иманы. Шатаа рҽы ианааи иреигәыргьеит, усҟан саншь-цәа гәакьақәагьы рыԥсы ҭагәышьан, ҷьаргьы имы-шьтыкәа рыԝны иааныркылеит. Сан атцыхәтәа-ны ачымазара дыхтакны даман, саҳәшьцәеи сареи ҳгәырԝа анылзацла, шықәсыкгьы илызнамгеит, дыԥсит, даҽеа хәбаҟа шықәса рышьтахь сабгьы дна-лышьталт.

Даанханы дыҟан Мата… Есқьынагьы саншьцәа рҽы ссасуама иҳәазар акәхап, Шатаа дгьыл ҽытк аарымихын, Ԝнык сыргылоит ҳәа аматәахәқәа шеидигалоз, арра иԥхьеит. Ҵабалаа рыҷкәын-цәа рхыҟәшәаны ианыргоз, Матагьы дыргеит еи-башьра. Ашьтахь ихынҳәуаз изларҳәоз ала, уи дры-лашәеит Арабтәылаҟа идәықәыртцоз архәта. Убри иаҷыданы уаҳа ихабарк ҟамлеит сашьа, амшын данхыз дтцаакәрылоу, асакара данықәыз ашоура-цәгьа изхымгакәа дыԥсу, ма аибашьраҽы дҟәаҟәа-са дтартцоу, наунагʒа дыбжьаʒит насыпда! Саҳәшь-цәа усгьы лахьынтцацәгьа рзыԥшын. Селым-ԥашьа дантаха, иуацәа иуадалыкь адыркит, иҳәсақәа зегьы

ршеит, уинахыс саҳәшьцәа, аӡы иналашәаз ахаҳә еиԥш, ибжьаӡит. Иара убас акәхеит, Ҳаԥьы Кьарантыхә ихатагьы, уахь иццаз аублаақәагьы изыкәнагалаз адгьылбжьаха тцаақәрылазшәа, аӡәызатцәыкгьы ихабар ҟамлеит.

Умбо, дад Шәарах, адунеи аҷы зегь реиҳа исызгәакьаз, рыԥсра-рыӡра заҟа ирмариан иуасҳәо, избанда, аамта иамфо иҟоузеи, сгәы сыртынчхьеит урт рзы. Даргьы сара сзы ргәы рҟычхьазар акәхарын, сыкнаҳан сыршьит ҳәа акәын ишырдыруаз. Иуасымҳәеи, аамта иҷанаҟәҟәоит агәыхь, итанарбоит алабжыш, ҷантцас иуԥнагалоит агәхаштра. Аамта – есымшааирагьы иацуп агәхарштра. Уи ус иҟамзар, ауаатәыѽса рыбжаѽык агәытҟьа иагахьазаарын. Далазтцазеи абри атаҳмадажә, даақәымтцзакәа артытра, аркшара даҷуп дзыкәшәаз, дзынԥаз уҳәар ҟалоит, дад Шәарах! Иудыруазеи, уи заҳаз аӡәы ма ѽыцьа ашәарта мѽа ианыганы анасып ахь рхырхара иацхраар, ианамуӡахгьы, ахымдыр ихы инардырыр.

Саншьцәагьы саншьцәа ракәын, аха, иага умҳәан, сызлытцыз сыжәлар рыԥсы тан, урт рахь сгәы сыхеит. Амѽа сыкәлеит, адунеизегьтәи аибашьра иалагахьан, гәаҟран, еилаѽынтран, сышиашазгьы цашьа сымамызт, сынкыдгәгәало, цьара сусуѽны, цьаргьы сқьаранцьуа иахьа иаасырҳауа уаха ифауа, амѽа сыкәын…

* * *

Зны, ҳәаа змаӡамыз сакара тацәык саннагалеит. Амра цаҳәцаҳә зыншылоз адгьыл цәыббылны, аццыкахыш алҳәаны ишьтан… Уахьыԥшлакгьы улаԥшҳәаа антцәамтаҷы дгьыли-жәѽани неималон акәымзар, уаҳа улаԥш иаагылашаз акгьы ыҟамызт, аԥслымӡра тацәыра, уажәымзар-уажәы аԥырқьхәа амца нацралап уҳәаратәы, абылра иаҷын. Зны-зын-

ла асакара агәҭахьшәа цьара иқәсуаз афырҭын еилагьежь иаашьҭнахуан аҧслымз саба, алҩаҧшшәы змаз цәқәырпа дуқәаны иҩышьҭыззон, нас цытҳацытҳа аҳауа еилыххара иналазытуан…

Адунеи аҿы усгьы сзаҵәын сара, аха араҟа, уаҩҧсык дахьықәыршәымыз, ҵла заҵәыкгьы ахьықәгыламыз, сызаҵәра аиҭазаҵәра нацнаҵон.

Ус сышнеиуаз, саҧхьа наҟ хараза асакара иқәызбааит кәкәыбла еиқәаҵәак. Сылахь снапы напыраскын, цқьа снаҧшыхит, зназы ҳәыста уарбажәыз цьысшьеит. Уи иаҳа-иаҳа ааскьара иаҿын, ус, асакараҧша исзаанагеит ауаҩытәыҩса ибжьы. Игон агәаҟашәа, аха сара мыткәматҵас акәын ишсаҳауаз, ихалон, илаҟәуан, ҭагалантәи абгьыц еиҧш иқыцьқыцьуан, изныҩуаз акгьы ыҟамызт, асакара иныкәзуан… Ашәа зҳәоз дауан ҽадак дақәтәаны, аҳаиуан зны иаахысхысуан, нас аныҟәашәа нышьҭнахуан… Асакара еиҧш зхы-зҿы амра иабылхьаз ҭаҳмадак, игыргыруаз иҽеада дақәтәаны даасывалеит… Аҧхзиалаҕырзи еиматҵәаны ижакьа ҕарҧшар иалыкәкәаны, иматәа хьыжәкәыжә иахьыкьасон. Ауаҩы данызба сгәы ааҟәандахан, снаиеихырхәаны саламк истеит, аха иара зынзакгьы сгәеимҭеит, иблақәа ажәҩан иатцаҧшуан, иҿы аартын, дадгьазкылан агәаҟашәа иҳәон, зны дгызы-ғызуан, ахәрацәгьа данхьаауазшәа, зны ажәҩан кылнатцәарц аҭахызшәа ибжьы ҩышьҭытцуан, нас ихьахәхәа, зымтцәыжәҩақәа пцәаз аҧсаатә еиҧш, хлантцы инҭалон… Зны арахәыц еиҧш инахон, зны аҳхыҽҽеиҧш еилаҽҽеон, аха есқьынгьы азаҵәра мацара агәылшәшәон… Аҭаҳмада иҿытцҳәацәоз ҟутцәыуаразу, шәиипшьиразу аилкаара уадаҩын…

Знызаҵәыкгьы дсызхьампшит абри аҭаҳмада, иаасыварҕәҕәаны днасаҩсит, – «уаха сымам амҩасҩы, самҽехакны самоуп ашәа, уи иуанаҳәап сыгәтыха!» – иҳәозшәа.

Ибжьы смаҳауа днаскьаанҙа саатгылан сишьтапшуан игәаҟуаз аҭырқә ҭаҳмада, ибжьы цәырҟьацәырасуа, иаҳа-иаҳа исцәыҙуан, аха иажәақәа иԥсаатә мҭәыжәԥаласха асакара ҭацәра иахагьежьуан. Урҭ исарҳәауан аҭаҳмада иааҙа-ихьча ԥшьԥык аԥацәа шимаз, аԥшьԥыкгьы асулҭан еибашьра ишдәықәиҭаз, аха раб имацара дахьахыз аԥныҟа дышзыхнымҳәыз аҙәгьы…

Еилаҳаит аҭаҳмада инхара-интыра, ауалқәа дыдмыргылеит. Идгьыл иааигәара инхоз ауаԥ беиа ицәигеит. Иҷеада заҵәык ада уаҳа рахә изнымхеит, ҷенак акьахь нақәҵаны дынҷеыжәлан, иашҭа дынҭытцит. Уиаахыс дынкыдгәгәало, ԥныда-гәарада адунеи дануп, иҷеада днаҵаҟьо.

Ирццакла, ууаԥсар – акакала
Адунеи аԥшьганк рахь снагала!

Сыҷкәынцәа дәықәыртцеит ԥшьыцьара,
Ихнымҳәит, иҵахеит тәымцьара.

Иахьшәарҭоу уаламган сыхьчара,
Идыр, цьаҳаным ауп сгәыргьара!

Сылабжыш икаҵәаз – цьыкацуп,
Сашәа – асулҭан из шәиԥхьыҙуп!

Лымҳацадра сақәтәоуп имаашьо,
Чаҷатцак наситоит срыцҳазшьо!

Дысшәиуеит наҙаҙа сықәызхыз,
Сыхзыртцәаз, сыҷкәынцәа сымызхыз!..

Азаҵәқәа абра ҳашԥеиқәшәеи, уҳәарауазеи? Аҭаҳмада рыцҳа, ибжьы мацара ауп шаҳатреи ԥызареи изызуа, аха убригьы ицзыргызуа, дыҟам –

изаҭәуп! Издыруада ари асакара ҭаҵәыра, уахьынаԥшлакгьы изаҭәы-неибеиԥшны ишьҭоу, иара ианаалозар, иара иахшазар абри абжьызаҭә? Ҵлак улаԥш итҵашәаргьы – изаҭәуп, ҙыхьк ытҵхәарааузаргьы – ахала мацара аԥсы ҭоуп, амҩасҩы инеиуагьы – дзаҭәуп!

Асгьы зҳәо дубахьоума, аха сааитҵашьыцит аҭаҳмада, иԥшааит, убама, агәҟычга – ашәа! Сара… ашәа сызҳәозар, исҳәара сымамкәа сауҟаху, адунеи аҳәҳәыҳәа исыртҵәыуарын, сҭаацәа рымацара ракәында, исцәыҙит сызлытцыз сыуааҩәлар! Аха сара уаҩы имыхьыц сыхьын сшыҟоугьы, сгәаҟраҟәа шьҭызхыша адыдбжьы схазаргьы, мап, бжьызаҭәла ашәа сызҳәом, сашьцылам!

Ма ԥхьарцак аккаҳәа ицәажәо искызар ауп, ма исыцзырҧызуа сыкәшан игылазар ауп! Мап, аублаақәа, иага гәаҟра ҳҭашәаргьы, азаҭәра ҳаздырамызт, ҳаԥсадгьыл ԥшшәы рацәала ишеиласаз еиԥш, ҳашәақәагьы бжьы рацәала иаҳҳәон, иара иазшан, ианаалон, ҳашьхақәатҵәкьагьы акы убар, акы ухашҭуан, аки-аки еиԥшымызт, ҳазҽыцәынхалоз амшынгьы цәаҩала ибеиан, мышкала ҩынтә-хынтә игәаауан, аҽаргәыбзыҧуан, ԥшшәылагьы аҽееиҭанакуан.

* * *

Сызцәыҙхьаз сыуааҩәлар мрагыларахь рхы шдырхаз мацара акәҙан издыруаз, уахь ихтҵәаны ицеижьҭеигьы уажәшьҭа акраатҵуан, ишырҳәо еиԥш, рышьҭамышьҭа еималахьан, амҩа баапс зызхымгакәа итахазгьы, рыбаҩ анышә ақәлахьан. Амра агыламҭа сазԥшны амҩа сыцәын, ҟәапаҽапеи, сакареи акыр сышьҭахьҟа инсыжьхьан, сзызтцаауаз ҷьоукых зынҙак аублаақәа рыздыруамызт, егьырҭ «узқәу амҩа ухымҟьакәа узцозар, дара рҽы унанагоит» ҳәа сарҳәон.

Хәылбыҽехак, қытак сналанагалеит, аха ҳара ашьхарыуаа ҳанхашьа еиԥшымызт, нымѡахытц-аамѡахытц аѡны шьҭасыҟәқәа еизааигәаны игылан, гәарабжьара затцәыкгьы рыбжьган.

Адәқәа рахь иҳәны, рқьышә хышқәа нышьҭышьуа, агәашәқәа ирызнеиуаз ажәқәа срышьҭагыланы анаскьара саҽын. Сахьынарышьҭлак, сымѡахымтцыр ԥсыхәа сымамызт, уаҳа насылымшо сааԥсахьан, амлагьы сеиқәыцәон. Схы абадызгалари ҳәа агәашәқәа снарылаԥш-аарылаԥшуа снеиуан, сыштәымуаѡыз раԥхьаҙа игәазҭаз ақыҭа лақәа аасыцрыхо исышьҭан.

Рацәак набжьамкәа, ҭаҳмада кьаҽк, аатцәак датцаланы, наҟ ихы рханы дгәагәо дышнеиуаз снеицраԥшит. Днымѡахытцын, ихы зқәикыз агәашә днадгылаанҙа, дызтцаз аидара лкаижьын, илаба рыхха, иааигәара игылаз ажә дназытрысит, уи агәара икылсыз аҳәыс атцагьежьны ацәара иаҽын.

– Абга уеимыртцәааит, уара аҳәыс, хшы мҳатцәк иҳауазгьы ҳҽыкәкәааны ишԥоуфеи! – аҭаҳмада дгәамтцхамтцуа, аҳәыс ашьапы кны, ииулакгьы агәашә инҭаирпалеит.

Арҭ ажәақәа злеиҳәаз аублаа бызшәан. Уи самеигәыргьеит ҳәа уасҳәар имцхоит, аха ԥахьа-ԥахьа еиԥш, сыблахатц мгьежьит, сыблақәагьы млашьцакит, сгәы мыжда зынҙак идысхьазар акәхарын, «издыруада уажәшьҭа сымѡа абраҟа интцәаргьы!» – аасгәахәит агәарабжьара сахьангылаз. Аҭаҳмада ѡапхьа илаба рыхха ажә дназытцҟьеит.

– Алақәа урыхәхааит, цьара уқьышә нышьҭушьыр, ахш ҳауршьыр ҳәа ушәома! Амш ахәлаха амҭакәа, ухьагәгәа уаауеит! – абас иара дағьны дцәажәон, аха сара ацха еиԥш ихаакәакәараҙа исзааиуан жәашықәсала исмаҳацыз схатәы бызшәа.

Аҭаҳмада сара сгәеитаҙом, иаатцәа уаҳа ижәѡахыр иқәымтцаҙакәа, ус иааиѡытцракны агәашә дынҭысын, амзырха ҭшәа дныкәлеит. Ус ҭакәажәы шәпа-

жәпак, ацәажәабжьқәа лаҳазар акәхап, аҩны дааҩнытцны аҭаҳмада днеицылеит.

– Бара, банаџьалбеит, аҩны быҩнахаҙеитеи, зныҙынла баадәылыцшлар, ари аҳәыс кьача ҳамыхәеит, ан иатцагьежьны ацәара ишаҷыз саадгылт, уи акәын сызраґьуазгьы! – даацәажәеит иара, иеидара абартцаҷы инышьҭатцауа.

– Уи аҳәыс ҳара ҳамыхәеит, иацухагьы убас ƙанатцеит, аƙәƙәа азыƙаумтцар, гәарак иннакыларан иƙам! – лыбжьы саҳауеит аҭакәажә, ахьхьаҳәа аублаа бызшәала. Акамбашьцәа атцкыс ижәпахахьаз сцәа адырдырҳәа иҩасыхƙьеит, издырит ари саб иаҳәшьа Хымжәажә лыбжьы шакәыз, уи илывагылоугьы лхатца Сиҭ иоуп… Саб, сан, саҳәшьцәа, сашьазатцә, исцәыҙхьаз зегьы еибга-еизҩыда рнапы еибаркны сара сахь рҷаархазшәа сылапш иаахгылеит. …Заƙаамҭа ус сышьхынцсыланы сгылаз сеидру, лаґра хәычык ачыґәчыґәҳәа абжьы тцарыхәтцәаҙа агәашә иаакылкәраан, ианаасыдыххыла, саалтцит.

Алыгажәи аҭакәажәи рыҩнызатцә апхьа игыланы сара сахь иааџшуан. Слаба наƙьа-ааƙьо, алаґра леишәацәгьа сыƙәцауа, амҙырха саатцалеит.

– Дызустада рыцҳа, деихьыжәеикәыжә арахь иаҳзааua? Заƙа дауузеи, анаџьалбеит! – инцәытцакшәа илҳәаз саҳаит аҭакәажә.

– Аҳ ипа даҳзымҩахытцып ҳәа быƙоума, бара насыпда? Агәаƙ, амҩа иашәаз, иара иҩыза гәаƙк иахь ауп дахьымҩахытцуа, – иҳәеит аҭаҳмада, илахь инапы напыракны, арахь, сара сахь дааџшуа. Ус рааигәараҙа саннеи:

– Уа мшыбзиақәа! – ҷаастит ҳабызшәала. Ишызбоз сцәажәашьа аарзымбатәбарахеит.

– Бзиара убааит, дад, бзиала уаабеит! – аҭак ƙаитцеит аҭаҳмада. Аҩыцьагьы блала иааимыздеит, ишџажәи, рыҷшцарыпсахи, анаџьалбеит! Даргьы сцьашьаны рыбла траа исыхәаџшуан, сшырзымдрыз ҩа-

шьом, аха изура сыздыруам, иаразнак сыҽесырзару, маҷк аҟара сааԥшрызу?

– Саб иаҳәшьа гәакьа Хымжәажә, бара мыжда, сышԥабзымдыри, Заурҟан сами! – ҽаастит, лара лахь снаскьауа.

– Ишԥа? – налыхәылҟьеит аҭакәажә, лыбжьы аарлаҳәа иҭкааула, лнапқәа наздылкылаз лқьышә ишызбоз иааицаԥеит, дкаҳауазшәа лышьҭахьҟа даагарыгаҽеит. Аҭаҳмада уаҳа акгьы мҳәаҙакәа даасыдгылан, икылкааны сыблақәа днархыԥшылеит.

– Уа, Аллаҳ, злыԥха ҳаура, избо дызуҫтада? – ахьҭа дакызшәагьы аҵысра дналагеит. – О, бара, насыԥда. Заурҟан баԥхьа дахьгылоу бымбаҙои, Заурҟан! – даағызы-ғызит Сиҵ, инапқәа аасыкәыршаны сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Уара, цқьа исмаҳаит иуҳәаз, иаҳзааз дызуҫтада, анышә зхырԥсалаша сыблақәагьы уаҩ дырзеилыргом! – дгьаҵәыгьаҵәуан Хымжәажә.

– Бара насыԥда, Заурҟан иоуп, Заурҟан! – ибжьы ҩтицеит Сиҵ.

– Ишԥа, сашьа иԥа Заурҟан? – мчылаҵәкьа дахан лгәы иааҭылжәеит арҵ ажәақәа. Дгарыгаҽо сара сахь лҷаалхеит, аха шьаҷақәак рыда лзыкамҵеит, ашьшьыҳәа днеизкәыҷит. Акаҳаха лымҵакәа сналыдххылан, лшьапы дықәсыргылоит ҳәа сҩалыхиит, аха лыԥсы лылышәшәахьан, ҵаҟа днышьҭасымҵар амуит. Ахьышәҭҳәа аҩны снықнаххын, мыҷтә ҷьамк иаасҧыхьашәаз ала аҙы сыманы сааин, лхы снаҵатәаны иналҷасырхәхәеит, снапгьы аарбааҙаны лылахь акыҷыра иныкәысшьит.

– Ааи, бара хлаҳәада, быԥсыхаҭозаргьы абыржәы беиҕьым, башьа дааин дыбхагылоуп, гәакьа напыла анышә беиҭап! – дцәажәон Сиҵ, сҟәаҟәа шьышьуа дахьсыдгылаз. Аха аҭакәажә лыԥсы лылаломызт. Луахҭа снапаҷы иҟалазшәа исцәымыҕхеит, аиаша уасҳәап! Сиҵи сареи ҳаицхырааны, аҩныка днықна-

галаны, ацәардаҕәы дныкәыриан амарҭақ лхы инаҵаҳҵеит.

Сапҳьа дыкәын аарлаҳәа зыпсы леиԥеиуаз, шьала-дала исзааигәаз зегь ртцыхәтәа, ахҵәареи арыцҳареи згәы ҭыхны ирфахьаз, идражәхьаз, апсрада уаҳа адунеи аҿы гәыҕырҭа змамыз аҭакәажә…

– Улҟәаҵ, дад, уи акгьы лыхьуам, ус дҟалалоит, аха далҵуеит! – дцәажәон Сит, длеиԥеиуа аԥны дахьыԥнагылаз. – Агәрахаҵара сцәыуадаԥуп макьана, ҳапсцәа зегьы гыланы ҳашҭа иааҭалазшәа ауп сшыҟоу… Дыпсхьеит, дыӡхьеит ҳәа зеишәаматәа кҿаҵаны иаҳҵәыуахьаз, иаҳауеи, сабиц, уаби уани знызаҵәык убла аҭапшылара роуны рдунеи рыпсахыр, ҷьанаҭ шьапыла имцагәышьози! Дад, дад Заурҟан, ууаскьеишь арахь, цқьа сухәапшырц сҭахуп, уара уакәҵәҟьоума, мшәан? Уажәгәышьазаап уаргьы… Узражәрыз мачхәызма! Уиами, мшәан, ариабжьарак апхыӡқәеи алапықәшәеи сыхҭакны срыман… Уара умацара уакәзам ибзахаз, иаҳцәыпсхьаз, иаҳцәыӡхьаз зегьы ргыланы иуманы ҳгәашә уааталеит, абзиа зпеипшхаша Заурҟан!.. Бааԥшы, бааԥшы, бара насыпда, алабжыш иабылхьаз быблақәа гәырґьацәар ҳәа бшәома? Агәырґьара, агәырґьара мцахәыцәа!.. Икыдшәаз аетҵәа иаҳзаԥызахеит! Иара ажәа ахаҭагьы ҳхашҭырц егьҳагым! Ҳагәқәа абнара илажьу абажә еипш, агәырԥа ирыкәнажьхьан ашыцламшә, аха иҳазкапхараны иҟазаарын амрахәага!.. Дад, дад дукәыхшоуп, Заурҟан, уи уажәшьҭа далҵуеит, улцәымшәан, унатәеишь арахь, ууапсамкәа уҟам! – даҿын аҭаҳмада, ҭынчхашьа имамкәа.

Ҵабыргны, Хымжәажә лыпсы ааҭалашәа даақалан, дԥеихан, ацәардаҕәы даакәтәеит, лыбла ҭырхаха дсыхәапшуа.

– Нан, нан, зкәырбан сцаша, ууаин ара сапҳьа уаатәа!.. – дсыпхьеит аҭакәажә, еилажәжәа иҟаз лыхцәы касы еиқәаҵәала итцакуа.

Лаԥхьа аҟәардә наргыланы снықәтәеит, зны схахәы лнапы налылшьуан, зны сҟәаҟәа лнапы нкыдылшьылон, дамхатԥыуар ҳәа дшәаны лҷы лзеихыхуамызт, арахь лылабжышқәа лҷыкьаса ицон. Ситгьы дааскьан дааҳадтәалеит. Ҳарҭ ахацәа зны Хымжәажә лыгәшәымшә шаххәоз, нас ҳахѡыкгьы ҳгәаҟрақәа рахь ҳниасит. Дара инеимда-ааимда ишаҷу сара сналагон. Ишыхәлазгьы ҳазгәамҭеит, нас Хымжәажә дѡагылан, фатәқәак аацәырган аишәа инықәылтцеит, аха ихаутцару, дад Шәарах, уи азхьаԥшха ҳамамызт ҳара… Маӡа бааԥсык еибызхәоз реиԥш, ҳахѡыкгьы ҳахқәа неидкыланы ҳшеидашшылоз, ҳшеидтцәыуалоз мацара, ашара адәы иаақәлеит.

Ашамҭазы ҳааиԥыртцын, ԥьара-ԥьара ҳахқәа нықәаҳтцеит.

Ара акәшамыкәша инхоз анхацәа зегьы реиԥш, Ситгьы ѡны заҭцәык изгылан, ахыб ықәсаҟьан, уацлеи нышәаԥшьылеи ишьыхын, агәҭа еиѡкаан, зымѡатәирахь акәын сара сахьышьҭаз уажәы. Амѡа сашәан сыҟамзи, амра акыр иѡхашылаанӡагьы ацәа сзалымтцит. Санаашеыха, адәныҟа жәпаѡык рцәажәабжь саҳаит, ишеицәажәозгьы аублаа бызшәалоуп. Иааилак, Ситӡи Хымжәажәи ирыдныхҳәалоит. «Заурҟан!» «Заурҟан!» – сыхьӡ еимдырҟьоит. Издырит арҭ сбара иааиз агәылацәа шракәыз… Ажәжәаҳәа сеааилаҳәан сындәылтцит. Урҭ агәырқьхәа иаасыкәшан, аԥсшәа сарҳәеит, сгәыдыркылт-схыдыркылт.. Абар сара сызхааныз аублаақәа.

– Дауҭ уами уара, усзымдырыз ԥьушьома?

– Анкьа ҳазбахьаз аӡәы ҳаигәалашәо ҳаҟахума, ҳазлаудырзеи, Заурҟан?

– Шәыздырит, мап ус шәеицакны шәыҟам… Мураҭ уами, мшәа? Шәарҭ аишьцәа – Ҳаҭхәеи Ҳафизи…

Аѡны аваращеы қәабк амца иахакнаҳан, кәацк ажәра иашеын. Афѡала издырит шыцьмажьыз, Сиҭ ауал иқәтцаны иааихәазар акәхап ԥьмашьтәак.

Агәылацәеи сареи ҳшеицәажәоз, иаразнак ҳхәы дырхиеит, лассы ауадақәа руак аҽы ҳаикәшаны ахацәа ҳладыртәеит. Аҳәсақәа затԥа иҳавамтәарыз, ҳахьтәоу ауадахь иааиҙом. Хымжәажә затԥаык, зны-зынла ашә даалагылан даасыхәаԥшуеит, егьырԥ ҳамԥынҟа иқәлаҙом, афатә зну аԥьамқәа ашә иааларкуеит, ҷкәынак днеин иаарымхны аишәа иаақәиргылоит. Сара схаан ус иҟагәышьамызт, аҳәсақәа паче ала рхы-рҽы хырѡомызт, ҙгабцәақәак ҳхагыланы ҳаматԥ руазаргьы, егьырԥ ҳадтәаланы акырҳацырфон, ашәа ҳацырҳәон, иҳацкәашон… Сара схаан абыргцәа рааигәа аҽарацәа атәара иакәиҭымызт, азин ылымхыкәагьы ацәажәарагьы ҟаломызт. Уажәы ус избом сахьынаԥшуа, аханҙа итәоугьы дыҷкәыноуп, Дауҭи Мураҭи рыбжьара итәоугьы ҷкәына қәыԥшк иоуп, аха ажәа уаара риҭомызт, апарпарра даҽҙан.

Аублаақәа ҳанеибгаз, иԥсасаз, ишьамаҟаз, асас имҭаҳҭоз жьыхәҭала еиҽаҳҳуан, акәац зшоз еиҳабы-еитҷбыла, асасгьы дахьынҙасасыз гәаҭаны, иаҳҳәап, аԥылгыды, ажәѡашәаҟьа, ахыбжа – абас ҳаҭыр змаз ажьыхәҭақәа, дасу ирнаалашаз алԥшааны ирымҭарҭон. Уи абаҟахыз ара, акәац жьыхәҭала еиҽымкәа, иара ус иҟәаҟәаны саарак иантҷаны ҳаԥхьа иқәгылан, изҭахыз инапы аалишьуан, иԥыхьашәоз днахон… Абыста, егараан сыззгәышьхьаз, ара иҟамызт, ача ѡанҵхь пыҟҟаны иқәын. Арыжәтә усгьы аҙбахә зҳәодаз, ацхаҙѡа ааҳаларгалеит.

Еи, дад, аамҭа мцахәыцәа иаратәы ҟанатҷоит, ишԥааури!

Ҳнапы аҳаркаанҙа, Сиҭ ҳааирҙырѡит.

– Сгәылацәа, сашьцәа, шәыххь згеит! Иқәыкәмашәызкәмаха аҭакәажәи сареи ҳзыѡнаршәыз аѡны, ҳшымгәыҷзоз, амрахәага азкылыԥхеит. Ижәбоит, даҳзааит Заурҟан. Иԥсны ибзахаз ҳәа аҙәыр дыҟазар – иара иоуп! Иахьа сыѡны иҟоуп агәыргьа-

ра, сгәылацәеи сашьцәеи уи шәалагәыргьар стаххеит! Анцәа иситаз гәыкала сазыразны ишәымтцастцеит, шәнапы ашәыркы, шәыххь згеит!

Нас «анцәа улпха» ацымхәрас «псымиллах!» иҳәан, ацхаҙԝа днаҽыхәан, ихәы инапы наиркит. Егьыртгьы уи инаиҽыпшит. Атаҳмадацәа рааста, аҽар иаҳа рыбжьы гауан, лаф ҿтамҙакәакгьы неигәыдыртцон, аҟырҟырхәа еибарччауа. Сит, Мурат, Даут уҳәа уажәы избазма, аха акәымжәқәа ахьыршәымыз акәу, избахьаз цьоук ракәзамшәоуп ишеилатәоу. Агәылацәа аазыпхьаз апшәма Сит, Аублаатәыла данықаз акәзар даҽеакала дцәажәон: ацә мажәрахә шьны ирзыкәитцаргьы, ишәымтцастцаз маҷзоуп ҳәа ихы гәыбган атаны дахашшаауан, нас арыжәтә анаарыларгалалак, абчараҳ* далихуан. Уи ачара мԝапигон ҳатыр акәтцаны, зегьы еизызырԝуан, ачыс анаԝсангьы ажәа ҟәыгақәа, ажәа пшзакәа рыла итәаз ауаа ргәы тәуан. Аҕзааҳәа иаацәыригаларын ачараашәа, зны-зынлагьы акәашарагьы наладыршәуан, пҳәызбак дахьымкәашаз чароуп ҳәа ирыпхьаҙомызт.

Исгәалашәоит, Сит Аублаатәыла данықаз ацәажәаԝ ҳәа далхын, ауаԝы деиҽыхны дышьтазаргьы, ажәала деибитон, данцәажәоз иажәақәа заанатц ирхианы имазшәа, аимхәыццыракәа реипш, ахьхьа-хьхьаҳәа иҽы итибаҳәаны иаауан, абар уажәы – дҽеагәаҽасуеит, ажәақәа иҽы атытцра рцәыхьантан... Сит анкьа акьанцьа еипш аҿеилаҳәара идыруан, избахьаз дабаҟаз, икәыршәтцаршәны ишәыз иматәақәа иара итәымшәа акәын ишинубаалоз...

Егьырт атаҳмадцәагьы сылапш нархызгеит, сара аҙәк сакәзан урт рыпсадгьыл аҽы ианықаз изакә хацәаз здыруаз, егьырт ара Тырқәтәыла ииз ачкәынцәа, рабацәа рычапашьа мацара атәы роуҳәаргьы рхаҽы ирзаагомызт.

*Абчараҳ – атолбашь.

Ааи, урҭ атцыхәтәантәи аублаа ҭаҳмадцәа ракәгәышьан, аҙәык-ҩыцьак шәышықәса иртысхьазаргьы ҟаларын… Абан, Ҳатҳәеи Ҳафизи ҩыцьа аишьцәа. Ҳатҳәа деиҳабын. Иумбахьеи, ахра цаҕьцаҕь иаҷиааува аастцла, асымҟәыл ақәҳаргьы иачҳауа, афырҭын баапс асыргьы иазхымжәо, абасшәа акәын макьана уи ахатца дшыҟаз. Ҳафиз – деихыкка-еитцыкка даун, дфархьын, ашықәсҟәа иқәрыжьыз ахьанҭара дазмырхәо, анышә иалакьакьаз аҟама еипш, диашахәтцәаза дубон, аха иаҳаидеи мачҙан, дзыҩза хәыцрак далахазшәа дыҟан.

– Шәааҙырфишь, уара! – иаалырҟьаны ҷааитит Ҳафиз, ихы ҩеитцыхны итәаз днарылапш-аарылапшын, – зынҙак шәыпсҙама, арыжәтә усгьы иаҳхашҭхьеит, аха ашәак аатшәырҟьарауазеи! Дыпсхьеит ҳәа иаҳҭәыуахьаз ауаҩы иашьцәа ҳахь дхынҳәит, абахҭа итахәаҷеыз игәы аатҳаргәырґьааргьы шәыздыруам!

Аҙәгьы дазымҙырфит уи иажәа, ҷьоук рхы ақәырпсны акрыфара мацара иаҷын, егьырҭ рцәажәара еихсыґьуамызт, адгьыл рымазкуаз ҷьамҳасараа рпыза иҙбахә еимдырххон, уи ирахә аублаақәа рымхҟәа шықәырхуаз уҳәа, игәаҭ ҭәгәала ишрымаз рҙомызт ацәҳара аҟынҙагьы инеиуан.

– Ҳабацәа гәышьақәа ус ҟартцомызт, – ибжьы ҩеитцихит Ҳафиз, – асас данырҭаалак, апсхых дырзықәзаргьы, гәырфак шрымаз идырбомызт, шәаҳәарыла, кәашарыла, иҧылон… Ҳара?..

– Ҳаи, ушаҟәытцра! «Ҳабацәа!» «Ҳабацәа!» шышәҳәоз ҳгәахы аакыдышәхҙеит, шәарҭ иаҳшәырбаз ауп ҳарҭ аҷарацәа иаҳҭаз! – абас иаахжәаны, игәы иалсрыз ак иаҳазшәа, аҭаҳмада иажәа днапыххылеит арпыс Шьафкеҭ. «Иауеи, арҭ избахьаз ракәымзаап!» – аасгәахәит сахьтәаз Ҳафиз иаҳаз ажәақәа зынҙагьы хрыҩ рзымузакәа, иҷеырҭынчны дтәан, нас икылкааны сара даасҷапшын, иаацәыригеит ажәытәтәи аублаақәа ҳчарашәа:

Уа, раида гәырҕара, раид ахацәқәа рҳәама?
Уа, абарҭ еидтәалоугьы еиԥымхаша!

Зынӡак сгәы ишҭаҙамыз, ицырҕызуа сҷынасхеит, аҙәык-ѡыцьакгьы иааҳацѡызахеит. Аҭаҳмада ахапа данаалга, сара иааимыздеит. Сшақәымгәыгӡоз, акаѡ-акаѡҳәа сыбжьы ѡышьҭытцит.

Хьыӡ рыман иааua, хьыӡрацара ицазгьы,
Дгәырҕьан дырԥыло ачара зырхиазгьы!..

О, иараби, хәрашәамзар, иҭуазеи, даҽеа шәак сҳәоит ҳәа сҷы ѡеихысымхижьҭеи! Мчык аасыцәыртцын, знызаҭәык акәзаргьы, схьаабаақәа зегьы схарштны, иѡасытцасны саашьҭнахит. Аха изхәарҭагәышьазыз, ҳабжьқәа еиқәымшәеит, сара сыбжьы ѡарылкьит, егьырҭ уааӡа изымнаҙеит, ихьырвырны идәықәлеит. Знытрыс акәхеит, уа иҷахтцәеит ҳашәа.

Иззакәу сыздыруам, зегьы ацәажәарақәа иаарҟәатцын, иӡыѡ-ӡыѡӡа иааилахеит... Убасҟак иуарлашәарлахама аублаақәа ҳаѡнытцқа ашәаҳәара?

– Заурҟан, дад, адунеи гәаҟра хкыс иҟоу зегьы шухугахьоугьы, ҳара зхы иақәиҭны адгьыл ианыз ҳатцкыс уеиқәханы уҟазаап, имеицакзаап ухатца быжьгьы. Сналаԥшызшәагьы сааҟалеит ҳаԥсадгьыл бзиахә Аублаатәыла! Уажәра шкәакәахааит, дад! – даацәажәеит Сит, илағырӡ хаҟәҟәало.

– Уқәақәра згааит, дад, ҳгәы шԥаурҷыхеи, ҳабацәа гәышьақәа рыбжьы ҳурҳаит! – иблақәа ҭгәырҕьааua даасҷаԥшит Мурат.

– Ҳара агәаҟҟәа реиҳа ҳаилаҳамҭазы, уара умшны уҳаланагалазаргьы здыруада? – нацитцеит Шьмат. Аҷарацәа ирҳәара рҷашәомызт, ԥьашьатәшәа сбаны исыхәаԥшуан, ҳашәаҳәабжьы заҳаз аҳәсақәагьы ашә илаибамырӡо арахь иааԥшуан.

Уи ԥытраамҭак акәын, нас хәычы-хәычы излацәажәоз рыҽеналаргалеит ҩаԥхьа.

Абри аҽены инаркны, саб иаҳәшьа лхатца Сиҭ иҩны саанхеит, уаҳа хыдкыларҭа абасымагәышьаз, даргьы даҽеа ҭынхак дрымамызт, Осман-Кои ианыҟаз рыцкәынцәа арра иахьцаз изыхнымҳәит. Ирзаанхан иҟаз рҭацеи рматацәа ҩыцьеи ара иахьааиз аҳауа рызхымгакәа иԥсхьан.

* * *

Қарынць-Овасы* – ҳқыҭа ахьзҭцәкьагьы шыҟоу умбои, – ашышкамсқәа ркаршәра, иҟалап аублаақәа уахь инанагаанза, ԥсы зхаз ашышкамсқәа рыда даҽеак ыҟамызҭгьы. Уи – шәаԥыцьаԥ змам каршәроуп, лаҟәыроуп. Алабз еиԥш ихәхәаза аҩада иҩашьҭуп. Атцыхәахь ԥслымзроуп, цьара-цьара апҟызи ачалеи зхыцәиааз, аҕуҳәа ашыз кәыбырқәа зхаԥыруа азытҟәақәа ҭатәоуп. Ахахьы – хаҳәырддыра мардараха ашьхарахь ихалоит. Аԥхын ашоура баапсуп, ааргьара ианхнарҟьалак, алатцара: ичарыцыз, ибамбаз, ибрынцьыз азы рытцамҭәакәа иаақәхар, амцабз рхысызшәа иныцәыччаа ицоит… Азын ахьҭа цәгьоуп, еиҩжәаны итцаауеит, уи азмырхакәа мрагыларахьтә, аҽаанахоит ԥсы зхоу зегьы еилазырзызо аԥшатцәытцәы. Аԥхын дызустзаалак азәгьы дыцәломызт арахь, избанда, араҟа, ашыз адагьы, абла чмазареи адәарԥшзеи цыхлымуан.

Арахә еизцаны, адәышкәаҕьаз ианыцәырцало еиԥш, асултан гәымбыл имчра атарнакцәа, аапынрак азы, аублаақәа рапцаны иаарцеит ари акаршәра ацәхәыраҽы.

«Шәзынхозаргьы – шәынха! Шәынтцәозаргьы – шәынтцәа!» ҳәа рлахьынтца цәгьа инамтцажьны, иахьааз ицеит. Ииаизынхеит шьхатәыла аԥсабара

---

*Қарынць-Овасы – (ҭырқә.) ашышкамс каршәра.

беиала згәы ҭганы иааҙаз аублаа мҳаԥьырԛәеи акаршәра ҳарами.

Афырҭын баапс еиланаргьежьыз амшын ухҳалар, сыеҵәахә анбаҵәырҭуеи ҳәа ажәѡан уаҵаԥшуа узтәома, ажәѡақәа ҟьа, издыруада узықәтәоу аканԥьа агаҽахь изынаскьар? Анхара нап адыркит аублаақәа асакара аганқәа рахь, адгьыл иаҳа апсы ахьалаз гәаҭаны, ѡажәи жәаха қытакны рҽыршеит.

Ахьхьаҳәа абахә иалхәрааны иаауаз аҙыхьқәа рыда, егьырҭ цқьа изѡыдам ҳәа изаҭәазымшьоз аублаақәа, дара рнапала иржыз, акәыбрқәа зхаабыцуаз атҵеиԥь ҭылашьцаарақәа инархагылеит. Сара сзыниаз аҭаҳмадцәа Сиҭ, Мураҭ, Ҳаҭхәа, Соулах, Ҭаҭластан уҳәа инеиҭанеиҭасуа, ахәхәаҳәа иқәыпсычҳауа, исарҳәон ара ианыкәнагала раԥхьатәи ашықәсқәа раан ирхыргаз арыцҳарақәа. Ара иит, ара иааҙеит урҭ аҭаҳмадцәа рматацәа, аха реиҳараѡык ҽааҳәырада аибашьра иагахьан. Ашәышәбжьы ѡныѡуа игылан аѡныжәқәа, иҭацәын аҳаблақәа, наунагҙа иззахьан жәлақәакгьы... Уахьнеилакгьы аҳәсақәа ашәы рхьыкәкәон, акаршәра иқәыѡуан амыткәма, ахацәагьы рхахәырԥатәа аурыжьуан, иԥьабон...

«Аҽар иҳаҵагылаз ирхарагәышьоузеи ашәаҳәареи акәашареи рзымҵазар, аҽырхәмаршьа рзымдыруазар, ҳанацәа рҵәыуабжьи рыгызбжьи акәын иахьабалак ираҳауаз!» – еидашшылон аҭаҳмадцәа.

Ее, дад, ҳарԥагьаны ҳашԥамаз, уҳәарауазеи, зыхәзыпса ҳзымдыруаз ҳаԥсадгьыл хазына. Уа ҳаныҟаз, баша қәацәк ҳаргылозаргьы, арасатә быца ҳаҭәаҳшьозма, иаҳҽон ма ахәажә, ма абжьынтқ быца, масарс алтәгьы ҟаҳҵозма, иаҳцәуан ахьа гәылыршәа. Ахыбрахь ҳаннеилак, рыцҳак изууазеи акәымзар, арас ақәаҳҵозма, иаххыбуан есырла ма ҟауарла!

Еҳ, сабиц, уаҳа акгьы сҭахымызт, уахызатҵәык иадамзаргьы, апацхаҽы сыԥхьазшәа сыҟазар! Пхнызар, аҳауа иага ицәытцаҟәкызаргьы, ашоура уакы-

хуа уҟоума, ашыш ҭзывара аԥша кылишәшәоит, уахьынтәи икылыччаз амза уҽахәмаруеит, аатҵраҽы ашьац иатҵәа рҽыларҙны «шәыр-шәыр» ҳәа нанҳәахыҙқәа агарашәа узырҳәоит.

Уажәы сызҽу, дад, – хараҙа ицахьоу ԥхыҙуп, алабҽаба, аублаақәа зҭагылаз, даҽеакын. Ахаҳәқәа неиқәҵо, анышәаԥшьи ауаци еиларшьшьны инарбыжьшьуа рыѡнқәа рыгыдра ѡаргон. Ахыбра ахаҳәҵәаҳә кыдрыԥсаломызт, иқәырсаҟьан иҟарҵон, ма нышәаԥшьыла ишьыхны анышә ықәрыԥсон, ма ҕәыла ирхыбуан. Ахьҭа иацәшәаны, шамахамзар, аԥенџьырқәа ҽарҵомызт. Шәы заҵәык азныжьын, иара убрахьынтә акәҙан аҳауа злаѡналоз, алѡагьы злацоз…

Хәышҭаара змамыз ѡнык, дызуҭазаалакгьы аублаак ихаҟны изаагомызт. Уи ихәышҭаара ахаангьы мца агхомызт, аныхаԥшьа еиԥш ирыԥхьаҙон, иахҙыҙаауан, «ухәышҭаара ҭабгааит!» рҳәон ҳабацәа анкьа ианышәиуаз. Уи ашәиԥхьыҙ ҳақәшәо здырхуада, уажәы аублаақәа рыѡнаргәы агәҭатцәкьа ҭыжааны ҭандыр* ҳәа изышьҭаз ачаҙырҭа ҟатцан.

Аублаа нхаѡы дарбанзаалакгьы, аԥсаса, раԥхьаҙагьы аџьма изанымкәа даақәхар, уахыкгьы изынтцуам, – абас ргәы иаанагон ҳабацәа. Уахык аума, мшәан, жәашықәсақәа ниасны ицахьеит, аублаақәа ԥсасада иаауеит, ишԥарурыз, аҳәыртақәа рымамызт. Дара зышьцылаз аџьыкәреи акәгәышьан, ианааитцәкьа иаразнак нападыркит уи алатцара, аха убригь башахеит – аџьыкәреишьап ахҳәатцә аланаршәаанҙа, аҙыршы ақәҭәазшәа, иныкәчыч ицон.

Ачарыц аарыхра мацара рхы рзаланыҟәгомызт. Аублаақәа рзы зынҙа иҽыцбарахын абамбаарыхра, аха мраҭашәаратәи ргәылацәа рҽадцаланы убри иаҽын, ԥсеивгагасгьы ирыман, аублаақәагьы урҭ ирҽыԥшит.

---

*Ҭандыр – (тыркә.) аѡнаргәы жны иҟатцоу ачаҙырҭа.

АБҨАТӘ БЫКЬ

Ақыҭа сналалан сҷынасхеит зны… Ууанзаа сахьнеилакгьы ссасын, издыруада аԥшәыматцас схы збо сҟаргьы абраҟа? Гәарабжьара затцәык ақыҭа иагәылган, наҟ-ааҟ харабгьара анышә иқәсаҟьан анышәԥшшәы змаз аҩнқәа… Ана-ара асаба ҩытцбыблоит, иҟьо иаман иаақәлоит аԥша, агәарақәа ашәыб еиԥш асаба нарықәҳауеит, гәашәк аауртырц унапы ахьындәықәутцалакгьы, итатаза асаба инылашәоит. Махҷеқәак, рыбгақәа гәардза, улаԥш нарықәшәоит, еишьҭагыланы иахьнеиуа, нахьхьи, аҭлазаҭә ашәшьыраҷы, ҭәабаақәак рыхқәа неидкыланы еидгылоуп… Амзырха, шамахамзар, азәы дықәубааум, ашоура иацәшәазар акәхап, ҟызқәак ма акәытқәа ҟарҟаруам, иахьцәыҭатәо, иҳаҭҳаҭоит, рԥынтцақәа еихагылазом, иаартуп, алақәаҭәкьагьы шуам. Ашоура анхҷелак, ахәылбыҷеха, ҷьоук аацәыртцуеит, ахәышәтәырҭа иҭытцыз реиԥш, игиуа… Еидгылан еицәажәозаргьы, рыбжьы уаҳазом… Еҳ, иабаакылси уҳәарауазеи аублаақәа! Иабаҟоу, рҷеы ҭуганқәа ирықәтәаны, амҩаду ианибамырзало, апҟацаҳәа рҟамчышьҭыбжьы иардыдуа иныкҟаалоз? Иабаҟоу, рзарақәа еиҩаҳаҳа, хәылбыҷехала цәажәара агәылара инеиуаз абыргцәа? Уахьыназырҩлакгьы иуаҳауам: «Бзиала уаабеит! Умҩахытц, ҳаԥшәымаз!»

Шәаҳәабжьык усгьы иааҩуам, аха хәыҷык итцәыуабжьгьы уаҳазомеи, мшәан!

Ақыҭа агәҭаны игылоуп аџьаама, иара убриак акәзоуп ҩынтцас иҟаҵоугьы. Шьыжьла, хәылбыҷехала амула аҳаракыртахь дхалан ириҭоит азан. Ибжьызаҭә кьаукьауу иныкәыѱуеит акаршәра: «Аллаҳҭаала ида нцәа дыҟам!..»

Сныкҟәоит, еимыздоит аублаа қытақәа, исыԥшауа саргьы исыздыруам, зегь зцәыҵхьоу иибаран иҟоузеи? Насыԥуп, ԥахьа аахыс издыруаз ҭаҳмад-

цәақәак срықәшәар. Егьырҭ аҽарацәа, уаҳа царҭа шсымам ззымдыруа, тәымуаҩыс срыԥхьаӡоит. «Дааазар, дахьааз дцап!» – неибырхәоит санырбалак.

* * *

Қарынць-Овасы инаркны амрагыларахь инхон цьамҳасараа, изларҳәоз ала, урҭ уаракаа* ирыжәлан. Пагьақәак, хжәақәак, тәымуаҩыкгьы дрыларыжьломызт, рылахәахәҭрагьы уадаҩын, ҭабыргны, ҭеиҭыԥшла есымша амҩа иқәыз, акәадыррҭа иааӡаз, еихыкка-еитцыкка ууанырҳарақәан. Аԥсаса мацара рзанын, еиҭатцуаз нхацәан. Ҭагалан, излааз ҳзымдырӡо, мрагыларахь иҳаваз адәеиужь ду, алаҳәа еиқәатцәа ныкәҳазшәа, акачадырқәа** еиқәатцәаеиқәатцәаӡа иаразнак иаахырҩон.

Март мза аныҩагылалак, рырахә раԥцаны аҟәапаҽапа инаҽалон. Ацәыббра аныҩагылоз, рышьҭахьҟа ихынхәуан. Урҭ дрыман ԥызас Ҷьауад-беи ҳәа ҭаҳмадак. Гәыжәлацәгьак, иуадалықь аҽы ҩыцьа аублаа тыԥҳацәа шыҟазгьы, ҳара ҳажәлар хҭакны иман. Ҳшымгәыгӡоз арҳәцәа наҳажәитцаларын, ҳаҵгабцәа мҭарсны цьара иҭиларын, ма ҳарахә ԥтцәаны игаларын. Урҭ ззымчҳауаз аублаақәа абцьар шьҭырхуан, икаҭәон ашьа.

Шьаруалаа, амраҭашәарахьтәи аублаақәа ргәылацәа, зынӡак даҽа уаан, хыԥхьаӡаралагьы ижәпаҩын, рцәажәашьа хазын, ақыҭа мацара акәымкәаны, ақалақьқәа рҽғьы инхон, аҽаԥсшәа рҽан, рнаалашьа бзиан, баша ирзырхәомызт: «Шьаруалаа иузгәамҭазакәа уҟырҟы иҭиаауеит» ҳәа. Урҭ хәаахәҭцәан, ҳқыҭа акәшамыкәша ацьармыкьақәа дара иркын. Шьаруал ԥхәыс лысаби дырцәо, агарашәа иақәылҳәоит ҳәа лафны ирҳәон:

---

*Уаракаа, ииашаны, иурукаа – аҭырқә жәларқәа иреиуоуп.

**Качадыр – апалатка, кәымзцәа лыхуп, исуп.

Уцәа, сыԥшка, иага уцәгьахаргьы,
Дәқьанк ушԥазытцамгылари!

Ҳарҭ аублаақәа ҳаиԥш, ашәыр, аутраҭых, ашә, ахш, акәты, акәтаҕь уҳәа рыҭира иацәыԥхашьомызт, урҭ, ишѡытцшәоз еиԥш, ахәаахәтра ҏеазыркуан, иагьаманшәалан.

Аублаақәа ари асакара ианықәнагала ашьҭахь, дук мыртцыкәа излааз ҳәа рзымдырӡо, шьаруалаа аарылаԥсеит. Аӡәы адәқьан ааиртит, даҽеаӡәы акаҳуажәырта, ахѡык – ахәыҷымыҷы иманы ақыҭа днарылалт, аԥшьѡык қьаранцьыс цьара даагылеит, ахәѡык – дуасҭон. Ҷыц иаадыртыз ацьаамаҷы хәацьас иҳамазгьы, ақыҭа знапы ианԥшылоз амухтаргьы*, акаимакамгьы, шьаруалаа ирылтцыз ракәын. Уимоу, излархәоз ала, авали ихаҭагьы дара дреиуан.

Шықәсқәак рыѡнутҟа Қарынць-Овасы адгьыл ԥсыларақәа ааныкланы, инхеит-инҭит шьаруалаа, иреиҕьызгьы аѡнқәа дыргылт. Аублаақәа – шәахытц, ари адгьыл ҳара иаҳтәуп ҳәа рзымҳәеит, избанда, амчра шьаруалаа иркын, насгьы ахәаахәтра, алагаѡага, аԥарапсахра уҳәа аԥсҭазаараҷы рыда ԥсыхәа ҟамлеит. Шьаруалаа, егьырҭ ҳгәылацәа реиԥш, рыҽхьакны иҳавамгылт, хәыҷы-хәыҷла имырхьаакәа инаҳалатәеит. Дук мыртцыкәа еиуарақәакгьы наҳабжьалеит, дара еигәырҕьаны ҳҭыпҳацәа ҳәсақәас иргон, ҳаргьы рҭыпҳацәа ҳаарыхон ҭацәас. Урҭ ирхылтцыз милатс изеиуоу узымдыруа рызҳауан.

Урҭгьы дрыман знапы ианԥшылоз аҳ. Уи – иԥхьатәахьаз аԥашьа Али Ҳазреҭ-ԥашьа иакәын. Еиҳараӡак Сҭампыл дынхон, зны-зынла инапаҵаҟа иҟаз ашәахтә анырзымшәалак, ма игәҷыҕьра иха-

*Мухтар – асҭаршын.

ирштырц акалакь даналтцуаз, шьаруалаа рахь даакәлалон. Излархәоз ала, адунеизегьтәи аибашьра ианалга, Тырқәтәылан уахасахаҳәа ианеилала, Али Ҳазреҭ-пашьа иԥхьатәарагьы агәхьаа мкыкәа, аҳәынтқарра аусҷәа иҿерылаихалеит, аилаҳара иаҿыз асултан имчра аиқәырхара дашьталт.

Хәарта змамыз апашьа иқьаҳиа Хәсеин-ефенди иакәын. Ауаа реичырчара мацаразы дшан, дќырлышын, асултан ихазынарта итаз ахьи араҙни наган инаиртаргьы, иԥсы тәуамызт. Аублаақәа тәамбашақә, лахәлахәы дрышьтапшуан, аха иаахтны хыкәкыла дрыжәломызт, ирзымдырҙакәа цаќатцаќа еилеикшон, иахьабалакгьы ацәќьақәа ҳаны иман, маанала инацәахы иакәиршарц итахын.

Шьаруалааи ҳареи иҳабжьысны инеиуан ҙиаск, убри мыжданы, иқәибахганы иаарыбжьалеит наќаак ѡ-жәларык. Аарцәтәи ќәытцәак аќны аублаақәа аҙлагарақәа тартцарц шықәсыла иазашшуа иашьтан, атцыхәтәаны Хәсеин-ефенди дақәшаҳатхеит, аха ҙлагарацыԥхьаҙа абаць диршәон. Ишуасҳәаз еиԥш, ара аарфара мцахәыцәа адыруан. Уи – атцеицькәеи, аҙытќәақәеи тарбо, абнара илагьежьыз амцаиԥш аурақәа зегьы былуа аҿанаанахалак, шьаруалаа, ари аҙиас ҳара иахтәуп ҳәа ирыԥхьаҙон усгьы, имфахганы рымхқәа инарытцартцон. Ҳара иҳадыз аќәытцәа цәыкәбарк тамыршәкәа ифашҙа иќәарашха ҳаадхалауан. Итәон ҳаҙлагарақәа, зыда иааилахон ҳарахә, иныкәчыҷаа ицон ҳаурақәа.

«Аллаҳтаала иишаз аҙиас ауаатәыфса зегьы ирзеиԥшуп, ҳара иаҳзыжәуз закәандароуп!» ҳәа хар змамыз аублаа быргцәа Хәсеин-ефенди иќны инеиуан.

– Ииашоуп, Аллаҳтаала ишеит аҙиас, аха адгьыл аҿы Аллаҳтаала изатцәу асултан ду, ҳара ҳаҳ Али Ҳазреҭ-пашьа аибашьрақәа рҿы иааирԥшыз ахатцарақәа ихаќны иааганы, ари адгьыли аҙиаси

шеизаку, хәыдаԥсада ҳамҭас иитахьеит. Исҳәо хашәымтцозар, абар шәаԥхьа асулҭан ираде*, – рҟьышә иныкәикуан қьаадк.

Ихьагәгәа ихынҳәуан ацҳаражәҳәацәа. Хаала ишамуаз анырбалак, уажәы ирбазма, абцьар шьтырхуан аублаақәа. Иҩашъа иҭацәыз азыршьтра ианшылон ашьарҩаш, наҟ-ааҟгьы иҭахон акгьы захаразамыз анхацәа.

Абри еиԥш ацәгьара ашьтахь, Хәсеин-ефенди аублаа рахь ауаа неишьтуан аинааларазы, уи дзакәыз еилызкаахьаз игәы иҭаз рдыруан: ҳара ҳмухтар, уи имҭақьақьаҩ, ҭзыцыԥхьаза днарылалан алаҕырз зыхьшыз аԥара еизигон, инаган ақьаҳиа ԥсымҭә ианихәлаижьлак, ахьхьаҳәа ҳара ҳахь аҽаанахон азиас аҟәытцәа.

* * *

Дахьынхоз еилыскаахьан, Чарыхә азиас зҽазҭаз аублаа ҭакәажә Ҳамида лмаҭа Таҳир. Уи ҳанеибгаз ҳаҩнаҭа дааҙахьан, иашьа хаҭак дысзиҩызан, ҩынтә-хынтә иҩныҟа сымҩахытцхьан. Иԥҳәыс Гулизар, ҭахык леиԥш слыдылкылон, лхатца илеиҳәахьазар акәхарын ҳаизыҟазаашьа, аха иара Таҳир ихаҭа синиомызт.

Уи азәзатцәык иакәын ҭарак зманы аублаақәа ирылаҙазгьы. «Ҽааҳәыра змам» абахҭа санҭагәаҟуазгьы, Шьоудыд Абыхәба исеиҳәахьан – Таҳир избахә, Қарынць-Овасыҟа ижәлар ахырцеит ҳәа аниаҳа, Сҭампыл дызҽыз иусҟәа кажьны иҽырхьигзеит. Зегь рапхьаҙагьы – дашшуа даашьҭалан, ақытаҽы идыргылаз ацьаамаҽы, аублаақәа рыхшара рзы иааиртит амеҟтеб. Таҳир ахәыцкәа хәыдаԥсада дырзаԥхьон аҭоурых, нас хәыцы-хәыцла дналагеит, иара еиқәиршәаз анбан ала аублаа бызшәа дыртцара. Ани

*Ираде – асулҭан иҭижьыз аусцҟа.

анбан аублаақәа ҳҭоурых аҽы рапхьаҙатәи ашәҟәы акәхарын. Амула ихы ааихнахит Таҳир иапшьигаз. «Изакәызеи дызҽқәоу, ачарқьас хымхәыц! – дгәааны дцәажәон уи, – аҙәы идыртцо шәаҳахьоума атцыс бызшәа, атырқәшәа уи даҽакуп, арра иҵхьаргьы, уаҟа иара изы ихәарҭоуп, аџьаамаҽгьы, Аллаҳҭаала ҳазлаитцаныхәо – тырқәшәала ауп. Араб бызшәа – убригь тцатәуп, избанда, уи ала ауп аҟәырҟан злашу! Мап, уи ачарқьас хымхәыц, абрагьцәа ирылтцыз, дызҽу дахьырхәымзар, уи атцыс бызшәала азшаҽқы рылеитцар ҟалоит ижәлар».

Аублаақәа мсылман ҳасабла рынамҙара ахарҭәаара уалпшьас иҵхьаҙон амула. Абри даназхәыцуаз, Таҳир гәрамгарҭас дышьтихуан. «Дабаанагеи абри тцарала зхы пжәо Таҳир?» – «Стампылнтә!» «Аҳа, уи бзиоуп, аха уа зыҟны дыҟадаз?» «Алоу-иџа Шьардын, ачарҳәашо иҩны драаҙон!» «Нас Таҳир цәгьамзар бзиа иураны дыҟоума?» – абра дазкылсуан амула. Нас аиҳабыра рахь длатәаны иҩуан: «Шәлымҳа аҟынҙа иназгоит, Таҳир, азакәан зынҙа иатцанамкуа атцыс бызшәа дыртцараҟны даанымгылт, ацәгьауцәа дырзықәгылт цҳаражәҳәашыс, асултан ирада агәхьаа мкыкәа анхацәа ашәахтә шәымшәан ҳәа реиҳәоит, ажәлар рыхьҙала ашшыпхьыҙқәа еиҷикаауеит..!».

Шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыеха агәашә инадгылон аублаақәа иреиуаз аҙәырҩы.

– Таҳир ихабар ҳәа ибдыруазеи, Гулизар? – илазтцаауан дара. – О, Аллаҳҭаала, ирманшәал жәларак ҳус иашьтоу имҩа! – иныҳәаныпхьан ицон.

Сымацара сакәызма, жәларак зегьы амраҭашәарахьтә иаагаз амҩа рыбла тырхаха ианыпшылон, шьаҟауашык ма ҽуашык кәкәыблак даҟараны асакареи ажәҩани ахьеивтцалоз данаацәыртцлак, еибартцысны уахь рҽынархон. Аха макьана иҟамызт Таҳир ихабар. Абар ҩынтәуп уи ажәлар рышшыпхьыҙ

иманы Сҭампылҟа амҩа дықәлоижьҭеи. Рапхьа данца, ихы-игәы дақәгәыргьо дхынҳәит. «Сызпшрак шәгәы кыднахызаргьы, мҩамш санылеит ҳәа сыҟоуп! – нареиҳәеит усҟан, дышхынҳәыз заҳаны идеизалаз ажәлар. – Иага цьа збазаргьы, авизир ду ихаҭа сидикылт, сышшыпхьыз дахәапшит, ажәалагьы даара сҭитцааит». «Узыкәгәыгша акыр уеиҳәама, ижәла нҭәеит!» – ацәажәаха рибамҭо иааилалеит арахь игылаз. Убасҟан иаацәырган иреиҳәеит Сҭампылтәи аиҳаб ду иажәа: «Аҳаҳаи, акы шәацәымшәан, ашьхарыуаа! Асулҭан ду иԥиҟаз азакәан иара иҳәынтқарра иқәынхо жәлары зегьы ирзеиԥшуп. Уи еилазгаз ашьаус изыпҭцәоуп. Шәарҭ аублаакәа шәымҳацьырқәоуп, адгьыл абаҵьгьы уиаҟара шәыкәтцатәым! Атәыла аҩнутҟа аилаҩеиласрақәа маҷк иаапхьатәашәа иҟалар, амеқьҭебқәагьы шәзааҳартуеит!»

Аҙбахә баапс нкылашьа шамам еиԥш, агәыргьаҿҳәаша бзиахәгьы аԥша иаамҭанарсуеит, унхьапшаахьапшаанҙа жәлары зегьы ирыхьнагҙоит. Ус иҟалеит, абраҟагьы, уахьынаҙырҩлакгьы иуаҳауан:

«Абаҵьшәара атцыхәа пҭәоит!»

«Али Ҳазреҭ-пашьа азалымдарақәа иаҳзиуз иахырҟьаны, ипашьара имырхуеит!»

«Ақьаҳиа Хәсеин-ефенди дҭаркыргьы ҟалап!»

«Ҳашшыпхьыз агәатаразы цьоук аауеит ҳәа аниаҳа, Цьауад-беи ирахә дрышьҭалан ашьхара иҿеиҭеит!»

«Афырхатца Таҳир!»

Аха инамҙеит, ихәашхәашаны ицеит усҟантәи ргәыргьарақәа. Таҳир зыҟны дыҟаз аиҳаб ду иматцура нижьит. Иҭыпаҿы дгылеит, иара дызтахымыз, иускәа еилазырҩынтуаз даҿаҙәы! Еиҳараҙак аублаакәа рыбга пызтцәоз, уахь ихалаз аиҳабы, Али Ҳазреҭ-пашьа изааигәаз уаҩызаарын. Ашшыпхьыз данапхьа: «Ишпа? Аублаакәа? Уажәыгь инымтцәацкәа

иҟоума? Аҭырқәцәа ирыларԥашьатәуп ҳамҳәахьази, мшәан?!» – дыцәҳашҳауан иара.

* * *

Аарԥара иқәнакит аурақәа. Уиакәын Хәсеин-ефендигьы дыззыԥшыз, длахан, аӡиас аҟәытцәа икит. Алаҳәа анҟыруа, иаҭахуп ажьабаа, ақьаҳиа Хәсеин дангәаау, иҭахуп атцарҭыша! Аха уажәык уи рылшо иҟам аублаа мҳаԥьырқәа.

Рыԥсы ианақәыԥш, еиҭеизеит ажәлар.

– Аҽенышьыбжьон ҳацәирҳәит ақьаҳиа! Ҳаиҭаҳәам акәымзар, уи аҕьыч ашьаус дақәшәон!

– Ииашан, ҳаиҭаҳәамкәа ҳаанхеит!

– Таҳир, уда ԥсыхәа ҳамам! Ҳашшыԥхьыӡ уманы, даҽеазнык Сҭампылнӡа уҳазца!

– Ижәдыруеит, шәарҭ шәзы сара схы сеигӡом! Аха баша сцоит, акгьы алтцуам! Сҭампылтәи аиҳабыра ҳарҭ ҳаха рымам уажәы!

– Дад, Таҳир, убла узыхԥарыма, ҳанацәа рылаҕырӡ умбо? Улымҳа узыцьгәарыма, ҳасабицәа амла ҳәа рыхьусубжьы умаҳаратәы? Уршьыхаҭозаргьы, даҽеазнык ҳашшыԥхьыӡ уманы удәықәла, Аллаҳҭаала дақәныхәап умԥа!

Ишԥеиурыз Таҳир, даҽеазныкгьы жәлар рашшыԥхьыӡ шьҭыхны Сҭампылҟа ихы ирхеит.

Абри ҟалеит сара Қарынць-Овасы саннеишаз аламҭалазы.

* * *

Ас мацара, акы му, акы мҳәа зҳәаз еиԥш, ҭакәажәыки лыгажәыки рнапы санԥшыло сызлатәарызыз? Схы зланыҟәызгарызыз? Ажьира сымдыруази, мшәан? Хыбрак аргылара сылсыршаӡаргьы, излаасхәарызыз аҕа, аԥсангьари, ажьаҳәақәа, арытәақәа? Зегь реиҳа ибҕапҵәагаз арацәа акәын, ҳааигәасигәа бна ыҟамзар иабасырцарыз уи? Мап, мап, уахь сымԥа ркуан!

Иаанхазеи, умҳәои, нас?

Сиҭи, сареи, Хымжәажәи зымч зшәахьаз ҳакәын усгьы, адгьыл хыгъгьапыгъгьаны, ачарыц затцәык лаҳҭон, бжеиҳан ҳамгәахә ҳзаарыхуамызт, абамбаарыхра ҳалшомызт, ҳаҟәытцхьан. Ашьҭахь, мҟәыба жәла бзиак ҳаднагалан, илаҳҭон, амҟәыба рацәаны ианҳаулак, алѡаҷ, иҳарѡон, нас Сиҭ днадтәаланы иҧаитцон акәапеиқәа, ахәы ԥшʒақәа рыҭаны, ахраʒагақәа, ахраҷақәа, аматрақәа, агәыгәымкәа. Убас амҟәыба ҟәазқәа ирылихуан ахәыҷқәа рзы хәмаргас атцысхәқәа рхаргыланы, аласа ԥатцас ирыҭаны асабрадақәа, акьанцьақәа… Саргьы, уаҳа иҧастцахуазыз, убри сҿазыскит.

Анцәа иҧнытә, ҿадахәак ҳамагәышьан, ҳнаплых нақәтцаны, ма Сиҭ, ма сара аԥьармыкьахь ҳдәықәлон… Ҟәрышьқәак ҳауеит ҳәа иахьахәлааныʒа амра ҳацәгылан…

Саб Ҳамырза, ахатцара усқәа рзы мацара ииааʒоз иҧкәын сара, сымҟәыбақәа ырхәархәаруа аԥьармыкьа сшықәгылаз идыруазар, хакәыла иԥены дҭытцыргьы ҟаларын идамра! Аха, ишԥаҟаутцари, ауаѡы зны длапсахоит, зны дҳәапсахоит рҳәоит…

Аҿенынтәарак сымҟәыбалыхқәа сапхьа ишьҭатцаны, амра схацеиуа, амтцқәа сықәпапа аԥьармыкьа сықәгылан. Абжьааԥны еиԥшымкәа сманшәалахеит; икылызгаз зегьы стиит. Аԥьармыкьа сналалан, иаҳҭахқәаз: аԥьыка, агаз, асапын уҳәа аасхәеит, урҭ моу, ачабабеи аҳалуеи раахәарагьы згәаҧьит…

Сеидара сҿадахәа инақәтцаны аѡныҟа схынҳәит, аха иахьа абга шысцылазгьы, гәаҳәара сымамызт, сылахь еиқәын… Акы, сара сызҿыз, аиаша ҳҳәозар, акәымжәы зшәыз аʒәгьы иусмызт. Ꙋбагьы, – аԥьармыкьаҿы иумаҳара иҟоузеи, аибашьра еитаҟалеит ҳәа ажәабжь баапсы иалацәажәон зегьы… Урҭ ирҳәон: Измир ишыʒхытцыз абырзен ры, урҭ атәыла рымпытцахало амрагыларахь ишдәықәлаз, Мер-

син абаҕәаза рыҽшадырхалаз афранцыз еибашьыга ҕбақәа, ар аҳхытԥра иалагараны ишыҟоу. Стампыл, асулҭан итәарҭаҷы, англыз еибашьыга ҕбақәа шҳыхгылоу, асулҭан ихаҭагьы иҭааз атәым сасцәа ирҳәо ада даҽа мычхарак имамкәа дшаақәхаз. «Ари еиԥш аилаԝеиласра ахьыҟоу, Таҳир илшагәышьозеи? Ихаҭа деибганы дзыхынҳәуанда» ҳәа сшынкахәыцуаз аԝны сааит. Исаҳақәаз Сиҭи Хымжәажәи ианрасҳәа, рылахь еиқәнаҵеит. Сара сеиԥш, даргьы Таҳир хьаас дҟарҵеит: «Аҳи аҳкәажәи ргәеизынхара аҳҭпҳәыс далаҳит» ҳәа, ари еиԥш аамҭа баапс аублаақәа шьаҭанкыла ҳалаҳҳаргьы ҟалоит!» – иҳәеит Сиҭ, ҳашьҭаларц ҳаныԝагылоз.

* * *

Ахаҵәа срылагыланы есхәаша аныҟәара салагеит аԥьаамахьы, ааи, дад, даҽаԥьара акәым, аԥьаамахьы! Амала, угәы иаанамган, Заурҟан Золак иааизцәыртцит ҳәа Аллаҳҭаала ихаҵара! Мамоу, дад, сара сзы Аллаҳгьы дыҟам, Анцәагьы дыҟам. Уахь сцоит, зегь ируа зуеит ҳәа, сымкьыкьхан слаԥшықәҵамхарц. Адуней аҷы исзаанхан иҟоу Сиҭи Хымжәажәи ргәы иасуа ак ҟасҵарц стахым, дара санырбо, есымшааира хәынтә анамаз скуан, санырымбо иаабжьасыжьуан. Игәаҭеит, срыҟәкьаны сыҟазаахыс, Хымжәажәи Сиҭи рымацара ракәым, аублаақәа зегьы, дара ирыланхо шьаруалаа ратцкысгьы амсылманра рылаҽны ишыҟаз. Иаабжьамыжькәа есхәаша, еицырхашьшьы, аҷарацәагьы рыларгыланы, аԥьаама иҭалон, амсылман ныҳәақәагьы, излатәаз, шьаруалаа рааста, иаҳагьы иалырҳәцааны имԝаԥыргон. Арыжәтә аҙбахә усгьы изҳәахуадаз, ахьҙцәкьагьы ражәа иалҙаахьан. Уажәы-уажәы: «Анцәа, улԥха ҳат!» ацынхәрас, «Аллаҳ, улԥха ҳат!» – зегьы ирҷакын.

Быҵха атәоума узызҵааua, дад Шәарах? Уи ауп саргьы сыззааua. Иҟан уи аныхаԥшьа, аҙәырԝгьы,

еиҳараҙак аҭаҳмадцәа агәра ргон, иатцаныҳәон. Ақәра ҕәҕәа змаз аныхаԥааѡ Соулаҳгьы макьана иԥсы ҭан. Есаапынра ажәлар еизганы, «Аныха амтца» зыхьзыртцаз ахәадаҷы, аныҳәара ƀаитцон. Сара саныцкәыназ сақәшәахьан ҳгәылацәа шаԥсыгаа анныҳәоз. Урҭ атцаныҳәон аԥьар сахьа зхагылаз аҳатцла. Аедыгьақәагьы убас атцаныҳәарақәа рдыруан. Шәарҭ аԥсуаа ишәымоуп ашьха рынцәа Анана-Гәында, дара – Мериси. Зынра цәгьак азы ашьхақәа зегьы ахьҭа иннарцәеит акызатцәык ада, уи Мериси лмаҕра иахьҭашәаз, еиқәхеит. Убри иахылтцит ашьхыцқәа зегьы, ларгьы дара дрынцәахеит.

* * *

Ҽнак, Сиҭ иаҳаит Соулаҳ игәы бзиамкәа дшышьҭаз. Усƀантцәƀьа избеит ибара дцарацы.

– Уаала, дад Заурƀан, уаргьы уажәраанҙагьы дубар унаалон ҳныхаԥааѡ! – насыдитцеит уи. Мап ахысымҳәааит саргьы. Лассы ҳаиманы амѳа ҳныцкәлеит. Сиҭ, еизара дук ахь дкылсуашәа, деилаҳәан кәымжәыла, кабала, иƀәнын аƀама, икын алабашьа, ус ацәыртцра аныхаԥааѡ игәы иахәоит ҳәа иԥхьаҙозар акәхарын. Агәарабжьара ҭшәарала ҳнеиуан. Сиҭ дыздыруаз иааиԥылоз, – Салам алеиқәым! – ҳәа аԥсшәа иарҳәон. Иаргьы аҭак ƀаитцон. – Алеиқәым салам! Знызатцәыкгьы исмаҳаит аублаа бызшәала: «Уа, мшыбзиа!» «Бзиара убааит!» Арахь ианааидгылалак, аублаа бызшәала аицәажәара иналагон.

– Ас изыƀалазеи? – сиазтцааит Сиҭ.

– Ҳашьцылт, дад, иамоузеи, уигь мшыбзиа ауп иааиаго! – аҭак ƀаитцеит иара, уаҳагьы хырѳ азымукәа.

Ҳамѳа аԥыхьа, атцла қыцә ашәшьыра итцатәаны аҷарацәа «ҳәызбатцыркьакьа» ƀартцон. Аублаатәылан акәзар, агәырқьхәа иѳагылан амѳа ҳартон, арҭ дызустазаалакгьы азәгьы даҳҳамытгылт, рхы адырԥсылан изҷыз иаҷын, ашьшьыхәа ҳнархыкәшеит.

Зхыԥҵаҵар еилагылаз ҧкәына жыцәк, еиқәакы, дахьтәаз ихы нарнааны Сиҭ днаихәаԥшит:

– Еи, уара аҭаҳмадажә, ани акәмызцәа еидрыххала иушәу ааушәухыр, убаҩ хәарҿқәа ԥшак нарысыргьы уздыруам! – аҟырҟырҳәа даахыччеит Сиҭ икәымжәы. Егьырҭ ахәыҧқәагьы акьатеиԥҭәара иалагеит. Аҭаҳмада дхьаԥшынгьы дрыхәамԥшит, ус уажәадагьы иаҳақәахьазар акәхарын, амала – «е-еҳ, анаџьалбеит!» ҳәа зны даақәыпсычҳаит, нас «смиӡар акәын абзиа...» ҳәагьы нацитцеит. Кыраамҭагьы ажәак ихәлымшәеит, днеиуан ус ихы иқәыжьны. Исҳәара сҿамшәо саргьы сишьҭан, аха сара сзы иуадаҩмызт аҭаҳмада игәынқьра змааназ адырра. Уажәы дхәыцуа дахьнеиуаз, ибла иаахгылозар акәхарын анкьа зны, нахьхьи Аублаатәыла ихигаз иҧкәынра...

«Аҿеы уаах, аҿеы!» – ибжьы наиргон еиқәышлаз ҭаҳмадак, аҧкәын Сиҭ иахь ихы нарханы. Аҧкәын Сиҭ днатцҟьон, аҿехарпарҭахь, иԥашашо аҿеымарқапа аҭаҳмада иапхьа иааиргылон. Аҭаҳмада аҿыжәларахь иҿанынеихоз, иара илҭарс иааникылон ашькыл. Зны-зынлагьы, уи аҧкәын иаиқәшәоз ҟалон ацҿеыжәлара. Инеиуеит абыргцәа еиқәҿыжә апыҟҟаҳәа, иара дрышьҭоуп армарахьтә аган иҿадкыланы. Ишнеиуаз, абар агәашә, армарахьала днаԥырҟьаны иааиртуеит, дара нҭытцаанӡа, дадырсызшәа дахьгылоу дгылоуп, агәашә кны. Иаҳҳәап, абыргцәа рҿадырхало иалагеит иахьҿыжәтцша аҭып, иара днараԥысын, заанатҭ дылҿыжәԥоит, даадыххылоит аҭаҳмада иҿы, изнапык ала аҩра ааникылоит, егьи ала – ашькыл. Аҿеқәа днарыханы иҿеиҳәоит. Аҭаҳмадцәа еидтәаланы аҭаҭын иахо еицәажәонатҭ, иара дыкәгьежьааны амца еиқәитцоит, рымҩаныфа цәырганы шьыбжьхьа рызирхиоит, ӡтагак ԥшааны рнапқәа дирӡәӡәоит, ампахьшьгьы нариҭоит. Дара ҭынч рхәы инахатәон. Иара дрытцагылоуп, иага-

раангьы имгыларгьы рыматҵ уа. Дара изымҵаакәа иара драцәажәар ҟалозма!

Хараҙа инаскьеит уи аамҵа, иара Ситгьы – иахьа неихыркәа змам ҭаҳмадоуп. Аҽар игылаз иара иибахьаз ракәзам. Иара ихаан еиԥш, абырг ҳаҭыр иқәызҵо урҭ азәгьы дрылаҙам. «Ҳәызбаҵыркьакьа» иасуаз аҟырҟырҳәа икәымжәы иахыччеит. Ирымҳәои, мшәан, «Ахьаԥарч зхылҵыз иахәлаԥьаԥьон» ҳәа. Ахаҵгыларатцәҟьа шаҭахызгьы рхаштит... Изусҵцәада умҳәои дара? Шьҭрала аублаа гәтылсақәа, Сиҭ игәылацәа, иашьцәа ирхылҵыз. Аублаақәоуп ҳәа баша ирзырҳәоит акәымзар, иахьа урҭ зеиуаҵәҟьоу аилкаара уадаҩуп...

* * *

Ашҭа ҳаннықәла, ныҳәара дцошәа, шкәакәа маҭәала деилаҳәаны, алаҳа ашәшьыраҽы снеигәыдыԥшылеит, илабашьа иԥышьҵыргәа аҟәардә лаҟә дахьықәтәаз Соулаҳ. Ижакьа ҙыш жәпаҳаҳараҙа имаҟҽаҳәара иахысуан. Иҵәыхарамкәа икәшаны итәан Даурҭ, Шьмаҭ, Ҭатластан, Мурат уҳәа аҭаҳмадцәа.

Сидырит, дҩагыланы сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Узгаз рымшра ааугааит, дад Заурҟан! – иҳәан еиҳаб дук иватәара шызымуазгьы, мчыла иааигәара аҟәардә наргыланы снаиртәеит. Ахыхь баапс имазгьы ихашҭит, ихы злаҽаҳәазгьы наҟ иамихит, дсацәажәон, ститцаауан, сажәақәа игәы шеибадырфоз ҩашьомызт.

– Дадраа сашьцәа! – иҳәеит Соулаҳ зегьы даахалаԥшны, – истахқәаз абас иахьа шәеинымиаргьы, ҷыдала шәеизызгарц сгәы итан. Заурҟан дахьҳақәшәазгьы – зынҙа абзиа. Сныхапаара шьҭастцарц сгәы итоуп, иахышәҳәаауазеи?

Абри еиԥш заҳап ҳәа имгәыҷуаз аҭаҳмадцәа, ирҳәо рҽамшәо иааилахеит.

– Ари цәырызгарц сгәы иҭеижьҭеи акраатҵуан, аха исзыгәаҕьуамызт, шәарҭ аҵыхәтәантәи аублаа ҭаҳмадцәа шәгәы ишасуаз здыруан – аҭынчра ааилеигахит Соулаҳ.

– Ҳныхапаашә, ҳапхьагыла, ахаангьы хшыԥи-гәамчи зғымыз, анцәеи ажәлари иуаҭәаршьаз мап ацәукыртә еиԥш цәгьарас узҭапшызеи? Зныха амаа уку, аублаакәа реиҳа ргәы антцаҕаз, реиҳа рыбҕа анкәадаз, аҙреи апсреи ианрыбжьагылоу аамҭазы, уԥхьоукырц зуҭаххазеи? – акыр дацраланы даацәажәеит Сиҭ.

– Аԥыза ар имамзар дызпызарыда? Атцла злагыларызеи, дац амамзар? Аныха аҙәгьы ихаимҵозар, аҙәгьы датцамныҳәозар, дзаҭахузеи аныхапаашә? – даацәажәеит Соулаҳ, ихы иқәыжьны ҵаԛа дышьҭапшуа.

– Ҳара нцәак уаҳзиԥызоуп, Соулаҳ, иаҳа ҳанеицәазгьы агәышьҭыхга ҳауҳәон, иахьатәи уцәажәара, иԛалап угәамбзиара иахԛьазар. Уара уажәбааны утәам, уц, ушә иҳагымхаша, укаҷкаҷуа уҳамоуп! – иажәа налеиҵеит аҭаҳмадцәа руаҙәы.

– Агәы анеицак, ашьамхы акгьы алшом. Уара угәы – еицакуа гәым – дшагыланы дцәажәеит Ҭаҵластан.

– Ҳныха шыԛоу еиԥш, ҳныхапаашгьы дыԛазаруп! – ҷаарҭит аҭаҳмадцәа еиҵҷакны.

– Уи зҳәо Аублаатәыла агәыҵгара ишәнаҭаз макьана изцәнымҵәац шәоуп. Ус ихәыцуеит ҳәа сгәы иаанагом аублаакәа зегьы – ҷааиҭит Соулаҳ, ихы шеиҵыхны дҳалапшуа.

– Мап, уи еиԥш шәарҭа ыԛаны иаабом, ҳныхапаашә, угәы рҭынч.

Илабашьа иаҳагьы иԥытҵра иныҵарҕәгәаны, ҳамҭакы дхәыцуа дтәан. Анкьа избахьаз дабаԛаз, деихәлаҳахьан Соулаҳ, Илахь ҷаша ианыԥԥылаз акаҷырақәа зны инеизытҵәон, зны иааитцытцуан, иԥынтца

агәы ахьылхыз, асыԥса зҽыбгаз абахә еиԥш, абаѽ ааԥшуама ухәартә ацәа ҭаҕахахьан, хәыҵхәыҵла дцәажәошәа, иқьышәқәа маӌ-маӌ итыс-ҭысуан, ҟыҳы – ҟыҳы ҳәа данеимҳәоз, даацгызы-ғызуан, иблакытца ҭаҳара итыгьагьон ибла ғра дуқәа, аха алѽа еишьыл хтәалазшәа, изакәызаалак ԥьара кәицк узхыбааломызт, баша саркьа хьшәашәатцас ухыԥшылон. Анкьа, Соулаҳ данныхәоз акәым, иара ус данцәажәозгьы, ибжьы абѽа быкь итыѽуазшәа аҕьаца-ғьацаҳәа иуаҳауан, уажәы аҳаԥы цәаак атцахьынтә иааѽуазшәа итахәаҽын…

– Ус анакәха, ҳныха амтца еизыжәга аублаақәа зегьы! – ҿааитит иара, илабашьагьы иваракәы иҟәардә инкыдтцаны агылара итахызшәа инапқәа аѽбагьы ишьамхы инақәикит, – иҟаҳтцап ажәлар реизара, ҿыхтыла ҳаиҿаԥшып, гәтыгъгъаала ҳаицәажәап, иауазар ҳееилҳаргап саси-аԥшәымеи. Ҳбызшәа казыжьыз ауаѽы ихаиҳәааит уи зыхирҟьаз, ҳабацәа рқьабзқәа ирхыччо – иҳаиҳәааит ирыдибалаз. Ақьаҳиа Хәсеин-ефенди ихәы назго, ихьӡ зныкәуа, уи игәы иахәоит ҳәа ҳара ҳжьы иаҕрагыло, ҳаѽнутҟа ацәгьа зыршуа, ацәгьаҳәара занаатс ишьтызхыз, убартгьы цәыраагап. Ҳҿеаҳрыцқьап, дадраа. Ԥьауад-беи ида ԥсыхәа змам – иҳалтцааит, ицааит, уи ҿыц идырҳаз рыуа ишҟа. Ацьаама итамлаait сҳәом сара аублаақәа, аха имцхәхама, нас, шьарда зымчу Бытха? Ижәдыруазааит, ԥьоукы-ԥьоукы ҳныха ампынҟа иқәымло ианалага ауп, ҳара ақәӡаарахь ҳхы анҳарха, ҷанҷаны ҳанеибакы. Ҳныха ада ҳҿызхуа даҽеак збом, дадраа, ижәдыруаз!

– Зеиԥшыҟам усуп, уххьзгеит, Соулаҳ иаԥшьугаз, акыртцуеит абас аублаақәа ҳмеизеижьҭеи! – даақәшаҳатхеит Сиҭ.

– Даҽеак ҳзеибымҳәаргьы, ма ҳхатақәа ҳаибабап! – нацитцеит даҽеаӡәы.

– Ех, дадраа, ҳаблақәа ааԥшуеит умҳәозар, ҳара ҳаԥсхьеит! Ҳаԥсадгьыл аҿы ҳанықаз акәзар, Бытха

амҭахь ажәлар реизгара аҳәа имацара дазхон, ахәы ҳарак днықәгылан, абыкь днасыр, уаҳа аҭахҳамызт, – даацәажәеит Даут.

– Абыкьгьы ҳасроуп, сара сҟны иҟоуп иара ахаҭагьы, аха уи азҳархарым, шәарҭ абыргцәа ҟәыгақәа, шәыҩешаны шәнарылал ҳқыҭақәа, ҭзыцыԥхьаҳа шәныдгыло, аизара шыҟало зегьы адырра рышәҭ – иаҳа длахҿыхны дцәажәон ҳныхаԥааѡ.

Абас иааидтәалаз аҭыхәтәантәи аублаа быргцәа аизара аҿҳәара ԥыртцәеит, мшысгьы иалырхит уи аҽены иацааиуаз аԥшьаша. Бзиала ҳәа иаҳәаны, ҳцоит ҳәа агылара ҳҿаныназаҳк, Соулаҳ ҳааникылеит. Иҭаца усгьы ахацәа ахьтәаз дцәыртцуамызт, имаҭа анапызаҭә, иара уи аҳәк иакәҳан дызхәаԥшуазгьы, дааиԥхьан, акы наиеиҳәеит. Уи аѡны дныѡналан, алаҳа ашәшьырахь иман дааин даатгылеит: иҟәынаԥсараха аублаа маҟа зытдаз аҩәакьиа ҟамеи абѡатә быкьԥшьеи.

Соулаҳ дѡагылан, махәҿа ҩәҩәак змаз иеиԥш, аҽеыѡхәа илабашьа нытдаирсит, ижакьа еилач аҳы алхны ирѡарц иҭахызшәа инацәкьарақәа накәыршаны илахьиҳәеит.

– Дадраа, сашьцәа, сгәылацәа, аублаақәа раԥхьагылацәа, даҽеа знызаҭәыкгьы шәаасзыҳырѡырц ста-хуп! – иҳәеит иара, икәаҩҩа игылаз днарыхәаԥшны. – Абарҭ ижәбо, аҟамеи абыкьи машәырны иахьеиаци исыднамгалт, сабшьтра иаҟәыхуп дара. Аҟама – анкьа зны аублаа мца иаҳрыжәыз, аублаа ԥсангьари иқәырчаԥаз, аублаа мақьа иахыз, кырынтә аҩа ишьа зҿататахьаз, кырынтә аублаа ҳара зырԥшҳахьаз абԥьаруп. Абыкь – аублаа зегьы еицырдыруа, иԥшьоу маҭәахәуп, аублаа мца иарҭәаз абѡа иалхуп, уи зҿакны иасуа адауаԥшь хаҵа данықала, аублаа жәлары зегьы рыбжьы ахылтцуеит, жәларак зегьы рҿахәы аҳәоит, ҳара ҳгәаҟрақәеи, ҳгәыргьареи уи иамбац, иахҭнамгац иҟоузеи? Зны игәыргьаҿҳәа-

шан, зны ишәацьҳәаҩын, шьаартцәыралеи лаҕырҙылеи итәу ҳҭоурых иашаҳатуп!

Анышәынтра ихыкәгылоу сара, ахтылтц ҳәа исзынхазгьы, ишыжәбо, дыбжоуп, дычмазаҩуп, истахым сара жәларак ҳҳәатҳа изыхәтам ипыхьашәарц, хәмаргас еигәыдыртцо иҟаларц. Дад Заурҟан Золак, абра иааилагылоу абыргцәа зегьы раастҵа уеитцбуп, зегь реиҳа ушгәаҟхьоугьы, зегь реиҳа алаҙара умоуп. Уара иухугахьоу, абра уаакәгыланы аҳәара уалагар, аҙытцәкьа агәара-гәараҳәа иаршып, ахаҳәтцәкьа ахьышьҭоу аҽеырҳәа апхҙы акәнатәап, аха урҭ тцәа змам агәаҟракәа ирзымхәаҽеит угәамч, ууанхеит абарҭ зегь ҳаастҵа ушаублаа хатцаз! Нас, ус анакәха, уара уоуп изатәоу, иахьауажәраанҙа сара имырҙзакәа иаазгаз ҳабацәа рҟәых!

Абарҭ ажәакәа ҳәаны, Соулаҳ иааганы атцгала сыжәҩа иаахишьит абыкь, инапала иаасымҭеитцеит аҟама зыдҳәалаз амаҟагьы.

– Ҳаи, абзиара згымхаша ҳныхапааҩ, абас сурпхашьоит ҳәа сыҟамызт, сара ауаҩы ишьа зымҟәытцататоу, абахҵа итабаахьоу, уи афҩы макьана изхымцыц, иабасыкәнаго атоурых иатәу аҟәыхпшьа! Ус сзумур акәын, сара сызцоу агәнаҳа хьанҵа аарлаҳәа иныҟәызгоит, итцегьы ихьанҵоу атцалара зсыдутцазеи? Акгьы зхараҙамыз Саид дсымҟәытцапсхьеит!.. – ҳәа саағьатцәыҕьатцәит.

– Иамаумкын, дад, ақәнага сара иаҳа избарҭоуп! – иҳәеит Соулаҳ. Егьырҭ атаҳмадцәагьы аасыкәшан, снапы ааикылауа, исыдырныҳәалеит исоуз аҳамҵа.

– Заурҟан, дад, – деитаацәажәеит ҳныхапааҩ, инапы сыжәҩахыр иныкәтцаны, – унеи, хатцак дышнеиц еипш, апшьаша ашьыжьымтан ҳныха амтцаҷы, уныкәгыл ахәы акәапра, абыкь ноуҷытцакны ухатца бжьы нарыларга аублаа жәлар! Иргәаланаршәап хараҙа инҳажьыз адгьыл гәакьа! Згәы каҳаз игәы шьҭнахып, зхы зхаштыз ихы инардырп, ҷыц игылаз

абипара изакәызеи ҳәа иазҭаап, иаланарцәажәап, иаднаԥхьалап шьарда зымчу Быҭха!

Згәы каҳан иҟаз аҭаҳмадцәагьы, иаҳа иаалахҿыххеит. Збара инеиз ачымазаѡ ихьаакәа шихашҭыз еиԥш, даргьы, аамҭа кьаҿк акәзаргьы, ирхашҭит рыгәҭыхагәырѡакәа. Уамак зылшоз аҙәы сакәызшәа, гәыцырҭала исыхәаԥшуан абыргцәа, сара сҭәыуарызу сгәырґьарызу сыздыруамызт сахьгылаз.

ҲНЫХАԤААѠ ИУАХҬА

Иааит ҳарҭ абыргцәа ҳгәы хытхытуа ҳаззыԥшыз аԥшьаша. Ҭагалан ахь инеихьан, ажәѡан аґлѡа атҵачызшәа, аԥсҭҳәа еиқәатҵәақәа идырлашьцон, ақәоура азыгәаґьуамызт, ичкәаҳауан. Аԥслагаѡагара хьанҭан, ицәытцаҟәыкыран. Иҳаваз адәы еитцых ду аҿы ԥьамҳасараа ркачадыр еиқәатҵәақәа еивтцарыпхаа иқәдыргылахьан. Есуажәааны, ишыҟалац еиԥш, руасақәа хытцны иқәырхуан ҳамхқәа, ирыцҟьон ҳҭәарҭақәа. Убри аҟнытә, аублаа рԥарцәа рҿеиѡыхны уахи-ҽени, бԥьарла еиқәных ҳҳәаақәа рчаԥшьон, уажәы-уашьҭан ҳгәылацәеи дареи аҟәҟәаҳәа ишааилартцара еиҿагылан.

Адҵа шсымаз еиԥш, шьыжьнатцы снеихьан «Аныха амҵахь». Ахәы акәаԥрахь сынхалеит, агәҭатцәҟьа иқәгылан, зшыкәсан аныха дыртәаз ашыкәсазы иеитарҳаз ахьаца қәыԥш. Адгьыл цқьа ианымаалозар акәхарын, изымґьацеит, ҳара аублаақәа ҳхатақәа ари акаршәра ҳшыкәчычиахаз еиԥш, еилѡааны, ирыцҳахәха, иааҟәымтцзакәа есзынра мрагыларахьтәи аԥшаґьы иасуаз иахҟьаны, зымѡаԥьара ихынааны игылан. Уи ашьапаҿы ихыргьежьааны иҟатцаз ахаҳәгәара итагылан Быҭха.

Аныха аԥхьа амрагыларахь схы рханы саагылеит. Заҟа тцуазеи, анаԥьалбеит, абыкь сасуеит ҳәа

саламгеижьҭеи! Сара сеиԥш зымч зшәахьоу ауаҩы илшарыма, жәлары зегьы ирылаҩыртә еиԥш, ари абыкь асра! Саалакҩакит зназы, аха сгәы ааԥсахны инасҷаскит.

Мрагыларахь сҷы рханы сшасуа, сыкәтцәиаауан мраҭашәарахь, ԥытрак ашьҭахь – алада схы сырхон, нас – аҩада. Абыкь абжьы хтцаны игауан, аха иԥьасшьартә еиԥш избеит, Аублаатәыла уи абжьы дыдрак еиԥш ашьхақәа ирҷаҩуан, нас иааҳәны амшын агәы инхыҩлауан, уахьгьы хара иамшьҭуазар акәхарын агаԥша, иаатцәины ақытақәа инархалон игәышьҭыхгаха. Мап, уажәы ус аҷеазышьҭыхуамызт уи. Иага ирҷәҷәаны сасыргьы, акаршәра ҭбааҭыцә изахьзомызт, ажәҩан ахьгьы изыҩазомызт, аԥстҳәа жәпақәа ирынԥауан, нас иааҳәны, аԥслымз цыра еиԥш, иҷыпны асакара ҩанҭхьра илаԥсозшәа збауан. Уи гәаҭаны, иаҳагьы садаапкыланы, ожәыожәы сыԥсы ааиҭакны сасуан, сеиҭасуан, ақәа сҷанауазшәа, апхзбаа сҷыкәкәаны икаҭәон. Итцаакәрыло аҧба ацхыраара азыҳәан аҷтра ианаҷу еиԥш, абыкь хәаазаауан. Изаҳашаз ираҳаит ҳәа сгәы иананага, асра саакәытцны, атцлаҷыс амтцан иҟатцаз атәарҭаҷы сбыкь насыватцаны снатәеит.

Ақәашырпҟҡара ишаҷыз иааҡәытцны иаакылпхеит жәхьан еиԥш иҩеихьаз амра. Шьыбжьон акәын ажәлар еизараны ианыҟаз, аҩныҟа сцаны сааргьы иалазартә иҟан, аха иззакәу сыздыруам, абри ахәы ԥшза акәаԥраҷы, жәлар еизаанза схы сазныжьзар стаххеит.

Иназама аублаақәа рлымҳақынза абыкь абжьы? Иахырҳәаарызеишь, еизарушь азә дагымкәа? Еизаргьы, анкьа еиԥш, изызырҩрыма ҳныхаԥааҩ Соулаҳ? Ожәааигәа ҷыц иҩытцҟьаз цьамҳасарааи ҳареи ҳаиҧара, ҳарҭ ҳаҩнутцҟа иахьа уажәраанза иҳазмырцәаз, ҩ-жәлак ашьаус ирыбжьалаз уҳәа мачхәызма сара сзызхәыцшаз, аха уахь ахы амырхеит сыгәты-

ха. Изыхҟьа, излаа сзымдырҙо, ихаакәакәараҙа даҽеа хәыцрак сналанагалеит…

Саԥхьа ишьҭаз ҳәаа змамыз акаршәра ҟьантаз сшықәԥшуаз, иаразнак иааиҭаҟьан, еилаарцыруа шьхарак сыблақәа иаарыхгылеит: шьыжьыхуп, ҷьара-ҷьара анаҟә ԥжәахақәа акатҷәарақәа реиѡԥарақәа ирыбжьаҙсаны ицахуеит. Ашьха аика ҭарқәа сыла иҭаҳәҳәахуп, арахь лбааҟа ашәаԥыцьаԥ бзарыбзаруеит, ишәахԥсараха убарҭ ирылҟьаны, ѡнык-ѡнык ираҟароу ахаҳә дуқәа ирхыѡрны, ахылѡаԥсылѡа хыртәало илеихуеит анкьа ҳзыҽеԥынхалоз Шәача аҙиас. Аҟәаԥаҽаԥа ианылкылшәалак, аҽеырҭынчны, иказказуа, алаҕырҙ еиԥш ицқьаҙа, амра хыччало ицахуеит. Аиѡхаақәа реимакыраҽеы амаакыра аманы цҳатҷарык хуп… Агәҭа иахьазеиҟароу сыкәгылахуп, аҙыжь ҭамҭамуа схыԥшыло, уа схы-сҽеы аныҙбаалоит, сеиқәышлара абаҟаху, ахш цәа схьыкәкәо, сыҷкәынахуп…

Ус, аѡадахьыҟа ҷьара аҷеѡҳәа матҷәык аапҭҷәахит. Саныѡаԥш, ашьабстақәа хпа еицрагыланы, ишәаԥырҳаԥуа аҙиас иаахықәгылан, рԥышә ԥшҙақәа аҙы инҙааркылеит. Инаҽыхәаны рыхҟәа ирѡахан, иааанаԥшыааԥшит. О, изакәытә блақәоузеи рыцьымшь кахәхәақәа иаарытцҳоз! Убарҭ реиԥш аблақәа зхаз ԥҳәызбак дызбахьан Аублаатәылан ҳаныҟаз ҷьара қытак аҽеы. Сшьанҭа шәақь аҭаҳәҭеи иҭаны сыбҕа икыдызшәа сгәы иаанагеит, снапы аҽынасырхеит, атра иаатыртҷәрааны, снапы инықәырсны ашәарахҟәа среихсырц… Ашәақь абаҟаз… иаасҧыхьашәеит сывараҽеы атәарҭа иқәыз абѡатә быкь… Аҭҳарцәҳәа саалтцит сызлаз… Ахьацаҽыс сатцатәоуп, саԥхьа ишьҭоуп акаршәра цәыѡѡажәҙа… Шәарак сааиланарҙыҙеит. «Сыжәѡа ҭҟьама, сабаҟоу, мшәан? Сыцәазма? Мап, мап, лацәеихьшьгьы сымуит, нас, ауаѡы дмыцәакәангьы ԥхыҙ ибозаап», – аасгәахәит. Ари алаԥштцашәара избаз ҷьашьо, илакәшьо иш-

сымаз, санынаԥш, дыбԍааауа акаршәра дыԛәланы «Аныха амҭахь» дшааиуаз гәастеит аҙәы… «Сбыкь абжьы заҳаз аҙә иакәзаргьы, макьана шьыбжь хамлац, дзырццакызеи?» – саахәыцит сара.

Ашьаƙауаѡ иаҳа-иаҳа иҽесыдхалара даҽын, избахьаз иакәзар, уажәшьҭа деилсыргартә дааихьеит. Кьаҽ маҭәала деилаҳәоуп, адгьыл шыԛәԛәоу гәеиҭошәа, аҽеыѡ-ҽеыѡхәа ишьапқәа аирсуеит, ихы хтуп, ихахәы жәпа ихагәҭахь иԛәҳәоуп, ашла иарыԛрахьеит, дарууп, дфархьуп, иҙара ҭԛәыцәаа амаƙа ƙьаƙьа имԍоуп, амарда данкыдлагьы, дласкәантраҙа ашыжә-шыжәхәа дыѡхалеит.

– Уа мшыбзиа, уа рахә узԥшуп, Заурƙан! Иахьатәи амш азы, адунеи ƙьаƙьа ахьынҙаназаазо, сара сеиԥш игәырԍьо дƙаларым, уара улабара ахьсоуз! – ҽааиҭит ахьхьаҳәа аублаа бызшәала. Нас, дшааиуаз, даанымгылакәа, инапқәа аасыкәыршан сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Бзиара убааит, дад, ҭах гәакьак иеиԥш сара исеигәырԍьаз, аха зны узбахьазаргьы, иахьа усзымдырит! – саацәажәеит сара, иблақәа сырхыԥшыло.

– Уара санудыруаз, шәыѡны, шәчеиџьыка санаазоз, ахәмарга шәыршәырқәа ансзыƙаутцоз, быжьба-ааба шықәса рыда схытцуамызт, уажәы хынѡажәа сырҭысхьеит! Таҳир соуп, Заурƙан, Таҳир!

– Ҳаи, Заурƙан дукәыхшааит! – аасыхәылƙьан, сгәырԍьатцәа даасгәыдсыҳәҳәалеит. Сахьа еибаркыраха иаразнак саԥхьа иниаƙьеит Таҳир изкыз сгәалашәарақәа: Самсун агаҽала сашьа Мата дигәыдыргәԛәала данааигоз, уинахыс ҳара ҳҽы дшыƙаз, Осман-Кои ҳанынхозгьы, ҳамҙырхаҽы дкәаҷалеиуа дшыхәмаруаз, ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын ичқәын Мансоу дицҭаны Сҭампылƙа данишьҭуаз, сани саҳәшьцәа насыпдақәеи иара ишихьҭәыуоз.

Сашьа гәакьа Мата даасыдгыларгьы, абри иацҭан уаҳа сызгәырԍьомызт, мшәан, анык ҳалхым-

шеит умҳәозар, сашьа иакәымзи Таҳиргьы. Наҟ-ааҟ ҳнеиҷатәеит ҳѡыцьагьы, ҳаиҷгәҳәааны ҳаиҷапшуа. Цқьа санихәапш идызбалеит даныхәычызтәи ихаҷы артәашьақәа, зегь рапхьазагьы, ииашахәтцәаза илашьҭыз иԥынтца, ибла ҭиатцәаақәа.

– Ҳахьеиқәшәазгьы зеиԥшра дгьылу убоит, ацқьа ҭып, аублаақәа ҳныха ду амтцан! – сҳәеит сара, сыбла ааихмырсыгьзакәа сиҷапшуа сахьтәаз.

– Аублаақәа уаҳа ирымам изтцаныхәо аныха, ирымам ацқьа ҭып! Апсадгьыл зцәызыз зегь ицәызит! – иҳәеит Таҳир, илапш сара иаасыдганы акаршәрахь инаршәуа. Усҟан ауп ибла ҭаулақәа аҽеыԥҽеыԥхәа ацыпхь шырхәытцҟьозгьы ангәаста. – Иаха ақыта санѡалалатцәкьа, иаасықәшәаз рапхьа исеиҳәаз уара ушхынҳәыз ауп, – даҷын уи, дыццакны дахьаауаз иҷашыз апхзы чабрала ирбауа, – исызхамтцеит, аиаша уасҳәап, зназы. Уара рапхьаза уантаркыз, иудыруеит, Стампыл атцара стон, изулакгьы Алоу-ипа Шьардын ила еилыскааит укнаҳаны ашьра шуқәымшәаз, аха уинахыс, аумеиқәатцәа схы иахҭысхзаргьы, ухырхарта сзеилымкааит. Уиаахыс аибашьреи, аилаѡынтреи, ахтцәареи-ахыпсаареи упсы ҭаны урылтцит ҳәа аҙәы исеиҳәаргьы ихастцомызт. Шаанза Ситраа рҟны санааи, арахь, «Аныха амтцахь» ушаахьаз сарҳәеит. Сиҭ снаиртәан, иаацәырганы узыкәшәаз, митәыс иҟоу зегьы шухугаз дшалацәажәоз ауп убыкь абжьы агара ишалагаз, нас исзымычҳаит, сеихеит уара уахь!

Цабыргуп, Сиҭ уара дутахгәакьоуп, уаб иаҳәшьатцәкьа иѡны дыѡнагылоуп, аха саргьы стәымуаѡым, – даҷын Таҳир. – Уаби уани рыпсата бзиахаит, ирыхшаз рапхьа сыргыланы сраазон, сапсазар, уашьеитцбы соуп, ухы схумбаан, уаала аѡныҟа, сара исоуҳәаша рацәаны ишумоу еиԥш, саргьы иуасҳәаша сымоуп, ҳапсы ҭанатцы ҳаицыҟазааит цьарак. Сиҭ диашоуп: Ипсны ибзахаз ҳәа аҙәыр дыҟа-

зар, уара уоуп, Заурҟан! Уцәа иҭаҙаз, уҧсы иачҳаз, ушьамхқәа ирылшаз ицәырган зегьы ирдыруазар, ахаҵа-ихаҵа ҳәа аҧхьарца уантҵаны ашәа ухырҳәаарын, аха иабаҟоу, иара аҧхьарцагьы ҳцәыҙит, ашәаҳәашьагьы ҳхашҭит!.. Уара ухынҳәра аублаа жәлар зегьы рзыҳәа хәы змам ҳамҭа дууп. Урҭ уара ирзааугеит зегь реиҳа итцаулоу ауаҩытәыҩса игәырҩа аҵа ҭылашьцарахьтә ихоугалаз ахаҵара. Уи еиҳа згәы каҳаз дарыҷәҷәалап, ашәарҭа иҭагылаз ахыхьчашьа инарҵалап! Зымч еилышшаз ахачҳара иланаҵалап!

Ных, урҭқәа уаҳа сыҷерылазгалом, ианаххәаша иага аамҭа ҟалап, зҷы еимамлац ахәрацәгьа уаламкьысроуп, ихтыр, имжьыжькыр ҟалоит... – абас даҷын Таҳир, иажәақәа сара сахь ирханы... Ибжьы маҷк итахәаҽуама уҳәартә ауп ишуаҳауа, аха мчык атцоуп, уазымҙырҩыр ҧсыхәа амамкәа уаақәнархоит, иажәақәа мчыла акы иаджәаны иааигошәа, ираҵәа-раҵәаны иҷы итытцуеит, нас ҷәҷәала иадырсыз атәҩанқәа реиҧш, ицых-ҵыхҙа, угәаҷы иара иуеиҳәо ахшыҩцак арыҧхра иналагоит. Сыблақәа рызхара дрымбац макьана, игәыдшәаҟьалоит, иааидшәаны иҟалом. Ижәҩа ҧдаҵақәа рыбжьара, агәыгәым еиҧш ихәда ҧшҙа акыр иҩылгоуп, ицламҳәа иазылгәыгә-хагьежьааup, наҟ-ааҟ иҷырҟьара антҷәамҵақәа рҷы ахыц еиҧш ианубаалоит арҷыз кыҵыраҟәа. Ашла зхыҩлахьоу иҧатца иаазыркьаҷены итцырффоуп – илаҧықәшәарҭа мацара хнаҩоит, илахь ҳаракуп, ицқьоуп, макьана ашлара зхымсыц ицьымшьқәа ахьааиҧылатәкьо иҩаркны, аушәақә илахь иалдоуп рҷаз кыҵыра заҵәык, иблақәа ҭбааup, рышьҭахьҟала амрахәага рылҧхошәа, лашарак угәыддырҧхалоит...

– Итабуп, Таҳир, уҩны схы ахызбаауам, уахьгьы снеип, снашәылаҧхьап, амала, угәы иалымсын, Сиҵ иҩны сызныжьуам, уа дтәоуп аҭакәажә, саб иаҳәшьа

гәакьа, уи латцкыс исзааигәоу уаҳа уаѡ дсымам. Дсызгәаҟуеит, лнапы сыкәыршаны дтәоуп, агәыларатцәҟьа саннеилак, саахынҳәаанӡа агәашә дылагылоуп! Сеигәыргьоит, Таҳир, утцеимшны гәаҟра згым ужәлар уахьрызгылаз! Абра сааижьтеи сызбалак «Таҳир дубахьоума?» ҳәа исазтцаауеит. Хәыҷи-дуи зегьы бзиа урбоит, ҳажәлар уара ухшыѡ злам ак рызбарц рҭахым. Кыр улшан ухынҳәыма? Кыраамҭагьы унхеит уахьцаз, иаҳзааугазеи уаѡ дзыргәыргьаша ажәабжьс? – сиазтцааит сара.

– Иаахтцәаны иуҳәозар, акгьы сылымшеит, сманшәаламхеит, избан акәзар, убри еиԥш аамҭацәгьа ҳҭагылоуп. Ҭырқәтәыла аибашьраҽы иатцахеижьтеи, ицәгьа-ибзиа закәанк ыҟам. Аиааира згаз аидгылаѡцәа, хәта-хәтала атәыла цытцәцәаны ирымкәытцархаларц иашьтоуп. Стампыл иӡыхгылоуп англыз еибашьыга ҕбақәа, урҭ рҳәатәы хазымтцо аиҳабыра уажәы-уажәы ирыԥсахуеит. Асултантцәкьагьы дара рнапаҽы дыкоуп, ирҭаху идырҟатцоит. Измир ақалақь аҽы шә-нызқь иреитцамкәа иӡхытцит абырзен ир, атәыла иақәланы амрагылархь ааскьара иаҽуп, Ҭырқәтәыла амрагылара аҽацәқәа рахь, атәыла амкәытцахалаѡцәа рыцәцара азыхәан Қьамал-ԥашьа ар реидкылара далагеит. Уахьнеилакгьы тынчра ыҟам, еилаѡеиласроуп, дасу ирҭаху руеит, аилаҳара иаҽуп асултан иҳәынтқарра амчра! Уара уазхәыц, Стампыл ацара-ара заҟа садхалаз. Мызнакьак сашшыпхьыз сыман аиҳабыра раҳтны садтәалан. Есымчыбжьа аиҳабыра рыпсахуан, санамыхәаӡа, сышьтахьҟа схынҳәит!..

Таҳир дацралан иихәауаз зегьы шысзеилымкааузгьы, сцәа иалашәеит аублаақәа ѡапхьа бзиарак шаҳԥеиԥшымыз. Амшгьы шьыбжьхалара иаҽын, иҟалараны иҟаз аизарагьы хьаас исыман, Таҳир уи аԥшьгара дшахәаԥшуазгьы сыздырамызт.

– Иахьа ажәлар еизару? – сиазтцааит сара.

– Аҭаҳмадцәа ҭзыцыԥхьаҙа иныдгыло идәыкәын ҳәа иалацәажәоит, абыкь абжьгьы рылаԝит, ҳабацәа рхаан еиԥш зегьыҭцәкьа меизаргьы, цыҭԝык еиднагалоит иахьа, – аҭак ѣаиҭеит Таҳир, нас дышшәырҙа дԝагылан, дыццакы-ццакуа ахәы акәаԥраҷы анеиԝеира дналагеит. – Еиднагаларан иќоугьы аныхаԥааԝ изкәикыз азы акәҙам изеизо! – деиҭаналагеит уи. – Аублаакәа ари атәыла иқәнагалеижьҭеи мчылатцәкьа аҳәынҭқарра ирыланартцәоз амсылманра ишьҭнахит. Уажәшьҭа ихартцом Быҭха, уи аамҭа цеит. Иапхьан иуасҳәеит, иахьа аублаакәа ирымам аныха, уи иашоуп, аха ажәлар ныхада ихәарҭам, Заурѣан! Сара сызҷу ари ахаҳәгәара иҭатцәаху ахьшьыцба сахьа змоу аныха акәҙам, сара сызҷу иахьҙуп – ахақәиҭра. Аха уи ишьамхнышлан иатцаныҳәаҙом, абԥьар шьҭыхны, ашьа азкатәаны ииаргоит!

– Дад Таҳир, арҭ «аныха», «ахақәиҭра» ҳәа иуҳәақәо цқьа исзеилкаауам! – саацәажәеит сара.

– Уи зегьы еилыркааува иќазар, адунеи милатлеи мазаралеи ауаатәыԝса реиќарамра атцыхәа ԥтцәахьазаарын уажәшьҭа. Иахьа иззеилымкааз уатцәы еиликаап, аус злоу, ажәлар уи амԝахь рхы рхатәуп! Зныҙатцәык акәзаргьы ухаѣны ииаг, Заурѣан, аублаакәа Қарынцьԝасы ҳәа изкәынхо адгьыл, шәахтә ахырымшәааува, аҙқәагьы, адәқәагьы, ашьхақәагьы дара иртәны, цашьеи беии рԥырхагамкәа, ахәаахәтцәа-ацәахыхцәа ыќамкәа, зхатә цьабаала инхо анхаԝы аҳәынҭқарра азакәан дахьчауа, шьаруалааи цьамҳасарааи ҳгәылацәа дареи ҳареи еишьцәатцас ҳнапы еикәыршаны ҳаицхырааува, аублаа қытацыԥхьаҙа амеқьтебқәа аартны, ахьхьаҳәа рхатәы бызшәала атцара ртцауа, қыта напхгаԝцәас дара рыцкәынцәа иахьабалакгьы игыланы... Нас ишԥоубарыз, Заурѣан, абри еиԥш аамҭа ҳзыќалар?

– Дад Таҳир, уара узлацәажәо ауаԝытәыԝса есқьынгьы дазхьуан, аха уи ԥхыҙ уаԝы ибоит акәымзар,

апҵтазаараҽы цьара иҟалахьеит ҳәа смаҳац! Адунеи ршеижьҭеи ԥҟарас иҟоуп: абеиа данықала, аҕаргьы дҟалоит, уахи-ҽени реиԥш азалымдареи аҳақи еиқәшәоит, цьоукы ангәаҟуа, даҽеацьоукы гәыргьоит, цьоук антҷәыуо – даҽеацьоукы ашәа рҳәоит, цьоук анԥсуа даҽеацьоукы ииуеит! Сара сзын, дад Таҳир, нцәагьы дыҟам, ныхагьы ыҟам! Сара сынцәа дыԥсит. Сиҭ иуеиҳәазар акәхап. Африка асакараҽы аублаа рԥыс Саид дансымҟәыҵаԥс аҽены!

– Урыстәылан аҳәынҭқар дшахырхыз уаҳахьоума, Зауրҟан? – иаалырҟьаны дсазҵаайт Таҳир.

– Исаҳахьеит, дад, измаҳацгьы аҙә дыҟоуп ҳәа сыҟам!

– Аҳәынҭқар иахгара мацараҟны иаанымгылеит.

– Урыстәылан иҟалаз инқьылаб*, – иҳәан Таҳир, алеиԥеира дааҟәыҵын, дааин саԥхьа даатәеит. – Ҭауади-аамсҭеи амалуааи рымчра нахҳәаны, аусуцәеи анхацәеи ишьақәдыргылеит адунеи уаҳа зда ҟамлацыз дара рхатә закәан ҽыц. Урыстәыла иаланхоз амилатқәеи ажәларқәеи зегьы ироуит ахақәитра. Аублаазатҷәыкгьы дахьанымхалаз ҳ-Аублаатәылагьы иқәԥхеит амрахәага, уара уаншьцәа апсуаагьы ироуит рхатәы ҳәынҭқарра, аиҳабыра хадас иамоугьы даԥсыуоуп, ҵыԥхцәа усқәак рзы Ҭырқәтәыла дыҟазаарын, сара сиқәымшәеит, аха ашьхарыуа-мҳаҵьырқәа дыздыруа рацәаԥуп.

– Дад, мамзаргьы апсуаа нханы иҟоума Апсынтәыла? – иҵьашьаны сҵааит сара.

– Урҭ ҳара ҳаиԥш ишҳәыԥыз амҳаҵьырра ҽеарымҭеит. Рыбжаԥык, ахырзаман ишҭагылазгьы, рыԥсадгьыл иапырымҵит, рнапы аларԥсны иркит. Азакәан ҽыц рыԥсы ҽнахит, уажәшьҭа ирыбаргузеи, насыԥ рымоуп! – иҳәан, дԥагылеит Таҳир, саԥхьа алеиԥеира деиҭаналагеит.

---

*Инқьылаб – (ҭырқә.) ареволиуциа.

Уара уазхәыц, дад Шәарах, аныха атцаныҳәара иааиз ауаҩы абарҭ ажәақәа рышьтахь сшыҟаларыз. Ихастцар стахын Таҳир иажәақәа, уи гәтыгьгьала ишиҳәозгьы збон, аха сыхшыҩ, ҩада иҳаразымкышаз атыҩ еиԥш акы наԥыраҳауан, сыблақәа итцегьы инаԥшырц ртахын, аха акаршәра цәыҩҩажә изахыԥшуамызт. Схаҷы ииазгарц стахын зхы иақәиҭхаз Аԥсынтәыла, аха иага сыхшыҩ еиласыртцәаргьы, сара санхәыҷыз избаз Аԥсны асахьа акәын сыбла иаахгылоз.

– Ҭырқәтәылан асулҭан иаҳра агазҽеазра иаҷеуп, иахьа ма уатцәы еилаҳарц иҟоуп! – анагҙара даҷеын Таҳир иажәа. – Уи иаҳра ихәаҽены иамаз амилатқәа: аерманцәа, акәырдқәа, ашьхарыуаа уҳәа тцысит. Урҭ уара убыкь абжьы атцкыс еиҳаны рлымҳаҟынҙа иаашит Урыстәылан иҟалаз ахтыс ду. Арҭ исҳәақәо уаҳауама, Заурҟан? Ажәларқәа зегьы ахақәиҭра ианашьтоу, аублаақәа ҳнапы еиқәыԥсаны ҳтәазаарыма?

– Дад Таҳир, уара иуҳәақәо лакә ссирк исзаҩызоуп!

– О, Заурҟан, алакә лабҷабахаргьы ҟалоит! Аныхаԥааҩ иахьа дныҳәан даналгалак, ажәлар саарылагылан абарҭқәа срылацәажәарц стахуп, угәы ишԥаанагои?

– Иуасҳәо издыргәышьозеи, абахҭа иҭабаахьоу, зыбла-зҷы тахҩоу ауаҩы. Аублаақәа ҳлаԥшықәтцоуп, ҳгәылацәа ҳаиҭоит, ҳаҩнутцҟагьы еидгылара ҳамам, ҳаҭацәа иакәым акы уақәдыршәар ҳәа сшәоит!

– Сара ак сыхьыр, даҽеазә дҩагылап, ажәлар тцеида инхарым!

– Иахьа уара узыԥсахуа уаҩгьы дҳамам, Таҳир!– абас акыраамҭа сцәажәон, уиаахыс заҟа тцуа удыруеит, исҳәақәоз зегьытцәкьа сгәалашәом, аха уеизгьы Таҳир игәы зыртынчшаз акгьы сзымҳәеит.

Ус, ажәлар еихьышәшәаԥышәшәа «Аныха амтцахь» рҷаархеит, иаауан азәазәала, ҩыцьа-ҩыцьа-

ла, хѡы-хѡыла, аладантә, аѡадантә. Аублаа ҳтәылан еиԥш, иаауаз аҳәсаҟәа рыламызт, зегь ҳацәан. Хәыц еиҟәатцәа зламыз аџьмашьтәа иахо иааргон ѡыцьа ауқәынцәа, урт хара-хара ирышьтан ҳныхапааѡ дзапгылаз Сит, Мурат, Даут, Татластан уҳәа атаҳмадцәа. Иааиуаз зегьы «Аныха амтақәы» иаагылон, ахәы акәапрахь аныҳәара амш аҽены аныхапааѡ ида ахалара уаѡ дақәиҵмызт, ҳаргьы ҳалбааны уахь ҳрылагылан.

Ашьтәа Соулаҳ данахныҳәа, иаразнак инапала ахәда ԥиҟеит, аха ауқәынцәа ацәа ахыхшьа иақәымшәеит, атаҳмадцәа рыҟнытә, ишихәтамызгьы, Татластан дадгылеит, уажәы ибазма, абырсаатк еиҿыҟьҟьа ақәаб илтеитцеит. Аублаатәыла ҳаныҟаз, жәла еибаркырацыпхьаза шьтәак-шьтәак аргон, урткәа абаҟахыз, уи ашьтәак ахьроузгьы еигәыргьон зегьы… Акәац иадыркылашаз ачысгьы азәыкѡыцьак роуп иаазгаз. Сара схаан абгьынтә аза акәын афатә зқәыртцоз, уи абаҟахыз, ашәапыцьап гылазамызт, ԥьоукы неин, азбаарра итиааз абаԥьар ҿаны иааргеит.

Схынҳәижьтеи уи аҽены ада ариаҟара аублаақәа еизганы исымбацызт, блала сеимдауа срылоуп, аха иабаҟоу урт анкьа избахьаз ахацәа хатәрақәа, рыпсуа кәымжәқәа атәаҟьа еиԥш ирыдшәаҟьалан, рҳазыртрақәа хьашапаша каламҏсараха, рзарақәа каткато, раҳәа хәышқәа рҟәынтцаны, рхылпарчқәа цыѡцыѡуа абыргцәа еидтәаланы тынч еицәажәауа, арпарцәа ԥьоукы урт ирыкәыггааша игыланы еизыҙырѡуа, егьырт иаанхаз иқәгьежьааны ахәы дырхиауа! Иабаҟоу, мшәан, аныҳәара ашьтахь идырыѡуаз, идырхәмаруаз рҽы туганқәа, сахьынапшуа ԥьаргьы еиқәхарпазамеи?! Настхашәа иҳәуеит аидара злааргаз амахҽ бгеимҿапа. Иабаҟоу, мшәан, аныҳәара ашьтахь ашәаҳәареи акәашареи еиҿызкаауаз арпарцәа, реимааи реимси ахьеивтапаху

узымдыруа ашьацәхыртәцәа? Иабаҟоу, мшәан, урҭ ирывагьежьуа ирыцкәашоз аҳәсахәыҷқәа, рыхцәы ҷаны илакьылакьуа саара ишьҭасуа?

Сахьрылаҧшуа, аҙәык-ѡыцьак аҭаҳмадцәа рыда, аҙәгьы акәымжәы ишәҙам, уаѡ нырҳаракгьы шамаха улаҧш дытҷашәом, уаҳа нарылымшо иааҧсаны-икарахаз реиҧш ауп ишеилагылоу, игәамҭхамҭуеит, еизыҙырѡны цәажәара ыҟаҙам, ѡыцьа ахьеидгылоугьы аимак-аиҷак рыбжьоуп, цьаргьы иуаҳаҙом уажәы дара зымҭагылоу шьарда зымчу Быҭха аҭыҙшәа. Таҳир данаагәарҭа, ҳныхапааѡ иара иакәызшәа, агәырқьхәа иааикәшеит, дыхҭакны иазҭаауеит. Иаргьы иреиҳәон жәлар рхашшааразы дахьцаз илшаз, иибаз, иаҳаз.

Ус, ахәы акәапра даақәгылеит ҳныхапааѡ, ихы инаркны ишьапаҟынҙа, ихахәы, иҧатҷа усгьы ишлан, дҟәашкакараҙа деилаҳәаны. Иѡаҳаракны иарҷьа нап иакын аҭәы иахатҷаны аҧьмашьтәа агәи-агәаҭәеи, алѡатҷә рхылззуа. Аҧхьа игылаз аҭаҳмадцәа, рхылпақәа аархыхны, агәырқьхәа инышьамхныш-леит. Саргьы урҭ снарҷыпшит. «Уашьҭан ииҳәаран иҟоуи, уажәы иҟаитҷои зынҙак еиқәшәаҙом!» – аасгәахәит, снаѡс игылаз Таҳиргьы ус шыҟаитҷаз анызба. Ҳладахьыҟа ҷьоук қәацәқәацәҙа ус игылан, аҭаҭын иахозгьы дубарын. Амала, зназы зегьы ааиқәыҙырѡит, ажьабаа иаргәаҟуа ажәѡан иалаз ҟәараанқәак рыда, ашьацра илатәаз артҷутҷәкьагьы абжьы уаҳауамызт.

– Уа, Анцәа ду, шьарда зымчу! Уа, жәларак ҳапсы хаа знапы цқьа иану, ҳлахьынтҵа аныршоз иацыршаз иаҳхылаҧшхәу, Быҭха! Улҧха ҳаҭ, угәыпха ҳаҭ! Ажәлар рыгәтыхақәа умардарц ухәы рыманы иааин, еиқәыҙырѡуа уаҧхьа ишьамхнышлоуп! Ирыгхаз, ирыпхаз иатоумтҷан, уматҷ аура иахумбаан! – абас аҕьаца-ҕьацаҳәа ибжьы ааҳалаѡит Соулаҳ. Ихаакәакәараҙа акы сдақәа инарҭалан, иаразнак саа-

имнадеит. «Ҳабацәа шьарда зымчу иадымкылакәа Быҭха рҳәомызт, акы ыҡатцәҟьазаргьы сеидру?» – аасгәахәит сара.

Ус, атцыхәахьшәа аҭаҭын иахо игылаз, асқьар маҭәа ѡаза зшәыз арԥыск, итцарыхәтцәаҙа, улымҳа тцнахыртә еиԥш, имацәақәа леиҷытцакны ироуҙан атрышә дасит. «Ҳаи, иҡалазеи?» – ааилдырган, ишьамхнышлазгьы ѡеибаргылан, уахь инаԥшит.

– Ҳныҳәеит, ҳаиҭаныҳәеит, шьарда зымчу ххәеит, еиҭаххәеит, аха иахьҳахәаз ҳәа акгьы сымбеит! – ҷааиҭит уи арԥыс, итаҭын ацыблааха иварахь инаршәны. – Сабдугьы убри даҷын, сабгьы убри ашьҭра дықәын, саргьы убарҭ исдырбаз еиламырскәа саауан, аха иабасыхәеи ҳәа сшәазтцаауеит, ажәлар, шәхатцкы? Ахтцәара, аиҭахтцәара, апсра, амлакра, ақәҙаара! Хышықәса аибашьра саҷын, сара исыхьчон асулҭан имҡәытцакыз адгьылқәа, зны Арабтәыла, даҷеазны – Балкан. Хышықәса ашьаҡәада сылагылан, саныхынҳә, исымаз нтцәахьан, иқәҙаахьан сабаҭынха, снапы сгәыдкыла адәышкәаҕьаз саақәхеит! Нас, ҳныхапааѡ суазтцаауеит, изысмоузеи сара Быҭха алпха? Зегь башоуп, еижьагоуп! – иааҷахитцәеит уи асолдаҭ инапы ҟьаны.

– «Шьарда зымчу!» «Шьарда зымчу!» умшуп уҷы ааихухцыԥхьаҙа, Соулаҳ, – ҷааиҭит зыматәа қәыршәтаршәыз ҷкәына асакы, аныхапааѡ дгәеиҭартә еиԥш амарда дѡаҷагылан, – уиаҡара амч амазар, уара уами изҳәало ҳныха жәѡангәыла иныҡәоит ацыԥхь ацрыдды, адыд еиԥш атцықьҳәа ихысуеит ҳәа, нас ишнеиуа, ҷьамҳасараа рԥыза, ҳшьа зыҕрагәоу Ҷьауад-беи ашәшьыра дытцатәаны анард дахьасуа аагәатәаны, ихы иласны иааѡнажәар, ҳҭынчымхози?!

– Уара, ишәыхьзеи, абааԥсқәа, ҳныхапааѡ агәатцәа кны дгылоуп, шәгәалақәа зегьы уажәы ишәымҳәар ҟамло иҡоума? – даарылабжьеит Сиҭ, аилахәара иҡалаз даара ицәымҕханы.

– Аԥьаама ҳанҭало ацәажәара ҳақәиҭымзар, ҳмухтар ԥьарак ҳаизгара дацәшәозар, нас иануыкәу ҳгәалақәа ҳҳәараны ҳаныҟоу? – датцаҳәҳәеит даҽеазәы.

– Есышықәса аарԥара ҳчычоуп, иааԥнахуеит ҳаура-ҳҳәара, абри ԥсыхәак шоуа здыруазар, сшьамхнышгылан сатцаныҳәоит Быҭха!

– Аллаҳҭаала ҳитцаныҳәозар, нас даҽеа нцәак дзаҭаххазеи?

– Абра иҳавыԥрны илеиуа аҳиас ду амԥахгаратцәҟьагьы ҳақәиҭым! Ҳара уаас ԥьаргьы ҳапхьаҳазам, ҳара ҳазшәииз дыпсхьеит, иабеибагәышьо агәи-агәатцәеи!

– Агәи-агәатцәеи шыхаау узымдыруашәа уцәажәашьоузеи, аныха уҽасааит! – атцәы налеитцеит атрышә иасыз асолдат.

Ахҽақәа реипш иааиларпсеит ажәа цҳафырқәа.

– Уара, иахьа еибыҳәаны шәыҟоума ҳныҳәара хшәырбгаларц! – ибжьы тцарыхәтцәаҳа днарылаҳәҳәеит атаҳмада Татластан. Уажәраанҳа ҽымтҳакәа игылаз Таҳир дцәажәарц итаххазар акәхап, амарда дԥаҽалеит. Уи данаагәарҭа, аҕьалпалгьы маҷк иааиқәтәеит. Аха убри аамтазы зыбжьы ҽахтцәаны, ишанханы игылаз аныхапаа Соулаҳ агәи-агәатцәеи зхатцаны иикыз атцәы леимпытцҟьан, ахәараҳәа асаба инылаҳаит, иаргьы, аԥша ицәнаршәаз ашьаршьаф еипш, даабырбырын, ахәы акәапраҽы анышә ԥара дныкәҳаит.

Уиакәхеит, абырсаатк асакаса аархианы днанаҳтцеит, цытԥык дҳаманы аԥныҟа ҳдәыкәлеит, егьырт ажәлар, изтцагылаз ахәы мшынк аахыҽеаны ирылалар ҳәа иацәшәазшәа, еимпны, хамахама асакара иныкәлеит. Аҳәгьы дазхьампшит акәаци афатәи, ақыта лақәа еимыжәжәо инархалеит.

Аухатцәҟьа идунеи ипсахит ҳныхапаа Соулаҳ.

ШЬАРДЫН-ИԥА МАНСОУ

О, дад саншьа, сызкәыхшоу Шәарах, зынҙак ухы ҭысымќьаҙазар, ҳцалап ҳажәабжь аракәа ԥымҵәакәан, ԥьара шәыр кьачак зҽалагәышьаргьы иааҽуухлап!

Иугәалашәозар, аханатәгьы акырынтә иуасҳәахьеит санду гәакьа лааҙамҭа аамсҭа Алоу-ипа Шьардын иҙбахә. Уи иакәымзи зегь раԥхьаҙагьы ԥьанаҭ адгьыл ахь ахытԥра ҳадзыԥхьалоз, Осман-Кои ҭыпс иаҳзалызхызгьы. Иугәалашәома убра иареи сареи ҳшеиҽаххыз, иаҳауеи, сабиц, убасќан наќ силгар, издыруада ҳара ҭаацәак асҵәќьа ҳашьхәамышьхәа мыҙыргьы. О, амаҳагьа, саҳәшьцәа рынасыԥ арцәгьара иара ихаҭа иоуп еитԥызхыз, урҭ ршьа зуеит ҳәа сандәыкәла, сызкәшәаќәаз зегь акакала иуасҳәахьеит. Ихьҙ мацара ԥьара аҙәы иҽытԥшәаны исаҳаргьы, адырдырҳәа сцәа схыбзаауеит, убриаќара дысцәымԥын уи аԥьныш. Акызатәык сгәы збааua, санду лгәыԥҳәыхши ҳҭаацәа рылаҕырҙи изыҕьашкызар акәхап, иуасҳәахьеит атцыхәтәаны иаргьы ԥсышьацәгьа ширҭаз.

Уажәы Қарынць-Овасы санааи, исаҳаит ҳахәԥҳа Алоу-ипа Шьардын ипазатә Мансоу даҳҭынрашха дшынхоз, аублаақәа аҳас дышрымаз, анкьа ҳабацәа рхаан ишаԥыз еиԥш, ҭзы иҭаз зегьы иара иҽы аусура шрықәыз, ихәы шнаргоз. Мансоу сара саниԥыртуаз дқәыԥшҙан, иаб ихќьаз ацәгьарақәа рышьҭахь дыбжьаҙит ҳәа сыќан, уажәы ара даҳны дахьаақәгылаз омашәа избеит.

Ее, дад, урҭ, знапы ахәы ытԥиаау, рхатә закәанқәа рымазаап, ацәгьа ругьы акгьы амаҙам. Сара сеиԥш нанамгак ус цәгьарак имќәытцќьар, иара ихаҭагьы иҭаацәагьы зегь лақәхәаша ицоит. Мансоу урҭ зегь хара-хара ивсит, уажәы қьафура ада ус имаҙам адунеи аҽы.

Иҟалаз уи акәзаап: Алоу-иԥа Шьардын даныршь, Мансоу иан, илулак, лыҷкәын Ҭырқәтәыла далган Франциаҟа ддәықәылтцеит, ихы зланыҟәигашаз аԥара иҭаны, ларгьы ѳышықәса рыда дзымнеит, дыԥсит. Мансоу уахь даанхеит, зны аҭара итцон, зны дхәахәҭуан, аха рацәак дманшәаламызт, иреиҕьыз аресторанқәеи аказиноқәеи даарытцытцуамызт, есқьынагьы ауал иқәын. Ашьҭахь, аублаақәа цьара ишынхаз анеиликаа, маӡала акәымкәа, зинла дхынҳәит дара рахь. «Шәаҳ соуп сара!» ҳәа даарылагылт… «Уаб ҳаамсҭа ԥхьагыла иакәын, уаргьы уаҳгәалашәоит, мап утцәаҳкуам, ҳаҳ уоуп, бзиала уаабеит!» ҳәа иԥылеит даргьы. Аублаақәа ҿыц ианнеиз акәымзи, астцәкьа ахырзаман раԥхьа ишьҭоуп ҳәа иҟамызт, раҳ мыжда дзакәытцәкьазгьы абардыргәышьоз. Мансоу аҭара имоуп, днаԥшыааԥшхьеит, иагаумҳәан, ҳжьы далтцит, залымдарак ҳақәшәаргьы днаҳаԥгылап ҳәа иқәгәыҕны, аҳҵас дрыдыркылеит.

Иахьреиҕьыз анхарҭа изалырхит. Мансоугьы баша дтәамызт, абамба хәаахәҭра дналаган, рацәак мыртцыкәа, ицәҳәыҟьантазны ихынҳәыз амазара ҕәгәа ааидикылт, зеиԥшыҟам ахангьы иргылеит.

Аха аублаақәа, иахьабалак еиԥш, раҳ Мансоу иҟынгьы ргәы иажьеит, дара ишиқәгәыҕуаз дзыҟамлеит, знызатцәыкгьы дрызхьампшит ижәлар зыргәаҟуаз русҟәа. Амала, иара иахь усура имнеиз, ма ашәахтә зымшәаз иаразнак дгәеиҭон, ақәыцьма амгәарҭаҟынгьы ацҳара аҭоит ҳәа, иаб итәқәа иламзи, ибла ашьа хытцәало, иҟамчы кны дааидгылон.

Амалагьы иаб ицәа ихазбон, урҭқәа ансаҳа, зынӡакгьы имԥынҟа сықәымларц сҳасабит. Цоуп, Сиҭ уажәшьҭа ус изуа дыҟамызт, уи иҭыԥаны мчыбжьык ахь ѳынтә аҳ Мансоу имхырҭахьы, ма ирахә рыхьчаразы стытцуан.

«Аҳҭныҟа унеи, ухы ирдыр аҳ Мансоу, шәеиуацәа гәакьоуп, иудыруазеи, ҳаҭыр уқәтцаны уидикылар, имал-ишьал, инагара уҳәа уи дахьҳахәаша мачхәума!» – абас исыҳәахьан ѡынтә-хынтә Сиҭи Хымжәажәи сыдтәаланы, аха, аиаша уасҳәар ами, уахь сшьапы сазнагомызт.

Ус ҳшаауаз, ҳгәылацәа цьамҳасарааи ҳареи ус баапсык ҳабжьалеит. Иҟалаз уи ауп, рҧыза Цьауад-беи рахәқәак ицәыӡит. Аҕьычра зуз аублаақәа роуп ҳәа авали иҽы дашшит, хѡык аублаа ҷкәынцәа аус иарҭеит, аха акгьы шырхарамыз анырба, иаурышьҭит. Ари – ихы ааихнахит Цьауад-беи. «Арахә ыӡзар, аҕьычцәа шпаҟам!» – имахе уахьад длары-сын, ҳамхқәа иларыжәиҭеит. Уи рылаӡо иҟазма аублаақәа, аҟәҟәаҳәа ирышьҭахысуа аҽеыхьшьцәа напхартцеит, урҭгьы ажракәа рыҽтажьны аҭак ҟартцо рҽаархеит. Ари мышк акәымхеит, ѡымш ракәымхеит, ажәлар еидынтцәалоит абар, арахь ҳапшын, Цьауад-беи аҽецәа жәпаѡ ицрыпсса сасра дизааиуеит аҳ Шьардын-ипа Мансоу, ачара иахатәоуп, қьаф руеит, зынӡак акгьы ҟамлаӡазшәа.

Уахык, хар змамыз аублаа ҭаҳмадцәа Дауҭ, Мураҭ, Ҭатласҭан уҳәа рҽааидыргалеит хыкәкыла Сиҭ иҽы. Урҭ еицҽакны егьсыдыртцеит аҳ Мансоу иахь сцарц, схы-стцыхәа ирдырны сиҳәарц ѡ-жәларык аиҕара ирыбжьалаз ихаҽы иааганы, Цьауад-беи диацәажәарц, атцыхәа пиҭцәарц. «Шәара иансыдышәҭа, сахьнеиуа сшеиѳыртцәо здыруазаргьы, сцоит, иаб жәлары дшырзыҟаз жәдыруеит, апагьы уи имѳа дыкәлазар, акгьы алтцуам, иҟалозар, шәаҟәытц» ҳәа даара сыҽесырххеит, аха исыдгәаало ианалага, сакәшаҳаҭхеит.

Уажәшьҭа уазыӡырѳы, дад Шәарах, заҟа исыкәҽиаз уасҳәап ажәлар снап ианыртцаз аус. Уара атцеи мшы, иуқәшәира зәыр дыҟазар, убас дахьнеилакгьы дманшәалахалааит.

* * *

Пштәы рацәала еилшәааз аихатә гәашә аартны ашҭа санҭалоз, ҟарулк абԥьар иҟәныззала сааникылан:

– Уабатәида, иуҭахыдаз уара? – дсазҭааит.

– Сара Заурҟан сыхьзуп, Золак сыжәлоуп, аҳ Мансоу изааигәазоу ҭахуп, дсымбаргьы схәарҭам!

– Изакә жәлоузеи, изакә хьзузеи, исҳәоит ҳәа уалагаргьы уҽы ԥнажәап, аҳ Мансоу ус ҭах диманы сыздыруам, иахьа уаха имам, асасцәа дахьҟәа иҭоуп! – иҳәан, гәрамгарҭас сҟаҵаны, схы инаркны сшьапаҟынза илаԥш ласхьиҳәеит. – Ублақәа ҭыхума, анҭ аҽеқәа еиқәхарԥоуи афаетонқәеи умбазои? Али Ҳазреҭ-ԥашьа, афранцыз еинрал, Ціьауад-беи… Е-ее, уара агазажә, урҭ закә сасцәа дахьқәоу удыруама! Агәашә наҟ уҭытц, агәашә! – акакеиҳәа днасытцаҟьеит аҟарул.

Ишԥаҟасцоз, смагамаго сышьҭахьҟа саахынҳәит. Агәараанда саннавалоз, асасцәа шьыжьхьа ыфан иҩагылазар акәхап, агәырқьҳәа амардуан илалбаан, заа ртәарҭақәа ҟаҵаны иахьыҟаз ашәшьырахь рҽынархеит. Издырит ара ланарԥшырак шыҟалоз, аихатә ҵәҩан хьшәашәақәа схы нарыдыстцан, ашәшьырахь снаԥшуа саагылт. Саси ԥшәымеи сзеиҩдыраауам акәымзар, цқьа избарҭаны сгылоуп, аҟарул сгәеиҭар уажәшьҭа алақәа сышьҭеитцахьазаарын. Раԥхьа дгыланы, аԥшәмара иҽеазкны инеиуа аҳ Мансоу иакәын, имдыршьас исымази, иаб ихы аахҵәаны ихагылазҭгьы. Арымарахь дивагылоуп ауалыр еиԥш, шәпакы, ихахәда аласыҟәны, шьахәар кьаҽк, ичынқәа цырцыруа, уи – иакәзаргьы иакәуп гәымбылцьбара ҳәа иԥхьазоу Али Ҳазреҭ-ԥашьа, арҕьарахь дивагыланы днеиуан, уигьы ичынқәа цырцыруа, аукы, абаакы, лабҵашь хәыцык ыркәаталеиуа икын, насгьы ибжьы ихарззала, исзымдыруа бызшәак ала дцәажәон,

– уи афранцыз еинрал иакәхап, наҟтәирахь ирывагылоу, уи наԥшыхаҟә дызбахьан, агаргалашь ду Цьауад-беи иакәын…

Агәырқьҳәа зегьы леибартәеит, раԥхьа астол гьежьқәа инарыкәдыргылт ашәыр, ашьербеҭ, ахаамыхаа. «Е-е-е, дад, ақьафуаа раамҭа злархыргара рыздыруам, арбаҕьқәа ракәын аисра иаладмыргацыз!» – аасгәахәит, ѡыцьа наҟ-ааҟ арбаҕьқәа рыманы ианаацәыртҵ.

Ус, инеиурыжьит аԥсаатәқәа. Арбаҕьқәа ак шкәакәан, егьи ҟаԥшьын. Ишьҭыпрааны ишааиуаз, хакәыла инеиҿасит, рыхәцәқәа неибакын, иааивагьежьит, нас иааиԥырҟьахын, шьҭахьҟа инаскьаны, рыхәдақәа ркьакьаны, рыхәқәа еиларгыланы еиҭанеигәыдыххылеит, кәтыцла иааибакын, еивагьежьны аиқәпара иналагеит, аҟаҷыҳәа иахьеицҳауаз ашьаҟәада рыхьшын, аҳауахьгьы ишьҭытцуеит, тцаҟагьы икататоуп аҭысхә.

Арахь асасцәа ркьатеиах ҧтцәаны икаҳауеит, аҟырҟырҳәа рыччабжь улымҳа тцнахуеит… Аҙә датцаҳәҳәалап, аҙә атрышә даслап. Аҟәада зыхьшу аԥсаатәқәа еидибарԥсылоит!

Аиашами иуҳәара, заҟа игәырмаҷгоузеи сызхәаԥшуаз уи ашьаартцәыратә сахьа. Аихатә гәара снадтцны, схы сымагәхьха сышьҭахьҟа сҷынасхеит. «Арҭ аҳцәа, арбаҕьқәа реиԥш ауп ҳгәылацәеи ҳареи ҳшеибадырфо, – сынкахәыцуа снеиуан сара. – Аԥсаатәқәа еибарԥсуеит, дара ркьатеиах ҧтцәоит, адгьылқәаарыхыѡцәа, амца еимыздо, ачеицьыка ззеилоу аигәылацәа наҟ-ааҟ ҳаигәыдтцаны, дара рмазара аздырҳауеит, иалачоит! Абри еиԥш атцәхәықәхга еицгәартартә рыблақәа анбахтуеи ажәлар?»

* * *

Асасцәа шыкәтцыз ансаҳа, адырхаҽены сеиҭаадгылахт уи амца зхыдыдша аихатә гәашә. Избахьаз

иакәымкәа, сааникылеит даҽеа маҭцѡык. Иаацәырызгеит Мансоу дызбарц шыстахыз.

– Аҽеы кәадырны иахьгылоу убома, аҳ уажәытцәкьа дҽеыжәлоит, шәарыцара дцоит!

– Рацәак дынсырхом, ѡ-ажәак роуп иасҳәо!

– Мап, азин сымам! – иҽеирцәгьеит аматцуѡы, аха саргьы сиԥыртцуам. Ус ишеимҳархҳоз, амардуан даалбаан амʒырха даақәлеит Шьардын-ипа Мансоу. Шәарыцара дышцоз ѡашьомызт, ичаз хылпа, ишьапыматәа уҳәа, шәақь еимҷапакгьы ижәѡа ихшьын.

Кәымжәылеи кабалеи сеилаҳәан, аҟамагьы сыҟәнын, урҭ гәеиҭоу здырхуада, сара сышҟа ихы рханы иҷәааихеит, саргьы снеиԥылеит.

– Уа мшыбзиа! – ҷаастит иаргьы саргьы ҳабацәа рыбызшәала.

– Усзымдырит, узустада уара? – дцәажәеит ҭырқә бызшәала.

– Ухәыцыр, сугәалашәаргьы ҟалап, Заурҟан Золак соуп сара... Уаб Алоу-ипа Шьардын, зыпсаҭа бзиахаша, санду гәакьа лоуп гәыпҳәыхшла дзааʒаз, ухәыҷын, аха иугәалашәар ҟалоит ҳара ҳҭаацәа заҟа бзиа шәырбоз...

– Аа, амухтар исеиҳәон уʒбахә! – даацәажәеит, иҟамчы ишьаргәацә иакәырҟьашо. – Укнарҳаит ҳәа акәын сара ишыздыруаз, ибашоума ԥашьа дук ишьра, нас узлацәцазеи? Абахҭахьынтә убналама?

– Зны сырҭиит, зны саархәеит, сара сзықәшәаз ҳаҧоу дақәшәеит, иаанхазгьы бахҭала мацара исхызгеит. Ашьҭахь манифестла сшоурышьҭыз ашәкәы амухтар иҟны ишьҭоуп. Мансоу, уххь згеит, исхарамкәан ауп сшақәшәаз!..

– Иухароу иухараму уажәы ара иаҳзыʒбарым, зегьакоуп – ауаѡы душьит, унапқәа шьаартцәыроуп, агыгшәыг узлеиҧу акгьы ыҟам! – итқьытцкьеишьашаз акы изнарган, наҟ испырыжәга иҳәарызшәа, инапқәа наиҟьеит.

– Сара схазы агәаҟ, аиҭагәаҟ шсакәугьы, акгьы сашьҭазам! – иақәыскит сара иаразнак сыззааиз цәырызгарц.

– Мшәан, уареи сареи ҳазлеиуацәазеи зуҳәаз? – иаалырҟьаны дсазтцаахт иара.

– Уаб, Алоу-ипа Шьардын, ибзыцәашьа саб гәышьа Ҳамырза иакәын.

– Уи еиуароуп ҳәа сара исзыпхьазом, ажәытәра иагазахьоу акы уалацәажәоит, уи еипш иагаҷьара еитцахан аублаақәа!.. Нас, иуҭахузеи уара сара сҟнытә? – дтцаанит аҳ Мансоу.

– Гәыбґан сымамзааит, адәы уқәыргыланы иахьуасҳәо. Аублаа жәлар зегьы уҳәоит, сара сыцхаражәхәаԥуп, ҳгәылацәа цьамҳасарааи ҳареи ҳшықәибахра ҳаидтәалоуп, Цьауад-беи уиацәажәаны, ҳаилшәырга, уара удагьы псыхәа уаԥы изатом!

– Сара сзаҭахузеи, уи псыхәа амоуп: аублаақәа аґьычра ианаҟәытцлак – шәеинаалоит! Уаазышьҭыз аґьычра шәаҟәытц ҳәа сызраҳәа! – иааҷахитцәеит Шьардын-ипа Мансоу. Шьаҷақәакгьы нықаитцахьан, даахьаҳәын: – Иарбан мшқәоу сара сҷы аус анууа? – даасазтцаанит иара.

– Ашәахьеи аԥашеи!

– Саб ихьӡ угәалауршәеит. Убри аҳаҭыр азы мышкы ухы уақәиҭыстәуеит, аԥаша мацара уус ахь унеила. Амала, иахьа уанааих, баша умцан, арҭ ахымш асасцәа дахьқәа стан, аматцуцәа русқәа ирыхьӡом, маҷк уаарыцхраа. Еи, Ҳасан, абри иҟатцатәу ишәырба!

Иааҳадыххылаз Ҳасан инапы снантцаны, саб ихәԥҳа ипа дыԥеыжәлан, ҷырххыла амԥаду длыбжьахәаша дцеит.

«Сшьапқәа ԥтцәар акәымзи абри ашҭа санҭалоз!» – аасгәахәит псым-бзам сахьгылаз. Ҳасан захьӡыз иблақәа ҭиқәатцәааза, уаԥы еиқәызза дук, илахьи ипынтцеи рыда ихы-иҷы еимасабаха апатца иҷа-

чын… Рапхьа симан амҽырҟәара днадгылеит. Еихак аасыҭаны, иԥҟатәыз, иршьшьатәыз насирбеит. Апхъы сылхәаҭа, изулак уи насыгъеит. Деиҭааихит Ҳасан. Абаҳчара симан дынҭалан, ирхны ишьҭаз аҭәа аиқәтцара насыдитцеит. Шьыбжьнхыҳәҳәаанза убри саҽын, сагьалгеит. Амлагьы сакит, сгәы ахәыц еиѡнатцәоит, аха хьаас измада, уажәшьҭа агәашә сыҭганы сыҟазар ауп истаху, аха деиҭаакылсхит Ҳасан гәатцәажәпа. Сааиган, аматцуарқәа тцаруа иахьҭакыз алатра саадиргылт.

– Алақәа кәабатәуп, умаҕра ԥхьартцәа, сара аъы узынасышьҭуеит! – насыдитцеит уи, ибжьы гәаѡаза. Сшанханы сгылоуп сара. Адунеи аҽы исхызымгац ҳәа иҟазыз, аха алатцәкьа сыдмыркәабацызт. Скәымжәы, сҟама, цьара инеиуа дшеилаҳәоу сеибытоуп, уажәы алакәабара сызлалагарызеи?.. Алышькьантыр иагаша, зныкыр снапы рхьысхьоума, рыкәабашьагьы здыруама?

– Удагәахама уара ашьхарыуа, исҳәо умаҳаҵои? Умаҕрақәа ԥхьартцәа! – днасыцқәхәааит уи ауаѡеиқәызза.

– Исылшом, исзыҟатцом! – ҽаасҭит сара.

– Ишпа? Зѡа уоуааит иҟоутцара аҟара!.. – деиҭаѡасыцқәхәаан, итаҷкәымқәа ратцәан сара сахь иҽааихеит. Ашырҳәа сҟама ѡтысԥааит, уиакәхеит, ауаѡеиқәызза ду ахчԥаԥыр атцкыс дласхеит, даақәтцәиааны, дыѡны аматцурта иҽыныѡнаижьит.

Иааргәгәаны, ахысцәа зҭалаша ашта сынҭытцын, амѡаду иануршәланы сҽынасхеит. Цьашьатәшәа иубаргьы, еиҳараҵак сгәы ззеибакуаз Аублаатәыла ижыз санду лакәын. «Быԥсаҭа аҵахәа ахартцаait, – гәаныла сшәиипшьиуа снеиуан, – даныбкәабауаз абѡа лагьан цырцыр данбыриалар, ижьы ихьыр ҳәа бацәшәаны, анармаԥшқа зтцабыршәуаз, иреиґьыз Аублаатәылатәи арѡаш казказ иатәамшьакәан, хшла ибкәабоз бааҵамта Алоу-ипа Шьардын, иаргьы

дмыждеиқәатҵәаны дазгылахьан ҳҭаацәара, уажәы иара ихҭылтцыз Мансоу, раԥхьа иҩны ашә санхытцыз аҽены, алақәа шысиркәабоз бдыруазар, аҳатгәын ҭылашьцаараҽеы иҭаԥсоу быбаѡ хәарҽеқәа бгәаҕмца нарыцралан иҭнаблаарын».

Слампәа ҭаҽаҳәа, иаҳа-иаҳа аҳҭны сацәыхарахон, иаҳа-иаҳа аҭәра иаҽын аҳ Мансоуи сареи уаҳа ҳаиқәымшәартә нырцә-аарцә ҳзыргылоз амшын.

ЗОЛАК АСҬАН

– Золакаа ҳажәланытә аҙәыр дынханы дыќагәышьоума? – слазҵааит санааи адырѡаҽены саб иаҳәшьа Хымжәажә.

– Аҙәызатҵәык иоуп иќоу, иара убри дызбалакгьы игәаламшәар ќалашам, ҳабацәа гәыжьк азыҳәа ирҳәалоз: «Уаб дызустада? – иазҵааит агәыжь. – «Сара сзыхшаз ҽануп, аб захьзузеи!» – аҭак ќанатцеит аҳаиуан», – лылаҕырз лыкәаашо ҽаалҭит аҭакәажә.

– Дызустада иара?

– Уаргьы дудыруеит, нан, аԥхьарцарҳәаѡы Сакәыт имаҭа Асҭан.

Уажәы дызбазма, дысгәалашәон Асҭан. Дад Шәарах, уаргьы иуасҳәахьеит уи иҙбахә. Алашә Сакәыт ижәѡа иатцагыланы дназгаазгоз имаҭацәа руаҙәк, Самсун ҳаныҙхытц амгәахь дагахьан, егьи иаанхаз иакәын Асҭан.

– Е-е-ҳ анацьалбеит, изакәытә ҭаацәарази ианеибгаз, иахьа изатҵәхаз Асҭан иабацәа! Сакәыт илашәра амгәарҭа иҭимгазеит, шәарыцара дахьцаз, шьабсҭак ишьырц ишьантца шәақь анааиқәикша, иќалах сеидру, иабцьар иҽапжәан, иблақәа аабыжьнахит. Хѡык аԥацәа иман Сакәыт, урҭ рысас-рыцәас, рыуара-рҭахыра, рчеицьыка, рныќәарақәа, рыламыс уҳәа, ирмаҙеит акәымзар, ианрааз хьзи-пшеи зырҳахьаз

ҭаацәаран. Асҭан иаб еизарак аҷы башак иахырԥьаны аҳәы дишьит, иашьцәа еитцбацәа заа аибашьраҷы итахахьан. Аҭаҳмада имаҭацәеи иареи рымацара итынхадаха рыѽныжә ишахыз ауп амҳаԥьырра шыԥалаз… Сакәыт данычкәыназ апхьарца икуа уаѽы димбацызт, абас агәаԥрақәа данрықәшәа игәы алеиԥычырц иаашьҭихит, аха убриаԥара дазԥазахеит, иара итәы мацара акәым, жәлары зегьы ргәаԥра иҷыцхәацәон. Имаҭацәа рхы иананԥәышлаха, еидыртәаланы «Золакаа ҳажәла шәмырԥхашьан, дадраа, ашьажә баауам иԥсуам, иагарааны шәыԥазаргьы, шәшьа кәапеилаҭәԥьа ишәтароуп» ҳәа иазыԥаитцон.

Уажәы ѽыцьа заҭәык адгьыл ианхалан иԥаз Золакаа ҳаибамбар ҟалозма? Иҙбахә анаасаҳа инаркны, сара сыхәҭаахь ала, илабара сахыццакуан… Сышхынҳәыз заҳаз сызгәалашәоны иԥаз зегьы Сиҭ иѽны ииаины сырбон, Анцәа иҵьшьоуп, узгаз рымшра ааугеит ҳәа исыдныхәалон. Аха амшқәа цон, Асҭан иҷеиртцысуамызт. Иара инымаалаҙози, дад Шәарах, ҳақла ҳцәажәозар, қәралагьы дсеитцбын, дааин, сашьазаҭә ухынҳәра сеигәырґьеит ҳәа сеиҳәар? Уимоу, иара иакәымзи изуалыз, Сиҭ, иага дсыуазаргьы, даҷеа жәлак ихын, иѽны саадәылганы, ҳахьыԥсуа ҳаицыԥсып ҳәа иара иахь сигар? Иаҳҳәап, сылкаҳан сыԥсыргьы, Золак ѽнаҭак шыҟоу тәымҵьара сыртцәыуар, иара изы ԥсрамзи!

Ҽнак, Сиҭ амѽа снықәитцан, сдәықәлеит Асҭан иахь. Исгәалашәоит, ҧхынран, амра рацәак ихамлацызт, уҭраҭыпк аҟара иԥаз Асҭан имҙырха саннықәлоз. Агәара иахагылаз атаматцлақәа ирҷаз ашәыр иѽежь-ѽежьҙа иҟаланы абґьы иалыԥшуан. Амҙырха итагылан зхыбра ықәсаҟьаз ѽны хәычык, алѽа ахылббуа, уи анаѽс – ауац зышьҭахь икажьыз жәытра заҭәык.

Ҭаҳмада абаакы иҵьымшь хышлаақәа еимассы, атама ашәшьыра маҷ иҷеытцакны, иапхьа ишьҭаз

амақьа иқәҵаны еикәаҕак аҳра даҷын. «Асҭан иакәзар, арсҟак дышҧажәи, сара саҵкыс акырҙа деитҵбын!» – саахәыцит сара, аҭаҳмада сыҕеидхалауа.

– Уа мшыбзиа, Золак Асҭан, сашьа, дызбозар ҳәа ауп сгәыԓны сзымѡахытҵыз! – ҷаасҭит сара, ҳабацәа рыбызшәала. Аҭаҳмада илахь инапы надкыланы ҳамҭак дсыхәаҧшуан, агылара иҕазымкуа.

– Бзиала уаабеит! Зыҙбахә уҳәаз соуп сара! – аҭак ҟаиҵеит уи, нас ҭырқәшәалагьы инаҵиҵеит:

– Усзымдырит, узуста́да уара?

– Сузымдырзаргьы ҷьашьатәҙам, иҧсны игылаз соуп сара… Цқьа ухәыцишь, Асҭан: дыҟазма Золакаа рыгәҭа Заурҟан захьҙыз аҙәыр?

Аикәаҕа наҟ инышьҭеиҵан, дшанханы дсыхәаҧшуа даатәеит.

– Ааи, дыҟан ус аҙәы, дагьхәыдамызт, аха иаҳәшьцәа ирхырҟьаны Езмыдтәи аҧашьа дишьит, иаргьы дыкнарҳаит. Уи ахҭыс аҵыхәала Золакаагьы лаҧшықәыртцеит… – ҭырқәшәала ауп ишиҳәо абарҭ Асҭан.

– Усҟан сыкнаҳан ашьра сахдырҧеит, аҟәада исыҟәыз картоҕала исхызгеит, сузымдыри, Заурҟан соуп, уашьа?

– Мап, дад, сара иашьагьы дсымам, иаҳәшьагьы дсымам, сыжәланытә зегь нҵәахьеит. Изуҭахузеи, уара аҭаҳмада, ҳәынтқараа иршьхьоу аҙә ихьҙ ухьҙҵаны сымҙырха аҭалара? Цәгьарак уны ахыҵәахра уашьҭазар акәхап, уҵәахра сылшом, аамҭа цәгьоуп, еилаѡеиласроуп, уара сухҟьаны сналахәаша сцар ҟалоит, харада, барада!.. – даҷуп Асҭан Золак ацәажәара, ихы ѡеиҵыхынгьы дсыхәаҧшуам, утәа ҳәагьы сеиҳәом, агыларагьы иҕазикуам.

– Иухьзеи, уанаҵьалбеит, ухы ѡеиҵыхынгьы усыхәаҧшуам, Заурҟан сами, сышҧаузымдыри?

– Аҧсцәа гылеит ҳәа макьана уаѡы имаҳац! – Ани, Иса Қрыста дыҧсны дыбзахеит ҳәа гәаразҵаз

агьааурқәа роуп! Уи мцыла еиқәырԥеаԥеоуп! – иҳәеит Асҭан, уаҳа ԥеыртцысра имам.

– Уҭахызаргьы маанафестла абахҭа сыштрыжьыз ашәкәы усырбап. Саб иаҳәшьа лхатца Сиҭ иҧеы саангылеит, уаҳа царҭа сымамызт. Упсы шҭаз ансаҳа, сеигәыргьеит, иахьеи-уахеи сыпшын, унеины уѽныҟа сааугоз цьысшьон… Анкы ҳалхымшазаргьы, ҳаишьцәами, уара уҧеы ами аангылара ахьсыхәтоу! Ухы ѽеитцыхны уаасыхәапш, уашьа соуп, абаапсы! Уи агәра угарц азы, уаазсыʒырѽы, иугәаласыршәап хара ицахьоу аамҭақәак: Аублаатәыла ҳаныкәтцуаз аԥены, уашьа разҟыцәгьеи уареи шәабду Сакәыт ижәѽахырқәа шәрытцагыланы данаажәгоз, абри акәʒамзи ашәас иихәоз:

О, раид, ҳапсадгьыл! Афырҭын баапс иасыз
Ҳамч мырхакәа ҳахьымаара ҳашьҭуеит!
Угәнаҳа ҳамазааит, абас ҳахьымѽасыз,
Ҳабаѽ аагаргьы, ҳапсы узынҳажьуеит!

Самсун агаҧаҧы ахьаца хәыҷы амҭан ами уабду дахьжу?

Ишызбоз Асҭан илапш аԥеиҭанакит. Дѽатҟьан сааигәыдиҳәҳәалома аасгәахәит.

– Сгәы узѽеит, иҟалап Заурҟан уакәзаргьы, – даацәажәеит иара, дыштәац ԥеыртцысра имамкәа, – ацәгьара ануу, уабрагьзар акәхап, мамзар, ианбаҟалахьеи асулҭан знык ашьра зқәитцаз иҧсы ҭаны дынхауа. Удкылара сылшом, суқәʒуеит… – сышидгылоу аʒәы ҳаибар ҳәа дшәаны, уажәы-уажәы дхьапшкәапшуан Асҭан…

– Иухьзеи, абаапсы, зынʒак уиасʒама? Ацәгьара уны сыҟазаргьы, уара уами сыздызкылаша, сшьа утәызаргьы, уара уами изуша!

– Уара моу, саб ишьа сзымухит! Уажәы саазқәылаз ԥхыʒла саб ашьа игәытцатата дызбалоит. Сшьа

сзымуҙакәа сыпсыр, цьанаҭ гыларҭас ишсмоуа здыруеит, аха уажәытцәкьа ҟыбаҙыбада апстазаара ауп сзыхәо. Аҙәгьы акгьы исымҭац, аҙәгьы акгьы имсхуам! – иҳәеит Асҭан, кыр ибжьы ѡыҵганы.

«Зегь ихашҭзаргьы, ашьоура ихамышҭит, убама, баша ирымҳәазаап, ашьажә баауам, иҧсуам!» – схәыцуан сара, иажәақәа ссиршәа ибаны.

– Уареи сареи шьак ҳаицалтцит, узбарц, суеигәырҷьарц ауп сзымѡахытцыз, уаҳа акгьы сҭахҙам уара уҟнытә.

– Уҧшьмахак еибгоуп, адгьылгьы урҭап, Аллаҳҭаала дузылпҳар, унхап-унтцып!

– Уареи сареи ҳауп Золакаа ртцыхәтәа, иҳақым ҳкаибажьыр.

– Сара сыжәла схысххьеит, сыҳәсақәа руаҙәы лыжәла Казанцьы-оҕлы шьҭысхит! – насеиҳәеит Асҭан.

– Заҟа ирмарианы уалацәажәазеи ажәла ахыхра! Ҳанеибгаз уи атцкыс еицәаз ауаѡы рыцҳара дақәшәомызт. Иухьзеи, уара мыжда, ужәла бзиахә ухыхны упҳәыс лыжәла шпашьҭухи, ишыхьымзҭу ухашҭма?

– Ажәла – ажәагәаѡоуп! Амҟәыбатцәкьагьы ажәла амоуп, аха акәапеи аныҟартцо, ажәла ҭганы икарыжьуеит! – иаасымеикит Асҭан.

– Закәызеи иуҳәо?! – сгәы ѡеинҧхеит сара.

– Ҳа-ҳа-ҳа! – дааччеит зыжәла зхызхыз аублаа. – Аублаақәа ирызкамыжьҙаз рҿырхыҷәымтцара! Исгәалашәоит сабду иҟазшьақәа… Аҟабақ ахәтцәы хжәар, иҧсхапсит ҳәа ифаҙомызт… Уаха асасцәа ирымтцаҳтцоз акәац, уатцәы ианцо мѡаныфас ираҳтар ҟаломызт, ахәыцха ҳәа иҧхьаҙон… Ҳажәлантәык зыжәла намҙаз ирылтцыз ҭыпҳак дааигар, ма дикадрыжьуан, ма дрылырцон… Уахҭапса анҳамамызгьы, ҳара ҳхы иагыжьны асас ихәы ҳамтцәахыр иуамызт… Аублаақәа, ҳара ҳмаҷны, адунеи ианҙаломызт ҳхамапагьара, ҳахькылнагаз убоит атцыхәтәаны!..

– Аладара уҽеаутеит, Асҭан! Нас уажәы ҳшыҟоу иаҳа еиҧуума? – сгәы еибакны саацәажәеит сара. – Иҧсны ибзахаз ужәлантәык дааины дудгылоуп, арахь уагьихатцгылом, утәа ҳәатцәҟьагьы иоуҳәом!

– Атәарҭа мачхәума, уҭахызар утәа!

– Атаматцәҟьа ҟаланы иҷоуп, иф ҳәа идугалом!

– Сеигъом, иуҭахызар иҷых!

– Амзырха дыҟәыргыланы думоуп, аҩныҟа ууаи ҳәа иауҳәом!

– Уаҟа ашоура цәгьоуп, ашәшьыраҷы иаҳа иҧсгарҭоуп!

– Ужәла ухуххьеит! Аҷар игылогьы уи инаҷыҧшып, урҭ ирыхшогьы изеиуоу рзымдыруа адгьыл ианхалап!

– Урҭ ирҭаху ҟартцаит, сара исусым.

– Уҭаацәа сурдыруам, избан, абаапсы, Асҭан?

– Урҭ еилахоуп, уажәы ачазра иаҷуп, насгьы, ахатца иахь ицәыртцуам!

– Ҩыцьа аҳәса ныҟәугартә иумоузеи иахьа?

– Уажәы исымахузеи, ацеҳәыҟьантаз, урҭ анаазгоз кыр сымпытцакын, ашьҭахь асы еиҧш изытит акәымзар!

– Рабхәындазатцә соуп сара, рнапы ыргьежьуа сгәыдыркылар рыхәтазами?

– Урҭ аҩыцьагьы шьаруал ҭыпҳацәоуп, цыхәапҵәара змам ҳара ҳкәаматцама рыздырзом. Ех, урҭ ҳагьызымгаз ҳагьаазымгаз ҳкәаматцамакәа! Насгьы, аиаша ххәозар, ахаангьы урымбац, угәыблырас ҳәа ирымоузеи? Уара уахьтә бзиарас ирбахьоузеи? Иаацәыргеишь ҳамҭақәас ирзааугаз, даба!

– Ҳамҭақәас иҟоу иреиҧзами аиашьара, аибабара?

– Уи ҿарапшроуп, дәныҟаҿырбароуп!

– Сара сапсамзаргьы, уара иунаалон сашьа дааит ҳәа угәыла-узла еидугалар, сыдурдырыр, уаҳа акгьы улымшозаргьы, каҳуа еиқәатцәак надуржәыр! Уи

дәыԥсшәазаргьы, угәылацәа рҽаԥхьа уаҳатыр шьтнахрын.

– Мап, сгәылацәеи сареи уи еиԥш ҳзеилам. Ус акы иақәскыргьы, ҽынла ахацәа рыҩны иубаʒом, усура иќоуп! Хәылбыҽханʒа узаагылозар, ууанʒа ачагьы шԥамʒри, акаҳуагьы ҳаршып, сгәыла Меҳмет аҭаҳмадагьы сааиԥхьап.

– Нас, ианакәым сымҩахытцзаап, убама? – сҳәеит сара сааччашәа.

– Уара ишуҭаху! – исымаимкит Асҭан.

– Иуаҳахьоума ахьапарч згәылтцыз иахәлацьацьон ҳәа?

– Исаҳахьеит, уаҳа даҽеак алшомызт ахьапарч!

– Ҳаи, анацьалбеит, ишпастахыз иахьа сдагәазарц! – сыбжьы ҩеитцысхит, аха Асҭан алаҷимтит. – Урҭкәа ҳарќәатцып, уажәшьта ҳаилибакааит. Хшарас иумада, Асҭан? – стцааит сара, уаҳа агылара сылымшо саналага, настхашәа ишьҭаз асаќәа снықәтәан.

– Ҩыцьа аҳәса рахьтә ҩыцьа апацәа сымоуп.

– Урҭгьы рыжәла рхыхума? – стцааит сара, иаақәырццакны.

– Урҭ шә-Золакқәоуп ҳәа роуҳәар, иахыччаргьы ќалап. Казанцьы... Казанцьы-оглы алымҳарҭагьы иԥшʒаны иҭаҩуеит, уахьнеилакгьы узмилатда ҳәа улапшықәтцан иуазтцаауам, ауқәынцәа цьара матцурак иалалозаргьы, ирыхәоит.

– Уԥкәынцәа абаќоу уажәы?

– Руаʒәк, абар, хәышықәса раахыс ихабар ыќам, аҕьычреи арҳәреи занаатс ишьтихит, цьара дҭахазаргьы игәхьаа сымаʒам, цьаҳаным иҭыпхеит!..

– Иаууеи, уи хәарҭагәышьам, ианаамҭаз нап узидымкылазаап! Егьи дабаќоу?

– Егьи зынʒак даҽеауаҩуп, Кониа ақалақь аҿы дәқьанхьчак мартцеис димоуп, дҭаацәароуп, маҷсаԥкгьы ихашәалоит, амала, иԥҳәыси ихәыцқәеи макьана исымбац!

– Излаучҳауазеи умаҭацәа цьара икапсаны, абри амзырха иҩуа, ихәмаруа иқәзар угәы дмырҷыхози, уажәымҭыҷеха ууамбалха, уҳәсақәеи уареи шәхы ааидыкшалауа аҩны шәахуп!

– Ҳаи, Заурҟанхеит, урҭ ахәычқәа рырххара, рныҟәгара зылшода! Иахьыҟазаалакгьы имҧсаait, зегьакоуп рылахь иану иақәшәоит.

– Уара узҷузеи, занаатс иумоузеи? – стдаait сара, лассы сҩагылан сышцара сазхәыцуа.

– Сҟызхьчоуп сара... Ақьаҳиа Хәсеин-ефенди иҟызқәа срыцуп. Ахьшьцәа хҩык ҳаҟоуп, есхымш ҳееиҩаҳҳуеит.

– Ҳаи, уанаҵьалбеит, зныкыр аублаа ҟызхьча дубахьазма, ианамузҵа, ҷеихьчас ауахьад урыцлар! – сгәы иамыхәоз аасылыжжуа, саацәажәеит сара.

– Е-е-е, дад, иуздыруам азы ауп урҭ реиҧшқәа зуҳәо! – иаасымеикит Асҭан. – Мамзар, аҷеы еиҧшума аҟыз! Ажьы шыхааy ҳалацәажәарым, усгьы идыруп, аха ахәы... Аҟыз ахәы мал дууп! Хәсеин-ефенди ахьыртцәатцәа наимтцаҧсан ауп, иадибарҧсыланы ишаархәауа. Анышә иамахгьы, урҭ аҟыз гәарҭа сара срыцәиҭында, закә малу исырҳауаз убарын! Амала, рыхьчарагьы ус имариам, удыруоу? Азытҟәа анаагәарҭа, ашаха рхатцаны иукызаргьы, иузынкылом, насгьы кәырмахьцала ипҟаны итумцозар, уаҳа хынҳәышьа рымазам! Сгәы рзыбылуеит, мцахәыцәа, снапала исмаазеи! Рҧыцқәа ҩежь-ҩежьза, рыбжьы хтцаны ҟәақ-ҟәақ ҳәа ианыҟарҟаруа, сгәы ҟанатцоит!..

Абас акыраамҭа аҟызқәа рызбахә иман, ицьоушьаша, иреицәаз ҟызкгьы ашҭа иузыцәбааuамызт, арахь иҧсы рыҷҳәараны дрыхцәажәон...

Ус, аҩны ашә аалыртын, ҧхәыск даадәылтцит, ҳамҭакы дгылан дҳахәапшуан, лыблақәа рыда лхылҷеы убартә иҟамызт, аҷаршә лҷаршәын. Маҷк даскьар, сҩагыланы сылпылап шысҳәоз, абартца итца-

ԥсаз афархьԛәа ааашьҭыхны лышьҭахьҟа днагьежьит.

– Асҭан, – саацәажәеит сара, цытрак ашьҭахь, – абра ҳаидтәалоуп аублаа иашаԛәа, аха бызшәала ҳаибакуам: сара сцәажәоит ҳабацәа рбызшәала, уара – даҽа бызшәак ала. Иҟалазеи, иухашҭма зынӡак ухатәы бызшәа?

– Исхашҭыз акы иаԥызами, – аҭак ҟаитцеит Асҭан, – иуҳәо зегьы саҳауеит, аха уи ала ацәажәара цқьа сҽы азцом! Иҟастцарызеи, иаасыкәыршан инхо зегьы шьаруалаа ракәхеит, сыҳәсақәагьы урҭ ирылтцыз роуп, ԥынгьы, ндәылтцгьы исаҳауа урҭ рыбызшәа мацара акәхеит, нас ахагацәа реиԥш схы самацәажәозар, ҳабызшәала сзацәажәарыда? Уаҳа иабазгарыз ҳабызшәа, иааиларҳәны инаган алыҕәра инықәыстцеит… Хәсеин ақьаҳиа аччара анитаху, снаганы ублаа бызшәала сирцәажәоит. «Атцыс бызшәа!» «Атцыс бызшәа!» ҳәа икьатеиах ԥтцәаны дкаҳауеит. Мшәан, Заурҟан, сахьахәаԥшуа ажәытәтәи ҳабацәа рҟама уҟәнушәа збоит, уи атра изҭымтцуа итажьакцан иҟагәышьазар, баша уатцазза изныкәугагәышьозеи?.. Убриоуп ҳбызшәагьы иахьыз!

Ашьшьыхәа сҟама атра иааҭысхит. Амра наҽацырцырит иаразнак, Асҭан инхарҭагьы иаргьы асаркьа еиԥш инанызбаалеит сҟама аҽы. Сыкәшамыкәша иҟазгьы, сара схаҭагьы заҟа ҳмачузеи, уи цәҳәыра шьхак иқәжьу анаҟәа еиԥш ихьшәашәоу ажәытә ҟама аҽыцҳафыр атцкыс! Сгәы аинԥхара иалагеит, ус сыхьхьан Африка асакараҽгьы, уажә сызҭагылаз амӡырха иаразнак итшәахеит, итшәахеит зны сызҭантцәоз аҟарс атцкыс! «Наҟ уҭытц!» «Уҭытц!» ҳәа мчык сыхон… Сыԥсы ҭаҟәыкуан, аҳауа сызхомызт…

– Залымдарас иҟоу зегьы ҳхыганы иахьанӡа ҳанааи, ҳкеибажьрым, Асҭан, уареи сареи ҳабацәа архнышьна еиҟәызтцәаз роуп, шьак ауп ҳазлытцыз, – сԥагыланы саацәажәеит сара. – Ишубо еиԥш,

аамҭа баапс хҭагылоуп, акыразы суҭаххозар, Сиҭ иҷеы сыҟоуп. Урҭ рахьгьы, зны аха анумоу ункыдгыл, ҳаб иаҳәшьа Хымжәажәгьы дузгәыкуеит, улымбари! Иахьазы уаҳа усыруадаѡуам! Абзиаразы!.. – сҳәан, сҷынасхеит.

– Абзиаразы! – иааҷахитцәеит Асҭан. Ирласны дыспыртцында ҳәа дтәазшәа, ивараҷеы ишьҭаз аиха аашьҭыхны, амаҟьа иныкәтцаны ѡапхьа ахра дналагеит. Сара исыздыруам уи иеикәаҕа иалаԥиҟарц игәы иҭаз, аха уи ихы иакәыхшаны, сгәы дасны сгәатцҕа лкыдирффалазшәа ауп амзырха сыштытыз.

Агәарабжьара сныбжьалеит, исзышьтымхша аидара дук сатцазшәа, соумам-оумамуа. Дад Шәарах, уара уеиԥш ауаѡ ҟәыҕа изы рацәак иуадаѡхом реилкаара Асҭани сареи ҳаиқәшәара иартцысыз ахәыцраҟәа зеиԥшрахарыз... Ҳаԥсадгьыл ҳахытциижьҭеи гәаҟра мацаралами сшааиуаз сара, аха уи аҷены сшьамхқәа сытцаҟәалт, сгәы кыдыѡрны исыҕрахеит. О, анаџьалбеит, анаџьалбеит, зны Аублаатәыла зҷеыжәлашьа џьаршьоз, зыламыс иатцашьыцуаз, зхатцара ҷырԥшыгаз Золакаа иахьа ртцыхәтәа абакылси уҳәарауазеи... Асҭан ишихьыз еиԥш хәычы-хәычла ирцәыҙырц иҟоуп рыбызшәа. Ааи, адунеи ршеижьҭеи адгьыл иқәыѡуаз, излеибаныҳәоз, излеибашәиуаз, агара шәа зларҳәоз, ргәы зладырҭынчуаз, ргәы зладырхатцоз иҙуеит, иҙуеит аублаа бызшәа! Сара дызбеит зда царҭа амамыз атцанҙа илеины игылаз ауаѡы. Агәра згеит, Аублаатәыла ҳаныҟаз қытацыԥхьаҙа иуԥылоз, ҳажәла бзиахә аракәа шыԥтәаз! Антцәамҭаҷы ѡ-нашак ҷалеит, аѡбагьы хәахәақәоуп! Аҙәы – сара, егьи – Асҭан!

«Аниашьа хатцашьоуп!» рҳәоит, гәыбҕан сызиҭарыма Асҭан? Аҟымҟыраҟәа дырҭамшәакәа, уаѡ иибац цстазаарак иманы дааиуазар, ажәлантцәеит, абастцәкьа диасрымызт! Уи иатцкыс сызлеиҕьузеи сара? Ҭаацәада, хҭылтцда, ѡныда, гәарада, ҭах быс-

ҭахьк снацҳауа адгьыл сануп. Ҵабыргуп, сыԥанатҵ уажәшьҭа сҽысыԥсахуам. Асҭан иеиԥш аладара сҽеасҭарым, хра ҭакнаҳазаргьы, аҩадара скыдзаап, сабацәа ирҿыстцааз акгьы еиламырсҳакәа исыманы сцалап, аха анарха амам уатцәтәи сымҩа! Шәышықәса раахыс адәышкәаҕьаз хнаҩон ҵлак. Ҽнак аурҭ баапс насын, шьаҭанкыла итцнажәеит, избаз насын, мҿыс, маҭәахәыс хьышьатцәыкгьы камыршәкәа иргеит. Ус-ус, атцла зыԥәгылаз адәышкәаҕьаз ашәахстатцәԥьагьы азнымхеит, еималеит. Ус ауп ҳажәлагьы адунеи ишанытцыз.

Иабатцәаху жәларак зегьы рыԥәзаара зыхԥьаз амзыз? Издыруада, ҳара ҳхаҭакәа ҳакәзар изхароу? Аԥсыҽра ҳахьзазар? Заанатҵ ҳаиԥхыҩланы ҳаԥылазар ҳакәзаара? Ҳазгоз аҙы маҷхар ҳәа ҳшәаны, иалахҭәазар ҳхатә шьа?

Даҽеакала ухәыцыргьы, Таҳир ҳара дҳалтцит, ҳаԥсадгьыл агәбылра ҳәа иидыруазеи, дшысабиҙаз дыԥәтцит, аха акгьы иԥырхагамхеит, дтцеимшны, дмилатҵ гәазырҳаганы дгылеит. Уи дызлаҟалазеи? Убри еиԥш агәаҕь ҳаманы, уи иеиԥш ҳхәыцуа ҳаҟазар аублаакәа зегьы, ҳабакылсрыз, анаԥьалбеит! Алахтра ҳагхазар акәхап! Уи сҳәеит ҳәа, дызустада ҳаамсҭа Мансоу алахтра ицәмаҷуп зҳәара? Атцара имоуп, атәылакәа жәпакы еимидахьеит, днаԥшааԥшхьеит, аха ихәыцшьа зынзак аҽеакуп, уи имилатҵ ҟазшьакәа ахьицәызыз деигәыргьоит, насыԥс иԥхьаҙоит.

Амҩа сахьыкәыз абри еиԥш абнатоура хәыцракәа срылахалан сыԥан, сахьынаԥшуаз ҷьаразатҵәык икылпҳон амрахәага лашарак. Уахь схы сырхеит. Ашьыбжьышьҭахь снадгылеит мзырха ԥшзак агәашә. Уи аамҭазы сара сзы нцәасгьы, ҷьаамасгьы, ныхасгьы иԥаз, сызлааиуаз агәарабжьара ахьаантцәоз игылаз, жәлар ртцеи бзиахә Таҳир инапала иԥаитцаз, аҩны хәыҷы акәын.

АԥСНЫ АҟӘЫРҴАХА

Таҳир иҩны ууатәи анхацәа рыҩнқәа излареиԥшымыз ҳәа акгьы ыҟамызт, ишьыхын нышәаԥшьыла, еихыхеитцыхмызт, итшәан, аха иагарааны умҩахытцыргьы, аԥшәмацәа рхала урыҟәшәомызт, ҳусҳәарҭа атцкыс анеиааи рацәан. Ара иаамҩахытцлакгьы гәаартыла иԥылон, ажәа ҟәанда иаҳауазгьы, игәыхь инаҟәтәон ихьаахеыгаха. «Бзиала шәаабеит!» – игәы ҭырхаха дырԥылон аԥшәма; аҳәы арзаҳал изыҩтәын, егьи – ашшыԥхьыҳ, даҽеаҳәы гәалак имазҭгьы, Таҳир исабжьигарызеи ҳәа, уи аҽены сара сшымҩахытцыз еиԥш, дааиуан. Игәы зырҭынчшазгьы иаҳауан. Чмазаҩык дызмазгьы хәшәык-быгьшәык азыҳәан Таҳир иахь иҿааихон. Ишԥаҟаитцарыз, ада ԥсыхәа шыҟамыз гәаҭаны, жәытә шәҟәқәак днарыԥхьа-аарыԥхьан, еиликаахьан ихәшәыз аҳаскьынқәеи атциаақәеи рыхьыҳқәа, насгьы реитцарԥхьашьақәагьы.

Абарҭ реиԥшқәа ҳмухтар издыртцысуан ахыбаара, хәычы-хәычы уи ниасуан агәаҕ ахь. Уажәы, Таҳир дибар иблахаҭ гьежьуан, длаԥшыҟәтцаны диман, дизкылпшуан. «Закәызеи, мшәан, атлагәаҩа итиааз аублаак, акымзарак знапы ианҳам аҳәы, амҳацьырқәа нцәас дрыԥхьаҳоит, иара ииҳәо ада акы ныҟәыргом! Иабаҟоу аџьаама? Дабаҟоу, нас, амула?» – абарҭ реиԥшқәа зныз ашәҟәы еиқәатцәақәа Али Ҳазреҭ-ԥашьа изитиуан, урҭқәа Таҳир ишидыруазгьы, агәхьаа икымызт, иахьынҳаилшоз ажәлар дрыцхраауан.

Уи аҽеынгьы Таҳир хҩык роума, ԥшьҩык роума ауаа иҭан, еицырзеиԥшу уск рымазар акәхарын, аҩныҟа иҩнагаланы рацәажәара даҽын. Агәашә сыштәалаз аниба, исасцәа ныжьны даасҧылеит.

– Абзиара збаша, Заурҟан, ашәшьыраҽы ууатәа, лассы стацәуеит! – иҳәан, ишьтахьҟа днахынхәит.

Атәаха сымԥакәа, Гулизар акаҳуа еиқәатцәа алѡатцә ахҟьо саԥхьа иаақәлыргылеит. Уи саҳәшьцәа насыԥдақәа рцәа лхазбон, ҳатыр лықәыстцон. Уахьлыхәаԥшуазгьы, лыблақәа ччаччо, еиқәакы, еинаалак, Сԥампылтәи ԥырқәа ԥыԥҳан, цара хәычыкгьы лыман, ҳабызшәа лаҳауан, аха илызҳәомызт. Аҽаршә ныҟәылгомызт, ахацәа рахьгьы дцәыртцуан. Таҳир кыр иқәра ифахьан ауп ԥҳәыс дшааигаз, аха иразҟы иалашәеит ѡыцьа апацәа. Урԥгьы уажәшьԥа ижыцә-жыцәҙа, еихымҟьеиԥымҟьо, ацәмаа ркыртә иҟалахьан. Уажәы аѡны аварацәы ихәмаруан, санаагәарԥа исеигәыргьаны иаасыдеибаҳәалеит. Акәымжәы исшәыз аҳазыртрақәеи, смаҟеи, сжәытә ҟамеи цьашьахәыс ибаны иахәаԥшуан, сара сахь ааскьара рзыгәаҕьуамызт…

Сѡагылан, иаасыдыскылан, еимданы рыхқәа снарыгәҙит.

– Шәабиԥара шәықәымҙааит, дадраа, – сҳәеит сара гәык-ԥсыкала, аҵкәынцәа рыхқәа снапы нықәшьуа.

– Рабиԥара шрықәымҙуа иахьанатәгьы иѡашьом, иуҳәаз рзеилымкааҙеит, аублаа бызшәа рыздырҙом, уахьала сԥаханы сыҟоуп макьана! – ҽааиԥит Таҳир сышьԥахьҟа, исасцәа наскьаганы данаахынҳәуаз.

– Уи саргьы избагәышьоит, Таҳир, – сҳәан, сѡеихатцгылеит. Уа сааҽахеит, наҟ иацыстцарыз сзымдырт.

– Гәыбҕан сумԥан адәы уцәыртәаланы уахьсымаз, ууаи аѡныҟа, Заурҟан! – иҳәан, аԥшәма иаԥхьа сыргыланы аѡныҟа ҳҽынаҳхеит. Акы ҳныѡнысны егьи иаҳа иԥшәаз ауадаҽы ҳneит. Уи аҽены ада уахь сыѡнамлацызт, ашәхымс санаахыԥ сгачамкны саатгылт: адашьма инаркны аԥуан аҟынҙа атҙамцқәа шәҟәыла еивтцарыԥхаа иԥәын. Абриаҟара ашәҟәы аублаак иѡны избеит ҳәа аҙәы исеиҳәаргьы ихастцомызт. Закәызеи, снеины шәҟәык аарылхны,

абҕьыцқәа еихыршәшәо сапхьап ҳәа уҟазу, асаркьа ианԥшылаз аԥьма еиԥш, сылаԥш ҟьало сырзыԥшуан. Уи гәеиҭеит Таҳиргьы.

– Ара иҟоуп ус аламала уафы иԥыхьамшәо ажәытә шәҟәқәа, – инапқәа нарыкәкуа даацәажәеит Таҳир, – атцыхәтәаны иаҳзамугәышьеит акәымзар, Заурҟан, ҳара аҭоурых беиа змаз жәытә жәларгәышьан. Ара еизганы исымоуп ажәытәзатәи бырзен бызшәала, араб бызшәала, ҭырқә бызшәала уҳәа Аублаатәыла иазкны аҭоурыхдырԥцәа рҳәамҭақәа.

– Излеидугалазеи ариаҟара шәҟәы? – сҵааит сара.

– Иудыруеит, зны Шьардын-иԥа Мансоуи сареи Сҭампыл атцара еицаҳҵон, уадак ҳанеицыԥназгьы ыҟан. Уи иаб аматцура дуқәа дрылан, иҵкәын затцә царак-шьарак азы дрыцҳан ҟалозма? Аха Мансоу ашәҟәы дахәаԥшыр иблахатц гьежьуан, уи ахагьы изҭодаз иахьахәлаанзә амшгара иаҷыз. Иара изыҥгьы сара сзыҥгьы атцара сҵалар акәын, уи азыҳәаҥгьы ҟәрышьқәак насымҵеиԥсон. Абас исырҳаз аԥарақәа рыла еидыскылеит абарҭ ашәҟәқәа…

Аҟәардә даахан, иԥырҭа астол азааигәара снаиртәеит. Ицнапык иазышьҭымхуа напԥыракгьы даахан, сапхьа иаакәитцеит.

– Ари уара иуцәызҙом, Заурҟан, – даацәажәеит аԥшәма, – ажәытәза инаркны, амҳацьыррагьы налатцаны, аублаақәа ҳҭоурых ауп, саҷижьҭеигьы акраатцуеит, акы сахнамгозар, рацәак мыртцыкәа салгоит! Исызкьыпхьны иҟалозар, иапхьап ауаа, зыпсы ҭоу рҿырпсахуеит, аха зҿызыпсахызгьы иԥсы ҭами, цахьа дзеиԥшраз ибароуп. Ус акәымкәа, ари адгьыл ҳаныҙааҙаргьы, астцәкьа сгәыграқәагьы кәадам, аха ари адунеи гәымбыл аҷы иҟамлаша убахьоу, аублаа ҳәа Кавказ иашьагәытыз, аҭоурых наскьа змаз жәларык ыҟан рҳәап, ҳара ҳаиԥш аҭоурых ҙеибафара изалымтцыз ажәларқәа ҳрылакны

уанҳахәаԥшуа, адунеи иадырып мчыла ҳшындыртцәаз…

– Угәы иҭоукыз ҳақ усуп, Анцәа уахьигзааит, дад Таҳир! Забацәа ртәы змырзуа, рышьҭа ихылаз, бзиарак дазкылымсыр ҟалом. Схаҭала сақәшәахьеит, ҳабацәа аибашьраҽы ианаҭахозгьы, ахаҭара ашәа рҳәон… Уи иаанхаз рзыҳәан гәырыгәгәаган, раҕацәа рзыҳәангьы гәыҭҟьаган… Убас уара ушәҟәгьы ахаҭашәа иаԥызоуп, ҳаԥхьаҟа аублаа рԥар игыло ргәы арыгәгәалап, иаԥхьалак ҳара ҳахь ихьанарԥшлап, ҳрыцҳазшьашагьы азә дҟалап, иамузакәангьы адгьыл ҳанытцыргьы, иҟанаҭ иҟан рҳәалап! – ҿаасҭит сара иаалырҟьашәа, абас хар змамыз ажәақәак ахьысҿашәаз уамашәа ибауа.

Таҳир анапԥыра аақәихын, ахәыҷы дандыргәыбзыҕуа еиԥш иааишьшьы-ааишьшьын, наҟ инаԥхьеикит. Сааҭқәак рышьҭахь Асҭан иҟны избази исаҳази, ара сызлаԥшуеи исаҳауеи анеидыскыла, зынзак ааибышьа змоу ракәзамызт, ирхысҳәаара сзымдыруа, схы ҭууа стәан.

Таҳир дԥахан иаасирбеит аԥыга.

– Ари закәу удыруама, Заурҟан?

– Аԥыга ами, дад, акалам!

– Ихаҭаны иумаз, Заурҟан, абри аҭкыс иаааиуа даҽеа бџьарк ыҟам адунеи аҿы. Ҳарҭ аублаақәа, анкьа зны аԥсуааи ҳареи ақьырсианра анҳадаҳкылоз ашәышықәсқәа инадыркны, ақыртқәа реиԥш ҳхатә шәҟәԥыра ҳамазар, ари еиԥш алахьынҵа цәгьа аҟны ҳкылымсыргьы ҟаларын, иаҳа ҳхы ҳнардыррын, аланарԥшыга еиԥш, иаҳа ирааигәан иаҳнарбарын адунеи иҟаз-иныз… Аха уи аамҭа цеит, ҳахьҭәыуеит ҳәа иаҳнаҭагәышьозеи! Уи злымшаз ҳабацәа, урҭ рабацәа ирымазааит ҳагәнаҳа!

Нас, макьана жәларак ҳаԥсы штоу ҳхы амыткәма азаҳҳәарыма? Мап, Заурҟан, издыруада аублаа жәлар иахьа иаҳагьы иазгәаҡуазар ашәҟәԥы-

ра! Ауаҩы данычмазаҩу ауп ахәшә аниҭаху. Иуаҳахьоума, уара Заурҟан, Ҭырқәтәылан иқәнагалаз ашьхарыуаа, атцыхәтәаны ари атәылаҷы иҟалаз ахҭысқәа рыбла хнатит, рхы иашьҭалеит, аҧсуаа иҟартцеит анбан, рхатә меқьҭебқәа аадыртырц иашьҭоуп, адыгьақәагьы иара убас. Абар уахәаҧш, саргьы иаҧыстцеит аублаа нбанқәа! – иҳәан, Таҳир қьаад ҟьаҟьак ааитциртлан, саҧхьа иаақәитцеиг. Инацәа нақәкуа акакала иҳәоит «А, Б, В» ҳәа анбанқәа. рыхьызқәа.

– Ҳаи, дад Таҳир, ари ақьаад шкәакәа иалпыҟҟо атцәаҕәақәа ракәым, урҭ руак аслан ҷаша иаҟараны саҧхьа иааургыларгьы иаҳәо сзеилкаауа сыҟазам. Аҧхьара ззымдыруа дрыцҳауп, ддагәоуп, длашәуп, дҷаҳауп!..

– Уара умацара уакәында, аусқәа мариан, аха аублаа жәлары зегь убас ауп ишлашәу, ишдагәоу, ишҷаҳау! Уажәшьҭа абри уахәаҧш! – иҳәан, акыр иааҟәазны, асахьақәа аныҩыла напҩырак аасиркит. – Ари, – даҷын иара, – ҳахшара рхатәы бызшәа злартцаша раҧхьатәи «Аублаа нбан» ауп. Ажәлар шәыхьзала изҩыз арзаҳалқәа иахьабалак ишьҭоуп, азин шааҳарҭалак, абра сыҩнытцәкьа еиҭаасыртуеит амеқьҭеб. Хәыда-ҧсада салагоит аублаақәа ҳахшара еизганы аҳҵаҳәа ҳабацәа рыбызшәа дыртцара. Убри аҷены акәхоит ишеишеиуа ианыҩагыло сара сразҟымш!

Искуп анапҩыра нарҳәаарҳәуа, сгәы исанаҳәоит аублаақәа рыпсҭазаараҷы идууз ак шыҟалаз, аха уи зегьы еилыскаартә еипш сазыҟатцам, сара сзын иаалырҟьацәахеит…

– Уара иапутцаз ашәҟәы агәра згоит, ибашахарым, аха, дад Таҳир, исзымдыруа сатамзааит, ҳабызшәа изаҳалак иуадаҩуп рҳәоит, цьоукгьы, Хәсеин ақьаҳиа иеипш, «атцыс бызшәа» ҳәа иахыччоит, нас ус иҟоу ашәҟәы иузаарбрызма?

Таҳир дпышәырччоит, сызтцаара лафшақә истииз цьишьозар?

– Хәсеин-ефенди ҳәа узҽеу хым ихагылоу – мҟәыбоуп. Уара Зауркан, уртқәа хьаас иҟоумтцан, – иччара неиҽабан, даацәажәеит иара, – шәкәыра знымаало бызшәа ҟалазом! Урт, ҳабызшәа иахыччо аҽехарззалақәа, изхылтцыз ажәлар ари атәыла иқәнагалаанҙа ҳабацәа абааш ханқәа дыргылахьан, изыпшаахьада акәымзар, нбанқәак рымазаргьы ҟаларын…

Абарт иусырбақәаз кьыпхьны ианыҟала, иудыруазааит, Зауркан, аублаа жәлар русқәа рыбжак шыҟатцоу! Аха акьыпхьра ус мариам, аиҽкаара адагьы, апара атахуп, ҳәынтқараа акгьы ҳартом, хатала сара исымоу ахәыцы стиргьы иазхом. Аха иабаҟоу, ҳхы ҳашьтам, Зауркан! Жәынгьы-ҽангьы иҳазкамыжьит жәлантәыла аиҳара! Цьоукы зыҷҳәара цаз Бытха хашәымтцар ҟалом ҳәа рҽеаҽыршьаауеит, цьоукы Аллахтаала итцаныҳәара мацара иагеит рымчи рылшареи, даҽеацьоукыхгьы шьаруалаа рахь ишхырхәоз, рыбҕақәа пцәеит. Иҟоуп даҽеацьоукыхгьы – Мансоу иеипш иаахтны зыжәлар мап рцәызкыз. Аха, хьысҳа дызмам жәлантәык ҟалазом рҳәоит, угәы каумыжьын, Зауркан, иҟоуп ҳабызшәа, иҟоуп ҳажәлар!

Сапхьа иқәыз ашәкәқәа ааидкыланы инаган акәакь икҽагылаз ачыкьмацьа цәыш интеитцеит, акәалап ааиртын, ататын ирҳәын, ахара дналагеит. Абри иақәыршәаны Гәилизар храҽак-храҽак ҳапхьа иаакәлыргылеит. Ахәырпҳәа снаҽыхәо мачк сынкыдиаалеит, аҩы иашьыз иеипш, сахьыҟоу сзымдыруа ауп сшыҟоу.

Сапхьа дтәоуп Таҳир, ихы инапы атцыргәаны дхәыцуеит, апенцьыр ахь днапшуа, зны-зынла ипатцашлақәа неипхьишьшь-ааипхьишьшьаауеит, иҩашьазом гәтыхак шимоу. Истахуп ацәажәара далагар, адәахьынтәи ацьцьаҳәа иааҩуеит ахәычқәа рыхәмарбжьы.

– Абыржәытцәҟьа, Заурҟан, аԥхыз еиԥш аарлаҳәа исгәалашәо Аублаатәыла акәын сзызхәыцуаз, – дналагеит Таҳир, сара сахь даахьаҳәны. – Иуасҳәахьеит уаҟа ишышьақәгылаз здаҟамлацыз аусуцәеи анхацәеи рымчра. Урыстәылатәи аҳәынтқарра иаланхоз ажәларқәа, хыԥхьаӡарала имаҷзаргьы ирацәазаргьы, рхы иақәитхеит, зинла еиҟарахеит. Е-е-ҳ, анаџьалбеит, зразҟы еиқәымшәаз ҳарԏ аублаа ҟадыцькәа, иахьа уажәрааԥӡа ҳаԥсадгьыл аҷы ҳаҟазар, ахақәитра зауз ҳашьцәа ашьхарыуаа ҳнарывагыланы ҳаламгози аԥстазаара ҷыц ачаԥара?! Мансоу иѡызцәа аамстцәа-мучацәа нахцаны, рыдгьылқәеи рыбнақәеи шаны анхацәа ираҳтарын… Рыѡнқәа рҷы амеқьтебқәа, ахәшәтәырԏақәа ааҳартрын… Аха иабаҟоу! – лоунытә даақәыԥсычҳаит Таҳир, дыццакы-ццакуа ѡаԥхьа ататын ааирҳәын, инеиҷытцеикит, алѡа хәхәаӡа идәықәитцан, иаҳа изтынчрахарц акәхап, аҟәардә ибга нкыдитцеит.

– Дад Таҳир, узлацәажәо сара сзы лакәцас ауп ишыҟоу, ахатцара сцәыуадаѡуп! – гәтыгьгьаала саацәажәеит: – Иаҳҳәап, ҳаамста Мансоу, ма Али Ҳазреҭ-ԥашьа иакәзааит, рмазара хаала иурҭома?

– Ҳәара атахума, Заурҟан, хаала иурҭом, аха иухоумыршҭын, амхылатцацәа, аидарашьтыхцәа, ажьицәа, аҷыхьшьцәа, анышәжцәа зегь еибадырны ианеицықәгылалак, иахьа алым еиԥш иҳалагьежьуа Али Ҳазреҭ-ԥашьа ацгәы даѡызахоит!

– Ҳаи, дад Таҳир, сара абахта итабаахьоу, исоуҳәақәо зегьы сгәы иахәагәышьоит, аха ахатцара сылшом.

– Уажәаагәа Стампыл санықаз, абагәазаҷы машәыршәа дсықәшәеит аґба итнагаз бырзенк, уи Аҟәантәи Афины дцон. Ашьхарыуаа сышреиуаз анидыр, ҭахык диԥылазшәа сгәыдикылт, исеиҳәеит аԥсуаа акралра шроуз, рхатәы бызшәалагьы амеқь-

ҭебқәа шаадыртыз. Ихоуҵару, Аҧсны аҙбахә аниҳәоз, илаҕырҙ хаддылон, дшаҽгәҳәаауаз инимыжьыр амузар акәхап. Ҳанеиҧыртцуаз иҵьыба дынҭаҧшын, иааҭыганы иситеит абри! – иҳәан, инапы неиргҙан, еикәарҽы иқәыз агазеҭ даахан, саҧхьа иааитцихит…

– Ҭырқәтәылангьы иҟоуп агазеҭқәа! – сҳәеит сара.

– Ари, цқьа уахәаҧш, Заурҟан, ус башак акәым, уаншьцәа аҧсуаа ргазеҭ ауп, «Аҧсны Ҟаҧшь» ахьҙуп. Ажәа «аҟаҧшь» жәлар рыҷкәынцәа ахақәитраз икарҭәаз ашьа аанагозар акәхап. Асахьақәа урыхәаҧш, арҭ адгьыл зырҭаз нхацәоуп, уаншьцәа гәакьақәа ракәзаргьы уздыруам, рхаҽқәа ччоит, ргәы ҭганы ишыҟоу ѡашьом.

– Ари дызустхарыдашь? – сҳәеит сара, снацәа агазеҭ ианыз хаҵак инаиқәкуа.

– Аҧснытәи аиҳабыра рхада, ажәлар реизараҽы дықәгылан дцәажәоит.

– Дад, дад Таҳир, Аҧснытәитцәкьоума абри? О, злыпҳа ҳаура, сышҧарыцҳахоз иахьатәи амш сымбакәа сыҧсыр? – снышонытцәааит сара, иларха ѡархо искыз агазеҭ, саншьцәа гәакьақәа руаҙәк даасыдгылазшәа, иаасгәыдсыҳәҳәалеит.

– Заҟа ҵуазеи, Таҳир, дад, Аҧсны иқәҵыз, изакәызаалак ҟәырҷахак снапы ахьымсижьҭеи, – сналагеит сара, – уажәы ари ақьаад гәыргьаҽҳәаша снапы иакуп, иҵәышҟаҡараҙа иҟаз анапқәа иубома ашьа шрылалаз, цәгьарада бзиарак зымбацыз сыблақәа, игәыргьа-ччарц ишҧаҟаз иахьа! Ари иску ақьаад ианкьыпхьлоу, иудыруеит, сзаҧхьагәышьаҙом, аха уажәы абра сахьтәоу иаасыкәыршан аҷҷаҳәа исаҳауеит аҧсшәа, исаҳауеит сашьа еиҵбы изы сан илҳәоз агарашәа, ҧшак исзаанагазшәа, исаҳауеит саншьцәа рыдгьыл афѡы хаа. О, Таҳир, Таҳир, пҳәыс ушлыхшаз удыруазар, санҧслак абри иску Аҧсны аҟәырҷаха сгәы иныкәҵаны анышә сат҂ !

Абас сшыҕьатҷәыҕьатҷәуаз, аҽырҳәа сылаҕырӡқәа рҽылархеит, мшәан, иабаанагеи урҭ, зынӡа итабахьаз ҷьысымшьауази?! Жәашықәсала ҳәагәыжьла иҽаҳәаны исымаз сычҳара хытҵит, ахаҳә еиԥш еилашәхьаз сгәы ԥсасиит… Изакә мчузеи иамаз ари ақьаад бҕьыц?! Нбанк шысзымдыруазгьы, сылабжыш анпыҟҟала уи сара стәала саԥхьон, уи исанаҳәон Аԥсны аӡбахә.

Атҳ акыр инаскьаанӡа Таҳири сареи ҳаидтәалан, нас уаха уаҳҭаз ҳәа дышсхьынҳалаз, мчылатҷәкьа сдәықәлеит.

– Уатҷәы ашьыжь уаргьы саргьы аамсҭа Мансоу дҳаԥхьоит! – ҽааиҭит Таҳир, агәашә аартны сантижьуаз.

– Имԥынҟа сшықәымло ҳәа ҭоуба зухьеит!

– Сара изҳәоғьы аԥсра еиԥш избоит аҳҭнықа амҩахытҩра, аха ари баша усхарым, жәлары ирзеиԥшу уск азы дҳаԥхьоит ҳәа сыҟоуп, ҳнеироуп!

Уаҳа иасҳәози, сақәшаҳатҳеит, ҳахьеиқәшәашаз неибыҳәаны ҳаиԥырҵит.

Аухантәарак аԥсыгага еиԥш сгииуа асакара ҭацәыра санын, сшьапқәа снаргон акәымзар, сахьцоз ҳәа сыздыруамызт, Таҳир иситаз агазеҭ еикәарҽны сгәы иадкылан. Аԥсны салалан снеиуазшәа сгәы иабон, мызла сахьаанҷасуаз саншьцәа рынхарҭахь снаскьозшәа, Ҵабал ақәаԥаҷаԥара саҷазшәа, Пианч ахәы ҳарак сықәгыланы Аԥсны зегьы салаԥшуазшәа… Сҩадахьыка Кәаначхьыр ахра казказра иатҩырны Кәыдры леиуазшәа. Далҟа иҩҭагалан исаҳауан хатҵашәак, агәгәаҳәа аҽышьапхыцшьтыбжьқәа… ақамчышьтыбжьқәа… ахысбыжьқәа…

Уаҳа насыламкәа, сҟьыпаха сыпшәмарҭа – Сиҭ иҩны абарҵа саатҵалан, ацәардағәы икҷақатҵаз оҳ, гәышьа ҳәа санаақәтәоз, арбағьқәа аккаҳәа иааиларԥсеит.

ҨЫЦЬА НЫРЦӘ-ААРЦӘ ИГЫЛАЗ

Аихатә гәашә аартны, Таҳири сареи аамсҭа Шьардын-иԥа Мансоу иашҭа ҳаннықәла, иҟалах сеидру, аҳәгьы дықәҳамбааит, абжьаапҵны еиԥш аматуцәа еилагьежь-еилахынҳәуамызт, итынчран.

– Интәама, иабацеи? – илымҳа интасҳәеит Таҳир.

– Анцәа иуирбеит…

Ааигәа зны арбаҵықәа рыхәцәкәа еибакны иахьеибарԥсуаз атып саннавала, сыбла иаахгылеит ашьаҟәада зыхьшыз аԥсаатәкәа, дыдратцас слымҳа иаатафит аҟырҟырҳәа зкьатеиах ҧтәоз ахацәа рыччабжь… «Ҳахьнеиуа бзиарак ҳҧеиԥшым!» – аасгәахәит сара.

Ҩбаны еихагылаз аҳҭны амардуан ҳанынаҷагылоз, дызлааз ҳзымдырзо, матуфык даҳҧыххылт. Аҳ Мансоу дышҳаԥхьаз аниаххәа:

– Дышәзыԥшуп! – ҷааитит иара, амфа наҳатауа. Азал ҭбаатыцә ашәхымс ҳанынхытц, ауарҳал хәбаба ҳнылагылт. Ҳҷаԥхьа, каба еилыҕраак ишәтцаны, мыштықә ҧшзак ала ататын дахауа, ишьамхы еиқәыршәны, ибҕа кыдтцашәа адиуан дықәтәан Шьардын-иԥа Мансоу.

– Шәаасиасны арахь шәтәақәа! – наҳадитцеит аԥшәма. Аҳак иаԥхьа ахатцгылара шҳахәтазгьы, агәхьаа мкыкәа ҳнеибартәеит. Уажәауп цқьа санихәаԥш аҳ Мансоу, усҟан данызбоз шәарыцага матәала деилаҳәан, амра иҟәнакырц чаз хылпа праал дук илахь хнафон. Хынфажәа шықәса дшырҭысхьазгьы, шлацк иларшәмызт, икьаҷны итцырҟәдааз ихахәы еиқәатцәан, амала, илахь ифаркны ихагәта иқәтцан ишлаҕәағәаза шьытцәрак. Ихы-иҷы шкәакәа аазыхәхәан, илаԥықәшәарта мацара иазныжьын ипатца еиқәатцәақәа… Маҷк итцааз иблацәақәа ирытцубаауан изԥшшәалаз ибла хәычқәа… Ихәычра бзианы издыруан, аха уахьтә акгьы азнымхеит ихы-

иҽы. Ишьамхы ахьеиқәыршәыз иқәкыз изнапык, ашәшьыра итцииааз аџьыкәреишьап еиԥш, ишьадан, инацәкьарақәагьы џиџьха-џиџьхаҙа еивапсан, руак иахаз агәыргәыл мацәаз цырцыруан.

– Иҟоузеи, Таҳир, ажәабжьс? – даацәажәеит аԥшәма, аҭаҭын ахара данаалга, имыштықә ахьараҳәа астол иныкәыршәуа.

– Иҟоу иалыздраагәышьозеи нхаѡык, уара уеиԥш ауаѡ нага, лассы-лассы аԥашьацәеи аҳәааныршәтәи аинралцәеи зҭааua иакәхап иҟоу-ину здырша! – аҭак ҟаитцеит Таҳир. Арҭ усгьы ҭыркә бызшәала акәын ишеицәажәоз.

– Унхаѡума уара, зегь илим* ҳәа иушьҭоуп, шәҟәыла уѡны ҭәуп, аҭоурыхқәа уѡуеит, анбанқәа еиқәуршәоит, аҳәынҭқарра ашьақәгылашьагьы угәы инаҙом, иулшозар арҽыцра уҭахуп! – иажәа анагҙара даҽын Мансоу.

– Ииашоуп, аҭоурыхгьы зыѡуеит, анбангьы еиқәсыршәоит, апсҭазаараҽы сгәы иамыхәақәогьы рацәоуп, раԥхьаҙагьы, аублаақәа дара ирықәнаго азин ахьрымам... Аха схы зланыҟәызго, смахәҽала адгьыл иқәаасрыхуа акәгәышьоуп, џьоукы-џьоукы реиԥш, хьымҙгыс исшьом анхаѡра! – иаақәырццакны аҭак ҟаитцеит Таҳир.

– Анкьа зны уареи сареи Сҭампыл аҵара еицаҳҵон, усҟангьы агәыртцҟәыл шьахә шумаз ѡашьомызт, аха аѡсҭаацәа умѡахырҟьеит, Таҳир! Иутцаз иазуугәышьозеи, ухы узаланыҟәымгозар? Насгьы, аамҭа аҙиас уаҽагылар ҟалома?

– Сыччиаханы сылцәытцаԥс сцар иаҳа еиҕьуп, жәлар рыԥхҙаша насыхәлатцәаны сахәаҽеыр аҵкыс! – иаразнак ҽааиҭит Таҳир.

Аҳ Мансоу иԥшшәы ааиԥсахит ишызбоз, ичабра аатиган, инеиҽишь-ааиҽишьит, акәалаԥ аақәихит,

*Илим – (ҭыркә.) аҵара ду змоу.

аҭаҭын шәах ҳәа иааҳамтцеикит, ахара шаҳҭахызгьы, ҳаламкьысит. Иара, инаѡс иқәыз амарҭак ишьамхы иныкәитцан, имашьхәылтцқәа нықәыргыланы, иҭаҭын неиҷеикит.

– Амазара змоуи измами реиҷагылара шьоук рхы ҭҟьаны иамоуп! – дналагеит Мансоу, иахьынӡаилшоз иҷеырҭынчны. – Аха уи башоуп, урҭ реиҟаратәра залшом, уи еилагашьа змам ԥҟароуп ауаатәыѡса рҭоурых аҷы, угәы уамжьааит, Таҳир! Абри ауп уареи сареи ѡыцьа аишьцәа гәакьақәа реиԥш еицыраазоз ҳамѡақәа еиҟәызгаз. Ухы шҭаурхо здыруеит, Таҳир, аха харада-барада жәларакгьы уқәзуеит! Нас, ари иахуҳәаауазеи, Заурҟан, уара? – инкылкаан даасыхәаԥшит Шьардын-иԥа Мансоу.

– Ҳарҭ аублаақәа ҳакәым, милатс дзеиуазаалакгьы, ламыс змоу зегьы Таҳир ҳаҭыр иқәыртцароуп, дкәалкәало дзышьҭоу жәлар рус аҷы игырмыжьроуп ацхыраара! – сналагеит сара, аҳ Мансоу схы наиқәкны. – Таҳир иахьа длашарбаган дҳамоуп насыԥцәгьарыла иааиуа жәларак зегьы. Акы ишрыхәо идыруазар, иԥсыцқьа рызҭихуеит ижәлар гәакьа. Уи дзыԥсахуа дҳамам иахьа! Иухьзеи, аҳ Мансоу, улашәхама, уқәыртәан унықәызго ужәлар зҭашәаз арыцҳара умбауа? Удагәахама, урҭ ргәынқьыбжьы умаҳауа?

Адыжәсыжәҳәа инапқәа амарҭақ илықәкшаны:

– Абар аԥьашьахә! – ҷааиҭит Мансоу. – Уаргьы ашҳам уҕралахьазаап! Ани иакәхап иулазтцаз! – ихы неиҟьеит Таҳир иахь. Нас, – ма атца улпыпуа абахҭа уахьҭажьыз иуҭазар?

– Уххь згеит, Мансоу, аша умбакәа, ахаа уздыруам! Харада абахҭа иҭашәаз инартцашагьы маҷзам!

– Узҳаԥхьаз ҳауҳәар ҳтахуп! – иныбжьеигалеит Таҳир.

Ҳамҭакы ихы ларҟәны дхәыцуан Шьардын-иԥа Мансоу. Сыварахьтәи аҭзамц санынкыдыԥшыла,

сылаԥш нақәшәеит иааԥьасшьашаз сахьак. Пҳәыск, лан дшаалыхшаз дҟьантазҙа, дыҟәианы дыцәоуп, илыҟәыршәыз ацәарҭаларшә лыҟәыѡрны еизытцәа-еизытцәаны арахь илываршәуп, лѡытцра унытцаԥшуа лызмахәарк аѡада ишьҭыхны лхы иатҵоуп, маҷк илытцарҿылоу лшьаргәацә, ииашаҙа егьи лшьаргәацә ахдоуп... Сыпхашьан, сылаԥш асахьа инаҟәызгеит. «Апҳәыс лхылҿытцәҟьа ахтра ахьыҟамло адгьыл аҿы абри еиԥш асахьа зкыдитцазеи, дуаѡбжьысымкәа дыҟам!» – аасхәыцит сара. Иапхьан амардуан аҿы иаҳԥылаз аматцуѡы чанахк ианыргылан иааигеит акаҳуа зҭатәаз ҳацыпхьаҙа ахраҿқәа, астол гьежь иныкәыргыланы дындәылтцит. Аха аҭаҭын анҳадигала ишыҟаҳцаз еиԥш, ҳнапы наргҙаны ҳаламкьысит, уи гәазҭаз аԥшәмагьы иҿааникылт. Ахраҿқәа еикәыхьшәашәа ус иқәгылан.

– Аублаақәа Ҭырқәтәылан иқәнагалаз аахыс ишахәҭаз рхы рзымѡаԥымгеит, асултан ибла аш еиԥш иххалеит дара! – дналагеит ашьшьыҳәа аҳ Мансоу. – Ишәцәызҙом, ахымхәыцрақәа ирыхҟьаны, ақәҙаареи анхареи ирыбжьагылоуп! Сара ишәасҳәо схала исымҳасабит, хыхьынтә, Аллаҳтаала изаҙәу Асултан ду иҟнытә иаауеит. Иахьа игәрагам, илаԥшыкәтцоуп аублаақәа!

– Избан, ус цәгьарас иҟартцазеи? – ҳаицҿакны ҿааҳҭит ҳѡыцьагьы.

– Адунеи амсылманцәа зегьы раб аҭырқә султан иҳәынтқарра иаланхо зегьы мсылманцәа гәҭылсакәазарауп! Аублаақәа, амзаҿа зну амсылман бираҟ ҳаракны изку ажәлар ду ирылатцәарц азы, уажәшьҭа иаамтоуп рыжәла рхыхны османцәа ҳәа рҿаныртцарц!

– Аублаақәа иахьа амсылманра анаѡсан даҿа динк рыздырҙом, Быҭха ҳәа изтцаныҳәоз уажәшьҭа ирхаштуа иалагеит. Нас рублаара зԥырхагада? – иара-

знак азҭаара аҽынаирхеит Таҳир. Маҷк дааԥшыр акәымзи Мансоу ииҳәаша иҳәаанӡа, аха изымчҳаит, зны-зынла ахыҫы бзиагьы цқьа дкылԥшаанӡа ишәақь ицәтымкьалои.

– Раԥхьаӡагьы дара ажәлар рхаҭа ирԥырхагоуп.

– Ишԥеилкаатәу уи? – днацралеит Таҳир. – Итӡыжьда ари еиԥш макьана уаҫы имаҳац азакәан? Аӡәи ҫыцьеи рыжәла рхыхра уажә иҳамбеит, аха жәытәӡа аахыс аҭоурых иадыруаз жәларак мчыла икагәаны рыжәла рхырхуа збахьада?

– Уҽеургаӡоит акәымзар, Таҳир, уажәы иуаҳама «Османҽыцаа» иаԥшьыргаз? Уи иахьа ҳәынтқарра закәанны иҟалеит. Османтәи аҳәынтқарра иалан-хо неиҫымсрыда зегьы мсылманцәазароуп, ам-сылманцәа зегьы милаҭла османцәазарауп! Таҳир, ажәларгьы ҭоумырхан, ухгьы уаазхәыц! Уара ужәла анааухух аҽены, аублаақәа зегьы еимакыда-еиҽакы-да уара инаушьҭагылоит!

Абри аамҭаз аҽеҫоҳәа иаатит ауада аварахь иҽаз ашә. Ашырҳәа ԥҳәыс қәыԥшк дааҫналеит, змаӷра ркьаҽыз, зыхәда ҭырҳаз, зкалҭ еилаҳауаз ҭкы шкәакәак лшәын, лыхцәы аҫада иқәҳәаны, апҳәаҟәа еиԥш, лхагәтаҽы иқәчааны итцакын, агәилфҫы хаак лаҳалаҳауа ауада иааҫнаҳаит, зсахьа кыдыз апҳәыс лоума ҳәагьы саахәыцит. Адыхсыххәа ҳҫалхатҭгылеит, аха зынӡакгьы ҳгәамҭакәаны, Mon cher* ҳәа лыбжьы рдуны лыбызшәала дцәажәауа, аҳ Мансоу днаидгылан, ижәҫахыр лнапы ныкәылтцеит, иаргьы дылҽаччауа ажәақәак налеиҳәеит, аха излеибырҳәоз рыбызшәа сара исаҳауамызт, ашьҭахь Таҳир исеиҳәон: «Сгәы ҫнаԥцәеит ара, афаетон снақәтәан ԥшак насҽасырсырц стахуп, Али Ҳазреҭ-ԥашьа иаҳтныҟагьы сныдгылоит, ахәылбыҽеха унеины саага» ҳәа иалҳәозаарын.

*Mon cher – (франц.) сара сҫыза.

«Асасцәа ԥсышәак рабҳәарц ахәҭоуп» иҳәазар акәхап, аԥҳәыс қәыԥш даахьаҳәын, зны Таҳир днаихәаԥшит, дылдыруазар акәхарын, лнапы наилҭеит, нас сара даасыдгылеит сцьашьаны дсыхәаԥшуа, зны сҟама дналакьысит, смаҟа, сҳазыртрақәа, скәымжәы аԥшьқәа лылаԥш нархылгеит… Лхатца иахь днаҳәын:

– О, лиа, лиа, Кавказ! – ҽаалҭит деихаччо.

– Анцәа илԥха лоуааит, сара сызҭахыз ари ҳҭаца хәыҷы лакәзаап! – нахысҳәааит саргьы. Аԥшәмаԥҳәыс, шәтәақәа ҳәагьы ҳамҳәакәа, дшааиз еиԥш, иаразнак дындәылҟьаны дцеит. Ҳарҭ ахѡык ҳаиҭааизынхеит ѡаԥхьа.

– Шәымсылман гәҭылсахароуп ҳәа ҳагҽацалан уҳадгылоуп, ухҳь згеит аҳ Мансоу, арахь уара ухата убзазашьа злазбо ала, уи адин ампынҟагьы уҟазам, аџьаама заҵәык уахьҭало алаҳамтцозар! – акыр илақәырҷәҷәаны даацәажәеит Таҳир.

– Аҵара анеицаҳҵоз лассы-лассы латын ажәаԥҟак соуҳәалон: «Иупитер зқәиҭу ацә ақәиҭым». Сара сагьаҭырқәам, сагьаублаам, сара европауаѡуп! Иара убас сцаларoуп аринахысгьы! – ѡаԥхьа адиуан днықәтәауа ҽааиҭит аҳ Мансоу. – Схы мацара иауршәаны сышәмацәажәеит сара. Избоит аублаақәа уаҳа даҽеа мѡак шрымам! Ус ҳалагар, ухҳь згеит. Таҳир, саргьы исымоуп иуҽаскша: аублаақәа анбан рзыҟаутцеит, рыбызшәа мызыр уҭахуп, арахь уара иухшаз рхатәы бызшәа рыздырҙом, ари иаанагозеи, Таҳир?

– Исыхшазгьы убас иҟаломызт ууанҙа ашәҟәѡыра ҳамазҭгьы, ахатәы меқьҭебқәа ҳзаартызҭгьы, – аҽеиқәкра ицәыуадаѡны дналагеит Таҳир. – Уара иулшон ухарџь ала, Мансоу, ухҳь згеит, ужәлар амеқьҭебқәа рзаауртырц, егьырҭ ажәларқәа рҿы, аамсҵәа рахьтә уи еиԥш аус шьахәқәа зылшаз маҷыѡзам! Иулшон уара аублаақәа ранбангьы рҭоурыхгьы шәҟәқәаны рҭыжьра. Зынҙак ужәлар уцәыҙырц уҭа-

хымзар, макьанагьы аамта ахыпам, убарт атоурых усқәа рынагзара уеазкы!

– Ииашоуп, салагатәкьар, хымпада, схарцьала амеқьтебқәагьы аасыртуеит Стампыл, ма аҳәааныр-цә, издыруа, сыздыруа схы иархәаны, урт ашәкәқәа ртыжьрагьы сылшоит. Аха, изаҳтахгәышьоузеи нарха змам аус... Избангьы шәасҳәап: апсадгьыл ссир ҳананызгьы, аублаа жәлар иртынхаз ҳәа уаҩ дызлаҽхәаша атоурых акгьы азнымхеит. Усҟангьы, аидымгылара, аҕьычра, арҳәра, амачза иахырҟьаны ауаҩы атцықьҳәа илеигәыдтцаны ишьра, нас уи иартцысуаз ашьоура, ажәлақәа наҟ-ааҟ рықәибахра, – абарт ракәзан изҽыз, иахьагьы уртқәа рызкамыжьит. Аублаақәа ҩыцьа еиҩызцәазар, ахҩык драгоуп. Шәгәы иаанамган урт еидгыланы ҽык еицтацәажәо иҟалап ҳәа, иара убас чанчаны еибакны рыла штибахуа адунеи ианызаараны иҟоуп. Аублаақәа рлахьынтца атоурых иазбахьеит, уара Таҳир уеипш згәы иажьо азәы, атоурых барбал ахынҳәра дапырагыларгьы, изынкыло иҟам! Аублаақәа заҟа ирласны Осман милат иалатцәо аҟара, убриаҟара ирласны ирыхшаз аҽар ауаатәыҩса рзеипш ус дуқәа ирылахәхоит! Осман милат алатцәаразы рапхьаза атырқә бызшәа рдыруазаруп, ирхаштыр еиҕьуп аублаа бызшәа. Ари абызшәа рыцҳа уаҟәытц, ауаа латынла ацәажәара иаҟәытцхьеит...

– Уи амҩа ҳақәлозар, иаҳагьы имариахоит адунеи иқәу ауаатәыҩса рзы бызшәа затцәык, иаххәап, афранцыз бызшәа алхзар, – даҽын ацәажәара Таҳир. – Алатын бызшәа ҳәа уара узҽу изуеит ҳәа уаҩ дшәартә иҟам, убиаҟара ибеиоуп уи ала иапцоу аҩымтақәа.

– Шәара ишышәтаху шәазхәыц, сара схы здыруа сааҟалеижьтеи аублаа ҳәа схы сыпхьазом, абызшәагьы сыздыруам, ақьабзқәагьы нықәызгом, уи сеигәырҕьоит акәымзар, сылахь еиқәнатцом. Атоурых

шьҭра ду змоу милаҭ дук сеиуоуп, урҭ рабацәа иапырҭаз алахтра ду салахәуп. Аублаақәа акырҙа иагхаз жәларуп, шәышықәсақәа рышьҭахь ажәларқәа алахтра ҳаракырахь излахалаз амардуан ҭбаа актәи ашьаҷаҟны, уаҳа ԥхьаҟа изымцақәо иаҷахаз жәларуп! Рхатәы лахтра рзыҟатцом, амала, уаапсыра ҳасабла арҭ реиԥш еитцахаз ажәлар еиқәзырхараны иҟоу асулҭан имчра затцәык ауп!

Ишыжәдыруа, асулҭан ашәарҭа дҭагылеит. «Исыдгылааит иахьа, уаҵәгьы аамҭоуп, сахьынҙарзаапсогьы рбап!» – абас ажәа рнитцоит аублаақәа адунеи амсылманцәа зегьы раб. Ари адгьыл ҷацә знапы иану Али Ҳазреҭ-ԥашьа архәҭақәа идикылоит, идгылааит аублаа рхьырԥаргьы, ижәбома Европатәи аҳәынҭқаррақәа заҟа цхыраара ирҭо асулҭан! Шәарҭ аҩыцьа ианышәтахха агәырқьхәа абԥьар шышьҭырхуа здыруеит аублаақәа рхьырԥар!

– Ҳаи, абаапсы, астцәкьа убахьоума, Мансоу?! Ҳажәлагьы ххаххуа, ҳарԥаргьы аибашьра иалаҙуа! – ҷааиҭит Таҳир игәы дахапҵәо. – Уажәраанҙагьы ужәлар рцәа-ржьы уаҟәԥаны ушыҟаз здыруан, аха абастцәкьа ушыбзоу уҽеушьуеит ҳәа сыҟамызт. Узхылтцыз рыхьҙ аҳәынтцәа илаукәаҳаит, рыбаҩқәагьы ахьытцаз итцхны алеи аҳәеи ирылауԥсеит! Шьҭрада, жәлада, ҭынхада адгьыл анылара хьҙыс иушьеит! Анцәа иԥьшьоуп ҳәынҭқарра мчра ҭәгәак ахьумпытцакым, иара уахык аублаақәа уҳалгон... Иудыруазаait, аублаак адунеи дықәнаҭ ушәира дшаҟәымтцуа, уԥсахыҩ цәыршәагаҩы игәаҷы ушаанхо!

– Заурҟани уареи ианышәтахха, аублаақәа абԥьар шьҭырхуеит, ажәлар – уаса гәарҭоуп, рхы ахьурхаз ицоит, – Таҳир иажәақәа имаҳаҙазшәа ҷааиҭит аҳ Мансоу.

– Абԥьар иатцагыло дабаҟоу, уан абзиахә лбеит, ҳажәлар рыԥсаҟны инеины иҟоуп! Уи еиԥш ашьаус ҳзадгылом! – сгәы еиҟәыччо саацәажәеит сара.

– Ус анакәха, раԥхьаӡагьы Али Ҳазреԥ-ԥашьа дшәыргәаауеит. Шәишаҭарангьы дыҟам, ар лашәыжәтцаны абри адгьыл шәахицап, шәынхарҭақәа бамбарҭас иҟаитцап, шәымхурстақәа рҽы абамбасырҭа фабрика иргылап.

– Усҟан уаргьы нхамҩа уоурым араҟа! – нацыстцеит сара.

– Сара стәы хьаас иҟашәымтцан! – иҳәан аҳ Мансоу, дҩагылан, асаркьа хәхәа ахьыгҽагылаз днадгылеит, инацәа пиԥьҳақәа рыла иԥьымшьқәа напҳьеишь-ааԥҳьеишьшьааит. – Уаҳа сзаагылом ари ацәҳәыраҽы, лассы сықәтцуеит! Хәсеин-ефенди ихәҳарц иҭахуп саҳҭынра, сара сцоит сабхәараахь, Францызтәылаҟа!.. Шампан ҳәа иахьашьҭоу иаасхәеит аҳҭынра ҿыц. Иреиґьу афранцыз ҩқәа рыла исныхҳәалап асулҭан имчра аиқәырхара зхы ақәызтцаз аублаа фырхацәа рыпсаҭа!..

– Атцеи иашатцәкьа дышныҟәашаз уныҟәеит уара, ужәлар қьаф рылуууауан, ианцәгьараха, рлахьынтца цәгьа иамтцажьны уқәтцуеит. Уа уахьнеиуа ажь ухәалап, араҟа асулҭан ир ршьапы аублаақәа ахәалап! – ичҳара хытцны ацәажәара даҽын Таҳир.

– Уахьцалакгьы, знымзар-зны, аублаа жәлар рыгәнаҳа утцаанарҟәрылап! Еҳ, анацьалбеит, иабакылси санду лааӡамҭа Алоу-иԥа Шьардын итцыхәтәа! Абри сымбакәа заанатц сыпсыр шпабзиаз! – адыжәдыжәҳәа сгәы саатасит сара.

– Баша шәгәы ншәырхоит, баша! Сара сызӡаапшыло цқьа ижәбарц шәҭахым! – ҳахьеидгылаз иҽааҳадихалеит Шьардын-иԥа Мансоу. – Ашьа сылапшуеит, ашьа! Аублаақәа ари еипш аԥышәара аамҭазы абцьар шьҭыхны асулҭан иаҕа Қьамал-ԥашьа ианиҷамгыла – асулҭан дзыпсахыз рахь иԥхьаӡахоит. Асулҭан дзыпсахыз – ари адгьыл аҽы уаҳа нхашьа имам. Ари амчыбжь иахымгакәа, Али Ҳазреԥ-ԥашьа, шәгәы итоузеи, дадраа аублаақәа ҳәа ажәа шәнитца-

ран дыҟоуп, иашәҳәозеи усҟан? Аҽыргәаарақәа раха шәымам, ҭа змам атыша шәхыҷәгылеит! Ԥшыха ҟамҵакәа ажәлар шәрылал, иазыҟашәҭа! Амухтар исиа иану, абԥьар зкыртә иҟоу зегьы кылыжәга! Ашьхарахь иабрагьызгьы абна илыжәга! Шәчеиԥьыка шәнапы иқәҵаны Али Ҳазреҭ-ԥашьа шәиԥыл! Аублаа рарԥаргьы, рабацәа ишыҟарҵалоз еиԥш, аҕзааҳәа рашәа ҳәо, «Уашасын Ԥадишах!» ҳәа ҽыҭуа иԥылааит. Мап анакәхагьы, иҟало шәасҳәахьеит, сара сыламыс цкьоуп уажәшьҭа, жәларак рыгәнаҳа шәара аҩыԥьа шәыхәда иқәлоит!

– Мшәан, уаб дызшьыз асулҭанцәа ракәымзи, уажәы ухы рыхҭнутҵоит, ари шԥаҟалеи? – неиҽаскит сара.

– Ажәытәра иагаз зҳартытрызеи? Абзиаразы! Ҳаиқәшәара аҵыхәа ԥҵәоит абра! – иҳәан, ҳҩыԥьагь ҳааныжьны, иԥҳәыс дызлацаз ашә аартны дындәылтцит.

Иҟаҳҵахуази, ҳхынҳәит ҳаргьы, амҙырха ҳҭытцны хара ҳнаскьаанҙагьы, ахырзаман иҳаҳаз ҳаихәлагәаны ҳаман, ажәак ҳзеибымҳәеит.

– Ари бзиарақә иҭиуамызт иаҳҭынра, иудыруазеи, алаҳәақәа еицкыруеит ҳәа, апашьа ԥсымҭәи иареи ԥьара иазааибаганы ҳара ҳарҭиизар? – раԥхьа аҭынчра ааилеигеит Таҳир.

– Зыжәлар ирыдҟьаз днызкыло ҳәа имоузеи! – саацәажәеит саргьы, сыԥсы еихәлахо.

– Ахырзаман иҳаҳаз зегьы ирылаҳҵарым, зда ҳамам аҟәыҷақәа аалԥхьаны ҳрацәажәап зны, – иҳәеит Таҳир, дышнеиуаз даатгыланы.

– Сгәы иҭуҳәааит, абри акәын саргьы сзызхәыцуаз!

– Акылԥшкылҙырҩцәа усгьы ишаҟьо иҳалоуп, ҳаизарҭа абеиҷьхари? – дҵааит иара.

– Аҭаҳмада Дауҭ, иаргьы ҟәыҷара игым, иудыруеит, иҩнгьы ԥхьакырҵак аҩы игылоуп.

– Ишьахәуп! – дақәшаҳатҳеит Таҳир.

Аизарахь адырра захҭашаз рыҙбахә неибыҳәаны ҳнеиԥыртцит.

ҲАХӘРАҚӘА ЕИҬАХТИТ

Дад Шәарах, иудыруоу, уара, аԥҳәыси агәыртцҟәылгәалашәареи злеиԥшым? Уҽаԥшылара злазбо, иуздыруам! Ус анакәха, да, уаасзыҙырԥишь! Аԥҳәыс дыгәрагамхар ҟалоит данқәыԥшу, данҽоу. Агәыртцҟәылгәалашәара акәзар, уи – уамажә анахытцлак! Изхысҳәааз умбои, дад саншьа бзиахә, ани сгәалашәара мыжда храҙагахеит, инкылкәкәаны ицаз азыҳәан гәыбҕан суҭарым усгьы!

Мыстафа Қьамал аԥашьара мап анацәикыз ашықәсан, абамба ҽаԥра бзианы иҟалеит, ҳцьабаапсa ҳауеит ҳәа ажәлар гәырҕьон, аха иааҳакәыршан аибашьрақәа ицоз ирыхҟьаны, аԥьармыкьақәа рахь амԥа кын, ажәлар рыҭитә уахь ирызнагомызт. Итцысит абжьахәаахәҭцәа, ишаҟьо ақыҭақәа ирылан, имариаҙаны иаархәон абамба, наҟ ибжьыганы хәдула ирҭиуан. Ажәлар рыбла шаапшуаз ишыржьоз рбон, аха иашшыр, иабашшуаз, Хәсеин-ефенди дара абжьахәаахәҭцәа дрылахәын, амухтар иакәын, ицәа дазымкуа дҭытцит. Ашәахтә иара ишиҭахыз иҳареикуан, илаирҟәуан. Знык изшәахьазгьы ԥынтә идиршәон, аргамаду ажәлар рцәа рхихуан.

Стампыл итәаз аиҳабыра аублаа ҳусқәа раха рызҭодаз, дара рхы ахьыргарыз рыздыруамызт. Уа, изларҳәоз ала, англызцәа, афранцызцәа уҳәа атәыла рымпытцархаларц иҙхытцыз, рнапы данԥшылон асулҭан, урҭ ирҭоз ацхыраара ада ихала мычхарак имамызт. Егьирахь атәыла азбжарак, Мыстафа Қьамал иԥызцәеи иареи аԥсадгьыл ахақәитразы ақәԥара иаҷын. Анахь, асулҭан идгылаԥцәеи

иареи, арахь – атәыла ахақәитраз иқәпоз Қьамал-пашьа, – иумаҳахьеи ҩ-хык зхагылоу ахәамц – усшәа акәын ишықаз еилагьежьуаз, еилахынҳәуаз атәыла. Иара Қьамал ихата дыкнаҳан ашьра иқәитцахьан асултан, аха хатцарыла ажәлар дырпызон. Мыстафа Қьамал иҩызцәеи иареи ҟәаҟәаса иташәтц ҳәа асултан уахь идәықәитцоз асқьар, апашьа иахь ииасуан. Ааи, усҟан Стампылгьы тынчмызт: ана-ара аҩнқәа амца рыцралон, иҧжәон ашәақьхәшәы тцәахыртақәа, Галатц-цҳа азааигәара ибылуан арматәа зхызгаз аҕбақәа, иара асултан итәарта Илдыз-Киоск ҳәа иахьашьтаз лассы-лассы иҟалон аиҧахысрақәа…

Арахь, уахашаанза атыпантәи аҽцәа заптиеқәа шаҟьо ҳқыта иалан, амра анынташәа иаркны иҳалгаз агәарабжьара анылара ҟаломызт. Урт иаарбалак ҟартцон, арахә рпыхьашәар иаҩсуамызт, ишьны ирфауан, аҳәсақәеи азҕабцәеи ирышьтапшуан, иаарпыхьашәар – ирақәпон аҟынтә, урт шәаны ҽынлатцәҟьа адәы изықәломызт.

Урт гәаҟрас ишҳамаз, афранцыз архәтакгьы ҳқыта иацәыхарамкәа иаадыргылт. Ажәакала, ҳара инхоз ауааҧсыра ҳатцкыс асолдатцәа еиҳазар ҟаларын, убарт зегь рныҟәгара ҳара ҳахәда ианықәла, уара уазхәыц нас ҳазтагылаз агәаҟра зеиҧшрахарыз!

Убри еиҧш аамта баапс азы, зынза башазак иахҟьаны, аублаақәа хыла-гәыла иааилазтцашаз хтыск ҟалеит. Хы-жәлак иреиуаз, макьана зхагамта иқәыз хҩык ачкәынцәа, шәшьырак итцатәаны анард ишасуаз, ҩыцьа ргәы ааибагеит. Ажәа баапсқәа шынеимырда-ааимырдоз, руазәк тачкәымла дыкшеит. Уи заахаз даақәгьежьын, иҩыза диҽаст, ашьа ҩеиҽашәит, лассаамта иааинымтцуа ашәахстагьы иҙамҩа иаанхалт. Ари аидыслара атцыхәа цәгьахеит, иартцысит хы-жәлантәык рыбжьара аиҕара. Ирхәыз Наҕәацәаа дреиуан, урт хатцак дрылыршьаазшәа,

рхы иаҟәыртцеит. Ҳшьа ҳамукәаны, адамыҩ ҳныззала быстафашьа ҳамам ҳәа, иԥаԥашькны иаакәгылт. – Ҳаҵкәын ус аӡәы иҿы иаагылоз иакәмызт, хымԥада, икшаз ацхыраաо диман!» – рҳәан, ахѡыктәигьы ҭас дрыԥхьаӡеит. Уи заҳаз Ҭандариԥацәа: «Агәара ахьылаҟәу ихытцуеит» ҳәа, ҳара ҳакәызма зхытцырҭа лаҟәны ижәбаз!» – рҳәан, иаразнак абԥьарла рҿеибырҭеит.

Икшаз Чызмаа дреиуан, урҭ акыргьы рылшон, ахамаԥагьарагьы рыгмызт, аус ацәгьарахь ахы шархоз ангәарҭа, аинаалара иашьҭамлакәа, иааицәажәан, рыҵкәын Ферҳат дылбжьыганы, шьаруалаа рахь днаганы Хәсеин-ефенди димардеит. Уи, аублаақәа рыцәгьарак иаҳар, игәы ацхарпа ыкәнатцон, дацԥыҳәаны Ферҳат дидикылт, днаганы Али Ҳазреҭ-ԥашьа имал зыхьчоз аҟарулцәа днарылеитцеит. Деиқәных, абԥьарла деибитеит, ҽаапкык итцакәашо днақәиртәеит. Урҭ аҟарулцәа, иара Хәсеин-ефенди иеиԥш, иабрагьцәан, қәылаѡцәан, уаѡжьыфацәан, ауаѡы ишьра кәҵышьк ашьра ирзаѡызан. «Башибузук» ҳәа изышьҭаз иреиԥшын.

Наҩәацәаарымацараракәым,аублаақәазегьыҳзыngьы дыхәҭәықәхганы даахаҳкашәеит Ферҳат: шьаруалаа рабрагьцәа иман лассы-лассы Қарыԥьы-Овасы дақәлаларын, ҳарахәқәа дрызгаган, нас убри аҟынӡагьы ихы неигеит, акәытцәкьа кәыттцара итаижьуамызт. Наҩәацәаа зынӡак иахымтцыр ԥсыхәа амамкәа ианаатагыла, егьырҭ ҳгәылацәа ԥьамҳасараа рахь рхы кыдыртцеит. Иааиԥхьан, дыѡнардеит урҭ рпыза Ԥьауад-беи. Арахәҭиаа иртеит, иматцура иадгылт: иаргьы даалаган, абԥьарла еиқәиршәеит, сара сахьыҟоу акы шәацәымшәан ҳәа ргәы ирҩәҩәеит.

Ишубо, дад Шәарах, акәиц хәычы, ауаѡа баапсымзи, амца ду ахылтцит. Изырцәодаз, уи аԥша иасуаз иара иаҿаҭәҳәон, иаҳагьы еибанаркуан…

* * *

Дауҭ иԥны еиқәшәаран иҟаз аҳәгьы дагымкәа ҳаизаны ҳаштәаз, дук мыртцыкәа ҳаззыԥшыз Таҳиргьы дҳахьӡеит. Уи ицын ԥыцьа аублаа рԥарцәа еиқәных, иаргьы абцьар имаҳазаргьы адәныҟа иузидбаломызт.

– Абзиара зԥеиԥшхаша аублаа жәлар рҭарнакцәа, рацәак ара ҳаидхаларгьы сҭахым, – иаразнак ацәажәара дналагеит Таҳир. – Ҳазҭагылоу аамҭа зеиԥшроу жәбоит, ҳхы зқәаҳкрызеи? Али Ҳазреҭ-ԥашьа иҳәатәы хаҵаны абцьар шьҭаҳхрыма, ашьа азкаҳҭәарыма аилаҳара иаҧу асултан имчра? Ижәдыруазааит, афранцызцәеи англызцәеи иҳҵыргаз рырмчқәа ракәымзар, аҭырқә жәлар ираҳар, арсҟаамҭагьы дзааиуамызт Сҭампылтәи аҳәынҭқар. Ҳаибашьуазаргьы, ҳзеибашьуада? Змилаҭ зинқәа ирзыцәԥо ҳашьцәа аерманцәеи ақәырдқәеи ҳрабашьрыма? Ҭырқәтәыла ԥытцәтцәа-ԥытцәтцәа изымҟәытцазхало амҭцарсыԥцәа ҳрыдгыланы зтәыла аха-қәиҭраз иқәԥо ажәлар ҳрабашьрыма? Ишәҳәа, урҭ ҳашьцәа ракәҳами?

– Ҳазреҭ-ԥашьа ҳара ҳақәцаны Осман-Кои импытцеихаларц дашьҭоуп рҳәоит, ҵабыргума, дад Таҳир?

– Ҳара ҳадгьыл хәаԥса иазиуазеи, аужәрақәа зегь аанкылан имоуп! – ибжьы аагеит ҳашьҭахьҟа итәаз аҳәы.

– Ииашоуп, аԥашьа дыдгьылдам, – иҳәеит Таҳир, – аха иҭахуп иужәрақәа зегьы бамбалаҵарҭаны иаанижьырц, Осман-Кои афабрика иргыларц, арахь аихамԥа аагарагьы мариоуп. Аԥашьа гызмал хара дыԥшуеит. Асултан данеиқәха: «Аублаақәа уахгара иашьҭаз ирыдгылеит, убри азы рыдгьыл иахыҵцеит!» – иҳәап.

– Нас, ишԥаԥсыхәоу, дад Таҳир? – иааиларԥсеит азҵаарақәа.

– Ааигәа Зауԥан Золаки сареи дҳаԥхьан Мансоу дҳацәажәеит. Абар, нас, уи иажәақәа: «Аублаа зхылаҳәоу уарбанзаалакгьы ухы уамеигʒан! Иахьа дшәықәгәыԥны шәсыдгыл ҳәа ажәа шәнитцоит ашәарԥа итагылоу асултан. Цьоукы шәеиларымгааит, Тырқәтәылан есқьынгьы даман асултан, аринахысгьы султанда иҟалаʒом, иахьа иара изыҳәан шәҽеаԥсашәтәыр, уатцәы уи ихарҳага дуны ишәԥылоит! Шәымсылман гәтылсахаразы, уажәшьта иаамтоуп шәыжәлақәа шәхыхрагьы…».

Абарԥ ажәақәа рышьтахь, Таҳир илахь иақәпсаз ашла зхыѡлахьаз ихахәыжәпа инапала аѡада иѡыԥхьаҳәан, ашьшьыҳәа иҽеиқәыԥсаны днатәеит.

Ибаѡқәа аҽҽа рылго, деихеигәо дѡагылеит Сиԥ.

– Иҟаҳамтцац иҟоузеи ҳарԥ аублаақәа асултанцәа рзыҳәа? Урԥ ирызкаҳтәахьоу ашьа цьарак еизыкәкәар, аԥба зырʒсо мшынхар ҟаларын. Заҟацьара икаԥсоузеи ҳарԥарцәа рыбаѡқәа. Аха арахь уаас ҳаԥхьаʒам, ҳзиндоуп, ҳаиқәылашьца ҳшыҟаз ҳаанхеит. Уаѡы изеилкаауагьы иҟам ҳажәла ахыхра заҭаххаз! Иара Мансоу ижәла усгьы ихиххьеит, ицәалаʒуазеи? Мап, дад, ҳажәла шаҳҳу ҳаԥсыр еиҳа еиԥъуп, аʒәы игәаԥхоит ҳәа ҳҽеаҳтиир атцкыс!

– Уажәымтә бзиахааит, хшыѡла уцәажәеит, зегь ҳгәы иҭаз туҳәааит, абцьар ҳзышьтыхуам, икаҭәаша ашьагьы ҳалам, ҳшьа зегьы ҭыржәаахьеит! Ҳажәлагьы уаѡы иԥырхагам! – еиқәшаҳаҭны иаагеит абжьқәа.

– Ибзиоуп аха, ҳаамсҭа Мансоу, ианацьалбеит, аублаақәа ҳами дызлытцыз, ҳааизганы дааҳацәажәар, иҳәатәы хаҳцозаргьы издыруамызт, – даацәажәеит злабашьа зԥышьтцаргәаны итәаз, зыѡны ҳаҟаз аԥшәма Дауҭ.

– Мансоу иҷкәынра Францызтәыла ихигахьеит, –даацәажәеит Таҳир, – иԥшәмагьы дыфранцыз ҭыпҳауп. Уи атәылаҷы анхара ҟаитцахьеит, уаҟатәи

абанккәа рҽы ишьҭеитцахьеит ихшарагьы иаргьы рыпсы ҭаанатцы ирызхаша аԥара. Араҟа ицәгьарахаргьы, ицәалазуазеи, уахь ихы ирхоит!

– Анкьа ахьы-аамсҭа ҳәа ҳзышьҭаз, гәыпҳәыхшла иаҳаазоз ҳапхьагылацәа ртцыхәтәа абакылси уҳәарауазеи! – даақәыпсычҳаит Сит, ѡ-напыкла ихы кны дахьтәаз.

– Уи, зхы ада хы зҭахым, ҳара дҳахәартам!

– Ашәахтәгьы ашәара ҳаҟәытцуеит, иматц аурагьы мап ацәаҳкуеит!

– Мансоу шәидхалацәеит, изыжәуазеи, цьаҳаным итыпхеит, уи иҟны ҳаҟоума, ҳапхьа ахтцәара шьҭазар! Адунеи аҿы ҳамцхәхама аублаақәа? Нцәак иеипш ҳухәапшуеит, дад Таҳир, нас иҳауҳәозеи?

Итынчрахеит, зегьы Таҳир изызырѡырц ртахын, аха уи иаразнак даламгеит, итааза иакыз ацәымза дахәапшуа дтәан ҳамҭакы.

– Азин сышәтозар, уахатцәкьа мѡак сыкәларц стахуп, – ҿааитит иара.

– Иаба, дад Таҳир? – инақәырццакны дтцаait Сит…

– Срымбар, дабацеи ҳәа ишәазтцаашт. «Стампылҟа аиҳабыра рахь деитацеит ашшра», – ҳаҭацәа рыблахкыгас абри еипш ажәабжь гәаратцатәуп!

– Дад, ара итәоу ухы еипш узыкәгәыгша роуп. Лакѡакра умыхьын, угәы итоу цәырга.

– Шәақәшаҳатзар, наҟ-ааҟ ѡ-рык еибашьуа рҳәаа схытцны Анкаранза сцарц стахуп. Уаатәи Мыстафа Қьамал дызхагылоу аиҳабыра ҿыци уажәтәи Урыстәылеи ааигәа аиѡызаратә еиқәшаҳатра анрыбжьартца ашьҭахь, Анкара дааит Урыстәылатәи аиҳабыра рхатарнак. Сиқәшәарц, сиацәажәарц стахуп.

– Иауҳәагәышьозеи, насгьы акыр даматәоума уи ауаѡ иахьа ҳазҭашәаз арыцхара? – иаагеит абжьқәа.

– Уи иасҳәоит: «Иахыжәгаз аҳәынтқар ир ҳажәимтцар, аублаақәа ҳапсадгьыл нҳажьуамызт, уи ҳара

ҳаиԥш Урыстәылантәи аԥьажәларгьы драҕан. Гәыкала ҳаигәырҕьоит шәхы шәахьақәиҭхаз. Ҳаичзырчоз дыҟам, иахьа шәареи ҳареи ҳаишьцәоуп. Аха аублаақәа ҳҟьалаԥалаха адунеи ҳанхалеит. Иахьа зынӡак амҟалатә ҳзыҟалеит, шәҳацхраа, ҳаԥсадгьыл ахь ҳхынҳәырц ҳҭахуп!».

Иӡыѡӡа ииашхеит ҳзыѡнатәаз ауада. Ишымгәыгӡоз ираҳаз ажәа, хьанҭарак нарыҟәҳазшәа иахәаҽеит. Зшыҟәсан Самсун иҳзыҵыз иааркны, аублаақәа рыгәҭа иаақәымгылаӡацызт аԥсадгьыл ахь ахынҳәра аус. Аԥсы дгылан даар аиҳа, уи аҳәгьы дақәгәыгуамызт, мчылаҵәҟьа ргәы иҭаршьхьан. Ҭоуп, ирхашҭны иҟамызт рыԥсадгьыл, ицәазар, рыԥхыӡ иалан, ицәажәозар, ражәа иацын, ан леиԥш игәхьааргон, аха ҳабжеиҳараѡык Ҭырқәтәылан ииз, иааӡаз ракәын, урҭ ирцәыуадаѡын, рабацәа Аублаатәылаз ирҳәоз рхаҽы аагара.

Макьана иҭынчроуп, зегь шанханы иԥшуп.

– Иҟалазеи, мшәан, исҳәаз аҳәгьы шәыбжьы ақәшәыргом! – иааҳалаѡит ѡаԥхьа Таҳир ибжьы.

– Ее, дад Таҳир, ишәцәыԥсхьоу зегьы гылан ииаит ҳәа ҳауҳәозар иаѡызахеит, убасҟак иаҳцәыуадаѡхеит иҳабжьугаз алацәажәара! – раԥхьаӡа ибжьы аарлаҳәа иаатикааит Сиҭ.

– Урыстәыла аҳәынҭқар дыҟам, аԥьажәлар рхы иақәиҭхеит ҳәа уцәажәоит, уи ҳаигәырҕьоит, аха уа иҟатцәҟьоу аиаша еилкааны иҳаздыруам, иҟалап Аублаатәыла ауаа ндырхахьазар, насгьы ҳара ҳдин хазуп, иҟоумашь уа аԥьаамақәа?

– Аԥьаамақәа акыр иҳахәарҭазар, ара аҟара ԥьаргьы иҟаӡам! – ибжьы нытцакшәа даацәажәеит ар рыматәа ѡаза зшәыз арԥыс.

– Абра дҳалагылоуп аублаақәа иҳаиуоу, мызкы аҟарагьы ҭуам Урыстәылантәи дхынҳәижьҭеи. Иара ихала ишәеиҳәааит ибла иабаз. Омар, ууаскьа арахь, ари дышәзымдыри, Дашьан Мыса-иԥа?

Омар, Таҳир ицыԥналаԛәаз арԥарцәа руаҙәк иакәын, кьаҷк, пылтыҟсак, еиԛәакы, иҟантәруазқәа цырцыруа игәышԥы ихдан, иарҕьарахь атра цәышҙа атапанча иҟәнын, иныҟәашьа, инапқәа рылагаԥагашьа рыла, акыраамҭа арра дшыҟаз ԥашьомызт.

– Сара сызлаз архәҭа Кавказ афронт аҷы ианыртҟәа, уахь саанхеит... Снанагеит Аԥсны, иара убра сшыҟаз ауп азакәан ҷыцгьы шышьаԛәгылаз. Аитаҳәара сылшом аԥьажәлар уа ирымоу агәырҕьара! Амал змаз ауаа рмазара жәлары зегьы ирзеиԥшыртәит, аамстцәа рыдгьыл шаны анхацәа ирыртеит, иахьабалак аартра иаҷын хатәыбызшәала амеқьтебқәа, хәыдаԥсада ауаа ахьрыдыркыло ахәшәтәыртақәа. Аԥсуаа ироуеит акралра. Аиҳабыра хадас иамоугьы даԥсыуоуп, анхацәа дрылтцит. Атцыхәтәан, атҟәацәа арахь ҳандыргьежьуаз, Аҟәа ауп аҕба ҳахьталаз. Аԥсуаа, сшаублааз анырдыр, «Шәыжәла зынҙак ианыҙааҙеит Кавказ, ара уҟаз, иахьуҭаху анхарҭа уаҳҭоит!» ҳәа даара исыдгьежьылеит. Аха, ижәдыруеит, саби сани сыда дрымамызт, зымч зшәахьаз цьоукы ракәын даргьы, ирыцҳашьан амҩа сыкәлеит. Изларгәаҕьызеи ҳабацәа насыԥдақәа уи еиԥш атәыла ааныжьра? Цьанаҭ ҳәа акрыҟазар уа иҟан, даҷеа цьанатк изашьталазеи?! Жәларак рхатарнакцәа, шәыххь згеит, хәтаала сара абраҟа, хәдацәаҟынҙа ахьы сыладыртәозаргьы, ара саагылом, уахь схынҳәуеит!

Исаҳауаз зегьы сдыргәырҕьеит саргьы, аха уи ацәыргара сылшом, акы сышьтарҕәгәаны сакуп... Иҟалап сгәырҕьацәазаргьы.

Таҳир, ҳиԥхьаҙошәа дҳалаԥшуа, иҙарақәа кны дышҳалагылаз, ашьшьыхәа деитаналагеит. Уи ибозар акәхарын зегь ҳагәқәа рҷы аԥырԥырҳәа иаакәлаз агәыҕра мцабз.

– Атаҳмадцәа, атакәажәцәа, аҳәса, ахацәа, ахәыҷқәа... цәгьара згәы итам жәларак, азәк иеиԥш ҷык

еицҭацәажәаны амҩа иқәлоит рыԥсадгьыл ахь. Дызуҫтада зыҩныҟа ихынхәуа амҩа изымҭо? Иазхоуп, дадраа, ҳахьынӡаржьаз, ҳахьынӡагәаҟыз, ҳахьынӡанҭәаз!

Абас зегь ҳаибганы зныкгьы аусуцәеи анхацәеи рҳәынҭқарра аҳәааҩынӡа ҳаԥсы ҳазнагагәышьар, аҳәынҭқар – ашьҩы иааимырбыз, асулҭангьы иижьаз аублаақәа, рыҩныҟа иаауеит ҳәа амҩа ҳарымҭар залшом! Абас жәларак зегь ҳаибарҳәага ҳаԥсадгьыл ссир Аублаатәыла ҳналалоит. Игәырҧьатцәа иаҳԥылоит иаргьы!

Агәырқьхәа ҳеынкажьны игәыдаҳкылоит ҳабацәа рыбаҩ змадоу ҳадгьыл. «Ҳаҭоумҭан, уара абас аамҭала уахьгәыгәҭаҳажьыз, узыԥсаз дырны ҳхынхәит, иҳагымхаша!» ҳәа ажәа гәлымҭәахқәа ҳәо, еиҭагәыдаҳкылоит. Зыԥсадгьыл збахәыда блала изымбацыз, иаршанхап: агәгәаҳәа еилатәоит ишәахԥсараха арҩашқәа, ибзарыбзаруеит абнара…

«Шәааскьала, дадраа, сасцәатцас шәхы шәымԥхьазан, шәаԥшәымацәоуп, ари адгьыл шәара ишәтәуп!» – абас аҧарацәа шәрабжьахуеит шәарҭ аҭаҳмадцәа. Нас ҳаԥхьа шәгыланы, жәлеибаркырала аублаақәа шаны рынхарҭақәа дшәырбоит.

Иуаҳахуеит иахьабалак ацәажәабжьқәа: «Уара, дад, абри иубо аԥацхажә, акгьы зқәымыз уабацәа рыҩныжә ауп, анҭ абнара иагаз атцәахаҳақәагьы дара еиҭарҳаит… Уқәгьацааит, унеины уахыл!», «Уарах, дад, абра акәын иахьықәынхоз уабацәа, аамҭа рызхымгеит, иқәзаахьазаап рыҩнқәа, аха имызит, убама, урҭ рхәыштаара, уахәаԥш, абар ахчныза, абар алҩақ зыхьтатоу ахаҳәқәа. Абратцәкьа иргыл, дад, аԥацха, агәгәаҳәа еитеиқәтца ицәахьаз уабацәа рхәыштаара!» Абас аҙәаҙәала иааныркылоит рабацәа инрыжьыз амзырхақәа. Дук мыртцыкәа анаара унарықәпшуеит аҩнқәа рхыбраҟәа, еишьылза ажәҩан цқьа иналалоит аублаақәа рылҩатцә, игоит

ахухуҳәа алашбыжьқәа, акисиҳәа еиларԥсоит арбагьқәа…

Ашәышәбжьы аҭыԥаны, акаѡҳәа Аублаатәыла иныкәѡуеит, араҟа иаҳхаштхьаз, аха уаҟа аҳаҷаҳәа иаҳгәалашәаз ахацәа рашәақәа!.. Усҟан дыдрак еиԥш зегьы иараҳауеит «О-о-ҳ, гәышьа!» ҳәа Аублаатәыла агәыраҳаҭбжьы!.. Ишәаҳауама, сашьцәа, ари ԥхызым, иҟалаша усуп ҳара ҳхацәахар!..

Абарҭ ажәақәа иҳәеит Таҳир убасҟак дацраланы, убасҟак игәыҷкааганы, амула бзиагьы убас аҟәырҏкан дзаԥхьарымызт, аныҳәаѡ ԥшаахгьы убасҟак еиламырсҳакәа дызныҳәарымызт. Уажәраанӡа еихәлагәан иҟаз аҭынчрагьы аҵыхәа ԥтцәеит.

– Дад, абыржәытцәкьа ҳабацәа рымӡырха снеиѡеиуа сықәгылан! – даагьызы-ғызит Сиҭ.

– О, анаџьалбеит, сара исымоу зегь нтцәахьеит, убарҭ зегь ѡагылан ашә илеибагәон, арахь иѡналарц! – изымчҳакәа, даақутцәыуеит Ҭаҭласҭан, иуапцәа хылпа раҵцәаны илағырӡқәа аларыцкьауа.

– Араҟа ауп сахьиз сара… Аублаатәыла абазбагәышьахьоу, аха, Таҳир, уара уанцәажәоз, тәыла ссирк салаԥшуан, саб гәышьа иихәалоз ашәагьы слымҳа иҵаѡуан… – нацитцеит иблақәа ҭытцны ицо, арԥыс еихатыр игылаз.

Сара акы сырѡашьны саман, амшын иалаҳаз иеиԥш смадаҕьмадашәон салтцырц, аха исылшомызт.

– Ҳахәраҟәа хтит ѡаԥхьа, издыруада зынӡа иҕьаӡарц акәзаргьы! – даацәажәеит аҭаҳмада Даут. – Аха, еиҕьу-еицәоу ҳәа алаԥшра ҳамамзар, ҳаԥсадгьыл ахь ҳхы ҳархароуп. Уара узқәылаз умѡа нагӡа, дад Таҳир! Еибашьроуп… еилаѡеиласроуп… угәуҽеаныз, амарцьа! Арахь ҳара ҳажәлар ҳрызтцаап, ирҳәо ҳазыӡырѡып, ираҳҳәаша, анцәа иҟнытә, уажәшьҭа иаадыруеит!

Даут иқәшаҳаҭхеит аизара иалахәыз зегьы…

Таҳир иҩызцәеи иареи иара убратцәкьа инаҳалтцны рымҩа иныкәлеит.

Ауха мзатахамтан, илашьцан, атцхгьы агәы инахысхьан. Сити сареи ҳабжьы нытцакны ҳаицәажәо, аҙә даҳҷаҳар ҳәа ҳшәаны, мҩахәастала аҩныка амҩа ҳакәын. Аизарахь ҳанаауаз аарлаҳәа игәагәоз атаҳмада, уажәы, анкьа итәымта дантагылаз еипш, аҕьараҳәа сапхьа дгыланы днеиуан. Амҩа ҳаныкәызгьы, аҩны ҳанаагьы, икьакьаҙа иаашаанҙа зыҙбахә ҳамаҙаз Аублаатәыла акәын. Иаҳгәалаҳаршәон атыпхьыҙкәа, арҩашкәа, аҙиаскәа, аҙыхькәа, ашьхакәа, апстакәа. Ҳалацәажәон, знык ҳапсы ҳаманы уи адгьыл ҳзыкәнагалагәышьар, ҳнапы зҳаркышаз…

Ҳабаҩкәа Қарынць-Овасы акаршәраҷы икан умҳәозар, ҳапсқәа Аублаатәылака ицахьан…

* * *

Уахык Татласган иҩны еизаагеит еиҕаз ахжәлантәык рхатарнакцәа. Цоуп, уи аизара Таҳир дакәымшәеит, дахьцаз дыхнымҳәыцызт.

Аизара апшьызгаз апханагьлацәа рахьтә атаҳмада Татласган даакәгылеит:

– Шәарт ахжәлантәыкгьы, нацьнатә аахыс еиуацәаз, еибатахыз шәакәын, ҷкәынцәакәак шыхәмаруаз шьак рылибахит ҳәа, абранҙа шәхы намгҙакәа, шәнибакылар шәылшон, аха иҳаҩсыз артытра ҳалагарым, аублаа жәлар рыхьҙала сшәыҳәоит, ҳтагылазаашьакәагьы зеипшроу жәбоит, уахарнахыс аиҕара атцыхәа цышәтцәа, шәеинаал, шәгәыдибакыл-шәхыдибакыл!..

Ашьа здыз, аиҕара ахы зыртцысыз Наҕәацәаа апхьа ацәажәара дара иртәын, реиҳабы Дацман дҩагылан, усгьы ҷааитит:

– Апханагьлацәа, шәыххь згеит, шәарт шәаҳатыр ҳазпымҷеит акәымзар, ҳарт Наҕәацәаа цьара ҳабла ҳазцәырго ҳаҡаҙам, Чызмааи Цандарааи еидгыланы иҳалахәмарит ишыртахыз, иаҳхыччеит иахьын-

ҙарылшоз! Лыԥсаак даҳмоузаргьы, ҳшьа каҭәеит, иҳахшаз иреиҧьыз арԥыск ашәахсҭа иныззала адәы дыԛәуп. Ма ҳахҭәап, ма ҳанхап, аха зхызкәачрахаз ихы иҳардырроуп, уаҳа нышәашьа ҳамам!

Дацман дгәааны игәы еиԥәыччо, уажәымзар-уажәы иабԥьар ааҭыхны атԥықьхәа дхысып уҳәартә акәын дышцәажәоз.

– Дацман, ухҳь згеит, – ҿааиҭит Сиҭ дѡагылан. – Ишәыхьзеи, уара, аублаақәа апсреи анхареи ҳашрыбжьагылоу згәашәымҭозеи? Ар еибашьуан, Ҳабыць дцәаҕәон ҳәа, амаҷ еимакны ҳнибартцәоит, уатцә иаҳԥеиԥшу ҳазхәыцҙом!

– Уатцәы иԥсуа дсыздыруам, иахьазы Наҕәацәаа ҳаԥсуп! – аҭак ƀаитцеит Дацман, Сиҭ иажәа ахы ахьцоз зынҙак дазымхәыцкәан.

Ашьҭахь, дарбан сгәалашәом, Цандараа иреиуаз ҭаҳмада хынҷыгәыгәк, илабашьа иԥышьҭаргәаны дѡагылеит, араƀа итәаз зегьы дагәацәазшәа датцаҳәҳәаны ҿааиҭит:

– Ажәлар, абзиара шәыԛәзааит. Ҳара Цандараа, харада ахара зду ҳакәхеит. Ѡыцьа еисын, аҙәы ашьа илтцит, аха ҳара ҳаҷкәын дзыхƀазеи? Уи дрыбжьагыламзар, издыруада, аѡыцьагьы еибгала изеиԥырымҭыргьы ƀаларын. Закәызеи, Наҕәацәаа, шәыххь згеит, аҽеы иазымиааиз акәадыр дасуан ҳәа, иарбан ҳара ҳзыхҭашәкыз, акыр шәылшозар, абан шәаҕацәа еиԥхыƀкәƀәа иахьтәоу!

Ари еиԥш атцәы алатцан ацәажәара аууҳәа иааиланатцеит Наҕәацәаа, арԥарцәақәакгьы рƀамақәа ирыхеит, иҳаибарбап ҳәагьы еиԛәмақарт, аха ажәлар еиурмыжьит. «Еиҕьу ƀаҳҭоит ҳәа ҳшашьҭаз еицәоу ахь икылсит», – аасгәахәит сара, еизытƀьаз еиƀәкуа сахьрыбжьагылаз. Уажәшьҭа уаѡы ибартә иҟан аинаалара акгьы шалымҭуаз.

Дѡагылеит Чызмаа Рашьыҭ, уи Хәсеин-ефенди дыѡнеидеижьҭеи мшыбзиа аҳәаратцәƀьа илымшо

дԥагьахан дыҟан, ҽыла аныҟәарагьы иатәамшьакәа, аамстцәа реиԥш агәыжь ааихәеит, мци-тцабырги неиқәырҽаҽеан, идгьыл аҳәаақәагьы кыр инаскьеигахьан.

– Аԥханагьлацәа, шәыххь згеит! Ҳаҷкәын ихарамкәа аус дақәшәеит, иԥсы данақәԥш, ихы аиқәырхаразы аҳәызба иҟьеит, еитасҳәахуеит, ихы аиқәырхаразы. Аха уи аҳәгьы деиҩырҳа дкаимыжьит, баша дитцкәеит, шьа кәармак иааилтцыз ҳақәҳран ҳаҟазаап ҳшыжәлантәу зегьы! Ҳаҷкәын ҳауа бзиа Хәсеин-ефенди иҟны аматцура далоуп, аҳәгьы дихарам. Ҳара ҳҽеаҳтцәахуам, ҳабналом, ҳазшьуагьы даабарц ҳтахуп уажәшьта!

Абас, Чызмаа Рашьыт аҽеыр-ҽырҳәа агаз амца лалеитәеит! Аҳәы акы иҳәо, акы иаҳауа изыҟамлеит, еилаҩынтрахеит, аха иааулакгьы еижәымтцакәа иаҳҟажеит. Ажәланытәқәа уажәшьта рҽеидкыланы, хазы-хазы ақәтцра иналагахьан, ара жәпаҩык еизаны ишыҟаз раҳазар акәхап, фицарк хыс дызмаз ақыта заптиецәа, ҳмухтаргьы днарылатцаны, ҽырххыла иааҳадгылт.

– Шәааскьа арахь! Закәызеи, шәеилытцны шәгылоуп! – ҽааитит афицар, иабеидыруаз, идыруазаргьы, усс иабеимаз арт ахжәлантәык иреиуаз хазхазы рыҽшаны изгылаз.

– Шәааскьа, уара, шәдагәахама? – еитеиҳәеит иара, аха аҳәгьы итып дахымтцит, ҳара аԥханагьлацәа ҳнаскьан, иапхьа ҳаагылеит.

Афицар иҽеы аҕәра нақәыршәны, иҳарақәа кны ажәлар даарылаԥшит, шәабаҟаз, шәеизызгазеи иҳәарц итахызшәа, нас ибжьы ҩеитцихит:

– Зегь зымчу асултан адта иҟаитцаз амчала, ари аԥашьалыкь аҽеы иҟалеит умуми саферберлик![*]

[*]Умуми саферберлик – (тыркә.) зегь рзеиԥштә аррахь анаԥхьара, азеиԥштә мобилизациа.

Дычмазаԥны иарҭак иаҕроу ида, жәааи хынԥажәи жәабеи ашықәсқәа иаарыбжьанакыз ахацәа зегьы абцьар шьҭырхроуп! Арра иацәыбналаз дарбанзаалакгьы аԥсадгьыл зыԥсахыз аҙә иеиԥш иқәуп ашьра!

Ибжьы ҷахьаҙа, зны иихәаз азмырхакәа, деиҭашьтрақәлан еиҭеиҳәеит афицар. Иалгамҭаз, ибжьы хьырвыр иаҳагьы иԥҭигеит: «И-қәуп ашь-ра!».

Арҭ ахҭыгәлаанҙа ауу зыхгоз, иҳазмыршәыкьуаз, хыцьара рыҽшаны еиҕарыла еиҿаԥшуа игылаз ажәлар, ҟытԥсытк рыхәлымшәо, иҙыԥҙа иааилахеит.

– Абри акәын иҳагыз! – лоунытә даақәыпсычҳан, даағызы-ғызит аҭаҳмада Даурҭ. Иҟалап зегь ргәы иҭиҳәаазар уи, аха аҙәгьы илаҿимҭит, еихаԥс-еиҭаԥсы игылан...

Сиҭи Даурҭи аарлаҳәа игәагәо, иаалырҟьаны иаҳԥаҳалаз амитә иалацәажәо инеиуан... Урҭ срышьҭан саргьы, сгәы ҫтахәыцуа:

«Хы-жәлантәык зеиҕьаҭамыз рхаҭарнакцәа еицәажәон иахьа, аха дасу рхы мацара, рыжәла мацара, адәныҟа аҽараԥшра мацара акәҙан изызхәыцуаз, дызуҫтазаалак аҙәгьы ибарц иҭахымызт урҭ реиҕара, хама-хама реихара, цьоук ргәы иахәоит ҳәа рхы ацәгьа аҳәара, зҭагылазаашьа амалагьы ибаԥсыз аублаақәа раҙәыкра зынҙак ишаркәадоз. «Ҳара ҳтәы», «ҳажәлар рзеиԥш ус» аҭыԥан, «сара стәы», «сара сыжәла» мацара акәҙан рыххатәыс иҟаз.

Абриаҟара агәаҟра мԥа ианысыз ажәлар, знымзар-зны рцәаԥа иарҿиар акәҙамзи аидгылара зыԥсоу аилкаара? Ма уи гха-малырны иҟаҙазар аублаа игәы-иԥсаҿы? Иахьа дышԥаҳақәымшәеи Таҳир, уи зегь еилыффаҷа иҳаиҳәарын, иаҳзымзбаз аинаалагьы даҽеа мԥак иқәиҵара дыҟан, аха дааугарауазеи?

Абар уажәы ҳаԥхьа иаашьҭалеит ажәлар рҵеицәа зыхәлабгараны иҟоу аибашьра... Убриоума, нас,

жәлантәыла аиҭацәа еинзрааларан иҟоу? Диашагәышьоуп аҭаҳмада Дауҭ: убри акәын аублаақәа ирыгыз уажәы!»

* * *

Аҵх кыр инеихьан Заурҟан иажәабжьҳәара даналгоз. Ус баша ҳаицәажәо ҳаштәаз аҭаҳмада игәаламшәеит ажәак. «Мшәан, акәтаҕь ма даҽеак зныркьыло, ахәҵәы змоу... абҩалых... Ҳаи, афы асааит, схы ишпаҭыкәкәеи!» – дгәаҭеиуан иара.

– Адырган! – инеигәаласыршәеит сара.

– Ииашоуп, саҧхьа рахә уоухьеит, адырган! Аха аублаақәа ҳтәалагьы уи ахьӡ сгәалашәом, умбои, ма ажәа ԥшаахк акәында, ажәа баша! Ее, дад Шәарах, ари аҩнаҭаҽы, ма агәылара ҷьара уныдыххылаҩы урызҵаар, иааугәаладыршәап ҳәа уҟоу уи ажәа! Анышәынҭра ҷьара шьҭыбжьык ахылҵуа аиҳа, аублаа ажәак ҷьаргьы иуаҳараны иҟаҵам ара! – ирҵаулаҵан даақәыҧсычҳаит Заурҟан. Ҩ-напыкла ихы еимлагәа икны, кыраамҭа ҽымҵӡо дтәан.

Сара ҭынч сихәаԥшуан, уажәы, исҭахы-исҭахым, сазымхәыцыр амуа саатагылт ари аҩнаҭаҽы сара сзыхҭыгәлаз атрагедиа.

Заурҟани сареи ҳанеиқәшәа раҧхьатәи амшқәа раан, аублаа бызшәа ыӡыр ҟалоит, издыруа зынӡа имаҷӡахеит ҳәа иасҳәо саналагалак, ихеимҵошәа сирбон. Уи, анкьатәи иҧсадгьыл Аублаатәылаҽы ашьхақәа, аӡиасҟәа, абнақәа, абаажәқәа шыҟоу еиԥш, ихатәы бызшәагьы еиқәханы иҟоушәа агәра сиргон. Имасымкит, аха абри еиԥш ҵатцгәы змаӡамыз агәаанагара хаитцатцәкьома ҳәа иҵьасшьон.

Уаха еилкаахеит зегьы. Аҭаҳмада цынтҵәарах хьаҳәрада ицәыӡхьаз, дзызхьуаз, аҧсҭазаараҽы иҟатәкьоушәа ибаларц иҭахызаарын, иара изы уи гәыжьжьагазаарын, раҧхьаӡа иҩны саннеи ауха, аҧсцәа рчара исзиуз еиԥшызаарын...

Заурҟан Золак убри еиԥш аԥсҭазаара дҭанаргылеит, иҭахы-иҭахым, уаҳа цәцашьа имамкәа акырынтә иаԥхьа иааҟәгылон абызшәа апроблема. Зны, жәашықәсала, ихы мацара дацәажәон акәымзар, ихатәы бызшәа ахьимаҳауаз даԥырган. Иԥсадгьыл еиԥш, изааигәаз иуацәа-иҭахцәа реиԥш, игәхьааигон ибызшәагьы. Иагарааны, цьоук еицәажәо инаиаҩсыр, аублаа бызшәа рҳәоз цьшьа, илымҳа нарыдкыло дрышьҭалахьан. Ашьҭахь, ижәлар рахь даныхынҳәгьы, изгәамҭар ҟаломызт, дхәыҷаахыс иидыруаз, ахьхьаҳәа хатәы бызшәала дзацәажәоз, дыззыҙырҩуаз, иаҳа-иаҳа амаҷхара ишаҷыз, аҷар игылозгьы, бжаҩык аублаа бызшәа цкьа ишырзымҳәоз, цьоукыхгьы зынҙа ишырзымдыруаз…

Абас, иара аԥсҭазаара ахаҭа практика усны иҷаԥхьа иқәнаргылон абызшәа азҵаара, Заурҟан Золак дынхо-дынҵуа иԥсадгьыл аҷы дыҟазҭгьы, уи апроблема зынҙакгьы ихахьы имааиргьы ҟаларын.

Сара стәы хазуп, сара даҽеа аамҭак салиааит. Заурҟан Золак гәаҟрас имоу – сара сзы игәаҟрам. Иҟоуп схатәы бызшәала сзацәажәо сызлытцыз сыжәлар, иҟоуп схатәы литература, схатәы бызшәала аҵара рҵоит ашколқәа рҷы, аинститутқәа рҷы.

Аха сара сызгьы филологк иаҳасабала саԥхьа иқәгылоуп уи апроблема. Сара сзанаат – анаука-аилкаараҭә усура иадҳәалоуп иара. Жәлар рыԥсҭазаара иадҳәалоуп, уи иаҙбароуп иара. Ус акәымкәа, быззшәак цьара залымдарак ацрасзар, жәларыс уи зтәылазаалакгьы, сара сгәы снархьуеит, убриазы акәзоуп, амшын сышьҭахь иааныжьны, хара, тәым тәылак ахь сахо сзаазгьы…

Абас, цьара каршәрак аҵыхәан ҳаиқәшәеит ҩыцьа ахацәа, аҙәы – шәышықәса ирҭагылоу, егьи – ҩажәижәаба, дасу иара итәала дазхәыцуеит, иара итәалагьы хьаас имоуп абызшәа азҵаара.

ҲНЫХА ШЫЗЫЗ

Аамсҭа Мансоу имӡырхаҽы напҵшыхақә дсымбахьази, иаразнак дыздырит Али Ҳазреҭ-ҧашьа, дзықәтәаз иҽеиқәа ҳарак акәадырырҭа дахҟьар ҳәа дшәозшәа, атҵларкәыкә еиҧш дадпаҕылан. Аҽеыхәа иақәтәаны ивагылаз афранцыз еинрал еихыккаеитцыкка, ауаѡ фархь ихылпа абз ахьажь мтҵәыжәѡа еиҧш иҕрачкәынӡа дахьидубалоз, аҧашьа иаҳагьы дархәычуан… Урҭ рышҭахьҟа еиқҽеыжә игылан афицарцәа жәпаѡык.

Ҳмухтар, еилакь игылаз ажәлар даарылтын, дшәаҧырҳаҧуа аҽецәа днарҧылан, ихылпа ааихихын, илахь асаара инышьҭасуа дреихырхәеит. Аха уи зынӡакгьы дгәеиҭомызт аҧашьа, илаҧш абрахь игылаз аублаақәа иҳалаҟацан…

– Ҳаҭыр зқәу Қарынць-Овасы иаланхо аублаақәа! Шәҭоуба еилажәгазшәа, Аллаҳҭаала изаӡәу асулҭан ду шәидымгылошәа ажәабжь баапс игәарартцаз хастцом! Игәы шәасып ҳәа сыҟам дала-шьала шәара ишәгәакьоу, асулҭан иарҕьажәѡа Азнаур-ҧашьа! – ибжьы цәытцәӡа иааҳалаѡит. – Ҭырқәтәыла адунеизегьтәи аибашьраҽы, изыхҟьазаалакгьы, иара ишахәҭаз еиҧш изалымтцит. Уи рхы иархәаны, цьоукы ажәлар рыѡнутҟа ацәгьа дыршуеит. Аха ргәы иажьоит. Дызустада, Аллаҳҭаала изаӡәу, адунеи амсылманцәа зегь раб иахыхра зылшо? Аллаҳҭаала наӡаӡа дшыҟоу еиҧш, асулҭангьы дыҟоуп, аҳаҳаи, цьоукы шәрымжьааит! Асулҭан имчра еилаҳауеит ҳәа игәыҷны, хама-хама аихара иаҽу аерманцәа, акәырдқәа уҳәа лассы ирхацәарц иҟоуп. Асулҭан даӡәым, ижәбоит ари исыдгылоу дзакә хатцоу, ҳара ҳацхырааразы афранцыз ар драҧгыланы даҳзааит. Абас ар ӡхыргеит англызцәа, реибашьыга ҧбақәа ирчаҧшьоит асулҭан итәарҭа Стампыл. Абырзенқәа иӡхыргаз ар хьыӡла-ҧшала еибашьны мрагыларахь анаскьара иаҽуп. Мап, ихастцом, – даҽын иара, –

ахаангьы хатцара згымыз аублаакәа, шәарҭ агьааурқәа шәрымкәкәааны амсылман дгьыл шәаҭәазшьаз асултан имчра шәадымгылошәа ирҳәаз! Мап, уи абызҳәацәа идыршаз акоуп!

Сиҭ днаҳалтцын, шьаҷакәак пхьаҟа днаскьеит ихылпа ааиҩытцракны, усгьы ҷааиҭит:

– Апашьа, уххь згеит, иуаҳаз иашоуп. Ҳарҭ асултан ҳиаҕам, аха аибашьра ҳалшо ҳаҟам, анкьа зны ҳхацәа-еибашьцәазаргьы, иахьа ҳапсаҟны ҳнеин ҳаҟоуп, ҳахьнеилакгьы антцәара ҷкьаса иҳашьтоуп, ҳгәы ҳамкьеит, ҳапсы ахьтоу ҳақәшәмырзуазар, уаҩы ҳаипырхагам. Аллаҳтаала дсыманы суҳәоит, уапстцәык азна иаанхаз ҳабашәыхәарҭоу, шәаҳкәатц!

Али Ҳазреҭ-пашьа аҭаҳмада днеиҷапшит:

– Сужьарц иақәукит! Пхашьараҙами, уҙышҙа! Амухтар, уабацеи? Иаасырбеишь асиа!

Амухтар амаҭ ицҳазшәа дҩышьтпа-ҩышьтпеит, икәа иааҭихит ақьаадбгьыцқәа, ирццакны апашьа иахь иҷанынеиха, урҭ иарпырпыруан апша.

– Упхамшьаҙои, аҭаҳмада, иубома ара заҟа хьҙи жәлеи таҩу? Еи, ажәлар, шәааҙырҩы! Асултан ду ихьҙала ишәыдыстцоит! – ишькыл кьаҷқәа днарынгыланы, ибжьы иаҳагьы иҩеитцихит Ҳазреҭ-пашьа: – Абри ассир зыҙбахә аҳәо дарбанзаалакгьы аҙә дагымкәа, уатцәашьтахь ашьыбжьон абри амеидан* аҷы еизароуп! Зҽеыпхьазкыз, абри ҳахьгылоутцәкьа иқәшәоит дыкнаҳан ашьра, итаацәа – рзы ахьаамыҩуа ахгара!.. Ашәахтә шәара шәаҟәытцит, уи змааноузеи? Жәамш рыҩнутцкала шәахтәыс ишәыцқәу зегьы ылхны, иааган абри амухтар ишәтоит, ишәаҳама? Нас, акрыфара шырҭаху шәзымдыруеи ара шәқытаҷы игылоу асқьар? Есхымш қытацыпхьаҙа хәба-хәба хы ашьамаҟа, псасазар – ҩажәижәаба-ҩажәижәаба хы!.. Уи иадымгылаз,

*Меидан – (тырқә.) аизарҭа адәы.

асулҭан ду диԥсахит. Асулҭан дзыԥсахыз, идингьы иԥсадгьылгьы иԥсахит. Аԥсахҩы ари атәылаҷеы аагылашьа имам!..

– Аԥашьа, уххь згеит, уҳазжьом, уажәнатәгьы иудырырц ҳҭахуп, иаҳзынхаз ҳаҷкәынцәа аибашьра иаҳзахәлажьуам, ишәаҳҭаша рахәгьы ҳамам, ҳажәзатцәқәа шәаҳҭар, ҳасабицәа амла иагоит!

– Уатцәашьтахь аҙәгьы дкылсуам, ишәаҳҭаша арахәгьы ҳамам! – нархылкьеит еиқәыҙырҩуа игылаз аублаақәа, цыҵҩыкгьы ана-ара иааилаҩеиласит.

– Аа-а, исуанрахь* шәхы шәырхеит, излазбо ала! – иҷеы ишьхәа наирбан, Сиҭ иҷееаидихалеит аԥашьа, ҳаргьы агәырқьҳәа ҳшеимазакыз ҳнаскьеит ԥхьаҟа. – Азҩаҷекы шәылазтцогьы даадыруеит! Дабаҟоу ани зтцара дула зхы тҟәацуа? Илим, ихьӡузеи? – ихы амухтар инаиқәикит Али Ҳазреҭ-ԥашьа.

– Таҳир! – иҳәеит амухтар ибжьы ҩыҵганы, ампыл датцаххны икуазшәа, инапқәа ҩышьҭыхны.

– Жәларак ҳусқәа дырхашшаарц Сҭампылҟа дцеит Таҳир! – аҭак ҟаитцеит Сиҭ.

– Дахьцалакгьы ҷеи згәы иҵоу уаҩым, шәаагыл, уи иҟынӡагьы ҳнапы наӡашт лассы! Шәара шәхатақәагьы цәгьамзар бзиа зымуа жәларуп! Амбжьаҳқәа! Ахәыжәлацәгьақәа! Анҭ ишәыҟәну шәҟамақәа рыҷқәа реиԥш шәыцҳауеит ҩнутҟалагьы дәныҟалагьы! Шәарҭ ишәхымкьац иҟоузеи? Ианышәҭаху аԥашьа дышәшьыр ҟалоит, ианышәҭаху, авекилцәа** шәшьыр ҟалоит, уажәы арра ацарагьы мап ацәышәкуеит! Шәызустцәада? Шәабатә уаа хамаԥагьақәоу? Ишәасҳәо шәаҳауама? – ахәаара даҷын Ҳазреҭ-ԥашьа: – Ахара ишәыду рацәоуп, иахьа ишәымоуп аамҭа, асулҭан иҷаԥхьа шәхы ҷышәх! Мап анакәха, ари адгьыл шәахытцроуп!

---

*Исуан – (ҭырқә.) абунт.

**Векил – (ҭырқә.) аминистр.

– Ари атәыла ҳақәнагалеижьҭеи хҭәароуп ҳазҿзоу, шәара шәеиԥш ҳаргьы ҳамсылманцәоуп, Аллаҳҭаала шәитцаԥшны уажәшьҭа шәаҳкәатц! – дцәажәеит Ҭаҭласҭан.

– Мап, шәара, аҳаиуан еиԥш, динда адәы иқәу жәларуп! Амсылман дгьыл аҿы уаҳа нхашьа шәымам!..

– Хәычи-дуи жәларак рыхҭәара закә рыцҳароу удыруеит, уххь згеит, аԥашьа, ҳхы абашәырхои, ҭыпс иаҳзалышәхуазеи? – дҭааит Сиҭ ивагылаз аҭаҳмада Дауҭ.

– Мачхәума аҭып ҭацәқәа, Шьамтәыла… Арабсҭан…*

– Ҳлахьынҭа хҭәарада уаҳа акгьы анымзар, амҩа ҳашәҭ, ҳхынҳәуеит Кавказҟа, ҳаԥсадгьыл ахь, Аублаатәылаҟа! Ҳара ҳаазмырбуаз аҳәынҭқар дахыргеит, ишьақәгылеит аџьажәлар рзакәан ҿыц, амҩа ҳашәҭ, урҭ ҳрыдыркылоит! – абас аҳәара алеигалеит Сиҭ.

– Амҩа ҳашәҭ, ҳаԥсадгьыл ахь ҳхынҳәуеит! – ауу аилдыргеит арахь згәы ԥыжәжәо игылаз аублаақәа.

– Ишԥа? – дхәааит аԥашьа, ашьа зхыҵәалаз иблақәа нархигеит ажәлар, иҿы ахьааиртыз ус иаанханы иҟан… Нас, ашьшьыҳәа ихы наирҳәын, раԥхьа днаихәаԥшит афранцыз еинрал, нас ишьҭахьҟа игылаз афицаргьы… – Ишәаҳама арҭ амбжьахқәа ргәы иҭаркыз? Азҩа еиқәатцәа ҳагәҭа иҭәахны ҳадтәалазаарын! Амухҭар хҭыԥшша, уцәазма арҭ аитцаҟәаҟәақәа андыршоз? – иахьынҙаилшоз дыҳәҳәеит Али Ҳазреҭ-ԥашьа.

– Аԥашьа, уххь згеит, амҽеиқәеи ахымхәыццәеи ртәы Хәсеин-ефенди иахь есымшагьы аҩра саҿзан! – иҳәеит амухтар дшәаԥырҳаԥуа.

– Нас, Урыстәылаҟа шәхынҳәырц иақәышәкит,

*Арабстан – (ҭыркә.) Аравиа.

шәрыдгыларц шәҭаххеит дин змам, уеи ҭахи ззымдыруа аҟаԥшьқәа? – икәадырырҭа дахаҭәиуа аҳәҳәара, ацәҳара даҽын апаша. – Аҭынчра зцәыӡны аилаԝынтра иаҽу Ҭырқәтәыла иалалазаап зегь реиҳа сзыцәшәоз булашьма…* булашьма… булашьма!

Абри ажәа шиҳәоз мацара иҿеы аҟамчы нажәҭаны, дхыԥхыԥуа агәарабжьара дныбжьалт, ицҿеыжәызгьы агәырқьҳәа инаишьҭалеит.

* * *

– Ҳазреҭ-ԥашьеи шәареи шәышԥеилгеи ҳәоума узызҭаауа дад, Шәарах? Ҳаилгеит ус, цәгьам-бзиам!

Абас даҳԥырҭит апашьа, аублаақәа ҳаиԥш, иага ус иман, аха хәҭак асқьар ҳагәҭаны иаанижьит. Уажәраанӡа ҭәарапара еихоз ҳарпарцәа, иаарбалак ҟаҵо иҳалаз асқьар ирҽагыло рҽаархеит. Уахык, аҵх лашьца рхы иархәаны, аԥьапҳаны ахьытцәахыз илақәлан, абԥьар рацәаӡаны иргеит, макиналт туфекгьы** налаҭаны, аррахьтә ихынҳәыз аубла арпарцәа уи алахысшьа здыруаз маҷԝымызт. Уажәы, аԥьапҳаны ҵәахырҭақәеи уи мԝанызгоз аҿыуардынқәеи дырҳәуа мацара, аамҭа кьаҽк аԝнутҟала, абԥьар маҷымкәа еидыргалт. Есыуаха гәып-гәыԥла рыҿшаны, абԥьар зкыртә иҟаз реиҳараԝык ақытақәа аанрыжьит.

Уеизгьы ҳарпарцәа рахьтә ҧытԝыкгьы асулҭан ир ирылашәеит. Аха, ҳақла ҳцәажәозар, урҭ акгьы зламыз уаан. Акгьы злам – даҿеаӡәы изы уаҟәытц, ихы азынгьы акгьы даԥсам! Уи, ианыԝтәым иара дыҭрысуеит, иантрыстәу иара дшьахуеит!

Уара уазхәыц, нас, дад Шәарах, убри еиԥш ҳаԥсы кылаханы ҳаныҟаз аамҭазы, Таҳир дааҳалагылан, сахьцаз сманшәалахеит, ҳаԥсадгьыл ахь ҳамԝа аатит

*Булашьма – (ҧырқә.) азԝаҷқы.

**Макиналт туфек – (ҧырқә.) апулемиот.

ҳәа ҳаиҳәар, ҳшыҡалашаз! Аха уи еиԥш алахьынтɜа ҳара иаҳҟәашьмызт, адгьыл ҳаɜәыхьанҭазар акәхарын.

* * *

Ԑнак шьыжьымҭан, амра кыр иѡхашлахьан, ҷкәынак ҽыкәбалла агәарабжьара дыбжьалан даауеит ҽырххыла: «Ҳныха ыʒит! Быҭха ыʒит!» ҳәа ҷыҭуа.

– Иҡалазеи? – итɜаауеит ари ажәабжь баапс заҳаз.

– «Аныха амтɜахь!» «Аныха амтɜахь» шәеиза! Ҳныха рʒеит! – ҷиҭуан аҷкәын, иҽеы дасуа дахьцоз. Уаҳа еилкаак змоуз ажәлар еибартɜысит. Сиҭ игәы бзиамкәа дышьҭан, ари ажәабжь илымҳа ишаатасыз еиԥш, ажәжәаҳәа иҽеааилаҳәаны, илабашьа аакыдхны иҷынеихеит, аарла сҽеихьыгʒауа саргьы сишьҭан. Еихьымʒеиԥымʒо, ҳгәылацәагьы уахь рхы хан.

«Аныха амтɜа» ҳнеизар, анкьа Быҭха ианамтɜаныҳәоз еиԥш, ажәлар еизаны еилагылан. Аҭаҳмадцәа ҳаихеигәо ахәы акәаԥрахь ҳаныѡхала, абар акаамет, Быҭха зҭагылаз абаа ашьапы рбганы еилажьуп, иара ахаҭагьы ыҡаʒам, иахагылаз ахьаца, ҷысгьы, иршьыз аҡарул иеиԥш, ашьапы ытцырҡааны икажьын. Ажәлар акәыҵгааша, еихаԥсеитɜаԥса игылоуп, аʒәгьы аҷеихыхра илшом. Сиҭ днарылтɜны днеин, зны иҡәыбаса икажьыз ахаҳәгәара днахәаԥшит, аԥҽыхақәа илабашьа нарықәыргылан:

– Ижәбома, арҭ зегьы ломла ирбгоуп, абар уи ашьҭақәа! – иҳәеит иара, ажәлар рахь даахьаԥшны. Нас, шьахәарк аҡара ашәпара змаз ахьаца хырԥаны иахькажьыз днадгылт. – Ари аихала иԥҡоуп, аха иахатәи ԥкараʒам, ижәбома, атɜла абҵьы канʒахьеит! – даацәажәеит ѡаԥхьа, илаба итɕшьуа аныха аԥхьа ижыз аҡәбар ахьытцырхыз днахагылеит. Длаҡәын, аҡәбар атɜа иҭапсаз арацәа уапстɜык нышьҭыхны днахәаԥшит. – Аублаатәыла идырцаз рацәоуп, ҳапс-

цәа рыбаѡ иаҳзаѡызан, излеигәаҕьызеи, ианаџьалбеит, ари алакьысра! Ҳазшьыда, ҳахәда ҳәызба цагәыла иԥызҟада? – нацитџеит Сиҭ, илаҕырʒ хаҟәҟәала.

– Ари адгьыл ҳақәцара иашьҭоу роуп жәлар рҭыԥ цқьа зҟьашьыз, аныха аʒарагьы згәаҕьыз! – сҳәеит саргьы, сгәы еибакны. Аиаша уасҳәап, уи ацәгьауаѡы саԥхьа дгылазар, иара уатцәҟьа силгон.

– Абри еиԥш згәаҕьыз уарбанзаалакгьы, о, шьарда зымчу Быҭха, суҳәоит, удыды-мацәысха ууаҟаланы, ихы уласны еиҟәырԥа! Ишьхәамышьхәа дахьынʒаназаазо наунагʒа ашәиԥхьыʒ изхымхуа ишьҭазааит! – ихылԥа ааихыхны, инапқәа ажәѡан ахь иѡышьҭыхны, даашәиипшьиит ҽыц иааҳалагылаз аҭаҳмада Ҭаҭласҭан.

– Амин! – ааилдыргеит џьоукгьы.

Аʒәаʒәала инеин, цырак-цырак аашьҭырҟәшәеит арацәа, рнапсыргәытца иқәтцаны, рыбла ҭаа иахәаԥшуан, инеимырда-ааимырдон, убри ак акәын, ишрацәаххыразгьы, Аублаатәыла аҟәыххәа иҳамаʒазуажәшьҭа.

– Тәымуаѡык дааин абри ҳзиуамызт, иара Быҭха иамаҽоуп ҳзырҳәыз ҳара иҳаиуоу аʒәы ишихгам. Егьырҭ зегь ҳарҟәатцып, ахьи аразни зҭаԥсаз аҟәбар ахьжыз ҳныхаԥааѡ ида уаѡы издыруамызт, нас атәымуаѡ иазҳәодаз? – даацәажәеит злаба зԥышьҭаргәа игылаз ахпаш.

– Ибзиоуп, ҳара иҳаиуаз аʒәы иԥсы цәгьахан аҟәбар ытцихзаргьы, изиҕьычрызи жәлар рныха ԥшьа, дацәшәаны мацарагьы дзалакьысрымызт. Заурҟан диашоуп, ари еиԥш ахлымʒаах зуз ҳаҕацәа роуп! – даҽын Ҭаҭласҭан.

– Жәамш, жәохәымш рышьҭахь идырҳәыз, иахьа уажәраанʒа ишԥаҳазгәамҭеи?

– Ҳныха знык ҳахыччан ҳаԥыртцхьан, ампынҟа иқәлодаз, аныхаԥааѡтцәҟьа дамамкәа игәыгәта-

жьын. Уажәы ианаҳцәыз, зегь ҳгәы иалсит, ари шпеилкаатәу? – дҭаанит даҽеазәгьы.

– Уи убасҟак изцьашьатәузеи? – иажәа налеитцеит аҭаҳмада Дауҭ. – Аублаақәа уажәы иҳамбеит ҳхатәы кажьны цьоукы ртәы ахьынҳалара! Шьарда зымчу ҳабацәа рныха ду акажьра заҟа иаҳзымариахаз жәдыруеит, ааигәа зны ишаҳзырҳәаҭәҟьаз, нцәа дызмам жәларуп ҳара!

– Шәцәажәашьа сгәы иахәом цьоукы! Ажәлар ирҳәо шәмаҳазацу, ма ҽырдагәа ҟашәҭауоу? – ибжьы акыр иҩҭыганы иааҳалаиргеит ани ахпаш. – Ҳныха зҕъычыз дыздыруа, лабҩаба дызбаз ауаа ҳалагылоуп ара!

– Ишпа? Дызусҭада ари ахлымзаах згәаҕьыз?

– Дыжәдыруазар, изышәымҳәозеи?

– Уи згәаҕьыз абри ахьаца ашьапаҟны дкыдцаны дышьтәуп!

– Даҽеазә ила акәым, ҳара ҳнапалатцәкьа!

– Знык даҳшәырба, нас уи итәы мариоуп!

– Арҳәоы дызбаз азәыр дыҟазар, рыбжьы зыдмыргозеи, нас, аҩапа рҩартцама?

Абас ажәа цҳафырқәа шынеимырда-ааимырдоз, ажәлар еилашыҩкын, аидтцәатцәалара иалагеит. Ицьашьо срыхәапшуеит, пахьа зынзак аныха ампахь иқәымлоз, иахыччаргьы цәгьа изымбоз, уажәы рхы ақәыртцошәа ргәы цыжәжәо ицәажәоит.

Ус, «Амҩа рышәҭ! Амҩа рышәҭ!» ҳәа азәы ибжьы ааҳалаҩит.

Ажәлар реизытцәара иаалтцит зуаҩыбжара иҭагылаз аублаа Раҳман ипеи иареи. Аб, ҳныхапааҩ иара иакәызшәа, апхын ишақәнагоз шкәакәа маҭәала деилаҳәан, игәышпы иадубалоз исаат атцга цырцыруан, дхәаахәтҩын, алагаҩага далан, дтуцьархартә аҟынза амал имамызт, аха ҽеилаҳәашьала акәзаргьы, атуцьарцәа дреипшзар итахын. Ачаландарқәа имҩасуаз дрыцын, акы игаларын, акы ааигаларын, дахьцалак ицкәынгьы дигон.

– Уа, шьарда зымчу Быҭха! – дааныҳәеит Раҳман, ичаз хылпа ааихыхны днышьамхнышгло, иҷкәынгьы уи днеиҷыпшит, – Амцныха сфозар, схата сымацара сакәым, ҭзагәыла улахь соуааит! Абра сышхаҳәхатәарахо здыруазаргьы, сыбла иабаз сымҳәар ҟалом! Ҳныха зҙаз Таҳир иоуп, Таҳир! Абаа ду еипш ҳзыкәгәыҷуаз иҳатцеикит!

– Ҳабла иабаз ауп иаххәо! – нацитцеит апагьы.

– Ишпа? Таҳир уҳәама?

– Ари мцуп, хатцашьас иамоузеи! Уара абгахәыҷы, иуҳәаз злаурҭабыргуа утцыхәабаба затцәык ауп, уаҳа акгьы умам! – акәыкәу дыҳәҳәеит Сиҭ.

– Аныха еипш ҳазхәапшуаз аныха шпеиҙоз? – инацыстцеит саргьы, исаҳаз уамашәа ибаны.

– Шәаангыл, уара, ишәыхьзеи, аби-цеи рыбла иабаз дҳарҳәап! – ибжьы ҩеитцихит ахпаш.

– Ижәдыруазааит аби-цеи: «Ацәыҙ змоу шәыгәнаҳарак ҟаитцоит, изгаз гәнаҳак ауп иҟаитцо». Жәлар рҽапхьа амцҳәара – цсахроуп! – иаҳаз хатцашьа изатомызт Сиҭ.

Раҳман ажәҩан датцапшуа инапқәа ҩышьҭихит.

– Ажәлар, шәыххь згеит, ирҙаз ҳныха ахьыҟазаалакгьы амч амоуп, исҳәо мцызар алахь соуааит! Жәамш раҟара ҭуазар ҟалап, ари ачкәыни сареи, ҭитәқәак ҳаманы, ииасуаз чаландарк ҳаццеит ақалақь Конианҙа. Ҳусҁәа ҳанрылга, аахәатәқәак ҳаман, ақалақь ҳалалан ҳашнеиуаз, ахаҳә цшаахлыхқәеи, асаркьалыхқәеи, аслан баҩышқәеи ахьыртиуаз дәқьанк ҳнавалеит, ишаабоз Таҳир даадәылтцын, наҟ иҷынеихеит, ҳабжьгьы наиқәҳаргеит, аха имаҳаҙазшәа ҟатцаны, ажәпаҩ днарылазит. Стампылҟа ажәлар рус ахашшааразы дцеит ҳәа акәын ишаадыруаз, ицьаҳшьеит ара дахьаабаз, насгьы, днытцаҳа ицашьа ҳгәампхеит. Адәқьан ҳныҩналазар, ахәаахәтцәа еизаны иахәапшуеит, Соулаҳ имаҟа иадҳәаланы Аублаатәылантәи иааигоз, злыпха ҳа-

ура Бытха: ҳәыҳәк иаҟараны аҳацаҟьа иалхыз абла тыпхаҟәа ишаабац акәымкәа, ирцәгьаны, ашьа рхытцәало иааҳахәапҵшит, ашьапхыц хыҟапшьаақәа аҟәада рхьыкәкәозшәа ҳнарыхәапҵшит. «Апсра иоундаз, ахә ҭәҭәа ҳцәигеит уи ашьхарыуа!» – иҳәеит адәқьанхьшьцәа руаҙәы. «Уацәымшәан, ари акырҙа иапсоу акәымзаргьы, ус аламала уаҩы иԥыхьашәо акы акәым, иаҳҭиуазар хынтә еиҳангьы ахә ытцаҳҳуеит!» – иатеикит егьи.

Шьарда зымчу ҳныха ҳанынагәыдпшыла, абар сыҧкәын дахьыҟоу, иаргьы саргьы ҳнышьамхныш-гылеит. Иабаанагеи жәларак рныха? – стцааит сара. – Шәызустцәада? Шәусс иалоузеи? – акакеиҳәа инаҳатцаҟьеит адәқьанхьшьцәа! Сыҧкәыни сареи ҳабла иабаз шәасҳәеит, уажәшьта шәара ишышәтаху шәныҟәа! – Раҳман абра иааникылеит ицәажәара.

Дызустҙаалак аҙәгьы ҟыт ихәлымшәо иаатынчрахеит.

– Ҳабла ҭраа шарпыетцәа еипш ҳазхәапшуа, ҳаҙуазар ҳзырхынҳәуа, ҳартиуазар ҳҷызхуа, ҳажәлар рҭоурых аҟәыхк ибар, имоу зегьы ҭины иаҳзаазго, дҳамамзар дыпшааны иԥнаадаша, дызустда, ҳаҭтахым иакәымзар, ари еипш ахлымҙаах Таҳир ихы иҭазырпаз! – ҷаастит, сыбжьы ԥтыганы.

– Ҳаит, абаапсы, аублаақәа! Гәаҟрас иҟоу зегьы цызшәахьоу, ҳнапала ҳҷеаҳшьрым! Ҳапсы ахьҭатцәкьаз гәатаны ихысит! – датцаҳәҳәеит аҭаҳмада Даутгьы.

– Дызустҙаалакгьы, аублаақәа иаҳнымтцуа адамыҭ ҳнитцеит! – иалыԥуеит аурурбжьы игоз.

– Шәызлацәажәо закәызеи? – даацәырҟьеит, зны аныҳәараан знацәа зҷытцакны ишәышәуаз арпыс. – Лабҷаба дҷапҷеуп аҕыч! Таҳир ирхынҳәааит ҳныха, мамзар абраҟа дкыдтцан дышьтәуп!

– Уара уакәымзи, мшәан, аҟырҟырҳәа аныха иахыччоз, иахьа уҷеазушьуеит, ари змааноузеи? Уара уеипш абас акгьы агәра зымго, зхатәы гәыблыра

зцәыҙхьоу, убарҭ роуп зегь реиҳа ишәарҭоу! – неиҷасырхьит сара.

– Ҳашшыпхьыҙқәа иманы Сҭампылҟа дцозшәа ҳирбон, арахь ҳаҭира даҷызаарын Таҳир! Рацәа ихтит игьангьашра! Ҳашшыпхьыҙқәа изыхәҭаз ирықәшәар, абри еиԥш аҟымҟыра ҳҭагыломызт. Уаҳа дҳамбароуп Таҳир!

– Дҳамбароуп, дҳамбароуп! – иаагеит быжьқәак.

– Алажә еиԥш илеигәыдтцан дышьтәуп! – датцаҳәҳәеит ахпаш.

Дахьцазтцәҟьа Анкараҟа шакәу здыруа ҳмаҷыѡзам, аха иаахтны аҳәара шәарҭан. Ара дрыламкәа иҟаломызт Хәсеин-ефенди ичарҳәаѡык. Ефенди Таҳир дахьцазтцәҟьа анеиликаа, амѡа изикуан, иҭаацәагьы ирбаандаѡуан.

– Таҳир ажәлар ҳус дазықәԥоит, иҟалап иԥстазара ахҭнитцазаргьы! – ҷаастит сара, ахпаш иахь снаскьаны.

– Ҳаи, цьушьҭ, егьырҭ шыҟазаалакгьы, уара уҷааанукылар ухәтоуп, Заурҟан! – иаразнак даасҷаԥеит Раҳман. – Таҳир ухы ихҭнутцоит, ҷеихьшьырҭас думоуп, иҟалап убригь башамзар, уара ухаҭа узакәытцәкьоугьы еилкаам! Иухашҭма, аԥашьа данушь, аублаа жәлар ҳуқәзырц ачык шҳагхаз! Таҳир дахьцатцәкьаз удыруазар, дышҷьычуазгьы удыруан.

– Ишԥа? – гыгшәыгк еиԥш схәааит сара.

– Иуаҳаз ауп исҳәаз!

– Ааит, уара алазахша, ачарҳәаѡ! – снаиқәкаан, деиѡырҳа дкасыжьырц сҟама ҭгәыхаа Раҳман снеизытцкьеит, заҟа цуази уи амҳастахь снапы мнеижьҭеи! Оҳ, анацьалбеит, иахьагьы сгәы иалоуп, ишԥаҳақхоз ачарҳәаѡ убраҟа силгар! Аха ҳаиурмыжьит, ажәлар ҳабжьалеит, акыраамҭа сырзыҟажомызт, сықәԥон, иара иԥа дишьтарԥало, абас ажәлар хыла-гәыла инеилатцаны, акаршәра дныкәхәаша дцеит.

* * *

Ишатҙышатҙәуа, ахы натааҭо, абз ҭҳәаны, ацҳаргахь инеиуа амаҭ аԥшь еиԥш, Таҳир ихыртцаз ажәабжь баапс, ицәыршәагаха, еибарфагаха аублаа қытақәа еимырҟьо инарылалт. Ирҳәо иашоуп: «Арахә адәныҟала игроуп, ауаӷы – иӷнутҟала». Цьоукы, иазыҟатцазар акәхарын, ираҳаз ӷба ахадыргылон, аҽеыӷҳәа атцәы алартцон, ажәлар дырбыжкырц ртахын. Иԥьасшьон сара цьоукы-цьоукы иаразнак рыкәтцәиаара: мшәан, иацы Таҳир нцәатцас дызбоз, иахьа, иҟоутцәкьа еилымкааҙакәан, дҳаґоуп, дҳамшьыр ҳхәарҭам ҳәа иаақәгылеит. Избан? Даҽеаԥьоукых, ираҳаз амцреи атцареи анырзеилымкаа, ирура рзымдыруа, игәаӷҽыӷны иаанхеит. Уажәы-уашьтан ҳанбахырцари ҳәа ажәлар шеилагьежьуазгьы, рыӷнутҟа итцысит аимак-аиҽак, агәреибамгара, аизытҟьара, уахьнеилак ҳныха аҙра ада ҳәатәык ыҟамызт.

Ҳарҭ, Таҳир иӷызцәа ааигәақәа ҳәа иҟаз, даара ҳалахь еиқәнатцеит ахлымҙаах иҳаҳаз, ӷынтә-хынтә ҳаидибагалахьан аитцаҟәаҟәа хаҳтырц, аха макьана ашьтра ҳзыкәломызт.

Ҽнак, Дауҭи сареи ҳҽынаҳхеит аублаа Раҳман иӷныҟа, иҳаҙбеит, ҳнаидтәаланы цқьа дтаҳтцаарц. Сҟама тҭәыцәаа сизымтцҟьахьази, аиашазы, хатцала иареи сареи цқьа ҳлеиҽаԥшырцгьы стахын. Игәашә ҳанҭалазар, абар ақьаԥҭажә: итцарҟацаны иаркуп иӷны ашәқәа, имҙырхагьы ԥсы зхоу акы ықәыршәым.

– Раҳман ихабар ижәдыруазеи? – ҳразтцаит агәылацәа.

– «Аныха амтца» аизара анҳамаз аухатцәкьа, Раҳман иматәа-иӷытәа ҽаҳәаны, ҭаацәаныла дыкәтцит... – рҳәеит урҭ.

– Ихы абеирхеи?

– Аллаҳ идырып. Амала, Чызмаа Фарҳат лассылассы абрахь дааилон...

Ҳгәы азѡеит аитцаҟәаҟәа иҟалаз амѡахәасҭа ахы ахьхаз. Ҳгәылацәа шьаруалаа анхацәа зегьы ҳара иҳаҕамызт, ҳрыцҳазшьоз, ҳазҭагылаз збоз ыҟан. Убарҭ рыла еилаҳкааит Раҳман иҭаацәеи иареи ақьаҳиа Хәсеин иахь ишиасыз, анхарҭагьы шизалырхыз.

Уажәшьҭа идырын уи аԥашьа, ашьоура игәы иҭакны, ѡнутҟала ҳамч аԥыххаара дшашьҭаз, илымшоз иҟази, аҳәахшажә, амчра иара импытцакын усгьы, иахьаҭаххоз аԥара-ашьарагьы деигъомызт. Уажәшьҭа иѡашьомызт, ҳаѡнутҟа аидгылара шҳацәмаҷыз гәаҭаны, зда дҳамамыз Таҳир ицәа ԥнаҽыртә еиԥш, аныха аҵра еиҷызкааз, Ҳазреҭ-ԥашьа иахьтә иаауаз амаъа мчқәа шракәыз.

* * *

Аҵә дыҟан рҳәеит: аҽтра анимаз – аҽқәа имамызт, аҽқәа аниоу – иҽтра блит! Изхысҳәааз, Ҳазреҭ-ԥашьа дшақәгәыҷуаз еиԥш, аублаақәа рарԥарцәа еиқәныхс, аҕзааҳәа ар рашәа ҳәо, «Нагъара иқәзааит асулҭан!» ҳәа ҷытуа, амеидан ахь дызустзаалак аҵәгьы дкылымсит. Урҭ, дад Шәарах, ишуасҳәаз еиԥш, абнара рҽеарҭахьан. Уа иахьнеиз, асулҭан ирхәтақәа ирцәыбналан иҟаз атырқә рԥарцәеи дареи еиқәшәеит, еиѡызцәахеит. Урҭи дареи рҽеилархәны, абырзен мҟәытцахалаѡцәеи Ҳазреҭ-ԥашьа ирхәтақәеи ирҷагыланы ирабашьуа рҷаархеит. Урҭ иԥшатлакәха иаацәырҟьаны иҟартцоз ажәыларақәа Ҭырқәтәыла маха-маха изшарц иашьҭаз рымч еитцанаҟьон…

Ари збаз Ҳазреҭ-ԥашьа даапкит, дҷаҳәатәхеит. Рапхьаҵагьы иԥсы ҳаитарц иақәикит хыхьчашьа змамкәа ақытақәа ирыххалан иҟаз ҳәсеи хацәеи, хәычи дуи аублаақәа. Уи алажә еизганы иман; ақыҭа заптиеқәа рыхьзтцаны, рыцҳашьара зламыз, абрагь-

цәа-алажьыфацәа. Убарҭ лҽыжәтцаны илага ҳқытақәа иларыжәитцеит. Иаазыдгылаз аҩнқәа иҩназ лдәылцаны амца наурыжьуан, аҳәсақәа ирақәпон, иаарԥыхьашәаз арахә нарапырцон. Арԥыс баша ҷьара даарԥыхьашәаргьы арра уацәыбналеит ҳәа, жәлары иахьырбарҭаз илеигәыдтцаны дыршьуан.

«Ла-иллаҳа, ила-Аллаҳи!»

«Нагӡара иқәзааит асултан!»

Ус ауп; аа, Анцәа ихьӡала ацәгьа дыршуан, асултан ихьӡала азакәан еиларгон…

– Астафур, Аллаҳ! – иныҳәанып хьон ауаа.

Аублаақәа иаадырит уаҳа нхашьа шҳамам Қарынцьӡ-Овасы, ҳхымтцәар ада ԥсыхәа ыҟамкәа ҳаатагылт. Ахтцәара мцахәыцәа, аублаақәа ахьнеилакгьы уеизгьы қәашьс ирымагәышьан. Абарҭ амш уадаҩӡақәа руак ашамтазы, ҳаҵацәа, ирулакгьы, дшынтаацәаз цәгьаԥсышьа иртеит Таҳир.

Даҳзымхьчеит уи: ма агәлымыҩра ҳахьӡеит, ма дзыԥсатцәкьаз цқьа иаҳзеилымкааит. Абри, иара ихата иҩызцәа ааигәақәа ҳадагьы, аублаа жәлар зегьы ирхымтцуа хьымӡгы баапсны ирыдхалт. Мшәан, абри ацәгьарагьы сашаҳатымхар ҟамло иҟазма зегьы ирхаанхаз сара хәашацәгьа?

Таҳир Анкаранӡа дзымнаӡакәа дхынҳәит, иҩызцәеи иареи иага ҷьабаа рбазаргьы, аибашьра аҳәаа изхымтцит. Ус еимгеимцарак аабозар ҳәа иԥшыхәуа ишдәыцқәыз, ҷьоуки дареи ааилаҳаит, аҟәҟәаҳәа ианааилартца, Таҳир иҩызцәеи иареи хама-хама имцар ҟамлеит, уаҳагьы еиқәшәашьа рзыҟамтцеит. Таҳир, арахь ажәлар зтагылазгьы идыруан, ишьтахьҟа дхынҳәит.

Атцх ашамтахь инеихьан аҩны данааи. Ипҳәыс Гулизар разҟыцәгьа лылаҕырӡ лыкәааша иаразнак днеиԥыххылеит.

– Иҟалазеи? Ишәыхьзеи? – дтцааит Таҳир. Гулизар лыԥси-лыԥси еихьымзо даҷын Бытха шыӡыз,

Таҳир иҙазшәагьы ахлымҙаах ихы иштадырпаз… Ус, алгаха лымҭакәа:

– О, аԥшәма, уҟоума? – агәашә ахьынтә аублаа бызшәала бжьык аагеит.

– Шәарбанқәоу? Аҩныҟа шәмаарауеи? – ибжьы нарықәиргеит Таҳир, абартцахь дындәылтцны.

– Агәашә аҟынҙа ууаскьеишь, цьоукы урҭахуп!

– Удәылымтцын, уҽеытцәах! – дылмышьтырц днеихьынҳалт иԥҳәыс.

– Мшәан, бзыцәшәозеи, исзыԥшыз сҩызцәақәак ракәхап, – иҳәан, зыбжьы зыргаз рахь иҽынеихеит дхахаҙа.

Агәашә аартыха имҭакәа, аҟәҟәаҳәа инеигәыдыртцеит, деизыхха данылкаҳа, ҳилгеит ҳәа уаҳа ихамлакәа, аԥшьҩыкгьы лҽыжәтцын, абгақәа реиԥш аҩны иааҩналан, артцәаа-артцәааҳәа аҳәҳәара иаҽыз Гулизар аҽапа налҽаҭаны, дԥахны дҽарҳәеит, акәадырырҭа днақәыжьны азә дналҽехьнылеит. Аҷкәынцәа жыцәқәа ирылшахуаз, ахысбжьи аҳәҳәабжьи иарҽыхан, игәытҟьаԥсытҟьаха ишгылаз, ауада иааҩнадыргьжьын, иркит, урҭгьы рыҽқәа шәаҳаны аҽеқәа инарықәыртцеит. Ацәгьауцәа имшәо-имырҳауа ауп ишааиз, ашьтахь аҽышьтақәа злаабаз ала, урҭ жәпаҩын, асқьаргьы рылазар акәхарын, аҩны иакәшаны игылан, гәылак иҽааихаргьы акгьы илдыршомызт. Аҩны амца лоужьны, ирҳәынҷаз рыман асакара илықәхәаша ицеит.

Сиҭи сареи абри ацәгьара ҳанахтыгәлоз, Таҳир иҩны еилаҳахьан, аха макьана ана-ара ихәытҟьон амцабз блаҟыблатцәқәа. Алҩақ убла ихаҳалон, абылфҩы аҳауа архьантон. Аҟәада ихьшы дкажьын Таҳир. Иԥсы ихытцхьаз цьысшьеит санынеихагылатцәҟьа, аха иԥсахәага ҭан.

– Сҭаацәа?.. – неиҽытцшәеит аарла, сара шсакәыз анеиликаа.

– Акгьы рмыхьит, еибгоуп! – сҳәеит сара, аҽе-

ихыхра сцәыуадаҩзаны. Иблакытца зырцәаакыз илабжышқәа исарҳәеит сажәа шхеитцаз.

Зхатәы ҩны нықәццышәаа изгаз амца зҷалашоз Таҳир гәаҟ, иблақәа ҟьалон, аха уажәы икылкааны даасыхәапшит. Издыруада ак сеиҳәарц итахызар сҳәан, схы неиҷаскит.

– Сгәы иаанагомызт, сыпстазаара зегьы ззыстахыз аублаа жәлар иреиуоу аҙәы ихымтала сыпсып ҳәа! – маҷк даалтцшәа абарт ажәақәа неиҳәеит.

– Иуеихсыда? Узшьыда? – стцаait сара, ихы ҩышьтыхны сшьамхы иныкәтцауа.

– Чызмаа Фархат!

Таҳир дызтахыз, игәра згоз аҙә дагымкәа еизахьан. Ахәы дгәаҟуан, еиқәхашьагьы имамызт, икәшан игылаз зегьы рыпсыцкьа изтырхуан, аха акгьы рымчмызт. Апсра даҷын ҳтцеи бзиахә, иҩны иблыз иалаблит ипстазаара зыкәирзхьаз зегьы: шәҟәны итытцны, макьана адунеи зымбацыз аублаақәа ранбан, жәашыкәсала иџьабаа здитцахьаз аублаақәа ртоурых шәҟәы… Адунеи аҷы уаҳа дгылазом урт реипшқәа ҳзызыҩуа!

– И-и-ҳ, анацьалбеит, ихьаахеыгоу хәрашәак аасаҳанда! – ибжьы ихәлашәазошәа анааба, иқьышә иныкәаҳқыр ҳтаххеит аҙы, аха инапала ачаҟәа днахеит. Атцыхәтәантәи имчқәа зегьы еизыркәкәаны, абасгьы неиҳәеит:

– Ипсуа дыпсып, зшьамхы инанагауа дцалап, мчылахаргьы, уеизгьы псроуп ишәпеипшу, шәхы шәамеигзан, абџьар шьтышәх! Шәцала! Шәцала! Кавказҟа! Аублаатәылаҟа! Иаашәырпшы, ианатахзамызгьы иаашәырпшлоз, анкьатәи шәхатцара! Урыстәыла ҷыц аҳәааҷы шәызнеигәышьар, ижәдыруазаait, иҟьаҟьаза иаатуеит агәашәқәа! Иҟам, сашьцәа, аублаақәа ҳзыҳәан уаҳа даҽа мҩак!..

Амра иаақәлашаз ипсы ахьымзеит, ҳашидгьежьылоз дыпсит Таҳир. Дабакҷаҳтцоз, иҩны былхьан

усгьы, шьапак неилаҳшьын, днаганы днытцаҳаргылеит. Ҳарҭ аублаақәа ҳамацара ҳакәым, егьырҭ ажәлар иҳаланхозгьы, ҳәсеи-хацәеи еибартцысны иаауан атцәыуарахь. Иааиуан, ацәгьахәыц Раҳман иҳәатәы хатцаны, Таҳир иакәым изызҳәоз, уажәы ҳаҭоутцан ҳәа апсы ихагылан иматанеиуеит, рылабжыш рыкәааша. Итцәыуаны ианаақәтцлак: «Иара харак имаʒазаргьы, ирымаркызыз аҳәыҳә иаԥызаз Гулизари ихәыцы-маалықьцәеи? Иахарази иццышәыртәыз иԥны?» ҳәа инеидашшылон.

Ацәгьауцәа аʒиас аҟынʒа рышьҭ тҭәыхаа инаагеит, нас иааҳәын, зыгәтала алада идәықәлеит, рышьҭагьы уа иаантцәеит, урҭ рышьҭалахагьы аамҭа змадаз, ицеит, ицаʒеит!

Ҳааидтәалан, апсыжра аҿҳәара паҳтцәеит, амсылман дин апҟарақәа рыла адырԥаҽены даажыр акәын апсы, уигьы ҳахәапшуамызт, еитцаҳхыр ҳтахын зда дҳамамыз ҳгәлымтцәах итцәыуара, аха ҳазҭагылаз аамҭа иаҳнаҭомызт: аублаа қытақәа рылагалара далагеит Ҳазреҭ-пашьа ир. Урҭ хыма-псыма атабиақәа ржуан. Абзарбзанқәа ҳаԥԥала ана-ара идыргылахьан. Уʒырԥыр, аибашьра ахьцоз ахьынтәи ахысыбжьқәа ааԥуан. Иҟазтәӄьа еилкааны иҳамамызт, цьоукы, ԥ-рык еибашьуаз реидысларҭа Қарынць-Овасы иақәшәаран иҟоуп рҳәон, даҽеацьоукых, аҽырхиара изаҿу аублаақәа рахгара мацаразы ауп рҳәон. Иҳаланхоз шьаруалаа рҽеитцаҳәан ақәтцра иалагахьан.

Абас ашәарҭа ҳаштагылазгьы, цыхәапҵтцәа рымамызт атцәыуарахь иааиуаз. Таҳир дгьаауруп ҳәа дзыпхьаʒоз амулагьы иҽеагимырхеит. Уи цьашьатәыс ишҳамаз, ҳанынапш, пшь-еык зтцаҳәаз афаетон аадгылеит игәашә, даатытцит аҳ Шьардын-ипа Мансоу. Шықәсык еиҳагьы тцуан аублаақәа еизаны иахьыҟоу рымпынҟа дықәымлозижьҭеи. Зегьы ирдыруан Таҳири Мансоуи ианакәзаалакгьы агәынҷыхьа шрыб-

жьаз, убри акәын иахьа имҩахытԥра зегьы уамашәа изырбоз.

Аԥсы данихытҵ, дааин ажәлар даарылагылт.

– Сгәы иалсит, атҵеи бзиа дшәыцәтахеит! – даарыдашшылт иара. – Аамҭак иаугәышьар, акыр зылшоз уаҩын… Ҩынтә-хынтә иасҳәахьан амҩа ишьтухыз шәарҭоуп ҳәа… Баша ихы ҭаирхеит, итаацәагьы иқәзит… Абаа нацәкьысла иагәтасыз диҩызахеит!..

Аҳәгьы алаҷеимҭит. Аха ԥытрак анаабжьыс, аҳ Мансоу инацитҵеит:

– Абзиара шәымазааит, аублаақәа, исхашҭуам аџьабаа исыдыжәбалаз, итабуп! Уажәшьта уаҳа ҳзеибамбар ҟалап, исҭиит сынхара-сынтцыра, уаха амҩа сыԥәлоит Францызтәылаҟа, сабхәараахь… Ара иатыԥымзаргьы уаҳа иабасҳәари, гәалазатҵәык сымоуп ажәлар шәахь. Шәабацәа рныха ҳамҭас ақьаҳиа Хәсеин-ефенди инапала Али Ҳазреҭ-ԥашьа ианизынашәтиуаз, сара сышәхашҭит… Избан? Иахьа саублаамзаргьы, шьтрала шәара сшәылтцит… Сара сакәзамзи иаҳа изыԥәнагоз! Еилыскаауеит сара, Али Ҳазреҭ-ԥашьа инапы шәануп иахьа, акы дҳахәап ҳәа акәхап ишәымаз иреиҧьыз аҳамҭа зишәтаз. Аха мап, шәгәы шәажьеит, ани абрагь шәара шәыгәхьаа икырц дыҟаҙам! Шәхатә напалатҵәкьа шәзыԥәгылаз амахә шәҷаҟәеит, абџьар шьтыхны асулҭан шәидымгылт!

Шәара сгәашәымҭазаргьы, Бытха уажәы снапаҷы иҟоуп, ахьхьаҳәа ахь ԥара ныԥәыпсаны аԥашьа имсыхәҳаит иацы. Исыман амҩа сыԥәлоит. Ижәдыруазааит, мызқәак ирхымгакәан, Европа агәта, Париж ақалақь аҷы иреиҧьу тҷәахырҭак аҷы зегьы ирбарҭан иҟалоит Бытха!.. Избо иранаҳәалап Шьардын-иԥа Мансоу имҭаны убра ишнанагаз, иранаҳәалап аублаақәа ҳәа зны жәларык шыҟаз!.. Абзиаразы!..

Дызустҵаалак аҳәы Мансоу днаскьазгоит ҳәа шьаҷак изыҟамтцеит. Иҳашҳатәараха ажәлар еилагылан… Афаетон наскьон лаҳәак еиԥш асакара иқә-

ланы, иаҳа-иаҳа ихәычҳахо, ихәычҳахо мацара, дук мыртцыкәа асаба иашьклачыз иналаҙит. Ашьхытцә ашьхымҙа аѡнутцҟа рыбжьы ҭахәаҽены ишго еиԥш, ур-ур-ур аархылѡит аԥьар. Иҟьаҟьаҙа иаахтыз ацәгьара, иҙыжьхаз ашьаршәы еиԥш ихыԥшылон, ихәрақәа рыда цәала-жьылагьы шәытарак имамкәа, дыцқьакәакәараҙа раԥхьа дықәын Таҳир, ахлымҙаах ихыхын. Уи еиҳагьы иартцаулауан иара усгьы ҭа змамыз ажәлар ргәырѡа!

Ус, «Уаа, нан Таҳир!» ҳәа аҭынчра баапс иҟаз ааилалгеит Хымжәажә, лыхцәы ҭаҵа лықәыпсаны аԥсы иханы дахьтәаз. Уаҳа амыткәма изызҳәашаз ҭынха ааигәа димамызт Таҳир. Уи, лхатца Сиҭ иеиԥш, ақәра ҕәгәа шлымазгьы, макьана деиламҳацызт, аха иабаҟаз, еицакхьан лыбжьы хаа. Хымжәажә ианлааз, аккаҳәа иаацәырылгоз амыткәма, реиҳа ачҳара змаз ахацәатцәкьагьы аддыҳәа рмаҟақәа цытцәтцәартә иаруазыруан…

Алаҕырҙ зқәыкәкәоз Хымжәажә лажәа гәыҷкаагақәа убриаҟара сгәатцахь инаскьеит, иахьагьы еилышшахьоу сгәалашәарақәа неизсыркәкәар, издыруада абжак аҟара сызцәыргаргьы, да, сналагапишь:

Нан, нан ҳцеи лаша Таҳир…

Нан, сааԥсоуп ҳәа ҳауҳәар, иарҭак узыҟаҳцон,
Нан, амѡа уашәазаап, знызатцәыкгьы узықәацом!

Ԥхашьароуп, уѡагыл, закәызеи иҟаутцо?
Унаԥшишь, нан, убацәа заҟаѡ ыҟазоу!

Ацәгьоуцәа мақаруан: «Лааԥшыра иҭатәзам,
Даҳшьыргьы, ишьа зуа ҳәа ҭынха димаҙам!»

Жәлар рыбзиабара ишьҭнахыз, иарҽырбаз,
Хы злымкьо акәалҙ еиԥш, наҙаҙа иачапаз,

Ирбарҭам акәымзар, иаҒацәа ҟәаҟәасоуп,
Иара дыҟоуп, дыҟазоуп, жәлар ргәы даласоуп!

Уҵкәынцәа-маалықьцәа, упс атқыс иуҭахыз,
Ужәлар гәакьа рынасып иауҭеит цсаҭатәыс,

Упҳәыс дауҭеит агәылшьап, ҳамҵын иқәымларц,
Уԥнызатцә амца ацроутцеит, хамԥа урлашарц!

Ишҵаҳаҵсыхәоу, нан, нан, ацәа узалымтцыр?
Иага илашьцазаргь, уара уакәын ацырцыр!

Реиҳа уанаҳҭахыз, аҽехьакра уаҭәазам,
Уара уеиҵш инаҳҵызо даҽеазә дҳамазам!

Пхашьароуп, уԥагыл, закәызеи иҟаутцо?
Унаҵшишь, нан, убацәа заҟаԥ ыҟазоу!

Рацәак лыбжьы шытҭгамызгьы, Хымжәажә лмыткәма хәычи-дуи ҳәсеи-хацәеи абра еилагылаз ргәы ҭнашьааит, иҵнажәеит, ҽынкылашьа рзыҟамтцеит… Неиԥымсрада, ахацәа зегьы адыжә-дыжәҳәа ҳгәы ҳҭасны ҳаилаҒызгызуан, аҳәсақәа рызгы иахон, рыҳәҳәабжьы ажәԥан кылнатәон, ақәаршыԥ еиҵш икатәон алабжыш. Асакара ҭбаатыцә ианзаломызт ҳтцәыуабжь…

Абыржәы ԥынтәуп исаҳауеижьҭеи, уаҒеимшхара, жәлары зегьы реицтцәыуабжьы… Раҵхьа уи саҳаит Аублаатәыла ҳанаҵыртцуаз аҽены… Усҟан цьанаҭ дгьыл ахь ҳцоит ҳәа агәыгра дуқәа шҳамазгьы, ҳахьтцәыуон ҳапсадгьыл.

Иахьа Таҳир иҭаацәеи иареи ирыцаҳтцәыуон ҳара ҳлахьынтца еиқәатцәагьы… Аха ацәылашамҭаз Таҳир хәашабга иаҳзынижьыз ауасиаҭ анааҳгәалашәалак, ҳалаҒырз рԥашха ишлеиуазгьы, иҟәандаза иаақалон ҳагәқәа… Хҽапхьа, асакара аханы, апстҳәа

еиқәатцәақәа иаарылтцызшәа еилаарцыруа иаацәыртцуан хараҙа, амшыннырцә ашьхақәа ирытцаршәыз Аублаатәыла… Ҳтцәыуара, ҳақьызқьызра ниасуан уи ҳадгьыл гәакьа атцаныҳәарахь…

* * *

Еибыҳәан ишҳамаз еиԥш, лаҕырҙыла дкәабаны Таҳир даажит «Аныха амтца», ахәы акәапраҽы. Нахак еиԥш ҳазхәаԥшуаз ауаҩы, уа акәын иахьинаалоз, иԥсы анҭазгьы дҳалыҳәҳәо дҳаракын, инышәынтрагьы убас ишьҭыхзар ҳҭаххеит…

Қарынць-Овасы инхоз аублаақәа аҙәгьы дагымкәа аԥсраҽы иҟан. Егьырҭ аублаақәа, иахьабалак Ҭыркәтәыла иалаԥсаз, иразҳәагәышьодаз, машәыршәа аҙәыр иаҳазаргьы, аамта цәгьаха дзааува дыҟазма!

Аҭашәарахьы илаҟәхьаз амра ашәахәақәа надԥхалеит ахәы акәапраҽы итцчааз анышә аҙа – Таҳир иҳатгәын агәы… Ажәлар рышьтахьҟа бзиарак шыҟамызгьы, аилытцра рцәыуадаҩын, ихьаҳәхьачон… Убасҟан, анышәынтра затцә авараҽы, ахәы акәапра саақәгылахт сбыкь агәта кны. Дук мыртцыкәа асакара инахытцәеит рзаа-рзаа игоз абыкь ахәаабжьы… Уи ауаҩытәыҩса иеиԥш еилыкка изаҳауаз иранаҳәон:

«Иԥсата бзиахааит иахьа анышә иаҳтаз ҳтцеи лаша!..»

«…Иахьыҟазаалакгьы шәиԥхьыҙ рыгымзааит аублаа жәлар иҳаиуаны ҳгәыгырта Таҳир дызгәаҕьыз!..»

«…Ирзыҕьашкааит изларааҙаз ранацәа ргәыԥҳәыхш!..

«…Ишәаҳауама аҟәҟәаҳәа ахысбыжьқәа? Аублаа рарԥарцәеи асқьари еиҽаҳаит! Асқьар ааскьоит, иазыдгыло аҩнқәа рбылуеит, ирҽагыло дыршьуеит, иаанхаз ахыргоит!..»

«…Иԥсы ҳаитарц избеит ашьаартцәыра – Али Ҳазреҭ-ԥашьа!..»

«…Ихиам, уҽырхиа! Уажә улаба дадхәал! Алԥсаа дызмоу, уидымхалан, уахатцәкьа джы! Учымазаѡ асакаса днантца! Усаби днылаҳәа амышәкәан!..»

«…Ҳәсеи-хацәеи бџьар иатцагылартә иќоу, бџьарла шәҽеибышәта! Еикәаҕа затцәык ада умамзаргьы, матәахәуп, ишьтых! Аќама змоу, иуќәынтца!..»

«…Ҳара ҳахаанхеит ҳабацәа рҳәахьа: «Аԥсадгьыл зцәыӡыз, зегь ицәыӡит!»

«…Иҳаԥхьоит зны иқьаптажәхтәыз Аублаатәыла! Еилаарцыруа иаҳзыԥшуп ахақәитра мра зқәыԥхаз ҳаԥсадгьыл!..»

«…Ҳдәықәлоит уахатцәкьа, уахатцәкьа, уахатцәкьа!..»

«…Шьамѡазаргьы, ҳцароуп Аублаатәылаќа! Аублаатәылаќа! Аублаатәылаќа!..»

Абас аҳәон сааԥсаны, сыблахатц гьежьаанӡа, ихәаазааua исҽакыз абыкь. Алашьцара еилаҳанто асакара зегь амҽхакы иааиуан. Алаҕырӡ хьшәашәа рыбла ихыҳәҳәылазшәа, аарлаҳәа џьара икәалыкәаџьон етцәақәак… Ари дара заадмырбыз адгьыл аҽы атцыхәтәантәи аублаақәа рытҳ акәын…

АЦЫХӘТӘАНТӘИ АМѠА

Абар, мчыбжьык ҳхытҳхьазаргьы ќалап, ахацәа, аҳәса, ахәычқәа ҳееитцаҳәаны амѡа ҳақәижьтеи. Џьара хыцѡыцк ирзууазеи акәымзар, жәаха кыта ирықәынхоз аублаақәа ҳашҳәыԥыз ҳаицдәықәлеит, тӡыла уеизгьы хпаќа нызқь ҳреитцамзар ќаларын…

Уи аамтаз Тырқәтәыла анапатцаќа иќамыз Шьамтәылеи Арабтәылеи рышќа ҳҳы рханы ҳцозар, Ҳазрет-џашьа иабрагьцәа-лажьыфацәа, ақәыцьма млашьқәа реиԥш, иааҳацрыхо иҳашьтеитцарымызт. «Шәӡы ахьымааѡра шәца!» ҳәа иаҳагьы деигәыргьон.

Аха ҳара ҳхы ҳархеит ажәытәәи ҳаԥсадгьыл ахь, Кавказ ҟа. Абырзен мҭарсыѡцәеи Ҳазреҭ-ԥашьа иабрагьцәеи ҳрылсны, знык Қьамал-ԥашьа инапаҷы иааигахьоу Ҭырқәтәыла ҳақәнагалар, ҳуску маншәалахап ҳәа ҳгәыҷуан. Избанда, уи атәылабжеи Урыстәылеи аиѡызаратә еиқәшаҳатра рыбжьартцахьан. Уа дҳақәшәап ҳәа ҳгәыҷуан Асовет ҳәынҭқарра аҭарнак…

Убрахь ҳхы ахьҳархаз ауп Ҳазреҭ-ԥашьа зынӡак деивызгаз, иабрагьцәа-лажьыфацәагьы иааҳацрыхо изҳашьҭаз, уиоуп ҳамѡагьы шьамѡан изыҟалаз…

Сгәы иаанаго уасҳәап, дад Шәарах: итцегь мчыла ҳаҷәҷәазар, абԥьаргьы ҳамеигӡо ҳнапаҷы иҟазар, агәаҷьра азыҳәа ҳмаԥьанамызт усгьы, аманшәаларагьы абарҭ инарыцлар, Ҳазреҭ-ԥашьа иабрагьцәеи абырзенцәа рыри ҳнарылсны Кавказ агаҷахь ҳаӡхытцыр ҟаларын…

Аха ҳамчгьы маҷын, абԥьаргьы ҳазхомызт, ус сҳәеит ҳәа, ҳшәаԥырҳапуа амѡа ҳақәмызт, шәақьԥынҭала ҳнеиуан, лассы ҳара ҳахь ихынҳәит шәѡыла ҳарԥарцәа еиқәныхс. Урҭ анасыԥдақәагьы зны анирахь иадгылан еибашьларын, зны арирахь иадгылан инибартцәаларын.

Ҳаԥхьаҟа ицоит аԥшыхәцәа, шәарҭак шаақалаз адырра ҳарҭоит. Ҳара-ҳара иҳашьҭоу ҳцыхәахьшьцәагьы бԥьармцала иаҳҟәырцоит аҟәҟәаҳәа иҳашьҭахысуа Али Ҳазреҭ-ԥашьа иматцуарқәа, арыҷьарахьгьы урҭ таха ҳарҭом, ҳлаԥшықәтцаны иҳавасуеит. Ҳшымгәыҷӡоз иаацәырҟьоит, ԥьоук ршьуеит, ԥьоук нараԥырцоит.

Армарахь, наҟ амраҭашәарахь рацәак ҳзынаскьо ҳаҟам, еибашьуа иааскьоит Ҭырқәтәылан рымпытцархаларц иақәлаз абырзен мҭарсыѡцәа…

Аԥсабараҭәҟьагьы ҳара иҳаҷоушәа, иреицәаз аарѡара ҳақәшәеит, ҽынла амра ухагәҭа кылнатцәоит, уахынла иааузымычҳартә ихьҭахоит… Амѡа

ҳәа ҳазқәугьы закәызеи – Кониатәи аԥслымз сакара, уа иҟам ҭлазаҵәыкгьы ухы назҵоукша, аԥхын, уԥсуазаргьы зы мҳаҵәк узыԥшаауам… Баша ирҳәарымызт аҭырқәцәа уи акаршәра ҭацә азыҳәа: «Ԥсаатәк захыпраауам, чаландарк захысуам!»

Ахәыҷқәеи, ачымазцәеи, ахәцәеи зыниалаз ауардынқәа ҿыжуеит, игәагәоит, аидара зқәу аҿеқәагьы харҟәысуеит, аԥслымзраҿы ирфагәышьозеи, рыгра ѡеит, рҿы ианаҳамкыр, изымцо иалагеит.

Иҳавыршьааз ҳидхалом, иаразнак анышә днаҳҭоит… Ажәлар еижәибаҵоит, ҷьара еидҵәаҵәалоит, умацәа узрыламҵо, ҳәҳәароуп, ҟаароуп, ахысбыжьқәа ҷьара иааиқәтәар, даҿаҷьара иѡытҟьоит…

Али Ҳазреҭ-ԥашьа дмақарчақаруа иаҳнитҵоит ацҳаражәҳәацәа: «Амсылман дин еилазгаз агьааурқәа! Шәынҵәаҙарц шәҭахымзар, хаала шәабҷьарқәа шьҭашәҵа! Иаашәыкәыршаны амѡақәа куп!»

«Аллаҳҭаала уишазар, уаҳҟәаҵ, ҳарҭ аҙәгьы ҳаиԥырхагам, ҳаԥсадгьыл ахь амѡа ҳақәуп!» – аҭак ҟаҳҵон ҳара. Уи аҳәажә иабеидыруаз: аҙиас еижәхыслоит амшын ахь, ауаѡы деихалароуп иԥсадгьыл ахь!

Иаҳа-иаҳа ҳныкәашәа иагхоит… Аидыслара ада ԥсыхәа аныкамлоз мчыбжьыла ҳҭыԥ ҳзахытҵысуамызт. Зынзаск ажәлар ргәы цазар ҳәа ҳшәаны иаацәыраагоит ажәытәтәи аублаақәа ҳар рашәа. Ахапа аатсырҟьоит сара, ирҧызуа иаасыдгылоит Сиҭ, Мураҭ, Дауҭ, Ҭатласҭан…

Уа, раид, ахацәаҟәа, шәеиҵамхан,
Шьамѡазаргьы, ԥхьа ҳцаларoуп.
Ҳашьхақәа ҳаԥхьоит, шәгәы камҳан,
Ҳашьхақәа рҟынза ҳнаҙароуп!

Аҿарацәа рыбла ҭгәырҧаауа иҳахәаԥшуеит, ргәы иахәагәышьозаап, аха аҳәашьа иақәшәом, ирыздыруам!

Амра ҳақәцеиуа, апслымз сакара абжара еиԥаҳ-шахьазар ҟаларын, Сиҭи сареи дааҳадгылт Хымжәажә.

– Ҳгәылацәа рымԥаныфа нтцәеит, асабицәа амла ҳәа еибархьусуеит, иҳамаз ахәыҷы рыстеит! Уажәшьҭа ишпаҟаҳҭоит ҳара?

– Иахьрыбҭаз бзиан иҟабцеит, бымшәан, ҳаргьы Анцәа ак ҳаиҭап! – лгәы ааирҷәгәеит Сиҭ.

Абас, ҳшымгәыгзоз, амцабз еипш иԥытҟьеит амлакра. Рцәашьа ҳзамҭеит, Али Ҳазреҭ-пашьа иабрагьцәа рхымҭа атцыс еицәахеит. Рапхьа ҳуардынқәа ирытцаҳәаз ацәқәа нап дҳаркит. Аха акәац злаажәуаз ма излаазуаз амҷы ҳазҭодаз, ҳуардынқәа ҟәаҟәаса илкажьны, амцақәа рылеиқәаҳҭеит, урҭ анынтцәа, мцеибаркыгас иаагәаҕьит амҷтәы гарақәа, иуаҳауоу, дад Шәарах, ахәыҷқәа згарҳҳыз агарақәа!

Ажәлар еилагьежьуа, еилахынҳәуа, дара-дара еизыҕыҕуа ианааилахалак, сыбԥатә быкь аашьҭыхны, рапхьа снагыланы сҷынасхон… Ашьаҟәада зыцрашу алым еипш уи хәаазаауан:

«Уа, раид, ахацәақәа, шәеитцамхан!.. Фатәи-жәтәи гарҭа ахьрымам аҭыпқәа ҳрызнеиуеит лассы! Уинахыс шьаҷак ауп иаанхо Амшын Еиқәа аҟынза! Уа иаҳзыпшуп аґба дуқәа, ҳаргоит Аублаатәылаҟа! Аублаатәылаҟа! Аублаатәылаҟа!»

Сбыкь хәаауазаргьы, абас акәын зегьы ишраҳауаз. Ишызбоз ажәлар лахҷыххон, сызцом ҳәа итәазгьы дԥагылон. О, агәыҕра мцахәыцәа, иабаупшаауеи уара, абриаҟара мчхара?

Аха рцәашьа ҳзаҭом амцеипш иҳацралаз амлакра. Аҟәҟәаҳәа инаргәыдаҳҭоит Ҳазреҭ-пашьа ир ирыцраҳҟьаз, ҳаидарақәа назгоз ҳаҷеқәа, рыпсымҭаз угәатцанза итнашьаартә икьыркьыруеит. Мап, Аублаатәыла ишыҟаҳҭаз еипш, ҳаҕацәа ирымпыхьашәоит ҳәа инҳартцәом ҳаҷеқәа! Амла ҳаиқәыцәоит, фатәыс иаҳҭахуп! Игәаҕьны ҳшәақьқәа ирымоу

амҽы ҳзалакьысуам, аԥслымз сакара иқәыршәым хьышьатцәык, нас излаажәрызеи? Иабаҟоу ҳачуанқәеи ҳқәабқәеи, рышьтыхра ҳалымшазт, икаҳажьхьеит! Асакара иқәиааз ақыцәмыцәқәа ҟәшәаны ицәҳарббылуеит аежьы!

Уахынла ихьтоуп, ҽынла аԥсабара амца ацралап уҳәап, ҳшьапы мыждақәа аԥслымз ца иахьнылашәо иабылхьеит, иҵарыхәза иҕрахахьеит, ахы цаҳәцаҳә иапыхьашәаз реиԥш, амрацәгьа зысны заҟаѡы хышәтны аԥслымзра илаҳауадаз!

Атаҳмадцәа ҳаикәагыланы еитах иаацәыраагон ар рашәа. «Шьамѡазаргьы, ԥхьа ҳцалароуп!» – иналаҳтцоит ҳашәа.

Амлакра шаххәоз, иаацәырҟьеит асакара агәтахьы инеиаанза ҳәа зыҽзауа иҳашьтаз азышра. Иаабахьоу акы еиԥшымхеит уи, урт аѡқәыцьмакгьы еинаалеит, иаразнак рыбга еибыртеит.

«Азба!» – еибартцәаауан ахәычқәа. «Азба!» – еилауазыруан ҳәсеи хацәеи. Макьана зшьамхы инанагоз игьежьыхынҳәуа еимырдон асакара, ҳаҕацәа рхымѡасгьы иацәшәомызт, ирзыԥшааua цьыршьон зы мҳатцәк. Заагара идәыкәаҳтцаз гәыпѡык азәгьы дзыхнымҳәит. Урт ирышьтаҳтцазгьы рхабар ыҟам.

Асакара иқәҳәазо инеиуаз ауаапсыратә рѡаш зымқәацо иалагеит. Игылоу реиҳа икажьу еиҳауп, ацәажәара зылшо дгәааны даҕьуеит. Рыкәакәа иртаԥшуеит, реилаҳәарақәа еимырдоит. Машәыршәа, хәашак анырбалак, зегь азыѡуеит, напышьашәалагьы иузеиҟәкуам. Згәаҕ еимоу ашәарахқәа реиԥш ауп урт шеиҽаԥшуа. Цьоукы рлабақәа рыҽырынтцаны иѳеибаргылоит, нас, аѡы иашьны иҟоушәа, икаҳабгало асакара иныкәлоит, атциаакәа хытцәтцәаны ирҟаҟоит, сакара ҳәынапк рызкыргьы, азамана…

Ҳарт атаҳмадцәа-ашәаҳәацәа ҳаитаайдгыланы иаацәыраагоит ашәа: «Ҳаит, амарԥьа, шәгәы кашә-

мыжьын! Уаха икыдҭәан илеиран иҟоуп аҟәа!». Уи уажәшьҭа иашәамызт, ҕызыҕызран, изаҳауазгьы ус акәхарын ишеилыркааузаз… Аха иаҳҳәалар акәын ҳаԥсы ахьынзаҭаз…

Сишь, дызустда асакара иқәланы иаауа, имч шыҟам ѡашьом, дгылоит, дкаҳауеит, дгылоит… Акыр данааскьа, ибжьы ааҳалаѡит:

– Аӡытҟәа, абааԥсы, аӡытҟәа!

О, анаџьалбеит, изакә мчузеи ирзаԥшааз уи иажәа аԥсхыҭрахь инеихьаз жәлара! Игылаз уахь дыххымшақә ддәықәлеит, итәаз дакҳамшәа дѡатҟьоит, икажьыз ԥшьынаԥха дҳәаазоит… Ан лхәыҷы дылхашҭит… Ахшара ранацәа ирапыҟьеит, ажәлар арахә реиԥш еижәибатцеит, асакара ҭбаатыцә рыздшәарахазшәа ацарҭа рибаҭомызт, еигәтасуан… Урҭ нызкылашаз мчык ҟалашам игәахәрын ирыхәаԥшлакгьы. Аӡытҟәа аҟынҳа изымнеикәа, аӡы зҭабаз аԥсыз еиԥш, иԥаҭԥатуа заҟаѡы аԥслымҳра илахада! Аха урҭ ирызхьаԥшуадаз! Уажәыгь слымҳа итаѡуеит аԥслымҳра иныла шәоз ашьапы рацәа аҕәырԥаҕәырԥ ахьрымшыз.

Ачалеи жәпаҳаҳараҳа, алсра уадаѡны изхыкәиааз аӡытҟәа, жәабаҟа дестын атцанакуазар ҟаларын, атҟьап еилыҕраа ихтаталаз аӡы унарбомызт, абаафѡы ҭышәшәон, аҟәара ацынхәрас аршьынк атцкыс инеиҳаны аҿыгҳара аманы, иѡанҭхьҳа аџьыкахыш ԥаѡ аҿыкәыршан…

«Шәаагыл, абааԥсы, машәырк шәыхьуеит!» ҳәа абжьқәа шгозгьы, еибартцысны инеиуаз ажәлар хакәыла иажәлеит аӡытҟәа. Аџьыка ԥаѡ иахьѡырны заҟаѡы зааҟәрылада! Ипылыпылуа алахы ҭажьын. Аӡы ҟәандашьшьыран, ижәпан, ихәашьын, аха уи агәхьаа зкыдаз, Аублаатәылатәи арѡашқәа ратцкыс ицкьазшәа ҳатцашьшь иаажәуан… иаажәуан…

– Шәеацәышәыхьча, абааԥсы, абри аӡы хәарҭам, ишәымжәын! – дыҳәҳәон аӡәы, аха зызхара зжәыз-

гьы аҙытҟәа дзахытцуамызт, интҷәар ҳәа дшәозшәа дахҙызон, аха хәыҷы-хәыҷла ажәлар рыгәқәа дырҭынчит, убасҟан ауп цқьа ианеиҧапш, аранҙа зшьамхы инанамгаз дангәарҭа, ахәыҷы иан дшыҟамыз баны атҷәыуара даналага, ангьы илцәыҙыз лыхшара рыхьҙ ҳәаны ҧыҭуа асакара данықәла…

Аҙышра анеиқәтәа, иаразнак иаацәырҟьеит амла! Аха адырԝаҽены ҳшымгәыгҙоз насыпк ҳзыҟалеит. Амрагыларахьтәи ҳган ахь ҳзыхьчоз ҳарпарцәа игәарҭеит ирҳашәҳауа асакара ишықәыз ауахьад. Ираԥцаны ҳара ҳахьтәаз аҙытҟәа шыҟоу рҧаархеит. Иуаҳахьоума зныкыр, дад Шәарах, ауааи аҽеқәеи анеибашьуаз ҳәа аамҭак аҙбахә? Убасҟан абри аҙытҟәа ахықә аҧы иҟалеит иара. Абԥьар змаз хысуан, аҽеқәа каҳауан, аҟама змаз даазыдгылаз аҽы иналеитцон, аиха змазгьы, аҽы ахы иарбаны аҧынеирхон. Ауахьад еикәшон, ҳаргьы ҳаикәшон, икаҳауан аҽеқәа, икаҳауан ауаагьы. Алԝа шьҭачызшәа асаба хатәалан, аҽышьапхыц иагазгьы заҟаԝы ыҟада? Икаҳауаз аҳаиуан апсцаха амҭакәа, ацәахыхра иналагон, уи иалгаанҙа, абгақәа реиԥш акәац еимырҧэыцәуан… Реиҳа ачҳара змаз ачалеи дырхуан, амца лацраҵаны, аҽежьы налажьны ирҟәион, уа икажьыз аԥьыка лақәырҳәҳәны иаҳфауаеи, ҳанҧажәаклак, аҙытҟәа ҳнахалон…

Иҳакәшауа ҳзыхьчоз ҳарпарцәагьы арахь ихынҳәит, уажәы ҳееидаҳкылеит зегьы, ишьҭаххит ԥыыкала иҳәахны аҽежьы мԝаныфас. Ҳанықәтцуаз ауха, аҙытҟәа иаҧыкәыршаз ачалеи амца ацраҳҵеит, аублаақәа макьана уа иҟоуп ҳәа ҳаҕацәа хәыцларц…

Уажәшьҭа ҳахьынаԥшуа хараза иаабоит ашәаԥыцьап иатҷәара, уа ишыҟоу ԝашьом ақыҭа…

Аха зынзак ицәгьахарц иҟазаарын ҳлахьынтца. Ҳаԝнутҵҟа итцысит амгәахь. Рапхьаза дычмазаԝхеит хԝык ахәыҷқәа лыпсы рыхҭынтцо иаазгоз пҳәыск. Лыгра ажәжәаҳәа дҭыхо, дҳәыцәыхынҳәуа

аԥслымзра дшылажьыз лыԥсы аалхытцит. Анышә латаха ҳауааназа, илыхшазгьы каҟьҟьа антцәара иналагеит. Нас уаѽ иимбац, уаѽ имаҳац ахырзамантцәҟьа ҳтагылт. «Аа, сыԥсит, сыԥсит!» ҳәа азә даныҳәҳәалак, уи иҟны ҳнеиааназа, даҽеазәы дынкаҳауан! Макьана сара сеибган, ачымазцәа сгьежьыхынҳәуа сышрылаз: «Заурҟан, сашьа, ууаскьеишь аранза!» – лыбжьы аасыԛәлыргеит Хымжәажә. Снеиааназа дхышәтны аԥслымзра дылаҳахьан… Сиҭи сареи ҳаицхырааны аԥслымзра еиѽыжааны даҳҭеит. Аха Сиҭ ажәымҭацәгьа, анышәынҭра дахытцуам… «Заурҟан, схы ишакәым избоит, слыважызарц стахуп, асакараҷы лымацара дсызныжьуам!» – иҳәан, инапала ихатә нышәынтра ажра далагеит. Уа, Анцәа злыԥха ҳаура, ари еиԥшгьы аҙәыр даниахьоума, аублаа гәыԛәхаԛәа зегь ҳахьырц ҳаҟан акәымзар! Сиҭ идыруан иаԥьал ибҕа ишкыдгылаз, адырѽаҽены дыԥсит, днаган Хымжәажә лывараҷы иара инапала иԥиҟаз анышәынтраҷы дызжит.

Суауаза сырхагылан еизааигәаз ѽ-ҳаҭгәынк. Урҭ ирҭцәахит наза, зцәа-зжьы макьана имыхьшәашәацыз, адунеи аҷы исзынханы иҟаз стахцәа гәакьаԛәа! Алаҕырз ҟәандаза инасҷыкәкәоит, аха уи сыблаԛәа рахьынтә иаауамызт, уа иҭабахьан, сцәа акәын илаҕырзышуаз… Иумбахьеи, дад Шәарах, ашоура аныцәгьоу, ацаҟьа иалыҳәҳәо ахаҳәцәҟьагьы цәыкәбарԛәак нахьыжжлоит, ихьшәашәаза…

Ус: – Ижәуазеи, уара, шәшыбзаз шәыԥсзама? – Шәааскьа арахь! – ибжьы ҷацаза иааҳалаѽит зегьы иреиҳабыз аҭаҳмада еиԛәышла Ҭатласҭан.

Аҳаҳаира, ҳаира,
Аҳаҳаира, шәас, уара!

Иаацәыригеит аркәашага, иеибгак еиԥш аҷеѽаҷеѽҳәа анапеинҟьарагьы дналагеит.

– Ишәымбахьеи, уара, ацәашьы анкьаташа апырқьхәа ишѡытқьо? Ҳантҭәамҭаз аҟама аҿы цеицеи еипш, ҳаҕацәа рыбла ҳхыччалап! Амацәысеимкьара еипш ҳаҕацәа рыблақәа хаҳкып! Аҳаҳаира, шәас, уара! – атаҳмада иаҳа-иаҳа ирццакны инапы еиникьоит, азәы днаидтцыр, даҽеазәы иахь днеиуеит, лапшы цьбарала рыбла дхыпшылоит.

Цьашьатәшәа иҟалеит ари. «Ухы еилагеит, атаҳмадажә ацымхәрас, аарлаҳәа зшьапы иқәгылазгьы, зымч зылзааны апслымзра илажьызгьы ашәа инақәдырғызит, рнапқәагьы аинкьара иналагеит. Ухаҿы иузаагару убарт уажәы зыпсы ааталаз рҿапшылара зеипшрахарыз... Адамра итоу апсы дыччауа збахьада? Рыгәтагьы игьагьаза иаатадырцәеит атып.

– Адгьыл гәымбыл ҳара ҳзы идагәахеит, ҳасабицәа ртәыуабжь аҳазом! Илашәхеит, жәларак шеиқәынтәаазгьы абазом! Кәашарала иҳардыдып! Ари адгьыл гәымбыл ҳшьапышьтыбжьқәа рыла иаҳардырып макьана ҳапсы штоу, ҳашхацәоу! – даҿуп атаҳмада. – Уа, Ҭатласҭан, иулзаазама абаѡчыда иулаз? Аублаатәыла ачарақәа рҿы аишәахьча уқәгылан уаныкәашоз, ушьапқәа рыласышьа уаѡ илапш ахьзомызт, – ихы дацәажәоит атаҳмада инапқәа еинкьауа, – аха аишәахьча тысуамызт, ѡыла ихыхәхәо иқәгылаз атәацақәа цәыкәбарк рыхшәомызт. Аҳы, Ҭатласҭан, уаѡ данзымкәашазо укәаша!

Ҷыц еимарпсаз анышәынтра уажәоуп санаахытц, ашәак сҳәоит ҳәа сҿы злеихысхрызеи? Аха сара сгәаҿы гәырѡа-цьабареи гәырғьареи ҳәаа рымамкәа еилатцәахьан. Аҳаҳаира ҳәа снатцаҳәҳәеит саргьы. Сара сеипш аркәашага ашәа еибанаркыз шьардаѡхеит. Иақәдырццакуеит анапеинкьарақәагьы.

– Ҳаит, ахацәақәа, хәыци-бгьыци тибажаароуп иахьа! – еитаагеит Ҭатласҭан ибжьы. Нас изарақәа лтарбағьа икны, ишьацәхыпқәа дрықәгыланы дкәашо иҿынеихеит. Зны-зынла аҿеѡ-аҿеѡҳәа инапы

еиниҟьоит, даҽазныхгьы шьамхыла дышьҭасырц иаҟәикуеит, аха изыгәаҕьуам. «Избо закәызеи, шәан лхы дааст! – схәыцуеит сшанханы. – Иабаимаз аҭаҳмада абриаҟара амч ҭәахны! Абри акәызма ҳабацәа иззырҳәоз «Аԥсцәа рчара уны, аԥсцәа зыркәашаз!» ҳәа? Урҭ ирдыруазма ари еиԥш ахырзаман ҳшазкылсуаз?»

Ус, Ҭаҭласҭан ажәлар рыжәпара гәаҭаны иҿынеихеит. Ауаа наскьааскьан, амҩа хәхәаҵа инаирҭеит, иара дцон уи даныланы, дкәашошәа ҟаҵауа, уаҳа илымшо днеихьазар акәхарын, зынгьы даақәгьежьны инапы еиниҟьон. Икәашозгьы, игылазгьы, итәазгьы, ашаха ҳхаҵаны дҳахозшәа Ҭаҭласҭан ҳнеишьҭалт ҳаиԥхьытта! Макьана зшьамхы инанагоз ԥхьаҟа ҳаихон, ҳаблақәа азхан ҳҿеыздаххалоз ақыҭа, ҳзыназагәышьар, убраҟа итҵәахызшәа иҳалагьежьыз ачымазараҿкы ахәшә.

* * *

Абринахыс иҟалаз Заурҟан цқьа еилкааны аҳәара илшомызт. Уи игәалашәомызт аублаақәа заҟаамҭа амҩа иқәыз, иахьынҙааихьаз аҭыԥ хьҙы, ауааԥсыра заҟаҩы аанханы иҟазгьы... Иахьа иихәоз, уаҵәы даҽакала дахцәажәон, ицәеилаҩынтуан...

Урҭ амшқәа рзы ихаҭагьы ахолера илаҽхьан, издыруада, игәалашәара архәашьра убри иахҟьозтгьы? Аха уеизгьы иҩашьомызт аҭаҳмада уаҩ дызныМиацыз ахырзаман дшалаԥшыз, ишихигаз... Данцәажәоз, ицәыршәагаз акы илаԥш нақәшәазшәа, уажәы-уажәы ицәа дҭаҙыҙон, иҿаԥшылара ааимахәлон, ибжьы изҭымкааура инаихәлашәон. Дҩагылан, дбырбыруа, маҷк даалеиҩеины деиҭанатәон...

Нас иабыкәхаришь уеизгьы аублаақәа зқәынтҵәаз аҭыԥ?

Ҭырқәтәыла ахсаала аацәырганы Заурҟан снаидтәалеит. Снацәа нақәкны исырбеит Кониатәи акар-

шәра, икәаԥ иатцәаха ахсаала иаԥшуаз аҙытԧәагьы днахәасырԥшит... Иихәахьаз акәын, ҽыц акгьы изацымцеит аҭаҳмада. Абраантәи рацәак ахьыбжьам иԧоуп аҙытԧәа, Заурԧан иахь санаауаз, схыԥәгылан сҭаԥшуан... Анаѡсԧа акаршәра ишьҭазгьы сылаԥш нахызгеит... Ус анакәха, ааигәазаап, абрахь сҽанадсхалоз, санысзаап аублаақәа рыбаѡ цәахны измоу акаршәра.

Жәларак еибарцысны ианаауаз, кыраамҭа амѡа иԥәхазшәа, иара амѡагьы инымцәаҙоз акы акәызшәа Заурԧан дахцәажәон, гәыбԥан изҭода ахырзаман иалаԥшыз, аха сара излазбо ала, урҭ ахьдәыԥәлаз аҭыԥ иаркны, даара иныԧәазар, хынѡажәа-ԥшьынѡажәа верс рыда рзыԧамцеит.

Ҳаԥсы ааиҭакны ҳаиҭанеидтәалон, аца зымкыз ахш еиԥш, ԥыҵҳа-ԥыҵҳа иԧаз аҭаҳмада игәалашәарақәа маҷ-маҷ еизиркәкәон, сара, ишыԧастцац, иантцо сишьҭан...

* * *

Аублаақәа хатцеи-ԥҳәыси, хәычи-дуи наԧгьы ҳзымцо, арахьгьы ҳзымаауа, цьара ҳкыдхалан ҳаԧан. Уа инхоз бжаѡык, заанатц рҭаацәа рыманы, рырахәԥәа раԥцаны ашьхара рҽарҭахьан, уахь изымцакәаны иԧаз, ҳара ҳаиԥш азѡаҽкы рылалахьан. Урҭ колера* ҳалазтцаз ҳәа ҳгәаг ркит, изылшоз абԥьар шьҭыхны иаҳҽагылеит. Урҭ ирыцхраауан аҭыпантәи азаптиеԥәа. Еилахынхәаран, еилагьежьран, еибаԧәаԧәаран, ҳәҳәаран, ԧааран.

Азаптиеԥәа Сҭампылнтәи ироухьан адтца: «Аублаақәа азѡаҽкы рыманы ихалалт, дара зегьы еибаԧьашьны иԧоуп, ақыҭа иалашәмыжьлан, ачымазцәа ншәыртцәа, апсцәа жәблы!..».

Ҳаԥхьа игылаз аѡнқәа рахь еихоз гәыԥѡык даҳԥызон Ҭатласҭан, «Шәеиха, абаақәа!» ҳәа ибжьы ҳа-

*Колера – (тырқә.) амгәахь, ахолера.

қәырго. Ус, тырқәа нхаѡык аѡны даавҟьан, атцықьҳәа дхысит, уахь ҳнеимышьтырц итахызар акәхарын. Дкаҳаит ахымѡас згәы иташәаз Татластан. Иԥсы штаз сааихагылеит. «Аа, Заурҟан, сыршьит, сыршьит, сагьырзымхеит, убама! Ухатцазар, Аублаатәылаҟа схы рханы анышә сат!» – ҳәаны даалгеит, иԥсгьы ааихытцит. Аҟәараҳәа аитцасра салагеит, иаасгәалашәеит жәытә ашәак алагамта: «Ахьтацәгьа ҟамлар, ажәцарақәа нтцәозма?» Ажәѡангьы снатцаԥшит – жәтцыск улаԥш итцашәомызт. Аублаатәыла ахьыҟаз здыруа сыҟамызт, ашьацраҽы дааитцысхит, илацәа хызѡеит, ижра сылшозар, ас адәы дцәыжьлаы сцозма, аха иабаҟоу! Снеиуан, уажәымзар-уажәы санбакаҳауеи ҳәа сгарыгаҽо, сыблақәа амца рхылан итыблаауан, сҽажәкуан, счымазара сышьтанагәарц акгьы агзамызт, сыкәшамыкәша аԥлѡа хчылазшәа ихәашьҟаҟаран, сахьынаԥшуаз, саԥхьа аѡхаԥалараҽы ѡнык збауан, убрахь схы рханы сеихон, уа сзыназар, ҽамѡак азы шԥасмоури ҳәа сгәыгуан. Аҽывсывҳәа ахымѡасқәа сывсуан, аха сцәа-сжьы тцкьытцкьаршьон макьана.

Татластан иашьа ипеи даҽа аублаа арԥыски аддыҳәа инасаѡсит, рҟамақәа тгәыцәаа, ашьра зуз атырқә нхаѡ дрыԥшаауан.

– Анышә дытцамлазар, дабацарыз, абра сылаԥш неихьыԥшит! – ҽааитит руазәык.

– Хымпада, ѡнык дыѡналан иҽитцәахит! Арахь уеиха! – датцаҳәхәеит егьи. Гәараандак инхибаҳәеит, уаҳа иахьцаз ҳәа сымбеит.

Амзырха снықәлахьаны ус, уи аѡны иааѡныѡит акәукәуҳәа пҳәыск лыҳәхәабжь, лыгьатцәыгьатцәбжьы, убарт инарылазѡеит хатцак иагьбжьгьы. Иахьынзасылшоз сшьаҽақәа инарыцыстцан, лассы аѡны ашә снылагылт. Иапхьан агәарааида ихибаҳәаз аублаа рпарцәа руазәы, аԥшәмапхәыс агҽыѡра дыкҽацаланы, иҟама лгәышпы итцакны икын.

– Иҳәа ара иԥналаз ашьԥы дахьыбтҭаахыз! Иҳәа, мамзар быԥкәынгьы баргьы шәазхом! Иршьыз саб иашьа ишьа сыԥхьоит, ишьа алԥатҷә ахылззуеит, макьана имыхьшәашәацт, уанҙа сшьа зуроуп! Балга, аԥшыха сымам! – длыԥәхәаауан иара.

Наѣтәирахь ацәардгәаҧы, амцашоура ихѣьо, аиарҭа дылан ҷкәынак. Егьи аублаа рԥыс иѣама атҷарыра уи иҩракын…

– Иҳәа, упсырц уҭахымзар, уаб иоума араѣа зҿызтҭәахыз! – ҳәа диқәымчуан.

– Арахь уаԥгьы дыԥнамлаҙеит! Аԥны еимыжәда, абаапсы, шәуаами, гәнаҳала ҳшәымшьын! Сыҷкәын ҭынха димаҙам, иаб ԥышыԥәса раԥхьа дыпсит. Имашәкузеи амаалыԥь! Ихьыз азԥаҧкы дацәынхозаргьы жәуам! – Абас уи аԥҳәыс дыԥнытҭәаауан, лаԥхьа игылаз аублаа рԥыс диԥырѣьаны лыҷкәын иахь анеира лҭахын…

– Ижәуазеи, уара, шәеилагама зынҙас, ирымашәкузеи хыхьчашьа змам аԥҳәыси аҷкәын чымазаԥи! – сыбжьы нарыԥәсыргеит урҭ арԥарцәа ашә ахьынтә. – Аԥҳәыс алатҷәѣьа леишуам рҳәон ҳабацәа, арахь аԥсхых длымҭоуп! Шәеынашәыстха наѣ! – сыбжьы зыпсы зхытҵуаз ашәарах аҧыҧбжьы еиԥшзар акәхарын.

– Саб иашьа Ҭатластан рыцҳа дызшьыз абрахь ихы ирхеит. Хымпада, абри аԥҳәыс дылтҭәахит. Ишьа сыԥхьоит, силгароуп уажәытҷѣьа! – иҳәеит аԥҳәыс дыкҧацаланы дызмаз арԥыс.

– Ус аҙәыр дтҭәахызар, аԥны еимыжәда, хатҵатҵас шәныѣәа, арҭ ирымашәкузеи?

Сажәа ԥбамтәкәа, аԥыцьагьы наскьаны иаагылт.

– Шьыхаҭа иҳамшьыргьы, ари аԥны ҭадырцәыроуп! Ара иааган иԥнаҳҭоит анаѣа агәаԥараҧы антҭәара иаҧу ҳанацәеи, ҳаҳәшьцәеи, ххәыҷқәеи! – аарлаҳәа иҿеиқәкуа даацәажәеит аԥбатәи аублаа.

– Рыѡны идәылганы ишпакашәыжьуеи, азин шәызҭада? – сиқәшаҳаҭымхеит сара.

– Уххь згеит, Заурҟан, анаҟа адәны антҷәара иаҷу ҳара ҳҭаацәа хара рыманы ирыхьма! – иаасҷаирхьит уи арпыс.

– Уиас, аѡны еимаадап, уиас! – наидитҷеит актәи арпыс иѡыза. Аѡыцьагьы ашырсырҳәа инеикәҟьашан, егьи ауада иныѡнапшын, наҟ-ааҟ аатҷра инавалеит.

Ҳарҭ ахацәа аублаа бызшәала еибаҳҳәаз шылзеилымкаазгьы, уи аҧхәыс сара сыѡналара лыҷкәыни лареи рзы ҷсеиқәырхаган илыпхьаҙеит. Агәаҧхәа лҷеаасышьклалыжьын, Аллаҳҭаала дузылпхааит, уара ауаѡымш! Схәычи сареи ҳапсы еиқәурхеит ҳәа дсашьапкуан, скәымжәы аҧшь ааникыланы илгәҙуан.

– Бымшәан, абаапсы, урҭ шәыршьыҭцәкьарц ргәы иҭамызт! – сҳәан, сымч абаҟахыз, аха сѡалыхан, аарла дѡасыргылеит.

Ус, хысбыжьқәак адәныҟа иааигәаны иаагеит, зыпсы зхытҷуаз аҙәгьы даағызыхәааит. Аублаа арҵарцәа рҟама аҷқәа цеицеиуа ашҭа инықәсны, еивас ахшьыра инҭалеит. Саргьы срышьҭалоит ҳәа сҷанынасха, аҧхәыс лыѡнапыкгьы аасыкәыршан сеимлагәа сылкит.

– Аа, умцан, ҳныжьны умцан! Ҳамацара ҳанаанха, ушьҭахь иааѡнало ҳаршьуеит! Сара акгьы сурым, сыршьааит аҭаххаргьы, аха сыҷкәын заҵә дрыцҳашьа, сара сыда дунеи ҭынха димаҙам, иаб усгьы дыпсхьеит! Мап, мап, сумшьыкәа усзышьҭуам! – абас дыѡнытҷәаауеит, лнапқәа сыкәыршаны сылкуп, дхьышьарххоит, ашә ахь сналышьҭуам. Аҷкәын чымазаѡ иан лыҷъатҷәыҷъатҷәбжьы иаҳауазар акәхарын, инапқәа ѡышьҭихуан сара сахь. Ҳныжьны умцан ҳәа акәхарын иаанагоз, аха изныкылакәа наҟ инаиваҳауан.

Уи аҧхәыс уца ҳәа сааулышьҭыргьы, харак сзымцозар акәхарын, азѡаҷкы исыҷралаз сшьапқәа

насытцнаҟьеит, сыблахатц аагьежьы-гьежьит, иаасыҟәлашьцан, сышьҭахь икҽаз ацәырдгәахьы слеизҟәыҽеит. Аҳы шызжәыз здыруеит, уаҳа акгьы сгәалашәаҳом.

* * *

Заҟа мши-ҭцхи сымпсуа-сыбзамхо аиарҭа сылахаз седру, схы здыруа санықала, избеит ахаан сахьнанамгацыз ѡнык аҽы сшышьҭаз. Ԛынѡажәаҟа шықәса зхытцуаз пҳәыск дысхагылан сыматц луан. «Ара сабаанагеи? Бызустада бара?» – слазҭцааит сара, сцәажәартә санықала. «Уѡны уҟоушәа пхьаҳа, цқьа усыхәапшыр, сугәалашәаргьы ҟалап!» – ҽаалтит апҳәыс, нас, лҟәардә даахан, сапхьа даатәеит. Сыбла псыдақәа лыдсырхалоит, лхы-лҽы аазыгьежьны, лыбла ҭбаа еиқәатцәақәа аразра рхыҳәҳәыла исыхәапшуеит, лхахәы ҷарыхәҳа, ашлара наланапсахьеит. «Дызустада, мшәан, абри?» – схәыцуеит сара, аха дызбахьеит ҳәа сыҟаҳам.

– Мшәан, сышпаугәаламшәои, – даацәажәеит лара, – ѡыцьа аублаа рпарцәа сыцкәынгьы саргьы рҟамақәа ҳаҕрырҳәарц ишаҽыз, ҳапсы ҽухит. Аха уаргьы учмазаѡхан, ара узахымсит. Абри узықәиоу ацәырдаҕәы унықәҳаит, ураилыхны унышьҭастцеит. Убри аҽены инаркны иахьанҳа хдырра умамызт, анышәынтра ухықәгылан, аха аллаҳҭаала дузылпхеит, уеиқәхеит! – хәычы-хәычла исгәалашәо аҽааанахеит аублаақәа атцыхәтәантәи ҳамѡа… Сыбла иаахгылон ахырзаман сахьақәа… Аҟәарамҷ еипш апсцәа еизыхаа… Аҭаҳмада Ҭатласҭан икәашара… Уи атцыхәтәантаи аублаақәа ҳакәашара акәын усгьы…. Ус, ус, иаасгәалашәеит ара сшаанагазгьы… Зназы сызлаиаз аиарҭа итцаакәкәалазшәа збеит, аха сгәы ааԥсахны сѡеихан, изулак сиарҭа саақәтәеит.

– Тәымуаҩык, сыбзиарас ибдыруазыз бара! Нас абарҭ роума анышәынтра ҿтазмыжьлаз, – сҳәан, сыжәҩахыр иқәкыз лнапы аасшьышьит.

– Умч маҷгәышьоуп макьана, атәара улшарым, – лҳәан аԥхәыс, ашьшьыҳәа снықәлыриеит, аԥхъы сықәнаҭәазар акәхап, схы-сҷы иныкәылшьит ачабра, мҳаҭәк алагьы аҙы сқьышә иныкәылкит. Маҷк санаатынчха, лара даацәажәеит.

– Исуалыз насыгҙар акәымзи! Сеиқәзырхаз иаргьы деиқәырхатәын... Сара сымацара соума, сыҷкәын заҭә, адунеи сыззықәу слашарбага иԥсы ҷухит. Уара данеиқәурха, Аллаҳҭаалагьы дизылԥхеит! Аиашазы, уадаҩра сыгмызт, ҩыцьа ачымазцәа... Арахь сыҷкәын, анахь – уара! Аха уи усс измада! Шәҩыцьагьы шәеиқәхеит! Издыруада, уажәшьҭа мышлашарак аабар!

Дҩагылан, ашә лхы нылакны: «Бирам, нан, араанҙа ууаишь!» ҳәа лыбжьы налыргеит. Рацәак мыртцыкәа, аԥсыгага еиԥш ишьтыбжь мыргаҙо аҩны дааҩналеит жәохәҟа шықәса ирҭагылаз ҷкәынак, ачымазарацәгьа шихигаз ҩашьомызт, шьакәармак ихы-иҷы иузыкәбаауамызт. «Иубома, нан Бирам, уԥсы ҷызхыз, уеиқәырхаҩ ичымазара дшалтцыз! Унеи, нан, иааигәара, аԥсшәа иаҳәа, уиацәажәа, амала рацәак думыргәамтцын!» – даҷын аԥҳәыс. Бирам данааҩналаз аахыс иблақәа хааҙа исыхәаԥшуан, дааскьан, имчыдаз инапала смахәар ааишьышьит. «Аллаҳ иԥьшьоуп, Аллаҳҭаала иԥьшьоуп!» ҳәа дхәыҵхәыҵуан. «Уажәшьҭа издыруада мышлашарак аабар!» – нақәлырғызуан иан.

– Дад Шәарах, абыржәы уареи сареи ҳахьтәоу амҙырхаҷы ауп усҟан сахьаанагаз. Ара, усҟан уажәеиԥш иҭацәымызт, аладахьҟагьы, аҩадахьҟагьы ауаа нхон, ашьҭахь ақыҭа акалҭахь инаскьаны анхарҭақәа ҟартцеит. Абри аҩны ауп сахьыҩнанагалазгьы... Ожәы сиарҭа ахьыҟатцоу ауп усҟангьы сахьышьҭаз, ларгьы абансшәа акәын дтәаны дахьсацәажәоз...

Ишсыԛәнамго здыруеит лыхьʒ аҳәара, аублаақәагьы, аԥсуаа шәеиԥш, ахацәа рыҳәса рыхьʒ рҳәаʒом, Салима лыхьʒын, хлаҳәада… Абри иубо анхара лара ишынлыжьыз иԥоуп, сара ҭәѡанкгьы сзацымҭеит, амала, ишубо, макьана зынʒа иԥьаԥҭажәҭәԥьан иԥам, лѡатҵәк ѡасышьҭуеит…

Ааи, дад Шәарах, ажәа уасыршьызар акәхап, сара сԥынтә шьеи, лаԍырʒи, ԥсреи, ʒреи, хтҵәареи рыда даҽеакы умаҳаит, аха уи сара исхарам. Дад, аранʒа ҳанааих, иаачҳа, уажәшьҭа рацәак сыгым, сажәабжь зызку ажәлар шынҵәаз еиԥш, сҳәамҭагьы нҵәоит.

Саныѡагыла, еилыскааит: ари ақыҭа изахымсгәышьеит аублаақәа; реиҳараѡык, ҳаҒацәа рхымҭеи амгәахьи неилалан, идырхит, зыԥсы ҭаны иаанхаз ԥыҭѡык, абырзен ры аныхынҳәуаз ит�, ҟәаны Бырзентәылаԟа иргеит, даҽеаԥыҭѡыкгьы Шьамтәылаԟа рхы дырхеит. Ҳәанҳәахла излеилыскааз ала, урҭ ахьнеизгьы бзиарак ианымиеит. Егьырҭ, ара иаанхаз, Али Ҳазреҭ-ԥашьа, дара-дара уаҳа еибамбо, ҭаацәак-ҭаацәакла ишаны, Ҭырқәтәыла иахьигʒеит. Урҭ аʒәгьы иԥсы ҭоуп ҳәа сыԟаʒам иахьа, машәыршәа аʒәыр деиқәханы дыԟазаргьы, ибызшәа инаркны ихатәык имамкәа дѡашьахахьеит, ддыԥшылоуп… Иумбо саргьы сшыԟоу? Ацынтҵәарах! Уада-ҭынхада, ѡныда-гәарада, жәларыда-ԥсадгьылда адунеи санхалеит!

Салима уҳәама? Ааи, насыԥда, уи лтцыхәтәгьы уасҳәап. Напышьашәалатҵәкьа аԥсра ахәлымшәа сахәлылхит. Сшьа ҒҒәазар акәхарын, ԥшьынѡажәа шықәса сшьрҭагылазгьы, лассы сшьара сықәлеит. Сабацахуаз, абра саамахеит. Ҳаԟан лареи сареи хатҵеи ԥҳәыси реиԥш. Мызқәак ниасхьан, ақыҭаҽы ачымазара аʒбахә аʒәгьы далацәажәомызт, еиқәтәахьан, уи иацәшәаны ашьхара зҽазҭаз анхацәагьы рыѡнқәа ирхылахьан, дычмазаѡхеит Салима. Лгәахы акы иааҽнакааит, хлаҳәада… Сеиқәзырхаз, ларгьы деиқә-

сырхарц сҽазыскит, аха акгьы сымчмызт, апсрахьы лхы лырхеит. Уи лара ианылдыр, саалыртәан, луасиаҭ салҳәеит: «Ухаҵазар, сыцкәын Бирам агәылацәа дрыдумыжьлан, уаргьы уаҳа царҭа уманы избом, шәеицынха, уда димаҙам, уизыҟала абыс!..».

Мышқәак рышьҭахь дыҧсит лара. Абни ацәардаҕәаҷы акәын дахьҕәаз, хлаҳәада. Агәылацәа иҟалаз рдыргәышьеит, аха аколера дагаз ҷьшьаны апсыжрахь уаҩ дкылымсит. Адырҩаҽены, Бирам дсыцырхырааны, изулак, днаганы дызжит. Абра уахьналбааура рацәакгьы бжьам, аҩадахьшәа ауп лнышәынҭра ахьыҟоу... Зны-зынла ныҟәара ҳәа аҩны сандәылҭуа, уи анышәынҭрахь ауп сахьцало. Сара сзы Салима лымацара лакәҙам уа анышә иамоу, уа ижушәа ауп ишызбо еихәлацәаз сгәыҕраҟәа, исцәыҙыз ҁтаацәа зегьы... Анышә сазҭо дсоугәышьар, уа иҟаларoуп сара сызқәаҭыпҕьы...

Бирам изҳаанҙа сара сҟны дыҟан, аби-ҧеи реиҧш ҳаибааҙон. Ԥхәыс данааига, ақыҭа акалҭахь днаскьаны дынхеит, рацәак ззеилцо уаҩым, ишубо, аха джьиуеит, ҭаацәак ныҟәигоит, саргьы, Шәарах, дад, ушаҳаҭуп, нап сыгижьуам... Сара, аҭаҳмада жәымҭа ҟыргәгьы, уаҳа царҭа абасымаз, абраҟа атәым дгьыл аҷы, аҙә иргылаз тәым ҩнык аҷы сазҧшуп зааскьара уадаҩхаз суахҭа...

* * *

Абра инҭәеит акыр инеитцыху Заурҟан Золак иажәабжь. Абри анапҩымҭа иаԥхьалакгьы, ак атцкыс ак еицәаны, ҵҩа змамыз агәаҟраҟәа уаҩҧсык ицәа излатаҙазеи ҳәа иџьеимшьар ҟалашам. Зыжәлар анеибгаз аҕьараҳәа ирылагылаз, урҭ рынтцәарагьы иашаҳаҭхаз Заурҟан дакәшан дабанҙаҭалеи, аиҭаҳәара мацараҵәкьагьы злаилшаҙазеи?

Ахәылбыҷхарахь инеихьан, уи иажәабжь анхиркәшоз.

– Дад Шәарах, гәыбԥан сумҭан, цәыкьа сышьҭалоит, изакәу сыздыруам, сыблахатԥ гьежьуашәа збоит! – иҳәан, дҩагылеит.

Цәамҭхаа уоуааит ҳәа наиаҳәаны суадахь снықналан, ацәашьы асыркит. Снапҩыра даԥьала еиԥәыршәаны саԥхьа иныкәыстцан, схәыцуа саатәеит. Аублаақәа атцыхәтәантәи рымҩа санԥшылозшәа акәын макьана, ахҭыс хырзаманқәа, ак ниасыр, даҽеакы сыбла иаахгылон, ахысбыжьқәа, аҳәҳәабжьқәа слымҳа иҭаҩуан, урҭ срылаҽены сыԥан. Урҭ зегь зынҩылаз саԥхьа иқәыз анапҩыра сылаԥш ианаатцашәалак, ашьеи алаԓырʒи еилатцәаны иагәылкәкәошәа збон… Саргьы шаҳаҭс самазшәа акәын сшыԥаз жәларык рынтцәара…

Аҭоурых аҿы ирацәоуп аҿырԥштәқәа, аублаақәа акырынтә хыԥхьаʒарала иреиҳаз, аамҭала ахатәы ҳәынтқаррақәа змаз ажәларқәагьы, рышьхәамышьхәа ҳәа акгьы ыԥаʒамкәа адунеи ианыʒаахьеит. Аха аублаақәа рынтцәара ԥалеит ҳазну ашәышықәсазы, уажәааигәа… Макьана рыбаҩгьы анышә иамфац, рыбызшәеи рашәақәеи макьана аҳауа иалоуп, еиҭарҳаз ашәыртцлақәа макьана ибыбышʒа ишәтуеит есаацынра… Абри зегьы ԥалеит абжьаратә уаҩықәрак иатцанакуаз аамҭала.

Ҵабыргны, уи мышкы акәмызт, аублаақәа рыԥсадгьыл ааныжьны «ҷьанаҭ дгьыл» ҳәа изықәгәыгуаз Ҭырқәтәылаԥа ҳцоит ҳәа аԓбақәа ианырҭала аҽены инаркны антцәара иалагахьан… Ари атәыла анапхгаҩцәа акраатцуан, амсылман дин ацқьара хьʒыс иаҭаны, ргеадцаланы ассимилиаторратә политика амҩаԥгара иаҿижьҭеи. Уи официалтә ҳәынтқарра-политиканы иԥалеит, аублаақәа ахтцәара, аиҭахтцәара иақәзыршәаз, ашьаартцәыра ҳәа изышьҭаз асултан Абдул-Ҳамид ихаан. Уи иеиԥш аус еиқәатцәақәа рымҩаԥгара иаҿагылоз ажәлар ссақәа рырмашьцараз, иаҳа инткааны иуҳәозар, рныртцәа-

ра азыҳәан, ҷыдала иапҵаны иҟан акавалериаҟәа. Дара ашьхарыуа-мҳаҷьырҟәа рхатаҟәагьы, егьырҵ ажәлар маҷҟәа ирчырчаны ианрыжәыртцалозгьы ыҟан.

Аублаақәа ҧсра-ӡра изгоз аӡиас хәашь уанхыҧшыло, улаҧш иаатцашәоит уи иалатәоз ҟәытцәа баапсҟәакгьы. «Атырҟә ҽарацәа» ридеологиа пантиуркизм шьатас иатаны ишьақәгылар акәын Османтә империа дуӡӡа. Атырҟә ҽарацәа азыгәышьуан амсылманцәа зқәынхоз адгьылқәа реидкылара... Урҵ азыгәышьуан Кавказгьы. Уи аимпериаҽы: «Ҳәынҵқарра динс иҟоу – амсылманра затцәык ауп!» «Бызшәас иҟоугьы – атырҟә бызшәа затцәык ауп!» «Ҭырқәтәыла амилатқәа зегьы еиҟароуп, зегьы – османцәоуп!» ҳәа акәын ишырҳәоз. Ажәлар маҷҟәа, кәараҷҷак еиҧш, уи аӡиас хәашь ду иналаӡ-иналахәаша ицар акәын... Уи иаҽагылоз дарбанзаалакгьы ес-иааитҷаргалалакгьы, Таҳир иеиҧш дҧырыршуан.

Урыстәылан Октиабртәи асоциалисттә революциа аиааира рыбла хнатит, агәамч ҕәҕәа рнатеит, зин змамыз ажәларқәа зегь реиҧш, Ҭырқәтәылан иаланхоз ашьхарыуа-мҳаҷьырҟәагьы.

Урҵ ржәытә ҧсадгьыл абзиабара макьана ргәатца иҭатцәахын, ианааргәалашәалак рылабжыш хаҟәҟәалон. Уажәы ираҳаит Кавказ иқәынхоз рашьцәа ахақәитра шырнатаз Октиабртәи ареволиуциа, рабацәа рыдгьыл аҽы дара аҧшәымацәан ишыҟанатцаз. Уи агәырҕьаҽҳәаша ирнатеит амтцәыжәҩа, рацәаҩыкгьы иақәыркит рқьапҵажәқәа рышҟа ахынҳәра... Сымацара абас схәыцуа сыштәаз, иаасгәалашәеит 1921 шықәса рзы Михаил Васили-иҧа Фрунзе Ҭырқәтәылан данықаз ашьхарыуа-мҳаҷьырҟәа дышрацәажәоз, урҵ Урыстәыла ҽыц еигәырҕьаны аӡбахә шырҳәоз, рыпсадгьыл ахь ихынҳәырцгьы шыртахыз.

Уажәшьҭа еилкааун, аублаақәа рапхьагыла Таҳир, ишшәарҭазгьы агәхьаа мкыкәа, аибашьра аҳәаа дхытцны Анкараҟа ихы зирхаз, асовет ҭарнак диқәшәарцгьы зиҭахыз.

Архивтә маҭәарқәа шаҳатра руеит, усҟантәи аамҭазы ашьхарыуаа иреиуаз аҵәырфы ареволиуциатә қәпареи, амилаҭ хақәитра ҭысреи ишрылахәыз. Аха зны-зынлагьы урҭ аполитика еилапаҭарақәа иҟаз рзеилымкаакәаны, аца ишашьҭаз ахьшәашәа иалаҳауан, аарцә ишаҳәоз нырцәҟа иагон. Заурҟан иажәақәа цқьа урызхәыцыр, ихәыцшьеи ишьаҷақәеи зеипшрақәаз рыла, ареволиуциатә қәпара иалахәыз уафын уҳәаратәы дыҟоуп цәгьапсышьа зыртаз Таҳиргьы… Згәыхәтәы иахьымҙаз аублаа Таҳир иеипш, Ҭырқәтәыла иаланхоз амҳаҵьырқәа рапхьагылацәа еиҷыркаауа иалагеит ареволиуциатә организациақәа, апрогрессивтә уааҽларрақәа. Урҭ иреиуаз аҵәырфы рыхшыфи рымчи азыркит рхатә культура ашьҭыхра, аҵаралашара иҵарадаз ажәлар рылартцәара, еиқәдыршәон рхатәы нбанқәа, итрыжьуан рхатәы бызшәала агазеҭқәа, еиҷыркаауан аклубқәа…

1919 шықәса рзы апсуа мҳаҵьырқәа ирхылтцыз Мыстафа Быҭәба Сҭампыл итижьит, алатын шьатас иаҭаны, иара иапитцаз алфавит ала апсуа нбан шәҟәы. Ҷьара-ҷьарагьы иаадыртит уи анбан ала апсуаа рхатәы бызшәа ахьыртцоз ашколқәа…

Аха абас аҳаскьын ҷа еипш иқәыҳәхә ифагылаз амилаҭ ус ҟаиматқәа анарха рмоуит. Атәыла анапхгафцәа имфапыргоз ассимилиациатә политика аҙхытцра еипш инарыжәлан, иныкәыҙәҙәаа иагеит. Ажәлар маҷқәа рапхьагылафцәа ргәаҭ шьтыхны, иҷырҟьаса, Таҳир иеипш, инарышьҭалт, изыхьҙаз ршьуан, идырҙуан, егьырҭ атәыла иалтцны рхы ахьынахаз ицон… Уаҟагьы иаагыломызт ассимилиаторцәа. Ажәлар ссақәа рхы иадгыло анырбалак, ры-

цҳашьарада инарыжәланы, аублаақәа ишырзыруаз еиԥш, ирҟәаҟәон, ма зынʒак атәыла иалырцон.

Аибашьра аамҭа еилаԝынтраан, изыхҟьазаалакгьы, Ҭырқәтәыла иалырцаз аԥсуа мҳаԥьыркәа нанагеит Бырзентәыла. Ибзианы исгәалашәоит, урҭ рыԥсы ианақәыԥш, Асоветтә Аԥсны аиҳабырахь иаарышьҭыз аҳәара шәҟәқәа. 1924 шықәса рзы Халис Хьрыпс-иԥа ҳәа мҳаԥьырк иԝуан аҭырқә ҳәынтқарраҽы иаҭырқәамыз зегьы, раԥхьаʒагьы ашьхарыуаа ҭырқәцәартәырц ишашьҭаз, уажәы ԝышықәса раахыс Бырзентәыла инхо аԥсуаа Аԥсныҟа ахынҳәра шырҭаху, рышьҭахьҟа иаанхаз ашьхарыуаа хыртцәаны дара-дара еибабар ҟамло аҭырқә қыҭақәа ишырхьыргʒаз. Даҽеа шәҟәык аҽы ҳаԥхьоит: «Хышықәсоуп, абар, абра Македониа ҳзышьцыламыз аҳауа ҳаԥнашәоижьҭеи, уаԝ иимбац агәаҟреи арыцхареи хҭагылеижьҭеи. Ҭырқәтәыла ҳаныҟазгьы ҳаблақәа ҭырхаха ҳазԥшуан Аԥсны, игәхьаагон ҳхатә қыҭақәа. Аха иҟамызт аамҭа. Ԥахьатәи аҳәынтқарра шьақәгылашьа азин ҳнаҭомызт ҳашьхақәа рахь ахынҳәра. Уажәы Аԥсны ахы иақәиҭуп, иара ахатә ԥсҭазаара амоуп, аԥсуаа, злахьынтцацәгьа атәым ҭыԥқәа рахь иаҟьаз, даҽеа аамҭанык еиԥшымкәа ҳгәы ҳахоит зхы иақәиҭхаз ҳашьхақәа рахь, ҳҭаацәа рахь. Ҳарҭ, ара иҟоу аԥсуаа, иаҳзеиԥшу идеиалеи хәыцралеи агәаҳәара ҳаманы, иаҳҭахуп зхы иақәиҭхаз аԥсуа жәлар рыматцура, абра Каилариа ҳәа иахьашьҭоу аҭыԥ аҽы, 28 сентиабр 1925 шықәсазы, еизаз ажәлар зегьы еиқәшаҳаҭны ирыдыркылеит Аԥсны Асовет Социалисттә Республика Жәлар ркомиссариат ашҟа аҳәара: Бырзентәылан иҟоу 700-ԝык аԥсуаа рҭаацәеи дареи азин роурц зхы иақәиҭхаз Аԥсныҟа, рхатә қыҭақәа рахь ахынҳәра».

Октиабр мра иарлашаз рыпсадгьыл ахь абас зхы рханы идәықәлаз ашьхарыуаа мҳаԥьыркәа ргәахәтәы иахьымʒеит.

Е-е-ҳ, анаџьалбаит, урҭ рыгәҭыха наҙаны иҟалар, изакәытә разҟы лашаз ирзыԥшыз!..

Абас сыгәҭыхақәа рантҵара саҿын, сымацара Зауркан Золак иԥоны сахьыԥнатәаз. Атҳ агәахьы инеихьазар ҟаларын, аԥенџьыр ҭшәа иаартыз аҟынтәи исҿаҷҷон етҵәак шамшамуа. Ус, изыхҟьа сзымдырҙо, саԥхьа иаацәыртцит Аԥсны. Зны еилаарцыруа снарыхәаԥшит араҙны зхарҭәоу ҳашьха икақәа, нас ашәаԥыцьаԥ иатҵәара, арԥаш еилаҽеақәа. Ус атҳ лашьца иаалтцны саԥхьа иаагылт сахьиз аԥоны, уа дахуп сан лымацара. Иҟалап, абыржәыҭҿкьагьы, сара дышсызхәыцуаз дызмыцәакәа дтәазар!

Зауркан анысҳәа, атҳ акыр ишцахьоугьы, егьи ауадахьтә ишьҭыбжь саҳауеит, деимҳәоит, инцәыҵакшәагьы даағызлоит, иҟалап игәы цәгьахазар. Иацаахысгьы цқьа дхырлымызт, дыԥхашьон акәымзар, атәараҵҿкьагьы ицәыуадаԥын.

Сеааилыхны снышьҭалеит саргьы, аха аккаҳәа арбағьқәа иааиларԥсаанҙа иамуит, сыбла ацәа хымлеит. Акинолентақны еиԥш, схәыцрақәа акы ниасыр даҽеакы ааиуан. Шьаҿақәак ахьыбжьоу снаԥс дзыцәом, амшцәгьа еиԥш дхәарчаруеит Зауркангьы. Ашарпаз маҷзак сылацәа нҭааит.

Абриаҟара еитцакәаҳа игәы иҭажьыз гәырԥеигәаҟреи аниртыты, ихтызар акәхап иԥсы ианпыҟҟалаз ахәрақәа, адырԥаҽены Зауркан аиарҭа дзылымтцит, игәы цәгьахеит. Цоуп, қьыбжьык ихәылшәомызт, иахьынҙаилшоз иҽеиҟажон, аха ибла ҭаҳақәа рынаԥшышьеи иеимҳәашьеи рыла ихьаақәа шыгәгәаз ԥашьомызт. Зык налбааидон, ихҭакны аҭаҭын дахон акәымзар, афатә мап ацәикхьан.

Абар, иахьа хымшуп Бирами сареи ачымазаԥ ҳидгьежьылоит, аха ҳабаихәарҭагәышьаз, ааигәасигәа цьара уныдыххылан ҳақьымк дааугап ҳәа уҟазу, ус азә машәыршәа дҳаднагалаҙаргьы, Зауркан иҳаиҳәахьан имԥынҟа дшықәимыжьлоз.

Саргьы уаҳа сзаагыломызт араҟа, аҳәааныркәтәи спаспорт аҽҳәара ааихьан, сыԥсадгьыл ахь схынҳәыр акәын… Дшычмазаѡыз сиԥыртцыр акәхеит, мызкы инеиҳаны зчеиҷьыка сфоз, саншьа ҳәа исеигәыргьо исыдтәалаз, ҭахык иеиԥш исзааигәахаз, уаѡ ихимгац зхызгахьаз, зеиԥш дыҟам ажәабжьҳәаѡы Заурҟан Золак.

Зыҿены сдәықәлоз аҿены, шьыжьнатцы даасыԥхьан, иаԥхьа снаиртәан, даасацәажәеит.

– Дад, угәы рҭынчны умѡа уқәла, лассы сыбзиахоит, сара усцәымшәан… Иамуҙакәан сынарцәымѡа сықәларгьы, иаҳҳәеит ҳәа, адунеи зынҙак ихысымфааҙозар, сгәы раҳаҭны сцоит уахь; сыпсы шҭаз зжьы салтцыз аԥсыуак дызбеит, сыгәтыхақәа зегьы иасҳәеит, агәра згартәгьы исаҳаит аԥсуааи Аԥсни еигымкәа ишыҟоу!

Нас Бирам даааиԥхьан, ажәақәак илымҳа инҭеиҳәеит, уи днеиқәкьашан, иааган Заурҟан инаиитоит абѡатә быкьи, амаҟа зытдаз аҭәакьиа ҟамеи. Инапы кыцьқыцьқәа рыла акыраамта илархаѡархо икын, анцәа идырп урҭ аҭаҳмада игәаладыршәоз…

– Дад Шәарах, иқәҙааз аублаақәа рҳәаҭҳак ҳәа иахьа инханы иҟоу абарҭ аѡбазатцәык роуп! – даацәажәеит иара, иикыз игәы инықәтцан сара дсыхәаԥшуа. – Урҭ сара ишсыднагалаз уасҳәахьеит, сыпсаанҙа срыхәаԥшларц сҭахын, аха, уаҿа иаыстцоит, дад Шәарах, ига уахь, Аԥсныҟа! Сара сыпсыр, Бирам изы арҭ акгьы рытцаркҙом, дегьызмаха изыхәтаҙам цьоукы еимдырххозар акәхап, уиатцкыс, ихынҳәааит рхьышьтрахь!..

Ишԥаҟастцахуаз, гәыкала иҭабуп ҳәа наиаҳәаны, иааимсхит. Аҳамтақәа наган сыматәақәа ахьҿаҳәаз инарыластцеит. Ишызымуаз мчыла дѡагылан, аҿеилаҳәара далагеит Заурҟан: ишәитцеит акырҙа иѡазахахьаз акәымжәи акабеи, ихеитцеит ахылпарч, илабашьа аакыдхны иман аѡны дындәылтцын, снаскьеигеит агәашә аҟынҙа. Сгәыдкыла-хыдкыла, амѡа

бзиа уқәлааит ҳәа днасықәныҳәаны, снауижьит… Сыматәақәа рыбжак Бирам инеигон, снаскьеигон амҩаду аҟынӡа… Ашьшьыҳәа акаршәра ҳақәлан ҳашнеиуаз, сышьтахьҟа санаахьапш, аҳаракыраҽы, диашахәтцәаӡа, чмазара имаӡамызшәа, абааш еипш деихаҷәҷәа-еитцаҷәҷәа, агәашә дылагыланы даҳзыпшуан Зауркан. «О, анаџьалбеит, шьатанкыла итҩааз атцла, абриаҟара аидара хьанта шақәугьы, излакамҳауазеи?!» – аасгәахәит сылапш аниҟәызгоз…

Реиҳа исызгәакьаз, акыр исзапсаз аӡә дынсыжьуазшәа сгәы хьаауан, издыруан уи алахьынтца џьашьахә змаз атаҳмада ссири сареи даҽеазны ҳшеибамбоз, аха уаҳа иара иахь ахьапшра сзымгәаҷьит, схы сыкәаҽ анаскьара саҽын, атцыхәтәаны санигәыдпшыла дшызбаз, убас мацара исахьа сгәаҽы иаанхарц стаххеит наӡаӡа. Счамадан итатцәахыз анапҩыра анаасгәалашәалак, сгәы абаауан. Урт аҳәамтақәа схы иархәаны, уеизгьы-уеизгьы Зауркан Золак изыскырц стахуп шәҟәык, ажәытәра иазымгаз, бгара зқәым бааш ҟәыхны дгылоушәа исахьа рбалароуп сҩымта иапхьалак зегьы, аха уажәазы нап асыркыроуп сдиссертациа, уи шаасырмариалак, нас…

АШЬҬАХЬАЖӘА

Абра интцәеит хәылбыҽхак, сшымгәыҷӡоз, абызшәадырҩы қәыпш Шәарах Кәаӡба иантцамтан исыднагалаз анапҩыра. Антцәамта маҷк шагыз иҽахтцәоуп уҳәартә ауп ишыҟоу, аха иагазундазгьы уи ацәынха пшаашьа сзамтеит, иҟалап автор зынӡагьы антцара дахьымӡазар. Анапҩыра иамамызт ахқәагьы, ахьыӡгьы. Атыжьра азырхиара саналага ауп, уи ахқәа рыла ианысша, иқәстцеит, иқәсхит, иахьӡыстцарызеи ҳәа акыраамта схәыцуан, ашьтахь, апхьажәаҽы ишысҳәаз еипш, иалсхит «Ацынтцәарах».

1966–1973

АХҚӘА

Апҳьажәа 3

Актәи ашәҟәы

Апсцәа рчара 13
Ҳаԥны ҳаныҟаз. 33
Ҳаџьы Бырзыкь Кьарантыхә 47
Аублаақәа рыхәпҳа ишиԥылаз 66
Алоу-ипа Шьардын 82
Атцыхәтәантәи аизара. 97
… Ҳнышәнапқәа шьҭыхны… 119

Аԥбатәи ашәҟәы

Иабаҟоу иара, аџьанаҭ дгьыл? 148
Ашьхақәа былуан. 173
«…Аллаҳ ида нцәа дыҟам…» 187
…Шьҭахьҟа, Аублаатәылаҟа! 201
Осман-Кои 224
Ашьха ҭыпҳацәа рлахьынтца 251
Пслымз сакара мԥала 287
Иҭабахьаз аҳхьышьҭрала 312
Ахәра ашәа 343

Ахпатәи ашәҟәы

Аамҭа иампсахуа иҟоузеи 366
Абԥатә быкь 389
Ҳныхапааԥ иуахҭа 406
Шьардын-ипа Мансоу 420

Золак Асҭан 428
Аԥсны аҟәырҷаха 439
Ҩыцьа нырцә-аарцә игылаз 448
Ҳахәрақәа еиҭахтит 458
Ҳныха шыʒыз 474
Атцыхәтәантәи амҩа 495
Ашьҭахьажәа 519

Баграт Уасил-иԥа Шьынқәба

ИАЛКААУ

Ҩ-томкны

Аҩбатәи атом

АЦЫНҬӘАРАХ

Аҭоурыхтә роман

Баграт Васильевич Шинкуба

ИЗБРАННОЕ

В двух томах

Том второй

ПОСЛЕДНИЙ ИЗ УШЕДШИХ

Исторический роман

Аредактор *Даур Начӄьебиа*
Акорректорцәа: *Нанули Шьаматҭаа, Флора Быҭәба, Емма Адлеиба, Ирма Цьениа, Кристина Қәҵелиа*
Асахьаҭыхѡы *Архип Лабахәуа*
Компиутерла еиқәиршәеит *Адамыр Беренцьи*

Аформат 84х108/32. Атираж 500.
Иӄатцә. акь. бҕь. 16,4. Иныкә. акь. бҕь. 28.
Аҽатцаӄа №